VOLUME 1

THE

PRINCESS OF WALES

SARASWATĪ BHAVANA TEXTS

No. 46

(PART I)

—o—

EDITED BY

GOPI NĀTH KAVIRAJ, M. A.

THE

KĀVYA PRAKĀS'A

(PART I)

Printed by Jai Krishna Das Gupta
Vidya Vilas Press, Benares City.

1933

Saleable at half of the printed price.

श्रीमम्मटाचार्यविरचितः

काव्यप्रकाशः

श्रीचण्डीदासकृतदीपिकाटीकोपेतः ।

साहित्यशास्त्रिणा श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्येण सम्पादितः ।

THE

KĀVYA PRAKAS'A

OF

MAMMAṬĀCĀRYA

(PART I)

With

THE COMMENTARAY DĪPIKĀ

of

CAṆḌĪDĀSA

Edited with Foreword, Notes etc.

By

S'IVAPRASĀDA BHAṬṬĀCĀRYA,
KÂVYATĪRTHA, SÂHITYAS'ÂSTRĪ, M. A., B. T.,
Professor, Presidency College, Calcutta.

1933.

FOREWORD.

It was early in 1927 that through the courtesy and unfailing kindness of Dr. S. N. Dasgupta (now Principal, Sanskrit College, Calcutta) I could get for loan the copy of India office manuscript of Caṇḍīdāsa's commentary on the "*Kâvyprakâs'a*", a work highly appraised by later commentators and drawn upon for more than four centuries by many a writer on Alaṅkāra-S'āstra. In 1928 while I was at Puri, Mahāmahopādhyāya Pandit Sadaśiva Miśra told me that one of his acquaintances had been able to procure two Mss:-viz. Caṇḍīdāsa's *Kâvyaprakâs'adīpikâ* and Viśvanātha's "*Kāvyaprakās'a-darpaṇa*" from Harekrisṇapura, a village a few miles from Puri, reputed in local tradition, to be the native place of these writers. The Orissa Mss. of Caṇḍīdāsa's commentary, which I got copied, was a short incomplete copy, reaching up to a small portion of *Ullâsa* II. In 1928 I talked of this work to my esteemed friend Pandit Gopinath Kaviraja who asked me to prepare a press copy of the same and add necessary notes. Some months latter he wrote to me officially intimating the inclusion of the work in the Princess of Wales Sarasvati Bhavana Series started by him. When the work of printing had just commenced, I happened to come across (in 1929) another Mss. of the work in the collection of the Asiatic Society of Bengal, Calcutta, an incomplete but fairly old (about 250 years old) and reliable copy beginning from the 5th *ullâsa* and running up to the end*

* My pupil Dr. Prabodh ch. Lahiri, M. A., Ph. D. (London) wrote in 1932 intimating that no other Mss. of the work is known to exist in the United Kingdom.

The task of editing has not been an easy one, as the I O. Mss. though fairly old, it or its original being transcribed in S'aka 1728 (i. e, 1806 A. C.) and in neat handwriting, contains many glaring mistakes, occasional omissions and lacunae. It is to be noted that this commentary of Caṇḍīdāsa has been the main source of inspiration, nay it has been copied down sometimes even to the nicest details in the *Sâhityadarpana*, the work next in importance to the *Kâvyaprakâs'a* and not less popular, by Viśvanātha Kavirāja belonging to his family and his junior by only about 50 years. A careful perusal of the commentary with its wealth of information and boldness and sobriety in judgment would bear out the ample boast held out for it.*

My pupil Mr. Prakash C. Lahiri, Kāvyatīrtha, M. A., now Research Scholar in Alaṅkāra in the Dacca University, has helped me in preparing a press copy for the part now being presented to the learned public. The printing has been done under great disadvantage and difficulty. Credit, however, must be given to the ' Vidya Vilas Press", for the ungrudging care with which they have done it. The editor has had to suffer from severe mental strain and worry, culminating in what is the saddest bereavement that can befall a man. He however looks forward to the learned public for the same encouragement and help as they gave to his other work the *Alankārakaustubha* edited by him for the Varendra Research Society of Bengal.

---

* काव्यप्रकाशतरुरेष कुसम्प्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः
सिक्तः पुनश्च प्रतिपल्लवतामुपैतु श्रीचण्डिदासकविवागमृतप्रवाहैः ॥

The spelling of the commentator's name with the short '*i*' is occasionally met with.

ॐ नमः शिवाय ।

काव्यप्रकाशः ।

श्रीचण्डीदासकृतदीपिकाटीकोपेतः ।

ग्रन्थारम्भे विघ्नविघाताय समुचितेष्टदेवतां ग्रन्थकृत्परामृशति–

काव्यप्रकाशदीपिका ।

श्रीकृष्णो जयति ।

सुरारिवक्षोविक्षोभप्रारम्भस्फारडम्बरः ।
क्रीडासिंहस्वरूपस्य हरेः स्ताद्वो विभूतये ॥
श्रीचण्डीदासकविवाक्कौमुदीसारनिर्मिता ।
भूयात् काव्यप्रकाशस्य दीपिका कृतिनां मुदे ॥
श्रीमल्लक्ष्मणभट्टानां सुहृदामनुशासनात् ।
ध्वनिप्रकरणस्यास्य रहस्यं वर्णयामहे ॥

प्रारिप्सितनिर्विघ्नपरिसमाप्तिहेतुभूताविगीतशिष्टाचारपरम्पराप्रतिप्राप्तस्वाभीष्टदेवताप्रसादनपरत्वं प्रथमकारिकायाः प्रकाशयन्नवतरणिकामाह वृत्तिकृत्–ग्रन्थेति । अभ्यस्यमानविषयं महावाक्यं(१)ग्रन्थः, तस्यारम्भेऽव्यवहितपूर्वकाले विघ्नस्य निर्वर्त्तक-

---

(१) महाकाव्यं, "क" पाठः ।

नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयीमनन्यपरतन्त्राम् ।

सुचरिताभावस्य निवर्त्तकदुश्चरितसद्भावस्य वा(१)विघाताय निःशेषमुच्छेदायेत्यर्थः । समुचितेति प्रकृतग्रन्थाज्ञयाधिकृतत्वात् ।इष्टेति तत्प्रसादाविष्कारौपयिकनमस्कर्त्तृगतभक्तिश्रद्धाप्रकर्षसूचनम्(२) । देवतामिति । जड़रूपवाङ्मयमात्रवैलक्षण्येनाभिप्रेतप्रयोजनसम्पादनक्षमाम् । ग्रन्थकृदित्यधिकारिप्रकटनम् । परामृशति आराधनाय सम्मुखीनां कृत्वा स्वार्थनिर्वाहाय प्रयोजयतीत्यर्थः । नियतिकृतेति । नियम्यन्ते स्वस्वकार्योत्पत्तये प्रेर्यन्ते निरुध्यन्ते च भावा अनयेति नियतिरदृष्टं, तत्कृतो नियमः कालदेशाधिष्ठानवयोऽवस्थाऽऽदिवैषम्यात् सुखादिजननविकल्पः— न चायं कविभारत्यां सम्भवति, लोकोत्तरविभावादिशरीराणां वक्रोक्तीनां रत्याद्यंशसंवलितप्रकाशानन्दमयापूर्वतरचमत्काराविष्कारनैयत्येन, तादृग्भावेषु वा, वैषम्याभावात् । कथं तर्हि शोकरोगार्त्तकुपितमत्तव्यासक्तादीनां काव्यस्वादापकर्षः सुस्थदशाऽपेक्षयेति चेत्, दुरभिमानिन् अनवबोधग्रस्तोऽसि, न खलु वयमन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणभावस्य परिदृष्टसामर्थ्यस्य रोगव्यासङ्गाद्यभावस्य रसास्वादप्रकर्षसामग्र्यन्तर्निवेशं नाङ्गीकुर्याम, किं तर्हि कर्हिचनापि कविनामापूर्वप्रजापतिनिर्मीयमाणस्य काव्य-

---

(१) च 'ख' पाठः ।

(२) सूत्रणम् "क" पाठः ।

नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती भारती कवेर्जयति ॥१॥

नाम्नो विलक्षणप्रपञ्चस्य न विद्यते दुःखमोहात्मकत्वं, पुत्रशोकादिगाढवेदनाजनितजडिम्नोऽपि पुरुषस्य द्राक्(१)कर्णप्रवेशानन्तरमास्वादायोगव्यवच्छेददर्शनात् । नचैवं चन्दनादिषु, ज्वरादिजनितशैत्यप्राबल्यादिपोषकत्वात् इति । तदेतद्विशदयति— ह्लादैकमयीमिति—एकमयी एकरूपा, जननव्यपदेशराहित्येन तत्त्वोपचारात् । प्रतिभाविजृम्भणमात्रशरीरतया व्युत्पत्त्यभ्यासोपस्कृतकविगतानादिवासनाऽन्तर्लीनरसादितत्त्वबहिःस्फुरणमात्ररूपत्वेन प्रतिबन्धकविगमार्थमेव हेतुत्वाभिमताभिधानाद्यपेक्षणमित्यपि कविवाग्गुम्फस्य समवाय्यसमवायिनिमित्तार्थहेतुत्रयजन्यप्रपञ्चवैषम्यम्, इत्याह—अनन्येति । पारतन्त्र्यं साक्षात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानम् । नवेति—परस्परविलक्षणरागप्रशमभागकर्वुरितानन्दमयानां शृङ्गारशान्तादीनां वैषम्यस्यात्यन्तोद्भटत्वेन दुरपह्नवतामासूत्रयन् निरतिशयसुखास्वादरूपत्वादेक एव रसः, नतु तस्य विशेषः सम्भवति, अतस्तन्मात्र(२)जीवातोः काव्यस्य ध्वन्यादिरूपेण यद्भेदगणनं तदपि खरविषाणैरायव्ययकल्पनमेवेति ये मेनिरे तन्मन्दम् ; इत्याह(३) नवरसेति । रसेति—रस्यमानतया शब्दार्थान्तरवैषम्यसूचनम् । रुचिरामिति—तेन जीवनेनात्यन्तसौभाग्य-

---

(१) वाक् "क" पाठः । (२) अत्र तन्मात्र—"क" "ख" पाठः ।

(३) "मन्दम्" इहेति । रसेति "क" पाठः । अत्र वाक्यस्य पूर्वभागे रचना शिथिलशिथिला प्रतिभाति ।

नियतिशक्त्या नियतरूपा सुखदुःखमोहस्वभावा परमाण्वाद्युपादानकर्मादिसहकारिकारणपरतन्त्रा षड्रसा, न च हृद्यैव तैः, तादृशी ब्रह्मणो निर्मितिर्निर्माणम्। एतद्विलक्षणा तु कविवाङ्निर्मितिः । अत एव जयति, जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यत इति तां

भाजनेनोज्जीवितत्वात् युक्तं जगद्वैलक्षण्यमिति भावः । निर्मिति-र्घटना, तामादधती स्वाधेयभूतया कर्त्तव्यतया जनमनश्चमत्-काराङ्कुरकरणाय प्रभवन्तीत्यर्थः । कवेरित्यपूर्वविज्ञानाशिल्पि-तया नामैवास्य विलक्षणमिति भावः। ह्लादेत्यादि कारिका-भागात् पाश्चात्यमपि अनेनेत्यादिभागं तद्विवरणसौकर्याय प्रथमतो व्याचष्टे वृत्तिकृत्(१) परमाण्विति—तद्विवृतिस्तु(२) व्यतिरेकमुखेण भविष्यति नतु हृद्यैवेति, यद्वा सुखेत्यादिभ्यो व्यतिरेकः । नियतरूपेति तु कविस्रष्टवस्तूनामपूर्वा-पूर्वभावेन तत्रोत्कर्षपरम् उपादानं समवायि कारणम् । कर्म-क्रिया । षडिति नवेत्यस्य व्यतिरेकावधिः । तैरिति षड्सैः । अत एव जयतीति त्रैलोक्यविजयताफलनिखिलसहृदयवशी-कारपात्रतामाप्नुयादित्यर्थः । नन्वाराध्यस्य गुणानुवादनमात्रेण कार्यार्थमाभिमुख्यं यदि कुतश्चिन्न स्यात् तदा निरर्थक एवैतावान्

---

(१) वृत्तत्वात् "क" पाठः ।

(२) तस्य ह्लादेत्यादिभागस्य विवृतिरिति यावत् ।

प्रत्यस्मि प्रणत इति लभ्यते ॥

इहाभिधेयं सप्रयोजनमित्याह—

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।
सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे ॥२॥

कालिदासादीनामिव यशः, श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनं, राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम्, आदित्यादेर्मयूरादीनामिवानर्थनिवारणं, सकलप्र-

---

प्रयास इत्याह—जयत्यर्थेनेत्यादि । कार्यमुद्दिश्याभिमतदैवतस्तुति-प्रवृत्तस्याव्यभिचरितमेव हि तन्नमस्करणं, सम्भृतयोश्च स्तुतिनम-स्कृत्योर्भावशुद्धिमूलत्वेनाव्यभिचारिणी फलनिष्पत्तिरिति भावः ।

अस्य काव्यपरीक्षाशास्त्रस्य परीक्षणीयनिष्पाद्यफलैरेव फलवत्त्वं तदङ्गतयेति तात्पर्यं प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यङ्गमवद्योत्य द्वितीयां कारिकामवतारयति—इहेत्यादि। अभिधेयं परीक्षाविषयतया-ऽनुद्यं, यद्वाऽभिधेयपरीक्षणं सप्रयोजनं परीक्षणीयकाव्यस्य वि-नेयम्। कृते इत्यव्ययं तादर्थ्ये वर्तते, अर्थायेत्यर्थः। अथवा करणं कृत्, सम्पदादित्वात् क्विप्। एवं सर्वत्र। शिवेतरदशिवम् । सद्य इति—न तु धर्मादिवदुत्तरकालभाविदेहान्तरग्रहणा-द्यपेक्षणमिति भावः । व्यवहारेत्यस्य विवरणम् आचारेति । अर्थ्यमानो धनादिरर्थः, तद्विपरीतो रोगादिरनर्थः। निर्वृति-पदार्थमाह—आनन्देति, तद्धेतुकथनं रसेति । रस्यते वशी-

योजनमौलिभूतं समनन्तरमेव रसास्वादनसमुद्भूतं विगलितवेद्यान्तरमानन्दं प्रभुसम्मितशब्दप्रधानवेदादिशास्त्रेभ्यः सुहृत्सम्मितार्थतात्पर्यवत्पुराणादीतिहासेभ्यश्च शब्दार्थयोर्गुणभावेन रसाङ्गभूतव्या-

---

क्रियते इति रसो रत्यादिः, तस्यास्वादनं भोगपर्यायः साक्षात्कारः, तेन सम्भूतं संवलितमेकीभूतमिति यावत्, नतु रसस्य शृङ्गारादेरास्वादाज्जातमिति, आस्वाद्यास्वादाभिमतयोर्भेदाभावस्य तदेकात्मन आनन्दांशस्य कार्यत्वस्य च प्रतिपादयिष्यमाणत्वात्। परेत्यस्य निरुक्तिः सकलेत्यादि। तदेतत् कुत इत्याह—विगलितेत्यादि, विजातीयानवच्छिन्नप्रवाहवाहीत्यर्थः । प्रभ्वित्यादि—यथा प्रभोराज्ञा न विचार्यते तथाऽग्निष्टोमादिष्वपि कथमस्मात् कर्मण इदं भविष्यतीत्यनालोच्यैव प्रवृत्तिरिति शब्दप्राधान्यं श्रुतिस्मृत्योः । अत एव तत्तच्छासनमात्रप्रधानतया तत्र शास्त्रपदप्रयोगः । इतिहासास्तु प्राचीनवृत्तवर्णनरूपा अमुना कर्मणेदं प्राप्तमिति दर्शयन्तो युक्तायुक्तफलदर्शनादर्थानर्थव्युत्पत्तिं जनयन्ति । पुराणं सर्गादिपञ्चावयवलक्षणयुक्तम् । आदिशब्दात् आख्यानादिपरिग्रहः । गुणभावे हेतुः रसाङ्गेति । रसस्य रस्यमानतासारस्याङ्गभूतोऽन्वयव्यतिरेककल्पितशक्तिकतयोपायभूतो व्यापारो विशिष्टविभावादिसंयोजनं तत्प्रवणतया तदङ्गतयोपादीयमानत्वेन । तदेतदुक्तं हृदयदर्पणे—

पारप्रवणतया विलक्षणं यत्काव्यं लोकोत्तरवर्णनानिपुणकविकर्म तत् कान्तेव सरसताऽपादनेनाभिमुखीकृत्य

शब्दप्राधान्यमाश्रित्य तत्र शास्त्रं पृथग्विदुः ।
अर्थतत्त्वेन युक्ते तु वदन्त्याख्यानमेतयोः ।
द्वयोर्गुणत्वे व्यापारप्राधान्ये काव्यगीर्भवेत् ॥

यदिति । यदेवम्भूतं तदेव काव्यं, नान्यदिति भावः । एतदेव द्योतयितुं(१) प्रथमोपात्तमपि काव्यपदमिदानीमनुवदति । तन्निरुक्तिः कविकर्मेति—येन कर्मणा कविशब्दभाजनत्वं तत् काव्यमित्यर्थः । तदेतत् कर्म स्फोरयति—लोकेति । लोकोत्तरचमत्कारप्रकर्षानुगुणा वर्णना विभावाद्युपनयनं, तत्र निपुणः—इत्यनेनान्यसृष्टपद्यादिहठादर्शनेन तत्कारणादिषु धृष्टदुष्टेषु कविव्यवहारानिरासः । तदुक्तं काव्यकौतुके--

प्रज्ञा नवनवोन्मेष(२)-शालिनी प्रतिभा मता ।
तदनुप्राणनाजीवद्वर्णनानिपुणः कविः ।
तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्(३)-

तत् कान्तेव सरसताऽऽपादनेनेति—तथाभूतस्य रसाविष्कारो निष्प्रत्यूह एवेति भावः । अभिमुखीकृत्येति-

---

(१) द्योतयितुमेव "क' पाठः ।

(२) नवनवोल्लेख 'ख' पाठः ।

(३) इतः प्राक् तत्रैव 'स्मृतिर्व्यतीतविषया मतिरागामिगोचरा । बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता' ॥ इति प्रज्ञाशब्दस्य विवृतिरेतदुपयोगिनी ।

रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च यथायोगं कवेः सहृदयस्य च करोतीति सर्वथा तत्र

सुकुमारमतित्वेनायासबहुलशास्त्रश्रवणविमुखानां राजपुत्रादीनामनेनोपायेन रसास्वादनसुखपिण्डदानद्वारा सुकरं व्युत्पत्त्याधानमिति भावः । तदुक्तम्(१)—

स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्युपयुञ्जते ।

प्रथमालीढमधवः पिबन्ति कटु भेषजम् ॥

रामेति उपदेशमित्यन्तेनेदमाह— आस्वादोपायत्वेनाप्युपादीयमानं रामादिवृत्तान्तमाविर्भावयदेव वस्तु सामर्थ्याद्विहितनिषिद्धप्रवृत्तिनिवृत्तिमप्याधत्ते निदाघपरितापप्रशमायोपात्तः श्रीखण्डखण्डलेपः(२) शिशिरसौरभमिवेति । 'च' समुच्चये । यथायोगमिति–यशोऽर्थानर्थप्रशमान् द्वयोरपि, शेषांस्तु भावकस्यैव । तथाहि–व्यवहारज्ञानहिताहितव्युत्पत्ती कवेस्तत्कृतकाव्यजन्ये न भवतः, तयोस्तन्निष्पत्तिहेतुत्वेनान्योन्याश्रयप्रसङ्गात् । ननु व्यवहृतिज्ञानमपि हिताहितज्ञानमेवेति पृथग्गणनं निष्फलमिति चेत् , सत्यं, नृपगुर्वादिविषयो व्यवहारः स्वरूपत एवोपादेयोऽत्रैवं व्यवहर्त्तव्यमिति, शेषस्तु रामरावणादिवृत्त-

---

(१) भट्टनायककृते हृदयदर्पणे इति बहुत्राकरनिर्द्देशः ।

(२) श्रीखण्डलेपलेपः "क" पाठः । तत्र प्रथम"लेप"पदेन 'कृदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते' इति न्यायेन द्रव्योद्देशः, चरम'लेप'पदेन लेपनक्रियेति पाठसङ्गतिः ।

यतनीयम् ॥

एवमस्य प्रयोजनमुक्त्वा कारणमाह—

शक्तिर्निपुणता लोकशास्त्रकाव्याद्यवेक्षणात् ।

काव्यज्ञशिक्षयाऽभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे ॥ ३ ॥

शक्तिः कवित्वबीजरूपः संस्कारविशेषः, यां

सदृशं वृत्तमुपादेयमनुपादेयश्चेत्येतावता वैषम्यम् । आनन्दानुभूतिरपि कवेः स्वकाव्यपर्यालोचनाऽनन्तरं जायमाना न करणोपाधिकृता किन्तु भावनोपाधिकृतेति भावकत्वांश एव निक्षिप्यते, काव्याङ्गोपाङ्गविद्याविज्ञानविहीनानां कवीनामपि सुप्रसिद्धसमग्रव्युत्पत्तिदशावशादास्वादप्रकर्षानुदयस्यानुमीयमानत्वात् । सहृदयस्येति–प्राचीनवासनासंवर्धिता(१)ङ्ग[ङ्गोपाङ्ग]विद्यानिपुणतोपस्कृता बुद्धिर्हृदयं तद्वत इत्यर्थः । करोतीति प्रतिकर्मपदं सम्बन्धः । सर्वथेति–शेषा विद्यास्तदङ्गतयैवोपादेय(?)मित्यर्थः । तत्र कर्तुं विचारयितुञ्चेति शेषः । यतनीयमित्याग्रिमकारिकासङ्गतिसूचनम्(२) । तथाहि–पार्यन्तिकप्रयोजने क इवाहत्य (३) व्यापारे सम्भवत्यनागतत्वात् ; तस्मात्तन्निर्वाहकोपादानमेव तत्र यत्नः, अतस्तत्र यतनीयमिति ।

---

(१) संवलितेति क्वचित् पाठः । संबान्धितो 'क' पाठः ।

(२) एतच्चापाततः काव्यप्रकाशविवेककारं सान्धिविग्राहिकं श्रीधरमनुसृत्य । मतमेतत् खण्डितं सम्प्रदायप्रकाशिन्याम् ।

(३) आहत्य मिलित्वा ।

विना काव्यं न प्रसरेत् प्रसृतं वा उपहसनीयं स्यात् । लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मकलोकवृत्तस्य, शास्त्राणां छन्दोव्याकरणाभिधानकोशकलाचतुर्वर्गगजतुरगखड्गा-

---

कोऽर्थस्तत्कारणान्युपादेयानीति, तच्चाधिगम्य कानि तत्-कारणानीति श्रोतृजिज्ञासायां शक्यसाधनद्योतनपरां तृतीय-कारिकामाह—शक्तिरिति। कवित्वेति—कविसहृदयानन्दहेतुः काव्यं, तस्याङ्कुरस्येव कालान्तरे प्रादुर्भविष्यतो बीजरूपः। संस्क्रियते विशिष्टकार्यभाजनीक्रियते प्रमाणेनेति संस्कारः प्राचीन-वासना, देवताऽद्यनुग्रहजनितः कश्चनातिशयो वा, स एव विशिष्यते [इति] विशेषः स एव भक्तिः स्फूर्तिरिति यावत् । व्युत्पत्त्या तत्रान्यथाऽनुपपत्तिं प्रमाणयति यामित्यादिना । पदतदर्थविज्ञानवत्यपि पुंसि श्रद्धालौ यदभावकृतः काव्य-निष्पाद्यास्वादप्रकर्षयोरभावः सोऽयं नापलप्यत इति भावः । न प्रसरेत् न जायेत, परोपपादितमपि वा (?) नास्वादप्रकर्षो यत्र भवेच्चेत्यर्थः । प्रसृतमिति-कष्टसृष्ट्या पद्यादिकमुत्पाद्य दुर्द्-रूढैस्तद्रूपतया सम्भाव्यमानं, पण्ड-(षण्ढ)सम्भोगन्यायेन कश्चनास्वादलेशमननुभूयाव्युत्पन्नैस्तन्मात्राविष्कारकतया स-म्भाव्यमानश्चेत्यर्थः । यद्यपि चोभयथाऽपि पुरुष एवोपहासपात्रं तथाप्येतदेव भ्रमविषयीभूतमन्यथाभावबीजमिति काव्यमुप-हसनीयमुक्तम् । स्यादिति प्राप्तकाले सम्भावनायां वा लिङ् । वृत्तस्येति—लोकपदस्य वृत्तपरत्वं वर्णनीयानन्तत्वख्यापना-

दिलक्षणग्रन्थानां, काव्यानां च महाकविसम्बन्धिनाम्, आदिग्रहणादितिहासादीनां च विमर्शनाद्व्युत्-पत्तिः । काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तदुप-देशेन करणे योजने च पौनःपुन्येन प्रवृत्तिः—इति त्रयः समुदिता न तु व्यस्ताः तस्य काव्यस्योद्भवे निर्माणे समुल्लासे च हेतुः, न तु हेतवः ।

र्थम् । अभिधानानि नामानि तेषां कोशाः संग्रहाः । कला चित्रगीतादिविज्ञानम् । इतिहासादीनामित्यादिशब्देन निखिल-काव्यशब्दप्रपञ्चपरिग्रहः । तदुक्तम्—

न स शब्दो न तद्वाक्यं, (१)न सा विद्या न सा कला ।
जायते यन्न काव्याङ्गमहो भारो गुरुः कवेः ॥

करणं काव्यस्वरूपनिष्पत्तिः कवित्वाशिक्षया । योजनं पूर्वपराविरुद्धतया रसाभिव्यक्तिक्षमत्वेन प्रबन्धाद्यवयवविन्यासः । सहृदयोपदेशाद्युपलक्षणञ्चैतत् । तेनास्वादप्रकर्षप्राप्त्यर्थमपि प्राथमिकैः परिनिष्ठितभावकोपदिष्टानि तस्यैव काव्यस्य मुहुर्मुहु-र्भावनाऽऽदीन्युपादेयानि ।

तदेवं समग्रग्रन्थोपयोगिकारिकात्रयमुक्त्वा प्रथमोल्लास-प्रतिपाद्यकाव्यभेदलक्षणाभिधानं तत्सामान्यलक्षणानन्तरमेव सुप्रतिपदं भवतीति तददोषावित्यादिना दर्शितं, तदवतारयति—

---

(१) 'तद्वाच्य'मिति श्रीधरोद्धृतः पाठः ।

एवमस्य कारणमुक्त्वा स्वरूपमाह—

(१)तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि ।

दोषगुणालङ्कारा वक्ष्यन्ते । क्वापीत्यनेनैतदाह यत्

एवमित्यादि । स्वमसाधारणं रूपमितरव्यावर्तको धर्मः । अदोषाविति दोषाणां यथाशक्ति हानसूत्रणम्(१) । शब्दार्थाविति शब्दस्य पूर्वनिपातेनाभ्यर्दिततरत्वं द्योतयन् विशेष्यत्वमाविष्करोति, शेषस्य तु परनिपातेनाप्राधान्याद्विशेषणत्वम् । एवञ्च शब्दधर्म एव काव्यत्वं,(२) तस्य चार्थे विशिष्टविभावादिव्याप्रियमाणस्यैवायमतिशय इति ध्वननार्थमर्थस्य तुल्यकक्षतया निर्देशः । ये तु द्वयोरपि काव्यत्वमिच्छन्ति त इत्थमनुयोज्याः—काव्यत्वमुभयधर्मतयाऽङ्गीक्रियमाणं संयोगादिवद्व्यासज्यवृत्ति वा ? गोत्वादिवत्प्रत्येकसमाप्यवृत्तित्वान्नाद्यः, सामान्यस्य तथा भावानङ्गीकारान्नेतरः, प्रत्येकं काव्यताप्रसङ्गात् । किञ्च कविकर्मविशेष एव काव्यमुच्यते । तच्च विशिष्टार्थप्रत्ययार्थसंयोज्यमानं पदकदम्बमेवेत्युद्देश्य एवार्थो, न तु

---

(१) दिग्दर्शनमेतत् । प्राचीनतमैः टीकाकृद्भी रुचकादिभिरस्योपष्टम्भः साधु सूचितः । तन्मते तददोषाविति कल्पमानोल्लासदशकस्य संक्षेपेणात्र सूत्रणं कृतं यथा सरस्वतीकण्ठाभरणे अदोषमित्याद्यग्रिमकारिकायाम् ।

(२) एतदनुवाद्येव विश्वनाथ-जगन्नाथ-प्रभृतीनामर्वाचीनानामालङ्कारिकवर्याणां सिद्धान्तोद्घोषणम् ।

सर्वत्र सालङ्कारौ, क्वचित्तु स्फुटालङ्काकारविरहेऽपि न काव्यत्वहानिः । यथा—

यः कौमारहरः स एव हि वरस्ता एव चैत्रक्षपा-
स्ते चोन्मीलितमालतीसुरभयः प्रौढाः कदम्बानिलाः ।

कविव्यापारगोचरः । सगुणाविति लक्षणं मद्योतनपरं, वक्ष्यमाणरीत्या गुणानामास्वादस्वरूपविशेषणत्वेनैव पर्यवसानात्, तत्प्रधानस्यैव च वाक्यस्य काव्यत्वाङ्गीकृतेः, इतरस्याभासतानियमात् । एतदुक्तं भवति—आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम् । तत्र यत्रालङ्कारविशेषाः सम्भवन्ति तत्र परिपोषविशेषाभावे तु तेषां तत्कृतपुष्टिहीनत्वं, दोषतारतम्याच्चास्वादाभावतारतम्यं, न तु काव्यत्वहानिः, तेषां सर्वत्र व्यापकत्वात् , गुणाश्चास्वादशरीरान्तर्गता एव, न तु शब्दार्थरचनाधर्मा इति । ये त्वदोषाविति लक्षणांशमिच्छन्ति तेषां काव्यत्वं निर्विषयमत्यन्तप्रविरलविषयं वा स्याद्, उक्तादेव न्यायात् । यस्तु रसादिहीनेऽपि क्वचन काव्यव्यपदेशः स बन्धादिसाम्याद् गौण एव । तच्च सर्वमुक्तं वितत्यास्माभिर्ध्वनिसिद्धान्तसंग्रह इत्येव दिक्(१) ।

---

(१) स्वसगोत्रप्राचीनपुरुषस्य मतमेतद् भणितिभङ्ग्या तात्पर्येण चानूदितं साहित्यदर्पणकृता स्वग्रन्थे इति तद्ग्रन्थालोकिनां स्फुटमेव । तत्कृतं काव्यलक्षणं प्राचां लक्षणविचारशैली चोपरिदर्शितमेव मार्गनुहरतः सर्वथेति मतप्रवर्तनकल्पे पूर्वतनस्य टीकाकृतऋणं नापलप्यमित्यलं पल्लवितेन । ध्वनिसिद्धान्तसंग्रह-ग्रन्थस्तु नाद्यापि क्वचन समासादितः ।

सा चैवास्मि तथापि तत्र सुरतव्यापारलीलाविधौ
रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्कण्ठते ॥ १ ॥

अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः । रसस्य च प्राधान्यान्नालङ्कारता ।

क्वचिच्चिवेति रसादौ विद्यमान इति शेषः । स्फुटेत्यादिना नञोऽल्पार्थता सूचिता । कौमारमभिनवं यौवनं सरससम्भोगामृतशीकरास्वादव्यसनव्यग्रिम्णा हृतवान् अलक्षितमिवातिवाहितवान् इत्यकृत्रिमप्रेमपात्रताप्रकटनेन रागबन्धदार्ढ्यध्वननम् । वर इति स्वयमभिरुच्या वृतो न तु पित्रादिपारतन्त्र्यात्यथाकथञ्चिदाश्रित इति । एवमन्यत्रापि पदानां जीवातुरूहनीयस्तत्त्वबुद्धिभिः, अस्माभिस्तु ग्रन्थगौरवभिया क्वचन क्वचन इव वक्तव्य इति । मालती वासन्तिका जातिः । कदम्बो धूलिकदम्ब इत्येके, वसन्तघनसमययोर्द्वयोरप्यृतुराजयोर्ग्रहणमिति तु सम्प्रदायविदः(१) । अत्र स्फुटो नेति—इह हि प्राणेश्वरसन्निधानादि धृतिकारणं, तत्र च सत्यपि तस्या अनुत्पत्तिस्तद्विरुद्धायाश्चोत्कण्ठाया उत्पत्तिरिति कारणसामग्र्यां कार्यानुत्पत्तिलक्षणा विशेषोक्तिः । तस्याश्चास्फुटत्वं प्रतिरूपकार्यस्य साक्षादुत्पत्त्यभावस्यानाभिधानात् किन्तर्हि विरुद्धोत्पत्तिमुखेन सूचनात् । यद्वा प्रियतमसङ्गमाभावादीनामुत्कण्ठा-

---

(१) सम्प्रदायविदां व्याख्यानमेतत्काश्मीररुचककृते सङ्केते महासान्धिविग्राहिकश्रीधरकृते विवेके च सप्रश्रयमालोचितम् ।

तद्भेदान् क्रमेणाह—

(२)इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः॥

इदमिति काव्यं, बुधैर्वैयाकरणैः प्रधानभूतस्फोट-

भावहेतूनामभावेऽपि तस्या उदय इति हेत्वभावेऽहेतुकोत्पत्तिलक्षणा विभावना । साऽपि न स्पष्टा । निमित्तविरहश्च विरुद्धयोगमुखेन, न साक्षादभिधीयमानत्वात् । एवञ्च साधकबाधकत्वमानाभावात्सन्देहसङ्करः(१)। सोऽप्यनभिव्यक्तः, अनभिव्यक्तकोटिद्वयालम्बनत्वात् । रसस्येति—अलङ्कारपदार्थपर्यालोचनयैव तदुपसर्जनीभाव[स्य] स्फुटाभावात् । रसपदञ्चात्र सम्भोगव्यभिचार्यौत्सुक्यमाह, रस्यत आस्वाद्यत इति व्युत्पत्त्या, न तु साक्षादेवात्र सम्भोगनामा रसः, स्वाधीनपतिकाया क्रीडास्थान(२) एवमुत्कण्ठायाश्चर्व्यमानत्वात् ।

भिद्यतेऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणं भेदनं भेदधर्मो(३) विभागश्च । तस्य च विशेषलक्षणप्रयोजनकधर्मिनिर्देशमात्ररूपस्य पृथग्वाक्य अभिधानं नातिफलवदिति प्रतिलक्षणवाक्य-

---

(१) एवं रुचककृतेऽलङ्कारसर्वस्वे विमर्शितम् । तदनुयायिनः श्रीधरादयोऽप्येवं मन्यन्ते । नेदं क्षोदक्षममिति प्राञ्चः केचित्, यन्मतं विवेक इत्थं परामृष्टं "ये तु सङ्करस्य पृथगलङ्कारतां न मन्यन्ते तन्मते तत्सम्भावना नास्ती"ति । अर्वाञ्चोऽपि प्रदीपकारादयो गजनिमीलिकान्यायेनैतन्मतानुसारिणः ।

(२) एवमुत्कलीयपुस्तके । स्थानमित्यशुद्धः पाठः "क" पुस्तके ।

(३) भेदः "क" पाठः ।

रूपव्यङ्ग्यव्यञ्जकस्य शब्दस्य ध्वनिरिति व्यवहारः कृतः । ततस्तन्मतानुसारिभिरन्यैरपि न्यग्भावितवाच्य-

मेवोपादानम्(१) । क्रमेणेत्यतः पूर्वं लक्षणमिति शेषः । वाच्यादतिशयस्य कृते उत्कर्षपात्रता, अतिशयो वाच्यापेक्षया चमत्कारविश्रान्तिकारी व्यङ्ग्यगतः प्रकर्ष इत्यपरे(२) । बुधैरिति कारिकापदं ध्वनिव्यवहारनिर्मूलत्वशङ्कानिरासाय, इत्याह—वैयाकरणैरिति । प्रधानेति—अर्थप्रत्ययरूपफलप्रत्यासत्त्येत्यर्थः । स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटः, पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसध्रीचीनान्त्यवर्णानुभवजनितप्रतिपत्तृगतातिशयवशादपरोक्ष इव क्रियमाणः सकलाभिधेयाभिधानमयतया स्वीक्रियमाणः, यमिमं शब्दब्रह्मेत्याहुः । स च व्यङ्ग्यः सन्नेवाविष्क्रियमाणोऽर्थमभ्यानयति, तदनुगुणा च शब्दे वर्णात्मके काचिदुक्तिः । सा च नाभिधाऽऽदिः, सङ्केताद्यपेक्षाविरहात् । वर्णाश्च ध्वननद्वारैव तथा विप्लवन्तीति ध्वननाख्या सा शक्तिः । अन्यैः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यप्रभृतिभिः । न्यग्भावितं प्रवणीकृतं वाच्यं येन व्यङ्ग्येनेति विग्रहः । व्यञ्जनं प्रतीतिः, तत्क्षमस्य तदनुगुणसामर्थ्यभाजः । शब्दार्थयुगलस्येति सर्वत्रोभयमूलस्य वक्ष्यमाणत्वात् । एतदुक्तं भवति, ध्वन्यत इति ध्वनी रसादिरर्थः, ध्वनतीति ध्वनिः शब्दो वाच्यादिरर्थो वा, ध्वन्यतेऽनेने-

(१) मीमांसासिद्धान्तसम्मतमेतदभिधानं ०विवेककारोपज्ञमिति प्रतिभाति ।

(२) अरुचिकरोऽयं कल्पस्तु विवेककारोद्भावितः ।

व्यङ्ग्यव्यञ्जनक्षमस्य शब्दार्थयुगलस्य । यथा—

निश्शेषच्युतचन्दनं स्तनतटं निर्मृष्टरागोऽधरो
नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वी तवेयं तनुः ।
मिथ्यावादिनि ! दूति ! बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे !
वापीं स्नातुमितो गताऽसि न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥२॥

ति ध्वनिः शब्दादिगता वा शक्तिः, ध्वननं ध्वनी रसादिप्रतीतिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिः काव्याख्यसमुदाय इति यद्यप्यनेकार्थो ध्वनिशब्दः,(१) यद्यपि चानेनैव न्यायेन गुणीभूतव्यङ्ग्यमपि ध्वनिपदवाच्यं भवितुमर्हति तथापि व्यवहारवशाद्वाच्योपस्क्रियमाणव्यङ्ग्य एव ध्वनिपदं नियम्यत इति । तटं समीपे समप्रायः प्रदेशः, तत्र चन्दनं निःशेषं च्युतं निम्नोन्नतेषु तु चुचूकाग्रस्तनमध्यादिषु सशेषमिति, अधरो निःशेषमृष्टरागो, न तूत्तरोष्ठः । तन्वीत्यपि व्यङ्ग्यपक्षे विधेयम् । अधमस्य प्रागपि लक्षितनिकृष्टपरिग्रहस्य । एतेषां पदार्थानामनुसन्धानानन्तरञ्चार्थस्याभातमात्रस्य प्ररोहाभावेन तदन्तिकं न गताऽसीत्यनेन वैपरीत्याद् गताऽसीति लक्ष्यत इति शेष इति प्राचीनानां श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां व्याख्यातॄणां मतम् (२) ।

(१) एतत्प्रसङ्गे 'यत्रार्थः शब्दो वे'त्यादिः प्रसिद्धा ध्वनिकारकारिका तदुपरि लोचनग्रन्थश्च जिज्ञासुभिरालोकनीयः ।

(२) विवेककारोऽप्येतन्मतमेवमेवोद्धरति स्वग्रन्थे । के ते सप्रश्रयमत्र स्मृता वाचस्पतिमिश्रा इत्यधुना निर्णेतुं न शक्यते । परं सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेभ्यो दार्शनिकप्रवरेभ्यो वाचस्पतिमिश्रेभ्योऽर्वाचीनेभ्य-

अत्र तदन्तिकमेव रन्तुं गताऽसीति प्राधान्येनाधमपदेन व्यज्यते ।

रन्तुमिति तु फलं, वृत्तौ व्यज्यत इति तत्सम्बन्धः। (१) ये तु 'भम धम्मिअ' इत्यादाविवात्र वाच्यप्रतीत्यनन्तरमनुत्पन्नरीत्या व्यङ्ग्यप्रतीतिमिच्छन्ति ते न सम्यग्विदः । तत्र हि श्वमारणस्य सत्यतयैवोपक्षिप्तत्वेन प्रतीत्यपर्यवसानाभावादनन्तरमेव भ्रमणविघ्नकारी श्वा यद्यपि निरस्तस्तथापि सिंहसञ्चारोऽत्यन्ततोऽधिकस्तद्विघ्नकारीति भ्रमणमयुक्तमिति प्रतीयते । न चैवमिह, वापीगमनस्य वास्तवतयोपक्षेपाभावात् किन्तर्हि वैदग्ध्यादग्राम्योक्त्या सूचयितुमुपादानात् । न च प्रतिपदजीवात्वनुसन्धातृनपेक्ष्यैवं व्याख्येयमिति साधुपरिनिष्ठितापेक्षयैव काव्यविचारात्, अन्यथा 'उपकृतं बहु तत्रे'त्यत्रापि तथा स्यात्, वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य कदाचिदव्युत्पन्नैरनर्थसन्धानसम्भवात् । तस्मात्प्रतीत्यपर्यवसानेनात्र लक्षणैव युक्ता स्यात् । तदुक्तम्—

क्वचिद्बाध्यतया ख्यातिः क्वचित्ख्यातस्य(२) बाधनम् ।

श्चिन्तामण्यादिस्मृतिनिबन्धरचयितृभ्यश्च ते भिन्ना इति तु नावद्यमनुमानम् ।

(१) एतद्वाक्ये एतत्प्राक्तनवाक्ये च पुस्तकयोः पाठो न सम्यङ्किति प्रतिभाति । गोविन्दठक्कुरेण ०प्रदीपे एतदेव मतमस्माद् ग्रन्थादेतदर्वाचीनाद्वा ग्रन्थान्तरादुदधारीति प्रतीयते । (काव्यप्रदीपस्य काव्यमालासंस्करणे २३ पत्रं द्रष्टव्यम्) ।

(२) क्वचिद्वा तस्य "क" पाठः । रुचककृते ०सङ्केते उत्कलीयपुस्तके, साहित्यदर्पणे चोपरिदर्शित एव पाठः स्वीकृतः ।

(३) अतादृशि गुणीभूतव्यङ्ग्यं व्यङ्ग्ये तु मध्यमम् ।

अतादृशि वाच्यादनतिशायिनि । यथा—

ग्रामतरुणं तरुण्या नववञ्जुलमञ्जरीसनाथकरम् ।
पश्यन्त्या भवति मुहुर्नितरां मलिना मुखच्छाया ॥३॥

पूर्वत्र लक्षणैव स्यादुत्तरत्राभिधैव तु ॥

एतेन वापीगमनेन तन्निषेधः कामुकसमीपगमननिषेधेन च तद्विधिर्व्यज्यत इति यत्कैश्चिदुक्तं(१) तन्न युक्तम्, उक्तयुक्त्या लक्षणीयत्वात् । अत्र च दौत्यरूपात्यन्तनिकृष्टकर्मजीविकायां त्वयि कृतापराधायामपि मे नासूया, न च तस्मिन्नैसर्गिकाधमकर्मचुञ्चौ, किन्त्वकृतज्ञायां त्वयि यद्बान्धवबुद्ध्या विश्वसिमि यच्च तस्मिन्नेवंविधे हरिद्रारागिणि दुर्विदग्धे दृढमनुरक्ताऽस्मि मन्दभागिनी तदेवंविधवञ्चनासहस्रजनितप्रौढपरिपाकपुटपाकपात्रत्वं मम युक्तमेवेति विप्रलम्भभेदेर्ष्यामानव्यभिचारिनिर्वेदध्वनिः, तदङ्गन्तु लक्षणामूलवस्तुध्वनिरित्यवहितैर्विवेचनीयम् । एवमुदाहरणान्तरे वृत्तिकृदुक्तादन्यदपि विस्तरभीत्यास्मदनुक्तमपि बोद्धव्यं महाबुद्धिभिः ।

वाच्यादित्यादि —चित्रे व्यङ्ग्यमत्यन्तास्फुटम्, अत्र

---

(१) 'ध्वनिकृता हि विधौ वाच्ये निषेधः पृथङ् निषेधे च वाच्ये विधिः पृथगुदाहृतः । विधिनिषेधद्वारेण चोदाहरणं वाच्यव्यङ्ग्ययोरित्यत्र वैलक्षण्यख्यापनार्थ'मिति ०विवेकोद्भावित आशयोऽत्राक्षिप्तः स्यात् ।

अत्र वञ्जुललतागृहे दत्तसङ्केता नागतेति व्यङ्ग्यं गुणीभूतं, तदपेक्षया वाच्यस्यैव चमत्कारित्वात् ।

पुनरतथाभूतमपि व्यङ्ग्यं वाच्यादनतिशयितमिति(१) ध्वनिचित्राभ्यामस्य भेदः। वाच्यादनतिशयश्च व्यङ्ग्यस्य समप्राधान्येऽपि स्थले विद्यत इति वक्ष्यमाणप्रकाराष्टकव्याप्तिसूचनम् । यद्यपि च 'अखण्डबुद्धिवेद्यः काव्यार्थ'(२) इति नयेनास्वाददशायामवयवानां गुणप्रधानभावो न विकल्प्यते, तथाप्युत्तरकालीनविवेचकैरावापोद्वापविवेचने क्वचन कस्यचित्प्राधान्यं कस्यचिदप्राधान्यं भासत इति भेदव्यवहारः। आस्वादप्रकर्षापकर्षकृतश्चोत्तमादिव्यवहारः । यद्यपि चास्वादवत् काव्यम्, आस्वादे च व्यङ्ग्यान्तरस्य(३) गुणीभूतत्वाव्यभिचार एव तथापि वाच्यतः प्राधान्यमात्रेण वस्त्वलङ्कृत्योर्ध्वनिव्यवहारः । अतथाभूतयोस्तु गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहार इति । यत्र रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणे गुणीभवति(४) यथा मम—

उअ तिमिरे दरविमलोदके कइरवसरे परिहसन्तम्मि ।

असिअं णु अपणढकिअं जामिणि वसणं वससि दिव्वं ॥ (१)

तत्र गुणीभूतत्वव्यवहार इति । ननु यत्र रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणे गुणीभवति तत्र व्यङ्ग्ये(२) कथं काव्यव्यपदेशो, रसादेरमुख्यत्वात्, प्राधान्य एव काव्याङ्गीकारात् ? अत्र ब्रूमः । केनोक्तमत्र रसादिर्गुणीभूत इति ? समूहालम्बनरूपस्यास्वादस्य सहृदयहृदयविश्रान्तिधाम्नः शब्दार्थादिनिखिलकाव्यावयवचारुत्वसामग्रीसाम्राज्यसम्पूर्णस्यात्रापि स्वसंवेदनसाक्षिकत्वात्, तस्यैव च रसादिपदवाच्यत्वात् । ननु यद्येवं, तर्हि दीयतां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्याभिख्यायै निवापाञ्जलिः; आस्वादस्योक्तरीत्या क्वचिदपि गुणीभावस्याभावात्, अतत्त्वतश्चाभासतानियमात् । सत्यं, [परं] मुख्यरसाद्युपायभूते रत्यादौ प्रक्रियमाणाधिष्ठाने प्राधान्यमुपचर्याप्रक्रियमाणगतेऽप्राधान्यमाश्रित्यास्वादोत्तरकाले विवेचकैर्ध्वन्यादिविभागः क्रियत इत्युपपद्यते भेदव्यवहारः । यदि च रसाद्यन्तरे तस्यैव गुणीभावस्तदो-

---

(१) 'अङ्गभावादिनाऽनतिशयित'मिति विकृतः 'क' पुस्तके पाठः ।

(२) 'वाक्यार्थ' इति पाठे तु पञ्चमोल्लासकृतनिर्देशं वेदान्तिमतमेवोद्दिष्टं स्यात् ।

(३) आस्वादशरीरभूतरसादिव्यतिरिक्तस्येति यावत् ।

(४) 'ननु यत्रे'त्यादिः……'इत्यादौ तद्गुणीभूतत्वव्यवहार इति' इत्यन्तोऽसंलग्नः पाठः 'क' पुस्तके ।

(१) त्रुटितप्रायेयं गाथोभयोरेव पुस्तकयोः । 'तअ भिमिवे दकविम कइवचसरे परिहसन्तम्नि । असिआ ण अपणढकिअं यामिणि वसुणं वससि विद्दं ॥' 'क' पाठः । 'उअ तिमिरे दरविमलदककइरवरसे परिहसन्तम्मि । असिअं ण अप्पण ढकिअं जामिणि वसणं वससि विग्घं ॥ 'ख' पाठः । यथाकथञ्चित् यथामतीयं समाहिता । 'पश्य तिमिरे दरविमलोदके कैरवसरसि परिहसति । असितं नु आत्मनाऽऽवृतं यामिनि!वसनं वस्से दिव्यम् ॥' इत्युपरिपाठानुसारिणी च्छाया।

(२) 'रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणो अगुणीव्यङ्ग्ये' इति व्यत्यस्तः पाठः 'क' पुस्तके ।

भयव्यपदेशप्राप्तावपि यस्य चमत्काराधिक्यमाधिकं विविच्य व्यवस्थापयितुं शक्यते तन्मुखेनैव व्यपदेशो यथा मम—

क्षिप्रप्रशाम्यदरुणोग्रविलोलभावैः
सद्योविलीनविकटभ्रुकुटीविभङ्गैः ।
यः सङ्गरेषु करवालकरालपाणि-
र्दीनैर्विलोचनपुटैर्द्विषतां व्यलोकि ॥

अत्र यद्यपि क्रोधप्रशान्तित्रासोदयाभ्यां संस्कृतस्य वीरस्य नृपविषयरतिभावाङ्गतयैव व्यवस्थानं तथापि तस्यैव चमत्कारा-धानक्षमत्वं विवेचनायामवभासत इति तन्मुखेनैव गुणीभूतव्यङ्ग्य-भेदरसवदलङ्कारव्यवहारो न्याय्यो, न तु भावध्वनिव्यवहारः ।

एतद्गिरेर्माल्यवतः पुरस्तादाविर्भवत्यम्बरलेखि शृङ्गम् ।
नवं पयो यत्र घनैर्मया च त्वद्विप्रयोगाश्रु समं विसृष्टम् ॥(१)

अत्र सीतासहचरस्य श्रीरामचन्द्रस्य प्रकरणानुसन्धाना-द्विपरीतविहारलक्षणः सम्भोग एवं चमत्कुरुते, विप्रलम्भस्तदङ्ग-भूतो निगूढ एव चरतीति सम्भोगव्यपदेश एव युक्तः । एव-मन्यत्राप्युन्नाव्यं भावुकचक्रवर्त्तिभिः । ननु वस्त्वलङ्कृत्यो रसा-दिसान्निध्येनोद्भटीभूतयोर्वाच्यापेक्षया प्रधानीभूतयोरेवम् , इतर-योस्तु गुणीभाव इति, यदुक्तं भवता तद्बहुविप्लवकारि, नीरसस्य तथाभूतस्य वाक्प्रपञ्चस्य सर्वस्यैवाकाव्यत्वप्रसङ्गात् । कष्टं भो प्रविलुप्तं निखिलमेव ते संव्यवहारभाण्डम् । आयुष्मन्

(१) रघुवंशे (१३।२६) । अत्र टीकाकृन्मन्तव्यमनादीनवं रहस्य-वस्तुसूचनं विदग्धैर्विमर्शनीयम् ।

बन्धादिसाम्यादाभासग्रस्तबुद्धिभिस्त्रैलोक्यसम्मोहनप्रयुज्यमान-काव्यव्यवहारं माऽत्र वृथा कृथाः (१) । नन्वेवं चित्रस्याकाव्यत्व-मेव स्यात् , आस्वादसम्भेदे(२) यथायथं प्राचोरेवान्तः-पातात् , अन्यथाऽऽभासतानियमात् । नच वाच्यं क्षुद्रमास्वाद्यं तत्राप्यस्तीति, क्षुद्रत्वेऽनास्वाद्यत्वात् , आस्वाद्यत्वेऽक्षुद्रत्वात् , तस्मात्तत्रैव विधानमयुक्तमेव स्यादिति चेत्–सत्यमेवं, किन्तु गड्डलिकाप्रवाहपतितानां जरतां गौरवप्रबन्धनिर्यन्त्रितोऽयं ग्रन्थकृत्त्रैविध्यमुक्तवान्(३) । यद्वा रसवत्प्रबन्धावयवध्वनिगुणी-भूतव्यङ्ग्यचित्रतया त्रिधा इति तत्परं त्रैविध्यगणनं, सरसगाथाऽऽ-दिगतैकनीरसपद्यादिव तेषां काव्यावयवताहान्यभावात् , प्रबन्धस्यैव तत्र काव्यतास्वीकारात् (४) । परमार्थतस्तु सरसता-

(१) काव्यव्यवहारमात्रं कृथाः 'क' पाठः, काव्यव्यवहारं माऽत्र वृथा 'ख' पाठः ।

(२) एवं 'क' पाठः । 'आस्वादसत्त्वेदे' 'ख' पाठः ।

(३) सरसोऽयं टीकाकृत्स्वरसो मान्यानां ग्रन्थकृतां विचारसरणिं प्रति कर्कशाक्षेपपरोऽपि निपुणैः सादरमाकलनीयः । ०प्रकाश-कृत्तन्त्रेनैकतो वामनोद्भटादिप्राचीनसरणिकृतामपरत आनन्दवर्धना-भिनवगुप्तप्रमुखनवीनमार्गप्रवर्तकानां मतजालयोर्मध्ये सन्देहदोला-यितचित्तवृत्तिः स्वकीयग्रन्थेऽसामञ्जस्याद्यवतारयतीति शास्त्रदर्शिनां सुस्थितः सिद्धान्तः ।

(४) एतन्मतं सप्रश्रयं स्मृतं साहित्यदर्पणे चतुर्थपरिच्छेदस्या-न्तिमे भागे 'तदुक्तमस्मत्सगोत्रकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादै'रि-त्युपक्रम्य । तत्रोद्धृतः सन्दर्भस्तु ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहीयः स्यात् ।

(४) शब्दचित्रं वाच्यचित्रमव्यङ्ग्यं त्ववरं स्मृतम् ॥५॥

चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तम् । अव्यङ्ग्यमिति

ऽस्त्येव काव्यं, तच्च द्विविधमेव—तदुक्तं 'काव्यस्यात्मन्यङ्गिनि रसादिरूपे न कस्याचिद्विमति'(१)रिति ।

'गुणप्रधानभावाभ्यां काव्यस्यैवं व्यवस्थितेः ।
द्विधा काव्यं ततोऽन्यद् यत्तच्चित्रमभिधीयते(२) ॥' इति ।

ग्रामेति–जन्मप्रभृतिप्रातिवेश्या–(३)दनुरागपात्रत्वप्रकटनम्। पश्यन्त्या इति वृत्ताविरतो वर्त्तमानः । मुहुर्नितरामिति–यदा यदा तत्तदनुरागदार्ढ्यं तदा तदाऽनुतापोत्कर्षाविष्कारान्मुखमालिन्यप्रकर्ष इति तद्विदां स्वरसः(४) । वाच्यस्य मुखश्रीमालिन्यस्यैव विप्रलम्भाभासोत्कर्षवत्त्वं, व्यङ्ग्यस्तु सङ्केतसमयभङ्गस्त्वङ्गतया तद्भुजिष्य इव तन्मुखापेक्षी ।

अव्यङ्ग्यमिति ईषदर्थे नञ्, व्यङ्ग्यात्यन्ताभाववति काव्यपदप्रयोगाभावात् । एतच्च सामान्यलक्षणमिति लक्षणे चित्र

---

(१) महिमभट्टकृते व्यक्तिविवेके (२२२ पृ०)। 'अङ्गिनी'स्थाने 'संगिनि' 'संज्ञिनि' इति च पाठान्तरे मुद्रितपुस्तके ।

(२) ध्वनिकारिका (३।४२) ध्वन्यालोके काव्यमालासंस्करणे (२२० पृ०)। 'काव्ये उभे' इति तु मुद्रितपुस्तके पाठः ।

(३) जन्मप्रभृतिभिः प्रादेश्यात् 'क' पाठः ।

(४) अत्र ०विवेके 'मुहुर्नितरामित्यव्ययद्वयसरस' इति व्याख्या दर्शिता । सैवात्र पाठपरिपाटी स्यात् ।

स्फुटप्रतीयमानार्थरहितम् । अवरमधमम् । यथा—

स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्बुच्छटा-
मूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानाह्निकाऽह्नाय वः ।
भिद्यादुद्यदुदारदर्दुरदरीदीर्घादरिद्रद्रुम-
द्रोहोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदा मन्दाकिनी मन्दताम् ॥४॥

पदमध्याहार्यं, (१)तद्विभागः शब्दचित्रं वाच्यचित्रमिति । अवरमिति—प्रबन्धैकदेशपक्ष इतरैकदेशापेक्षया निकृष्टत्वात्, अन्यथाऽऽभासत्वादिति भावः । गुणेति–शृङ्गारादिगतचित्तद्रवीभावमयमाधुर्यादिव्यञ्जकसजातीयस्य कस्यचिद्बन्धादिवैशिष्टस्याभिधानम् । अलङ्कारेति–रसादिपोषकोपमादिसाजात्यात्तत्पदप्रयोगभाजो यमकादेश्च प्रसिद्धिमात्रव्यामूढैरलङ्कारतया व्यवह्रियमाणस्योक्तिः । स्फुटेत्यादि–रसाद्यभावादित्यर्थः । छातमल्पम् । अह्नाय झटिति वो मन्दतां भिन्द्यादि(२)-त्यन्वयः । दरिद्राः शुष्कत्वेन ग्लानाः । अत्र प्रवहद्रूपेणानुप्रासेन बन्धवैकट्येन च चेतासि काऽपि प्रकृष्टिकाऽऽधीयते । न चात्र गङ्गाविषयभावध्वननप्रत्याशा ज्यायसी । यत्र सर्वात्मना तन्मात्ररूपा रतिः प्रतीयते तस्य तद्वर्णन एव हि रतिध्वनिव्यपदेशो, न तु दैवतोपनि-

---

(१) चित्रमिति लक्ष्यपदमध्याहार्यं 'ख' पाठो विवेकानुसारी । चित्रमिति लक्षणपदमध्याहार्यं 'क' पाठः ।

(२) 'भिन्द्यादि'ति लिङ्सामान्यपाठः प्राच्यटीकाकृद्ग्रन्थेषु बहुषूपलभ्यते । 'भिद्या'दिति आशिषि लिङः प्रयोगस्तु बहुतरसम्मतः ।

विनिर्गतं मानदमात्ममन्दिरा-
द्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयाऽपि यम् ।
ससंभ्रमेन्द्रद्रुतपातितार्गला
निमीलिताक्षीव भियाऽमरावती ॥ ९ ॥

इति काव्यप्रकाशे काव्यस्य प्रयोजनकारणस्वरूप-
विशेषवर्णनो नाम प्रथम उल्लासः ॥

बन्धमात्रेणेत्यादि विस्तरान्निर्णीतं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे। यमिति-प्रकृतं हयग्रीवम् । यद्यपि चात्र प्रबन्धपर्यालोचनया वीरः प्रतीयते तथाप्येतन्मात्रेण तत्परिपोषाभावात् तदनपेक्ष्य वाच्यो-त्प्रेक्षामाश्रित्य चार्थचित्रतोक्तिः ।

इति कापिञ्जलकुलतिलक-षड्दर्शनीयचक्रवर्त्ति-
महाकविचक्रचूडामणि-सहृदयगोष्ठीगरिष्ठ-
महामहोपाध्याय-महापात्रश्रीचण्डीदास-
कृत-काव्यप्रकाशदीपिकायां
प्रथमोल्लासः(१) ।

---

(१) इति प्रथम उल्लासः 'क' पाठः ।......श्रीचण्डीदासमहामहो-पोध्यायकृतकाव्यप्रकाशदीपिकायां......टीकाग्रन्थान्ते 'ग' पुस्तके ।

द्वितीय उल्लासः ।

क्रमेण शब्दार्थयोः स्वरूपमाह--

(५) स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा ॥

अत्रेति काव्ये । एषां स्वरूपं वक्ष्यते ।

उल्लासस्य प्रवृत्तिविषयं स्फुटीकुर्व्वन्नुद्भावयति—क्रमेणेत्यादि । शब्दस्य विशेष्यतया प्रथमं ततोऽर्थस्येत्यर्थः । रूप्यते निरूप्यते-ऽनेनेति रूपं वैधर्म्यं, स्वस्मात् सजातीयादेव रूपं स्वरूपं, विशेष-लक्षणमिति यावत्, जात्यपेक्षमेकत्वम् । उद्देश्यविभागस्तु तत्प्रवृत्तिसौकर्याय—एकस्यैव शब्दस्य तत्तद्बहूपाधिवशाद्वाचका-दिसंज्ञाभेदो देवदत्तस्येव पाचकादिपदानि । अत्रेति—तन्त्रा-न्तरे (१)व्यञ्जकताऽनङ्गीकारात् । विभागस्य विशेष-(२)लक्षण-प्रयोजनकतां स्फोरयति वृत्तिकृत्-एषामित्यादिना । यद्यपि शब्दविभागानन्तरं तद्विशेषलक्षणं वक्तुं युक्तं तथापि विभाग-प्रकरणमेकमेव भवत्वित्यभिप्रायेण, वाच्याद्यर्थविशेषप्रतिपादना-(३)नुगुणवाचकत्वाद्युपाधिवशाद्वाचकादिभेदो न तु गवाश्वा-

---

(१) मीमांसादर्शने न्यायनये च यत्र हि प्रायशः शब्दार्थशक्ति-विमर्शः कृतः ।

(२) विशेषणलक्षण 'क' पाठः ।

(३) प्रतिष्ठापनानुगुण 'क' पाठः ।

(६) वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः—

वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्याः ।

(७) तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित् ॥ ६ ॥

आकाङ्क्षा-योग्यता-सन्निधिवशाद्वक्ष्यमाणस्वरूपाणां

दिवत्तत्तद्वस्त्वनन्तरमिति द्योतयितुं वा मध्येऽर्थविभागमाह-- वाच्येति । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्या इति शब्दवदौपाधिकानि नामानि, गौणयोस्तु शब्दार्थयोः पृथक् गणनं न कृतं, गौण्या लक्षणाऽन्तर्भावाङ्गीकारात् । केषुचिदिति--असार्वत्रिकतया समकक्षभावायोग्यायास्तात्पर्यनाम्न्या लक्षणाया(१) उपाधिविषयतामाश्रित्य शब्दार्थप्रकारपार्थक्यानादर इति भावः । आकाङ्क्षा प्रतीतिपर्यवसानविरहः श्रोतृजिज्ञासारूपः । सान्निधिर्बुद्धिविच्छेदाभावः । योग्यता पदार्थानां परस्परसम्बन्धे बाधाभावः । वक्ष्यमाणेति--जात्यादिरूपाणामित्यर्थः । समन्वये विशेषवपुःसमन्विताकारतयाऽभिधेयादिविलक्षणस्वरूपः, अत एव तौतातितादिभिर्लक्ष्यो वाक्यार्थ इति (२)यदुच्यते तद-

(१) तात्पर्यं हि द्वितीयलक्षणेति कैश्चिन्मीमांसकैरभिधीयते । अतोऽसार्वत्रिकत्वात्समशीर्षिकया न तद्गणनमित्याशयः ।

(२) अनन्वितानामभिधानं, पश्चात्तेषां समन्वये कर्तृकर्मक्रियाव्यापारे संसर्गाधिकवाक्यार्थबोधिन्या वाक्यार्थलक्षणया द्वितीयलक्षणेत्यपरपर्याययाऽर्थप्रतीतिरिति वादिनस्तौतातितादयो मीमांसकचक्रधुरीणाः । केषुचिदित्यालङ्कारिकाणां तात्पर्य्यपदार्थस्वीकारेऽरुचिः प्रतिपादिता ।

पदार्थानां समन्वये तात्पर्यार्थो विशेषवपुरपदार्थोऽपि वाक्यार्थः समुल्लसतीत्यभिहितान्वयवादिनां मतम् । वाच्य एव वाक्यार्थ इत्यन्विताभिधानवादिनः ।

प्यस्य नामान्तराभिप्रायेण, न तु प्राचीनलक्षणाविषयतया अपदार्थोऽपि वाक्यार्थ इति एकैकपदानामगम्योऽप्याकाङ्क्षादीतिकर्तव्यतासाचिवैः पदैः सम्भूयाध्यर्यमान इत्यर्थः । अभिहितानामभिधया लक्षणया वा बोधितानां पश्चाद्वृत्त्यन्तरेण समभिव्याहारं ये मन्यन्ते नैयायिकादयस्तेषां तात्पर्यार्थः पृथगभिमत इत्यभिहितेत्यादेरर्थः । वाच्य एवेति-- चैत्र गामानयेत्युत्तमवृद्धोपदेशात्सास्नादिमति पिण्डे मध्यमवृद्धेन सञ्चार्यमाणे तद्दृष्ट्या तस्य वाक्यस्य तदर्थबोधकतामनुमायानन्तरं गां नय अश्वमानयेत्यादि प्रयोगेषु आवापोद्धारसहशक्रियापदार्थान्वितेषु कारकपदार्थान्विते च क्रियापदार्थे तस्य तस्य पदस्य शक्तिमवधारयत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां, ततश्च प्रयोगकाले तस्य प्रथमत एव तथाविधैव बुद्धिर्जायत इत्यभिधाऽतिरिक्ततात्पर्यवृत्त्या किं फलमित्यन्विताभिधानवादिनः श्रीमदाचार्यप्रभाकरगुरोर्मतमित्यर्थः । ननु यद्यसार्वत्रिकतया तात्पर्यार्थागणनं, समकक्षतया तर्हि व्यङ्ग्यार्थागणनमपि न्याय्यम् । नैवं, व्यङ्ग्याविष्कारार्थमेवाभिधेयादीनामनुवाच्यत्वात् । तदगणने तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणवदत्यन्तप्रमादित्वापातात्(१) । नचैवं

(१) सर्वमेतत्सप्रपञ्चमालोचितं पञ्चमोल्लासस्योत्तरार्द्धे तदु-

(८) सर्वेषां प्रायशोऽर्थानां व्यञ्जकत्वमपीष्यते ॥

तत्र वाच्यस्य यथा--

माए घरोवअरणं अज्ज हु णत्थि त्ति साहिअं तुमए ।
ता भण किं करणिज्जं एमेअ ण वासरो ठाई ॥ ६ ॥

अत्र स्वैरविहारार्थिनीति व्यज्यते ।

तात्पर्ये, तस्यार्थबाह्यत्वेनाप्राधान्यात् । यथा वाच्यादयोऽर्थभेदास्तथा व्यञ्जकरूपोऽप्यर्थान्तरव्यञ्जनोपाधिकृतः सम्भवति भेद इत्याह—सर्वेषामिति, वाच्यादीनामित्यर्थः । प्रायश इत्यव्याप्तिसूचनम् । वाच्यस्येति गुरुनये, अन्यत्र तात्पर्यार्थस्य, व्यङ्ग्यो वृत्तिकृदुक्तोऽर्थः, पदजीवातुस्तूभयत्र वाच्यव्यङ्ग्यः(१)। अद्य खल्ववसरो नास्ति, न त्वन्यदा, तद्यग्राया मम कदाऽस्त्यवसर इति काका रहस्यम् । एवमेव व्यासङ्गं विना । अत्र तावत् समभिव्याहृतपदार्थरूपवाक्यार्थान्वयानन्तरं स्वैरं तावद्विहरामीति योऽर्थः प्रकाशते स तावन्नाभिधेयो, ऽसङ्केतितत्वात् , उपात्तैकैकपदालभ्यत्वाच्च । नापि तात्पर्यविषयः, तस्य संसर्गमात्रोपक्षयात् । ततश्चान्यथाऽनुपपत्त्या वृत्त्यन्तरमङ्गीकार्यम् । तच्च यद्यपि वक्ष्यमाणरीत्या शब्दादिषु सर्वत्रैव दत्तपदं तथाप्यत्रार्थस्य शक्तिः प्रधानं, शेषशक्तिस्तु तदुपकारिकैवेति वाच्यद्वारा

परि टोकायाञ्च । प्रमादितपातादित्यसङ्गतः पाठः 'क' पुस्तके ।

(१) पदानामर्थाश्रितशरीर इत्याशयष्टीकाकृतां भवेत् । वाच्यव्यङ्ग्य इति लक्ष्यव्यङ्ग्यादतिरिक्तः । एवं स्थिते उभयत्र तु वाच्यव्यङ्ग्य इति पाठः साधोयान् ।

लक्ष्यस्य यथा--

साहेन्ती सहि सुहअं खणे खणे दूणिआ सि मज्झ कए ।
सब्भावणेहकरणिज्जसरिसअं दाव विरइअं तुमए ॥७॥

अत्र मत्प्रियं रमयन्त्या त्वया शत्रुत्वमाचरितमिति लक्ष्यं, तेन च कामुकविषयं सापराधत्वप्रकाशनं व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

उअ णिच्चलणिप्पन्दा भिसिणीपत्तम्मि रेहइ बलाआ ।
णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआ सङ्खसुत्तिव्व ॥ ८ ॥

व्यपदेशः । साहेन्ती साधयन्ती शासती वा(१)। दूणिआ खिन्ना । सब्भावो विश्वासः । स्नेहोऽनुरागः । अत्र वक्त्र्यादिवैशिष्ट्यसचिवेन सद्भावेत्यादिना वैपरीत्यं लक्ष्यते, तेन तस्यैवातिशयो बोध्यगततया व्यज्यते। तदेतदाह--शत्रुत्वमिति । लक्ष्यमिति--लक्षणामूलव्यङ्ग्यमित्यर्थः(२) । ये तु वैजात्यादेतदपलपन्ति तान्प्रति व्यङ्ग्यान्तरमाह--तेनेति । लक्ष्येण दूतीगतापराधेन तदुभयनिष्पादकतया तस्य कर्मण इत्यर्थः । उअ पश्य । निश्चल निरुद्यमेति सम्बुद्धिः । रेहइ शोभते । शङ्ख-

---

(१) एवमपि विवेके । एकत्र मदीयामवस्थां तस्मै कथयन्ती, अन्यत्र मत्प्रियपक्षपातिनं कुर्वतीत्यर्थः। क्वचित्तु शंसन्तीति च्छाया । तथात्वे संसन्तीति गाथायाः पाठः ।

(२) 'उपकृतं बहु तत्र किमुच्यत' इत्यादिवत् । एवं सम्प्रदायविदः सर्वे । प्रदीपे च विस्तरत एतत्सूचितमिति तत्रैवालोकनीयम् । जयरामन्यायपञ्चाननादिभिस्तु मतस्यास्य खण्डने चेष्टितम् ।

अत्र निष्पन्दत्वेन आश्वस्तत्वं, तेन च जनराहित्यम्, अतः सङ्केतस्थानमेतदिति कयाचित्कश्चित्प्रत्युच्यते । अथवा मिथ्या वदसि न त्वमत्रागतोऽभूरिति व्यज्यते ।

वाचकादीनां क्रमेण स्वरूपमाह—

(९) साक्षात्सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः ॥९॥

इहागृहीतसङ्केतस्य शब्दार्थप्रतीतेरभावात्सङ्केत-

शुक्तिस्तिलकमात्रोपयोगिस्वल्पचन्दनादिनिधानशङ्खपात्री, न तु मुक्ताशुक्तिः, तस्या बलाकावर्णराहित्यात् । अत्र तृतीयमेव व्यङ्ग्यश्चमत्कारप्रत्यासन्नं, ततश्च तात्पर्यं, तेनैव बुद्धेर्विश्राम इति तन्मुखप्रेक्षित्वं पूर्वव्यङ्ग्ययोः । सम्भोगाद्विप्रलम्भोऽधिकश्चमत्कुरुत इत्याभिप्रेत्याह--अथवेत्यादि । तृतीयस्थाने विकल्पः, प्राचीनद्वयन्तु(१) तदवस्थमेव ।

एवं शब्दार्थौ विभज्य विशेषणफलानि विशेषलक्षणानि(२) वाच्यानीत्युपादत्ते वाचकादीनामिति । क्रमेणेत्यतः पूर्वं

---

(१) 'अत्र पूर्वार्थद्वयप्रतीतावपि न कश्चन चमत्कार इति तृतीयार्थमात्रादेव काव्यत्वप्रतिलम्भः । अत एव पूर्वोक्तोदाहरणेषु व्यङ्ग्यपरम्परासम्भवेऽपि नायं विशेष इत्याशयाविष्कारः' इति विवेके । प्राचीनद्वयन्तु इत्युपरितनसन्दर्भस्याक्षेपपूरकः ।

(२) विशनफलानीत्यस्फुटः पाठः 'क' पुस्तके, विशेषफलानि 'ख' पाठः ।

सहाय एव शब्दोऽर्थविशेषं प्रतिपादयतीति यस्य यत्राव्यवधानेन सङ्केतो गृह्यते स तस्य वाचकः ।

(१०) सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादिर्जातिरेव वा ।

यद्यप्यर्थक्रियाकारितया प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्या व्यक्तिरेव तथाऽप्यानन्त्याद्व्यभिचाराच्च तत्र सङ्केतः कर्तुं

बुद्धौ(१) इति शेषः । रूपं लक्षणं सङ्केतितं सम्बन्धितयोपदिष्टम् । अभिधा तु समयस्मृत्यवान्तरव्यापारः सन् स्मारयति । स इति तदुपाधिविशिष्ट इत्यर्थः । इहेत्यादिना व्यतिरेकमुखेण सङ्केतस्यार्थप्रत्ययोपायतामाह । साक्षादित्यस्य विवृतिरव्यवधानेनेति--न तु 'यन्नामा यत्र चैद्यादि-(२)स्तन्नामविषयेऽपि स' इतिवत्सान्तरतमयेत्यर्थः । शब्दविशेषलक्षणेनार्थविशेषा अपि लक्षिता भवन्तीति बुद्ध्या वाच्यमपि वादि-(३)विप्रतिपत्तिप्रसङ्गादाह--सङ्केतित इत्यादि । अर्थः प्रयोजनं तस्य क्रिया निर्वाहः वज्राग्निवत् समुदितं वा कार्याणाम् । (४)आनन्त्यादिति सकलव्यक्तिषु समस्याशक्यत्वम् । व्यभिचारादिति--कति-

---

(१) बोधव्यापारे प्रकृते इत्यर्थः ।

(२) यन्नाम 'क' पाठः । 'चैत्यादिः' 'चैत्रादिः' इत्यन्यत्र पाठवैचित्र्यम् । एवमपि प्रदीपे ।

(३) गवादीत्यस्फुटः पाठः 'क' पुस्तके ।

(४) निर्वाह इत्यनन्तरं कोऽप्यंशः प्रमादपतितः स्यात् । उत्कलीयपुस्तकमितः प्रागेव शीर्णमिति पाठोद्धारे न किमपि साहायकमासादितम् ।

न युज्यत इति गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादीनां विषयविभागो न प्राप्नोतीति च तदुपाधावेव सङ्केतः ।

उपाधिश्च द्विविधः, वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः, सिद्धः साध्यश्च । सिद्धोऽपि द्विविधः, पदार्थस्य प्राणप्रदो विशेषाधानहेतुश्च । तत्राद्यो जातिः । उक्तं हि वाक्यपदीये—

पयव्यक्तावनुपयोगित्वम् । गोत्वादिसामान्यानामुपग्रहमन्तरेण प्रवृत्तौ गवादिपदस्य शुक्लादिपदसमभिव्याहारप्रयुक्तस्य तदर्थविविक्तार्थताऽपि कथमित्याह—विषयेत्यादि । तदुपाधावेवेति—तथैवानन्त्यव्यभिचारदोषापाताभ्न स उपाधेय इत्येवार्थः । यदृच्छासन्निवेशित इति—यदृच्छा शृङ्गग्राहिकया सङ्केतनं तस्याः सन्निवेशः समर्पणं जातमत्रेति यदृच्छासन्निवेशितः सजातीयशून्यो देवदत्तादिरर्थः । तत्र चानन्त्यव्यभिचाराभावादुपाधिनैव सम्भवति । वाच्यवाचकसम्बन्धसमय इति नोपाधिरपेक्ष्यते । वक्तुः स्वेच्छया कल्पितसंज्ञाशब्द एव तत्प्रवृत्तावुपाधिरिति तु ये व्याचक्षते ते तिमिरपटलान्तरितदृशो नार्थाश्रयमवलोकयन्ति । सिद्धः क्रियमाणतया निर्देशशून्यः । पदार्थस्य पदोद्देश्यस्य धर्मिणः प्राणिनः प्राणा हानोपादानयोग्यतेति यावत्, तत्प्रदः प्राणपदः । विशेषणं विविच्य व्यवस्थापनं विशेषः सजातीयाद्व्यावर्त्तनमित्यर्थः,(१) तत्र हेतु-

(१) विशेष इत्यत ऊर्द्ध्वं तदाधानमितिवाक्यं पूरणीयं टीकाग्रन्थविशुद्धय इत्यनुमीयते ।

"न हि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौः गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ"रिति । द्वितीयो गुणः । शुक्लादिना हि लब्धसत्ताकं वस्तु विशिष्यते । साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः ।

डित्थादिशब्दानामन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यं संहृतक्रमं स्वरूपं वक्त्रा यदृच्छया डित्थादिष्वर्थेषूपाधित्वेन

विशेषाधानहेतुः । गौः गोपदोद्देश्यः सास्नादिमानयं स्वरूपेण निरुपहितस्वलक्षणमात्रेण न गौः न गोविषयव्याहारव्यवहारभाजनं, नागौः नान्यव्यवहारगोचरः । लब्धसत्ताकं जातिविशेषोपग्रहाल्लब्धसत्ताकं(१), विशिष्यते विशिष्टव्यवहारपात्रं क्रियते । पूर्वेत्यादि—पूर्वापरीभूताः कार्यकारणरूपतया सन्तानीभूता अवयवा निष्पादकान्यङ्गानि इन्धनाहरणादीनि यस्याः क्रियायाः पाकादिप्रधानकार्यनिष्पत्तेः सा तथोक्ता । सा च क्रियमाणतया निर्देश्यत्वात् साध्यपदप्रतिपाद्या । अन्त्यं व्यवच्छेद्यस्वलक्षणं बुद्धिद्वारा निर्ग्राह्यं यस्य तदन्त्यबुद्धिनिर्ग्राह्यम् । डित्थादिशब्दानां स्वरूपं डित्थादिशब्दा एव । तत्स्वरूपं कीदृगित्याह—संहृतक्रमेति । क्रमणं क्रमो गवादिपदवदुपाधिप्रत्ययादुपाधेयं प्रत्यायनं तत् संहृतं सम्यक् हृतं निरस्तमविद्यमानं

(१) नह्यसत्ताकं जातिविशेषोपग्रहाल्लब्धसत्ताकमित्यादिः पाठः स्यात् । उपरिदर्शिते तु असंलग्नमनुवादमात्रम् । "सत्त्वे निविशतेऽपैती"त्यादि भाष्योक्तं गुणलक्षणमेव प्रकारान्तरेणोपरि आधीयते । तद्विचारस्त्वाकरतो द्रष्टव्यः ।

सन्निवेश्यत इति सोऽयं संज्ञारूपो यदृच्छात्मक इति । गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति महाभाष्यकारः । परमाण्वादीनान्तु गुणमध्यपाठात् पारिभाषिकं गुणत्वम् । गुणक्रियायदृच्छानां

यत्र । क्वचिदिति(१) धर्मप्रत्यायनादित्यर्थः । उपाधित्वेन शाब्दव्यवहारयोग्यतानिर्वाहकत्वेन । इति पूर्वोक्तानुसारेणेयं चतुष्टयी जातिगुणक्रियास्वलक्षणमात्ररूपा प्रवर्ततेऽनयेति प्रवृत्तिस्तन्निमित्तम् । ननु परमाण्वादिपदानि जातिनिमित्तानि तावन्न भवन्ति । परमाणुत्वमहत्त्वादीनां(२) जातित्वाङ्गीकारे पृथिवीत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् , पृथिवीत्वादेर्घटादौ परमाणुत्वात्तेजोऽम्भःपरमाण्वादौ परस्परं परिहृत्य वर्त्तमानत्वेन पार्थिवपरमाण्वादौ समावेशात् । नापि गुणनिमित्तकानि, रूपादिचतुर्विंशतौ परमाण्वादीनामगणनात् । नापि क्रियायदृच्छयोरन्तर्भावः, पूर्वापरीभूतावयवत्वहानादनेकव्यक्तिकत्वाच्चेत्याशङ्क्य गुणनिमित्ततायामन्तर्भावयति–परमाण्वादीनामिति––भावपरोऽयं निर्देशः गुणमध्यपाठादिति—(३) परिमाणादिभेदतया

---

(१) धर्मिप्रत्यायनादिति पाठः स्यात् । क्वचिदित्युपक्षिप्तोऽत्र उपलभ्यमानकाव्यप्रकाशपुस्तकेषु न लभ्यते । अथवा क्वचिदित्याद्यंशो न सम्यक् । प्रदीपे (काव्यमाला २४ पृ०) उद्धृतपाठस्तु सम्पूर्ण इतः किञ्चिद्भिन्नश्च ।

(२) सहत्वादीनामिति विकृतः पाठः 'क'पुस्तके ।

(३) अयमंशो विपर्यस्तावयव इव प्रतीयत आदर्शपुस्तके ।

वस्तुत एकरूपाणामप्याश्रयभेदाद्भेद इव लक्ष्यते यथैकस्य मुखस्य खड्गमुकुरतैलाद्यालम्बनभेदात् ।

हिमपयःशङ्खाद्याश्रयेषु परमार्थतो भिन्नेषु शुक्लादिषु यद्वशेन शुक्लः शुक्ल इत्याद्यभिन्नाभिधान-

---

तत्पठनेनैव संग्रह इति भावः । परिष्कृता भाषा परिभाषा पदार्थविवेचकाचार्याणां युक्तियुक्ता वाक्, ततो ज्ञातं पारिभाषिकं ततस्तन्निमित्तीकृत्य प्रवर्तमानानां परमाण्वादिशब्दानाम् । गुणशब्दत्वमिति गुणत्वमित्यतोऽनन्तरो विशेषः । ननु कुमुदकौमुदीकुन्दकर्पूरकरिदन्तादिगते शैत्यादौ क्षीरकनकादिष्वग्नि च पाकादौ शुक्लबहुलपरिवृत्तिप्राप्तन्यूनाधिकभावकलाऽऽदिकलितात्मनि चन्द्रादौ च तत्तद्वैधर्म्यदर्शनान्नानात्वेन व्यवतिष्ठमाने पूर्वोक्त एवानन्त्यव्यभिचारदोषः सङ्केतग्रहनिग्रहणप्रर्याप्त इत्याशङ्क्याह–गुणेत्यादि–यदृच्छाविषयो देवदत्तादिर्यदृच्छा । आश्रयभेदादिति–शवलाधवलागतगोत्वादिसामान्यवदनुगतव्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या प्रत्यभिज्ञया च भेदोल्लेखप्रमाणाबाधादाश्रयोपाहित एव भेदः पर्यवस्यतीत्यर्थः । आलम्बनं प्रतिबिम्बाश्रयः ।

जातिरेवेति पक्षं व्याचष्टे हिमेति–परमार्थतो(१) भिन्नेष्विति हिमादिगतशुक्लादीनां तारतम्यादिवैषम्यदर्शनात् घटादौ विद्यमान एव च नीलादीनामाविर्भावतिरोभावदर्शनान्न सामान्यवदेक-

---

(१) भिन्नेष्विति सम्प्रदायसिद्धः पाठः । अभिन्नेष्विति पाठे उत्तरांशोऽनर्थक इव प्रतिभाति ।

प्रत्ययोत्पत्तिस्तच्छुक्लत्वादि सामान्यं, गुडतण्डुलादिपाकादिष्वेवमेव पाकत्वादि । बालवृद्धशुकाद्युदीरितेषु डित्थादिशब्देषु च प्रतिक्षणं भिद्यमानेषु डित्थाद्यर्थेषु वा डित्थत्वाद्यस्तीति सर्वेषां शब्दानां जातिरेव प्रवृत्ति

रूपा गुणा इति भावः। अभिन्नादेकाकारादभिधानादेकाकाराणां प्रत्ययानामुत्पत्तिः । ततः शुक्लत्वादि सामान्यं शुक्लादिगुणेषु शुक्लादिपदप्रवृत्तिनिमित्तं, ततस्तद्वत्यपि गौणः शुक्लादिपदप्रयोग(१) इत्यभिप्रायः। गुडतण्डलादीति—गुडादिपाको रूपादिपरावृत्तिलक्षणस्तण्डुलादिपाकेन पूर्वद्रव्यविनाशापूर्वद्रव्योत्पात्तिलक्षणेन कथमेको भवत्विसाशयः। बालवृद्धेत्यादि —वृत्तौ चकारवाकारौ पूर्वोक्तसमुच्चयौपम्यार्थौ व्यत्ययेन योजनीयौ(२)। शुक्लादीति—स्वरादिभेदाद्वैधर्म्यप्रकटनपरम् । प्रतिक्षणं भिद्यमानेष्विति—वर्त्तमानक्षणे हि स्थूलतयोपलभ्यमानो डित्थस्तदव्यवहितपूर्वक्षणे तथाऽऽकाररहितात्तस्मादन्य एवाङ्गीक्रियते, तत्तदवस्थावतस्तथा तथा निष्पत्तिस्वीकारात् । ततश्च यथा बालाद्युदीरितडित्थादिपदेषु कालादिभेदाद्भिन्नेष्वनुगतव्यवहृतिदर्शनात्सामान्यं

(१) 'गुणाः शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु तद्वती'त्याद्यमरसिंहानुशासनमेतदुपयोगि ।

(२) एवमप्यन्ये—येषां मतमिवार्थेन वा-शब्देन च शब्दस्य स्थानविनिमयादितिगर्भमुद्धृतं प्रदीपे (२५पृ०)। बीजञ्चास्याः कल्पनाया उपरिप्रकटितम् । इवार्थे वा शब्दस्य प्रयोगे प्रमाणम् "इव-वद्वा-यथाशब्दा" इत्यौपम्यवाचकपरिगणने आचार्यो दण्डी, 'हृष्टो गर्ज्जति चातिदर्पितमदो दुर्योधनो वा शिखी"त्याद्या अभियुक्तप्रयोगाः ।

निमित्तमित्यन्ये। तद्वान् अपोहो वा शब्दार्थः कैश्चिदुक्त इति ग्रन्थगौरवभयात्प्रकृतानुपयोगाच्च न दर्शितम् ।

कल्प्यते तथा डित्थादिष्वर्थेष्वपि स्थौल्यादिमत्सु कल्पनीयमिति भावः । अलं वा(१) चकारवाकारव्यत्ययकष्टकल्पनया। डित्थादिशब्देषु डित्थाद्यर्थेष्विति चोपलक्षणं सर्वेष्वेव गवादिपदेषु सामान्यसङ्कलितेषु तथाभूतैरेवार्थैः सह सम्बन्धः परिच्छिद्यत इति नेया वृत्तिः। अस्मिंश्च व्याख्याने वा--शब्दोऽपि समुच्चयार्थः। स्वगतमेव सामान्यं निमित्तीकृत्य डित्थादिपदानि प्रवर्त्तन्त इति व्याख्यातारः प्राचीनयुक्त्यैवोन्नासिताः(२)। एतेन गुणक्रियेत्यादिवृत्तेरपि(३) जातिरेवेति पक्षनिक्षेपविक्षिप्तः श्रीधरसान्धिविग्राहिकोऽपि समपास्तो बोद्धव्यः। गुणादिषु काल्पनिकभेदवत्स्वकाल्पनिकमेव सामान्यमिति हि तस्य परं रहस्यं, तच्च जातिवादिभिर्नानुमतं, परमार्थतो भिन्नेष्विति वदता ग्रन्थकृतै-

(१) अथवा 'क' पाठः। प्रदीपेऽपि कष्टकल्पनैषाऽनयैव भङ्ग्या मतान्तरोपक्षेपेणापास्ता ।

(२) स्वगतसामान्यस्याभावः प्रतिक्षणं भिद्यमानेष्वित्यादिग्रन्थव्याख्याने टीकाकृता प्राग्दर्शितम्। अथवा भाष्यकारमते डित्थादिशब्द एवोपाधिरिति तन्मतेऽपि शब्दस्य नानात्वात्तन्निष्ठा जातिरेव शक्याऽङ्गीकार्येति व्याख्यातृमतनिष्कर्षः प्रदीपे उद्धृतः (२५ पृ०)। चण्डीदासमतञ्च सावज्ञमपहस्तितं तत्रेति प्रभातः प्रतीयते ।

(३) 'गुणक्रियायदृच्छानां वस्तुत एकरूपाणामि'ति वृत्तौ ग्रन्थस्तथैव व्याख्यातुं चेष्टितः श्रीधरेण। तद्युक्तिश्च जातिवादिमीमांसकचक्रसम्मता नेति टीकाकृतां साटोपमुद्घोषणम् ।

(११) स मुख्योऽर्थस्तत्र मुख्यो व्यापारोऽस्याभिधोच्यते ।८।

स इति साक्षात्सङ्केतितः । अस्येति शब्दस्य ।

वापास्तश्च । नचात्राभिन्नेष्विति नञ्निक्षेपो युक्तः, तद्वानित्यु-त्तरग्रन्थाननुगुणत्वात् (१) । को हि नामानुन्मत्त एकस्मिन्वस्तुनि वस्तुद्वयस्यैवोपपद्यमानामेकाभिधानप्रत्ययोत्पत्तिमनादृत्य प्रमाणीकृतमिथ्याभेदः पुनस्तदुपपत्त्यर्थमेकार्थमुपाधिमनुसरेत्- इत्यापाततः क्रीडया कपालं विपाट्य पुनः सन्धानायौषधनिर्लेपः । जातिः साधारणधर्मः । तद्वान्सामान्यविशिष्टः—सामान्य-समालिङ्गितत्वादेव निरवकाशीकृतानन्त्यव्यभिचारदोषसमय-ग्रहणगोचर इति नैयायिकादिभिरङ्गीक्रियते । अपोहस्तदितर-व्यावृत्तिरेव समयग्रहणविषयः, स्थिरस्य सामान्यस्याभावात् इति क्षणभङ्गवादिनो मन्यन्ते । गौरवं विस्तारः । प्रकृतेति-काव्याङ्गनिरूपणमेवास्माभिरारब्धं, तच्च लोकसिद्धेनैव शब्दार्थ-व्यवहारेण निर्वहतीति किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तयेति भावः। उपसंहरति—न तद्दर्शितमिति ।

स इति विप्रतिपद्यमानस्वरूपः । मुख्य इति अभिधेति शेष इति सम्बन्धः । शब्दार्थविभागनिरूपणप्रकरणे चात्र व्यापाराणां निर्वाचनं तत्र चोपाधयस्तथाविभागबीजमिति, प्रकाशकम् । अननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्ययायोगाल्लाक्षणिके वक्तव्ये

---

(१) तथासति तद्वान् वा शब्दार्थ इत्यंश उन्मत्तजल्पितमिव पुनरुक्तकल्पः प्रतिभाति ।

(१२) मुख्यार्थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् ।
अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत्सा लक्षणाऽऽरोपिता क्रिया ॥९॥

'कर्मणि कुशल' इत्यादौ दर्भग्रहणाद्ययोगाद् 'गङ्गायां घोषः' इत्यादौ च गङ्गादीनां घोषाद्याधारत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधे विवेचकत्वादौ सामीप्ये च

प्रथमं लक्षणाविवेकमाह सूत्रकृत्—मुख्यार्थेति । बाधोऽन्वयानुपपत्तिः। तेन मुख्येन योग इति प्रसङ्गग्रसक्तः । अथ विकल्पे । प्रयोजनादित्युद्देश्ये पञ्चमी । लक्ष्यते प्रतीयते । यत् यया(१) । आरोपिता बाधप्रसरादेव कार्यकरी, औत्पत्तिकनये स्वाभाविकेतरा, ऐश्वरसङ्केतपक्षेऽपि तदनुभाविता । क्रिया शक्तिः ।

कुशान् लातीति कुशल इति व्युत्पत्तिलभ्यस्यार्थस्य दक्षरूपेऽर्थेऽसम्भवात्तमपहृत्य सदसद्विवेचकत्वसाधर्म्यसम्बन्धं पुरस्कृत्य कुशलपदमेवमिदमनादिप्रसिद्ध्या प्रयोजनाभिसन्धानं विनैव प्रयुक्तमुक्तरूपमर्थमाचष्टे यया सा रूढिलक्षणेत्युच्यते वृत्तिः। एतच्च प्रकृतिप्रत्ययार्थविभागकल्पनालभ्य एव यौगिकेषु मुख्योऽर्थ इति वैयाकरणरीत्योदाहृतम्(२) । वस्तुतस्तु भिन्न एव

---

(१) एवमपि लुप्ततृतीयान्तावयवाव्यययत्पदप्रयोगोऽस्यैवोल्लासस्यान्तिमे सूत्रे 'यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथे'ति । यदिति वाक्यार्थनिर्देश इति वा व्याख्यानम् ।

(२) वस्तुतस्तु मम्मटप्रभृतयः काश्मीरकालङ्कारिकवर्या बहव एव वैयाकरणरीत्यनुप्राणितमता इतरत्रापि तथोपलम्भादिति कोविदानां दर्शनम् । एवमप्यभिधावृत्तिमातृकाऽऽदिषु भट्टमुकुलादयो मन्यन्ते ।

सम्बन्धे रूढितः प्रसिद्धेः, तथा गङ्गातटे घोष इत्यादेः प्रयोगाद् येषां न तथा प्रतिपत्तिः तेषां पावनत्वादीनां धर्माणां तथा प्रतिपादनात्मनः प्रयोजनाच्च मुख्येनामुख्योऽर्थो लक्ष्यते यत् स आरोपितः शब्दव्यापारः सान्तरार्थनिष्ठो लक्षणा ।

(१३) स्वसिद्धये पराक्षेपः परार्थं स्वसमपर्णम् ।
उपादानं लक्षणं चेत्युक्ता शुद्धैव सा द्विधा ॥१०॥

व्युत्पत्तिप्रवृत्तिनिमित्ते । अन्यथा गच्छतीति गौरिति व्युत्पत्त्या 'गौः शेते' इत्यादौ गोपदमपि लाक्षणिकमेव स्यादिति(१)।'कलिङ्गाः साहसिकाः' इत्यादि रूढावुदाहार्यम् । तथेति गङ्गापदेन व्युत्पादने गङ्गात्वेन प्रतिपत्तौ सातिशयतया यथेति भावः । (२)स्खलदभिधेयप्रत्ययान्तरितप्रत्ययो योऽर्थस्तन्निष्ठस्तद्विषयकः।

तदेतल्लक्षणाद्वयं सामान्यत उक्त्वा तद्विभागमाह—स्वेति । तात्पर्यवृत्तिबोद्ध्यपदार्थान्वयानुप्रवेशनिष्पत्तये(३)परस्यान्वयमुख्याङ्गस्याक्षेपो झटित्युपनयनं यया सा उपादानेन स्वार्थापरित्यागेन लक्षणा; परस्यान्वयाङ्गस्य मुख्यसम्बन्धिनस्तटादेः प्रतीत्यर्थं स्वस्यात्मीयस्य समर्पणं प्रत्याजनमुत्थापयति यत्सा उपलक्षणमात्रेण लक्षणा—इति ताभ्यां कार्यकारणभूताभ्यामुपादान-

---

(१) सर्वमेतदनूदितप्रायं साहित्यदर्पणे दृश्यते ।

(२) सान्तरार्थनिष्ठ इति मूलग्रन्थाट्टीकांशः पूरणीयः । अत एव सान्तरः स्खलदित्यादिरत्र टीकायां पाठः स्यात् ।

(३) एतत्तूपलक्षणम् । स्वस्य शक्यार्थस्येत्येवास्तामिति बहवः ।

'कुन्ताः प्रविशन्ति' 'यष्टयः प्रविशन्ति' इत्यादौ कुन्तादिभिरात्मनः प्रवेशसिद्ध्यर्थं स्वसंयोगिनः पुरुषा आक्षिप्यन्ते । तत उपादानेनेयं लक्षणा ।

'गौरनुबन्ध्य' इत्यादौ श्रुतिचोदितमनुबन्धनं कथं

लक्षणाभ्यामुपहितेत्यर्थः । (१)शुद्धैव तावद्द्विविधा, गौण्यन्तर्भावे तु भेदान्तरमप्यस्तीति भावः । सा पूर्वोक्तोभयरूपा प्रत्येकं द्विधा । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ च कुन्तादीनामभिहितानां किमिति पुनर्लक्षणमिति न चोदनीयम्, अभिहितानामपि तेषां स्वातन्त्र्येणान्वयप्रवेशो नास्तीति विशेषणतया तत्प्रवेशार्थं पुनर्लक्षणीयत्वात् । स्वसंयोगिन इति—लक्षणानिर्द्धारक-(२)सम्बन्धसूचनम् । इह हि सर्वत्रैव पदे संसृज्यमानानि स्वलक्षणानि तावन्नाभिधेयानि, तेषामानन्त्यव्यभिचाराभ्यां सङ्केतनस्याशक्यत्वात् । न च सामान्यक्रोडीकाराच्छक्यं तदिति वाच्यं, तथाप्यानन्त्यादिदोषस्य, गामानयेत्यादौ प्रस्तुतव्यक्तिविशेषालाभस्य च, प्रसङ्गात्, इत्यादि (३)ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहोक्तयुक्त्या निस्तर्त्तुमशक्यत्वात् । तत-(४)श्चाभिहितायां जातौ तन्मात्रस्यान्वयाविरहात्तदुपहितासु व्यक्तिषु लक्षणया बोधितार्थ-

---

(१) 'लक्षणा तेन षड्विधे'ति ग्रन्थव्याख्याने टीकाकृता स्वयमेवैतत्प्रपञ्चयिष्यते ।

(२) निर्भारक—'क' पाठः । उभयत्र निर्वाहकेत्यर्थः ।

(३) 'इत्यादी'त्यंशः 'क' पुस्तके प्रमादपतित इवानुमीयते ।

(४) 'ये' इति कर्त्तृपदं 'क' पुस्तके न दृश्यते ।

मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, न तु शब्देनोच्यते, 'विशेष्यं नाभिधा गच्छेत्क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायादित्युपादानलक्षणा तु नोदाहर्तव्या । न ह्यत्र प्रयोजनमस्ति । न वा रूढिरयम् । व्यक्त्यविनाभावित्वात्तु जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । यथा क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डी-

---

तात्पर्यापरनाम्ना द्वितीयलक्षणयाऽन्वयो बोध्यत इत्याहुर्ये तान् प्रत्याह–गौरित्यादि। अत्रान्वयबाधार्थसन्धानविरहलक्षणा लक्षणा न(१)। त्विति कुवैरिणं सूचयितुम्। श्रुत्या सामानाधिकरण्यरूपया वेदाख्यया निष्कम्पप्रामाण्यया सञ्चोदितं विहितमनुबन्धनं कथं मे स्यादित्युत्कण्ठितेव जातिझटित्येव (?) स्वलक्षणमालिङ्गतीति विदग्धोक्तिः। आक्षिप्यते स्वाभिधया बोध्यत इत्यर्थः। विशेष्यं व्यवच्छेद्यं, क्षीणशक्तिः शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारविरह इति नयेन विश्रान्तस्वरूपा। विशेषणे व्यवच्छेदके, अर्शआदित्वादच् (२)। न्यायादिति व्यवस्थितसिद्धान्तादित्यर्थः। नह्यत्र प्रयोजनमस्ति न वा रूढिरियमिति —जातिव्यक्तिपदार्थौदासीन्येन हि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिप्रयोजने चिन्त्येते। तेनान्वयप्रतिपत्त्यादिफलस्यानादिप्रयोगस्य च सद्भावेऽपि न लक्षणेति भावः। ननु तर्हि व्यक्तिप्रतीतिः कथं जातित इत्याह —

---

(१) लक्षणाऽपीति चासङ्गतः पाठस्तत्रैव। विरहलक्षणं 'क' पाठः।

(२) अर्शआदित्वादच् इति पाणिनीयमते। विशेषणं व्यवच्छेद्यमस्यास्तीति व्युत्पत्तिः।

मित्यादौ गृहं भक्षयेत्यादि च । 'पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते' इत्यत्र च रात्रिभोजनं न लक्ष्यते, श्रुतार्थापत्तेरर्थापत्तेर्वा तस्य विषयत्वात् ।

व्यक्तीति।—अविनाभावादाक्षेपे दृष्टान्तमाह–यथेति। कर्ता सम्मुखीनः। कर्म प्राकरणिकं कटादि। एवमविनाभावेनाक्षेपमुक्त्वा प्रस्तुतान्वययोगतयाऽपि व्यक्तेराक्षेपो योग्य इति व्यक्तं योग्यविशेषाक्षेपं दृष्टान्तयति–प्रविशेति। अत्रापि प्रकरणादिसाहाय्यं द्रष्टव्यम्। एतच्च सङ्केतितया जात्याऽभिधाव्यापारितया तदविनाभाविन्या समाक्षिप्तासु व्यक्तिषु द्वितीयलक्षणया संसर्गबोधनमिति स्वीकुर्वतां भट्टानां गौरवनियन्त्रितेन ग्रन्थकृतोक्तं, न तु पारमार्थिकम्, अविनाभावस्य(१) कर्मगतस्यातदनुसंहितस्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्। इहापि तथैव कल्पनीयत्वेन तदनुसन्धानस्यानुपलब्धिबाधिततया जातिमात्राक्षेपाङ्गीकारे शाब्दान्वयस्य शब्देन बोधयितुमशक्यतया च तत्र वृत्त्यन्तरस्वीकारान्नासौ लक्षणा, पूर्वोक्तन्यायात्; नापि तात्पर्यं, तस्य संसर्गमात्रनैयत्यादित्यादि ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे विस्तरः। श्रुतार्थापत्तेरिति–शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूर्यत इति दर्शने पीन इत्यादिश्रुत्या(२) रात्रौ भुङ्क्त इति वाक्यशेषः कल्प्यते, श्रुतार्थापत्तिरिति चोच्यते। प्रभाकरनये तु विशेषमनपेक्ष्य कल्पनागौरवभयादर्थमात्रं

---

(१) धूमगतस्य इतीवास्फुटः पाठ आदर्शपुस्तके।

(२) श्रूयत इति श्रुतिरिति व्युत्पत्त्योच्चारितमात्रे शब्दे यौगिकार्थवाही श्रुतिशब्दोऽत्रोद्दिष्टः, न तु रूढोऽपौरुषेयवेदांशवचनः।

'गङ्गायां घोष' इत्यत्र तटस्य घोषाधिकरणत्वसिद्धये 'गङ्गा'शब्दः स्वार्थमपर्यति—इत्येवमादौ लक्षणेनैषा लक्षणा । उभयरूपा चेयं शुद्धा, उपचारेणामिश्रितत्वात् ।

कल्प्यते, न शब्द, इति सर्वत्रैवमनुपपत्तिरर्थान्तरं कल्पयन्ती अर्थापत्तिर्निगद्यते । तच्च वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरमेव तथाविधः शब्दोऽर्थो वा प्रतीतिपथातिथिर्भवतीति प्रतीतस्यैवार्थस्यापर्यवसानात् प्रतीत्यपर्यवसाने प्राणधारणाया लक्षणाया नावकाशः ।

लक्षणलक्षणामुदाहरति—गङ्गायामिति । तटस्य घोषाधिकरणता द्वितीयलक्षणया गम्यते, तस्याः सिद्धये प्रतीतये स्वार्थं मुख्यार्थं लक्षणाबीजतटसम्बन्धाधानं प्रथमतोऽसंसृष्टतटप्रत्ययेनार्पयति स्खलद्रूपेण प्रत्याययतीत्यर्थः । शुद्धा उदाहृता, तदितरा त्वन्यत्र द्रष्टव्येति भावः । न तु शुद्धैवेति ज्यायसी व्याख्या,(१) वाहीकादिविषये गौरित्यादिप्रयोगे लक्षणलक्षणाऽऽदेर्गौणतादर्शनात् । उपचारेणामिश्रितत्वादिति—अत्यन्तं विशकलितयोः सादृश्यातिशयमहिम्ना भेदप्रतीतिस्थगनमात्रमभेदप्रतीतिर्वा वक्ष्यमाणा उपचारः(२) । स च 'गौर्वाहीक'

---

(१) गौण्यामपि एतल्लक्षणो लक्षणाभेदः सम्भवतीत्याशयः । माणिक्यचन्द्रादिभिस्तु 'गौर्वाहीक' इत्यादि प्रयोगादुक्तोदाहरणे भेदः स्वीकृतः । 'गौण्यां तन्मात्रस्य प्रयोजनत्वात्, शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनान्तरस्य भावात्, नतु शुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावा'दिति प्रदीपकृतः संक्षेपः समाहरणीयः ।

(२) एवं काव्यप्रकाशदर्पणे साहित्यदर्पणे च भेदप्रतीतिस्थगन

अनयोर्भेदयोर्लक्ष्यस्य लक्षकस्य च न भेदरूपं ताटस्थ्यम् । तटादीनां गङ्गादिशब्दैः प्रतिपादने तत्त्वप्रतिपत्तौ हि प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसम्प्रत्ययः । गङ्गासम्बन्धमात्रप्रतीतौ तु 'गङ्गातटे घोष' इति मुख्यशब्दाभिधानाल्लक्षणायाः को भेदः ?

इत्यादौ दत्तपदो नोक्तयोरुदाहरणयोः प्रसरतीत्यर्थः । तदेतदाह—अनयोर्भेदयोरिति(१)-उदाहृतयोरिति शेषः । लक्ष्यस्य तटादेः । लक्षकस्यान्वयबाधद्वारा लक्षणामुज्जीवयतः सरिदादेः । भेदरूपं तटस्थत्वं(२)भेदाभेदौदासीन्यं—न च भेदस्थगनमेवाभेदप्रतीतिः(३), प्रादुर्भाव्यफलविशेषानुपनायकत्वाद्रूढौ भेदस्थगनफलाभावाच्च । तत्त्वप्रतिपत्तौ गङ्गादित्वप्रतिपत्तौ । ननु माभूत्तत्त्वप्रतिपत्तिः, तत्सम्बन्धरूपस्य तद्भेदराहित्यस्यापि प्रतीतौ तदुपनीतकिञ्चिच्छैत्यादिप्रतिपत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह—गङ्गासम्बन्धेति । गङ्गातट इत्याद्युक्तेऽपि हि तत्सम्बन्धप्रतीतिः किञ्चिच्छैत्याद्यनुगुणा भवत्येव, तथा सति ऋजुमार्गेण सिद्धं तं को नामानुन्मत्तो वक्रेण साधयेत् ? तथा चाभाणकः—

मात्रमेवोपचारपदेनोद्दिष्टं नत्वत्रोल्लिखितद्वितीयकक्ष्याविषयोऽपि । 'उपचारो गुणवृत्तिर्लक्षणे'ति सामान्यलक्षणं ध्वन्यालोकलोचने प्रायश उपर्युक्तटीकाकृत्कृतविवरणानुगुणम् ।

(१) शुद्धभेदयोरिति यावत् ।

(२) ताटस्थमिति तु साधारणसम्मतोः मूले पाठ । तटस्थत्वमिति पाठस्तु श्रीधरेण चण्डीदासेन तदनुसारिभिरन्यैश्च स्वीकृतः ।

(३) 'न चे'त्यंशः 'क' पुस्तके न विद्यते ।

(१४) सारोपाऽन्या तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा ।

आरोप्यमाणः आरोपविषयश्च यत्रानपह्नुतभेदौ सामानाधिकरण्येन निर्दिश्येते सा लक्षणा सारोपा ।

‘अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजे’दिति । एवमेवंविधलाक्षणिकप्रयोगोच्छेद एव स्यादित्यर्थः । को भेदः फलातिशयः । ननु गौर्वाहीक इत्यादावपि वाहीकादेर्गोतादर्थ्यादिरेवाविवेकित्वाद्यतिशयप्रतीतिफलोपासनीया, गवादिभेदराहित्यमात्रप्रतीतौ हि गोगतधर्मादिसदृशधर्माधिकरणत्वमात्रप्रतीतिफलायां ‘गोसदृशो वाहीक’ इत्यादिप्रयोगानिर्विशेषत्वम् ; न चैतद्भेदप्रत्ययस्थगनादेव तद्धर्मातिशयप्रत्यय इति न्याय्यं, नचैवंविधयुक्तिप्रसरनिषेधे प्रकृतेऽपि जागार्त्यज्ञाडिण्डिमारावः । तस्मादलीक एवैतावानुपचारकैतवविवेचनाय प्रयास इति चेत्—सत्यमेतत् । किन्तु प्राचीनप्रणयमनुरुन्धानेन ग्रन्थकृतेत्थमभिहितम् । (१)वस्तुतस्तु सम्बन्धस्वरूपभेदमाश्रित्य कथञ्चिन्निर्वाह्यो गौण शुद्धविभाग इति । एतच्च सम्बन्धभेदमात्राद्वृत्तिभेदाङ्गीकारोऽभिप्रसञ्जक इति मत्वा लक्षणायामेव गौणीमन्तर्भाव्य परिगणयता सूक्ष्मदृशा सूत्रितमेव मन्तव्यं, सर्वथैवाभिधाऽध्यासश्च प्रयोजनमिति च साध्यवसानगौणे वक्ष्यति । यद्वा

(१) प्राचीनमीमांसकानां तदनुजीविनां भट्टमुकुलादीनां मतमाश्रित्य प्रायशोऽनेन ग्रन्थकृताऽत्र शब्दव्यापारविचाराख्यलघुतरनिबन्धे च प्रायासीति सत्यमेव तावद् तद्घोषणम् । इत ऊर्द्ध्वम् एतच्चेत्यंशष्टीकाकृतो व्याख्याचातुरीं प्रकटयति ।

(१५)विषय्यन्तःकृतेऽन्यस्मिन् सा स्यात्साध्यवसानिका ।

विषयिणाऽऽरोप्यमाणेनान्तःकृते निगीर्णेऽन्यस्मिन्नारोपविषये सति सा साध्यवसाना स्यात् ।

भेदाविमौ च सादृश्यात्सम्बन्धान्तरतस्तथा ।

गौणौ शुद्धौ च विज्ञेयौ—

इमावारोपाध्यवसानरूपौ सादृश्यहेतू भेदौ, ‘गौर्वाहीक’ इत्यत्र ‘गौरय’मित्यत्र च । अत्र हि स्वार्थसहचारिणो गुणा जाड्यमान्द्यादयो लक्ष्यमाणा अपि गोशब्दस्य परार्थाभिधाने प्रवृत्तिनिमित्तत्वमुपयान्तीति केचित् । स्वार्थसहचारिगुणाभेदेन परार्थगता गुणा एव लक्ष्यन्ते, न तु परार्थोऽभिधीयत इत्यन्ये । साधारण-

---

सम्बन्धान्तरं लक्ष्यलक्षकयोः साक्षाद्दत्तपदं भवति, सादृश्यन्तु गोवाहीकादेर्धर्मसाजात्यरूपं न तथेति गौणशुद्धव्यपदेशः । एतच्च व्याख्यानं प्राचीनटीकाऽनुरोधेन(१) द्रष्टव्यम् । वस्तुगत्या त्वनयोरित्यादिप्रकृतोदाहृतिरहस्यप्रकटनमात्रपरं, “तटस्थे लक्षणा शुद्धे”तिमतदूषणपरं वा(२), नत्वन्ययोगव्यवच्छेदपरं मन्तव्यम् । उपचारस्थलपक्षे सादृश्यबीजे आरोपाध्यवसाने । अनिगीर्णस्वरूपस्यान्यतादात्म्यप्रतीतिरारोपः, तत्कर्त्री सारोपा ।

(१) केयं प्राचीनटीकेति नावगम्यते । अथवाऽत्र प्राचीनमतपरामर्श एव विवक्षितः ।

(२) ‘तटस्थे लक्षणा शुद्धे’ति भट्टमुकुलमतम् । न तत्र नव्यैरालङ्कारिकैरास्था स्थाप्यते ।

गुणाश्रयत्वेन परार्थ एव लक्ष्यत इत्यपरे । उक्तं चान्यत्र—

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणोच्यते ।
लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ॥ इति ।

अन्या एका । तुः प्रकारान्तरसूत्रणपरः । पुनःप्रत्यायनयोग्यतेति प्रत्युक्तिः, यद्वा परार्थस्य गुणमात्रप्रत्यये नास्ति किञ्चन फलाधिक्यम् । 'गङ्गायां घोषः', 'गौर्जल्पती'त्यादौ परार्थगुणमात्रस्यान्वययोग्यत्वं नास्तीति सर्वथा तुच्छमेतत् । एतेनाभेदेनैकात्मतया लक्ष्यन्ते लक्षणाविषयीक्रियन्त इति व्याख्यानमपहस्तितं (१), साधारणगुणाश्रयत्वेन परार्थ एव न तु तद्गतगुणातिरेकोऽपि, तस्य वृत्त्यन्तरगम्यतयाऽप्रतिपाद्यत्वादिति भावः । अपरे पूर्वादिद्वयविलक्षणाः साम्प्रदायिकाः ।

उक्तञ्चान्यत्रेति—लक्षणातो भिन्ना गौणीति ये मन्यन्ते तन्मतं रिक्ततरमिति सूचनपरम् । प्रतीयतेऽनयेति प्रतीतिः शब्दशक्तिः । जातिमात्रमभिधाविषय इति नये लक्ष्यमाणस्याक्षिप्यमाणस्य लक्षणस्य ये गुणाः, यद्वा लक्ष्यमाणा मुख्यार्थविशेषतया प्रतीयमाना ये गुणास्तद्योजनात्सजातीयगुणवत्त्वलक्षणात्सादृश्यादुज्जीविताया

---

(१) 'न तु परार्थोऽभिधीयते' इति वृत्तिग्रन्थात् नात्र मते लक्षणाशक्तेरवकाश इति। 'अन्योऽर्थो लक्ष्यते यत् सा लक्षणे'ति स्फुटं सूत्रकृतामाशयोपलम्भादिति चण्डीदासव्याख्यानिष्कर्षः । लक्षणाविषयीक्रियन्त इति व्याख्यानं रुचककृते सार्थकनाम्नि सङ्केते नास्ति, नापि माणिक्यचन्द्रकृते विस्तृततरे सङ्केते तदुपलभ्यते। श्रीधरोद्भावितं विवेकस्थितमेतत् स्यादिति सम्भाव्यते । परमस्मदुपमलब्धस्य विवेकग्रथस्यात्र त्रुटनान्नेदं निश्चीयते ।

अविनाभावोऽत्र सम्बन्धमात्रं, न तु नान्तरीयकत्वम् । तथात्वे हि 'मञ्चाः क्रोशन्ती'त्यादौ न लक्षणा स्यात् । अविनाभावे चाक्षेपेणैव सिद्धेर्लक्षणाया नोपयोग इत्युक्तम् ।

वृत्तेर्गौणतेति । साक्षात्सम्बन्धराहित्याद् गौणी न लक्ष्यत इत्यर्थः । नन्वेतावता च वैषम्यं नात्यन्तवैजात्यावहम् ; तथाहि मुख्यार्थबाधसम्बन्धरूढिप्रयोजनान्यतरानुरोधस्तावदुभयत्र समानः, साक्षादसाक्षात्त्वेन सम्बन्धमात्रवैचित्र्यं किञ्चिदवान्तरवैधर्म्यमावहत्त इति लक्षणाविशेष एव गौणी । अविनाभावोऽत्रेति—अविना सद्भावे भावमात्रमविनाभावो न तु विनाऽभाव इत्यर्थः । नान्तरीयकत्वं तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वम् । तत्वे (१)नान्तरीयकत्वे । मञ्चा इति—मञ्चानाञ्चास्त्यन्वयाद्यनुविधिः । ननु माभूदत्र लक्षणा, अन्वयाद्यनुविधानम् यथैव स्यादित्याशङ्क्याह—अविनेति । अविनाभावस्थलेऽनुमितिसामग्रीसम्भवेन शब्दव्यापार एव स्यादित्यर्थः । उक्तमिति(२)—श्लोककर्तृभिरेव जात्या स्वलक्षणाक्षेपमङ्गीकुर्वद्भिरस्माभिर्वा तन्मतमुपलिखद्भिः(२) । उपादानलक्षणायां शुद्धतयोदाहृतिः—आयुरिति—

---

(१) तथात्वे इति त्वन्यैर्माणिक्यचन्द्रादिभिर्धृतः पाठः ।

(२) उक्तमेतच्च 'क' पाठः । श्लोककर्तृभिर्भट्टकुमारिलपादैरुद्धृत एव श्लोकांशे श्लोकवार्त्तिकस्थे उद्दिष्टमेतत् । अस्माभिः काव्यप्रकाशकृद्भिः 'गौरनुबन्ध्य' इत्यादिनोदाहर्तव्ये वृत्त्यन्ते विवेचितमिति टीकाकृदुक्तितात्पर्यम् ।

'आयुर्घृतम्' 'आयुरेवेद'मित्यादौ च सादृश्यादन्यत्कार्यकारणभावादि सम्बन्धान्तरम्। एवमादौ च कार्यकारणभावादिलक्षणपूर्वे(१) आरोपाध्यवसाने। अत्र गौणभेदयोर्भेदेऽपि ताद्रूप्यप्रतीतिः, सर्वथैवाऽभेदावगमश्च प्रयोजनम्। शुद्धभेदयोस्त्वन्यवैलक्षण्येनाव्यभिचारेण च कार्यकारित्वादि प्रयोजनम्। क्वचित् तादर्थ्यादुपचारो यथा इन्द्रार्था स्थूणा 'इन्द्रः'। क्वचित्

एवेति न घृतपदप्रयोग इत्यर्थः। इदमिति घृतविषयताप्रकटनम्। सादृश्यादन्यदिति कारिकागतान्तरपदविवरणम्(१)। एवमादाविति—लक्ष्यतेऽनेन शब्दसामर्थ्येनेति लक्षणं लक्षणाकार्यकारणभावादितो लक्षणं, तत्पूर्वं यथा स्यात्तथा(२) आरोपाध्यवसाने भवतः, तयोस्तत्कार्यत्वात्। लक्षणापूर्व इति सुगम एव क्वचित्पाठः। भेदेऽपि वाहीकपदप्रयोगादुल्लिख्यमाने ताद्रूप्यप्रतीतिर्भेदस्थगयित्री। आरोपेऽध्यवसाने च सर्वथैवाऽभेदावगमो वाहीकादिपदाभावाद्भेदस्य बुद्ध्यनारोहादित्यर्थः। प्रयोजनमवान्तरमत्याज्यम्। अन्यवैलक्षण्येनारोपे, अव्यभिचारेणाध्यवसाने। तत्र हि भेदानुल्लेखे तादर्थ्यप्रतीतिदार्ढ्याद्व्यभिचारसम्भावनायाः सर्वथैव निरासो, न स्वार्थ आत्मानं व्यभिचरतीति। आरोपे तु स्थगितेऽपि भेदे तद्गन्धेन सर्वथा व्यभिचारनिरासाभावात्। अभेदप्रतीतिसहोदरात्मतया-

---

(१) सम्बन्धान्तरत इति कारिकागतस्य पदस्य व्याख्या।

(२) लक्षणपूर्वमिति टीकाकृत्परिगृहीतः पाठः।

स्वस्वामिभावाद् यथा राजकीयः पुरुषो 'राजा', क्वचिदवयवावयविभावाद् यथा अग्रहस्त इत्यत्राग्रमात्रेऽवयवे 'हस्तः'। क्वचित् तात्कर्म्याद् यथा अतक्षा 'तक्षा'।

(१७)–लक्षणा तेन षड्विधा ॥ १२ ॥

आद्यभेदाभ्यां सह। सा च–

ऽन्यवैलक्षण्यमात्रम्। एतच्चोभयत्र मुख्यप्रयोजनम्, अवान्तरन्तु पूर्ववदभेदावगमः। क्वचिदित्यादि सम्बन्धप्रपञ्चनम्। अत्र च रूढिप्रयोजने यथासम्भवं द्रष्टव्ये। अग्रहस्त इति--समानाधिकरणविशेषणसमासमते लक्षणा। ये त्वग्रहस्त इत्यखण्ड एवायं शब्दो हस्ताग्रवाचकः, हस्तस्य अग्र इति वा विग्रह इत्याहुः, तन्मते 'पीता कार्पटिकैर्गङ्गे'त्यवयवावयवित्वलक्षणायामुदाहार्यम्। अतक्षा गोपालादिः कुतोऽप्यभ्यस्तगृहादिनिर्माणनैपुणो जातिविशेष एव हि मुख्यतस्तक्षपदवाच्यः।

षड्भिरुपाधिभी रूढिप्रयोजनोपादानलक्षणाऽऽरोपाध्यवसानैर्विधाः प्रकाराः कल्पनीया अस्या इति षड्विधा। न तु षट्प्रकारा, प्रकारान्तरसम्भवस्य प्रतिपादितत्वात्(१)। भिद्यते आभ्यामिति भेदौ उपादानलक्षणे रूढिप्रयोजने वा। आद्यौ भेदौ, ताभ्यां प्रकृताभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां प्रथममुक्तत्वात् ताभ्या-

---

(१) षोढेति बहुतरटीकाकृतां माणिक्यचन्द्राद्यानां व्याख्या। उपरिदर्शितो नयो लक्षणाविभागप्रसङ्गे साहित्यदर्पणेऽनुसृतः। प्रदीपकृता तु कटाक्षितमेतदुपरि (काव्यमाला ६६ पृः)। मुद्रितप्रदीपोद्धृतचण्डीदासग्रन्थस्तूपरिदर्शितात्किञ्चिद्भिन्नः।

(१८) व्यङ्ग्येन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने ।

प्रयोजनं हि व्यञ्जनव्यापारगम्यमेव ।

(१९) तच्च गूढमगूढं वा—

तच्चेति व्यङ्ग्यम् । गूढं यथा—

मुखं विकसितस्मितं वशितवक्रिम प्रेक्षितं
समुच्छलितविभ्रमा गतिरपास्तसंस्था मतिः ।
उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसबन्धोद्धुरं
बतेन्दुवदनातनौ तरुणिमोद्गमो मोदते ॥ ९ ॥

माद्यभेदाभ्यां सहेति ग्रन्थसङ्गतिः ।

एवंविधलक्षणाप्रपञ्चानुवादस्य तत्पृष्ठे व्यञ्जनोद्दङ्कनमेव फलमिति सङ्गोपितरहस्येन सूत्रकृता 'व्यङ्ग्येन रहिते'त्यादि कारिकया व्यञ्जनागम्यमर्थमुपाधाय लक्षणाविभागो दर्शितः । ततस्तदनुवादेनैव तामवतारयति—सा चेति । इममेवार्थं स्फोटयति(१)—प्रयोजनं हीति । अत्र प्रयोजनवत्यां व्यञ्जनामूलभूतायामुपादेयत्वेनानुवाद्यतया प्राप्तायां हेयाया अपि रूढिमूलाया अनुवादो विवेकसौकर्याय मन्तव्यः । गूढं काव्यार्थभावनापरिपक्वबुद्धिविज्ञमात्रवेद्यरहस्यम् , अगूढं तदन्यत् सहृदयेष्वन्येष्वपि सम्भावितवेदनम् । मुखमिति—अत्र विकसितत्वस्य कुसुमविस्तृतत्वे प्रसिद्धस्य स्मितेऽसम्भवाद्विस्तृतत्वमात्रं लक्ष्यते, ततस्तस्यैव विशेषोऽत्यन्तमनोहारित्वादिलक्षणः सहृदयहृदयङ्गमो व्यज्यते । एवं वशितत्व-

(१) 'स्फोरयति' 'क' पाठः ।

अगूढं यथा—

श्रीपरिचयाज्जडा अपि भवन्त्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम् ।
उपदिशति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ॥१०॥

तत्रोपदिशतीत्यनायासेन शिक्षादानमभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयते ।

(२०)—तदेषा कथिता त्रिधा ॥ १३ ॥

अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्या अगूढव्यङ्ग्या च ।

समुच्छलितत्वापास्तसंस्थत्वमुकुलितत्वोद्धुरत्वमोदनैः प्रश्लिष्टत्वोल्लसितत्वविषयसहस्रसञ्चारितत्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वजृम्भणानि लक्ष्यन्ते । तेषामेवातिशयो व्यज्यते । उपदिशतीति—अत्राविष्कारो लक्ष्यते । तदतिरेकश्च व्यङ्ग्यः । स चाभिधेयवत्स्फुटं प्रतीयत इति गुणीभूतः । ललितानि हस्तादिविन्यासविलासाः । अत्रेत्यादि प्रकृतविषयविवेकः । त्रिधेति—व्यङ्ग्यव्यतिरेकान्वयाभ्यामुपाधिभ्यां, तदाह वृत्तिकृत्—अव्यङ्ग्या गूढव्यङ्ग्याऽगूढव्यङ्ग्या चेत्यर्थः । अत्र चेत्थं प्रकारविकल्पना—लक्षणा प्रथमं द्विधा—रूढा प्रयोजनवतीति च । तत्र रूढा उपादानोपलक्षणाभ्यां प्रत्येकमारोपाध्यवसानाभ्यां चतुष्टयीभूत्वा गौणशुद्धभावादष्टधा, प्रयोजनवती तूक्तभेदवती व्यङ्ग्यवद्द्वैविध्यात्षोडशविधा । (१)यत्र (२)धर्मी तटादिर्लक्षणीयस्तत्र धर्मः फलं, रामा-

(१) व्यङ्ग्यस्य गूढागूढत्वात्प्रत्येकं द्विधा भूत्वा षोडश भेदाः । एषैव सरणिर्विश्वनाथेन साहित्यदर्पणेऽनुसृता ।

(२) 'यत्र च' इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

(२१) तद्भूर्लाक्षणिकः—

शब्द इति सम्बध्यते । तद्भूस्तदाश्रयः ।

(२२) तत्र व्यापारो व्यञ्जनात्मकः ॥

कुत इत्याह—

(२३) यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणा समुपास्यते ।

फले शब्दैकगम्येऽत्र व्यञ्जनान्नापरा क्रिया ॥१४॥

ऽस्मीत्यादौ तु धर्मेषु लक्ष्येषु तेषामेवातिशयः फलमिति द्वात्रिंशत्-पिण्डा । न च द्वात्रिंशत् , सम्बन्धवैविध्ययोजनत्वे अनन्ता एव लक्षणाः(१) ।

एवं लक्षणामुक्त्वा तदुपाधेयमाह--तद्भूः तस्या भूमिः, तदाह वृत्तिकृत्--तदाश्रय इति । लाक्षणिकं शब्दं लक्षयताऽर्थोऽपि लक्षितप्रायः । सम्प्रति व्यञ्जके लक्षणीये तदुपाधौ व्यञ्जनायां विप्रतिपत्तिं निराचष्टे—तत्रेति। 'यस्येति'(२)–प्रयोजनवल्लक्षणावति शब्दे(३) लक्षितिर्लक्षणा गङ्गादिपदेन तटादिप्रत्यायनम् । समुपास्यते विनाऽपि प्रसिद्धिमाकाङ्क्षितनिष्पादकतयाऽऽश्रीयते । शब्दैकगम्ये शब्दबोध्यत्वायोगव्यवच्छेदवति ।

---

(१) अशीतिप्रकारा लक्षणा हि विश्वनाथेन साधिता । अनन्ता इति तु विभागकल्पनस्य परमार्थतोऽसम्भाव्यत्वसूचनम् । तत्र बीजं सम्बन्धवैविध्यप्रयोजनत्वमिति साधूपदर्शितं टीकाकृता ।

(२) यस्येतीत्यंश आदर्शपुस्तकेऽविद्यमानोऽपि बोधसौकर्यायानन्तरकारिकाऽवतरणिकां साधयितुं पूरितः ।

(३) रूढिलक्षणाया अनवकाशात् ।

प्रयोजनप्रतिपिपादयिषया यत्र लक्षणया शब्दप्रयोगस्तत्र नान्यतस्तत्प्रतिपत्तिरपि(१) तु तस्मादेव शब्दात् । न चात्र व्यञ्जनादृतेऽन्यो व्यापारः । तथा हि–

(२४) नाभिधा समयाभावात्—

'गङ्गायां घोष' इत्यादौ ये पावनत्वादयो धर्मास्तटादौ प्रतीयन्ते न तत्र गङ्गादिशब्दाः सङ्केतिताः ।

(२५)—हेत्वभावान्न लक्षणा ॥ १५ ॥

मुख्यार्थबाधादित्रयं हेतुः । तथा च—

गङ्गादिपदानुपनीते हि तटादौ नैवंविधातिशयप्रतिलम्भ इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्मादेवेयं बुद्धिरिति निश्चीयते । न तत्प्रतिपत्तिमन्तरेण तद्बोधने शब्दः पर्याप्त इति तन्मात्रं भावसिद्धम्(२) । वक्ष्यमाणरीत्या तस्या अभिधाऽऽदिरूपतानिरासेनास्माभिर्ध्वनिप्रस्थानस्थितैर्व्यञ्जनानाम्ना व्यवहारः कृतः, तदाह—व्यञ्जनान्नापरा क्रियेति । तत्प्रतिपत्तिः प्रयोजनप्रतिपत्तिः । शेषा तु वृत्तिः कारिकाव्याख्यया व्याख्याता ।

तत्र तटादौ, गङ्गादौ तु पावनत्वादीनां भवतु कथञ्चिदभिधेयोपनयनमिति भावः । त्रयमिति–मुख्यार्थबाधस्तत्सम्बन्धो रूढिप्रयोजनयोरेकम् । तत्र रूढ्यभावः स्फुटः, प्रयोजनाभावस्तूत्तरत्र

---

(१) 'प्रतीतिरपी'ति क्वचित् पाठः ।

(२) भावसिद्धं स्वभावसिद्धमित्यर्थः ।

(२६) लक्ष्यं न मुख्यं नाप्यत्र बाधो योगः फलेन नो ।
न प्रयोजनमेतस्मिन् न च शब्दः स्खलद्गतिः ॥१६॥

यथा गङ्गाशब्दः स्रोतसि सबाध इति तटं लक्षयति, यदि तद्वत् तटेऽपि सबाधः स्यात् तत् प्रयोजनं लक्षयेत् । न च तटं मुख्योऽर्थः, नाप्यत्र बाधः, न च

प्रपञ्चनीयः। 'तथा चे'ति 'लक्ष्य'मित्यादि कारिकाऽवताराय क्वचित् (१) पाठः । बाधोऽन्वयानुपपत्तिः । फलेन पावनत्वादिना नास्ति तटादेर्योगो वास्तवः । ते हि गङ्गादिगता एव प्रतीयन्ते तत्तादात्म्यप्रत्ययबलात्, न तु स्वगता,स्तेषां स्वपदप्रतिपादनायोग्यत्वात् । प्रयोजनं प्रकृतादन्यत्र । स्खलद्गतिरिति–प्रकारान्तरेण प्रतिपादयितुमशक्येष्वेवार्थेषु शब्दस्य स्खलद्गातित्वादपर्याप्तशक्त्यन्तरत्वात् प्रतीत्यपर्यवसानमूलाया लक्षणाया उज्जीवनमङ्गीक्रियते । पावनत्वादौ तु स्वतोऽविनाभाविनि प्रभवत्येव शक्त्यन्तरम् । अभिधया हि स्रोतोविशेषस्तन्मिलित एव प्रतीयते । यद्येवं, कृतं व्यञ्जनाप्रत्याशयेति चेत्, न । तटगततया प्रतीतेरपूर्वत्वात् । किमायातं तर्हि लक्षणापक्षस्येति चेत्, सत्यं,

---

(१) श्रीधरकृते काव्यप्रकाशविवेकेऽन्यत्र चास्योपोद्बलकस्य स्वीकारः । इत्थञ्चैतद्व्याख्यायते 'यथा मुख्यार्थबाधाऽऽदित्रयं न निमित्ततया सम्भाव्यते तथेदमुच्यत इत्यर्थः' । रुचकमाणिक्यचन्द्रादिभिरतिप्राचीनैष्टीकाकृद्भिर्व्याख्यातत्वादयमंशो मूलग्रन्थान्तर्भूतः प्रक्षिप्तो वेति वक्तुं न सुशकः ।

गङ्गाशब्दार्थस्य तटस्य पावनत्वाद्यैर्लक्षणीयैः सम्बन्धः, नापि प्रयोजने लक्ष्ये किञ्चित् प्रयोजनम्, नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थः ।

यत्र सर्वथैवाभिधानं प्रसरति तत्रैव तटादौ लक्षणाऽङ्गीकृतिः । पावनताऽऽदेस्तु विशिष्टाकारस्य वाच्यत्वेऽपि स्वरूपमात्रेण सम्भवति कथञ्चिदभिधाया विषयत्वमिति ग्रन्थसङ्गतिः । तदिदमुक्तं वृत्तौ 'नापि गङ्गाशब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रतिपादयितुमसमर्थ' इति । 'प्रतिपादयितुं समर्थ'(१)इति यदा वृत्तिपाठस्तदैतस्मिन्लक्ष्ये प्रतीते न शब्दः स्खलद्गतिरन्वययोग्यतया निराकाङ्क्षः सन्नत्रैव विश्रान्तः कथं प्रयोजनं लक्षयितुं समर्थः स्यादिति कारिकाऽर्थः । 'प्रतिपादयितु'मिति वृत्तौ च लक्षणयेति शेषः । न च 'नाप्यत्र बाध' इति कारिकाऽवयवेनैकार्थता । अन्वयानुपपत्तिर्बाधोऽन्वयप्रतिपत्त्या निराकाङ्क्षत्वं स्खलद्गतित्वमिति वचोभङ्गिभेदात् । वाच्याभिप्रायेण मुख्यार्थबाध इति ब्रुवाणः श्रीधरसान्धिविग्रहिकः(२) सन्धिविग्रहव्यवसायव्यग्रः सम्यगबुद्ध-

---

(१) प्रश्नपरो 'नापी'ति शब्दपूर्वो द्वितीयपाठस्तु न साधीयानिति स्फुटमेव । पूर्वत्र बाधादिकमनपेक्ष्येति द्वितीयपाठे ।

(२) एवं श्रीधरसान्धिविग्रहिक आपाततो रुचकमनुसृत्य व्याचक्षे— 'तथाहि तटस्य लक्ष्यस्य बाधे प्रयोजनं लक्ष्यं स्यात् । न च तदभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो घटते, न हि तटादिर्मुख्योऽर्थो, लक्षणीयत्वात् ।........ वाच्यार्थाभिप्रायेण मुख्यार्थबाधो लक्ष्याभिप्रायेण स्खलद्गतित्वमिति महाननयोर्भेदः' । वृत्तिग्रन्थस्तु चण्डीदासव्याख्यानानुकूल

(२७) एवमप्यनवस्था स्याद्या मूलक्षतिकारिणी(१) ।

एवमपि प्रयोजनं चेल्लक्ष्यते तत् प्रयोजनान्तरेण, तदपि प्रयोजनान्तरेणेति प्रकृताप्रतीतिकृदनवस्था भवेत् ।

वान् । नेदं मुख्यं नाप्यत्र लक्ष्ये बाध इति हि लाक्षणिकार्थविषय एव कारिकाभाग इत्यलं पलालचर्वणेन । अन्वयबाधो(२) घोषान्वयप्रतीतिशून्यः । तद्वत्स्रोतसीव । तत्तदा । गङ्गाशब्दार्थस्य लक्षणया लक्षणीयैस्तत्तयाऽभिमतैः । लक्ष्ये इति 'एतास्मान्नि'ति कारिकाप्रतीकपूरणम् ।

प्रयोजने लक्ष्ये फलं नास्तीत्युक्त्वा सम्प्रति दुर्दूरूढान्प्रति युक्त्या फलाभावमुपपादयति— एवमपीति —प्रयोजनान्तरबोधनाय प्रयोजने लक्ष्य इत्यर्थः । नन्वनवस्थाऽपि क्वचिद्बीजाङ्कुरवत्प्रवाहादौ न दोषमावहतीत्याह— या मूलक्षति-

---

इव प्रतिभाति । ०प्रदीपव्याख्यानमतेत्स्यष्टयति—'यथा गङ्गाशब्दस्य स्रोतो(?) मुख्योऽर्थः. तत्र च बाधः, तीरे च तत्सम्बन्धः, तीरस्य च लक्षणयोपस्थापनम्.........तद्वद्यदि तटमपि मुख्यं स्यात्, तत्र च बाधो भवेत्प्रयोजनं च गङ्गादिगतपावनत्वादिविशेषस्य तदेन सम्बन्धः स्यात् तदा गङ्गाशब्दः प्रयोजनं लक्षयति । न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थ' इति ।

(१) 'क्षयकारिणी'ति क्वचित् पाठः ।

(२) स्रोतसि सबाधो घोषान्वयप्रतीतिशून्य इति तु स्यात् । असंगतप्राय इवोपरिदर्शितः पाठः प्रतिभाति ।

ननु पावनत्वादिधर्मयुक्तमेव तटं लक्ष्यते, गङ्गायास्तटे घोष इत्यतोऽधिकस्यार्थस्य प्रतीतिश्च(१) प्रयोजन-

---

कारिणीति । लक्षणायां प्रयोजनं प्रतीयमानमेवाङ्गीकार्यं, तस्य तन्मात्रप्रमाणकत्वात् । ततश्चानन्तप्रयोजनधाराप्रतीतावेव पुरुषायुषः परिक्षयः स्यादिति क्वचन निष्प्रयोजना प्रयोजनप्रतीतिरूपास्या, तस्मात्प्रमाणापुरस्कारकल्पितस्य भवदङ्गीकृतस्यैव प्रयोजनस्यैवंविधानर्थमूलस्य परित्यागो न्याय्य इति भावः । प्रयोजनान्तरेण प्रयोजनान्तरमुद्दिश्य । अप्रतीतिरविश्वासः । नन्विति—तादात्म्येन तटप्रत्ययस्तावल्लक्षणासाध्यः । गङ्गातादात्म्यस्य च पावनत्वादिविशेषोदरम्भरित्वं दैवसिद्धमेवेति किमवशिष्यते यत्कृते वृत्त्यन्तराङ्गीकार इति शङ्काऽर्थः, परिहारार्थस्तु गङ्गातादात्म्यप्रतीतेः(२) कार्य एव तटे पावनत्वशैत्यादिप्रत्ययो, न तु तदर्थे । विशिष्टज्ञानं हि विशेषणविशेष्यज्ञानपूर्वकमेव भवति, न चात्रैवं सम्भवति, विशेषणस्य शैत्यादेः सरिल्लीनतयाऽभिधया स्मारितत्वात्, विशेष्यस्य तटस्य च सर्वथा पूर्वमनुपनीतत्वात् । तर्हि कथमभिधयाऽपि शैत्यादिविशिष्टानिम्नगाप्रत्यायनमिति चेत्, यथासङ्केतितस्यैव स्मृत्युपनीतत्वादिति केचित् । वस्तुतस्तु सरिद्भेद एव सङ्केतस्मृत्योर्विषयो ग्राह्यो न शैत्यादिः । न हि धर्मिणि सङ्केत्ये संलग्नः सर्व एव गुणादिः सङ्केत्यः ।

---

(१) 'प्रतिपत्तिश्चे'ति क्वचित् पाठः ।

(२) 'प्रतीते कार्य'...इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

मिति विशिष्टे लक्षणा, तत्किंव्यञ्जनयेत्याह—

मा भूच्छैत्यादिर्गङ्गापदसङ्केत्यः । तस्माद्धेतुफलयोस्तटफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति सर्वथा दुर्वारो लक्षणाऽङ्गीकारः । तदिदं वक्ष्यति—'विशेषाः स्युस्तु लक्षित' इति । यथाश्रुतं तु ज्ञानस्य विषयव्यतिरिक्तं फलमात्रं विवक्षितं, ज्ञेयगतं वा फलम् ? आद्येऽप्यस्ति गोस्वामिगतसन्तोषादिः । अस्तु तर्हि द्वितीयः(१) । तथाहि उपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तेन ज्ञानेन निर्विकल्पकेन सविकल्पकं जन्यते, तेन च हेयोपादेयताबुद्धिः । तथा च स्वविषये तटादौ हानमुपादानं वेति चेन्न, प्रकृत एव व्यभिचारात्, तत्पक्षेऽपि हि शैत्यादिप्रतीत्या तटादिगतं न किञ्चिज्जन्यते,ऽपि तु गङ्गादिगत एव परितोषादिरित्यसङ्गतिः । यत्तु श्रीधरसान्धिविग्रहिकः परिहारद्वयं लिखितवान् तदशिक्षितव्यामोहनमात्रम् । तथाहि एकः—प्रयोजनार्थं तावल्लक्षणा समुज्जीव्यते, सा च पदव्यापारः, स च विषयनिष्ठः, तन्मुखेनैव स्वरूपप्रतिलम्भात् । ततश्च लक्षणा न । एवञ्च विषयगर्भा-

---

(१) टीकाग्रन्थोऽत्र त्रुटित इव प्रतिभाति । मुद्रिते प्रदीपे चण्डीदासग्रन्थ एष एवमुद्धृतः—'ज्ञानस्य विषयातिरिक्तं फलमात्रं वा विवक्षितं, ज्ञेयगतं वा ? आद्ये प्रकृतेऽप्यस्ति गोस्वामिगतप्रवृत्तिः । अन्त्ये प्रयोजनज्ञान एव व्यभिचारः । तेन हि गोस्वामिगतसन्तोषमात्रं जन्यते । न तु तद्गतं किञ्चिदिति । तस्माद्धेतुफलयोस्तटप्रतीतिफलप्रतीत्योर्भिन्नकालत्वेनाभिन्नव्यापारविषयत्वमसमीचीनमेवेति व्यञ्जनासिद्धिरित्यत्र तात्पर्य'मिति ।

कारादस्याः प्रयोजनमित्युक्ते यादृशी सा तादृश्या एवाखण्डायाः प्रयोजनश्चोद्यं, ततश्च प्रयोजनविषययोः पार्थक्यमर्थादिव्यतिरिक्तविषयस्योक्तरीत्या वृत्तिशरीरान्तर्लीनत्वादिति विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः—इतिस्वरूपः(१) । अत्र किं लक्षणात्वं शब्दव्यापारतद्विषययोर्व्यासज्य वर्तते, व्यापारमात्रे वा, वस्तुतो विषयवति वा ? नाद्यः, सर्वत्र बाह्यत्वात् । द्वितीये तु प्रयोजनस्य विषयत्वे का क्षतिः, गर्भीकारस्यावाङ्मात्रत्वात् । अपरस्तु—अत्रान्वयानुपपत्तिमूलाऽन्वयपर्यवसायिनी च लक्षणा । तया च यावद्भाविन्याऽन्वयो न प्रतीयते तावदेव प्रत्याय्यं, न त्वधिकं तत्स्वरूपमात्रं, तदङ्गं न शैत्यादि इत्यलक्षणीयत्वं तस्य ।—अत्रापि यदि तस्या अधिकप्रसारप्रत्यादेशो न प्रत्यासीदति तदा तत्पर्यन्तप्रसारे न विरोधः । नहि धर्मप्रशमार्थमुपात्तः श्रीखण्डपदलोपो न शीतयति सर्वाङ्गम् . अधिकप्रसारप्रत्यादेशश्चास्माभिरुक्त इति स एव मुख्यः परिहारः । यदुक्तं ध्वनिध्वंसे(२) यदेव साध्यं तदेव प्रयोजन, मन्यथा सर्वस्य सर्व-

---

(१) द्वितीयवाक्यपाठस्त्वित्थमुपलभ्यते श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकस्यास्मद्दृष्टे पुस्तके । 'एवञ्च लक्षणायाः प्रयोजनमिति भणितौ यादृशी लक्षणा तादृशं प्रयोजन वाच्यं, प्रत्येयविषयनिष्ठशब्दव्यापाररूपा च लक्षणा, तस्या गर्भीकृतविषयायाः प्रयोजने विचार्ये कोऽवसरः प्रयोजनस्य, लक्षणाविषयत्वेन गर्भीकृतभङ्ग्या हि विषयस्य प्रयोजनं, न तु प्रयोजनं विषयः........" इति । सर्वमेतद्रुचककृतसङ्केतानुवादीति मन्तव्यम् ।

(२) विस्तरतोऽस्य मतस्योद्धारः श्रीधरेण, तत्कृतप्रकृतविमर्शे

(२८) प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते ॥१७॥

कुत इत्याह—

(२९) ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ।

प्रत्यक्षादेर्नीलादिर्विषयः, फलं च (१)प्रकटता संवित्तिर्वा ।

(३०) विशिष्टे लक्षणा नैवम्—

व्याख्यातम् ।

प्रयोजनताऽऽपत्तेः । ततश्च यद्यत्प्रयोजनं तत्तत्साध्यं, यथा पाकस्यान्ननिष्पत्तिरिति लक्षणोद्देश्या वृत्त्यन्तरबोध्या च । द्वितीये तु दृष्टान्त एव बाधः पाकस्य दहनसंयोगस्य विषयस्तण्डुलद्रोण एव । अन्ननिष्पत्तिस्तत्कार्यमेव ।

'प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते'—एकयैव लक्षणाऽऽख्यया वृत्त्या प्रयोजनाधारस्य तटादेः प्रयोजनस्य शैत्यादेश्च बोधनाङ्गीकारो न युक्तिमारोहतीत्यर्थः । ज्ञानस्य वस्तुपरिच्छेदमात्रपर्यवसाने शैत्यादिविषयकोपेक्षाबुद्धिव्यतिरिक्तस्य(२) । हीति यस्मादेवं तस्मादत्राप्येवं युक्तमिति भावः । प्रकटता ज्ञानज्ञेयत्वनियामकः कश्चनातिशयो ज्ञेये जायते । भट्टदिशा सम्यग्हेयोपादेयतया ज्ञानं संवित्तिः ।

भट्टनायकमतखण्डनप्रसङ्गे ध्वन्यालोकलोचने श्रीमद्भिरभिनवगुप्तपादैश्च साधित इति तत्रैवालोकनीयमनुसन्धित्सुभिः ।

(१) 'फलं तु' इति वा पाठः ।

(२) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'गङ्गायां घोष' इति प्रकृतपूरणम् ।

(३१)—विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ॥ १८ ॥

तटादौ ये विशेषाः पावनत्वादयस्ते चाभिधा-तात्पर्य-लक्षणाभ्यो व्यापारान्तरेण गम्याः । तच्च व्यञ्जन-ध्वनन-द्योतनादिशब्दवाच्यमवश्यमेषितव्यम् । एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्तम् । अभिधामूलं त्वाह—

ज्ञानग्राहकं ज्ञानमनुव्यवसायाख्यमित्येके(१) । लक्षिते लक्षणाविषये तटादौ घोषाद्यधिकरणतया प्रतीते । विशेषाः शैत्यपावनत्वादयो घोषस्थास्थस्यानुगुण्येन गोस्वामिहृदयङ्गमाः स्युः प्रत्याय्या इति शेषः । तात्पर्यस्योपात्तपदार्थससंर्गमात्रनैयत्येन प्रयोजनाबोधकतया स्पृष्टत्वात्तदप्युपसंहारे योजयति । अभिधाऽऽदिभ्योऽन्तरेण भिन्नेन व्यापारेण गम्या इति वृत्त्यर्थः । ध्वननादीत्यादिशब्देन प्रत्यायनप्रकाशनादिभाषाया अवबोधः । न च स्मृतिव्यापारोऽननुभूतचरत्वात्, नाप्यर्थापत्ति,-रनुमानं वा, अनुपपत्तिव्याप्तिप्रतिसन्धानाभावात्(२) । तदाह, तच्च व्यञ्जनादिपदवाच्यमवश्यं वेदितव्यमि(३)ति । एवमित्यादिः प्रकरणसङ्गतिः । लक्षणामूलं लक्षणोज्जीवितम् ।

एवमभिधामूलमित्यादि—इह तत्त्वतो गवादिशब्दानामेकै-

---

(१) एकत्र पूर्वमीमांसकमतानुमतः सिद्धान्तोऽन्यत्र तार्किककृततर्काविष्कारः ।

(२) सर्वमेतत्सविस्तरमालोचितं पञ्चमोल्लासे वृत्तिग्रन्थे तदुपजीविते साहित्यदर्पणादौ च ।

(३) 'एषितव्य'मिति तु मूले सार्वत्रिकः पाठः ।

वाभिधाशक्तिः सुरभिक्षितिवागादिविषयेत्येके, तन्न, एकस्य शब्दव्यापारस्य गुणप्राधान्यहानानेकगोचरत्वादर्शनात् । तस्मादेकस्य वर्णसमूहात्मनः पदस्यार्थभेदेन भिन्ना एवाभिधानशक्तयः । तासाञ्च प्रकरणादिना शेषप्रसारणं निषिध्योज्जीवितायां कस्याश्चिदर्थान्तरस्यार्थे प्रतीतिर्यत्र जायते तत्रार्थान्तरे तावदस्ति कश्चन शब्दव्यापारः । न चासौ सैव प्राचीनाऽभिधा, बाधितत्वा, द्विषयान्तरत्वाच्च । न च लक्षणा,ऽन्वयबाधामूलत्वात्, नापि तात्पर्यम्, अभिहितलक्षितसंसर्गमात्रनियतत्वात् । ततश्च द्वितीयमभिधानं पूर्वरुद्धमपि लब्धसहायान्तरं पुनः प्रसृतं, तच्च स्वज्ञानावान्तराङ्गयावान्निष्ठव्यापारतया स्वावसरनिरुद्धस्यानवसरप्रसाराद्वा विलक्षणनाम्ना व्यञ्जकत्वं कैश्चि(किञ्चि)दुच्यते, तस्याश्चोद्बोधहेतुः शब्दोऽर्थो वा । तत्राद्यो यथा 'भ्रमि'त्यादौ(१) । (२)तत्र हि भुजगरूपेण बलाद्विषशब्दस्य गरलेऽपि शक्तिराविष्क्रियते । द्वितीयस्तु 'भद्रात्मन'(३) इत्यादौ । तत्र नास्ति कश्चिन्निर्दिष्टस्तद्बोधहेतुः । यत्र तु प्रकरणादिनियामकं नास्ति तत्रानेकार्थविषयः सन्देह एव 'येन ध्वस्ते'-(४)

(१) पञ्चमोल्लासस्य 'भ्रमिमरतिमलसे'त्यादावुदाहरणे ।

(२) एतद्ध्वन्यालोकलोचनसरणिमनुसरद्भिः (लोचने ९७ पृः) ग्रन्थकृद्भिः पञ्चमोल्लासे वृत्तिग्रन्थे 'अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृदि'ति दर्शितम् ।

(३) अस्यैवोल्लासस्यान्तिमे श्लोके ।

(४) सप्तमोल्लासे 'येन ध्वस्तमनोभवेने'त्यादौ ।

(३२) अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते ।
संयोगाद्यैरवाच्यार्थधीकृद्व्यापृतिरञ्जनम् ॥ १९ ॥

त्यादाविव 'द्वयेषामपि मेदिनीभृता'(१)मित्यादाविवोभययोग्यत्वादुभयाभिधानं वा । 'भ्रमि'मित्यादौ पदान्तरसाचिव्यात्पुनरुज्जीवत्यभिधानं, न तु तथा 'येने'त्यादौ, तदभावात् । तर्हि कथमर्थावगम इति चेत्, नास्त्येवेति वदन्तोऽनुभूत्यैव भगवत्या गलहस्तिताः, दुर्व्याख्यातृत्वव्यपदेशपरम्परयेति जल्पन्तस्तूभयत्र प्रतीत्यविशेषाद्व्याख्याविशेषाविनिगमनाभावान्निरस्ताः । व्यञ्जनाख्यं व्यापारान्तरमेवेति पश्यन्तस्तद्वदेव 'भ्रमि'मित्यादावपि पुण्याहलग्ने स्वस्ति वाचयितव्याः । तत्रास्त्युज्जीवकं शब्दान्तरमिति चेत्, भ्रातः ! क्व पुनर्मृताया उज्जीवनं, कथन्तर्हि लक्षणायाः पूर्वापर्यवसितत्वात् पर्याजीवनमिति चेत्, तत्रापि तदेव तात्पर्यमुज्जीवतीति कस्ते परमाविश्वस्तः कथितवान् ? अस्तु वा तत्र तथैवमभिधायाः पुनरेकत्र प्रयोगेणोज्जीवनाविर्भावः क्वचनापि दृष्टचरः, कथन्तर्हि द्वितीयाभिधाविषयेष्वेवंविधस्थलेषु व्यञ्जनं प्रसरतीति चेत्, सत्यं, यत्र तत्प्रसरोऽतिप्रसङ्गभीत्या तामभिधां सम्बन्धभूतामाश्रित्य व्यञ्जनमङ्गीक्रियत इत्येकं दर्शनम्, अन्यत्त्वनेकार्थत्वमिति रीत्याऽर्थभेदेन शब्दभेद एव । ऐक्यभ्रमस्तु साजात्यमात्रकृतः । कथन्तर्हि शब्दशक्तिमूलध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोर्द्वितीयार्थप्रतीतिः । आवृत्त्येति चेन्न, सकृदेवो-

(१) शिशुपालवधे (१२।१३) ।

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता ।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः ॥

दाहरणात्, शब्दस्वरूपविपर्यसे निमित्ताभावाच्च । प्रतिप्रसूत्या शब्दान्तरकल्पनमिति चेत्, न, श्रूयमाणस्य तस्याभावात्, अन्यवाचकादन्यवाचकोत्पत्तिनैयत्या-(१)भावदर्शनाच्च । तस्मात्तस्यैव शब्दस्य प्रथमप्रतीतार्थवाचकस्य धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनं वरमिति नीत्या द्वितीयेऽर्थेऽपरा शक्तिरङ्गीक्रियते । सा च श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यदर्शने व्यञ्जनमित्युच्यते(२) । असम्बन्धात् कथं तत्र शक्तिरिति चेन्न, शक्तेरेव तत्वात् । तत्रापि नियामकं मृग्यमिति चेत्, सत्यं मृग्यं, किन्तु स्वरूपमेव वाच्यवाचकयोरिव तद्भावे नियामकं, तद्विरहे तु 'येन ध्वस्ते'त्यादौ 'श्वेतो धावती'त्यादाविव शब्दस्वरूपानिश्चयादर्थेऽप्यनिश्चयः । कथं पुनरेवंविधानां काव्यानां न दुष्टत्वं, स्वरूपमाहात्म्येन रसस्यापकर्षविरहादित्येव वरम्(३) ।

अत्राद्येऽनेकार्थस्यानेकाभिधेयस्य द्वितीये साजात्यादन्यवाचकैक्यभ्रमभाजो वाचकत्वे नियन्त्रिते एकत्राभिधाऽन्तरनियमान्निश्चितप्रसरेऽन्यत्र वाचकस्वरूपानिश्चयान्निश्चितस्वरूपे,

---

(१) 'उत्पत्त्यनैयत्याभावे'ति 'क' पाठः ।

(२) 'सत्काव्यतत्त्वविषयं स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदासीत् । तद्व्याकरोत्सहृदयोदयलाभहेतुरानन्दवर्धन इति प्रथिताभिधानः ॥' इति तत्प्रतिज्ञाप्रसिद्ध्यनुसाराच्छ्रीमदानन्दवर्धनाचार्यदर्शन इत्युक्तम् ।

(३) विरहादित्यपरं 'क' पाठः । पाठद्वयमपि न सम्यक् ।

सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः ।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥"इत्युक्तादिशा
'सशङ्खचक्रो हरिः' 'अशङ्खचक्रो हरि'रित्यच्युते(१) ।

एकाभिधावादे तु नियन्त्रिते एकद्रव्यस्थापिते । अर्थान्तरव्यङ्ग्यता त्वत्र स्फुटा । एवं विरततया तस्या नियामकविरहस्थले तु निश्चयाभावाद्गौणायमानत्वम् । द्वयोरर्थयोः संयोगाद्यैर्नियन्त्रित इति सम्बन्धः । संयोगसाहचर्यविरोधिताऽत्यन्तप्रसिद्धा एव व्यवच्छेदकृतः । विप्रयोगोऽपि प्रसिद्धयोगसमानाधिकरणो निमित्तविशेषात्कदाचिद्विरहः । अर्थः फलम् । प्रकरणं बुद्धिसान्निध्यम् । लिङ्गं परपक्षव्यावृत्तो धर्मः । अन्यस्याव्यभिचारिण इति शेषः । सान्निधिः सामानाधिकरण्यम् । सामर्थ्यं तत्करणानियमः । औचिती योग्यतातिरस्कारविरहः । देशकालौ तद्विशेषौ । व्यक्तिस्तद्गतपुंस्त्वादिः । स्वरा वैदिका उदात्तादयः, लौकिकाश्च काकुविशेषाः । अनवच्छेदेऽनिर्णये । विशेषस्मृतिरूपं योग्याभिधानम्(२) । दिशा मार्गेण ।

अशङ्खचक्र इति प्रतिषेधस्य प्रसङ्गपूर्वकतया सर्वथा तद्विरम्य युक्तत्वात्तद्व्यवच्छेदकता । अच्युत इत्यादौ हरिरित्यादिपदं सर्वथा नियमितमिति शेषः । रामलक्ष्मणावित्युभयाप्रसिद्धौ, अन्यथा संयोगोदाहृतित्वप्रसङ्गादिति न

---

(१) 'तत्र हेतव' इत्यंश आदर्शपुस्तके प्रमादपतितः स्यात् ।

(२) 'उच्यत' इत्यमनोज्ञः प्रकरणासमञ्जससम्बन्धश्च पाठः कुत्रचिन्मुद्रितपुस्तके उपलभ्यते ।

'रामलक्ष्मणा'विति दाशरथौ । 'रामार्जुनगतिस्तयो' रिति भार्गवकार्त्तवीर्ययोः । 'स्थाणुम्भज भवच्छिदे' इति हरे । 'सर्वं जानाति देव'इति युष्मदर्थे । 'कुपितो मकरध्वज'इति कामे । 'देवस्य पुराराते'रिति शम्भौ ।

युक्तमुक्तम् । उभयत्राऽसिद्धौ न संयोगो नियामक इति प्रमाणाभावात् संयोगसाहचर्य्ये तु भिन्न एव तयोः कयोश्चित्प्रकृतयोः—इत्थञ्च वध्यघातकोदाहृतिः । सहानवस्थाने तु छायाऽऽतपाविति । अत्रातपसान्निध्याच्छायापदं दिनकृद्भार्यादेर्व्यावर्त्तते(१) । स्थाणुपदस्य शङ्करवाचकत्वे भवच्छेदार्थेनान्वयो न घटते । युष्मदिति प्रकृतराजादिपरम् । काम इति कोपस्य मकराकारे ध्वजेऽसम्भावनादित्यर्थः । वसन्त इति तस्यैव तत्करणनियमात् । साम्मुख्य इति—अन्यथाऽनाथकातरत्राणयोग्यतातिरस्कारात् । अत्रेति षष्ठ्यर्थे । रवाविति—दिने वह्नेर्दीप्तिसङ्कोचेनासंयोगात् । वर्त्तमाननिर्देशस्य(२) तत्कालपरत्वादिति भावः । वह्नाविति नक्तं रवेरभावात् । इन्द्रेति—षष्ठीतत्पुरुषसमासेऽन्तोदात्तसूचितो दैत्यादिर्वाच्य इन्द्रस्य शम-

---

(१) वध्यघातकसहानवस्थानलक्षणावुभावेव विरोधस्य भेदौ प्रामाणिकैरङ्गीकृताविति मूलग्रन्थोपरि एष टीकाकृदुपस्कारः ।

(२) 'भाती'ति लट्प्रयोगसूचितस्येति शेषः ।

'मधुना मत्तः कोकिल' इति वसन्ते । 'पातु वो दयितामुख'मिति सांमुख्ये । 'भात्यत्र परमेश्वर' इति राजधानीरूपादेशाद्राजनि । 'चित्रभानुर्विभाती'ति दिने रवौ, रात्रौ वह्नौ । 'मित्रं भाती'ति सुहृदि । 'मित्रो

यिता शातयिता वेति । स्वर उदात्तादिः काव्ये विशेषप्रतीतिकृन्न भवति, काकुविशेषस्तु भवत्येवेति भावः । वेद एवेति(१) वदता बहुलप्रयोगो नास्त्युदात्तादेः, क्वाचित्कस्तु विद्यत एवेत्यभिप्रेतम्—यदाह पाठ्यगणे मुनिः(२)–'हास्यशृङ्गारयोः स्वरितो-

---

(१) वेद एवेत्येके टीकाकृतः पठन्ति । चण्डीदासानुसारिणो विश्वनाथस्याप्यत्र स एव पाठोऽभिमतः । 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यत' इत्युत्तरग्रन्थस्वारस्यादिति तदभिप्रायमूलत्वप्रकटनम् । श्रीधरचण्डीदासगोविन्दठक्कुरप्रभृतयस्तु नैवं मन्यन्ते । यत्तु स्वरशब्देनोदात्तादिकं विवक्षितमिति प्रदीपग्रन्थे मतान्तरोपन्यसनं तदपि भरतादिमतानालोचनविजृम्भितत्वादनादेयम् । चण्डीदासव्याख्यानमेतदुद्दिष्टमेवं 'इत्यलमुपजीव्यानां मान्यानां व्याख्यानेषु कटाक्षनिक्षेपेणे'ति सन्दर्भे साहित्यदर्पणस्य द्वितीयपरिच्छेदस्थेऽभिधामूलव्यञ्जनोद्देशप्रस्तावे, न तु रुचकमतं यथा केचिदधुनातनास्तर्कयन्ति (P. V. Kane. *Sahityadarapana* chap. II. Notes), रुचककृतव्याख्याने मतस्यास्यादर्शनाच्चण्डीदासस्यैव पूर्वतरसगोत्रत्वेन मान्यताव्यपदेशसामर्थ्यात् । चण्डीदासानुजीविनो दर्पणकृत इति तु प्रतिपदं प्रकटम् ।

(२) नाट्यशास्त्रे २७शाध्याये (काव्यमाला सं० १८७ पृ०–मुद्रितपुस्तकपाठस्तु किंचिद्भिन्नः। काशीमुद्रितपुस्तकपाठोऽपि न सम्यक् तदनुगामी ।

भाती'ति रवौ । इन्द्रशत्रुरित्यादौ वेद एव न काव्ये स्वरो विशेषप्रतीतिकृत् । आदिग्रहणात्—

एद्दहमेत्तत्थणिआ एद्दहमेत्तेहिं अच्छिवत्तेहिं ।
एद्दहमेत्तावत्था एद्दहमेतेहिं दिअएहिं ॥ ११ ॥

इत्यादावभिनयादयः । इत्थं संयोगादिभिरर्थान्तराभिधायकत्वे निवारितेऽप्यनेकार्थस्य शब्दस्य यत्क्वचिदर्थान्तरप्रतिपादनं तत्र नाभिधा, नियमनात्तस्याः । न च लक्षणा, मुख्यार्थबाधाद्यभावाद्—अपि त्वञ्जनं व्यञ्जनमेव व्यापारः । यथा—

दात्तं, वीररौद्राद्भुतेषूदात्तस्वरितं, करुणबीभत्सभयानकेष्वनुदात्तस्वरितकम्पितमुपपादये'दिति रसविशेषप्रतीतावुदात्ताद्युपयोगः । एद्दहेति—परिमाणे दह-प्रत्ययः । अक्ष्णोः पत्ररूपत्वेन पद्मादिपत्रवत्किञ्चित्कुटिलविस्तृतदीर्घत्वमभिप्रेतम् । अभिमुखमिव नीयतेऽर्थोऽनेनेत्यभिनय आङ्गिकादिः । अत्र सन्निहितविततङ्गुलीकरपल्लवद्वययोस्तिर्यक्प्रसारेण, स्तनयोः सङ्कुचिताग्रोत्तानितकरेण नयनयेस्तिर्यग्वलनेन ऊर्द्ध्वतर्जन्या सम्मुखीनविरहिणीदेहदौर्बल्यादौ प्रसारिताङ्गुलीपर्वगणनया, दिवससंख्यायां विवक्षितविशेषः सर्वनाम्नः प्रतिपाद्ये निश्चीयते । आदिना 'इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षय'(१)मित्यादावात्मनि निर्देशादयः । निवारित इति पूर्वमनुसृत्य व्याख्येयम् ।

---

(१) कुमारसम्भवे (२।५५)

भद्रात्मनो दुरधिरोहतनोर्विशाल-
वंशोन्नतेः कृतशिलीमुखसङ्ग्रहस्य ।
यस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्य
दानाम्बुसेकसुभगः सततं करोऽभूत ॥ १२ ॥

(३३) तद्युक्तो व्यञ्जकः शब्दः—

तद्युक्तो व्यञ्जनयुक्तः ।

(३४)—यत्सोऽर्थान्तरयुक् तथा ।

भद्रात्मा शोभनो गजजातिश्च । अधिरोह आरोहणमवकलनञ्च । विशालता दैर्घ्यं बाहुल्यप्रसिद्धी च । वंशो वेणुः, पृष्ठवंशो दण्डो वाऽन्ववायश्च । शिलीमुखौ बाणभ्रमरौ । संग्रहः संसर्गोऽभ्यासदार्ढ्यञ्च । उपप्लुतिरसौन्दर्यं गमने, ऽव्याहतप्रसरता नृपपक्षे । परवारणः शत्रुदर्पदलनः, प्रशस्तहस्ती [च । दानं] शास्त्रविधिना द्विजेभ्यः स्वधनार्पणं, गजमदश्च । करो हस्तः शुण्डारश्च । अत्र प्रकरणबलाद्राजानुगुणा एवार्था वाच्याः, गजानुगुणास्तूक्तरीत्या व्यङ्ग्या एव । प्रतीते चार्थद्वये सादृश्यसम्भवेनोपमानोपमेयभावः प्रतीयते । प्राधान्येन व्यञ्जनान्तरमहिम्नेत्युपमाध्वनिरयं, शब्दशक्तेरुद्भटतया तद्व्यपदेशो न्याय्यः ।

एवं व्यञ्जनामुक्त्वा तदुपाधेयं लक्षयति—तादिति । व्यञ्जकोऽर्थः किमिति न लक्षित इत्याह—यदिति । सोऽनेकार्थः । व्यङ्ग्यापेक्षयाऽर्थान्तरं वाच्यम् । तत्र शब्दे । सहकारितयेति—अलङ्कारस्तावदुभयगततया तत्प्रतीतिप्रत्याय्यः ।

अर्थोऽपि व्यञ्जकस्तत्र सहकारितया मतः ॥१९॥

तथेति व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे शब्दनिर्णयो नाम
द्वितीय उल्लासः ।

व्यङ्ग्यार्थस्वरूपमात्रप्रतीतेरपि वाच्यं प्रत्ययोत्तरकालनैयत्येनाप्रतिक्षेपात्(१) कार्यता, केवलं शब्दशक्तिरुद्भटाऽर्थशक्तिस्तु तामेवानुप्राणयतीति नार्थशक्तिमूलव्यवहारः। एतेन स्वलक्षणस्य व्यञ्जकत्वेनोपाधेः साम्येन शब्दलक्षणेनैवार्थो लक्षितप्राय इति न पृथग्लक्षणमिति सूचितम् ।

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां द्वितीय उल्लासः ॥

---

(१) प्रतिक्षेपो व्यभिचारः। नैयत्येन प्रतिक्षेप्यात 'क' पाठः ।

तृतीय उल्लासः ।

---

(३५) अर्थाः प्रोक्ताः पुरा तेषाम्—

अर्था वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्याः । तेषां वाचक-लाक्षणिक-व्यञ्जकानाम् ।

(३६) अर्थ-(१)व्यञ्जकतोच्यते।

कीदृशीत्याह—

(३७) वक्तृबोद्धव्यकाकूना वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः॥२१॥

एतावता प्रबन्धेन शब्दस्य व्यञ्जनाख्यमधिकं व्यापारं निर्विवादीकृत्य 'सर्वेषां प्रायश(२)' इत्यादिना सूचितमर्थस्य मुख्यतो व्यञ्जकत्वं निर्विवादीकर्त्तुमर्थान्तर(३)-मारभते। तत्र च प्रथममाश्रयानुवादः-अर्थाः प्रोक्ता इति। पुरेति 'वाच्यादयस्तदर्थाः स्यु'-(४)रित्यनेनेत्यर्थः। तदेवाह वृत्तिकृत्-वाच्येति । अर्थस्य व्यञ्जकता प्रधानभूता । उच्यते विप्रतिपत्तिनिरासायाव्युत्पत इत्यर्थः। अतएवोत्तरकारिकाभागे वृत्तिकृता कीदृशीत्युक्तम्। उक्तैव पूर्वं व्यञ्जना, सम्प्रति कं विशेषमभिसन्धाय पुनरुच्यत इत्यर्थः। अथ व्यञ्जकतेति पाठे तेषामर्थानामिति शेषः ।

---

(१) एवं टीकाकृन्मतः पाठः। 'अथ व्यञ्जकते'ति प्रायिकः पाठः।

(२) मूलग्रन्थे २योल्लासे ७मकारिकायाः प्रथमार्धे।

(३) अर्थान्तरमभिधेयान्तरम् उल्लासान्तरमिति यावत्।

(४) २योल्लासे ६ष्ठकारिकाया उत्तरार्धे।

प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् ।
योऽर्थस्यान्यार्थधीहेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा ॥२२॥

बोद्धव्यः प्रतिपाद्यः । काकुर्ध्वनेर्विकारः । प्रस्तावः प्रकरणम् । अर्थस्य वाच्य-लक्ष्य-व्यङ्ग्यात्मनः । क्रमे-

---

वाक्ये वाच्यसहितोऽन्यसन्निधिरिति मध्यपदलोपी समासः । वैशिष्ट्याद्वैलक्षण्यादिति प्रत्येकं पूर्वषष्ठ्यन्तपदेऽन्वीयते । तदनन्तरमुज्जीवित इति शेषः । प्रतिभाजुषामिति—नवनवोल्लेखबुद्धिशालिनाम्(१) । स्थूलबुद्धीनान्तु प्रायेणालक्ष्य एवायमर्थ इति भावः । अन्यार्थेति—स्वार्थे प्रत्येये पुनरभिधाऽऽदय एव भवन्तु व्यापारा इति भावः । व्यक्तिरेवेति—वाक्यार्थपश्चाद्भावेनाभिधाऽऽदिशब्दव्यापारनिरासात् व्याप्त्यादिप्रतिसन्धानाविरहेणानुमित्यादिप्रतिक्षेपाच्चेत्यर्थः । यं प्रति प्रतिपाद्यते स प्रतिपाद्यः । ध्वनेर्विकार इति—तदुक्तं, 'भिन्नकण्ठध्वनिर्धीरैः काकुरित्यभिधीयते'(२) । सा च तत्त-

---

(१) एवं हि भामहादिप्राचीननिबन्धकृतां कृतं 'प्रतिभा'पदविवरणमिति १मोल्लासे दर्शितम् । एवंविधाः प्रतिभाजुषो विदग्धाः सहृदया इति वा व्यपदिश्यन्ते । इतरे तु व्याकरणकोषज्ञानमात्राश्रयाः काष्ठलोष्ट्रसमाः काव्यास्वादसुखवञ्चिता इति विदुषां दर्शनम् ।

(२) एषा प्राचीनानां विवरणपरा कारिका । भरतीयनाट्यशास्त्रादौ मूलग्रन्थेऽभिनयलक्षणे भावप्रकाशनाद्यर्वाचीननिबन्धे चास्य विस्तरेणालोचनम् । 'संयोगो विप्रयोगश्चे'त्यादिहरिकारिकाऽनुशीलनवेलायां काक्वादीनां स्वराणां काव्यसामान्योपयोगित्वं टीकाकृद्भिर्दर्शितम् ।

णोदाहरणानि—

अइपिहुलं जलकुंभं घेत्तूण समागदह्मि सहि तुरिअम् ।
समसेअसलिलणीसासणीसहा वीसमामि खणम् ॥१३॥

अत्र चौर्यरतगोपनं गम्यते ।

सहकारिभेदात्स्वरूपभेदाच्च स्वयमाकरेषु ज्ञेया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यात्मन इति यथायोगमुदाहृतिषु बोध्यम् । जलपूर्णकुम्भो जलकुम्भः । श्रमार्जिताभ्यां स्वेदसलिलनिःश्वासाभ्यां निःसहा निरुद्यमा । इयञ्चैकाकिन्या नदीं गताया अप्यस्याः कुतोऽयमेतादृशः श्रम इति तर्कयन्तीं प्रतिवेशिनीं प्रत्युक्तिः । अत्र जलकुम्भवहनादेवायं श्रमो, नान्यथा शङ्किष्ठा इति वक्त्रभिप्रायरूपोऽर्थः प्रकाशते । स्वभावादेव तेष्वेवाभिधाऽऽदिव्यापारेष्वत्रच्छिद्यान्यैव तत्र प्रबला शक्तिः । न चासावनुमा । कस्य हि प्रतीतिरानुमानिकी, प्रतिवेशिन्याः, सन्निहितानां वा, काव्यर्थभावनादुपजायमानप्रकृतीनां सहृदयानां वा ? तत्राद्ययोर्वार्त्तैवेति सन्तोष्टव्यं, (१)तृतीये तु न व्याप्त्याद्यनुसन्दध्महे मांसचक्षुषः । किञ्चैवंविधवाक्यार्थस्य पारमार्थिकत्वानैयत्येन सन्दिग्धस्वरूपो हेतुः । भवतु तर्हि अनुमानाभास इति पण्डितम्मन्यः काञ्चन खण्डानुमितिमुपकल्प्य वाक्यार्थप्रत्यक्षादिबोधेष्वपि तत्प्रसञ्जनं शक्यमिति परासनीयः । यदेवंरूपं वाक्यं तदेवंरूपाभिप्रायकमिति सुग्रह एव व्याप्तिपक्षधर्मत्व इति ब्रुवाणो व्याप्तिनिश्चयस्थलमन्वेषयितव्य

---

(१)-'र्वास्तवे'ति 'क' पाठः ।

ओण्णिदं दोव्वल्लं चिन्ता अलसत्तणं सणीससिअम् ।
मह मन्दभाइणीए केरं सहि तुहवि अहह परिहवइ ॥१४॥

अत्र दूत्यास्तत्कामुकोपभोगो व्यज्यते ।

इति पारिशेष्यादर्थस्य ध्वनिशक्तिसिद्धिः(१) । एता एव युक्तय उदाहरणान्तरेष्वपि यदृच्छया सञ्चरन्ति भगवत्यः ।

मह केरं मदीयम् । तुह त्वामित्यर्थे षष्ठी, परिभवतीत्यस्य हिंसार्थत्वात्(२) । तुह वि अहह इति पाठो न, हेति मध्ये वृत्तहानिदोषादित्येके, तन्न, गाथाभङ्गेऽपि वृत्तान्तराभङ्गात्(३) किन्तु प्रचुरपुस्तकादृष्टत्वादश्रव्यप्रायत्वाच्च अहह इति पाठानङ्गीकारः । अत्र मदीयमौन्निद्र्यादि त्वां परिभवतीत्यन्वयानुपपत्त्या मत्सदृशमौन्निद्र्यादि लक्ष्यते । तेन तदतिशय एव व्यज्यते । स चाभिव्यक्तः स्वकारणी-

---

(१) अयं हि ध्वनिध्वंसार्थं साटोपमायस्तानां न्यायैकदेशिनां कुतार्किकाणां व्यक्तिविवेककारप्रभृतीनां सूक्ष्मतो मतपरामर्शः । विस्तरस्तु मूलग्रन्थे ५मोल्लासेऽनुशीलितः । एवमपि दर्पणे ५मपरिच्छेदे व्यक्तिविवेककारमतखण्डनम् ।

(२) जासिनिप्रहनेत्यादिसूत्रातिदेशेनेति यावत् । अभियुक्तास्तु प्राकृतेऽत्र षष्ठीप्रयोगो द्वितीयास्थाने इति निर्दिशन्ति ।

(३) गाथायां सूत्रकृतां पिङ्गलादीनां मतेन पूर्वार्धस्योत्तरार्धानुयायित्वव्यवस्थायामेवमभिधानम् । यदत्र टीकाकृतामेतन्मतोपरि आक्षेप उदासीनतया तन्मतपाठाङ्गीकारश्च तत् टीकाकृत्सुलभपूर्वाचार्यमतखण्डननिर्बन्धमाविष्कृत्य कृतमित्येव सन्तोष्टव्यम् । वस्तुतस्तु प्रचुरगाथासाहचर्येण गाथाप्रसिद्धभावप्रपञ्चपञ्चनेन च गाथैवेयमिति नास्ति सन्देहलेशावकाशः ।

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥ १५ ॥

अत्र मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्य इति काका प्रकाश्यते । न च वाच्यसिद्ध्यङ्गमत्र काकुरिति गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं शङ्क्यं, प्रश्नमात्रेणापि काकोर्विश्रान्तेः ।

भूते तस्मिन्नेव वञ्चकप्रकृतावनुरागातिरेकात् प्रणयखण्डनशङ्कमापूरयति । तदाह—तत्कामुकोपभोग इति, रागदार्ढ्यहेतुतया प्रणयभङ्गभयादिति शेषः । तथाभूतामिति—दृष्ट्वेत्यादौ प्रत्येकं योज्यम् । अनुचितस्य कर्मण आरम्भेण करणेन निभृतं गुप्तं यथा स्यात्तथा । खिद्यतेऽनेनेति खेदो मात्सर्यम् । खिन्ने ग्लाने । अत्रार्थे तु मयि खेदं भजतीति सोपहासोत्प्रासकाकाऽत्यन्तानौचित्यध्वननम् । तदाह - अत्रेति । वाच्यसिद्ध्यङ्गमिति । सिद्धिः परिपाकः शोभानिष्पत्तिरिति यावत् । प्रश्नेत्यादेरयं भावः—कुरुषु न भजतीति काकुः । ततश्च प्रश्नरूपः किमर्थमहमाक्षिप्त इति तस्यैव गुणीभावो न्याय्यः सर्वथा, अतएव गुणीभूतव्यङ्ग्यविभागे काक्वाक्षिप्तमित्याक्षिप्तपदप्रयोगः । उक्तस्य व्यङ्ग्यस्य क्रोधप्रकर्षाविद्धतया वाच्यपोषकत्वं नास्ति, अपि तु तत्पोष्यत्वमेव । अपिरेवार्थे(१) ।

---

(१) अपिरेवार्थे—परं नात्र निर्बन्ध उचितः । विषयविवेक इति—विषयविवेके प्रदीपकृतां विवरणमुपयोगीति तत एव जिज्ञासुभिराकलनीय आशयः ।

तइआ मह गण्डत्थलणिमिअं दिट्ठिं ण णेसि अण्णत्तो ।
एण्हिं सच्चेअ अहं ते अ कवोला ण सा दिट्ठी ॥ १६ ॥

अत्र मत्सखीं कपोलप्रतिबिम्बितां पश्यतस्ते दृष्टिरन्यैवाभूत्, चलितायान्तु तस्यामन्यैव जातेत्यहो प्रच्छन्नकामुकत्वं ते इति व्यज्यते ।

उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभाऽतिशायी
कुञ्जोत्कर्षाङ्कुरितरमणीविभ्रमो नर्मदायाः ।
किञ्चैतस्मिन्सुरतसुहृदस्तन्वि ! ते वान्ति वाता
येषामग्रे सरति कलिताकाण्डकोपो मनोभूः ॥१७॥

यद्यपि गुणीभावेऽपि न प्रकृतक्षतिस्तथापि प्रसङ्गादयं विषयविवेकः । तइआ तदा । णिम्मग्गां निर्मग्नाम्(१) । एण्हिं इदानीम् । अत्र तइआ एण्हिं इति विच्छित्तिकृतेन वाक्यमाहात्म्येन मुख्यतोऽर्थशक्तिरुद्भाव्यते, ततोऽन्यत्रापि किञ्चिद्वाक्यवैशिष्ट्यसम्भवे न काचित्क्षतिः । उद्देश इति—अयमिति प्रत्यक्षोत्कर्षनिर्देशः । कुञ्जानामुत्कर्षो मत्तमधुकरनिकुरम्बकरम्बितकुसुमसमृद्ध्यादिः । सुरतसुहृदः तत्कृतश्रमघर्मादिमार्जनेन सुरतरागदार्ढ्यदायिनः,

(१) 'णिमिता'मिति तु सार्वत्रिकः पाठः । यद्यप्यत्र नार्थतो वैलक्षण्यं तथापि 'णिमग्गा'मिति पाठः कष्टकल्पनाऽऽश्रयविरहात् वरम्। किन्त्वस्मिन् पक्षे वृत्तहानिनिवारणाय 'मह' इति पदस्याश्रवणम्। चण्डीदासदीपिकायां गाथानां सामग्र्यतश्छायाया अदर्शनात् किं तावत्तस्य साधारणसम्मतपाठत्यागे तात्पर्यमिति न स्फुटमवगम्यते ।

अत्र रतार्थं प्रविशेति व्यङ्ग्यम् ।

णोल्लेइ अणोल्लमणा (१)अत्ता मं घरभरम्मि सअलम्मि।
खणमेत्तं जइ संझाइ होइ ण व होइ वीसामो ॥ १८ ॥

अत्र सन्ध्या सङ्केतकाल इति तटस्थं प्रति कयाचिद्द्योत्यते ।

ते ताद्रूप्यप्रसिद्धाः । अकाण्डकोपः आकस्मिकक्रोधः(२) । अत्रोक्तगत्या प्रतिपदं वाच्यस्य वैशिष्ट्यं मुख्यव्यङ्ग्यानुगुणव्यङ्ग्यान्तरमैत्रीलक्षणं, तत्सहकृतेन च वाक्यार्थेन वक्तुरभिप्रायकलनम् ।

णोल्लेइ नियुङ्क्ते(३) । अणद्दमणा(४) अनार्द्रमनाः । अत्ता श्वश्रूः । 'संज्झाइ होइ ण व होइ' इति पाठः,नतु संज्झाइ होइ इत्यनन्तरं 'णवरे'त्याधिकं, वृत्तभङ्गप्रसङ्गादित्येके । तच्च न, गाथातो भिन्नवृत्तत्वात् , किन्तर्हि बहुपुस्तकादृष्टत्वादश्रव्यप्रायत्वाच्च वरं पाठानङ्गीकरणम्(५) । तटस्थो निकटस्थः प्रसिद्धपूर्वप्रणयः, न तूदासीनः, तत्र रहःसूत्रणोपयोगाभावात् । अत्र चान्यस्यो-

(१) 'अणद्दमणा' इति पाठान्तरम् ।

(२) श्रीधरकृते ०विवेके उद्देश–कुञ्जोत्कर्ष–नर्मदा–सुरत–तन्वि-वान्त्यादिपदानां प्रत्येकमभिप्रायप्रकटनम् । तथाचैतैरेवालम्बनोद्दीपनविभावानां प्राचुर्यास्थित्याऽत्रासंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यरूपाकूतध्वननमपीति तात्पर्यम् ।

(३) नुदतीति छाया, नियुङ्क्ते प्रेरयतीति तु विवरणम्।

(४) अमुह्यणमणां इत्यसंलग्नः पाठ आदर्शपुस्तके ।

(५) अत्र 'ण वे'ति साधारणसम्मतः पाठः । ण वरेति पाठे आर्या-

सुव्वइ समागमिस्सदि तुज्झ पिओ अज्ज पहरमेत्तेण ।
एमेअ कित्ति चिट्ठसि ता सहि सज्जेसु करणिज्जम्॥१९॥

अत्रोपपतिं प्रत्यभिसर्तुं प्रस्तुता न युक्तमिति कयाचिन्निवार्यते ।

अन्यत्र यूयं कुसुमावचायं कुरुध्वमत्रास्मि करोमि सख्यः ।
नाहं हि दूरं भ्रमितुं समर्था प्रसीदतायं रचितोऽञ्जलिर्वः ॥

अत्र विविक्तोऽयं देश इति प्रच्छन्नकामुकस्त्वया-ऽभिसार्यतामित्याश्वस्तां प्रति कयाचिन्निवेद्यते ।

क्तरूपस्य सान्निधिः प्रकरणावसेयः। सुव्वइ श्रूयते। तुज्झ पिओ इति सोल्लुण्ठमभिधानं सख्याम्, अन्येषु तु रहःसङ्गोपनम्। एमेए एवमेव तदनुपयोगिसम्भारव्यग्रिम्ना । अत्र पूर्वं विदितरहस्याऽप्यभिसारोपकरणसम्भारं न निषेधयति, प्रत्युतान्यत्रास्यमाधत्ते, सम्प्रति तु कुतश्चित् प्रतीतगृहपतिस-त्वरागमना तत्सज्जीकरणं विद्विष्टीति प्रस्ताववैशिष्ट्यम् । अन्यत्रेति—अस्मीत्यहमर्थे । प्रच्छन्नः स्त्रीवेशमाधाय चेट्यादिभावेन(१) सदासान्निधानयोग्यः । आश्वस्तां

प्रस्तारस्थितस्य कस्यापि वृत्तस्य नानुरूप्यं, परं सर्वेषामेव विषम-वृत्तानां तत्र स्थितानां गाथामध्ये परिगणनस्य सम्मतत्वात् कथमपि वृत्तभङ्गदोषो निवार्यः ।

(१) 'चेष्टाऽऽदी'ति विकृतः 'क' पुस्तके पाठः ।

गुरुअणपरवस पिअ किं भणामि तुह मंदभाइणी अहकं ।
अज्ज पवास वच्चसि वच्च सअं जेव्व सुणासि करणिज्जम्॥२१॥

अत्राद्य मधुसमये यदि व्रजसि तदाऽहं तावद् न भवामि, तव तु न जानामि गतिमिति व्यज्यते ।

आदिग्रहणाच्चेष्टाऽऽदेः। तत्र चेष्टाया यथा—

द्वारोपान्तनिरन्तरे मयि तया सौन्दर्यसारश्रिया
प्रोल्लास्योरुयुगं परस्परसमासक्तं समासादितम् ।
आनीतं पुरतः शिरोंऽशुकमधः क्षिप्ते चले लोचने
वाचस्तत्र निवारितं प्रसरणं सङ्कोचिते दोर्लते ॥२२॥

निश्चिन्ताम्(१)) । अत्रान्यत्रेति प्रतिपादितस्य देशस्यातिवि-विक्तादिरूपवैशिष्ट्यस्य साचिव्यमात्रं, प्राधान्यन्तु वक्तृवैशिष्ट्या-देरेव। एवं कालवैशिष्ट्येऽपि ज्ञेयम्। गुरुअणेति—जनपदेन बाहुल्य-द्योतिना ग्राम्यत्वावगतिः । सुणासि जानासि । मधुसमये प्रकरणगम्ये । न भवामि न जीवामि । अत्राद्येति—निर्दिष्टक्रमेण गाढगाढीभविष्यन्मन्युर्वसन्तारम्भो वा प्रकृते पान्थावस्थाविशेष-सहकारिसंस्थाने(२)। द्वारोपान्तेति—निरन्तरे संलग्ने। प्रच्छन्नः बाल्या-लङ्करणभूतलज्जाभरेण प्रणयिसखीष्वप्येकान्ततया न प्रकाशितः ।

---

(१) विश्वस्तामिति वा पाठः स्यात् । आदर्शपुस्तके तु क्षिप्तन्तामिति विकृतः पाठ उपलभ्यते ।

(२) 'प्रकृतिपाद्यावस्था' इत्यादर्शपुस्तके पाठः । परं प्रति-पाद्यावस्थाविशेषसंस्थाने सहकारीति सङ्गतः पाठः स्यात् । यथा-स्थिते तु अन्वयबाधा स्फुटैव ।

अत्र चेष्टया प्रच्छन्नकान्तविषय आकूतविशेषो ध्वन्यते । निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये प्राप्तावसरतया च पुनः पुनरुदाह्रियते । वक्त्रादीनां मिथःसंयोगे द्विका-

---

आकूतविशेषो भावविशेषः । अत्र चेष्टायाः प्रोल्लासयेत्यादिशब्द-प्रतिपाद्याया विशेषो वक्तुः प्रत्यक्षरसमुदितरूपाद्वैशिष्ट्यं तत्काल-चमत्कारार्थमुल्लिख्यमानमेव सचिवतामालम्ब्य काव्यभावके उदाहृतप्रतीतिप्रकर्षमाधत्ते(१)। चेष्टाऽऽदेरित्यादिग्रहणाद्वर्णनीय-नायिकाऽऽदिगतसात्त्विकादिपरिग्रहः । ननु 'गुरुअणे'त्यादावपि वक्त्रादिविशेषः सम्भवति । ततश्च द्वित्रिचतुरोदाहृतिदर्शनेनैव सिध्यतीत्याशङ्क्य बहूदाहरणोपयोगमाह—निराकाङ्क्षत्वप्रतिपत्तये इति । शिष्याणां निःसन्देहव्युत्पत्तयेऽनवसरेऽश्रद्धेय(२)-मवसरं प्राप्य-पुनः पुनस्तदेव वक्त्रादिविशेषसाचिव्यं न तु परस्परासङ्कीर्ण-रूपमुदाह्रियत उदाहरणैर्निश्चाय्यते । द्विकादिभेदेन क्वचिद्द्वयो-र्यथा—'अइपिहुल'मित्यादौ जलकुम्भादिगतदुर्वहत्वादिवाच्यस्य

---

(१) भावके बलाहृति—'क' पाठः ।

(२) प्राप्तावसरतयेत्यस्य प्रतीकस्यापाततो व्यतिरेकमुखेण विवृतिर्दीपिकायाम् । 'तत्सहकारिविशेषसमवधानादबाधितानेक-लक्ष्यसन्दर्शनेन शिष्याः सुशिक्षिता अक्षोणवैचक्षण्याः प्रगल्भा झटिति-विघटितविप्रतिपत्तयः सम्पद्यन्त इति पौनरुक्त्यभ्रमं निरस्यति । एवं तर्हि सर्वत्र निवेदनं प्राप्नोतीत्याह 'प्राप्तावसरतये'ति विवेकमन्तव्य-मत्रोद्धरणीयम् ।

दिभेदेनानेन क्रमेण लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च व्यञ्जकत्वमुदा-हार्यम्(१) ।

बान्धवाद्यवगतदुःशीलत्वादिव्यङ्ग्यवक्त्रोः(२) । क्वचित्त्रयाणां यथा तइआ इत्यादौ वाक्यप्रतिपाद्यतत्प्राणेश्वरीरूपान्यसान्निधीनाम् । एवञ्चतुरादीनाञ्च वैशिष्ट्यस्य सहकारित्वेन व्यञ्जकत्वम् । अनेन क्रमेण वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य साहित्यविकल्पेन । लक्ष्यव्यङ्ग्ययोश्च । लक्ष्यस्य यथा तत्रैवौन्निद्र्याद्यतिशयस्य प्रणयभङ्गशङ्कायां व्यञ्जक-त्वमुदाहार्यमुक्तोदाहरणेनैव गम्यमित्यर्थः(३) । अत्र चान्या-र्थधीहेतुरित्यर्थशब्देनालङ्कृतिरसादिरूपयोरर्थयोः सङ्ग्रहो बोद्धव्यः । एतच्चादिपदसङ्ग्राह्यायां चेष्टायां द्वारेत्याद्युदाहृत्याऽत्र प्रच्छन्न-कामुकविषय आकूतविशेषो ध्वन्यत इति वदता वृत्तिकृता सूचित-मेव । तथाहि आकूतविशेषो भावविशेषः शृङ्गारसञ्चारिलज्जा-

---

(१) अत्र तत्र वक्तृबोद्धव्ययोगे यथा—अत्ता एत्त णिमज्जइ इत्या-दिरधिकोऽंशो रुचकश्रीधरादिभिर्मूलग्रन्थव्याकरणपरः स्वस्वटीकाया-मुपन्यस्तः । माणिक्यचन्द्रेण गोविन्दठक्कुरप्रभृतिभिश्चार्वाचीनैर्मूल-ग्रन्थाङ्गतयैष आदीयते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके वाच्यव्यङ्ग्यपदयारयथा व्यत्यासः ।

(३) गम्यमित्यर्थः—एकस्मिन्नेवोदाहरणे प्रायश एतादृश-लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थयोर्विच्छित्तिभृतोः सहावस्थानस्य सम्भवात् परवर्त्तिभि-रालङ्कारिकैः कविकर्णपूरेति सार्थकनामधेयैरलङ्कारकास्तुभे १मकिरणे लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थप्राप्तपल्लवविभागः सुष्ठु दर्शितः । जिज्ञासुभि'र्नव-जलधरधामे'त्यादिः श्लोकप्रपञ्चस्तत्रत्य आलोकनीयः ।

(३८)शब्दप्रमाणवेद्योऽर्थो व्यनक्त्यर्थान्तरं यतः ।
अर्थस्य व्यञ्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिता ॥२३॥

लक्षणो ध्वन्यत इति रसादौ भावध्वननेन शक्तिर्दर्शिता । तत्र च पार्यन्तिके ध्वननाङ्गीकृत्याऽन्तरालप्रतीतिकालकृतावर्थत एव तदुपगमो दर्शितः । एतदुभयव्याप्तेरपि(१) चाभिधाऽऽद्यनुमानादि-बहिर्भावसाधने प्रगल्भा एवास्मदुक्तप्राचीनयुक्तयः । प्रमाणेति—सर्वस्यैव काव्यरूपस्य वाच्यार्थानियतप्रामाण्यस्यापि स्वप्रकाश-रसाद्यास्वादप्रमित्ययोगव्यच्छेदेन प्रामाण्यनियम इति सिद्धान्त-रहस्यप्रत्रणपरम्। एतच्च सिद्धान्तसङ्ग्रहे(२) निपुणं निरूपितमस्मा-भिरिति नेह गौरवभीत्या प्रपञ्चितम् । तत्सहकारिता तदनुगुणा काऽपि शक्तिः । न हि प्रमाणान्तरवेद्यो व्यञ्जकः प्रत्यक्षादि-वेद्योऽर्थः प्रकृतमभिप्रायं फलतीत्याशयः । तस्मादन्वव्यतिरेकाभ्यां शब्दस्यापि सामर्थ्यं कल्पनीयं नत्ववर्जनीयसान्निधित्व-

---

(१) 'एतदुभयव्यापृता'विति स्यात् । पाठोऽत्र विकृत इति प्रति-भाति ।

(२) आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यमिति संज्ञाप्रतिज्ञामारूढ-वतां टीकाकृतां तत्समानाशयानां प्राक्तनानां परवर्त्तिनां चैष उपष्टम्भो ग्रन्थत्रुटिपूरकत्वेन ग्राह्यः । एवमपि विवेकादिषु सिद्धान्तः । सिद्धान्त-संग्रहे टीकाकृत्कृतविस्तृततररसादिविवेचनपरे निबन्ध इति प्रागेव सूचितम् ।

शब्देति । नहि प्रमाणान्तरवेद्योऽर्थो व्यञ्जकः ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशेऽर्थव्यञ्जकतानिर्णयो नाम
तृतीयोल्लासः ॥ ३ ॥

मात्रं तस्येति सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलता यद्यपि तथापि यत्रैक-शक्तिरुद्भटा तत्रैकमूलतेत्यनाकुलमखिलम्(१) ॥

॥ तृतीय उल्लासः ॥

---

(१) 'इयतैव व्यञ्जकत्वनिर्णयो ग्रन्थकृता कृतः, केवलं विवक्षितान्य-परवाच्यस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यप्रभेदेऽर्थस्य विभावादिरूपस्य व्यञ्जक-त्वस्यानुक्तत्वादव्याप्तिर्व्यञ्जकनिर्णयस्येति चिन्त्यमेतत् । यदि परं 'व्यक्तिरेव से'त्यनन्तरं 'रसादेः प्रतिपत्तये । विभावादिभ्य एषाऽभि-व्यक्तिरर्थसमाश्रये'ति कारिका पठनीयेति युक्तियुक्तोऽभियुक्तानां प्राक्तनानां राजानकरुचकादीनां सिद्धान्तः । एवंविधेषु स्थलेषु प्राचीनटीकानामुपयोगित्वं सुप्रकटम्

चतुर्थ उल्लासः ।

यद्यपि शब्दार्थयोर्निर्णये कृते दोषगुणालङ्काराणां स्वरूपमभिधानर्यं तथाऽपि धर्मिणि प्रदर्शिते धर्माणां

एवं व्यञ्जकाख्यामधिकां शब्दार्थयोः शक्तिमुपपाद्य तदुपयोगं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यविभागपराभ्यां चतुर्थपञ्चमोल्लासाभ्यां सूत्रकृद्दर्शितवान् । तत्र केचित्, शब्दार्थनिरूपणार्थमेव वृत्तिविवेकः कृतो न स्वातन्त्र्येण, ततश्च तदनन्तरमेव(१) तद्धर्माणां दोषादीनां निर्णयः सुकरो भवतीति स एव कार्यः, ध्वन्यादिविभागस्तु पूर्वं पश्चाद्वा कार्य, इति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तन्निराकुर्वन्नाह वृत्तिकृत्—यद्यपीति-निर्णयविभागव्यवस्थायाम् । धर्मिणीति-न खलु शब्दार्थमात्रधर्मा दोषा एव निरूप्याः, किन्तु

---

(१) वृत्तिविवेकान्तरमिति यावत् । वस्तुतस्तु काल्पनिकमेव सूत्रकारवृत्तिकारयोर्भेदमुररीकृत्यैवं टीकाकृतामाक्षेपस्तत्समाधानप्रयासश्च । यथाचात्र क्रमोल्लङ्घनप्रस्तावो न वरीवर्त्ति तथा प्राचीनतमैः काव्यप्रकाशसङ्केतकारराजानरकरुचकैस्तद्दोषाविति मूलग्रन्थकारिकाव्याख्यानोपष्टम्भे सप्रपञ्चं दर्शितम् । यदत्र दीपिकायां केचिदित्यादिना सन्दर्भेण केषाञ्चित्काल्पनिकसत्तावतां मतोद्घोषणं यथा शब्दार्थविवेकाव्यवहितोत्तरक्षण एव तज्जीवातूनां दोषगुणालङ्काराणां निर्णयः सम्यङ इति न तत्र सूत्र-(कारिका)-ग्रन्थाल्लक्षकं किमपि साहायकमासादयाम इत्यलं पल्लवितेन ।

हेयोपादेयता ज्ञायत इति प्रथमं काव्यभेदानाह—

(३९)अविवक्षितवाच्यो यस्तत्र वाच्यं भवेद्ध्वनौ ।
अर्थान्तरं सङ्क्रमितमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् ॥२४॥

लक्षणामूलगूढव्यङ्ग्यप्राधान्ये सत्येवाविवक्षितं वाच्यं यत्र स ध्वनौ इत्यनुवादाद्ध्वनिरिति ज्ञेयः ।

काव्याङ्गरूपतद्विशेषगताः । एते च रसाद्याश्रयेणैव व्यवतिष्ठन्त इति रसादिध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ये तावन्निरूपणीये । तत्प्रसङ्गेन तत्सजातीयानां वस्तुध्वन्यादीनां कर्कटीकण्टकन्यायेन पूर्वं पश्चाच्चावेष्टनतया तन्निरूपणमिति भावः । हेयोपादेयतेति-दोषाणां हेयतयैव गुणालङ्कृतीनाञ्चोपादेयतयैवात्र निरूपणम् । हेयोपादेयताबीजञ्च काव्यविशेषपरिज्ञान एव सुज्ञानं भवतीत्यर्थः । काव्यपदमत्र तद्विशेषध्वन्यादिपरम् । तद्भेदाः स्वलक्षणलक्षिता विशेषाः । तत्र च लक्षणामूलव्यञ्जकतायाः प्राथमिकतया प्रथमं तन्मूलध्वनिविवेकः(१) । अविवक्षितेत्यादिना वाच्याविभागो ध्वनिविशेषलक्षणद्वयसूचनपरः, अन्यथा ध्वनित्वक्षतेः । अविवक्षितं बाधितस्वरूपं वाच्यं यत्रेति सामान्यलक्षणं सूचितम् ।

---

(१) इयमेवानन्दवर्धनाद्यालङ्कारिकवर्यानुसृता सम्प्रदायसिद्धा व्यवस्था । अभिधामूलस्य बहुविषयतया पश्चान्निर्देश इत्यूचुरेव तत्कारणोपन्यासः । उपरितमस्तु युक्तिबन्धः "एवं लक्षणामूलं व्यञ्जकत्वमुक्त, मभिधामूलन्त्वाह" इति द्वितीयोल्लासस्थं मूलग्रन्थमवलम्ब्य प्रादुर्भूत इति सोऽपि यथास्थित एव । (प्रदीपप्रभा) ।

तत्र च वाच्यं क्वचिदनुपयुज्यमानत्वादर्थान्तरे परिणमितम् । यथा—

त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति ।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत् ॥२३॥

अत्र वचनाद्युपदेशादिरूपतया परिणमति ।

अनुपयुज्यमानत्वस्वरूपमात्रेणार्थान्तरे(१) विशेषरूपे परिणमितमिति संक्रमितमित्यस्य व्याख्यानं, तन्मयीकृतमित्यर्थः । णिचा काक्वादिसाहाय्यसूत्रणम् ।

त्वामिति-समवायः समुदायः । तत्र साम्मुख्यादेव प्रतिपाद्ये नियते त्वामित्यस्य तावन्नोपयोगः । एवं वचनादेव कर्त्तरि ज्ञातेऽहमर्थस्यास्मीत्यस्य वच्मीत्यस्य च । आत्मीयामिति मतिमवलम्ब्यावस्थानस्यावश्यम्भावादेव सिद्धेः । तैश्चानुपयोगबाधितैरुपदेश्यत्वाप्तत्वोपदेशाप्रमादावस्थितयस्तद्विशेषा लक्ष्यन्ते । तैश्च लक्षितैस्तदतिशयरूपा एवावश्यवाच्याहिताहितत्वालङ्घनीयाज्ञत्वादरग्राह्यत्वात्यन्तावहितताः प्राधान्येन व्यज्यन्ते । वच्मीन्त्यत्र लक्षणायाः स्फुटतया तन्मुखतया निर्दिशति-अत्र वचनादिरिति । अनुपपद्यमानतयेति—सर्वथेति शेषः ।

---

(१) स्वरूपमात्रेणोत वृत्तिग्रन्थपूरणम् । परिणमितमिति-एवं काव्यप्रकाशविवेके "अत्र हि वाच्यस्यानुपपत्त्यभावादनुवृत्तिधर्मरूपतयाः लक्ष्यप्रतीतिवेलायां न परित्यागः, किन्तु तत्सहितस्य लक्ष्यस्य प्रतीतिः-अत एवात्र परिणामोक्ति"रिति ।

क्वचिदनुपपद्यमानतयाऽत्यन्तं तिरस्कृतम् । यथा—

उपकृतं बहु तत्र किमुच्यते
सुजनता प्रथिता भवता परम् ।
विदधदीदृशमेव सदा सखे !
सुखितमास्स्व ततः शरदां शतम् ॥ २४ ॥

एतदपकारिणं प्रति विपरीतलक्षणया कश्चिद्वक्ति ।

(४०) विवक्षितं चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः ।

अन्यपरं व्यङ्ग्यनिष्ठम् । एष च—

(४१) कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ॥

अलक्ष्येति—न खलु विभावानुभावव्यभिचारिण

अतएवात्यन्ततिरस्कृतं, नतु तद्गन्धोऽप्युपपद्यत इत्यर्थः । उपकृतमिति--अत्र वक्त्रादिवैशिष्ट्यान्मुख्यार्थबाधः, लक्षणयाऽपकाराद्यतिशयश्च गूढो व्यङ्ग्यः । विवक्षितमिति-अबाधितत्वेनेत्यर्थः । अन्यपरतयैव विवक्षितं, न तु गुणीभूतव्यङ्ग्यमाक्षिप्य विश्रान्तामित्यर्थः । अन्यपरमित्यस्य व्याख्यानं व्यङ्ग्यनिष्ठं सर्वात्मना तत्प्रवणमित्यर्थः । अलक्ष्यः क्रमः प्रतीतिपौर्वापर्यं यत्र, तदलक्ष्यक्रमं तथाभूतं व्यङ्ग्यं यत्रेति विग्रहः । एवमुत्तरत्र ।

यद्यपि लक्षणामूलेऽप्यस्ति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यता तथापि तस्य तद्व्यभिचार एवेति नोपन्यासः, तत्र च लक्ष्यपदार्थपर्यालोचनयैव लक्षणं लभ्यत इति न पृथङ् निर्देशः(१) । न खल्विति—

---

(१) एतच्च सर्वमापाततो विवेककृन्मन्तव्यमनुसृत्य ।

एव रसो,ऽपि तु रसस्तैरित्यास्ति क्रमः; स तु लाघवान्न लक्ष्यते । तत्र—

(४२) रसभावतदाभासभावशान्त्यादिरक्रमः ।
भिन्नो रसाद्यलङ्कारादलङ्कार्यतया स्थितः ॥२६॥

तन्मात्रस्य रसत्वे सहृदयासहृदयव्यवस्थाविरहप्रसङ्गादिति भावः । तैराविष्क्रियत इति शेषः । ते च प्रतीयमाना एव रसमाविर्भावयन्ति, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याह—इतीति--अतो हेतोरस्ति क्रमस्तत्प्रतीत्योः, स तु न लक्ष्यते । वस्तुसामान्येन(१) (सामग्र्येण) प्रतीत्यन्तरालकालस्याम्बुजपत्रसहस्रव्यातिभेदवदति सूक्ष्मत्वादिति शेषः । अत्र च रसवति काव्ये वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्ययोरपि न प्रतीतिविलम्बो झटित्यास्वादपर्यन्तगमनात् । वस्तुतस्तु नीरसे प्रतीतिविलम्बात्तत्साजात्येन लक्ष्यक्रमव्यवहार इति बोद्धव्यम्(२) । तत्र (तत्रेति–) तयोर्मध्ये अलक्ष्यक्रमस्य रसादिरीदृशस्वरूपव्यवस्थाहेतुरित्यर्थः । तदाभासेति–तत्पदेन रसभावयोरनुकर्षः । अक्रम इति—नञ् ईषदर्थेऽज्ञेयतापरम् ।

---

(१) साम्बन्ध्येनेति 'क' पुस्तकेऽहृद्यः पाठः ।

(२) आचार्य्याभिनवगुप्तप्रभृतीनां सिद्धान्तमुपजीव्यैवमुक्तिः । अखण्डबुद्धिवेद्यस्यानन्दमयस्य रसस्य कथं खण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यैः पृथक् पृथगुपलभ्यमानैर्वस्त्वलङ्कारध्वनिभिरसंस्थापितैः साजात्यमित्यनवधेयोक्तिः । परं शब्दचित्रार्थचित्रप्रभृतीनां नीरसानां संलक्ष्यक्रमवस्त्वलंकृतिध्वनिभेदैः सह साजात्यं ध्वनिप्रस्थानपरमाचार्याणां तन्निबन्धकृताञ्च बहूनां न स्वरस इत्यतिरोहितमेतत् प्रेक्षावताम् ।

आदिग्रहणाद्भावोदय-भावसन्धि—भावशबलत्वानि । प्रधानतया यत्र स्थितो रसादिस्तत्रालङ्कार्यो यथोदाहरिष्यते । अन्यत्र तु प्रधाने वाक्यार्थे यत्राङ्ग-

---

रसाद्यलङ्कारादिति–रसादिश्चासावलङ्कारश्चेति(१) कर्मधारयः । अलङ्कार्यतया स्थित इति भिन्नत्वे हेतुः । आदिग्रहणाद्भावशाबल्यादिरिति । तत्रेति–प्रधानतया बाध्यताऽऽदिराहित्येनालङ्कार्यः । अलङ्कारादिकृतपरिपोषमात्रत्वेनालङ्कारव्यपदेशो योग्यः । न चैतद्वाङ्मात्रमित्याह–तथोदाहरिष्यत उदाहरणदर्शनेन विविक्तः करिष्यत इत्यर्थः। वाक्यार्थे रसाद्यन्तररूपे वस्तुमात्ररूपे वा । अङ्गभूतः शोभाविशेषकः । आदिरिति वाक्यार्थादिसङ्ग्रहः कार्यः

---

(१) अत्र वृत्तिग्रन्थेऽलङ्कारपदं पारिभाषिकमनुप्रासोपमादिपरं, न पुनः 'सौन्दर्य्यमलङ्कार' इति वामनकृतनिर्देशेन सौन्दर्य्यसामान्येनानुगतार्थं यत्किञ्चिदिति वृत्तिग्रन्थत एव स्फुटं प्रतीयते । न च दशमोल्लासे रसवत्प्रेयऊर्ज्जस्विसमाहितादीनामनुद्देशस्तद्व्याख्यानकल्पे प्रतिकूल इति मन्तव्यम् । सुविदितमेवैतद्यदलङ्कारोल्लासस्योत्तरार्द्धमपरेणापूरि । अलङ्कारमाहात्म्यवादिनां भामहोद्भटप्रभृतीनामनुसारिणस्तस्य 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः ।काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मति''रिति स्पष्टनिर्दिष्टध्वनिप्रस्थानसिद्धान्तेऽनादरवन्त,स्तदन्तस्यानिबन्धनस्य सुशककल्पनत्वात् । एवं सर्वेऽपि प्राचीनाष्टीकाकृतो रुचकश्रीधरश्रीविद्याचक्रवर्तिप्रभृतयः । उदाहारिष्यत इत्यस्य पृथगलङ्कारतया विवेचयिष्यत इति सम्प्रदायप्रकाशिन्यां शेषोक्ताचार्याणां विवृतिस्त्वत्र प्रमाणम् ।

भूतो रसादिस्तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितादयोऽलङ्काराः । ते च गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधान उदाहरिष्यन्ते ।

---

(१) । गुणीभूतव्यङ्ग्य इति—तैरुपाधिभिर्ध्वनिव्यवहारानिरासः, नतु तत्सद्भावे ध्वनिव्यतिरेकनियमः, प्रधानभूतरसाद्यपेक्षयाऽसम्भाव्यत्वात् । रसवदिति—अलङ्कारस्यालङ्कारिपारतन्त्र्यध्वननया काव्यविशेषणपदेन तदभिधानम्(२) । एवमुत्तरत्रापि । भावस्यालङ्कारत्वेन प्रेयः प्रियतरं काव्यम् । [अत्र रसवति काव्ये वाच्यव्यङ्ग्ययोरपि न प्रतीतिविलम्बो, झटित्यास्वादपर्यन्तगमनात् ; किन्तु नीरसप्रतीतिविलम्बात्तत्साजात्येन लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यव्यवहार इति बोध्यम्(३)]। ऊर्जस्वि-रसाभास-भावाभासा-

---

(१) रसादिरित्यत्र 'आदि' पदेन भावरसाभासभावाभासभावोदयभावसन्धिभावशबलत्वानां ग्रहणमिति प्रायः सर्व एव विवरणकाराः। यदि कथञ्चिदपि चण्डीदाससम्मतोऽर्थः स्वीक्रियेत तथाऽप्यत्र वृत्तिग्रन्थे तदर्थेऽन्वयो न सूपपाद इति प्रतीयते ।

(२) रसवत्पदनिरुक्तविमर्शनद्वारा रसवतोऽलङ्कारतां निराकर्त्तुकामेन कुन्तकेन स्वग्रन्थे रसो विद्यते यत्रेति तस्य काव्यविशेषणत्वमुट्टङ्कितम् । रुचककृतेऽलङ्कारसर्वस्वे रसो विद्यते (यत्र निबन्धे) यत्र निबन्धने व्यापारात्मनि तद्रसवदिति निरुक्तिर्दर्शिता । तत्र जयरथसमुद्रबन्धयोष्टीकाकृतोर्विवृती आलोकनीये ।

(३) अयमंशो द्विरुपक्षिप्त इति प्राचीनाद् ग्रन्थादेवावसीयते (९२ पृः)। अत्रायं निरवकाशो वर्जनीयश्च । आदर्शभूतमूलपुस्तके सङ्कलयित्रा प्रमादेनैक एव सन्दर्भो द्विर्गृहीतः स्यात् ।

तत्र रसस्वरूपमाह—

(४३) कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावास्तत्(१) कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।

लङ्कृत्यनुप्राणितत्वेन चमत्कृतिविशेषाधानक्षममूर्जस्वि, भावप्रशमालङ्कृतिसाचिव्येन सम्यगाहितं भवति चमत्करणमनेनेति समाहितम्, आदिपदेन भावोदयनामालङ्कृतिपरिग्रहः । गुणीभूतव्यङ्ग्यं काव्यमभिधीयते विशेषलक्षणार्थमाबध्यतेऽत्रेति गुणीभूतव्यङ्ग्याभिधानः पञ्चमोल्लासः ।

तत्रासंलक्ष्यक्रमे ध्वनौ प्रसक्ततयेति शेषः । स्वमान्तरं रूपं नतु रूढिकल्पितमिति भावः । कारणानीति—अथशब्दश्चार्थः कार्यानीत्यत्र योज्यः । यानीति कारणानीत्यादिभिः तानीति च विभावा इत्यादिभिः प्रत्येकमन्वीयते । लोके रामादिगतस्य स्थायिनोऽन्तरा भावोत्पत्तावप्यनवच्छिन्नवासनस्य यानि कारणान्यालम्बनानि सीताऽऽदीनि, उद्दीपनानि चोद्यानादीनि, तानि चेन्नाट्यकाव्ययोरभिनयशब्दविशेषाभ्यामुपनीयन्ते तत्तदा भावुकगतरसवासनान्तर्लीना रत्यादयो विभाव्यन्ते आस्वादाङ्कुर-

---

(१) 'अनुभावाश्चे'ति क्वाचित्कः पाटः । उपरिधृतपाठे 'तदि'त्यस्य तदेत्यर्थकस्य 'चेदि'त्यनेन पूर्वप्रघट्टकस्थितेन सम्बन्धः ।

व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः॥

प्रादुष्करणयोग्याः क्रियन्ते एभिरिति विभावाः कथ्यन्ते (१) । एवं कार्याण्यालिङ्गनादीन्यनुभावयन्ति परिपोषयन्तीत्यनुभावाः । सहकारीणि हर्षादीनि निजनिजविभावानुभावरसमुखेन दर्शितानि सन्ति विशेषणाभिमुख्येनाचरन्तीति व्यभिचारिणः । किमतो यद्येवमित्याह--व्यक्त इति । तैः कारणादिभिर्विभावाद्यैर्विभावादिव्यपदेशानुगुणामवस्थामापन्नैर्व्यक्तः प्रादुष्कृतः स्थायी प्रत्यभिज्ञायमानपूर्वरूपानुगमो रत्यादिर्भावो भाव्यते वास्यत इति वासनाऽऽत्मतया सहृदयहृदयलीनो रसः स्मृतो ध्वनिकारमतानुसारिभिराम्नातः । व्यक्तो व्यक्तीकृत एव रसो, न तु रसः सन्व्यज्यत इति वदता रसस्य व्यक्तिरूपत्वाभिमतप्रतीतिशरीरानन्यत्वं सूचितम् । तदुक्तं श्रीमल्लोचनकारपादैः--रसाः प्रतीयन्त इति त्वोदनं पचतीतिवद्व्यवहार(२) इति । यद्य-

(१) तथा च भारतीये नाट्यशास्त्रे "विभाव इति कस्मादुच्यते ? विभावो विज्ञानार्थः । विभाव्यन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्यतो विभावा इति" । "अथानुभाव इति कस्मादुच्यते ? यदयमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयमिति" । वस्तुतस्त्वेतदुपलक्षणमात्रं, दृश्येतरकाव्येष्वपि तथा प्रसङ्गात् । सर्वसाधारणीकृतासाधारणरसपदार्थनिष्पत्तिसामग्रीयं खण्डशो वितत्य दर्शितेति निरपह्नवेयं शैली ।

(२) ध्वन्यालोकलोचने (काव्यमाला ६९ पृः) । एतदनुषङ्गी लोचनग्रन्थः "प्रतीतिरेव विशिष्टा रसने"त्यादिः "अभिव्यज्यन्ते रसाः प्रतीत्यैव च रस्यन्त इती"त्यन्तो जिज्ञासुभिराकलनीयः ।

उक्तं हि भरतेन--"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति"रिति । एतद्विवृण्वते--विभावैर्ललनोद्यानादिभिरालम्बनोद्दीपनकारणै रत्यादिको भावो जनितः, अनुभावैः कटाक्षभुजाक्षेपप्रभृतिभिः कार्यैः

प्यखण्डः काव्यार्थ इति नीत्या विभावनादिसम्भिन्नानुविद्धात्मरत्याद्यंशकर्बुरितस्वप्रकाशानन्दचमत्कार एव रसस्तथापि लौकिकदशाप्रसिद्धप्राधान्यप्रत्यभिज्ञानमाश्रित्य स्थायी रत्यादी रस इत्युक्तम्(१) ।

अस्यार्थस्य साम्प्रदायिकतामाह--उक्तं हीति--भरतेन तत्कृतशास्त्रे विभावानुभावव्यभिचारिणां योगात्परस्परसाचिव्यलक्षणाद्रसनं रसस्तस्य निष्पत्तिः स्वत एवाविर्भावः । सात्त्विकानां तु स्तम्भादीनामनुभावतया तद्धेतूनाञ्च मुख्यतः सात्त्विकादिपदवाच्यानां सत्त्वाविर्भावविशेषाणां स्तम्भादितत्कार्योदयप्राचुर्यदर्शनेन तथैवाङ्गीकार्याणां व्यभिचारितयाऽपृथग्गणनम् । सम्प्रति स्वासिद्धान्तव्यवस्थां दर्शयितुमस्य भारतीयसूत्रस्याचार्यदेशीयदर्शितव्याख्यानतुच्छता-

(१) "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत"इति दशरूपककृत्कारिका "विभावानुभावसात्त्विकव्यभिचारिभावैरुपनीयमानः परिपूर्णस्थायिभावो रस्यमानो रस" इति रसतरङ्गिणीविवृतिश्चैतदेव लौकिकदशाप्रत्यभिज्ञानमुपजीव्य सिद्धे । "परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य" इति टीकाकृत्स्वरस एव तत्त्वम् ।

प्रतीतियोग्यः कृतः, व्यभिचारिभिर्निर्वेदादिभिः सहकारिभिरुपचितो, मुख्यया वृत्त्या रामादावनुकार्ये तद्रूपताऽनुसंधानान्नर्त्तकेऽपि प्रतीयमानो रस इति भट्टलोल्लटप्रभृतयः ।

प्रकटनपूर्वकसम्प्रदायव्याख्यानप्रकर्षणायोपक्रमते—एतदिति । आलम्ब्यन्ते विषयीक्रियन्त इत्यालम्बनानि ललनाऽऽदयः, उद्दीपयन्त्युद्बोधयन्तीत्युद्दीपनान्युद्यानादयस्तानि चोभयानि स्वरूपोद्बोधयोः कारणानि । आलम्बनोद्दीपनानि च तानि कारणानि चेति कर्मधारयः । उपचित इति सञ्चारिभिरन्तराऽन्तरोत्पन्नैर्हि रसादि विच्छिद्यते । किन्तर्हि गूढैर्गाढीक्रियते । नर्त्तक इत्युपलक्षणं, काव्यपाठकेऽपि ज्ञेयम् (१) । प्रभृतय इति तत्समानशीलपरिग्रहः । अत्र रामादिगतरत्यादिरेव रसः, तद्विषयप्रेक्षकप्रतीतिर्वा, नटादिगततया प्रेक्षकाणां रत्यादिसम्भावनं वा ? तत्र सर्वत्र रस इति नाममात्रमेव, न तु रस्यमानताप्राणत्वमित्युपक्षीणोऽयं पक्षः(२) ।

---

(१) "दशरूपकस्यैव हीदं सर्वं विलसितं यदुत कथाऽऽख्यायिके महाकाव्य"मिति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनः । वासनावतः सहृदयस्य नाट्यप्रेक्षकस्थानीयत्वोपपत्तिर्निरूढा । एकत्र वागङ्गाद्यभिनयसंवलितसहायसाध्यत्वमन्यत्र सत्कविवचनगोचरतागुम्फितत्वमिति तु पर्यवसाने न महान्भेदः । एवमप्यभियुक्तोक्तिः 'काव्येऽपि नाट्यायमाने स(रस) एव काव्यार्थः' इदमेव लक्ष्यं कक्षीकरोति ।

(२) उत्पत्तिवादिनां रसस्य स्वप्रकाशानन्दचिन्मयत्वमनादि-

राम एवायम्, अयमेव राम इति, न रामोऽयमित्यौत्तरकालिके बाधे, रामोऽयमिति, रामः स्याद्वा न वाऽयमिति, रामसदृशोऽयमिति च सम्यङ्मिथ्यासंशय-सादृश्यप्रतीतिभ्यो विलक्षणया चित्रतुरगादिन्यायेन रामोऽयमिति प्रतिपत्त्या ग्राह्ये नटे—

सेयं ममाङ्गेषु सुधारसच्छटा
सुपूरकर्पूरशलाकिका दृशोः ।

राम एवायमिति रामत्वस्यायोगव्यवच्छेदः । अयमेव राम इत्यन्ययोगव्यवच्छेदः । उभयरूपा चेयं प्रतीतिरप्यसम्यग्विषयाऽबाधस्थले, औत्तरकालिके बाधे सत्यपदार्थविषया । रामोऽयमिति प्रतीतिर्मिथ्या । रामः स्यान्नवेति संशयः । रामसदृशोऽयमिति सादृश्यप्रतीतिः । एतद्विपरीततया बालादीनां यथा तुरगचित्रे तुरगप्रतीतिस्तथा रामोऽयमिति वस्तुपरिच्छेदपर्यवसानशून्या या प्रतीतिस्तया ग्राह्ये चक्षुर्विषयीकृते(१)ऽभिनयकर्त्तरि । कारणादिभिः कृत्रिमैरपि तथा कृत्रिमतयाऽनभिमन्यमानैरिति दूरेण सम्बन्धः ।

कुतः पुनः कृत्रिमतयाऽपि कारणादीनां नटे सम्भव इत्याह—सेयमिति । एतत्पद्यद्वयं सामर्थ्याद्वसेयानुभाव-

---

वासनोपनतरत्यादितादात्म्यमयवपुःसतत्त्वं रसस्यानुभवसिद्धमपलपतामियं गजनिमीलिकैव ।

(१) 'शून्याया रत्युर्विषयीकृते' इत्यशुद्धः पाठः 'क' पुस्तके ।

मनोरथश्रीर्मनसः शरीरिणी
प्राणेश्वरी लोचनगोचरं गता ॥ २५ ॥

दैवादहमद्य तया चपलायतनेत्रया वियुक्तश्च ।
अविरलविलोलजलदः कालः समुपागतश्चायम् ॥२६॥

इत्यादिकाव्यानुसन्धानबलाच्छिक्षाऽभ्यासप्र(१)वर्त्तितस्वकार्यप्रकटनेन च नटेनैव प्रकाशितैः कारणकार्यसहकारिभिः कृत्रिमैरपि तथाऽनभिमन्यमानैर्विभावादिशब्दव्यपदेश्यैः संयोगाद् गम्यगमकभावरूपादनुमीयमानोऽपि वस्तुसौन्दर्यबलाद्रसनीयत्वेनान्यानुमीयमानविलक्षणः स्थायित्वेन सम्भाव्यमानो रत्या-

---

सञ्चारिविशेषं यथाक्रममालम्बनोद्दीपनाभिधायकं सम्भोग विप्रलम्भरूपभेदद्वयप्रकटकं वा । इत्यादीनां काव्यानां यदनुसन्धानं कविविवक्षितानुकार्यगतविशेषस्य काक्वादिना साक्षादिव करणं तद्बलात् । शिक्षा परम्परोपदेशः । अभ्यासः पौनःपुन्येन प्रवृत्तिरुत्कर्षाधानहेतुः । ताभ्यां प्रवर्त्तितं यत्स्वकार्यं प्रयत्नविशेषनिर्वाह्यं सात्त्विकसजातीयमश्रुरोमाञ्चादि, तत्प्रकटनप्रकाशितैः सम्भाव्यतामुपनीतैः । गम्यगमकभावेति–गम्यं रत्यादि, गमकमनुमापकं कार्यकारणादि । अनुमीयमानो रामादितादात्म्यप्रतीयमानतयेति शेषः । रसनीयत्वेन स्पृहणीयत्वेन । स्थायित्वेन कालान्तरेऽप्यपरिच्छेदित्वेन दार्ढ्यदर्शनादिति भावः ।

(१) 'निर्वर्त्तिते'ति प्रायिकः पाठः । 'प्रवर्त्तिते'ति श्रीधरचण्डीदासश्रीविद्याचक्रवर्तिप्रभृतिभिष्टीकाकृद्भिर्धृतः पाठः ।

दिर्भावस्तत्रासन्नपि सामाजिकानां वासनया चर्व्यमाणो रस इति श्रीशङ्कुकः ।

रसादिरिति–भाव इत्यस्य विवरणम् । तत्र न केवलं नटे(१) काव्यपाठके-(ऽपि) असन्नपि(२) सामाजिकानां प्रेक्षकाणां वासनया तन्मयीभावाधायिन्या धिया चर्व्यमाणः पुनः पुनरनुसन्धीयमानो रस इति श्रीशङ्कुकनामा कश्चिदभियुक्तः(३) । अत्रापि भावकैर्नटादिगततयाऽनुमीयमानो रत्यादी रसः, भावकगतं तदनुमानं वा ? आद्ये सामाजिकचमत्काराभावप्रसङ्गः, तेषामनुमानाभासमात्रोत्पत्तेः । तदनन्तरं सुखोत्पत्तिरिति चेत्, किमनेनाभिमतं भवतः ? किं कार्यं सुखं रसो, रसेन वा सुखं क्रियते ? तत्राद्यो दूषयिष्यते, द्वितीये तु कोऽयं रसो यस्य कार्यं सुखमिति प्रश्नानिष्कृतिः । भावकगतानुमानमात्रेऽप्ययं दोषः, सुखादितादात्म्याङ्गीकारे तु साक्षात्काररूपस्वप्रकाशानन्दस्य रस्यमानताऽनुभवेनास्माकीं सिद्धान्तशय्यामधिशय्य

(१) 'तत्र नटे' इति मूलपुस्तके पाठः ।

(२) 'पाठकासन्नपो'त्ययथासंश्लिष्टः 'क' पाठः ।

(३) अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां मतं सप्रपञ्चमाविष्कृतं खण्डितं च श्रीमदभिनवगुप्तपादैर्ध्वन्यालोकलोचनेऽभिनवभारत्यां च । मतस्यास्य दृश्यकाव्यप्रसङ्ग एव स्फुट उपयोगः । अस्मिन्नपि मते चर्वणैकप्राणस्य रसस्य स्वगतत्वं स्वात्ममात्रविश्रान्तत्वमलौकिकचमत्कारसारत्वञ्चापहस्तितमित्यमनोज्ञमेतत् ।

न ताटस्थ्येन, नात्मगतत्वेन रसः प्रतीयते, नोत्पद्यते, नाभिव्यज्यते, अपि तु काव्ये नाट्ये चाभिधातो

दिव्यं वर्षसहस्रं प्रमोदनिद्रामुपेयाः(१) ।

ताटस्थ्येनेति(२)–उदासीनत्वेन, रसनीयत्वाभावप्रसङ्गात् । नात्मगतत्वेन प्रतीयते पूर्वसिद्धत्वाभावात्, वर्त्तमानस्य साक्षात्कारविरहाच्च । नोत्पद्यते–सीताऽऽदिविषयत्वेन रत्युत्पत्तौ पातकित्वापातात्, स्वकान्तविषयत्वेन तदनुसन्धानापत्तेः, रत्यादिषु भावप्रसङ्गाच्च(३) । नाभिव्यज्यते,ऽभिव्यक्तेर्ज्ञानविषयत्वेन

---

(१) साहित्यदर्पणकृता विश्वनाथकविराजेन सन्दर्भस्यास्य "यद्यपि रसानन्यतये"त्यादेरित ऊर्द्ध्वं प्रक्रंस्यमानस्य स्वग्रन्थे "सुखादितादात्म्याङ्गीकारे चे"त्यादेश्च (६५ पृः) एकत्रोद्धारः कृतो रसस्य स्वप्रकाशत्वमखण्डत्वञ्च प्रतिष्ठापयितुम् । टीकाकृत्त्विहाभिनवगुप्तप्रभृतीनां मतमनुवादेन द्रढीकरोति । परम् आस्वादजीवातोः पदसन्दर्भस्यास्वादनिष्पत्तिक्रियायां तेन महती आस्था स्थापितेति गड्डलिकाप्रवाहपतितेभ्योऽस्य स्फुटं वैलक्षण्यम् ।

(२) एवमादर्शपुस्तके । 'न ताटस्थ्येने'ति मूलानुगतः पाठः स्यात् । लोल्लट–शङ्कुक–भट्टनायकानां मतानि किं सारत उत स्वरूपतः सामग्र्येण तत्कृतनाट्यशास्त्रविवरणेभ्यो निष्कृतानीति दृढतया वक्तुमिदानीं न पार्यते । परमभिनवभारत्यां ध्वन्यालोकलोचने च सङ्कलितसारे तत्तन्मतोद्धारेऽयमेव प्रायः पन्था वक्तव्यविषयोपस्थापने प्रमाणसिद्धः क्रमश्चेति प्रक्रान्तादवसीयते ।

(३) टीकाग्रन्थोऽत्र नातिस्फुटः । 'स्वगतत्वेन तथाभावेन रसस्य भावनीयत्व'मिति विवेकमन्तव्यादत्र टीकायां भावपदेन "रति-

द्वितीयेन विभावादिसाधारणीकरणात्मना भावकत्व-

तद्दूषणग्रस्तत्वात् । काव्ये नाट्ये च कृतास्पदेन भावकत्वव्यापारेण भाव्यमानः सकलसामाजिकगततया सम्भाव्यमानः । कोऽयं भावकत्वव्यापार इत्याह–अभिधातो द्वितीयेन साधारणीकरणात्मना । अभिधेति भट्टादिप्रसिद्धवृत्त्युपलक्षणम्(१) । तदतिरिक्तेन समुद्रलङ्घनोत्साहशालिहनुमदादिवर्णनीये कवित्व-

---

देवादिविषये"त्यादिरर्वाग् लक्षित उद्दिष्टः स्यादित्यनुमीयते । एवं विवेके—'भट्टनायकदर्शने तु रसस्योत्पत्तिप्रतीत्यभिज्ञप्तिपक्षान्दूषयित्वा भोगपक्षः प्रतिष्ठापितः । तत्रोत्पत्तिवादिना लोल्लटेन विभावैरेवोत्पत्तिरङ्गीकृता, अनुभावव्यभिचारिणोः प्रत्यायकत्वेन पोषकत्वेन चाभ्युपगतत्वात् । ······प्रतीतिस्त्वनुमानरूपा श्रीशङ्कुकेनाङ्गीकृता । अभिव्यक्तिः पुनर्विद्यमानस्यैव स्थायिनो ध्वनिवादिनाऽभ्युपगता । तत्र त्रयाणामपि पक्षाणां साधारणमिदं दूषणम् । स्वगतत्वेन तथाभावेन रसस्य भावनीयत्वम्, परगतत्वेन ताटस्थ्याद्रसनीयत्वाभाव एवे'त्यादिः । तथा माणिक्यचन्द्रोऽपि 'किञ्चोत्पत्तिपक्षे सीताऽऽदिषु कामित्वं स्यात् करुणस्योत्पादाद्दुःखितत्वञ्चे'त्यादि वदन् सम्प्रदायप्रवर्तयितुरभिनवगुप्तस्यैव मतमनुवदति ।

(१) तेन अभिधात इत्यनेन लक्षणात इत्यपि बोध्यमिति टीकाकृत्सम्प्रदायः । 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापार' इति स्वयं वदता भट्टनायकेनाप्यभिधापुच्छभूताया लक्षणाया मीमांसाऽऽदिदर्शनस्वीकृतसामर्थ्याया उद्देशो विहितः । अभिधाविलक्षणैव रसप्रतीतिरिति तत्पक्षो निष्कलङ्कः । अत्र लोचनग्रन्थः "काव्यात्मनः शब्दस्य त्र्यंशताप्रसङ्गात् । तत्राभिधायकत्वं वाच्यविषयं, भावकत्वं रसादिविषयं, भोक्तृत्वं सहृदयविषयमिति त्रयोऽशभूता व्यापाराः" ।

व्यापारेण भाव्यमानः स्थायी सत्त्वोद्रेकप्रकाशानन्दमयसंविद्विश्रान्तिसतत्त्वेन भोगेन भुज्यत इति भट्ट-

---

भावकानां भेदानुव्यवसायरूपेणेत्यर्थः। स्थायी रामादौ स्थिरः। भोगेन भुज्यते विषयीक्रियते । कोऽयं भोग इत्याह—सत्त्वेति । सत्त्वस्योद्रेको रजस्तमसी अभिभूयाविर्भावस्तस्मात्प्रकाशः स्पष्टतरो य आनन्दस्तन्मयी तदेकरूपा या संवित्तत्र विश्रान्तिः पूर्वापरानुसन्धानादिबाह्यप्रमेयव्यासङ्गाभावः, स एव सतत्त्वं स्वरूपं यस्य तेन । विश्रान्तिगतत्वेनेति पाठे विश्रान्तिं गतः प्राप्तो विश्रान्तिगतः प्रमाता तस्य भावो धर्मो विश्रान्तिगतत्वं(१) तेनेति भट्टनायको ध्वनिदर्शनविद्वेषी मन्यते । अत्र किंगतो रत्यादिः साधारण्याभिमानविषयो भोग्यतामापद्यते ? न तावदनुकार्यानुकर्त्तृगतः, असन्निहितस्य भोगविषयताऽनुपपत्तेः, साधारण्यबलादेव भावके सन्निहित इति चेत् , तथापि वास्तवताविरहेण तद्बुद्धेरप्रमात्वापातः । कुरु च तत्र प्रामाण्यमनियतम्(२)। किञ्च साधारण्येन प्रतीतस्य साधारणघटादिवदरस्यमानत्वमेव । अतएव 'साधारणत्वाकारोऽपि तत्र नोन्मिषति स्फुट'मित्यवोचं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे(३)। किञ्च भोगविषय एव भोग्यः, न च

---

(१) न्यायपञ्चाननोपाधिको जयरामोऽप्येतदेव पाठद्वयमुद्धरति स्वटीकायाम् । अभिनवभारत्यां वरोदामुद्रितायां 'संविद्विश्रान्तिविलक्षणेन परब्रह्मास्वादसविधेन भोगेन भुज्यत' इति पाठः ।

(२) अत्र पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति ।

(३) इतः सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थः कारिकावृत्त्यवयवद्वयसमन्वितो निबन्धग्रन्थ एवेत्यनुमीयते ।

नायकः ।

रसस्तथा, तस्य तद्ग्राह्यसिद्धत्वाभावादिति प्रतीतिपक्षोक्तदोषः । कथं तर्हि व्यञ्जनपक्षेऽपि निस्तार इति चेत्, सत्यं, प्रकाशप्रादुष्कृतरूपनाममात्रेणैव रसादिप्रतीतौ न व्यञ्जनाऽभिधानमङ्गीक्रियते । वस्तुतस्तु विलक्षण एवायं व्यापारः, अतएव रसनास्वादनचर्वणादयो विलक्षणव्यपदेशाः । व्यञ्जकता तु पृथक्सिद्ध एवार्थे भवति । यथोक्तं प्राचीनैः—

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेऽर्थे व्यञ्जको मतः ।
यथा दीपोऽन्यथाभावे को विशेषोऽस्य कारकात् ॥ इति(१)॥

न च वाच्यं, मत्पक्षेऽपि दीयतामियमेव प्रसारिणी दृष्टिः, भोगैकार्थस्यैव हि रसे भोज्यत्वमुपचरितमस्ती,ति । एवं तर्हि नामान्तरमेव भोगो रसनं व्यञ्जनञ्च, इत्यस्मानेव सर्वात्मना शरणं गतोऽसि । ततश्च निवर्त्त्यतामस्माकं सर्वेषामुपजीव्येभ्यः सकलरसाचार्यचक्रवर्त्तिभ्यो ध्वनिकारपादेभ्यः पूर्वप्रहिता रोषकषायविषमा दृष्टिः, अङ्गीकुरु च सहृदयहृदयचिरनिद्राणनादि-

---

(१) इयं प्राचीनानां कारिका व्यक्तिविवेके, रुचककृते काव्यप्रकाशसङ्केते, विश्वनाथकृते साहित्यदर्पणे चोद्धृता । शान्तरक्षितकृते तत्त्वसंग्रहे (कारिका २१७०, २२६६, २६०३) प्रभाचन्द्रकृते प्रमेयकमलमार्त्तण्डे (३० क। ३० ख पृः) घटप्रदीपन्यायमयोऽयं नयः समुद्दिष्टः। एवमभिनवगुप्तपादा आहुः "रस्यतैकप्राणो ह्यसौ, न प्रमेयादिस्वभावः। सा च रसना न कारकव्यापारः। स्वयन्तु नाप्रामाणिकी, स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । रसना च बोधरूपैव किन्तु बोधान्तरेभ्यो लौकिकेभ्यो विलक्षणा, उपायानां विभावानां लौकिकवैलक्षण्या"दिति।

वासनाऽन्तर्लीनस्यैव रत्यादे रसत्वेन स्फुरणम् इति विश्रान्तो विवादः(१)। एषाञ्च पक्षाणामुत्तरोत्तरबलीयस्तया नासङ्गतः क्रमोपन्यासः, पूर्वेषां निराकार्यत्वञ्च, 'व्यक्तः स तै'रित्यादि सूत्रयता सूत्रकृता ध्वनिदर्शनरहस्याविष्कर्त्तरि च श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादा इति गुरुगौरवं दर्शयता च वृत्तिकृता सूत्रितं

(१) अभिनवभारत्यां भट्टनायकमतस्येत्थं विमर्शः साधितः– 'प्रतीत्यादिव्यतिरिक्तश्च संसारे को भोग इति न विद्मः । रसनेति चेत्, साऽपि प्रतिपत्तिरेव, केवलमुपायवैलक्षण्यान्नामान्तरं प्रतिपद्यतां, दर्शनानुमितिश्रुत्युपमितिप्रतिभानादिनामान्तरवत् । निष्पादनाभिव्यक्ति(पक्ष)द्वयानभ्युपगमे च नित्यो वाऽसन्वा रस इति तृतीया गतिः स्यात् । न चाप्रतीतं वस्त्वस्ति व्यवहारे योग्यम् । अथोच्यते, प्रतीतिरस्य भोगीकरणं, तच्च रत्यादिस्वरूपम् । तदस्तु, तथापि न तावन्मात्रम् । सत्त्वादिगुणानां चाङ्गाङ्गिवैचित्र्यमनन्तं कल्प्यमिति का त्रित्वेनेयत्ता ?······यत् "काव्येन भाव्यन्ते रसा'इत्युच्यते तत्र विभावादिजनितचर्वणाऽऽत्मकास्वादरूपप्रत्ययगोचरताऽऽपा(द)नमेव यदि भावनं तदभ्युपगम्यत एवे"ति । वस्तुतस्तु "आस्वादनात्मानुभवो रसः काव्यार्थ उच्यते" इति वदता भट्टनायकेन "काव्यार्थो रस'इति स्वीकुर्वतोऽभिनवगुप्तस्य न महान्मतभेदः । परं भट्टनायकेन 'काव्ये व्यापारस्य प्राधान्यं प्रतिपादितं, ध्वनिकारादिसरणिमनुसरताऽभिनवगुप्तेन व्यापारसिद्धवस्तुनो व्यङ्ग्यरूपस्य रसस्य विश्रान्तिधामत्वादात्मत्वं सिद्धान्तित'मित्येव भेदः । सूक्ष्मदृशा "आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्य"मिति "वाक्यं रसात्मकं काव्य"मिति च निर्दिशतोश्चण्डीदासविश्वनाथयोरालङ्कारिकवर्ययोरेष एव पारमार्थिको भेद इत्यास्तां विस्तरः ।

लोके प्रमदाऽऽदिभिः स्थाय्यनुमानेऽभ्यासपाटववतां काव्ये नाट्ये च तैरेव कारणत्वादिपरिहारेण विभावनादिव्यापारवत्त्वादलौकिकविभावादिशब्दव्यवहार्यैर्ममैवैते, शत्रोरेवैते, तटस्थस्यैवैते, न ममैवैते, न शत्रोरेवैते, न तटस्थस्यैवैते, इति सम्बन्धविशेषस्वीकार-

मन्तव्यम्(१) ।

सम्प्रति स्वमतमाह–लोक इति । स्थायी यावज्जीवमविच्छेद्यवासनो रत्यादिः । तदनुमाने अभ्यासेन पाटवं प्रकर्ष इति व्याप्त्याद्यनुसन्धानविलम्बाभावसूचनम् । भावकवासनाऽऽत्मभूतस्य रत्यादेर्विशेषेण भावनमास्वादाङ्कुरणयोग्यतानयनं विभावनम् । आदिपदेनानु समनन्तरमेव भावनं तथाभूतस्यैव रत्यादे रसादिरूपतयाऽनुभावनं, सम्यक्चारणम् अतथाभूतस्यैव तथाभावपरिणतिनयनं सञ्चारणञ्च गृह्यते । व्यापारेत्यतः पूर्वमलौकिकेति शेषः । सम्बन्धेन बोध्यो विशेषः प्रतिनियतपुरुषगतत्वलक्षणः सम्बन्धविशेषः, तस्य स्वीकारपरिहारनियमो नियमेन भावाभावाङ्गीकारस्तस्यानध्यवसायादनिश्चयादिति साधारण्यप्रतीतिस्वरूपकथनम् । पञ्चम्युपपत्तिस्तु अनध्यवसायपदस्यानुव्यवसायज्ञानवाचकताविरहेण

(१) आचार्य्याभिनवगुप्तपादमतमेव स्वमतमिति च पादा इति बहुवचनप्रयोगेण सूचितम् । 'सर्वस्वन्तु रसस्यात्र गुप्तपादा हि जानते" इति माणिक्यचन्द्रसंग्रहश्लोकस्तदेवानुवक्ति ।

परिहारनियमानध्यवसायात् साधारण्येन प्रतीतैराभिव्यक्तः, सामाजिकानां वासनाऽऽत्मतया स्थितः, स्थायी रत्यादिको नियतप्रमातृगतत्वेन स्थितोऽपि साधारणो

निश्चयाभावमात्रपरत्वाङ्गीकृत्या(१) । यद्वा प्रतीतैरित्यत इति व्यवहार्यैरिति शेषः । अभिव्यक्तो दध्यादिन्यायेन रूपान्तरपरिणतः । स्थायीति–तस्यामेव हि दशायां प्रत्यभिज्ञायमानं लौकिकदशाप्रसिद्धं स्थैर्यमाश्रित्य स्थायिपदप्रयोगो मुख्यः । अन्यथा रतिहासादिमात्रस्य स्थायित्वे हासक्रोधादीनां शृङ्गारादौ सञ्चारिता न स्यात् । तदुक्तं "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यत"इति । नियतेति–वासनायाः समानाधिकरणास्वादाविर्भावकत्वात्, अन्यथा नाट्यमण्डपास्थितजरन्मीमांसकश्रोत्रियवैयाकरणवाहीकादिष्वपि प्रसङ्गात्(२) । साधारणोपायेति वि-

---

(१) नीलतद्धियोरभेदरूपस्य दार्शनिकैर्निरुक्तस्यानुव्यवसायस्योनात्र ग्रहणमिति टीकाकृत्। प्रथमकल्पे रसनिष्पत्तौ विशिष्टपुरुषसंपृक्तताऽपास्ता—इयमेव साधारणीकृतिरिति व्यपदिष्टा। द्वितीयकल्पे 'रसाः प्रतीयन्त' इत्यादिष्विव प्रतीतिपदस्य पारिभाषिकेऽर्थे प्रयोगः । व्यञ्जनागम्यैरिति विशेषनिर्देशः ।

(२) वाहीकानामरसिकत्वे तद्गतबुद्ध्यभाव एव निदानम् । श्रोत्रियवैयाकरणानान्तु वेदाद्यभ्यासजडत्वेन विषयपराङ्मुखतया ऽरसिककक्षायामन्तर्भुक्तिः । धर्मदत्तपद्यं "सवासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् । निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुड्याश्मसन्निभाः॥" एतदेव प्रमाणयति ।

पायबलात् तत्कालविगलितपरिमितप्रमातृभाववशोन्मिषितवेद्यान्तरसंपर्कशून्यापरिमितभावेन प्रमात्रा सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येन स्वाकार

शेषणप्रधानं द्रष्टव्यम् । उपायानां विभावादीनां साधारण्यं सम्बन्धनियमभावाभावानवसायस्तद्बलात् । तत्कालेति–अत्रापि विशेषणं प्रधानं, परिमितस्य नियताधिष्ठानस्य प्रमातृभावस्य तस्मिन्काले यद्विगलनं स्वसंवेदनं तद्वशेनोन्मिषितोऽभिमानविषयीकृतो वेद्यान्तरसम्पर्कशून्यो विषयान्तरव्यासङ्गेनाविच्छिन्नप्रवाहः अपरिमितः साधारणो भावः स्वपदप्रवृत्तिनिमित्तं प्रमा(१) यस्य तेन। अत्र यद्यप्यपारिमित्यमात्रस्यानभिमन्यमानत्वं, प्रमाया वास्तवत्वा, तथापि तद्विशिष्टायामभिमन्यमानतोक्तिः । नचैतदपि वास्तवमपरिमित्वाभिमानाविषयत्वं प्रमाया इति पारिमित्यासंवेदनमवगृह्य पारिमित्याभिमान उच्यते, अभिमानस्य तत्कालमसंवेदनादसंविदितरत्याद्युपपत्तौ प्रमाणाभावात् । किञ्चाभिमानस्य रसप्रत्ययनिवेशे तदप्रमात्वापातः। तदभावे च तत्कालीनताविरहः । न च पूर्वः पश्चाद्वा भवन्नभिमानस्तदुपयोगी । एतच्च प्राचीनप्रणयानुरोधिना ग्रन्थकृता कण्ठतो नोक्तं, प्रमात्रेति वेद्यान्तरेति च वदता सूचितमेव(२) । संवाद

---

(१) 'सुखदुःखादिभिर्भावैर्भावस्तद्भावभावन'मिति निरुक्तलक्षणः पदार्थ इति वा । अत्र तद्भावभावनं नाम तन्मयत्वेनावस्थानमित्यभियुक्ताः ।

(२) प्राचीननये रसादौ ज्ञानतादात्म्यस्य स्फुटमनपलापात्, नव्य-

इवाभिन्नोऽपि गोचरीकृत, श्चर्व्यमाणतैकप्राणो, विभावा-

ऐक्यरूप्यम्, तद्भाजा तत्कर्त्रा पूर्वोक्तपरिमितप्रमातृताऽनध्यवसायरूपेण । साधारण्येनेति–फलसम्बन्धप्रकटनाय पुनरुक्तिः । अन्यथा हि रत्यादीनां स्वगततया प्रतीतौ व्रीडाऽऽतङ्कादिः, परगततया च दूरस्थता स्यात्, न चमत्कारोद्रेकः(१) । एवं साधारण्यप्रतीतावपि साधारणनटादिप्रतीतिवत्(१)(२) । स्वाकार इवेति–अहं वेद्मीतिवद् ज्ञातृज्ञानभेदोल्लेखाभावाद् गोचरीकृतः । यथा दीपोऽनन्तरं स्वगोचरं घटादि प्रकाशयति तथा स्वयमेव प्रकाशितः । यद्वा चिदानन्दमयोऽयं पुरुष इति वेदान्तनयेऽभिन्नोऽपि स्वयमेव प्रमात्रा वासनोपनीतरत्यादितादात्म्येन गोचरीकृतः समुल्लिखितः । चर्व्यमाणताऽऽस्वादनं तदेवैकः प्राणो जीवः स्वरूपमस्येति चर्व्यमाणतैकप्राणस्तमते "प्रमाणं चर्वणैवास्य स्वाभिन्ने विदुषां मत"मित्यादिरीत्या भगवत्या अनुभूतिशक्तेः सर्वाभिभावकत्वस्वीकाराच्च टीकाकृतामेवं साटोपमाशयाविष्कारः । "आम्नायसिद्धे किमपूर्वमेतत्संविद्विकाशेऽधिगतागमित्वम् । इत्थं स्वयंग्राह्यमहार्हहेतुद्वन्द्वेन किं दूषयिता न लोक"इत्यादि रसतत्त्वाविष्कारिकाऽभिनवभणितिरलौकिकमभिनवस्वरूपमेनमुद्घाटयति ।

(१) सम्बन्धविशेषेति सम्बद्धपदे प्राक् सकलसहृदयसंवादभाजा साधारण्येनेति पश्चात्साकल्येनेति द्विधैव साधारण्येनेति पदस्य प्रयोगः । टीकायामत्र मूलस्थितानां पदानां यथाक्रमं व्याख्यायन्न सर्वत्र विहिता तत्र बोधवैशद्यप्रयास एव हेतुः । सम्बन्धीति क्वचित् पाठः ।

(२) अत्र टीकायां किञ्चित् गलितं स्यात् ।

दिजीवितावधिः, पानकरसन्यायेन चर्व्यमाणः, पुर इव परिस्फुरन्, हृदयमिव प्रविशन्, सर्वाङ्गीणमिवालिङ्गन्,

---

द्बहिरसन्नित्यर्थः । विभावादिजीवितावधिस्तदाकारसंवलितप्रतीतिमयत्वात्तदुपाधानतिरोधानेनोपाधेयतिरोधेयस्वरूपः । पानकेति–तत्र यथा कर्पूरमरिचादिरसाः सम्मिलिता युगपदास्वाद्यन्ते तथाऽत्रापि विभावादिभावानामेकताप्रतीतिः । एतच्चाकाराणां बाध्यसजातीयताप्रत्यभिज्ञानात् । वस्तुतस्त्वखण्ड एवायं, वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववत्(१) । चर्व्यमाण आस्वाद्यमानः । काल्पनिकमास्वाद्यास्वादयोर्भेदकथनम् । कर्मकर्तरि वा प्रत्ययः । (२)पुर इवेत्यादाविवशब्दानां क्रियाभिरन्वयः । सर्वाङ्गीणमिति–

(१) 'परमार्थतस्त्वखण्ड एवायं वेदान्तप्रसिद्धब्रह्मतत्त्ववद्वेदितव्य' इति ग्रन्थस्यास्योद्धारः साहित्यदर्पणे । अखण्डस्य नामप्रपञ्चरहितस्य ब्रह्मणो ज्ञानं यथा खण्डशः समुल्लसितैर्मायाविजृम्भितैर्घटपटादिकल्पितसत्ताकैः पदार्थचक्रैः साहचर्येण सम्पद्यते, तथा तत्त्वत एकस्य समग्रस्य रसस्य खण्डशः कल्पितैर्विभावादिव्यपदेश्यैः सुखदुःखजननशक्तियुतैर्विषयसामग्रीवशोन्मिषितैरुपपद्यते, आस्वादक्रमबोधसौकर्यार्थं प्रेक्षकाणां सहृदयानां भावकानां च ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके द्वित्राणि पत्राणि पत्राङ्कगणनायां प्रमादित्वापातादतितरां विपर्यस्तानि यद्धेतुकश्चतुर्थोल्लासटीकाग्रन्थेऽत्र दशमोल्लासटीकांऽशस्य गर्भीकारः । अस्माभिर्यथामति मूलग्रन्थसन्दर्भक्रममालोचयद्भिः कथञ्चिदनवद्यप्रायोऽयं पाठक्रमो निरधारि । परं द्वितीयपुस्तकस्याप्यलाभाच्चतुर्थोल्लासस्थस्यास्य टीकांऽशस्य विशुद्धिविषये न वयं तथा निःसन्दिग्धा यथा व्यत्यस्तदशमोल्लासस्य क्रम-

अन्यत्सर्वमिव तिरोदधद्, ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्, अलौकिकचमत्कारकारी श्रृङ्गारादिको रसः ।

स च न कार्यः, विभावादिविनाशेऽपि तस्य सम्भव

सर्वाङ्गव्यापनं यथा स्यादित्यर्थः । एतच्च सर्वमलौकिकत्ववचनायानूदितम् । चमत्कारेति—अतिशयोक्तिरूपकाव्यपरिशीलना-(१)द्भवति हि विस्मयापरपर्यायश्चमत्कारः सर्वरसप्राणभूतः । तस्य रागाद्यङ्गप्रवणत्वेन यथायथं श्रृङ्गारादिव्यवहारः, तदभावे त्वद्भुतव्यपदेशः- इत्यस्मत्पितामहश्रीमन्नारायणपादैस्त्रिकलिङ्गेन्द्रश्रीनृसिंहदेवचक्रवर्त्तिगोष्ठीगरिष्ठानां पुरतो धर्मदत्तमहाकविः स्थगितः । कारीति—काल्पनिकभेदात् । श्रृङ्गारादिक इति-वासनोद्धाररूपः स एव सर्वो रसः । वासनायास्तु रत्याद्यनुरोधावान्तरवैषम्यात् श्रृङ्गारादिपदविशेषलाभः ।

एवं सिद्धान्तसारं संगृह्य तत्रावान्तरविप्रतिपत्तीर्निराकर्त्तुमाह—स चेति । कार्यत्वे हि विभावादिज्ञानजन्य एव वाच्यः । तथा

रूपविषये । दशमोल्लासस्य द्वितीयपुस्तकासादनेन सम्पादनसौकर्यं परं जातम् ।

(१) इयमतिशयोक्तिर्वक्रोक्तिरिति प्रसिद्धापरपर्याया "सैषा सर्वैव वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विने"ति भामहभणित्योपदिष्टमाहात्म्या "अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वया"मित्याचार्यदण्डिघोषितसामर्थ्या सर्वालङ्कारजीवातुरत्रोद्दिष्टा टीकाकृता ।

प्रसङ्गात् । नापि ज्ञाप्यः, सिद्धस्य तस्यासम्भवात् । अपि तु विभावादिभिर्व्यञ्जितश्चर्वणीयः । कारकज्ञापकाभ्या-

च सति विभावादिज्ञानस्य विनाशेऽभावेऽपि तस्य रसस्य सम्भवाप्रसङ्गः । नह्यवश्यं कारणावभासकाल एव कार्यावभासकालः, न चैवं रसे, तस्य विभावादिसमूहालम्बनशरीरत्वात् । अपि च कार्यं स्वकारणैः सह नैकस्यां संविद्यवभासमानं दृष्टम् । एतच्च सुखं विभावादिसंवलितं भासते । तस्मान्न कार्यम् । न ज्ञाप्यो ज्ञानविषयः । सिद्धस्य प्रतीतेर्बहिरिति शेषः । किन्तर्हि तत्सद्भावे प्रमाणमित्याह—अपि त्विति । चर्वणैव भगवती(१)स्वसंविदितस्वरूपा स्वाभिन्ने तस्मिन्प्रमाणमिति भावः । व्यञ्जित इति चर्वणीय इति च व्यक्त इति चर्व्यमाण इतिवद्व्याख्येयम् । विभावादिभिर्व्यञ्जित इत्यन्ये । विभावादेस्तत्र हेतुत्वमाक्षिप्तं, न चासौ कारकज्ञापकरूपः, तस्याकार्याज्ञाप्यरूपत्वात् । न च तदुभयभावो हेतुत्वं निर्वर्तितुमीष्टे 'निर्विशेषं न सामान्य'मिति(२) न्यायात्, इत्याह—कारकेति । यद्यपि ज्ञापकस्य न वास्तवं हेतुत्वं तस्य ज्ञानं प्रति हेतुत्वात्, ज्ञापनस्य विषयस्वरूपातिरिक्तत्वात्,

(१) वेदान्तनये प्रकटितकीर्त्तिरघटनघटनपटीयसी भगवती मायेव चर्वणैव सर्वशक्तिमती रसाभिव्यक्तौ सहायाऽत्रैवं स्मर्यते ।

(२) कारकज्ञापकाभ्यां विलक्षणे व्यञ्जकरूपे सामान्ये स्वसंवेदनसिद्धस्यालौकिकस्य रसपदार्थस्यान्तर्भावः । अलौकिकत्वबुद्धिश्चान्यत्रोक्तम् "विज्ञानं जडरूपेभ्यो व्यावृत्तमुपजायते । इयमेवात्मसंवित्तिरस्पर्शा जडरूपता" ॥ इति ।

मन्यत् क दृष्टमिति चेत्-न क्वचिद् दृष्टम्, इत्यलौकिकत्व-(१)सिद्धेर्भूषणमेतन्न दूषणम्। चर्वणानिष्पत्त्या तस्य निष्पत्तिरुपचरितेति कार्योऽप्युच्यताम्। लौकिकप्रत्यक्षा-

---

तथापि वैशेषिकादिभिर्ज्ञापकस्य धूमादेर्वह्निं प्रति हेतुत्वं व्यवह्रियत इति तदुपन्यासः। अन्यदिति—विवक्षितं, यदालिङ्ग्य हेतुत्वसामान्यं व्यवतिष्ठेतेति भावः। न दूषणमिति—न खल्वन्यत्रादर्शनमात्रेण वस्तुस्वरूपमपह्नूयते। माभूत्कारकत्वज्ञापकत्वे कारकज्ञापकाभ्यामन्यत्रादृष्टे इति तत्स्वरूपापहारः, तस्मादस्ति कश्चिद्विशेषो भावनत्वरसनत्वाख्यो, यं क्रोडे निधाय विभावादौ हेतुत्वसामान्यं निविशत इति सन्तोष्टव्यम्। सम्प्रति रसे कार्यत्वज्ञाप्यत्वव्यवहारं कथञ्चिन्निर्वाहयति—चर्वणेति। यद्यपि रसानन्यतया चर्वणाऽपि न कार्या तथाऽपि कादाचित्कतया तत्कार्यत्वमुपकल्प्य तदेकात्मन्यनादिवासनापरिणतिरूपेत्यादिभागेऽपि तथा व्यवहार इति भावः(२)। लौकिकं प्रत्यक्षादिरूपं

---

(१) इत्यलौकिकसिद्धेरिति वा पाठः।

(२) एवमभिनवभारत्यां "तर्हि लौकिकचित्तवृत्त्यनुमाने का रसता ?..........अलौकिकचमत्कारात्मा रसास्वादः स्मृत्युनुमानलौकिकस्वसंवेदनविलक्षण एव। तथाहि लौकिकेनानुमानेन संस्कृतः (?) प्रमदाऽऽदिना ताटस्थ्येन[न]प्रतिपद्यते, अपि तु हृदयसंवादात्मकसहृदयत्वबलात्पूर्णीभवद्रसास्वादाङ्कुरीभावेनानुमानस्मृत्यादिसोपानमनारुह्यैव तन्मयीभावोचितचर्वणाप्राणतया।........किञ्च लौकिकविभावादिसंयोगबलोपनतैवेयं चर्वणा। सा च प्रत्यक्षानुमानागमोप-

दिप्रमाणताटस्थ्यावबोधशालिपरिमितयोगिज्ञानवेद्या(१)

यत्प्रमाणं तद्विलक्षणभाव एव संवित्ति,: तस्य पारिमित्यादिसम्बन्धपुरस्कारात्स्वात्ममात्रविश्रान्त्यभावाच्च। परिमितं परिमितविषयमाध्वासिकदशायां योगिनो ध्यानप्रतिपन्नमुत्त्यात्मगततया जन्यं यदसन्निहितवस्तुज्ञानं तत्ताटस्थ्येनौदासीन्येन। अवबोधो विषयप्रकाशः। शालिपदमत्र स्वरूपपरम्। न चैवं रसः, तथा सत्यरस्यताऽऽपत्तेरित्युक्तत्वात्। विमुक्तदशायां शुकादीनां ज्ञानं परिमितेतरसर्वविषयम्। न चैवं रसः। जीवन्मुक्त-

---

मानादिलौकिकप्रमाणजनितरत्याद्यवबोधतस्तथा योगिप्रत्यक्षजतटस्थपरसंवित्तिज्ञानात्सकलवैषयिकोपरागशून्यशुद्धपरयोगिगतस्वानन्दैकघनानुभवाच्च विशिष्यते।...अत एव विभावादयो न निष्पत्तिहेतवो रसस्य, तद्बोधापगमेऽपि रससम्भवप्रसङ्गात्। नापि ज्ञप्तिहेतवो, येन प्रमाणमध्ये पतेयु:, सिद्धस्य कस्यचित्प्रमेयभूतस्य रसस्याभावात्। किं तर्हि एते विभावादय इति। अलौकिक एवायं चर्वणोपयोगि विभावादिव्यवहारः।...नन्वेवं रसोऽप्रमेयः स्यात् ?...रस्यतैकप्राणो ह्यसौ, न प्रमेयादिस्वभावः। तर्हि सूत्रे निष्पत्तिरिति कथं नेयम् ? रसस्यापि तु तद्विषयरसनायास्तस्मान्निष्पत्त्या तु यदि तदेकायत्तजीवितस्य रसस्य निष्पत्तिः ? उच्यते-न कश्चिदत्र दोषः। सा च रसना न प्रमाणव्यापारो न वा कारकव्यापारः। स्वयन्तु नाप्रामाणिकी स्वसंवेदनसिद्धत्वात्'।......"अतएवोभयदेशकालत्यागो (?) रोमाञ्चादयश्च भूयसा रतिप्रतीतिकारितया दृष्टास्तत्रापि लौकिकदेशकाला नियमेन तत्र रतिं गमयन्ति यस्यां स्वात्माऽपि तद्वासनावत्त्वादनुप्रविष्टः। अत एव न तटस्थतया रत्यवगमो न च नियतकारणतया..."इत्यादि।

(१) शालिमितेति क्वचित् पाठः।

न्तसंस्पर्शरहितस्वात्ममात्रपर्यवसितपरिमितेतरयोगिवेदनाविलक्षणलोकोत्तरस्वसंवेदनगोचर इति प्रत्येयोऽप्यभिधीयताम्। तद्ग्राहकं च न निर्विकल्पकं, विभावादिपरामर्शनप्रधानत्वात्(१)। नापि सविकल्पकं, चर्व्य-

दशायान्तु शुकादीनामेव ज्ञानं चिदानन्दमयनिष्प्रपञ्चस्वात्ममात्रविश्रान्तम् , अतएव वेद्यान्तरसंस्पर्शरहितं रागादिसम्भेदशून्यम् । न चैवं प्रकृते रत्यादि, तत्कारणादिसम्भेदस्यानुभूयमानत्वात् । विलक्षणेत्युक्तरीत्या सर्वत्रान्वीयते । अत एव लोकोत्तरं निखिलज्ञानभिन्नाकारं स्वसंवेदनं स्वप्रकाशस्तद्गोचरस्तच्छरीरान्तर्गततया तत्प्रकाशेनैव प्रकाशितो रतिसुखादिभागिति प्रत्येयोऽप्यपरोक्षव्यवहारत्वेनोच्यताम् । तद्ग्राहकं चेति—स चासौ ग्राहकश्चेति तद्ग्राहकम्(१) । निर्विकल्पकमिन्द्रियापेतं नामजात्यादिवैशिष्ट्यशून्यस्वलक्षणावभासम् । विभावादीनामसन्निहितानां परामर्शनमनुसन्धानम् । तत्प्रधानत्वात्तद्धेतुत्वात् । सविकल्पकं हीन्द्रियसम्बन्धमात्रग्राहि विकल्पविशिष्टं ज्ञानम् । चर्व्यमाणस्य चर्वणामात्रप्राणस्य

(१) एवं श्रीधरचण्डीदासादीनां टीकासु पाठः। परामर्शेति वैकल्पिकः पाठः।

(१) अत्र षष्ठीसमास एव बहुतरसम्मतः, परमास्वादशरीरातिरिक्तो रसो नास्ति, आस्वादश्च विभावादिपरामर्शमय इति टीकाकृन्मतनिर्यासे सुस्थिते रूपककर्मधारयं विना गत्यन्तरं नास्तीति कृतस्तत्र निर्बन्धष्टीकाकृता। यद्वा राहुशिर इतिवत् समासः।

माणस्यालौकिकानन्दमयस्य स्वसंवेदनमात्रसिद्धत्वात्। उभयाभावस्वरूपस्य चोभयात्मकत्वमपि पूर्ववल्लोको-

स्वसंवेदनमात्र(२)–सिद्धत्वादपरिस्फुटविभावादिप्रकाशतयेति शेषः। आकाराणां (२)स्फुटाभासे रसनं न स्यात्, असाधारण्यावभासात् । यत्तु 'स्वात्मन्यविकल्प इति न्याया'दिति श्रीधरेणोक्तं (३)तन्न युक्तं, प्रकाशमात्रे निर्विकल्पकत्वस्यांशान्तरे च वि-

(२) स्वसंवेदनसिद्धत्वादिति प्रचलितः पाठः । सौगतादिनये स्वसंवेदनसिद्धत्वं ज्ञानमात्रस्योट्टङ्कितम् । (श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेके त्वस्य विस्तरतो विचारः कृतः ।) अतः स्वसंवेदनसिद्धत्वाद्विकल्पज्ञानमपि न रसस्य ग्राहकमिति स्थितम् ।

(२) आकाराणां लौकिकवस्तूनामिति पारिभाषिकेऽर्थे प्रयोगः, विभावादीनामित्यस्य प्रकृतेऽर्थः । 'विभावादिपरामर्शो हि शब्दनस्वभावो विकल्पकक्षां नातिक्रामति–तत्प्राधान्यान्न निर्विकल्पकम् ।" 'यदि रसः······सविकल्पेन गृह्यते तस्य लोकोत्तराह्लादरूपत्वं न स्यात् , लोकयात्रापथप्रविष्टत्वाद्विकल्पस्य । स्वसंवेदनसिद्धता च तस्य विघटेत, विकल्पाधीनस्यार्थस्य परसंवेदनेनापि साध्यत्वा'दिति भट्टगोपालः ।

(३) "ननु सर्वज्ञानानां स्वसंवेदनप्रत्यक्षत्वे घटोऽयमित्यादिविकल्पज्ञानस्य निर्विकल्पत्वं, पीतशङ्खादिज्ञानस्याभ्रान्तत्वञ्च स्यात् —उच्यते विकल्पज्ञानमपि स्वात्मनि निर्विकल्पकमेव, घटोऽयमित्यनेन बाह्यसत्त्वं विकल्पयति, न त्वात्मानम् ।······असद्विषयश्चात्र भ्रान्तिरुच्यते यदुक्तं 'स्वरूपे सर्वमभ्रान्तं पररूपे विपर्ययः' ।··········यद्यमी प्रकाशन्ते तदा स्वहेतोरेव प्रकाशस्वभावा उपपन्नाः सन्तः प्रकाशन्त इति स्वीकर्तव्यमेवे'ति श्रीधरकृते काव्यप्रकाशविवेके स्थितम् ।

त्तरतामेव गमयति न तु विरोधमिति श्रीमदाचार्याभिनवगुप्तपादाः ॥

कल्पस्य प्रसङ्गात् । यदि त्वेकरूपतया परिहारस्तदा विकल्पत्वे सत्येव स्वात्मवन्निर्विकल्पकत्वं स्यात् । एतच्चोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय वाससि बद्धो ग्रन्थिः । अविकल्पकतावादश्च पूर्वग्रन्थावयवविरुद्धः । उभयस्य निर्विकल्पकत्वस्य सविकल्पकत्वस्य चाभावो यत्र तदुभयाभावं, तथाभूतं स्वरूपं यस्येति विग्रहः । उभयात्मकत्वं निर्विकल्पात्मकत्वाभावेन सविकल्पात्मकत्वं सविकल्पकत्वाभावेन च निर्विकल्पात्मकत्वमुपचरितमित्यर्थः । पूर्ववत्कार्यत्वज्ञाप्यत्वविरहवत् । लोकोत्तरतां लौकिकयौगिकसकलसंविद्विलक्षणताम् । न तु विरोधमिति–तथाभूततयैव प्रमाणेनानुभावात्, अनुभावस्य चाबाध्यत्वात्(१) । तदुक्तं खण्डनकृता—

अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेदस्ति वस्तुप्रसाधिका ।
पिनष्टि दृष्टवैमत्यं सैव सर्वबलाधिका ॥
वाच्याऽन्यथोपपत्तिर्वा त्याज्यो वा दृष्टताग्रहः ।
नह्येकत्रसमावेशश्छायाऽऽतपवदेतयोः ॥ (२)

श्रीमदिति काव्यार्थतत्त्वज्ञानसम्पत्तिः । आचार्य्यपदेन सम्प्रदायप्रवर्त्तकता । पादा इति गुरुगौरवमुच्यते(३) ।

---

(१) यदाहुः "युक्त्या पर्यनुयुज्येत स्फुरन्ननुभवः कये"ति ।

(२) खण्डनखण्डखाद्यम् (चौखम्बा संस्कृत सिरिज १२३पृः) ।

(३) अथवा पादा इति स्वस्य तत्सम्प्रदायानुवर्तित्वमित्यर्थः ।

व्याघ्रादयो विभावा भयानकस्येव वीराद्भुत-

अत्र केचिद्विभावमात्रस्य केचित्सञ्चारिमात्रस्य प्रतीत्या रसनिष्पत्तिमाहुः, वियदित्यादिषु तथा दर्शनात्(१) । यत्र च सर्वसान्निध्यं तत्र यस्योत्कटतया प्रतीतिस्तत्प्रतीतिरेव रसबीजं, शेषस्तु वर्जनीयसन्निधिरेवेति ये मन्यन्ते तान्सर्वान्प्रत्याह(२)-व्याघ्रा-

---

वस्तुतस्त्वाचार्यपादानामियं विवृतिर्नव्यतान्त्रिकाणामालङ्कारिकाणां रसनिष्पत्तिव्याख्याने भित्तित्वेन परिकल्पिता । परम् "इति" इत्यन्तेन परामृष्टो मूलस्थसन्दर्भः सामग्र्येण स्वरूपेण यथोद्दिष्टक्रमेण चाभिनवभारत्यां ध्वन्यालोकलोचने वा नोपलभ्यते । शिष्यस्थानीयैर्मम्मटभट्टैराचार्यवर्यस्य मतं तत्प्रणाल्या परिपाठ्या संगृहीतमथवा स्मृतितस्तत्प्रसक्तोंऽश उद्ध्रियत तैरिति प्रतीयते ।

(१) नायमाक्षेपस्तावत् सूत्रकृदनन्तरभाविनो वृत्तिकारात् पूर्वतनान् वृत्तिग्रन्थतात्पर्यग्रहणविमुखान् वा कटाक्षयितुं सोपयोग इति टीकाकृत्स्वरसः । परमार्थतस्तु सूत्रवृत्त्युदाहरणः समग्र एको ह्ययं ग्रन्थ इति प्रागेवास्माभिः सूचितम् । परमासन् केचनातिप्राचीना रसशास्त्रोपदेष्टारो यैर्विभावमात्राश्रयस्य सञ्चारिमात्रादेर्वा रसत्वेन स्वीकारो व्यधायि । एषां मन्तव्यमाभासतया क्वचित् क्वचित् भावप्रकाशादिसंग्रहग्रन्थेषूपलभ्यते । एतन्मते विभावादेर्यस्य कस्यचित् सद्भावे रसप्रतीतिरनिवार्या, द्विकसद्भावे तस्या उत्कर्षः, त्रिकरसद्भावे तु श्रेष्ठता तस्याः । एतानेव लक्ष्यीकृत्य वृत्तिग्रन्थे वियदादिपद्येषु रसनिष्पत्तिसामग्रीचर्चाऽवतारिता ।

(२) विभावादीनां लौकिकतयोद्दिष्टानां समवेततया कार्यकारित्वादेव रसनिष्पत्तिः, न तु यस्य कस्यचिदेकस्य द्विकस्य वा । पानक-

रौद्राणाम्, अश्रुपातादयोऽनुभावाः शृङ्गारस्यैव करुण-भयानकयोः, चिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिणः शृङ्गारस्यैव वीर-करुण-भयानकानामिति पृथगनैकान्तिकत्वात् सूत्रे मिलिता निर्दिष्टाः ।

वियदलिमलिनाम्बुगर्भमेघं
मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः ।

दय इत्यादि । एते हि यथा भीरूणां भयं तथा वीराणामुत्साहमपूर्वदर्शिनामाश्चर्यं, पुत्रादिव्यापादने च शोकं(१) जनयन्तीति काव्यनिबद्धानामेषां प्रतीत्या कस्य रसस्याभिव्यक्तिर्नियम्यतां, तस्मात्सहकारिसमवधानरूपया सामग्र्यैव नियन्तुं शक्यम् । सा च विभावादित्रयमिलनरूपमेव । एवमुत्तरयोरपि वेदितव्यम् । पृथगेकैकशः । अनैकान्तिकत्वादेकस्मिन्ननन्ते पक्षेऽनियतत्वात् । सूत्रे भारतीये । मिलिताः सर्वप्रधानद्वन्द्वेऽस्मदीये च सूत्रे समानतया निर्दिष्टाः । एतेन क्वचित्कस्यचिदुद्भटत्वमपि स्वात्मदार्ढ्यमेव धत्ते, न तु परशक्तिव्युदासम् । एषूदाहरणेषु तदा का गतिरित्याह—वियदिति । अलिमलिना अम्बुगर्भाश्च मेघा यत्रेति विग्रहः । मधुकरा एव कोकिलाः—तथा च यथा वसन्ते

रसन्यायेन समवाये इतरेषां नियमेन स्फुटानवभासेऽपि तत्सिद्धिरिति हि रसतत्त्वविदां राद्धान्तः । आपाततो यस्य कस्यचिदसन्निधा तु नैतत्सर्वमफलं भवति यतः "सद्भावश्चेद्विभावादेर्द्वयोरेकस्य वा भवेत् । झटित्यन्यसमाक्षेपे तदा दोषो न विद्यते" ॥

(१) क्रोधमित्यादर्शपुस्तकेऽसंलग्नप्रायः पाठः । वस्तुतस्तु व्यापादने चेत्यादिरंशोऽपि नातितरां समञ्जसः ।

धरणिरभिनवाङ्कुराङ्कटङ्का
प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे! ॥ २७ ॥

इत्यादौ,

परिमृदितमृणालीम्लानमङ्गं, प्रवृत्तिः
कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः क्रियासु ।
कलयति च हिमांशोर्निष्कलङ्कस्य लक्ष्मी-
मभिनवकरिदन्तच्छेदकान्तः कपोलः ॥ २८ ॥

इत्यादौ,

दूरादुत्सुकमागते विवलितं सम्भाषिणि स्फारितं
संश्लिष्यत्यरुणं गृहीतवसने किञ्चाञ्चितभ्रूलतम् ।

कोकिलैर्दिशां काऽपि लक्ष्मीस्तथा सम्प्रति मधुकरैर्मदत्वेन (मदमत्तत्वेन) मेदुरध्वनिभिरित्येकः(समाधानोपायः), क्वचन क्वचन केऽपि कोकिलाः प्रावृष्यपि माद्यन्तीत्यपरः । पाषाणप्रायः कठोरप्रदेशष्टङ्कः । प्रणतिपर इति विषयसप्तमी । अत्र मुग्धा प्रणतिपरश्च कान्तः परस्परमालम्बनं, गगनादयस्तूद्दीपनं, सामर्थ्यावसेयाश्चावहित्थावेगादयः सञ्चारिणः, रोमाञ्चस्तम्भकाकुयाञ्चाऽऽदयश्चानुभावाः । परीति—क्रियासु स्वशरीरधारणमात्रोपयोगिनीषु । अत्रानुभवैर्निद्राहानादिभिर्निर्वेदचिन्ताऽऽदयो व्यभिचारिण आक्षिप्यन्ते । आलम्बनस्य तु मालतीं प्रति जीवितसर्वस्वायमानस्य माधवस्य, उद्दीपनानाञ्च तद्गुणश्रवणादीनां प्रकरणादवगतिः । दूरादिति—विवलनेन लज्जा, स्फारणेन हर्षः, आरुण्येन कोपः,

मानिन्याश्चरणानतिव्यतिकरे बाष्पाम्बुपूर्णेक्षणं
चक्षुर्जातमहो प्रपञ्चचतुरं जातागसि प्रेयसि ॥२९॥

इत्यादौ च,

यद्यपि विभावानामनुभावानामौत्सुक्य-व्रीडा-हर्ष-कोपासूयाप्रसादानां च व्यभिचारिणां केवलानामत्र स्थितिः, तथाऽप्येतेषामसाधारणत्वमित्यन्यतमद्वया-

---

भ्रूलताकौटिल्येन कोपस्यैव प्रकर्षकत्वलक्षणाऽसूया । चरणानत्या व्यतिकरः संसर्गोऽस्येति समासः । बाष्पेति-त्वयाऽप्येवं विषमविप्रियं कृतं, मयाऽतिकठिनयैतावत्पर्यन्तं सोढ़मित्यनुतापः । ईक्षणं दर्शनम् । प्रपञ्चोऽत्र व्यापारबाहुल्यं, तत्र चतुरं शिल्पवत् (?) । जातागसि प्रमादान्न तु बुद्धिपूर्वं कृतागसि, अतएव प्रेयसि(१) । केवलानामेवेति-स्फुटतयेति शेषः । असाधारणत्वमितरापेक्षया व्यक्तिशक्तिमत्त्वम्, अन्यतमस्य द्वयोरुपादानस्थले द्वयस्यैकोपादानस्थले आक्षेपकत्वेन साहचर्यनै-

---

(१) मानिन्या इति विशेषणात्तथाऽवसीयते । अत्रौत्सुक्यादीनां बहूनां व्यभिचारिणां समावेशः । "यद्यप्यत्र प्रेयसीत्यालम्बनविभावोऽप्यस्ति तथापि रत्यनुकूलधर्मवत्तयाऽनिर्देशादनस्तिकल्प एवेति । मा मैवम्, एषां विभावादीनामसाधारण्येनान्यद्वयाक्षेपकत्वेनात्रापि मिलितानामेव व्यञ्जकत्वात् । नन्वेषाञ्चेदसाधारण्यं, किमन्यद्वयाक्षेपणेन, एकैकव्यभिचारेण हि त्रयोपादानम्............अतोऽसाधारण्येऽपीतरद्वयमाक्षिप्यते" ।

क्षेपकत्वे सति नानैकान्तिकत्वमिति ।

तद्विशेषानाह—

(४४) शृङ्गारहास्यकरुणरौद्रवीरभयानकाः ।

यत्येन नानैकान्तिकत्वं न व्यभिचारित्वमस्मदङ्गीकृतस्य सामुदायिकस्येत्यर्थः । अतो न विभावाद्येकतमानिर्वाह्यता रसस्येति ।

विशिष्यन्त इति विशेषास्तस्य रसस्य सामान्यतो निर्णीतस्य विशेषाः । एतानाहेति-प्रसक्तानुप्रसक्त्येत्यर्थः । शृङ्गारेति-परस्परजीवितसर्वस्वायमानयोरुत्तमप्रहृष्टयोर्नायकनायिकयो रतिप्रकृतिरभिलाषः पूर्वदर्शितसामान्ययोगाच्छृङ्गारः । तत्रालम्बनं नायकौ, तयोरेव लावण्ययौवनादिदेशकालविशेषादिरुद्दीपनम्, अनुभावास्तत्तन्नयनत्रिभागवीक्षणालिङ्गनादयः, सञ्चारिणश्च यथायथं सर्व एव भावाः(१) । तदुक्तम्—"एकोनपञ्चाशदमुञ्च भावा युक्त्या निबद्धाः परिपोषयन्ती"ति(२) । आत्मनः परस्य वा वाग्वेशरूपचेष्टावैकृतविलोकनाच्चेतोविकाशो हासः ।

---

(१) भावशब्दश्चित्तवृत्तिविशेषे रूढोऽपि रसशास्त्रनिर्दिष्टानां रत्यादीनां स्थायिनां निर्वेदादीनां त्रयस्त्रिंशतो व्यभिचारिणां स्तम्भादीनामष्टानामनुभावानां वा द्योतकतयाऽभिप्रेत इत्याशयः । यथायथमिति बुद्धिपूर्वकमुपन्यासः । एवमुत्तरत्रापि ।

(२) सन्दर्भोऽयं दशरूपकीयः (४।४९ निर्णयसागर) । युक्त्या निबद्धा इति पारिभाषिकतया मतानामेषां भावानां यदृच्छया साधितोऽसङ्गतः सन्निवेशो वारितः । 'अमी हि भावा' इति मुद्रितपुस्तके पाठः । अमुञ्चेति पाठे सर्वनाम्नो शृङ्गारस्य परामर्शः । एतच्चोपलक्षणमात्रम् ।

तत्प्रकृती रसो हास्यं, तत्रालम्बनं विकृतवेशः पुरुषः, तच्चेष्टाऽऽदिरुद्दीपनं, नयनविकाशहस्ततालिकाऽऽदयोऽनुभावाः, सञ्चारिणश्चावहित्थाग्लानिमूर्च्छाऽऽदय इति । तत्रात्मनो यथा—गृहीततापसवेशं निर्वर्ण्य—रावणः—"जातं मे परुषेण भस्मरजसा तच्चन्दनोद्धूलनं हारो वक्षसि यज्ञसूत्रमुचितं क्लृप्ता जटाः कुन्तलाः । रुद्राक्षः स किलैष यत्कुवलयश्चैनांशुकं बन्धनं सीतालोचनहारि कल्पितमहो रम्यं वपुः कामिना" ॥ शेषन्तु वृत्तिकृदुदाहरिष्यति । बन्धुवधविभवनाशजनितशोकप्रकृतिः करुणः । तत्र च पतिरमणादिरालम्बनं, भूमिपतनरोदनोरस्ताड़नादिरनुभावः, ग्लानिनिर्वेदमूर्च्छामरणादिः सञ्चारी । ननु कथं करुणो रसः, तस्य शोकमयत्वात्, रसस्य च सान्द्रानन्दात्मकत्वात् । सत्यं, महाभारतादौ प्राक् पर्वाद्यनुभवे(?)तावदस्ति स्तनमर्दनगाढ़ालिङ्गनादौ सुरताङ्ग इव सूक्ष्मपीडाऽनुवेधः, पश्चात् सान्द्रतरानन्दश्चमत्कारः स्वसंवित्तिसाक्षिकः, ततश्च कुतः करुणस्य न रसत्वम् ? अशिक्षितास्तु तत्प्रतिबद्धे भूयोभूयः स्वहृदयप्रवृत्तेर्दुःखैकमयत्वे सत्यन्यथाऽनुपपत्त्या यष्टिलग्नवदकामेनाप्यङ्गीकार्याः(१) ।

(१) रसस्यानन्दमयत्वे सहृदयानामनुभव एव चरमं प्रमाणम् । 'लये सम्बोधयेच्चित्त' मित्यादिसन्दर्भे प्राचीनैरपि ज्ञानयोगिभिः 'नास्वादयेद्रस'मित्यादिना तस्यानन्दमयत्वभूमिका स्वीकृता । अशिक्षितप्रायाणामापाततो दुःखोदयो मोहमूलक एव । "करुणादावपि रसे जायते यत्परं सुखम् । सचेतसामनुभवः प्रमाणं तत्र केवलम् ॥ किञ्च तेषु यदा दुःखं न कोऽपि स्यात्तदुन्मुखः ।" न काऽपीत्थमनुपपत्तिर्यतो "हेतुत्वं शोकहर्षादेर्गतेभ्यो लोकसंश्रयात् । शोकहर्षादयो

एतेन क्रोधादिस्थायिनो रौद्रादयो व्याख्याताः । अपकारिणि क्रोधोद्रेकप्रकृती रौद्रः । अत्रालम्बनमपकारी, तदपकारादिरुद्दीपनं, बाहास्फोटशस्त्रोल्लासप्रतिद्वन्द्विग्रहादि–(१)रनुभावः, सञ्चारिणस्तु चपलतागर्वग्लानिमूर्च्छाऽऽदयः । दानयुद्धादिषूत्साहपरिपोषको वीरः । अत्रालम्बनं देययुद्धादयः, उद्दीपनं दानपात्रप्राप्तिसाम्राज्यादयः, अनुभावः सर्वस्वत्यागयात्राग्रहणादिः, सञ्चारिणो धृतिहर्षगर्वादयः । स्त्रीनीचादिगतविकृतसत्त्वादिदर्शनजनितभयस्थायी भयानकः।तत्र विकृतः सत्त्वादिरालम्बनं, तस्योच्चनादादिरुद्दीपनं, नयननिमीलनगात्रसङ्कोचपलायनादयोऽनुभावाः, सञ्चारिणस्तु जडताग्लानिमूर्च्छामरणादयः । विकृतिपूतिमांसादिदर्शनाद्विषयवैरस्यभावनाच्च जुगुप्साप्रकृतिर्बीभत्सः । तस्य च पूतिमांसादिरालम्बनं, तत्रैव कृमिपातादिरुद्दीपनं, मुखविघूर्णननिष्ठीवनपराङ्मुखत्वादयो नीचेषु, उत्तमेषु तु कार्यान्तरस्य व्यासङ्गादयोऽनुभावाः, निर्वेदापस्मारजाड्यादयो व्यभिचारिणः । लोकोत्तरवस्तुप्रतिभासजनित-

लोके जायन्तां नाम लौकिकाः । अलौकिकविभावत्वं प्राप्तेभ्यः काव्यसंश्रयात् । सुखं सञ्जायते तेभ्यः सर्वेभ्य इति का क्षतिः ॥" प्रकृत्या दुःखसंश्लेषविद्वेषिणः सुखास्वादनसादरस्य जीवलोकस्य यद्दशरूपकादौ रामायणादिश्रव्यकाव्ये च तद्वासनोपचरितं निर्बन्धदार्ढ्यं तदप्येतन्मूलकमेवेति कथं तस्यापलापः शक्यः ?

(१) 'अस्त्रोल्लासप्रतिग्रहादिरनुभाव' इत्यादर्शपुस्तके पाठः । अत्र मुनिः—"तस्य (रौद्ररसस्य) च ताडन-पाटन-पीडन-च्छेदन-प्रहरणाहरण-शस्त्रसम्पात-रुधिराकर्षणादीनि कर्माणी"ति । अत्र प्रतिद्वन्द्विग्रहपदेन मुनिनिर्दिष्टः सम्प्रहारः सूचितः स्यात् ।

बीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ नाट्यरसाः(१) स्मृताः ॥२९॥

तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ सम्भोगो विप्रलम्भश्च ।

विस्मयप्रकृतिरद्भुतः । तस्य चालम्बनं महापुरुषादिः, उद्दीपनं तद्गुणातिशयः, साधुवादशिरोधूननादयो नीचेषु, सस्पृहत्वादयस्तु महत्स्वनुभावाः, उत्साहधृतिहर्षादयः सञ्चारिणः । नाट्यरसा इति—सात्त्विकबहुलगीतवाद्यादिपूर्वकाभिनयेन पुरावृत्तानुकारो नाट्यं, तदाश्रया रसा नाट्यरसाः । ते चाष्टौ मुनिना कण्ठोक्ताः(२), शान्तस्य नाट्ये तादृक्पुष्टिविरहात् । यदाह ध्वनिकारः(३)—"पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्ये"ति । काव्यरसास्तु शृङ्गारादयोऽष्टौ शान्तश्चेति नवेति भावः । तत्र रसेषु भिद्येते वक्ष्यमाणारीत्येति भेदौ ।

(१) 'नाट्ये रसा' इति वा पाठः ।

(२) वरोदामुद्रितनाट्यशास्त्रपुस्तके मूले शान्तरसविवेचनात्मकः सन्दर्भस्तु (३३२–३३६ पृ०) न मुन्युपज्ञमिति नास्ति सन्देहलेशावकाशः । नचापि तद्ग्रन्थव्याख्यानपरा टीकोपलभ्यते यथा शृङ्गारादिरसस्थले । अभिनवगुप्तपादकृतं मूलं तत् स्यात् ।

(३) एतच्च टीकाकृत्प्रमादविजृम्भितमाकरनिर्धारणम् । दशरूपके उपरितनः सन्दर्भ उपलभ्यते । तथाच स्थायिभावगणनायां तत्रत्यः कारिकाग्रन्थः—"रत्युत्साहजुगुप्साः क्रोधो हासः स्मयो भयं शोकः । शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य ॥" शान्तस्य श्रव्यकाव्यपरत्वेन व्यवस्थया मूलग्रन्थसङ्गतिरियं मनोज्ञाऽपि न सर्ववादिसम्मता । तथा च सम्प्रदायप्रवर्त्तकाः श्रीमदानन्दवर्धनाभिनवगुप्तप्रभृतयः सर्व एव नाट्येऽपि शान्तमङ्गीकुर्वन्ति । एवमपरे नातिप्राचीनाः "अष्टावेव रसा नाट्य इति केचिदचूचुदन् । तदचारु यतः कश्चिन्न रसं स्वदते नट" इति ।

तत्राद्यः परस्परावलोकनालिङ्गनाधरपानपरिचुम्बनाद्यनन्तभेदत्वादपरिच्छेद्य एक एव गण्यते । यथा—

शून्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किञ्चिच्छनैर्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मुखम् ।
विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गण्डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला चिरं चुम्बिता ॥३०॥

संयुक्तयोरन्योन्यानुकूलयो रम्यवेशगीतनाट्यादिसेवनात्प्रकर्षस्यमानरतिप्रकृतिः सम्भोगः । वियुक्तयोस्तु गुणस्मरणादिना रतिपोषप्रकृतिर्विप्रलम्भः । संयोगवियोगौ चात्र परस्परायत्तताऽनायत्ततारूपौ, तेन दूतीप्रेषणादौ सम्भोगे ईर्ष्यामानादौ विप्रलम्भे नाव्याप्तिः । परितः सर्वतो गण्डादिचतुःस्थाने वदनसंयोजनविशेषो बाभ्रव्यादिप्रणीतः (१)परिचुम्बनम् । नम्रेत्यन्तं कृतकारितार्थम् । तेन बालाया नमनकर्तृत्वेनालोक्येत्येककर्त्तृतया चोपपत्तिः । ल्यबन्तानान्तूत्तरोत्तरतः पौर्वकाल्यम् ।

(१) कामशास्त्रकर्त्तॄणामन्यतमो बाभ्रव्यः । वात्स्यायनीयकामसूत्रेऽर्वाचीने च रतिरहस्यादिनिबन्धे चुम्बनभेदा बहवो लक्षिताः । अत्र श्रीधरः "यद्यपि भरतमतानुसारेण नाट्यरसा इत्युक्तं तथापि काव्यस्य प्राधान्यात्परिचुम्बनाद्यात्मनः सम्भोगस्य नाट्यविशेषतया साक्षात्प्रयोक्तुं मुनिनैव निषिद्धत्वात्तमुत्तमकाव्यविषयतयाऽऽख्यायमानमुदाहरति—शून्यमित्यादि ।... रतेरुभयाधिष्ठानत्वात्सम्भोगस्योभयाधिष्ठानत्वेऽपि नायिकाप्रयुक्तसम्भोगस्येदमुदाहरणं, त्वं मुग्धाक्षीत्यादिषु नायिकाप्रयुक्तस्ये"ति ।

तथा,

त्वं मुग्धाक्षि ! विनैव कञ्चुलिकया धत्से मनोहारिणीं
लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिकासंस्पृशि ।
शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीनेत्रोत्सवानन्दितो
निर्यातः शनकैरलीकवचनोपन्यासमालीजनः ॥ ३१ ॥

अपरस्तु अभिलाष-विरहेर्ष्या-प्रवास-शापहेतुक

तत्र चोभयोरनुरागोद्रेके सत्यपि नायिकाया औत्सुक्यं स्पष्टम् । सम्प्रति नायकौत्सुक्यमुदाहरति-त्वमिति । तद्वीटिकाऽऽश्रयणं(१) सखी आलीजनस्य नायिका तस्या नेत्रोत्सव उत्फुल्लतालक्षणस्तेनानन्दितः, सैव नेत्रोत्सव(२)इत्येके । उक्तासु वक्ष्यमाणासु चोदाहृतिषु पूर्वोक्तनयेन विभावादिविभागो रसनिष्पत्तौ भावुकैर्बोध्यः । अस्माभिस्तु विस्तरभीत्या न प्रपञ्चितः । अपर इति-अभिलाषः सङ्गमप्रागभावः, एकदेशस्थयोरपि गुर्वादिवशात्सङ्गमोपरोधो विरहः । ईर्ष्येति मानोपलक्षणम् । तेन कुमारसम्भवाष्टमसर्गे(३)सन्ध्यावर्णनादौ वर्णितः प्रणयमानोऽपि सं-

---

(१) प्रथनमित्यादर्शपुस्तके पाठः । अत्र कतिचित्पदान्यादर्शपुस्तके प्रमादाद्गलितानीति प्रतीयते । अत्र वीटिकाऽऽश्रयणनिविष्टस्मितविशेषवतीयं सखी नायिकेत्यादिः काव्यप्रकाशविवेके व्याख्यानक्रमः ।

(२) एके श्रीधरादयः । वयन्तु नोभयोर्व्याख्यानयोः कमपि विशेषमुत्प्रेक्षितुं समर्थाः । अतोऽरुचिसूचने न किमपि तात्पर्यं प्रेक्षामहे । सम्प्रदायप्रकाशिनीकाराः श्रीधरमेवात्रानुसरन्ति ।

(३) [४९-५२] । कुमारसम्भवाष्टमसर्ग इत्यशुद्धः पाठः क' पुस्तके ।

इति पञ्चविधः । क्रमेणोदाहरणम्(१)—

प्रेमार्द्राः प्रणयस्पृशः परिचयादुद्गाढरागोदया-
स्तास्ता मुग्धदृशो निसर्गमधुराश्चेष्टा भवेयुर्मयि ।
यास्वन्तःकरणस्य बाह्यकरणव्यापाररोधी क्षणा-
दाशंसापरिकल्पितास्वपि भवत्यानन्दसान्द्रो लयः ॥ ३२ ॥

अन्यत्र व्रजतीति का खलु कथा नाप्यस्य तादृक् सुहृद्-
यो मां नेच्छति नागतश्च हह हा !(२) कोऽयं विधेः प्रक्रमः ।
इत्यल्पेतरकल्पनाकवलितस्वान्ता निशान्तान्तरे
बाला वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा नाप्नोति निद्रां निशि ॥ ३३ ॥

एषा विरहोत्कण्ठिता ।

गृह्यते । अन्यासङ्गिनि कान्ते सानुरागप्रियाविषयः कोप ईर्ष्या । प्रवासो देशविच्छेदः । मुन्यादिक्रोधयन्त्रणं शापः । स च सर्वापवादक इत्याह-पञ्चविध इति । अभिलाष-विरह-प्रवासविषये तत्सद्भावे तेनैव व्यवहारः । क्रमेणेति-दिङ्मात्रेणेति शेषः । प्रेम दर्शनादिगतो भावव्यञ्जकः कश्चन विशेषः । तत्पूर्वको वशीकारः प्रणयः । परिचयो रहस्यवेदनम् । मयि भवेयुरिति-आश्वासकाङ्क्षा धन्य एवाहं यदि तद्विषयः स्यामित्याकूतध्वननम् । लयस्तन्मयत्वम् । बाला नेच्छति न बहु मन्यते । प्रक्रम उपक्रमः । इति प्रकारे । निशान्तं गृहम् । वृत्तविवर्त्तनव्यतिकरा पुनः-

---

(१)-'हरगानी'ति वा पाठः । एवमुत्तरत्र ।

(२) 'सहसे'त्यहृद्यतरो वैकल्पिकः पाठः ।

सा पत्युः प्रथमापराधसमये सख्योपदेशं विना
नो जानाति सविभ्रमाङ्गवलनावक्रोक्तिसंसूचनम् ।
स्वच्छैरच्छकपोलमूलगलितैः पर्यस्तनेत्रोत्पला
बाला केवलमेव रोदिति लुठल्लोलालकैरश्रुभिः ॥३४॥

प्रस्थानं वलयैः कृतं, प्रियसखैरस्रैरजस्रं गतं,
धृत्या न क्षणमासितं, व्यवसितं चित्तेन गन्तुं पुरः ।
यातुं निश्चितचेतसि प्रियतमे सर्वे समं प्रस्थिता
गन्तव्ये सति जीवित! प्रियसुहृत्सार्थः किमु त्यज्यते?॥३५॥

पुनःप्रवृत्तपार्श्वपरिवर्त्तना । एतत्प्रवासोदाहरणं कुतो न स्यादित्याह–एषेति–प्रकरणवशादवसेयेति शेषः । सखीनां भावः सख्यं सौहार्द्दं, तेनोपदेशः, तद्विना तदभावे । सविभ्रमाङ्गवलनादिभिर्वक्रोक्तिभिश्च संसूचनं मानोत्तारणम् । केवलमेवेति समुदितो निपातः(१) । अश्रुपदमत्र कज्जलादिमिलितनेत्रजले, तेनोदकैरिति सङ्गच्छते । गन्तव्य इति–भावे कृत्यः । तेन गमन उपस्थिते सतीत्यर्थः । जीवितेति सम्बुद्धिः(२) ।

---

(१) एवमापातत एकपर्यायभूतस्याव्ययद्वयस्यैकत्रावस्थितिः समाधेयेति टीकाकृत्स्वरसः । अन्यथा पुनरुक्तत्वापत्तेः । केवलं प्राधान्येन रोदनमेव नत्वन्यत्किञ्चिदिति तु नासुगमो व्याख्यामार्गः ।

(२) अत्र जीवित प्रिय इत्युभयत्र पदच्छेद इत्याशयः । एवमपि श्रीधरमाणिक्यचन्द्रौ । अत्र साहित्यचूड़ामणिः—'सुहृत्सार्थ इत्यस्य प्रियसख इत्यनेन पौनरुक्त्यं दुष्परिहरम् । प्रियेति पृथक्पदं सम्बुध्यन्तं, जीवितविशेषणम्, अतो न पौनरुक्त्यमित्येके, तदसत्, सुहृत्सखिशब्दयोः पौनरुक्त्यस्य तादवस्थ्यात्' ।

त्वामालिख्य प्रणयकुपितां धातुरागैः शिलाया-
मात्मानन्ते चरणपतितं यावदिच्छामि कर्तुम् ।
अस्रैस्तावन्मुहुरुपचितैर्दृष्टिरालुप्यते मे
क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते सङ्गमं नौ कृतान्तः ॥३६॥

त्वामिति–कृतान्तो दैवं, क्रूरः श्रेयोविघटनजागरूकः । अत्राकृतिलिखनात्कथञ्चिन्निर्वाह्यपादपतनारम्भेऽप्यस्रै[–वा]सरसमये त्वदीयविलासविशेषसमुद्दीपितशोकावेशविधुरस्य मम बाष्पैर्दर्शनविधानद्वारा विघ्नः क्रियत इति सर्वतन्त्रविदो वाचस्पतिमिश्राः(१) । आधुनिकास्तु लिखनमपीच्छाविषय एव, न तु निर्व्यूढ-

---

(१) अत्र श्रीधरसिद्धान्तो यथा..."शिलापदेन लिखनयोग्यता । लिखतोऽपि ममाश्रूणि निर्गतान्येव, तानि तु दृष्टिपिधानमिव कृतवन्ति, किन्तु मुहुर्मुखप्रोञ्छनेनापास्य कथं कथमपि लिखननिर्वाहः । इदानीन्तु प्रणामकालोद्यममात्रे स्मृततच्चिन्ताविह्वलान्तःकरणस्य मम वारं वारं प्रवाहरूपतामापन्नैरश्रुभिः समन्ताद्दृष्टिर्लुप्यत इति वाचस्पतिमिश्राः । (चण्डीदासोद्धृतं वाचस्पतिमिश्रमन्तव्यमितो भाषया किञ्चिद्भिन्नम् । अत्रायं प्रश्नः प्रसङ्गोत्थः–वाचस्पतिमिश्रकृता प्राचीनतरा काव्यप्रकाशटीका (याऽधुना लुप्तैव) किं चण्डीदाससमयेऽपि विरलप्रचाराऽऽसीत्? उत चण्डीदासः स्मृतिनिर्मोषनिर्यन्त्रितो वा तात्पर्यप्रकटनपरो वा भिन्नमेव सन्दर्भमुद्धरति ?) जानाम्येव यथा प्रणयरोषेर्ष्याव्यवहितेषु विलासेषु मम बाष्पतरलितं चक्षुर्भवतीति...मे इति पदशक्त्या व्यज्यते । अन्यथाऽऽत्मानमिच्छामीत्युपक्रमणे नौ इत्युपसंहारे च प्राप्तत्वाद्व्यर्थताऽऽपत्तिरिति काश्मीरकाः । (काश्मीरकरुचककृते सङ्केते नेदमुपलभ्यते । तदर्वाचीनानां काश्मीरकाणां सिद्धान्तित

हास्यादीनां क्रमेणोदाहरणम्-

आकुञ्च्य पाणिमशुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या
मन्त्राम्भसां प्रतिपदं पृषतैः पवित्रे ।

मिति मन्यन्ते । अत्र च त्वामिति निर्दिष्टनायिकाऽऽलम्बनं, कल्पनाबीजं पूर्वप्रणयकोपस्मरणं, प्राकरणिकश्च मेघोदयादिरुद्दीपनं, लिखितबाष्पश्चानुभावः, सञ्चारिणस्तु स्मृतिशोकदैन्यादयः । एतैः प्रतीयमानैर्यक्षेऽनुमीयमाना रतिः सहृदयहृदयलीनां वासनामुद्बोध्य निखिले तदाकारार्थसिद्धसान्द्रानन्दास्वादे पर्यवस्यतीति–एषैव सर्वत्र रीतिः । अत्र च प्रबन्धपर्यालोचनया विप्रलम्भसञ्चार्युन्माद एवोद्रिक्त इति नेदं रसध्वन्युदाहरणं यद्यपि तथाप्येतन्मात्रानुसन्धाने नोन्मादावभासः स्फुट इत्य-

---

मत्र परामृष्टं भवति । नामतोऽपि तेषामिदानीं नोपलम्भ इति महद्दृष्टवैशसम्) । वयन्तु ब्रूमः–यावदेवैतत्सर्वं कर्त्तुमिच्छामि तावत्संकल्पविषय एव प्रलापसमयानुभूतकृतककोपप्रसादसम्भेदात्मकस्मृतत्वचेष्टाविह्वलस्य ममाविर्भूतैरश्रुभिर्दृष्टिरालुप्यते । तच्चित्रलिखिताया अपि तावदास्तां दर्शनविनोदादिकं यावत्तल्लिखनोचितरेखोपरेखाऽऽदिसूत्रमपि सङ्गमं न सहत इति । अतएव कृतान्तस्यापि पुनः क्रूर इति विशेषणम् । दैवमपि शापमन्तरेण नतन्मिथुनविघटने पटीय इति यथाऽत्र रतिरतितरामुद्दीप्ता तथाऽऽलेख्यादिरूपस्यापि समागमस्य विप्रयोग इति विप्रलम्भोऽपि परं पारमाश्रयत' इति । आधुनिका इति पदेन चण्डीदासेन श्रीधराचार्या एव विवक्षिताः । वाचस्पतिमिश्रसंक्रान्तं समालोचनमन्यत्र कृतमित्यत्र विरम्यते ।

तारस्वनं प्रथितथूत्क(१)-मदात्प्रहारं
हा हा हतोऽहमिति रोदिति विष्णुशर्मा ॥३७॥

हा मातस्त्वरिताऽसि(२)कुत्र किमिदं हा देवताः काशिषः
धिक् प्राणान् पतितोऽशनिर्हुतवहस्तेऽङ्गेषु दग्धे दृशौ ।
इत्थं घर्घर(३) मध्यरुद्धकरुणाः पौराङ्गनानां गिर-
श्चित्रस्थानपि रोदयन्ति शतधा कुर्वन्ति भित्तीरपि॥३८॥

भिप्रेत्योदाहृतम्(४) । प्रतिपदमेकैकेन मन्त्रपदेन संस्कृत्य सिक्तैः पृषतैर्बिन्दुभिः, तारस्वरं यथा स्यात्तथा प्रहितं सर्वदिक्प्रेषितं थूदिति शब्दो यत्र प्रहारे तत्र । विष्णुशर्माऽऽलम्बनं, रोदनवैचित्र्यादिरुद्दीपनं, सामर्थ्यलक्ष्या वैहासिकगताः कपोलस्पर्शदृष्टिसङ्कोचादयोऽनुभावाः । अवहित्थादर्पग्लान्यादयः सञ्चारिणो नोपात्ताः । कुत्र कस्मिन् गन्तव्ये त्वरिताऽसि येनास्मान्सततभक्तानपि नापेक्षसे । अशनिरूपो हुतवहः । दृशाविति–दृशोः पूर्वपरिचितलावण्यलहरीसंवलिततत्तदपाङ्गतरङ्गणादिवैचित्र्याद्विशेषोक्तिः । मध्यरुद्धा मध्य अर्द्धे रुद्धा विच्छिन्नाः बाष्पोदयसंवृतकण्ठतया । अत्र लोकान्तरगतनायिकाऽऽलम्बनं,

---

(१) 'शूत्क'मिति क्वाचित्कः पाठः ।

(२) 'स्वमिताऽत्सी'ति वा पाठः ।

(३) 'गद्गदरुद्धे'ति वा पाठः ।

(४) "मात्राननुसन्धानेनोन्मादाभास एवे"त्युदाहरणचन्द्रिकाकारसम्मतश्चण्डीदासग्रन्थे पाठः । रसनिष्पत्तिनिर्धारणप्रस्तावे रसध्वन्युदाहरणमेव सम्मतमिति तथा निर्देशः ।

कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः ।
नरकरिपुणा सार्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम् ॥३९॥

क्षुद्राः संत्रासमेते(१) विजहत हरयः क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः ।
सौमित्रे ! तिष्ठ पात्रं त्वमसि न हि रुषां(२) नन्वहं मेघनादः
किञ्चिद्भ्रूभङ्ग-(३)लीलानियमितजलधिं राममन्वेषयामि ४०

ग्रीवाभङ्गाभिरामं मुहुरनुपतति स्यन्दने बद्धदृष्टिः(४)

तद्गेहेऽग्निपतनादिरुद्दीपनम्, अश्रुतद्गुणवर्णनप्लुतकरुणस्वर-स्तम्भादिरनुभावः; तत्प्रकाशितो निर्वेदः सञ्चारी(५)। कृत-मिति-अत्र पितृवैरिण आलम्बनम्, अनुमत्यादय उद्दीपनं, प्रतिज्ञाग्रहणं तत्सहचराश्च भृकुटीदन्तौष्ठपीडनादयोऽनुभावाः, उत्साहौग्र्यादयः संचारिणः। अत्र रक्ताङ्गनेत्रता युद्धवीरभेदिनी। क्षुद्रा इति-परं लज्जां दधति, अतादृक्कार्यनिष्पत्त्या लज्जिता

(१) 'त्रासमेन'मिति कुत्रापि पाठः।

(२) 'रुषा नन्वह'मिति वैकल्पिकः पाठः।

(३) 'किञ्चित्'संरम्भेति—'भ्रूभङ्गसंज्ञे'ति वा पाठः।

(४) 'दत्तदृष्टि'रिति वा पाठः।

(५) 'काश्मीरराजमातृमरणे भट्टनारायणकविकाव्यमिद'-मिति प्रकरणनिर्देशो माणिक्यचन्द्रकृते सङ्केते।

पश्चार्धेन प्रविष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्द्धावलीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा
पश्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति॥४१॥

उत्कृत्योत्कृत्य कृत्तिं प्रथममथ पृथूच्छोयभूयांसि(१) मांसान्यं-
सस्फिक्पृष्ठपिण्डा(२)द्यवयवसुलभान्युग्रपूतीनि जग्ध्वा।
आर्त्तः (३)पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-
दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमत्ति ॥४२॥

चित्रं महानेष बतावतारः क्व कान्तिरेषाऽभिनवैव भङ्गिः।
लोकोत्तरं धैर्यमहो प्रभावः काऽप्याकृतिर्नूतन एष सर्गः४३

इव कृतकार्या अपि न मामानन्दयन्तीत्यर्थः(४)। ग्रीवेति-मृगा-नुसारिणो राज्ञ उक्तिः। पश्चादर्द्धं पश्चार्द्धं निपातः। उत्कृ-त्येत्यादि-उच्छोथ उच्छलता। पिण्डं जङ्घार्धविभागः। उग्रपूती-न्युत्कटदुर्गन्धानि। रङ्कश्चिरक्षुधितः। करङ्कोऽस्थिशेषं शिरः। स्थपुटो विकटगभीरभागः। चित्रमिति-अत्र बतेत्यादीनां चित्र-मित्यादिपूर्वपूर्वपदाहितसंस्कारसाहित्येन शक्तिदार्ढ्यं द्रष्टव्यम्। भङ्गिर्व्यवस्थितिः। सृज्यत इति सर्गः।

(१) 'पृथुच्छोथ', 'पृथूच्छोफ', 'पृथूच्छ्राये'ति वा पाठः।

(२) 'पिण्ड्याद्यवयव', 'पीठाद्यवयवे'ति वा पाठः।

(३) 'अन्तःपर्यस्त'-'आत्तस्नाय्वन्'ति वा पाठः।

(४) हनूमन्नाटके रावणपुत्रस्य मेघनादस्येयमुक्तिः।

एषां स्थायिभावानाह—

(४५) रतिर्हासश्च शोकश्च क्रोधोत्साहौ भयन्तथा ।
जुगुप्सा विस्मयश्चेति स्थायिभावाः प्रकीर्त्तिताः ॥३०॥

स्पष्टम्(१) ।

हृदयङ्गमे वस्तुनि सुखोपायत्वसंवेदनं रतिः । वागादिवैकृतैश्चेतोविकाशो हासः । इष्टनाशादिभयाच्चेतोद्रुतिः शोकः । प्रतिकूलेषु तैक्ष्ण्यप्रबोधः क्रोधः । कार्यारम्भेष्वासङ्ग उत्साहः । रौद्रशक्त्या कृतं चित्तवैक्लव्यं भयम् । दोषदर्शनादिभिर्वस्तुनिन्दा जुगुप्सा । लोकोत्तरवस्तुदर्शनाच्चित्तविस्तारो विस्मयः(२) । व्यभिचारिण इति—प्रत्यभिज्ञायमानलौकिकदशाऽऽविर्भावतिरोभावस्वभावो व्रीडाऽऽदिरास्वादाङ्कुरणदशायां व्यभिचारीत्युच्यते । आस्वाददशायान्तु तस्य नानाऽऽकारकर्वुरितघनानन्दस्य द्वित्रिक्षणमात्रजीवितस्य, प्रबन्धेष्ववान्तरानेकवाक्यानां, मुक्तकादौ तु तस्यैव काव्यस्य, पुनः पुनर्भावनया सन्तन्यमानस्वरूपरूपस्यांशानां स्थायिसञ्चारिताविभागो नास्त्येव । अतएव मेघदूतादावुन्मादादिः सञ्चार्यन्तरानुगमसन्तन्यमानतालक्षणा-

---

(१) अत्र भट्टगोपालः—'स्पष्टमिति पाठप्रधानत्वात् प्रमेयस्य, यथासंख्येन योजनं तु स्पष्टतर'मिति ।

(२) रत्यादीनां स्थायिभावानां विस्तरत आलोचनं भरतनाट्यशास्त्रे सप्तमेऽध्याये । एषां प्राधान्यप्रकटनं च तत्रैव श्लोकमुखेन—"यथा नराणां नृपतिः शिष्यानाञ्च यथा गुरुः । एवं हि सर्वभावानां भावः स्थायी महानिह ॥"

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA TEXTS.

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

No. 1—The Kiraṇāvalī Bhāskara, (किरणावलीभास्कर) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Dravya section, by Padmanābha Miśra.
Ed. with Introduction and Index by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-12

No. 2—The Advaita Chintāmaṇi, (अद्वैतचिन्तामणि) [वेदान्त], by Rangoji Bhaṭṭa,
Ed. with Introduction etc. by Nārâyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-12

No. 3—The Vedānta Kalpalatikà, (वेदान्तकल्पलतिका) [वेदान्त], by Madhusūdana Sarasvatī.
Edited with Introduction etc. by Rāmājñā Pāṇḍeya Vyākaraṇāchārya. Rs. 1-12

No. 4—The Kusumānjali Bodhanī, (कुसुमाञ्जलिबोधिनी) [न्याय], a Commentary on Udayana's Theistic Tract, Nyāya Kusumānjali, by Varadarāja.
Ed. with Introduction etc. by Gopinath Kaviraj, M.A, Rs. 2-0

No. 5—The Rasasāra (रससार) [वैशेषिक], a Commentary on Udayana's Kiraṇāvalī, Guṇa Section, by Bhaṭṭa Vādīndra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 6—(Part I)–The Bhāvanā Viveka (भावनाविवेक) [मीमांसा], by Maṇḍana Miśra, with a Commentary by Bhaṭṭa Umbeka.
Ed. with Introduction etc. by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A., D. Litt. Rs. 0-12

No. 6-(Part II)—Ditto Ditto Rs. 0-12

No. 7-(Part I)–The Yoginīhṛdaya dipikā, (योगिनीहृदयदीपिका) [तन्त्र], by Amṛtānanda Nātha, being a Commentary on Yoginīhṛdaya, a part of Vāmakeśvara Tantra.
Ed. with Introduction etc. by Gopīnath Kaviraj, M.A. Rs. 1-8

No. 7—(Part II) Ditto Ditto Rs. 1-4

No. 8—The Kāvyaḍākinī (काव्यडाकिनी) [काव्यशास्त्र], by Gaṅgānanda Kavīndra.

Ed. with Introduction etc. by Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-10

No. 9—(Part I)-The Bhakti Chandrikā (भक्तिचन्द्रिका) [भक्ति], a Commentary on S'āṇḍilyas Bhaktisūtras, by Nārāyaṇa Tīrtha.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 0-15

No. 10-(Part I)-The Siddhāntaratna, (सिद्धान्तरत्न) [गौडीयवैष्णवदर्शन], by Baladeva Vidyābhūṣaṇa.
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A. Rs. 1-2

No. 10-(Part II)—Do. Do. Rs. 2-12

No. 11-The S'rī Vidyā Ratna Sūtras, (श्रीविद्यारत्नसूत्र) [तन्त्र], by Gauḍapāda, with a Commentary by S'aṅkarāraṇya.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstrī Khiste, Sāhityāchārya. Rs. 0-9

No. 12-The Rasapradīpa, (रसप्रदीप) [अलङ्कार], by Prabhākara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya. Rs. 1-2

No. 13-The Siddhasiddhānta Saṅgraha, (सिद्धसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग], by Balabhadra.
Ed, with Introduction by Gopinath Kaviraj, M. A. Rs. 0-14

No. 14-The Triveṇikā, (त्रिवेणिका) [अलङ्कार], by Āśādhara Bhaṭṭa.
Ed. with Introduction by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 0-14

No. 15-(Part I)-The Tripurārahasya. (Jñāna Khaṇḍa) (त्रिपुरारहस्य, ज्ञानखण्ड) [तान्त्रिकदर्शन],
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M.A Rs. 0-14

No. 15-(Part-II)—Do. Do. Rs. 2-4

No. 15-(Part III)—Do. Do. Rs. 2-0

No. 15-(Part IV)—Do. with Introduction, etc. by Gopinath Kaviraj, M. A.

No. 16-The Kāvya Vilāsa, (काव्यविलास) [अलङ्कार], by Chirañjīva Bhaṭṭāchārya.
Ed. with Introduction etc. by Baṭukanātha S'armā Sāhityopādhyāya, M. A. and Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya. Rs. 1-2

No. 17-The Nyāya Kalikā, (न्यायकलिका) [न्याय], by Bhatta Jayanta.
Ed. with Introduction by M. M. Gaṅgānātha Jhā, M. A. D. Litt. Rs 0-14

No. 18-(Part I)-The Gorakṣa Siddhānta Saṅgraha. (गोरक्षसिद्धान्तसंग्रह) [नाथमार्ग],
Ed. with a Prefatory Note by Gopinath Kaviraj, M. A., Rs. 0-14

No. 19-(Part. I)-The Prākṛita Prakāśa (प्राकृतप्रकाश) [प्राकृतव्याकरण], by Vararuchi with the Prākṛita Sañjīvanī by Vasantarāja and the Subodhinī by Sadānanda.
Ed. with Prefatory note etc. by Batuk Nath S'armā, M. A. and Baladeva Upādhyāya, M. A. Rs 2-4

No. 19-(Part.II) Ditto Ditto Rs. 2-12

No 19—(Part. III) Introduction etc. (In Preparation.)

No. 20-The Mānsatattvaviveka (मांसतत्त्वविवेक) [धर्मशास्त्र], by Viśvanātha Nyāyapañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Pandit Jagannātha S'āstri Hoshing Sāhityopādhyāya, with a Foreword by Pandit Gopi Nath Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 0-12

No. 21-(Part I) The Nyāya Siddhānta Mālā (न्यायसिद्धान्तमाला) [न्याय], by Jayarāma Nyāya Pañchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with Introduction etc. by Dr. Mangal Deva S'āstrī, M. A., D. Phil. (Oxon), Librarian, Govt. Sanskrit Library, Sarasvati Bhavana, Benares. Rs. 1-4

No. 21-(Part-II) Ditto Ditto Rs. 2-0

No. 22-The Dharmānubandhi S'lokachaturdaśī (धर्मानुबन्धिश्लोकचतुर्दशी) [धर्मशास्त्र], by S'ri S'eṣa Kṛṣṇa with a Commentary by Rāma Pandit.
Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Assistant Librarian, Government Sanskrit Library, Saraswati Bhavana, Benares. Rs. 1-0

No. 23-The Navarātrapradīpa (नवरात्रप्रदीप) [धर्मशास्त्र], by Nanda Pandit Dharmādhikārī.
Ed. with Introduction etc. by Vaijanātha S'āstrī Varakale, Dharmaśāstra-S'āstrī, Sādholāl Research Scholar, Sanskrit

College, Benares, with a Foreword by Pândit Gopinath Kaviraj, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 24-The S'rī Rāmatāpinīyopaniṣad (रामतापिनीयोपनिषद्) [उपनिषद्], with the Commentary called Rāma Kāśikā in Pūrvatāpinī and Ānandanidhi in Uttaratāpinī by Ānandavana.
Ed. with Introduction etc. by Anantarāma S'āstrī Vetāla Sāhityopādhyāya, Post-Āchārya Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares, with a Foreword by Pandit Gopī Nātha Kavirāja, M. A., Principal, Government Sanskrit College, Benares. Rs 3-12

No. 25-The Sāpiṇḍyakalpalatikā (सापिण्ड्यकल्पलतिका) [धर्मशास्त्र], by Sadāśivadeva alias Āpadeva with a commentary by Nārāyaṇa Deva.
Edited with Introduction etc. by Jagannātha S'āstrī Hosiṅga, Sāhityopādhyāya, Sādholāl Research Scholar, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-4.

No. 26-The Mṛgāṅkalekhā Nāṭikā (मृगाङ्कलेखानाटिका) [नाटिका], by Viśvanātha Deva Kavi.
Edited with Introduction etc. by Nārāyaṇa S'āstri Khiste Sāhityāchārya, Asst. Librarian, Government Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-0

No. 27-The Vidvachcharita Panchakam (विद्वच्चरितपञ्चकम्) [निबन्ध], By Nārāyana S'āstri Khiste, Sāhityacharya, Assistant Librarian, Govt. Sanskrit College, Sarasvati Bhavana Library, Benares. With an Introduction by Gopināth Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 2-0

No. 28-The Vrata Kos'a (व्रतकोश) [धर्मशास्त्र], by Jagannātha S'āstri Hosiṅga Sāhityopādhyāya, late Sadholal Research Scholar, Sanskrit College, Benares. With a Foreword by S'rī Gopinātha Kaviraja, M.A., Principal, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No. 29-The Vṛitti dīpikā (वृत्तिदीपिका) [व्याकरण], By Mauni S'rī Kṛṣna Bhatta.
Edited with Introduction etc. by Pt. Gangadhara S'astri Bhāradvāja, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 1-2

No. 30-The Padārtha Mandanam (पदार्थमण्डन) [वैशेषिक], By S'rī Venīdatta.

Edited with Introduction etc. by Pandit Gopāla S'āstri Nene, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares. Rs. 0-14

No. 31 (Part I)-The Tantraratna (तन्त्ररत्न) [मीमांसा], by Pārtha Sārathi Mis'ra.
Edited by M. M. Dr. Ganganatha Jha, M. A., D. Litt, Vice-Chancellor, Allahabad University Allahabad. Rs. 1-14

No. 31-(Part II) Ditto. Ditto.
Edited by Pt. Gopāl S'āstri Nene, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 32-The Tattvasāra (तत्त्वसार) [न्याय], by Rakhāldas Nyāyaratna.
Edited with Introduction etc. by Harihara S'astri, Benares Hindu University. Rs. 1-0.

No. 33-(Part I) The Nyaya Kaustubha (न्यायकौस्तुभ) [न्याय], by Mahadeva Puntamkar.
Edited with Introduction etc. by Umes'a Miśra, M. A., Allahabad University, Allahabad. Rs. 3-4

No. 34-(Part I) The Advaita Vidyātilakam (अद्वैतविद्यातिलकम्) [शाङ्करवेदान्त], by S'rī Samarapuṅgava Dīkṣita.
With a Commentary by S'rī Dharmayya Dīkṣita.
Edited with Introduction, etc, by Ganapati Lal Jha, M. A., Sadholal Research Scholar, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 35-The Dharma Vijaya Nāṭaka (धर्मविजयनाटक) [नाटक], by Bhūdeva S'ukla.
Edited with Introduction etc, by Pandit Nārāyana S'āstri Khiste, Asst. Librarian, Govt. Sanskrit Library, Benares. Rs. 1-4

No. 36-The Ānanda Kanda Champū (आनन्दकन्दचम्पू) [चम्पू], by Mitra Miśra.
Edited, with a Foreword by Gopinath Kaviraj, M. A., by Nanda Kishore Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 3-8

No. 37-The Upanidāna Sūtra (उपनिदानसूत्रम्) [वेद],
Edited with Introduction by Dr. Mangaldeva S'āstri, M. A., D. Phil. Rs. 1-0

No 38-The Kiranāvali prakās'a dīdhiti (Guna), (किरणावलीप्रकाशदीधिति) [वैशेषिक], by Raghunāth S'iromani.
Edited by Pandit Badrināth Sāstri, M. A., Lucknow University. Rs. 1-12

No. 39-The Rāma Vijaya Mahākāvya, (रामविजयमहाकाव्य) [काव्य], by Rupanātha.
Edited by Pt. Ganapatilal Jha, M. A. Rs. 2-0

No. 40-(Part I) The Kālatattva Vivechana (कालतत्त्वविवेचन) [धर्मशास्त्र], by Raghunātha Bhaṭṭa.
Edited with a Foreword by Gopinātha Kaviraja M.A. by Nanda Kishore S'arma Sāhityāchārya, Research Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs. 4-0

No, 40 (Part II) Do Do

No. 41-(Part I) The Siddhānta Sārvabhauma (सिद्धान्तसार्वभौम) [ज्योतिष], by S'rī Munīśvara.
Edited with Introduction etc. by Jyautiṣāchārya Pandit Murlidhara Thakkura, late Sadholal Scholar, Sanskrit College, Benares. Rs 3-0

No. 42-The Bheda Siddhi (भेदसिद्धि) [न्याय], by Vis'vanātha Panchānana Bhaṭṭāchārya.
Edited with notes etc., by Nyāya Vyākaranāchārya Pandit Sûrya Nārāyaṇa S'ukla, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 43-(Part I) The Smārtollāsa (स्मार्तोल्लास) [कर्मकाण्ड], by S'iva Prasāda.
Edited with Introduction, notes, etc, by Vedāchārya Pandit Bhagavat Prasad Miśra, Professor, Govt. Sanskrit College, Benares.

No. 44-(Part I) S'ūdrāchāra S'iromani (शूद्राचारशिरोमणि) [धर्मशास्त्र],
Edited by Sāhityāchārya Pandit Narayan S'astri Khiste.

No. 45-(Part I) Kiranāvalī Prakāśa (Guna) (किरणावली प्रकाश-गुण) [वैशेषिक], by Vardhamāna.
Edited with a Foreword by Pt. Gopinath Kaviraj, M., A., by Pandit Badrinath S'astri, M. A., Lucknow University.

No. 46-(Part I) Kāvya prakāśa dīpikā (काव्यप्रकाशदीपिका) [अलङ्कार], by S'rī Chaṇḍī Dāsa.
Edited by S'rī S'ivaprasāda Bhaṭṭācharya, M. A., Professor, Presidency College, Calcutta.

No. 47-Bhedajayaśrī (भेदजयश्री) [माध्ववेदान्त], by S'rī Tarkavāgīśa Bhaṭṭa Venīdattāchārya.
Edited with Introduction etc, by Pandit Tribhuvan prasad Upādhyāya, M. A., Inspector of Sanskrit Pāṭhashalas, United Provinces, Benares.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES:

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Vol. I—

(a) Studies in Hindu Law (1) : its Evolution, by Gaṅgānātha Jhā.
(b) The View-point of Nyāya Vaiśeṣika Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
(c) Nirmāṇa Kāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 1-12

Vol. II—

(a) Paraśurāma Miśra alias Vāṇī Rasāla Rāya, by Gopinath Kaviraj.
(b) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
(c) S'tudies in Hindu Law (2):—its sources, by Gaṅgānāth Jha.
(d) A New Bhakti Sūtra, by Gopinath Kaviraj.
(e) The System of Chakras according to Gorakṣa nātha, by Gopinath Kaviraj.
(f) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
(g) Hindu Poetics, by Batuka nātha S'armā.
(h) A Seventeenth Century Astrolabe, by Padmākara Dvivedi.
(i) Some aspects of Vīra S'aiva Philosophy, by Gopinath Kaviraj.
(j) Nyāya Kusumāñjali (English Translation), by Gopinath Kaviraj.
(k) The Definition of Poetry, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.
(l) Sondala Upādhyāya, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. III—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob.
(b) Studies in Hindu Law (3): Judicial Procedure: by Gaṅgānātha Jha.
(c) Theism in Ancient India, by Gopinath Kaviraj.
(d) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.
(e) Naiṣadha and S'rī Harṣa by Nīlakamala Bhaṭṭāchārya.
(f) Indian Dramaturgy, by P. N. Pātankar. Rs. 5.

Vol. IV—

(a) Studies in Hindu Law (4): Judicial Procedure: by Gaṅgā-nātha Jha.

(b) History and Bibliography of Nyāya Vaiśeṣika Literature, by Gopinath Kaviraj.

(c) Analysis of the Contents of the Ṛgveda-Prātiśākhya, by Maṅgala Deva S'āstrī.

(d) Nārāyaṇa's Gaṇita kaumudī, by Padmākara Dvivedi.

(e) Food and Drink in the Ramayanic Age, by Manmatha natha Roy

(f) Satkāryavāda: Causality in Sāṅkhya, by Gopinath Kaviraj.

(g) Discipline by Consequences, by G. L. Sinha.

(h) History of the origin and expansion of the Aryans. by A. C. Ganguly.

(i) Punishments in Ancient Indian Schools, by G.L. Sinha. Rs 5

Vol. V—

(a) Ancient Home of the Aryans and their migration to India, by A. C. Ganguly.

(b) A Satrap Coin, by Shyamalal Mehr.

(c) An Estimate of the Civilisation of the Vanaras as depicted in the Rāmayaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(d) A Comparison of the Contents of the Ṛgveda, Vajasaneya, Taittirīya & Atharvaveda Prātiśākhyas, by Maṅgala Deva S'āstri.

(e) Formal Training and the Ancient Indian Thought, by G.I Sinha.

(f) History and Bibliography of Nyāya Vais'eṣika Literature, by Gopinath Kavirāj.

(g) A Descriptive Index to the names in the Rāmāyaṇa, by Manmatha nātha Roy.

(h) Notes and Queries, (1) Virgin Worship, by Gopinath Kaviraj. Rs. 5

Vol. VI—

(a) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. G. A. Jacob..

(b) Some Aspects of the History and Doctrines of the Nāthas, by Gopinath Kaviraj.

(c) An Index etc. the Ramayana, by Manmatha nātha Roy.

(d) Studies in Hindu Law by M. M. Gaṅganatha Jha.

(e) The Mimamsa manuscripts in the Govt. Sanskrit Library (Benares), by Gopinātha Kavirāj.

(f) Notes and Queries, by Gopinātha Kavirāj.

Vol. VII.

(a) Bhāmaha and his Kāvyālaṅkāra, by Baṭukanātha S'armā and Baladeva Upādhyāya.

(b) Some variants in the readings of the Vais'eṣika Sūtras, by Gopinātha Kavirāj.

(c) History and Bibliography of Nyâya Vais'eṣika Literature, by Gopinātha Kavirāj.

(d) An attempt to arrive at the correct meaning of some obscure Vedic words, by Sītāram Joshi.

(e) A comparison of the contents of the Rig Veda, Vajasaneya, Taittiriya, and Atharva Veda (Chāturadhyāyika) Prātis'ākhyas, by Mangal Deva Shāstri.

(f) An Index to the Ramayana, by Manmatha Nāth Roy.

(g) An Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. J. A Jacob.

(h) Gleanings from the Tantras, by Gopinātha Kavirāj.

(i) The date of Madhusudana Saraswati, by Gopinātha Kavirāj.

(j) Descriptive notes on Sanskrit Manuscripts, by Gopinātha Kavirāj.

(k) A note on the meaning of the word Parārdha, by Umes'a Mis'ra.

Vol. VIII.

(a) Indian Philosophy, by Taraknath Sanyal.

(b) An Index to the Rāmāyaṇa, by Manmatha Nath Roy.

(c) Index to S'abara's Bhāṣya, by the late Col. J. A Jacob.

(d) Hari Svāmi, the commentator of S'atapatha Brāhmana and the date of Skanda Svami the commentator of the Ṛigveda, by Mangaladeva S'āstri.

(e) Mysticism in Veda, by Gopināth Kaviraj.

(f) The Deva dāsī: a brief history of the Institution, by Manmatha Nātha Roy.

Vol. IX (In progress)

(a) The Life of a Yogin, by Gopinātha Kavirāj.

THE PRINCESS OF WALES SARASVATI BHAVANA STUDIES

(SANSKRIT)

SARASVATALOKA

Edited by

GOPINATH KAVIRAJ, M. A.

Kirana 1 (In progress)

(a) Mangalam, etc, by Nārāyaṇa S'āstri Khiste.

(b) Mimansaka mata saṃgraha, by Haranchndra Bhaṭṭācharya.

(c) S'rimad Āchārya Mandana Mis'ra by Chinna Swami S'astri

(d) Bhagavato Buddhasya Charitam Upades'as'cha : by Gopinatha Kaviraj.

Kirana I (Supplement)

Sanskrita Kavi Parichaya-(Bharavi) by Nanda Kishore Sharma.

Kirana II (In progress)

(a) S'āradā Prasādanam by Nārâyana S'āstri Khiste.

(b) Chūḍāmaṇi Dars'anam by S'as'adhara Tarkachūḍāmaṇi.

To be had of

The Superintendent

Government Press, U. P.,

Allahabad.

VOLUME 2

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(४६)

काव्यप्रकाशदीपिका

चण्डीदासविरचिता

(द्वितीयो भागः)

सम्पादकः
श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः

वाराणस्याम्
१८८६ तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशनविभागः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी—२

मूल्यम् १.५० रूप्यकाणि

SARASVATĪ BHAVANA GRANTHAMĀLĀ

Vol. 46

PART II

V. 2

GENERAL EDITOR
Surati Narayana Mani Tripathi
Vice-Chancellor
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

KĀVYA PRAKĀŚA DĪPIKĀ

by

CHANḌĪ DĀSA

VARANASI
1965

Published by :—
Director, Research Institute
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Printed by :—
Eureka Printing Works (P) Ltd.
Godowlia, Varanasi.

व्यभिचारिणो ब्रूते—

(४६) निर्वेदग्लानिशङ्काऽऽख्यास्तथाऽसूयामदश्रमाः।
आलस्यं चैव दैन्यं च चिन्ता मोहः स्मृतिर्धृतिः ॥३२॥

ऽनुबन्धयोगेऽपि स्थायित्वं न लभते पूर्वप्रसिद्धपात्रगत-स्थैर्यप्रत्यभिज्ञाविरहात्। तत्र हि रत्यादय एव स्थिराः, उन्मादादादयस्तु बुद्बुदवत् मग्ननिमग्नस्वरूपा(१) एव। तथा च हासशोकादीनां क्वचन स्थायिनामपि रत्युत्साहादौ तदभावात् सञ्चारिता। त्रयस्त्रिंशद्व्यभिचारिण इति त्वयोगत्वव्यवच्छेदार्थम्। एते हि न क्वचित् स्थायिनः। एतेषाञ्च सात्त्विकेभ्यः सत्त्वाविर्भावविशेषेभ्यो न वैधर्म्यं, किन्तु रत्यादिभ्य एव(२)। यद्वा तेषां नान्तःकरणपरिणतित्वमिति (?) न ते व्यभिचारिणः। व्यभिचारिणो हि भावाश्चित्तवृत्तिविशेषा एवेति सकलमनाकुलम्(३)।

(१) तथा च भावप्रकाशनकारः—'मज्जन्तश्च निमज्जन्तः कल्लोलास्ते यथाऽर्णवे। तस्योत्कर्षं वितन्वन्ति यान्ति तद्रूपतामपि। तथा स्थायिनि निर्मग्ना ह्युन्मग्ना व्यभिचारिणः। पुष्णन्ति स्थायिनं स्वांश्च तत्र यान्ति रसात्मताम्" इति।

(२) "एतच्च केभ्यः सत्त्वाविर्भावविशेषेभ्यो नसञ्चनसञ्चारिभ्यः न वैधर्म्य"मिति मूलपुस्तकेऽस्फुटः पाठः। एतदुत्तरवाक्ये च पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति।

(३) भावपदेन चित्तवृत्तिविशेषा एव विवक्षिता इति प्रागेवोक्तम्। तेषामात्यन्त्यं लौकिके जगति यद्यपि सम्भवति तथाप्यलौकिककाव्यार्थमये रसात्मनीयत्ता सम्भवतीति सुस्थित एव तेषां गणना-

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगो जडता तथा।
गर्वो विषाद औत्सुक्यं निद्राऽपस्मार एव च ॥३२॥

चिन्ताग्लानिदैन्यादिकृततत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादिजं स्वावमाननं निर्वेदः। निधुवनादिजा निष्प्राणायमानताकम्पानुत्साहादिहेतुर्ग्लानिः। आत्मदुर्नयादेरनिष्टोत्प्रेक्षणकृतकम्पास्यशोषवैवर्ण्यादिहेतुः शङ्का। गर्वदौर्जन्यादिभूरवज्ञादोषैकदर्शनादिकृदसूया परैश्वर्यासहिष्णुता। मदिराऽऽदिकृतः सम्मोहानन्दसम्भेदः स्खलनहसितादिकारी मदः। स्वेदाङ्गभङ्गादिकृतमनःखेदः सम्भोगादिजः श्रमः। जृम्भाऽऽसितादिकृत्क्रियावैरस्यं नीचादेरालस्यम्। वैवर्ण्यमलिनवसनताऽऽदिहेतुर्दारिद्र्यादेरनौजस्यं दैन्यम्। सन्तापशून्यमनस्त्वादिहेतुरैश्वर्यभ्रंशादिकृता चित्तव्यासक्तिश्चिन्ता। भयव्यसनादिजन्या पतनघूर्णनादिजनिका विचित्तता मोहः। सदृशदर्शनादितो रससमुल्लासादिहेतुर्वासनोद्बोधः स्मृतिः। अभीष्टलाभादिजश्चित्तसन्तोषो वदनविकाशादिहेतुर्धृतिः। असदृशाचरणादितो धाष्टर्याभावो भूलिखनावाङ्मुखत्वादिहेतुर्व्रीडा। भर्त्सनादिहेतुरविमृष्यकारित्वं

निर्देशक्रमः। "एवं काव्यार्थानुसान् भावयन्ति कुर्वते—स्थायिव्यभिचारिकलापेनैव ह्यास्वाद्यो लौकिकार्थो निगद्यते"। अन्यच्च प्रयोगोचितान्भावानेवाश्रित्यैते वर्तन्त इति ह्याम्नायसिद्ध : सम्प्रदायः। एषां भावानां प्रतिरसं विभागो नाट्यशास्त्रे दर्शितः। आस्वेवान्तर्भवन्तीति—यथा निर्वेदव्यतिरिक्तस्य शमस्य निर्वेदान्न पृथग्गणनम्।

सुप्तं प्रबोधोऽमर्षश्चाप्यवहित्थमथोग्रता।
मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरणमेव च ॥ ३३ ॥

मात्सर्यद्वेषादिकं चपलता। बन्धुसङ्गमादिजश्चित्तप्रसादो नयनोल्लासपुलकादिहेतुर्हर्षः। विस्मृतिकम्पादिकृतविभवौत्सुक्यादिजः सम्भ्रम आवेगः। इष्टानिष्टदर्शनश्रवणाद्युत्थाऽप्रतिपत्तिरनिमेषनेत्रताऽऽदिहेतुर्जडता। लावण्यैश्वर्यादिजः सविलासाङ्गवीक्षणादिकृच्चित्तोत्सेको गर्वः। प्रारब्धासिद्ध्यादिजः सहायान्वेषणत्वादिहेतुः सत्त्वभ्रंशो विषादः। सुरतादौ कालक्षेपाक्षमत्वं स्वेदादिकृदौत्सुक्यम्। चिन्ताऽऽदि मनःसम्मीलनं जृम्भाऽऽदिहेतु निद्रा। चित्तविक्षेपाग्रहावेशदुःखादिजोऽपस्मारः(१)। निद्राऽऽलस्यस्वप्नायिताऽऽदिहेतुर्विषयाननुभूतिः सुप्तम्। निद्राक्षये चेतनाशयः प्रबोधः। अवज्ञाऽऽदेरभिनिविष्टत्वं तर्जनादिकृदमर्षः। व्यापारान्तरासङ्गादिकृद् व्रीडादेर्विक्रियागुप्तिरवहित्थम्। चोरादौ चण्डत्वं तर्जनताडनाऽऽदिकृदुग्रता। हर्षावेगादिहेतुः शास्त्रादेस्तत्त्वज्ञानं मतिः। कामशोकादिजः कम्पस्वेदादिहेतुरन्तःकरणोपरोधो व्याधिः। हर्षशोकाग्रहावेशोत्कण्ठादिजोऽस्थानहसितगीतरुदितकृच्चित्तसम्मोह उन्मादः। शोकादितो जीवोद्गमारम्भान्त-

---

(१) एवं भारतीये नाट्यशास्त्रे—"अपस्मारो नाम देवयक्षनागभूतपिशाचादीनां ग्रहणानुस्मरणोच्छिष्टशून्यागारसेवनाशुचिकालान्तरा(?) परिपतनव्याध्यादिभिर्विभावैः समुत्पद्यते"।

त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारिणः ।
त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नामतः(१)॥३४॥

निर्वेदस्यामङ्गलप्रायस्य प्रथममनुपादेयत्वेऽप्युपा-

विविधचेष्टाकृन्मरणम् । संभ्रमोत्कण्ठादिहेतुर्गर्वितादेर्मनःक्षोभस्त्रासः । सन्देहप्रभवो विमर्षः शिरोऽङ्गुल्यादिनर्त्तनकृद्वितर्कः । भावाश्चित्तवृत्तयः–तेन मरणादीनां जीवनपरित्यागरूपता निरस्ता । शेषास्तु चित्तवृत्तयः काश्चिदास्वेवान्तर्भवन्ति, काश्चिदेतासामेव विभावानुभावरूपा इति पृथङ् नोक्ताः । अतएवोक्तं, नामत इति । नामत उद्देशमात्रेणोक्ताः स्वयञ्च विविच्य बोद्धव्या इत्यर्थः । स्थायिताऽभिधानार्थं स्थायित्वसूचनार्थम् । स्थायिनां सन्निकर्षश्चर्वणक्षणेऽत्रास्तीत्यारम्भादेव(२)रसाक-

---

(१) भरतनाट्यशास्त्रीयाः कारिकाः । एवमन्यत्र राजानकतिलककृतत्वेन सम्भाव्यमाने औद्भटकाव्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि विवरणे वृत्तेः सूत्रार्थस्य सर्वथा संवादे मम्मटभट्टोपज्ञान्येतानीति न दृढो निश्चयः । उभयोरप्येतयोः प्राचीनतराणां वृद्धानां रचनैतानीति मन्यामहे । ।

(२) 'सन्निकर्षश्चपननेत्रास्ती'त्यादर्शपुस्तके पाठः । अत्र सान्द्रानन्दमयेत्याद्यंशे पाठो विपर्यस्तः । स्रक्सूत्रन्यायेन नियतावस्थानं स्थायिनां, व्यभिचरिणान्तु फेनबुद्बुदन्यायेनानियतावस्थानमिति स्थिते स्थायिव्यभिचारिणोर्भेदे कस्यापि भावस्य स्थायित्वं व्यभिचारित्वञ्चोभयं नासंवादि यदाहुः "रत्यादयोऽप्यनियते रसे स्युर्व्यभिचारिणः ।" एकत्र चरमक्षणपर्यन्तस्थायित्वे स्थायित्वम् , अन्यत्रोपकर्त्तृत्वदशायामवस्थानात्तत ऊर्ध्वं विलयाद्व्यभिचारित्वमायातम् ।

दानं व्यभिचारित्वेऽपि स्थायिताऽभिधानार्थम् । तेन––

(४७) निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः ।

यष्टिचर्वणन्यायेन सान्द्रानन्दमयानुविद्धाङ्गचमत्कारो रसः, पानकादौ कर्पूराद्यंशवत् । किञ्चिल्लज्जाऽऽदिप्रयुक्तचमत्कृतित्वे सञ्चारिप्राधान्यं, नीरसप्रायशुष्कनारिकेलचर्वणवत् पर्यन्ते किञ्चिदास्वादे भावमात्रम्—इति स्वसंवेदनमूलानादिसहृदयपर[म्परा)-मननप्रसिद्धिकृत एव हि रसभावव्यपदेशविभागः । (१)अहो वेत्यादौ सम्भ्रमः (१) स्वल्पोऽनुभूयते, न चासौ शृङ्गारादिरिति निरवद्यो नवमरसवादः । स्त्रैणं स्त्रीसमूहः । यान्तीति-

---

(१) यद्यपि "न भावहीनोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जित"इत्यभियुक्तोक्त्या रसभावयोर्भेदो भाक्त इवापाततः प्रतीयते, यद्यपि च 'नानाऽभिनयसम्बन्धान्भावयन्ति रसानिमान् । यस्मात्तस्मादमो भावा विज्ञेया नाट्ययोक्तृभि'रिति मुनिवचनाद्भाव्यभावकसम्बन्धोऽप्यनयोः शास्त्रसिद्धस्तथाऽपि पर्यन्ते भेदोऽनुभवसिद्ध एव । शास्त्रञ्चैतदनुकूलमप्युपलभ्यते—"विभावैरनुभावैश्च सात्त्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुत्वं स्थायिभावो रसः स्मृतः" इति । रसस्य व्यभिचारिभाववैलक्षण्यं स्पष्टम् । "अलौकिकविभावादिव्यपदेशभाग्भिः... गुणप्रधानतात्पर्याश्रयेण सामाजिकधियि सम्यग्योगं सम्बन्धमैकाग्र्यं वाऽऽसादितवद्भिरलौकिकनिर्विघ्नसंवेदनात्मकचर्वणागोचरतां नीतोऽर्थश्चर्व्यमाणतैकसारो न तु सिद्धस्वभावस्तात्कालिक एव नतु चर्वणातिरिक्तकालावलम्बी······स्थायिविलक्षण एव रस"इत्यभिनवगुप्ताचार्याः ।

यथा —

अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्ठे(१) वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा ।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्ति दिवसाः
क्वचित्पुण्यारण्ये (२)शिव शिव शिवेति प्रलपतः ॥४४॥

'कदाकर्णोर्विभाषये'ति भविष्यति वर्त्तमाना । (३) निर्वेदस्थायीति — चिरन्तनदिशा । वस्तुतस्तु निरीहावस्थायामानन्दोत्तररूपः शम एवास्य स्थायी, निर्वेदस्तु सञ्चार्येव, तस्य स्वावमतिमात्रत्वात् विषयानां प्रत्ययमात्रत्वाद्वा (?) शान्तेषु सुखातिशयरूपत्वात् । तदुक्तम् —

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम्(४)॥ इति ।

अत्र चानित्यताऽऽदिना सर्वजगन्निःसारताभावने परमार्थस्वरूपमालम्बनं,पुण्यतीर्थादय उद्दीपनं,पुलकादयोऽनुभावाः,हर्षादयः सञ्चारिणः । तस्य बीभत्सेऽन्तर्भावस्तु नोचितः , तत्र विषयजुगुप्सायाः(५) प्राधान्यात् । दयावीरदैवतरत्यादीनान्तु

(१) 'लोष्टे'ति प्रायो दाक्षिणात्यानां पुस्तकेषु पाठः ।

(२) 'पुण्येऽरण्ये' इति वा पाठः ।

(३) वर्त्तमानेति कलापव्याकरणे लटः पर्यायरूपा क्रियाविभक्तिः।

(४) महाभारते शान्तिपर्वीये मोक्षधर्मप्रकरण इत्याकरनिराकरणं कुत्रापि ।

(५) विषयमात्रजुगुप्सा शान्तरसे, विषयविशेषजुगुप्सा बीभत्स इति स्फुटोऽनयोर्भेदः ।

(४८) रतिर्देवादिविषया व्यभिचारी तथाऽञ्जितः ॥३५॥
भावः प्रोक्तः —

साहङ्कारदशायामत्र नान्तर्भावः । नचायं सर्वजनावेद्यतया न रसः, शृङ्गारादीनामपि शुकादीनामवश्यत्वात् । तस्माद्विलक्षण एवायं नवमो रस इति सन्तोष्टव्यम् ।

रतिर्देवादिविषयेति — परस्परावस्थाऽनुरूपपरिपोषबीजाभावान्न रसः । अन्यासङ्गेनात्यन्तपोषे तु दैवतरतेः शान्तान्तर्भाव (१) इत्युक्तप्रायं सर्वमिति । न च नायिकाविषयेऽपि रतेः क्वचित्तावन्मात्रताऽस्तु(१) यथा 'स्तुमः क'मित्यादौ । तत्र हि प्रकरणपर्यालोचनयाऽन्योन्यजीवितसर्वस्वताविरहान्न रसता । विषयानौचित्यादिविरहाच्च नाभासः । एवं हासादीनामप्यपुष्टौ भावमात्रता भावुकैर्बोद्धव्या(२) । तत्रापि च वासनोद्बोधरूपत्वं समूहालम्बनात्मकत्वञ्च पूर्वप्रक्रियाऽनुसारेण ज्ञेयम् । स्वरूपमात्रभेदेन हि रसभावव्यपदेश इत्युक्तम् । व्यभिचारीति — कनकधूपामोदादौ मङ्गल्यादिभाग इव किञ्चिदाक्रान्त इव चमत्कृतिजीवातुत्वेन भावकैरपोह्य क्षिप·

(१) शान्तेऽन्तर्भाव इति वरम्, शान्तिपदेन पारिभाषिकतया तस्य रसस्याग्रहात् ।

(२) 'क्वचित्तावन्मात्रताथावस्त्विस्यादा'वित्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तके । एतदुत्तरवाक्ये तत्रेति पदेन देवादिविषयाया रतेः परामर्शो यथा "अहौ वा हारे वे" त्यादौ लक्ष्ये ।

आदिशब्दान्मुनि-गुरु-नृप-पुत्रादिविषया । कान्ताविषया तु व्यक्ता शृङ्गारः ।

उदाहरणम्—

कण्ठकोणविनिविष्टमीश ! ते कालकूटमपि मे महाऽमृतम् ।
अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि मे न रोचते ॥४५॥

हरत्यघं संप्रति हेतुरेष्यतः
शुभस्य पूर्वाचरितैः कृतं शुभैः ।
शरीरभाजां भवदीयदर्शनं
व्यनक्ति कालत्रितयेऽपि योग्यताम् ॥ ४६ ॥

माण इत्यर्थः । तथा चार्थे कान्ताविषया जीवितसर्वस्वाधिकतरत्वाभिमतनायिकाविषया दत्तस्त्रीमात्रविषया वा । व्यक्ता सामग्रीमाहात्म्येन प्राप्तप्रकर्षा । व्यक्त इति क्वचन पाठः । योग्यता माहात्म्यम् । एवमन्यदिति--गुरुषु त्रिकलिङ्गेन्द्रदेवश्रीनृसिंहदेवस्य कविराजश्रीमदुल्लासदासपादेष्व-(२) स्माकं

---

(१) "रतिर्देवादिविषये"ति कारिकायां रतिपदमुपलक्षणम् । रतिहासादीनां सर्वेषामेव स्थायिभावानां तेन ग्रहणम् । परमपुष्टानामप्राप्तरसावस्थानामेव भावपदेन व्यवहारः ।

(२) ओड्रपतिर्महनीयमहिमा प्रथमो द्वितीयो वा नरसिंहदेवोऽत्र समुद्दिष्टः । कविराजपदलाञ्छनः श्रीमदुल्लासदासश्चण्डीदासपितुर्विलासदासस्याग्रजः। असौ राजगुरुरासीत्, न केवलं पुनस्तदधस्तनचन्द्रशेखरविश्वनाथमहापात्रादिवत्सान्धिविग्रहिको राजकर्मचारी । महतो तस्मिंस्त्रिकलिङ्गदेवस्यास्थेति तद्रचितादुपर्युक्तश्लोकादनुमीयते ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् । व्यभिचारी(१) यथा—

जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य दृष्टा मया
मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता पुरः ।
नो यावत्परिरभ्य चाटुशतकैराश्वासयामि प्रियां
भ्रातस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः ॥ ४७

अत्र विधिं प्रत्यसूया ।

(४९)—तदाभासा अनौचित्यप्रवर्त्तिताः ।

तदाभासा रसाभासा भावाभासाश्च ।

तत्र रसाभासो यथा—

स्तुमः कं वामाक्षि ! क्षणमपि विना यं न रमसे
विलेभे कः प्राणान् रणमखमुखे यं मृगयसे ।

ज्येष्ठतातेषु यथा--

पाटवं वचसि तावकं स्मरंस्त्वां विहास्यति सचेतनो हि कः ।
पिञ्जरे सुखनियन्त्रितो वसन् राजकीर ननु मा स्म गाः शुचम् ॥

जाने इति--तत्रास्वादकाले विवेक्तुमशक्यत्वेऽपि पश्चादन्वयव्यतिरेकाभ्यामसूयाप्राधान्यं व्यवस्थाप्यत [इति] तत्त्वम् । अत्रेति—ननु [रतिः], विविक्ततायाः एवात्र वरणीयत्वात् । अनौचित्यं लोकशास्त्रातिक्रमः । एतच्च शृङ्गारादिलक्षणैकदेशयोगोपलक्षणपरम् । तेनाधमपात्रतिर्यगादेरवबोधः । अत्रानेकेति—

---

(१) एवं प्राच्यटीकाकृतां ग्रन्थेषु पाठः । 'अञ्जितव्यभिचारी'ति त्वन्येषां पाठः ।

सुलग्ने को जातः शशिमुखि ! यमालिङ्गसि बलात्
तपःश्रीः कस्यैषा मदननगरि ! ध्यायसि तु यम् ॥४८॥

अत्रानेककामुकविषयमभिलाषं तस्याः स्तुम इत्याद्यनुगतं बहुव्यापारोपादानं व्यनक्ति ।

भावाभासो यथा—

राकासुधाकरमुखी तरलायताक्षी
सा स्मेरयौवनतरङ्गितविभ्रमास्या ।

यमित्यसकृत्कर्मनिर्देश एकविषयः। स च प्रसङ्गतः प्रकरणसाचिव्येन सोपहासोत्प्रासकाकुत्वबलेन स्तुम इत्यादीनां स्तुतिप्राधान्यं निरस्य खण्डास्वादरूपा रसाभासव्यक्तोराविष्कृत्य पर्यन्ते हास्यं परिपोषयति । सोपहासकाकुविरहे तु बह्वा काका तद्गतां रतिं व्यनक्तीत्यर्थः(१) । प्रसङ्गात्तुक्ते रसाभासो रसकाव्येषु वा द्रष्टव्यः । नह्यस्ति रससामग्री(१)–तदुक्तं(२)–'शृङ्गारोऽनुकृ-

---

(१) स्तुम इति कामपि वारयोषितं प्रति कस्यचित्कामुकस्य चाटूक्तिः। प्रतिपादं यत्पदेन भिन्नकामुकसम्बन्धो भोगलालसाघटितः सोत्प्रासकाकुबलेन व्यज्यते । यदि पुनः सरलैषा सम्भावना सद्भावप्रतिपन्नकुलललनाचक्रचरितां सरणिं नातिशेते तदा यमित्यादि प्रतिपादं स्थितैरवान्तरवाक्यैरेक एव काष्ठाऽऽरूढप्रीतिपात्रभूतो दयितः परामृश्येत । तथात्वे न किमप्यनौचित्यम्, अतो रसकक्ष्यायामस्य पद्यस्यान्तर्भावः सुशक इति हि टीकाकृतामाशयः ।

(२) रुद्रटीये (२४।३६) स्थितः "शृङ्गाराभासः स तु यत्र विरक्तोऽपि जायते रक्तः' इति सन्दर्भष्टीकाकृतोद्धृतः स्यात् । लेखकत्रुटि-

तत्किं करोमि विदधे कथमत्र मैत्रीं
तत्स्वीकृतिव्यतिकरे क इवाभ्युपायः ॥ ४९ ॥

अत्र चिन्ता अनौचित्यप्रवर्तिता। एवमन्येऽप्युदाहार्याः।

(५०) भावस्य शान्तिरुदयः सन्धिः शबलता तथा ॥

(हृ)तः, तु यत्राव्यक्तोऽपि जायते व्यक्त' इति । राका अखण्डपूर्णिमा । तरङ्गिता विभ्रमा यत्र तरङ्गितविभ्रमं, तथाभूतमास्यं (१)यस्या इति विग्रहः । तस्याः स्वीकृतिः स्वाधीनकरणं तस्य व्यतिकरः सदातनतारूपं पौनःपुन्यम् । अत्रेति–अभियोज्यावैमुख्यदर्शिनो दुर्भगस्येयमुक्तिः प्रकरणादवसेयेति भावः । एवं हास्यादिरसानां लज्जाऽऽदिभावानाञ्चाभासा आकरेषु स्वयं बोद्धव्या इत्याह—एवमन्येऽपीति ।

भावस्य सञ्चारिणो लौकिकदशायामुदयव्ययशालिनः क्वचिद्विरुद्धसामग्रीप्राधान्येन प्रशमावस्था स्वदते, क्वचित्स्वसामग्रीमाहात्म्येनोदयावस्था, क्वचनोभयसामग्रीयोगेन परस्परविमर्दः, क्वचन पुनः पूर्वपूर्वविमर्देनोत्तरोत्तरोदयपरम्परा। रत्यादेस्तु सतत-

---

वशाद्विपर्यासमापन्नः सः । 'शृङ्गारोऽनुकृत" इति प्रथमपदस्य चण्डीदासानुमतः पाठः स्यात् ।

(१) 'विभ्रमा स्यात्' 'विभ्रमाङ्गा' 'विभमाङ्गी'ति इति चात्रटीकाऽन्तरेषु धृतपाठान्तराणि ।

क्रमेणोदाहरणम्--

तस्याः सान्द्रविलेपनस्तनतटप्रश्लेषमुद्राऽङ्कितं
किं वक्षश्चरणानतिव्यतिकरव्याजेन गोपाय्यते ।
इत्युक्ते क्व तदित्युदीर्य सहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया
साऽऽश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशात्तन्व्या च(१)तद्विस्मृतम्

अत्र कोपस्य ।

एकस्मिन् शयने विपक्षरमणीनामग्रहे मुग्धया
सद्यो मानपरिग्रहग्लपितया चाटूनि कुर्वन्नपि ।
आवेगादवधीरितः प्रियतमस्तूष्णीं स्थितस्तत्क्षणं(२)
मा भूत्सुप्त इवेत्यमन्दवलितग्रीवं पुनर्वीक्षितः ॥ ५१

अत्रौत्सुक्यस्य ।

उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेकतः
सत्सङ्गप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः ।

मविच्छेदिनो नेदं वैचित्र्यम् । तस्या इति—अत्रेर्ष्यारोषस्य परिरम्भसुखजनितजडिमनिमज्जनरूपप्रशम एव काव्ये सर्वस्वम् । एकस्मिन्निति—अत्र क्रोधवेगेन तिरस्कृतस्याप्यौत्सुक्यस्य पुनः [सन्दर्शनादुन्मेष] (३) एव चर्वणाबीजम् । उत्सिक्तस्य सत्वो-

(१) 'सतुसुखवशात्' 'तन्व्याऽपी'ति चात्र चरणे पाठान्तरे ।

(२) 'तत्क्षणा'दिति वा पाठः ।

(३) 'सन्दर्शनादुन्मेष' इत्यंश आदर्शपुस्तके न पूरितः । मूलपुस्तकस्य जीर्णतयाऽस्यांशस्य पूरणं न साधितं गौडीयलिप्यां लिपिकरेण ।

वैदेहीपरिरम्भ एव च मुहुश्चैतन्यमामीलय-
न्नानन्दी हरिचन्दनेन्दुशिशिरः स्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः ॥५२

अत्रावेगहर्षयोः ।

क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा
दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् ।

त्कर्षवशाज्जगत्तृणाय मन्यमानस्य वीरतया रभसोत्फाल उत्साहवेगेनाहङ्कारसमुद्यमप्रकर्षः । अत्रावेगहर्षयोरिति—खण्डयोर्वीरशृङ्गारयोरङ्गतामापन्नयोरितरेतरविरुद्धयोः (१)सञ्चारिणोः सन्धिः । वस्तुतो ह्येवंविधे यद्यङ्गानुद्रेकस्तदा खण्डौ वीरशृङ्गारौ(२), विलक्षण एव वा चित्रनामा रसः, न तु पूर्णः शृङ्गारो वीरो वा । क्वाकार्यमित्यनुशयदेवयानीनाटके ययातेरिति प्रवादः ।

(१) अत्रापि पूर्वव'दितरेतरविरुद्धयो'रित्यंशस्त्रुटितः ।

(२) एषा संज्ञाद्वयी श्रीचण्डीदासोपज्ञा स्यात् । प्राच्यानां पुनः केषाञ्चिदत्र सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः । यदाहुर्दर्पणकृतः स्वग्रन्थे "अतएवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात्पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्। अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानान्तु खण्डरसनाम्ना । यदाहुः "अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गी यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे । आस्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥" इति । श्लोकोऽयं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहीय इत्यनुमीयते ।

किं वक्ष्यन्त्यपकल्मषाः कृतधियः स्वप्नेऽपि सा दुर्लभा
चेतः स्वास्थ्यमुपैहि कः खलु युवा धन्योऽधरं धास्यति॥५१॥

अत्र वितर्कौत्सुक्यमतिस्मरणशङ्कादैन्यधृतिचिन्तानां शवलता। भावस्थितिस्तूक्तोदाहृता च।

(५१) मुख्ये रसेऽपि तेऽङ्गित्वं प्राप्नुवन्ति कदाचन॥

अत्र(१) वितर्कादीनां चिन्तापर्यन्तानां व्यञ्जकभागाः स्पष्टाः। भाव[स्य] स्थितिरुदयव्ययवैशिष्ट्यरहितं स्वरूपं, न तु तद्विलक्षणा काचिदिति भावः।

रस्यते रसीक्रियते इति रसो रत्यादिः। यद्यपि पात्रापेक्षायामत्रान्योऽङ्गी तथाऽपि तदङ्गानामास्वादजीवातुतया काव्ये

(१) अत्र विवेककृतष्टिप्पणं हासमेव जनयतीत्यामूलमुद्ध्रियते-"अयं श्लोकः कस्यचित्कवेः क्वचिन्नाटकादौ कण्वाश्रमे शकुन्तलां दृष्ट्वा तां प्रति प्रवृद्धाभिलाषस्य दुष्यन्तस्य तस्यां ब्राह्मणीत्वमाशङ्कमानस्योक्तिः, अनुशयदेवयानीनामनि नाटके वा ययातेरिति प्रवादः।" अभ्यासगृहीताभिज्ञानशकुन्तलग्रन्थस्य कविपण्डितस्य चण्डीदासस्य मुख्येतरकल्पेऽनयोररुचिरिति सुसिद्धमेव। विक्रमोर्वशीये चतुर्थेऽङ्के उन्मत्तस्य पुरूरवस उक्तिरिति जयन्तभट्टादयोऽनेके प्राचीना अर्वाचीनाश्च टीकाकृतः। श्रीवत्सलाञ्छनकमलाकरभट्टवैद्यनाथादयश्चण्डीदासमतमेवानुसरन्ति। अस्मिन्नेव व्याख्यानेऽकार्यं ब्राह्मणकन्यायामासक्तिरूपं भयं संवदति। विक्रमोर्वशीयचतुर्थाङ्कग्रन्थविषये महती विप्रतिपत्तिर्विदुषां, न चास्य श्लोकस्य भूयस्तरेष्वादर्शपुस्तकेषु तस्योपलम्भः। अतोऽगतिकगत्या उपर्युक्तमेव साधु स्यात्।

ते भावशान्त्यादयः। अङ्गित्वं राजानुगतविवाहप्रवृत्तभृत्यवत्।

(५२) अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिस्तु यः॥
शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स कथितो ध्वनिः।

शब्दशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यः अर्थशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यः उभयशक्तिमूलानुरूपव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधः।

क्वचनाङ्गित्वं प्राधान्यम्। इतरे तु तन्मुखप्रेक्षिणो यथोक्तास्वत्रोदाहृतिषु। भावशान्त्यादय इति-भावा व्यभिचारिणस्तेषां प्रशान्त्यादयश्चेति ज्ञेयम्। राजेति-भृत्यविवाहे राजगमनं हि भृत्यस्यैवोपकरणतां धत्ते।

एवमलक्ष्यक्रमं रसादिस्वरूपं निरूप्य सम्प्रति लक्ष्यक्रमस्य सामान्यानुवादेन विभागमाह—अन्विति। अनु पश्चात्स्वानः कथनं यस्य सोऽनुस्वानस्तदाभस्तत्सदृशः, अतएव सम्यक्लक्ष्यक्रमं प्रतीतिपौर्वापर्यं यत्र व्यङ्ग्ये तत्र स्थितिर्यत्रेति विग्रहः। शब्दस्यार्थस्य तदुभयस्य शक्तेरुद्भवतीति शब्दार्थोभयशक्त्युत्थः। शब्दस्य शक्तिर्मूलं प्रतीतिप्रधानबीजं यस्य स शब्दशक्तिमूलः। तथाभूतोऽनुरणनरूपोऽनुदितसदृशो व्यङ्ग्योऽर्थो यत्रेत्यादिर्विग्रहः कार्यः।

तत्र—

(५३) अलङ्कारोऽथ वस्त्वेव शब्दाद्यत्रावभासते ।
प्रधानत्वेन स ज्ञेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा ॥

वस्त्वेवेति अनलङ्कारवस्तुमात्रम् ।

उल्लास्य कालकरवालमहाम्बुवाहं
देवेन येन जरठोर्जितगर्जितेन ।

अथ विकल्पे । प्रधानत्वेनेति–काकनयनन्यायेन—शब्दात् अवभासत(१) इति पदाभ्यां सम्बध्यते । प्रधानत्वेनोत्कट-तया शब्दाच्छब्दशक्तेरवभासते, अर्थस्य साचिव्यमात्रम् । प्रधानत्वेनावभासत इति गुणीभावनिरासः । शब्दशक्त्यु-द्भवं व्यङ्ग्यं विद्यत अत्र काव्य इति अर्शआदित्वादच्(२) । एवमुत्तरत्रापि । मात्रामित्येवार्थः । तद्व्यवच्छेद्यकथनमनलङ्का-मिति । अलङ्कृतिरलङ्कार इति भावे घञ् । न विद्यतेऽलङ्कारो ऽलङ्कारकत्वमस्येत्यनलङ्कारम् । उल्लास्येति-कालः शत्रुसंहर्त्ता करवालः खड्गः स एव महाम्बु धाराजलं वहतीति महाम्बु-वाहः । करवाल एव महाम्बुनो धाराजलस्य वाहः वहनं प्रसरणं

---

(१) 'वशात इति पदाभ्या'मित्यादर्शपुस्तके मूलोच्छेदपरः पाठः। अस्य 'अनेकार्थस्य शब्दस्ये'त्यादिकारिकया (६७ पृ०') द्वितीयोल्ला-सस्थया लक्ष्यसूचनम्। प्रदीपकृता 'एतेन अभिधाया' इत्यादौ 'यत्के-नचिदुक्तं तन्नादेय'मित्यन्ते ग्रन्थे यत्कटाक्षितं तत् श्रीधरचण्डीदासा-दिमताक्षेपपरं नेति मन्तव्यम् ।

(२) ध्वनिरिति पूर्वकारिकया निर्दिष्टस्य लक्ष्यस्य विभजनपर एवैतदुत्तरो भूयान् ग्रन्थ इति तात्पर्यम् ।

निर्वापितः सकल एव रणे रिपूणां
धाराजलैस्त्रिजगति ज्वलितः प्रतापः ॥५४

कम्फिण- (२) नृपतिपक्षे पक्षान्तरे तु कालकरः कृष्णकान्तिः, बालः प्रत्यग्र इति श्रीधरः कष्टं सृष्टवान् (२) । वस्तुतस्तु (३) रूपक उपमा-समास एव । न च स्फुटीभावान्नेदं ध्वनिः स्यादिति वाच्यं, यत्र हि अस्फुटसादृश्यभागिनि (६) रूपणं वाच्यं तत्रैकदेशान्तररूपणं विना

---

(२) कम्फिणाभ्युदयकाव्यस्य ( ) श्लोक एषः । कम्फिणेति प्रकृतस्य नायकस्य नाम्न इकारयुक्तः पाठ उत्कलीयेषु दाक्षिणात्येषु च पुस्तकेषु दृश्यते । एवमपि सर्वानन्दकृतटीकासर्वस्वे । अर्वाचीनैष्टीकाकृद्भिर्गोविन्दादि-भिर्नेदं शिवस्वामिकृतं काव्यं दृष्टमित्यनुमीयते ।

(२) 'करवाले यन्महदम्बु विपुलं धाराजलं तस्य वाहं प्रवाहमुल्लास्ये'ति पाठः श्रीधरकृतटीकायामुपलभ्यते। साहित्यचूडामणौ (T.S.S.,LXXXV-III, P. 153) भट्टगोपालेनेयं व्याख्यानशैली सबाधेत्युदङ्कितम्। यद्यप्यर्वाची-नैरपि कैश्चिट्टीकाकृद्भिः श्रीधरमतमनुसृतं तथापि कष्टसृष्टिरियमवस्तूत्थापितेति न महती विप्रतिपत्तिरिति चण्डीदासोक्तं साधीयः । एवं सभङ्गश्लेषपक्षमुररीकृत्य निर्बन्धवद्भिर्गोविन्दादिभिर्यत् 'मह उत्सवः स एवाम्बु' इत्यादि वैकल्पिकं व्याख्यानं कृतं तदप्यतिप्रासङ्गिकम् ।

(३) 'सादृश्यं भागिनिरूपण' मित्यशुद्धः पाठ आदर्शपुस्तके ।

(३) अत्र पाठो न सम्यङ् इति प्रतिभाति । परं 'करबालस्याम्बुवाहेति रूपणमिति रूपकेणैव तत्कार्यस्य सिद्धत्वान्नोपमाध्वनेरिदमुदाहरण' मिति पर-मतस्य व्युदासे यत् श्रीधरेण चेष्टितं तत्र वन्ध्ययत्नत्वं तस्येति प्रकटयितुमेव टीकाकृतः, साटोपं विजृम्भितमित्युत्तरग्रन्थतोऽवगम्यते । वृत्तिकारस्वरसोऽपि न विघ्नित इति च टीकाकृतामाशयः ।

अत्र वाक्यस्यासम्बद्धार्थाभिधायकत्वं मा प्रसाङ्क्षीदिति प्राकरणिकाप्राकरणिकयोरुपमानोपमेयभावः कल्पनीय इत्यत्रोपमाऽलङ्कारो व्यङ्ग्यः ।

तदसङ्गतं स्यादिति तस्याक्षेपः स्फुटः–यथा जलदभुजगजं विषमिति । खड्गमेघयोस्तु सादृश्यं व्यक्ततया न परसाचिव्यमपेक्षते, ततश्च स्वमात्रविश्रान्तमिति न रूपणान्तराक्षेपः । देवः प्रभुर्मेघाधिकारी च । धाराजलं धारायाः स्वच्छकान्तिः धाराऽऽकारं जलञ्च । अत्रेति तन्त्रन्यायेन (१) तादृशमुच्चारणं, पदार्थद्वयाभिधायकशब्दप्रतीतेः । प्रतिप्रसवन्यायेन वा कल्पितस्य द्वितीयशब्दस्य द्वितीयार्थोऽभिधेयः । तस्य चासम्बन्धभीत्या उपमाऽऽख्यः सम्बन्धः कल्प्यते (२) । स एव मुख्यतो व्यङ्ग्यः । अर्थान्तरे तु तद्विशिष्टतया व्यङ्ग्यताव्यवहारमात्रमिति केचित् । अत्र व्यङ्ग्योपमावैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यव्यवहारः प्रकृतेऽपि न दण्डवारितः । असम्बन्धभीरुणा चोपमैव कल्पनीयेति किमियं (३) राजाज्ञा,

---

(२) कर्मणां यौगपद्यभावस्तन्त्रमिति हि तन्त्रन्यायोदघोषणम् । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये स्यादि'त्याद्यारभ्य 'श्रुतिशाखाऽन्तरे हेतावुभयार्थप्रयोजक' इति तन्त्रस्यार्थनिर्देशपरान्मेदिनीकोशग्रन्थादुभयार्थप्रयोजकताबीजभूतोऽयं न्यायः उ यस्य प्रकृतशास्त्रानुसारी विमर्शः 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति दर्शनमूलः प्रतिप्रसवन्यायः । पक्षद्वयमपि नात्र प्रसक्तं यथा तथा द्वितीयोल्लास एव 'भद्रात्मन' इत्यादि श्लोकप्रसङ्गे (७२-७३ पृः) निरणायि ।

(२)एवमादर्शपुस्तके । अत्र तच्छब्देन टीकास्थपूर्ववाक्यीयशब्दशक्तेः परामर्शः । स च वाक्यार्थमीमांसकैः कथमपि सोढव्यः ।

(३)'अभीष्टसिद्धावपि खण्डनानामखण्डि राज्ञामपि नैवभाज्ञेति' (**Reprint from the *Pandit* Page 139**) खण्डन-खण्ड-खाद्यकृतां रीतिमनुसरतां टीकाकृतामियं वचोभङ्गिः ।

तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशाकृद्विभो मधुरलीलः ।
मतिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदपक्षाग्रणीर्विभाति भवान् ॥ ५५

उपमैव तत्र प्रतिभासत इति, किमिति तर्हि कल्पना, उपमैव तत्रास्तीति वरम् । यथा चार्थान्तरस्य नाभिधेयत्वं तथोक्तमेवास्माभिः । तस्माद्व्यङ्ग्य एव द्वितीयोऽर्थः—अत्र च शब्दशक्तिरेव । वाक्यस्येति—तदुत्थापितेऽलङ्कारेऽपि तस्या एव प्राधान्यं, नृपतिपर्यायाच्च [देवशब्दात्] सादृश्यमात्रं प्रतीयते, नाभेद इति न रूपकध्वनिव्यवहारः । वृत्तिस्तु (१) रूपकध्वन्यङ्गीकारेऽसम्बद्धः प्रकृतेऽसङ्गतो योऽर्थः अभेदावगमलक्षणः तदभिधायकत्वं तद्बोधकत्वमतिप्रसञ्जकं मा प्रसाङ्क्षीत् नात्र प्रसञ्जनीयं भवतीति प्राकरणिकाप्राकरणिकयो'र्नृपतिमहेन्द्रयोरुपमानोपमेयभावः सादृश्यमात्ररूपः कल्पनीयो निर्णयनीय इति । अत्रेति–काव्ये उपमाऽलङ्कारो व्यवहर्त्तव्य इति शेषः ।

तिग्मः शत्रुषु, रुचिरो मनोहरः स्वजनेषु, प्रतापो दण्डादिजनितं तेजो यस्य । विधुराणां [निशाकृत्] निशा मोहान्धकारस्तं कृन्ततीति । विभो स्वामिन् । मधुरलीलः, न च मलिनचेष्टः । मतिस्तत्त्ववित्तिः, मानश्चित्तोन्नतिः (२), तयोस्तत्त्वेन सारेण वृत्तिर्यस्येति । प्रतिपदं पक्षाणां सहायानामग्रणीः । तिग्मरुचिः सूर्यः अप्रतापः शीतलप्रायः, विधुश्चन्द्रो न निशाकृत् विभो विगतप्रभः, मधुरलीलो रमणीयचेष्टः मधुर्वसन्तः अलीलः युवजनविविधचेष्टारहितः—इत्येके । मतिमान् अतत्वेऽवस्तुनि प्रवर्त्तते । प्रतिपत् पक्षस्याग्रणीः प्रथमतिथिर्न । अत्रेति—द्विपदत्वेऽभिधेये

---

(२) वृत्तेर्व्याख्यानं टीकाकृत्कृतविवरणमिति यावत् ।

(२) 'मानोऽपचितोन्नति'रित्यादर्शपुस्तके पाठः । 'पूजा नमस्याऽपचितिः सपर्याऽर्चाऽर्हणाः समा' इत्यभिधानबलादपपूर्वाच्चिनोतेरर्चापरत्वेऽपचितपदेनार्चार्हाणां ग्रहणे स कथमपि स्यात् ।

अत्रैकैकस्य पदस्य द्विपदत्वे विरोधाभासः ।

अमितः समितः प्राप्तैरुत्कर्षैर्हर्षद ! प्रभो !
अहितः सहितः साधुयशोभिरसतामसि ॥ ५६

अत्रापि विरोधाभासः ।

विरोधाभास एकैकस्य पदस्य व्यङ्ग्य इति योजना। ननु द्विपदत्वेऽप्रतीत इति, तत्कारणाभावात् (१) । अर्थान्तरप्रतीतिरेव कारणमिति चेन्न, परस्पराश्रयप्रसङ्गात् वैयर्थ्याच्च । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले मृग्यम् (२) ।

समितः संग्रामात्प्राप्तैरुत्कर्षैरमितः पारिमित्यरहितः । यशोभिः सहितो युक्तः, असतामहितः श्रेयश्छेत्ता । मितं मानं, तेन हीनोऽमितः । अहितो हितेन रहितो हितसहित इति विरोधः । अत्रापीति-- विरोधस्याभासताप्रतीतिः । पूर्वोक्तरीतिरत्रापि प्रतिपत्तव्या ।

---

(१) अत्र राजपक्षे मतिपदेन तत्त्वज्ञानस्य मानपदेन चित्तोन्नतेर्निशापदेन च 'या निशा सर्वभूताना'मित्यादाविव मोहान्धकारस्य लाभे यत्किञ्चिच्छास्त्र-परिभाषितत्वरूपाप्रतीताभिधस्य दोषस्य शङ्का न कार्यैति टीकाकृतामाशया-विष्करणम् । यदि तावन्मतिपदेन बुद्धिसामान्यस्य, मानपदेन प्रमाणस्य, निशापदेन लक्षणया मरणस्य ग्रहणमभ्युपेयेत यथा यथास्थलमत्र माणिक्यचन्द्र-श्रीधर-श्रीविद्याचक्रवर्त्तिप्रभृतिभिर्दर्शितं तदा नैषा शङ्का साव-काशा भवतीत्यलं पल्लवितेन ।

(२) उत्तरत्राप्युदाहरणचक्र एतदतिरिक्तानां नेयार्थनिहतार्थासमर्थप्रभृतीनां पददोषाणां चण्डीदासप्रदर्शितरीत्या संभव इति युक्तमुक्तम् 'एवमन्य-त्रापी'ति । वस्तुतस्तु 'सहृदयानां वासनाबलाद् द्विपदत्वज्ञानेऽपि········ अप्रकृततया द्वितीयार्थस्य व्यङ्ग्यत्वमक्षत'मित्युद्द्योतकाराणां विवरणं नासारवत् ।

निरुपादानसंभारमभित्तावेव तन्वते ।
जगच्चित्रं नमस्तस्मै कलाश्लाघ्याय शूलिने ॥ ५७

अत्र व्यतिरेकः ।

अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेनालङ्कारता ।

उपादानसम्भार उपकरणसञ्चयः । चित्रं नानाकारमालेख्यञ्च । अत्र निखिलशिल्पिभ्य उत्कर्षः प्रतीयते । स एव व्यतिरेचन-मुत्कर्षणमिति व्युत्पत्त्या व्यतिरेक उच्यते । अत्र विरोधन-व्यतिरेचन-मात्रस्यैव हृदयङ्गमत्वं युक्तं, न तु विरोधिव्यतिरेक्यादीनामित्यलङ्करणां-शमात्रस्य प्राधान्यं सर्वत्रैवालङ्कृतिध्वनौ मन्तव्यम् । ननु अलङ्क्रियते कश्चित्प्रधानभूतोऽर्थोऽनेनेति अलङ्कारपदार्थपर्यालोचनयैव तस्यार्थ-प्राधान्यमवसीयते । नचाप्रधानं व्यङ्ग्यमुपधाय ध्वनिव्यपदेश इत्याह— अलङ्कार्यस्येति–वाच्यापेक्षया मुख्यस्येत्यर्थः । अयमभिसन्धिः—वाच्याङ्ग-भूतव्यतिरेकादिसाजात्यमात्रेणालङ्कारव्यवहारो भाक्तः, न पुनः पारमा-र्थिकः, तस्य व्यङ्ग्यभावेनाप्रतीतेः (२)। रसाद्यपेक्षया पुनरप्राधान्येऽपि न काचित्क्षतिरिति पूर्वमेवोक्तम् । ये तु रसाद्यपेक्षयाऽलङ्कारत्वं मन्यन्ते ते तिमिरपटलपिहितदृशो न वस्तुतत्वं प्रेक्षन्ते । वाच्यवाचकालङ्करणद्वारा हि रसोत्कर्षकमलङ्करणं रसाद्युत्कर्षणमात्रेण [यद्य- ?] लङ्कारतयाऽङ्गी-क्रियते (३) वाच्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गः कस्य गुरोराज्ञया निवार्य इत्यलं शुष्कचर्वणाभिः ।

---

(१) काश्मीरीयप्रत्यभिज्ञादर्शनविमर्शकानां श्रीमतां वसुगुप्ताचार्याणां पद्यमेत-दिति सर्वदर्शनसंग्रहतोऽनुमीयते ।

(२) 'कदङ्गभावेने'त्यादर्शपुस्तकेऽस्फुटः पाठः ।

(३) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'यद्यलङ्कारतयाऽङ्गीक्रियते तदा वाच्यादिष्वपी'-त्यादिः प्रकृते पाठः स्यात् । एतत्साकूतं कटाक्षितं ध्वनिप्रस्थानेऽश्रद्धा-वद्भिर्ध्वनिप्रध्वंसनव्यसननिरतैर्यत्सुबहुसम्बद्धकल्पं जल्पितं तदेवोद्दिश्य

वस्तुमात्रं यथा

पंथिअ ण एत्थ सत्थरमत्थि मणं पत्थरत्थले गामे ।
उण्णअपओहरं पेक्खिऊण जइ वससि ता वससु ॥ ५८

अत्र यद्युपभोगक्षमोऽसि तदा आस्स्वेति व्यज्यते ।

सत्थर स्रस्तरं शास्त्रपूर्वज्ञानोपदेशश्च (१) । मणं मनाक् (२) । पयोधराः स्तना मेघाश्च । अत्र वाच्यव्यङ्ग्ययोः सादृश्यादिविरहान्नालङ्कारध्वनिः । सादृश्यादिहीनयोरपि च स्वरूपमात्रेण ज्ञानेऽपि व्यञ्जनं नियामकमित्युक्तम् (३) । अत्र यदीति पर्यवसानकथनं (४) न तु प्रस्तुतम् ।

टीकाकृद्भिरादर्शविचारभङ्गिप्रतिभामुद्भावयतां खण्डनखण्डखाद्यकृत्प्रभृतीनां सोत्प्रासावज्ञं प्रतिपक्षमतं सकौशलं दूषयतां नीतिमनुसरद्भिर्विहितमित्यापाततः प्रतिभाति । एते रसस्यात्मत्वमङ्गीकुर्वाणा अपि रसं वाच्यत्वपक्षे क्षिपन्तीत्यहो मोहपरम्परा । द्वितीयोल्लासे पञ्चमोल्लासे च विस्तरतोऽस्यापसिद्धान्तस्य निराकरणमकारि ।

(१) शास्त्रमिति पदस्यापि 'सत्थर'मिति प्राकृते विपरिणमनं सम्भवि । एतदेवाभिलक्ष्य व्यङ्ग्यपक्षे 'शास्त्रपूर्वे'त्यादि विवरणं टीकायाम् । यथा च कामशास्त्रस्यैवात्रोद्देशस्तथा 'पत्थर-पओहर-पन्थिअ'पदैर्गाथास्थैः स्फुटमेवाभास्यते ।

(२) अत्रादर्शपुस्तके 'पत्थरत्थले' इत्यस्य विवरणं प्रमादात्पतितं भवेत् । प्रस्तराः पाषाणाः प्रस्तरप्राया अविदग्धाश्चेति व्याख्या ।

(३) द्वितीयोल्लासे 'अनेकार्थस्य शब्दस्ये'त्यादिकया कारिकयाऽभिधामूलव्यञ्जननिर्देशावसरे तत्र च 'भद्रात्मन' इत्यादिलक्ष्यलक्षणप्रसङ्ग (७२-७३ पृ०) दर्शितमेतत् । तत्रोदाहरणे सादृश्यद्योतनेनोपमाध्वानद्वितीयकक्षाऽन्तर्भुक्तो ऽपरो व्यञ्जनाव्यापारः । नेदृशेषु स्थलेषु श्लेषालङ्कारस्य प्रसङ्गः ।

(४) पर्यवसिततयेत्यर्थे ।

शनिरशनिश्च तमुच्चैर्निहन्ति कुप्यसि नरेन्द्र ! यस्मै त्वम् ।
यत्र प्रसीदसि पुनः स भात्युदारोऽनुदारश्च ॥ ५९

अत्र विरुद्धावपि त्वदनुवर्तनार्थमेकं कार्यं कुरुत इति ध्वन्यते ।

शनिर्ग्रहः, अशनिर्वज्रः । उदारो महान् । अनुदारोऽमहान् अनुगतदारश्च । अत्र पूर्वार्धे विरोधिनोः सामानाधिकरण्यविरहान्न विरहावगतिरिति वस्तुध्वनिः । अत एव विरुद्धावपीति द्विवचनं वृत्तौ । उत्तरार्धे च सामानाधिकरण्यमिति विरोधध्वनिरेव । न च पूर्वत्रापि तच्छङ्का, एकविषयताऽभावात् । चकारबलेन वाच्य एवात्र विरोध इति चेन्न, चकारस्यात्र समुच्चयमात्रेणैव पर्यवसन्नतया तत्कृतस्फुटत्वाभावात् । 'कुपतिमपि कलत्रवल्लभ'मित्यादौ तु पृथिवीपतित्वस्य समुच्चयासङ्गत्या कुपतिपदबोध्यत्वाप्रसिद्धतया चापाततोऽपिना विरुद्ध एवार्थ आक्षिप्यते, पश्चात्प्रकरणाद्यालोचनया समाधिरिति (१) वाच्यालङ्कारता । अत एव पूर्वं प्राकरणिकार्थावभासः, पश्चादेव विरोधेन प्रतीतिरिति(?) (२) । एतदेवाभिसन्धायास्माभिः पूर्वं विरोधाभास इति वृत्तौ (३) विरोधस्याभासः प्रतीतिरिति व्याख्यातम् ।

---

(१) समाधिराक्षिप्तस्य विरोधस्य समाधानं, न पुनः 'समाधिः सुकरं कार्य'मित्यादिनोद्दिष्टः पारिभाषिकोऽलङ्कारविशेषः । विरोधालङ्कारध्वनिपक्षे विरोधप्रतीतावेवार्थस्य विश्रान्तिः । अत्र तु प्रकरणाद्यालोचनया विरोधसमाधानरूपे वस्तुन्येव तात्पर्यमिति निष्कृष्टाभिप्रायः ।

(२) अत्र वाक्यं साकाङ्क्षमिति पाठो न सम्यङ् ।

(३) 'तिग्मरुचिरप्रताप' इति 'अमितः समित' इति मूलस्थयोः पद्ययोपरि वृत्तिव्याख्यानावसरे । यच्च साहित्यचूडामणौ (२५७ पृष्ठः) 'सभर्तृसाधारण्येने'त्यादि धर्मशास्त्रस्य साहाय्यमपेक्षितं तत्रानुपादेयमपि वैदग्धीमात्रे पर्यवसितम् ।

[५४] अर्थशक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यञ्जकः संभवी स्वतः ॥
प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धो वा कवेस्तेनोम्भितस्य वा ।
वस्तु वाऽलङ्कृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् ॥
वस्त्वलङ्कारमथ वा तेनायं द्वादशात्मकः ।

स्वतः।कविवर्णनासाचिव्यं विना सम्भवी(१) तया विनाऽर्थप्रकाशकतया स्वरूपेण वा सम्भवी। प्रौढा चमत्काराधाननिर्वर्णनास्वलौकिकार्थोक्तिः प्रौढोक्तिः। तेन कविना। उम्भितस्यान्योक्तौ विनिवेश्य भावकहृदयसंवादयोग्यतया पूरितस्य। कवितुर्हि रामाद्यनुकार्यवन्न रागाद्याविष्टता। ततश्च तदुक्तोपनिबन्धेऽधिकं चमत्करणं संवित्तिसाक्षिकमिति कवि-तन्निबद्धप्रौढोक्तिभेदानादरिणः परास्तव्यामहिमखण्डनकृदादयः(२)। द्वादशात्मकः–प्रधानव्यञ्जकव्यङ्ग्ययोः स्वरूपभेदोपधानात्। अप्रधानव्यञ्ज-

---

(१) 'सम्भाव्ये'त्यादर्शपुस्तकेऽसङ्गतप्रायः पाठः। वस्तुतस्तु 'तया विने'त्याद्यंशोऽधिक एव प्रतिभाति। टीकाव्याकरणपरः कस्यचित् पुस्तकस्य टिप्पण्यंशः प्रमादतः केनापि लिपिकारेण टीकाग्रन्थ एवान्तर्भावितः स्यात्।

(२) महिमपदेन महिमाद्दतस्य व्यक्तिविवेकाख्यध्वनिध्वंसनग्रन्थकर्त्तुर्महिमभट्टस्य ग्रहणं खण्डनकृत्पदेन खण्डनखण्डखाद्यकर्त्ता कवितार्किकधुरीणः श्रीहर्ष एवोद्दिष्टः स्यात् यश्चण्डीदासेन प्राक् रसतत्वविवेचनावसरे (११८पृ०) प्रमाणीकृतः यश्च सरससुन्दरशरवत्तत्परगद्यसन्दर्भप्रवर्त्तनादश'-तया तस्य बहुमत इत्यनुमीयते। परं नायं प्रमाणोपन्यासः सुस्थित इति ध्वनिभेददर्शनऽनास्थावतां महिमभट्टानां प्रौढोक्तिपदार्थमनालोचयतां खण्डनकृतां ग्रन्थतो वा वक्तुं शक्यते। 'यस्य हि यल्लक्षणानुगमे सत्यवान्तरविशेषसंस्पर्शः स तस्य प्रकार इत्युच्यते ..न चात्र विशेषसंस्पर्शः कश्चिदिति सन्दर्भः, प्रथमविमर्शालीयक्विचरावसरे सामान्यतो मतस्यास्य परिपोषकोऽपि नैतद्विशिष्टपदार्थविभजनपरेऽर्थे उपयुज्यते। 'परास्तव्या हेमचन्द्रप्रभृतय' इत्याकारः पाठ एव टीकाग्रन्थीय इति न दुर्विदग्धमनुमानयं यतस्तत्कृतकाव्यानुशासने (४१-४७पृ०) 'इति भेदकथनं न न्याय्यम्। किं प्रपञ्चेन' 'वृत्तौच एवंभेदपरिकल्पने शिष्यव्यामोह एव संपद्यते' इति भेदानादरः स्पष्ट एव।

स्वतःसभवी न केवलं भणितिमात्रनिष्पन्नो यावद्बहिरप्यौचित्येन संभाव्यमानः। कविना प्रतिभामात्रेण बहिरसन्नपि निर्मितः कविनिबद्धेन वक्त्रेति वा द्विविधोऽपर इति त्रिविधः। वस्तु वाऽलङ्कारो वाऽसाविति षोढा व्यञ्जकः। तस्य वस्तु वाऽलङ्कारो वा व्यङ्ग्य इति द्वादशभेदोऽर्थशक्त्युद्भवो ध्वनिः।

क्रमेणोदाहरणम्—

अरसशिरोमणि धुत्ताणं अग्गिमो पुत्ति धणसमिद्धिमओ।
इअ भणिएण णअङ्गी पप्फुल्लविलोअणा जाआ ॥६०

अत्र ममैवोपभोग्य इति वस्तुना वस्तु व्यज्यते।

धन्याऽसि या कथयसि प्रियसङ्गमेऽपि
विस्रब्धचाटुकशतानि रतान्तरेषु।
नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रियेण
सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥६१

अत्र त्वमधन्या अहन्तु धन्येति व्यतिरेकालङ्कारः।

कस्य तु पदादेर्वैचित्र्याद्भेदान्तराणि वक्ष्यन्ते। न केवलमिति प्रौढोक्तिसाहचर्यप्रकटनम्। न खलु तामन्तरेण प्रकाशमानोऽप्यर्थश्चमत्करणयोग्यः, न वा तथाभूतस्य काव्याङ्गता। असन्नप्रसिद्धः। अपरः समनन्तरमेवोक्तः। यद्यपि व्यङ्ग्यस्वरूपेऽपि सम्भवन्ति स्वतःसम्भवादिभेदाः, तथाप्यलौकिकरूपेणैव तस्य काव्योपयोग इत्यगणनम्। अरसाः(१)कौतुकानिविष्टाः, धूर्त्ता वञ्चकाः। अत्रेति—प्रफुल्लविलोचनत्वेन ममैवोपभोगयोग्य इति वस्तु व्यज्यत इत्यर्थः। धन्येति वैपरीत्येनाधन्यता लक्ष्यते, तदतिशयश्च व्यज्यते। न किञ्चिदपि स्मरामीत्यनेन च रागावेश-

---

(१) रुचक-माणिक्यचन्द्र श्रीधर-श्रीविद्याचक्रवर्तिभट्टगोपाल-प्रभृतीनां प्राचीनानामयमेव पाठः। अलसेत्यादि गोविन्द-भीमसेनादीनामर्वाचीनानां पाठः। अरसा अरोचकिन इति साधु व्याख्यातं राजानकरुचकेन।

दर्पान्धगन्धगजकुम्भकपाटकूट-
संक्रान्तिनिध्नघनशोणितशोणशोचिः ।
वीरैर्व्यलोकि युधि कोपकषायकान्तिः
कालीकटाक्ष इव यस्य करे कृपाणः ॥६२

अत्रोपमालङ्कारेण सकलरिपुबलक्षयः क्षणात्करिष्यते इति वस्तु ।

वशंवदतयाऽकृत्रिमप्रेमरूप धन्यत्वं व्यज्यत इत्युभयसङ्कलनया व्यतिरेकपर्यवसानम् । धन्याऽसीत्यत्र तु वाच्यव्यतिरेको नाशङ्कनीयः, त्वं धन्या नाहमित्याद्याकारवाच्यविरहात् ।

निध्नमत्यन्तसंश्लिष्टम् । कोपेन कषाया रक्तसितासितरूपा कान्तिर्यस्य । काली महामारी । अत्र सादृश्यमात्रप्रतीतौ नोक्तरूपव्यङ्ग्यनिष्पत्तिः । न हि तत्सदृशं वस्तु तत्कार्यं करोति; तस्मात्कालीकटाक्षतया सम्भाव्यमानः कृपाणो दृष्टः, न तत्सादृश्यमात्रविशिष्टः, प्रतीतेर्बहिरङ्गत्वाप्रसङ्गा,दित्युत्प्रेक्षैव वरं नोपमा । वृत्तौ तूपमापदप्रयोग औपम्यसम्भावनायामपि विद्यमानतया सङ्गमनीयः । यत्तु **श्रीधरेण** विकल्पितं, 'कस्य सम्भावना कवेर्वीराणां वा ? नाद्यः, तेन शोणत्वाख्यधर्मस्य कृपाणकटाक्षगततया बिम्बप्रतिबिम्बभावेन निर्देशात् । न द्वितीयः, तेषां कृपाणस्वरूपमात्रप्रतीते' रिति,(१)तद्विकल्प-

---

(१) अत्र रुचकमतमेव श्रीधरेणानूदितं शब्दतोऽर्थतश्च । उत्प्रेक्षापक्षध्वंसने रुचकस्य साटोपः प्रयासस्तस्य सम्भावनीयतां प्राचीनस्य कस्यापि तत्पक्षसमर्थनञ्च सूचयति । किमसावज्ञातनामा प्राचीनतरः काव्यप्रकाशटीकाकर्ता उत मम्मटपूर्वभावी कोऽपि निबन्धकृदिति न सुशकं कथयितुम् । चण्डीदासेन तदनुसारिणा विश्वनाथेन चोत्तरश्लोकव्याख्यानावसरे इतरत्र च वृत्तिग्रन्थदूषणप्रायं विवरणं विहितम् । रुचकोपज्ञेयं दोषदृष्टिरिति तद्ग्रन्थादेवावसीयते । श्रीविद्याचक्रवर्त्ति-भट्टगोपालप्रभृतयोऽप्येनमेव मार्गमनुसरन्ति । 'कुलपरम्परोपदेश' इति चण्डीदासस्य सोत्प्रासमवज्ञासूचनं परमतस्यासंस्थितत्वं द्योतयितुम् ।

गाढकान्तदशनक्षतव्यथासंकटादरिवधूजनस्य यः ।
ओष्ठविद्रुमदलान्यमोचयन्निर्दशन् युधि रुषा निजाधरम् ॥६३

अत्र विरोधालङ्कारेणाधरनिर्दशनसमकालमेव शत्रवो व्यापा-

मात्रमेव । न हि बिम्बप्रतिबिम्बभावः सम्भावनां प्रति वैरी [१]। दृश्यतेऽपि हि यथा मम—

कण्ठे लसत्-(कण्ठोल्लसत्-) काञ्चनयज्ञसूत्रः संवीज्यमानः सितचामरैर्यः ।
श्यामो बभासे तडितोपगूढश्चद्बलाकः किमु वारिवाहः ॥

अत्र हि किमुना स्फुटैव सम्भावना । वीराणाञ्च स्वरूपमात्रेणैव प्रतीतिरिति किं ते कुलपरम्परोपदेशः? तस्माद्व्यङ्ग्यप्रतीतेरन्यथाऽनुपपत्या वीराणां सम्भावना कवितरि भावकेषु च प्रतिफलतीत्यत्र न कार्यो दुर्ग्रहः । ईदृश्याश्च सम्भावनाया न लोकेऽप्यसम्भव इति स्वतःसम्भवित्वम् ।

गाढेति—अत्रौष्ठविषयो निर्दशनमोचनक्रिययोर्वर्त्तमानातीतापदेशाद्विपरीतकालयोर्विरोधः कार्यकारणव्यत्ययातिशयोक्तिरूपो वाच्यः । स च प्रसिद्ध एवेति स्वतःसम्भवी । तुल्यश्चमत्काराणां योगः करणं ययोस्तौ तुल्ययोगिनौ, तयोर्भावः समुच्चयाभिधानं, ततश्चाधरो निर्दष्टः शत्रवो व्यापादिताश्चेति समुच्चयालङ्कृतिर्व्यज्यते [२]। प्रकृत-

---

प्रदीपग्रन्थोपरि प्रभोद्द्योतकृतो विवरणं मूलग्रन्थोपरि सुधासागरकारादीनामर्वाचीनानां व्याख्यानञ्च तार्किकम्मन्यानामेषां वितण्डाऽऽडम्बरमेव प्रकटयतीत्यलं शुष्केक्षुचर्वणेन ।

(१) एवम् 'आवर्जिता किञ्चिदिव स्तनाभ्या'मित्यादिके कुमारपद्ये बिम्ब-प्रतिबिम्बभावसत्त्वेऽप्युत्प्रेक्षोपपादकता चण्डीदासादर्वाचीनेन प्रथितनाम्नाऽप्पय्यदीक्षितेन च रुचकसरणिमनुसरता चित्रमीमांसायां समदर्शि ।

(२) न तुल्ययोगितेत्याकाङ्क्षापूरणं टीकाग्रन्थेऽपेक्षितं भवति, अन्यथोत्तरग्रन्थस्य निराकाङ्क्षताप्रसक्तिः । परमेवमादिसन्दर्भरचनाद्दैव चेतरत्रोपलभ्यते ।

दिता इति तुल्ययोगिता। मम क्षत्याऽप्यन्यस्य क्षतिर्निवर्ततामिति तद्बुद्धिरुत्प्रेक्ष्यत इत्युत्प्रेक्षा च। एषूदाहरणेषु स्वतःसंभवी व्यञ्जकः।

कैलासस्य प्रथमशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः
श्रुत्वा कीर्तिं विबुधरमणीगीयमानां यदीयाम्।
स्रस्तापाङ्गाः सरसबिसिनीकाण्डसञ्जातशङ्का
दिङ्मातङ्गाः श्रवणपुलिने हस्तमावर्त्तयन्ति ॥६४

अत्र वस्तुना येषामप्यर्थाधिगमो नास्ति तेषामप्येवमादिबुद्धिजननेन चमत्कारं करोति त्वत्कीर्तिरिति वस्तु ध्वन्यते।

योरप्रकृतयोर्वा समानगुणक्रियासम्बन्धरूपायास्तुल्ययोगिताया गन्धोऽप्यत्र नास्ति। अत्र विरोधालङ्कृतस्यार्थस्य व्यङ्ग्यालङ्कृतिर्विरोधव्यङ्ग्याऽपि भवति। ममेति—निर्दंशरूपनिष्ठुरपिशाचाय एकं मदधरं बलिमुपकल्प्यान्येऽधरास्तद्विनिर्मुक्ताः सुखिनो निवसन्त्विति बुद्ध्येवासौ निजाधरं पुनः पुनर्दष्टवानित्युत्प्रेक्षा तु सम्भाव्यते। ततश्चानयोरेकव्यञ्जकार्थप्रवेशलक्षणः सङ्कर इत्यभिसम्पन्नः।

श्लोकस्यास्य वृत्तिग्रन्थोपरि विवृतिमुद्दिश्य प्रवर्तिता विप्रतिपत्तिधारा काव्यप्रकाशटीकाविमर्शकानां सुविदितैव। कार्त्स्न्येन विश्लेषणे तु सा विप्रतिपत्तिर्विरोधालङ्कारतुल्ययोगितोत्प्रेक्षापदानां वृत्तिग्रन्थस्थानां विशदीकरणप्रसङ्गाश्रयेण वरीवर्त्ति। अत्र 'य एवाधरं निर्दशति स एवोन्मोचयती'ति विरुद्धयोः क्रिययोरेककर्तृकत्वादेकविषयत्वेन विरोधालङ्कारो वाच्य इति रुचक-श्रीधरादिकृता ग्रन्थसङ्गतिः। निजाधरनिर्दंशनलक्षणायाः शत्रुवधूजनोष्ठव्यथापरिहाररूपायाश्च क्रियाया मिथो विरोध इति भट्टगोपालानुसृता पद्धतिः। माणिक्यचन्द्रस्तु 'यो हि निजमप्यधरं दशति स कथं परेषामधरान्मोचयती'ति विरोधः, परं 'विरोधद्योतकाभावादस्य वाच्यता चिन्त्ये'ति वैदग्धीभङ्ग्या संशयमुत्थापितवान्। चण्डीदासगोविन्दादीनां मते विरोधपदं न पारिभाषिकमपि तु कार्यकारण-

केसेसु बलामोडिअ तेण अ समरम्मि जअसिरी गहिआ।
जह कन्दराहिं विहुरा तस्स दढं कंठअम्मि संठविआ ॥६५

अत्र केशग्रहणावलोकनोद्दीपितमदना इव कन्दरास्तद्विधुरान् कण्ठे गृह्णन्ति इत्युत्प्रेक्षा। एकत्र संग्रामे विजयदर्शनात्तस्यारयः पलाय्य गुहासु तिष्ठन्तीति काव्यहेतुरलङ्कारः। न पलाय्य गतास्तद्वैरिणोऽपि तु ततः पराभवं संभाव्य तान् कन्दरा न त्यजन्तीत्यपह्नुतिश्च

पुलिने तटे। बलामोडिअ बलात्कारेण। तस्य विधुरा इति सम्बन्धः। [दढं]कण्ठस्य सन्निवेशेन। अत्र यद्यपि समासोक्त्यलङ्कृत एवार्थो व्यञ्जकस्तथापि विशेषणतया [तस्य] प्राधान्यविरहेणागणनम्। अतएव [वृत्तिकृत] तदनपेक्षया व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गं सारतया मध्ये लिखितवान्। तस्य हि जयश्रीग्रहणाद्भीताः शात्रवः पलायिता इत्येव शरीरम् (बीजम्?)। दढमित्यादिभागोऽपह्नुतिदीपकः। अत्रोत्प्रेक्षाऽपह्नवसम्भेदेन सह काव्यहेतुरेकव्य-

---

क्रमव्यत्ययरूपातिशयोक्तिपरम्। वस्तुतस्तु दशमोल्लासोक्तं विरोधलक्षणं कष्टसृष्ट्याऽत्र योजनीयम्। 'तुल्ययोगिता त्वत्रायुक्ते'ति रुचकादीनां बहूनां मतं सुस्थितम्।'न्यूनस्यापि विशिष्टेन' इत्यादिभामहलक्षणोपयोगोऽपि चिन्त्यः। उत्प्रेक्षापदेन प्रकृतग्रन्थलक्षिताया हेतूत्प्रेक्षाया एवोद्देश इति रुचकश्रीधरावनुसृत्य चण्डीदासादयो मन्यन्ते। अत्रारोचकिनस्तु चेतनाचेतनविचारपूर्विकाया 'अन्यथैव स्थिता वृत्ति'रित्याद्याचार्यदण्ड्युद्भावितोत्प्रेक्षाया अयं लक्ष्यो न तु मम्मटनिर्दिष्टाया इत्युद्घोषयन्ति। 'गड्डलिकाप्रवाहपतितानां जरतां गौरवप्रबन्धनियन्त्रितोऽयं ग्रन्थकृत्' (२३ पृ:) आनन्दवर्धनादर्वाचीनस्य कस्यापि निबन्धकर्तुर्ग्रन्थमुपजीव्यैवमादिस्थलेष्वनवधानतः स्वकीयग्रन्थपौर्वापर्यविपर्ययव्यलीकोद्घाटनं टीकाकृद्भिर्बहुभिरुट्टङ्कितमवतारयतीति वितर्क्यते।

गाढालिंगणरहसुज्जुअम्मि दइए लहुं समोसरइ ।
माणंसिणीए माणो पीलणभीअ व्व हिअआहिँ ॥ ६६

अत्रोत्प्रेक्षया प्रत्यालिङ्गनादि तत्र विजृम्भत इति वस्तु ।

जा ठेरं व हसन्ती कइवअणंबुरुहबद्धविणिवेसा ।
दावेइ भुअणमण्डलमण्णं च्चिअ जअइ सा वाणी ॥ ६७

अत्रोत्प्रेक्षया चमत्कारैककारणं नवं नवं जगदजडासनस्था निर्मिमीते इति व्यतिरेकः । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नो व्यञ्जकः ।

जे लङ्कागिरिमेहलासु खलिआ संभोगखिण्णोरई-
फारुप्फुल्लफणावलीकवलणे पत्ता दरिद्दत्तणं ।

कञ्चुकानुप्रविष्टः । रहसुज्जुअम्मि रभसोद्यते । लहु आशु (१) । अत्र प्रत्यालिङ्गनप्रसादहसितादीनां प्रधानसन्निकर्षाधिक्यान्न वाच्याङ्गता । वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वं विद्यत एवेति चेत्, न, आलिङ्गनोद्यममात्रेणैव वाच्यसिद्ध्यसम्भवात् । ठेरं स्थविरं प्रजापतिं दावेइ दर्शयति च्चिअ (२) एव । अत्र 'हसन्ती'त्यनेन प्रजापतितो व्यतिरेको, 'जअइ' इत्यनेन च स एव (३) नवजगन्निर्मितेर्व्यङ्ग्यः । झीणा खिन्ना । खिण्णेति (४) तु व्यक्तम् । फारुप्फुल्लेति–विस्तीर्णोल्लसितेत्यर्थः । झत्ति तत्क्षणम् ।

---

(१) 'लहु समुपसप्पइ' इति रुचक-श्रीधराद्यैर्गृहीतः पाठः । स एव चण्डीदासेनाप्यनुसृत इति प्रतिभाति । अर्वाचीनटीकाकृतां केषामपि (मुद्रितेषु) ग्रन्थेषु 'लहुं समोसरइ' इति सन्दिग्धशुद्धेः पाठात्प्राचीनपरिगृहीतः पाठोऽयं साधीयान् ।

(२) अयमेव पाठः सम्प्रदायप्रकाशिन्यामुपलभ्यते । 'दावेइ…विअ' इति पाठान्तरम्

(३) 'सवनवे'त्यादर्शपुस्तके लुप्तैकमध्याक्षरः पाठः । स्रष्ट्रंशे प्रजापतितः सृष्ट्यंशे भुवनमण्डलात्तत्सृष्टाद्व्यतिरेक इति टीकाकृदाकूतम् ।

(४) 'झीणोरई'ति देशिप्राकृतमयः पाठो नेतरत्रोपलभ्यते । व्यक्तमिति सैव छाया, तथात्वे स्फुट एव चार्थ इति टीकास्थप्रघट्टकस्याशयः ।

ते एह्णिं मलआणिला विरहिणीणीसाससंपक्किणो
जादा झत्ति सिसुत्तणे वि बहला तारुण्णपुण्णा विअ ॥ ६८

अत्र निःश्वासैः प्राप्तैश्वर्या वायवः किं किं न कुर्वन्तीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते ।

सहि विरइऊण माणस्स मज्झ धीरत्तणेण आसासं ।
पिअदंसणविहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥

अत्र वस्तुनाऽकृतेऽपि प्रार्थने प्रसन्नेति विभावना, प्रियदर्शनस्य सौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्यते इत्युत्प्रेक्षा च ।

ओल्लोल्लकरअरअणक्खएहिँ तुह लोअणेसु मह दिण्णं ।
रत्तंसुअं पसाओ कोवेण पुणो इमे ण अक्कमिआ ॥ ७०

अत्रेति—वस्तुना वाक्यार्थेन । इति [वस्तु] व्यज्यत इति योजना (१) । अत्र कविनिबद्धोवक्ता **कर्पूरमञ्जर्याम्** ।

विहलङ्खलेति (२)–कौतुकोत्तरलेत्यर्थः । सहसत्ति सहसैव । अत्रेति–वस्तुना 'सहसत्ति'पदबोध्येन । उत्प्रेक्षेति—ओसरिअमिति व्यङ्ग्या । चेति (३) संसृष्टिसूचनं, परस्परसाचिव्यापेक्षया त्वेकव्यञ्जक-

---

(१) 'वस्तुने'ति पदं वृत्तावस्थानस्थितमिति तात्पर्यम् । अत्र "वस्तुना निःश्वासै"रित्यादि 'कुर्वन्ती'त्यन्तं वस्तु व्यज्यत इत्येव योजनीयो वृत्तिग्रन्थः ।

(२) अत्र श्रीविद्याचक्रवर्त्तिभिः 'वोहल्ल' खणे खणे झत्ती'ति यत्पाठान्तरमाविष्कृतं तत् 'वोहल्ल'मिति पदस्य सन्दिग्धप्रामाण्यतया 'खणे खणे झत्ती'त्यसङ्गत्या चामनोज्ञम् ।

(३) 'उत्प्रेक्षा वे'ति भट्टवामनाचार्यमुद्रितपुस्तके पाठः प्राचीनै रुचक-श्रीधर-चण्डीदासश्रीविद्याचक्रवर्त्तिप्रभृतिभिर्गोविन्द-भीमसेन–नागोजि–वैद्यनाथ-प्रभृतिभिरर्वाचीनैश्चागृहीतत्वादुपेक्ष्य एव ।

अत्र किमिति लोचने कुपिते वहसि इत्युत्तरालङ्कारेण न केवलमार्द्रनखक्षतानि गोपायसि यावत्तेषामहं प्रसादपात्रं जातेति वस्तु।

महिलासहस्सभरिए तुह हिअए सुहअ सा अमाअन्ती।

अणुदिणमणण्णकम्मा अङ्गं तणुअं बि तणुएइ ॥ ७१

अत्र हेत्वलङ्कारेण तनोस्तनूकरणेऽपि तव हृदये न वर्तते इति विशेषोक्तिः। एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरो व्यञ्जकः। एवं द्वादश भेदाः।

त्वमेव । आत्रर्द्रार्द्रकरजरदनक्षतैस्तव मम लोचनयो रक्तांशुकं प्रसादो दत्तः कोपेन पुनरिमे नाक्रान्ते(१)। अत्रेति प्रश्नत्वेनोन्नीयमानस्य यदुत्तरवाक्यं तस्य योऽलङ्कार उत्तराख्यस्तेनापह्नुतिसचिवेनेत्युपस्कारः (२)। नखेति रदनोपलक्षणम्। क्वचित्तु नखरदनेति पाठः। प्रसादपात्रमिति—तैर्मम प्रसन्नैरिव स्वात्मप्रकटनेनाविनयसूचनया वञ्चके त्वयि प्रणयो विच्छिन्नप्राय इति भावः। विशेषोक्तिरितिसम्मातुमिवेत्युत्प्रेक्षा चेत्यपि द्रष्टव्यम्। व्यञ्जक इति-व्यङ्ग्यार्थोपहित एव हि तथा। ततश्च सहीत्यादौ सहसाऽपसरणादिरूपप्रधानव्यञ्जकस्वरूपमात्रस्य स्वतःसम्भवित्वेऽपि न क्षतिः। अलसेत्यादौ तु द्वयोरपि स्वतःसम्भविता। यत्र यत्र चोक्तरूपविषयाशङ्का तत्र तत्र व्यङ्ग्यवैविध्यं दर्शयता वृत्तिकृता सूचितं [तत्], यत्र तु व्यञ्जकस्वरूपस्य लोकोत्तरत्वं तत्र व्यङ्ग्यस्य स्वतस्त्वप्रत्याशा दुर्बला। एतदभिसन्धायैव स्वतःसम्भवित्वेऽपि न क्षतिः (?)। अरसेत्यादौ तु द्वयोरपि स्वतःसम्भवित्वादिव्यङ्ग्यवैचित्र्यं पृथक् न गणितमिति सर्वं निस्तुषम्। उपसंहरति—एवमिति।

(१) एवमादर्शपुस्तके पाठः। लोचनयोर्मम दत्तम्।...प्रसादः कोपेनेत्याचिरेवच्छायाशरीरः पाठः।

(१) 'त्युक्कार' इत्यादर्शपुस्तकेऽनुचितः पाठः।

शब्दार्थोभयभूरेकः—

यथा—

अतन्द्रचन्द्राभरणा समुद्दीपितमन्मथा।

तारकातरला श्यामा सानन्दं न करोति कम् ॥ ७२

अत्रोपमा व्यङ्ग्या।

—भेदा अष्टादशास्य तत् ॥ ४१

अस्येति ध्वनेः।

ननु रसादीनां बहुभेदत्वेन कथमष्टादशेत्यत आह—

रसादीनामनन्तत्वाद्भेद एको हि गण्यते।

अनन्तत्वादिति—तथा हि नव रसाः, तत्र शृङ्गारस्य द्वौ भेदौ

शब्दार्थयोरुभयोर्भूरुभयं मिलिताभ्यामप्युद्भटशक्तिभ्यां प्रतीतिविषयो भवति व्यङ्ग्यः। यद्वा तद्भूस्तदाश्रय इति शब्दार्थोभयभूर्व्यङ्ग्योऽर्थः। तादात्म्यात्काव्यमपि तथा। अतन्द्रेति—चन्द्रः कर्पूरशशिनोः। समुत् सहर्षेति नायिकापक्षे भिन्नपदमित्येके (१)। तारका ऊडुः नेत्रमध्यञ्च। श्यामा रात्रिः वाभ्रव्यादितन्त्रप्रसिद्धसितासितादिवर्णवती सकलवसनाभरणसुभगा [नायिका च]। अत्र रात्रिवर्णने प्रकृते श्यामाऽऽदिपदबलादर्थान्तरावगतिद्वारोपमानोपमेयता व्यङ्ग्या। तदपेक्षयाऽपि चायमर्थः पर्य्याप्नोत्येव प्रत्याययितुम्। तथाहि श्यामाऽऽदिपदस्थाने रजन्यादिपदनिक्षेपे कं सानन्द न करोतीत्युक्ते कान्तासादृश्यं प्रतीयत एव, ततश्च द्वयोरपि शक्तिदार्ढ्यम्। अष्टादश उक्ता इति शेषः। उक्तेन क्रमेण (२) अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्यौ (१) अलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, (२)। शब्दमूले वस्त्वलङ्कृती, अर्थमूला द्वादश उभयमूलश्चेत्यष्टादश। अस्येत्यनन्तराकृष्टया सङ्गतिरित्याह—ध्वनेरिति।

(१) रुचकश्रीधरादयः।

(२) एक इति शेषः। एक इत्यंशष्टीकाग्रन्थस्थ आदर्शे प्रमादपतितो वा स्यात्।

संभोगो विप्रलम्भश्च,संभोगस्यापि परस्परविलोकनालिङ्गनपरिचुम्बनादिकुसुमोच्चय-जलकेलि-सूर्यास्तमय-चन्द्रोदय-षड्तुवर्णनादयो बहवो भेदाः, विप्रलम्भस्याऽभिलाषादय उक्ताः, तयोरपि विभावानुभावव्यभिचारिवैचित्र्यं, तत्रापि नायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृतित्वं, तत्रापि देशकालावस्थाऽऽदिभेदाः—इत्येकस्यैव रसस्यानन्त्यं, का गणना त्वन्येषाम् । असंलक्ष्यक्रमत्वन्तु सामान्यमाश्रित्य रसादिध्वनिभेद एक एव गण्यते ।

वाक्ये द्व्युत्थः—

परिचुम्बनादीत्यादिपदमन्तरङ्गरतपरिग्राहकम् (१) । बहव-इति उक्तानामितरेषाञ्च विभावानुभावसञ्चारिणां स्वरूपनिर्णयानाञ्च लोष्ट्रप्रस्तारेणानन्त्यादिति भावः। नायकयोरित्येकशेषः (२) । उत्तमेत्यादि वृषमृगादिरूपतया स्मरतन्त्रप्रसिद्ध्या नेयम् , अन्यथाऽनुत्तमप्रकृतावाभासतानियमेन रसभेदगणनायामप्रवेशात् । देशकालभेदौ देशादिभेदत्वारोपयोगिनौ वसन्तादिनदीतीरादिरूपौ वा(३) साक्षात्त्वदीपकौ, विशेषेण विप्रलम्भे अथ ? (४)। अवस्था बाल्यादिकाः । एकस्यैव रसस्येति–अन्येषां रसानां तदाभासानाञ्च विचित्रतागणने किं पुनर्वाच्यमिति भावः । एतदेवाह—केत्यादिना । ननु यद्यानन्त्यं कथं तर्हि एकधा गणनमित्याह—असंलक्ष्येति ।

वाक्य इति—यत्रैकैकपदस्य नासाधारणी शक्तिः तत्र समग्र-

---

(१) मूले 'लिङ्गन-परिचुम्बनादि-कुसुमोच्चये'ति पाठः कार्यः, नतु परिचुम्बन-कुसुमोच्चयेति कैश्चिद्गृहीत इति टीकाकृदाशयः । आदिपदेनालिङ्गनादिबाह्यव्यतिरिक्तस्याभ्यन्तररतस्य कामशास्त्रोद्दिष्टस्य ग्रहणम् ।

(२) 'रिति समवशेष' इत्यादर्शपुस्तके पाठः ।

(३) 'नदीतीरादिवसन्तादिरूपौ' इत्येव भाव्यम् ।

(४) एवमादर्शपुस्तके । परमस्य पदस्योपयोगः प्रकृते चिन्त्यः ।

द्व्युत्थ इति शब्दार्थोभयशक्तिमूलः ।

—पदेऽप्यन्ये—

'अपि'शब्दाद्वाक्येऽपि । एकावयवस्थितेन भूषणेन कामिनीव पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन वाक्यव्यङ्ग्याऽपि भारती भासते । तत्र पदप्रकाशत्वे क्रमेणोदाहरणानि—

मेव वाक्यमाश्रित्य व्यङ्ग्योऽवस्थित इत्युच्यते । द्व्युत्थश्च व्यङ्ग्यस्तथा नियत एव लक्ष्ये प्रसिद्धः । तेन—

त्वदनु गतवतीश सा मदर्थे त्वमपि मया सदृशीकृतोऽसि धात्रा ।
वहति वपुरिदं गतागतैस्तेऽनवरतखेदमवाप्य यत्कृशत्वम् (१)॥

इत्यत्रानवरतेति प्रकरणाद्वाच्यपर्यवसायित्वे नवरतेति पदेन वाक्यार्थेन च व्यङ्ग्यस्य तत्कान्तसम्भोगस्योभयमूलत्वेऽपि प्रायिकत्वाभावादनादरः (२)। वस्तुतस्तु यथादर्शनं भेदगणना कार्या। पदेऽप्यन्य

---

(१) दुतीमुपभुक्तवन्तं नायकं प्रति विरहविधुराया विदग्धाया नायिकायाः सोत्प्रासखेदमुपालम्भवचनमेतत् ।

(२) लक्ष्याणां बहुत्वाद्वृत्तिकृतोदाहरणप्रदर्शनं प्रत्येकं न कृतमिति भावः ।"अत्रैकदेशस्था शब्दशक्तिरेकदेशान्तरस्था चार्थशक्तिर्व्यंङ्ग्यं प्रति व्याप्रियत इति वाक्य एवोभयशक्तिमूलत्वमिति ग्रन्थकृतोऽभिप्रायः । वस्तुतस्तु शब्दशक्तिः कामं पदगताऽपि सम्भवति, अर्थशक्तिस्तु वक्त्राद्यौचित्यादेर्वाक्य एव भवतीति वाक्य एवोभयशक्तिमूलत्वमिति ध्वनिविदो मन्यन्ते" इति रुचककृतग्रन्थविवरणम् । तत्र 'शब्दशक्तिस्तावच्छब्दश्लेषवशादर्थशक्तिस्तु प्रकरणवशा'दित्युभयशक्तिमूलध्वनिप्रस्तावव्याख्यायां तस्यां लोचनकृन्मन्तव्यमेव प्रमापकम् । परिवृत्तिसहत्वासहत्वपक्षमङ्गीकुर्वाणाः काव्यप्रकाशकृतोऽत्रापि तमेव पक्षमुपजीवन्तीति वरम् । रुचककृतसंकेतोपरि चैतत्प्रसङ्गेऽस्मद्विहितविवरणं द्रष्टव्यम् ।

यस्य मित्राणि मित्राणि शत्रवः शत्रवस्तथा ।
अनुकम्प्योऽनुकम्प्यश्च स जातः स च जीवति ॥७३

अत्र द्वितीयमित्रादिशब्दा आश्वस्तत्व-नियन्त्रणीयत्व-स्नेहपात्रत्वादिसंक्रमितवाच्याः ।

इति—अत्र वाक्ये पदे इति व्यङ्ग्यविषयविभागेन ध्वनिरेवार्थाद्विभक्तो बोद्धव्यः । अन्ये व्यङ्ग्यभेदा इत्यर्थः । ननु चमत्काराविष्कारक्षमः शब्दः काव्यं,चमत्कारश्च नैकपदसाध्यः । ततश्च तद्व्यङ्ग्यं क्षुद्रप्रायकमेवेति कथं तेनोपाधिना काव्यभेदनमित्याह–एकेति(१) । पदद्योत्येन व्यङ्ग्येन व्यञ्जनावृत्त्या पदबोध्येन वस्तुमात्रादिना । वाक्यव्यङ्ग्याऽपीति—अर्शआदित्वादच् । अयमर्थः—न खलु केवलस्य पदस्य तथाविधं सामर्थ्यं, किन्तु तत्पदव्यङ्ग्याश्रयपदान्तरन्तु तस्य सहकारीति(२)। तेन च व्यङ्ग्येन सर्वमेव स्वीयं प्रधानाप्रधानरूपं हेतुजातमुपजीव्यते । ततश्च तन्मुखेन वाक्यस्यातिशयः समीचीन इति न किञ्चिदप्यशिवम् । पदात् प्रकाशः प्रतीतिरस्येति पदप्रकाशो व्यङ्ग्यस्तस्य भावस्तत्त्वम् (३)। तत्र क्रमेणेत्यतः पूर्वं लक्षणेति शेषः(४)। उदाहरणानीति—लक्ष्यदर्शनेन लक्षणानि स्फुटानि भवन्तीति भावः । मित्रादिशब्दा इति—मित्रशत्र्वनुकम्प्यजातजीवतिपदानि । स्नेहपात्रत्वादीति—सौजन्यसुश्लाध्यजीवनत्वपरिग्रहः । अत्र पद्येऽनेकावान्तरवाक्यवति वाक्यैकदेशिनामेव

---

(१) 'एकावयवसंस्थेने'त्यादिः ('विच्छित्तिशोभिनैकेने'त्यादिर्मुद्रितपुस्तके पाठः) ध्वन्यालोकीयः परिकरश्लोकः (२३०पृ:) गद्यान्वयमुखेनात्रानुसृतः ।

(२) 'पदेऽपी'त्याधारसप्तमोसहकारिताऽऽत्मक-निमित्तत्वाभिप्रायेणेति तात्पर्यम् ।

(३) 'पदप्रकाशत्व' इति चण्डीदासधृतः पाठः । 'पदप्रकाश्यत्व' इतीरत्र पाठः ।

(४) लक्षणाक्रमेण कारिकावृत्तिग्रन्थयोर्दर्शितार्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिपौर्वापर्यमनुसृत्येति यावत् ।

खलववहारा दीसन्ति दारुणा जइबि तहबि धीराणं ।
हिअअवअस्सबहुमआ ण हु ववसाआ विमुज्झन्ति ॥७४

अत्र विमुह्यन्तीति ।

लावण्यं तदसौ कान्तिस्तद्रूपं स वचःक्रमः ।
तदा सुधाऽऽस्पदमभूदधुना तु ज्वरो महान् ॥७५

अत्र तदादिपदैरनुभवैकगोचरा अर्थाः प्रकाश्यन्ते । यथा वा—

मुग्धे ! मुग्धतयैव नेतुमखिलः कालः किमारभ्यते
मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि ।
सख्यैवं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना
नीचैः शंस हृदि स्थितो हि ननु मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति ॥७६

लाक्षणिकता, न तु पदसमभिव्याहाररूपस्य वाक्यस्य । प्रथममित्रादिपदानां हि सुहृदादिसंज्ञिबोधकानां मुख्यानुपयोगविरहेण न लाक्षणिकत्वम् ।

दारुणाः श्रेयःप्रतिबन्धकाः । हृदयमेव वयस्यः सखा, तेन बहुमता अनुमोदिताः । विमुह्यन्तीति—अत्र विमोहस्याचेतनैर्व्यवसायैरन्वयाभावेन स्थगितत्वं लक्ष्यते । विमोहश्चांशमात्रेणान्वयानुपयुक्तोऽत्यन्ततिरस्कृतः । सर्वावयवगतो विदग्धनयनोत्सवहेतुः कोऽप्यतिशयो लावण्यं, प्रत्येकमवयवानां संस्थानसौभाग्यं कान्तिः । अनुभवैकगोचरास्तत्कालचमत्कारकारिणो निर्वक्तुमशक्या अर्थाः सर्वस्वव्ययप्राणपातादिभिरपि प्रार्थनीयाः । अत्र च विभावादिसामग्रीसाध्यायामपि रसप्रतीतौ 'तदा'दिपदबोध्यतद्विशेषाणामेव प्राधान्यमनुभूयत इति पदप्राधान्यमन्वयव्यतिरेकगम्यम् । सर्वनामपदानामेवासाधारण्येन रसपोषकता नान्येषामिति भ्रमं निरस्यति—यथा वेति । धृतिधैर्यं, बधान गृहाण, ऋजुतां सततप्रसन्नताम् । युक्ततेति—भयस्याकृत्रिमतया मौग्ध्या-

अत्र 'भीतानने'ति। एतेन हि नीचैःशंसनविधानस्य युक्तता गम्यते।

भावादीनां पदप्रकाश्यत्वेऽधिकन्न वैचित्र्यमिति न तदुदाहियते।

रुधिरविसरप्रसाधितकरवालकरालरुचिरभुजपरिघः।
झटिति भ्रुकुटिविटङ्कितललाटपट्टो विभासि नृप! भीम! ॥७७

अत्र भीषणीयस्य भीमसेन उपमानम्।

भुक्तिमुक्तिकृदेकान्तसमादेशनतत्परः।
कस्य नानन्दनिस्यन्दं विदधाति सदागमः ॥७८

तिशयप्रकटनेन रागवत्त्वदाढ्र्यप्रत्ययाच्चमत्कारोत्कर्ष इति भावः। अधिकं न वैचित्र्यमिति—रसध्वनिस्थले तावत्प्रायशो व्यभिचारिणां पदप्रकाश्यत्वम्, एवं व्यभिचारिप्राधान्ये। दैवतादिरत्यादि -(१) रसाभासादीनाञ्च पदप्रकाश्यत्वं रससाधारणमेवेति तद्रुदाहृतिसजातीयास्तदुदाहृतयोऽप्याकरसुलभा इति न पृथक् दर्शिता इत्यर्थः। विसरः क्षारः। अत्र तु ईशार्थनियतेन भीमपदेन स्वशक्त्या वृकोदरार्थे व्यक्ते तयोः सादृश्यसम्भवादुपमा प्रतीयत इति पदशक्तिमूलोऽलङ्कृतिध्वनिः।

भुक्तिर्विभवप्राप्तिः, सम्भोगश्च। मुक्तिः कैवल्यं, गृहभवव्यासङ्गपरित्यागसुखञ्च। एकान्तं (२) परमार्थरूपं, सङ्केतस्थानञ्च। [सदागमः] सच्छास्त्रं महाभारतादि, सतः सुन्दरस्यागमनञ्च। अत्र प्रकृतयोः

---

(१) दैवतादिरत्यादिर्भावो निरुक्तलक्षणो रसाभासश्चादी येषामिति। दैवतादिरत्यादिर्यथोक्तार्थौ रसा तदाभासादयश्चेति वा विग्रहः। आदिपदेन भावाभासादीनां ग्रहणम्।

(२) 'एकान्त' इति पुंलिङ्गप्रयोगो रुचकश्रीधरादिसम्मतः। स एवाभिधानिकानुमोदितः। माणिक्यचन्द्रेणाप्येकान्तमिति पाठो धृत इति प्रतिभाति।

काचित्सङ्केतदायिनमेवं मुख्यया वृत्त्या शंसति।

सायं स्नानमुपासितं मलयजेनाङ्गं समालेपितं
यातोऽस्ताचलमौलिमम्बरमणिर्विस्रब्धमत्रागतिः।
आश्चर्यन्तव सौकुमार्यमभितः क्लान्ताऽसि येनाधुना
नेत्रद्वन्द्वममीलनव्यतिकरं शक्नोति ते नासितुम् ॥७९

सादृश्यादिविवक्षाविरहान्नालङ्कारध्वनिः। सादृश्यसम्भवे तु तद्विवक्षायामुपमाध्वनिरेव। मुख्यया वृत्त्या मुख्यप्रकारेण अभिधावृत्तिबोध्यप्राकरणिकार्थेन रहस्यसङ्गोपनार्थम्, एवं विदग्धोक्त्या (१)। अत्र च कस्येत्यादिप्रधानभागस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानविरहान्न वाक्यप्रकाश्यत्वम्(२)। 'पन्थिअ' इत्यादौ (३) तु प्रेक्षणं दर्शनमभिसन्धानञ्च, वसनं विश्रामो नायिकाऽऽगमनप्रतीक्षणञ्चेत्येकैकक्रियाकारकपदव्यङ्ग्यतेत्यभिसन्धाय वाक्यप्रकाश्यतोक्ता। सम्प्रति द्वादशविधार्थशक्तिमूलस्य पदप्रकाश्यतोदाहृतयः (४)। अभितो बहिरन्तश्च। अधुना

---

(१) न त्वभिधाऽऽख्यया मुख्यतया साधारणत्वेत गृहीतया साक्षादिति व्याख्यावैदग्धीशैली श्रीधरानुसृताऽत्र प्रकटिता। यत्तु भट्टगोपालेनाभिधावृत्तिकल्पमुपजीव्य "व्यञ्जने तु भुक्तिमुक्ती प्रवृत्तिनिवृत्ती" इत्यादि व्याख्यानं तदविचारविजृम्भितमरसिकजनोक्तप्रायमित्यनादेयम्।

(२) परिवृत्तिसहत्वासहत्वनिभित्तोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानमूलो न्यायो ध्वनिभेदविवेचन इतरत्रेवात्राप्यनुसृत इति टीकाकृन्मन्तव्यनिष्कर्षः।

(३) शब्दशक्तिमूलध्वनिनिर्देशप्रसङ्ग उदाहृतं तत्पद्यम् (१५८ पृष्ठायाम्)। 'एवं च 'पन्थिअ'इत्याद्युभयशक्तिमूलस्यैवेदोहरणं वाच्यम्, अर्थशक्तेरपि व्यापारात्। अन्यथा केवलशब्दशक्तेर्वस्तुमात्रं ध्वन्यं न स्या' दित्यानन्दवर्धनमतानुयायिना रुचकेन यदुक्तं तत्प्रत्युक्तप्रायम्।

(४) 'उद्दिश्यन्त' इत्याकाराध्याहृतक्रिययाऽन्वयः।

अत्र वस्तुना कृतपरपुरुषपरिचया क्लान्ताऽसीति वस्तु 'अधुना'-पदद्योत्यं व्यज्यते।

तदप्राप्तिमहादुःखविलीनाशेषपातका।
तच्चिन्ताविपुलाह्लादक्षीणपुण्यचया तथा ॥८०
चिन्तयन्ती जगत्सूतिं परब्रह्मस्वरूपिणम्।
निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गताऽन्या गोपकन्यका ॥८१

अत्र जन्मसहस्रैरुपभोक्तव्यानि दुष्कृतसुकृतफलानि वियोगदुःख-चिन्ताऽऽह्लादाभ्यामनुभूतानीत्युक्तम्। एवं च 'अशेष'-'चय'पदद्योत्ये अतिशयोक्ती।

क्लान्ताऽसि न तु पूर्वं, कदाचिदपि तवैवंविध क्लमो न दृष्ट इति भावः। व्यतिकरः पौनःपुन्यं सम्भेद इत्येकः। वस्तुनाऽधुनापदार्थप्रधानेन वाक्यार्थेन। 'अधुना'पदद्योत्यमिति—तदर्थस्येतरपदार्थोत्कर्षस्यापि पदान्तरापेक्षया वैशिष्ट्यमित्यर्थः। एवरमुत्त रत्रापि योज्यम्।

निरुच्छ्वासतया मुक्तिं गुरुजननियन्त्रणादुःखपरित्यागं, मोक्षदशायामपि निरुच्छ्वासता "नास्य प्राणा उत्क्रामन्ति" "तत्रैव समवलीयत" इति श्रुतितः प्रसिद्धा। अनया च वाच्यातिशयोक्त्या सहितेन वाक्यार्थेन 'शेष'-'चय'-पदार्थप्रधानसचिवेन जन्मसहस्रभोग्यदुष्कृतसुकृतफलराशितादात्म्याध्यवसितभगवद्विरह-(१) दुःखचिन्ताऽऽह्लादप्रत्यायनमित्यतिशयोक्तिद्वयध्वनिः (२)। मुक्तिपदातिशयोक्तिस्तु स्पष्टतया ध्वन्यात्मनि [न] निवेशयितव्या। अत्र च व्यञ्जकस्य प्रौढोक्तिमन्तरेणापि सम्भवात् स्वतःसम्भविता।

---

(१) 'तावद्विरहे' त्यादर्शपुस्तकेऽसङ्गतः पाठः।

(२) नचात्र वाच्यसिद्ध्यङ्गाख्यगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदशङ्का कार्या, वाच्यादनतिशयिते हि तस्य प्रसङ्गात्। अतो ध्वन्यात्मकमेतत्काव्यमिति सुस्थितम्।

क्षणदाऽसावक्षणदा वनमवनं व्यसनमव्यसनम्।
बत वीर! तव द्विषतां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखं सर्वम्॥८२

अत्र शब्दशक्तिमूलविरोधाङ्गेनार्थान्तरन्यासेन विधिरपि त्वामनुवर्त्तत इति 'सर्व'पदद्योत्यं वस्तु।

तुह वल्लहस्स गोसम्मि आसि अहरो मिलाणकमलदलो।
इअ णववहुआ सोऊण कुणइ वअणं महिसंमुहं ॥८३

अत्र रूपकेण त्वयाऽस्य मुहुर्मुहुः परिचुम्बनं तथा कृतं येन म्लानत्वमिति 'मिलाण'दिपदद्योत्यं काव्यलिङ्गम्। एषु स्वतःसम्भवी व्यञ्जकः।

राईसु चंदधवलासु ललिअमप्फालिऊण जो चावं।
एकच्छत्तं विअ कुणइ भुअणरज्जं विजंभंतो ॥८४

अत्र वस्तुना येषां कामिनामसौ राजा स्मरस्तेभ्यो न कश्चि-

अक्षणदा अनुत्सवदा अरात्रिश्च। अवनं रक्षणं, न वनञ्च। अव्यसनमवीनां मेषाणामसनम् इतस्ततो भ्रमणं, व्यसनं कौतुकं दुःखं (१) [अव्यसनं] न व्यसनम्। पराङ्मुखं विपरीतम्। विरोधोऽङ्गमुत्थानहेतुर्यस्येति विग्रहः। गोसम्मि प्रातः। आसि आसीत्। दलो इति पुंसि,प्राकृते तादृग्लिङ्गनियमविरहात्। महीसम्मुखमवनतम्। मिलाणादिपदं मिलाणकमलदलो इति समस्तपदम्। योऽसौ (२) तस्य स्मरस्यादेशः, तत्पराङ्मुखो न कश्चिदिति योजना। तेभ्यः

---

(१) 'व्यसनं त्वशुभं दुःख'मिति यावदि'ति पाठो 'व्यसनं त्वशुभे सक्ता' वित्यादि मेदिनीकोषानुगः स्यात्। आदर्शपुस्तकस्थः पाठः 'कौतुकदुःखे'त्यादिस्तु टितइवानुमीयते। माणिक्यचन्द्रेणापि शत्रुकृतोपजापपरत्वेन 'व्यसन'-पदं विवृतम्

(२) येषां कामिनामसाविति वृत्तिग्रन्थलभ्यो योऽसाविति निर्देशः।

दपि तदादेशपराङ्मुख इति जाग्रद्भिरुपभोगपरैरेव तैर्निशाऽतिवाह्यत इति 'भुअणरज्ज'पदद्योत्यं वस्तु प्रकाश्यते ।

निशितशरधियाऽर्पयत्यनङ्गो
दृशि सुदृशः स्वबलं वयस्यराले ।
दिशि निपतति यत्र सा च तत्र
व्यतिकरमेत्य समुन्मिषन्त्यवस्थाः ॥८५

अत्र वस्तुना युगपदवस्थाः परस्परविरुद्धा अपि प्रभवन्तीति 'व्यतिकर'पदद्योत्यो विरोधः ।

वारिज्जन्तो बि पुणो सन्दावकदत्थिएण हिअएण ।
थणहरवअस्सतए विसुद्धजाई ण चलइ से हारो ॥८६

अत्र विशुद्धजातित्वलक्षणहेत्वलङ्कारेण हारोऽनवरतं कम्पमान एवास्ते इति 'ण चलइ'पदद्योत्यं वस्तु ।

सो मुद्धसामलङ्गो धम्मिल्लो कलिअललिअणिअदेहो ।
तीए खंधाहि बलं गहिअ सरो सुरअसङ्गरे जअइ ॥८७

कामिभ्यः (१), निर्धारणे पञ्चमीपक्षस्तु नानुशासनिकः । उपभोगपरैर्जाग्रद्भिः सद्भिरिति योजना । आज्ञाप्रधानं राज्ञां कर्म राज्यं, भुवनराज्यपदस्येदृगर्थव्यञ्जकता (२) । अराले विविधवैदग्धीगहने वयसि यौवने । व्यतिकरं मिश्रीभावम् । अवस्थाः क्षणनिर्वेदोन्मादचाटुकाकवहित्थाद्याः । सन्दावो सन्तापः, वअस्सतए (३) वयस्यतया । से तस्याः । अत्रेति—विशुद्धजातयो हि न स्वसन्निवेशाच्चलन्ति (४) । सरो स्मर

(१) एतद्वाक्यद्वयमादर्शपुस्तके व्यत्यस्तं दृश्यते । तेभ्यइत्यस्य 'पराङ्मुख' पदेन परामर्शः ।

(२) श्रीधरविवरणस्यायमनुवादः । 'आज्ञाप्रधान'मिति कर्मे'त्यस्य विशेषणम् । राज्ञां कर्मेति वैयाकरणसम्मता राज्यपदस्य निरुक्तिः ।

(३) 'वअस्यतए' इति चण्डीदासगोविन्दादिभिः पठितं, 'वअस्सएणे' ति स्वार्थे 'क'युक्तमितरैः ।

(४) "विशुद्धाभिजना हि परार्थे जीवितमपि त्यजन्ति न पुनः स्वधर्माच्च्यलन्ती"ति विवेकमन्तव्यं भङ्ग्यन्तरेणैतदेव सूचयति ।

अत्र रूपकेण मुहुर्मुहुराकर्षणेन तथा केशपाशः स्कन्धयोः प्राप्तो यथा रतिविरताव्प्यनिवृत्ताभिलाषः कामुकोऽभूदिति 'खंध'पदद्योत्या विभावना । एषु कविप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः ।

णवपुण्णिमामिअङ्कस्स सुहअ को त्तं सि भणसु मह सच्चं ।
का सोहग्गसमग्गा पओसरअणिव्व तुह अज्ज ॥८८

अत्र वस्तुना मयीवान्यस्यामपि प्रथममनुरक्तस्त्वं, न तत इति 'णवे'त्यादि-'पओसे' त्यादिपदद्योत्यं वस्तु व्यज्यते ।

सहि णवणिहुवणसमरम्मि अङ्कबालीसहीए णिबिडाए ।
हारो णिवारिओ विअ उच्छेरन्तो तदो कहं रमिअं ॥

अत्र वस्तुना हारच्छेदानन्तरमन्यदेव रतमवश्यमभूत्, तत्कथय कीदृगिति व्यतिरेकः 'कहं'पदगम्यः ।

(२) यथा वा—

विहलंखलं तुमं सहि दट्ठूण कुठेण तरलतरदिट्ठिं ।
वारप्फंसमिसेण अ अप्पा गुरुओत्ति पाडिअ विहिण्णो ॥९१

एवेति रूपकम् । मात्रेति—बहिःसम्भवाभावात् । त्तं सि त्वमसि । अङ्कपालिः आलिङ्गनं सैव सखी । निबिडा दृढा विश्वस्ता च । उच्छेरन्तो उच्छ्रियमाणः । कथमिति प्रश्नेन वैलक्षण्यसूचनाद्व्यतिरेकः । घटो(१)

(१) एवमादर्शपुस्तके । परं 'कुटो जलभाण्डभेद' इत्येव स्यात्, घटपदस्यातिस्पष्टस्य विवरणेऽनवसरात् ।

(२) एवं टीकाग्रन्थस्य पाठश्चेत्तदा चण्डीदासेन रुचकश्रीधरावनुसृत्य 'पविसन्ती घरे'त्यादिर्गाथा वृत्तिग्रन्थबहिर्भूतेति मन्यते स्म । माणिक्यचन्द्रेण 'पविसन्ती'ति 'विहलंखल'मिति चोभे एव गाथे गृहीते । भट्टगोपालेन पुनः 'यथावे'ति निर्दिष्टोत्तरगाथा नाङ्गीकृता । एवमिहापि यथा तृतीयोल्लासे (६५ पृ०) वृत्तिग्रन्थस्यान्यैर्न्यत्यासः साधित इति नासह्यमनुमानम् ।

अत्र नदीकूले लतागहने कृतसङ्केतमप्राप्तं गृहप्रवेशावसरे पश्चादागतं दृष्ट्वा पुनर्नदीगमनाय द्वारोपघातव्याजेन बुद्धिपूर्वं व्याकुलया त्वया घटः स्फोटित इति मया चिन्तितम्, तत्किमिति नाश्वसिषि, तत्समीहितसिद्धये व्रज, अहं ते श्वश्रूनिकटे सर्वं समर्थयिष्य इति द्वारस्पर्शनव्याजेनेत्यपह्नुत्या वस्तु।

जोह्णाइ महुरसेण अ विइण्णतारुण्णउस्सुअमणा सा।
वुड्ढा वि णवोढ व्विअ परबहुआ अहह हरइ तुह हिअअं ॥६२

अत्र काव्यलिङ्गेन वृद्धां परवधूं त्वमस्मानुज्झित्वाऽभिलषसीति त्वदीयमाचरितं वक्तुं न शक्यमित्याक्षेप 'परवहू'पदप्रकाशः।

एषु कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिमात्रनिष्पन्नशरीरः। वाक्यप्रकाशे तु पूर्वमुदाहृतम्। शब्दार्थोभयशक्त्युद्भववस्तु पदप्रकाशो न भवतीति पञ्चत्रिंशद्भेदाः।

(६०) प्रबन्धेऽप्यर्थशक्तिभूः ॥ ४२

यथा गृध्रगोमयुसंवादादौ—

अलं स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन्गृध्रगोमायुसङ्कुले।
कङ्कालबहले घोरे सर्वप्राणिभयङ्करे ॥ ६३

न चेह जीवितः कश्चित्कालधर्ममुपागतः।
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी ॥ ६४

इति दिवा प्रभवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरमिदं वचनम्।

जलभाण्डभेदः। हृदयहरणहेतोः 'जोह्णाइ' इत्यादिना निर्देशात् काव्यलिङ्गता। वाक्याद्व्यङ्ग्यप्रतीतिर्वाक्यप्रकाशः। अत्र पूर्वमर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिसामान्यलक्षणतस्तावदुदाहृतम्। पञ्चत्रिंशदिति–वाक्यप्रकाशेऽष्टादश, पदप्रकाशे तु सप्तदश।

प्रबन्धो महावाक्यम्। अर्थशक्तिभूः संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो वस्तुमात्रालङ्कृतिरूपो द्वादशविधः। कालधर्मो मरणम्। दिवा प्रभवतो निशाऽऽगमनशङ्किनः। पुरुषविसर्जनं पुरुषाणां शवपरित्यागः। एतच्च

आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सांप्रतम्।
बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन ॥ ६५

अमुं कनकवर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम्।
गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्यजध्वमविशङ्किताः ॥ ६६

इति निशि विजृम्भमाणस्य गोमायोर्जनव्यावर्त्तननिष्ठं च वचनमिति प्रबन्ध एव प्रथते। अन्ये त्वेकादश भेदा ग्रन्थविस्तरभयान्नोदाहृताः स्वयन्तु लक्ष्यतोऽनुसर्त्तव्याः।

'अपि'शब्दात्पदवाक्ययोः।

(६१) पदैकदेशरचनावर्णेष्वपि रसादयः।

पदान्तरसाचिव्येनैव महावाक्यं भवतीति तान्यनुसर्त्तव्यानि। सम्प्रति स्पष्टार्थं महावाक्यान्तरं लिखति आदित्य इति।—स्नेहं जीवनोपायानुष्ठानरूपम्। अयं मुहूर्त्तः सन्ध्यासमासन्नकालो वन्यदारुणतया बहुविघ्नः सम्भावितभूताद्यावेशः। ततस्तदपगमात्कालान्तरे जीवितसम्भावनाऽप्यस्ति। जनव्यावर्त्तनं गृध्रभक्षणविघ्नविधायि। प्रबन्ध एव—नतु पदस्य वाक्यस्य वा शक्त्यतिरेक इत्यर्थः। अत्र वस्तुना वस्तुमात्रं व्यज्यते। व्यञ्जकश्च स्वतःसम्भवी। लक्ष्यतो (१)लक्ष्येषु।

पदैकदेशो द्विधा, प्रकृतिः प्रत्ययश्च। प्रकृतिर्धातुप्रातिपदिकरूपा, प्रत्ययस्तु सुप्तिङाद्यनेकविधः। तत्र क्रमादुदाहरणानि—अत्र चावापोद्वापदृष्ट्या तस्य तस्यांशस्य वाचकस्यापि वाचकसमुदायप्रविष्टस्य माहात्म्येनानुशासन-(२)प्रसिद्ध-स्व-स्व-प्रतिपाद्य-प्रतिपादन-द्वारा रसादिकेषु कोऽप्यतिशय आधीयत इति तद्विद

---

(१) लक्षणत इति पाठादयं साधीयान्।

(२) अत्रानुशासनपदेन व्याकरणकोषयोः संग्रहः।

तत्र प्रकृत्या यथा—

रइकेलिहिअणिअसणकरकिसलअरुद्धणअणजुअलस्स ।
रुद्दस्स तईअणअणं पव्वईपरिचुंबिअं जअइ ॥ ९७

अत्र जयतीति नतु शोभते इत्यादि-समानेऽपि हि स्थगनव्यापारे लोकोत्तरेणैव व्यापारेणास्य पिधानमिति तदेवोत्कृष्टम् । यथा वा—

प्रेयान्सोऽयमपाकृतः सशपथं पादानतः कान्तया
द्वित्राण्येव पदानि वासभवनाद्यावन्न यात्युन्मनाः ।
तावत्प्रत्युत पाणिसंपुटगलन्नीवीनिबन्धं धृतो
धावित्वैव कृतप्रणामकमहो प्रेम्णो विचित्रा गतिः ॥ ९८

अत्र पदानीति, न तु द्वाराणि ।

तिङ्सुपोर्यथा—

पथि पथि शुकचञ्चूचारुराभाऽङ्कुराणां
दिशि दिशि पवमानो वीरुधां लासकश्च ।

एवात्र प्रमाणम् । रतिकेलिहृतनिवसनायाः करकिसलयाभ्यां रुद्धं नयनयुगलं यस्येति समासः । समानेऽपि स्थगनव्यापारे हस्तादिकृते । तदेव चुम्बनपिधानमेवोत्कृष्टं चमत्कृतिविशेषानुगुणं, तस्य च तदानुगुण्यं नयनविषयेण 'जयति'पदेन ध्वन्यते । तद्विषयत्वादेव हि तत्र 'शोभते' 'भाती'त्यनादृत्य (१) 'जयती'ति प्रयोगः । सशपथमिति मध्यगतं पदं पूर्वापरपदसम्बद्धं बोद्धव्यम् । पाणिसम्पुटेन गलन्त्यां स्खलन्त्यां नीव्यां निबन्धः प्रियस्य संश्लेषो यथा स्यात् [तथा ।] । न तु द्वाराणीति—तावत्कालमप्यनुरागोद्रेकात् मानावष्टम्भः स्थातुं शक्त इति किमपि चमत्कारबीजसूत्रणम् । प्रेयानिति—ईषन्मात्रप्रियत्वेऽपि(२)

---

(१) एवमादर्शपुस्तके । भातीत्याद्यनादृत्येति स्यात् ।

(२) एवमादर्शपुस्तके पाठः । 'ईयसुनाऽत्र प्रियत्वप्रकर्ष' इति स्यात् । 'प्रेयानितीयसुना प्रियत्वमात्रनिरासपरेण काऽपि प्रेमपात्रता द्योत्यते' इति श्रीधरमन्तव्यस्यायमनुवादः ।

नरि नरि किरति द्राक् सायकान् पुष्पधन्वा
पुरि पुरि च निवृत्ता मानिनीमानचर्चा ॥ ९९

अत्र किरतीति किरणस्य साध्यमानत्वं निवृत्तेति निवर्त्तनस्य सिद्धत्वं, तिङा सुपा च, तत्रापि 'क्त'प्रत्ययेनातीतत्वं द्योत्यते । यथा वा—

लिखन्नास्ते भूमिं बहिरवनतः प्राणदयितो
निराहाराः सख्यः सततरुदितोच्छूननयनाः ।
परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकै-
स्तवावस्था चेयं विसृज कठिने मानमधुना ॥ १००

प्रकर्षः ? । पवमानः पवनः । लासको नर्तकः । अत्र किरतीति वर्त्तमानविहितेन तिङा चेकिर्यमाणत्वं द्योत्यते । निवृत्तेति (१) प्रातिपदिकार्थमात्रेण (२) सुपा साध्यताविरहेण सिद्धत्वं, निष्ठया च तत्क्रियागतमतीतत्वं द्योतयन्त्या कार्यस्य पूर्वकालत्वलक्षणाऽतिशयोक्तिः—एतेषाञ्च व्यङ्ग्यानामास्वादानुगुणत्वं तद्विदामपरोक्षमेव । नन्वेवं वस्त्वलङ्कारव्यञ्जनाऽपि पदैकदेशस्यास्तीति रसादिमात्रव्यञ्जकतैव कुतो गण्यते (३) ? सत्यं, प्रकृतिप्रत्यययोः स्वीयस्वीयानुवाचकत्वमिलितयोस्तु मिलितार्थवाचकत्वमिति व्याकरणशास्त्रव्यवहारविलोपो मा भूदिति परिगणनम् । वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययमेलकस्य कर्मत्वादिविशिष्टार्थवाचकत्वं वर्त्तमानत्वादिव्यङ्ग्यमेवेत्युदाहरणादौ

---

(१) "पुरि पुरि च निवृत्ता" नपुनः "पुरि पुरि विनिवृत्ते" ति वृत्तौ पाठः ।

(२) सुपा प्रथमाविभक्तियुक्तया प्रातिपादिकार्थमात्रस्य बोधः 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे" त्यनुशासनबलात् ।

(३) 'रसादय' इत्यत्रादिपदेन वस्त्वलङ्कृतिध्वन्योर्ग्रहणं येषां मतं तेषान्तु निर्बाधैव सङ्गतिः ।

अत्र लिखन्निति न तु लिखतीति, तथा आस्ते इति न त्वासित इति, अपि तु प्रसादपर्यन्तमास्ते इति, भूमिमिति न तु भूमाविति, न हि बुद्धिपूर्वककमपरं किञ्चिल्लिखतीति तिङ्सुब्विभक्तीनां व्यङ्ग्यम्।

सम्बन्धस्य यथा—

गामारुहम्मि गामे वसामि णअरट्ठिइं ण जाणामि ।
णाअरिआणं पइणो हरेमि जा होमि सा होमि ॥ १०१

अत्र नागरिकाणामिति षष्ठयाः ।

"रमणीयः क्षत्रियकुमार आसी"दिति कालस्य । एषा हि भग्नमहेश्वरकार्मुकं दाशरथिं प्रति कुपितस्य भार्गवस्योक्तिः ।

वचनस्य यथा—

ताणं गुणग्गहणाणं ताणमुक्कंठाणं तस्य पेम्मस्स ।
ताणं भणिआणं सुन्दर ! एरिसिअं जाअमवसाणं ॥ १०२

अत्र गुणग्रहणादीनां बहुत्वं प्रेम्णश्चैकत्वं द्योत्यते ।

वस्त्वलङ्कृत्योरप्येकदेशव्यङ्ग्यत्वमस्तीति परितुष्यतु भवान् । एतच्चातीतत्वं द्योत्यत इति वदता वृत्तिकृता स्फोरितमेव । द्योतनं व्यञ्जनमिति ध्वनिभाषा । आस्त इति—लिखनस्यानवोपायता शतृ-वाच्या ।

ग्रामरुहा ग्रामजाता । षष्ठ्या अनादरव्यञ्जकतेति शेषः । आसीदिति—सम्प्रति अस्मदमर्षकवलितः क्षणं न भविष्यतीति भावः । एरिसअं ईदृशम् । 'इरिसिअ'मिति (१) पाठे ईर्षितम् । [एरित्तणमिति] पाठे नानाविधानसन्निकृतम् । एकत्वं सततमविच्छेदेन प्रकर्षनिकर्ष-

(१) "इरिसिअ" मिति पाठान्तरमर्वाचीनैर्वैद्यनाथादिभिरपि धृतम् । 'एरित्तण'मिति न केनापि धृतो नापि तथा मनोज्ञः व्यङ्ग्यस्य वाच्यत्वपक्षनिक्षेपात् सर्वथा 'एरिसअमि'ति रुचक-श्रीधरादिसम्मतः पाठ एव वरम् । छन्दोऽनुशासनसम्मतगणविभागानुसारेण चतुर्थचरणेचाष्टादशगणस्थिते-रुपरिदर्शित एव पाठः स्यात् ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

रे रे चञ्चललोचनाञ्चितरुचे ! चेतः ! प्रमुच्य स्थिर-
प्रमाणं महिमानमेणनयनामालोक्य किं नृत्यसि ।
किं मन्ये विहरिष्यसे बत हतां मुञ्चान्तराशामिमा-
मेषा कण्ठतटे कृता खलु शिला संसारवारान्निधौ ॥१०३

अत्र प्रहासः ।

पूर्वनिपातस्य यथा—

येषां दोर्बलमेव दुर्बलतया ते सम्मतास्तैरपि
प्रायः केवलनीतिरीतिशरणैः कार्यं किमुर्वीश्वरैः ।
ये क्ष्माशक्र ! पुनः पराक्रमनयस्वीकारकान्तक्रमा-
स्ते स्युर्नैव भवादृशास्त्रिजगति द्वित्राः पवित्राः परम् ॥१०४

अत्र पराक्रमस्य प्राधान्यमवगम्यते ।

विभक्तिविशेषस्य यथा—

प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरैरयोधि तव दिवसम् ।
दिवसेन तु नरप ! भवानयुद्ध विधिसिद्धसाधुवादपदम् ॥१०५

राहित्यं निर्विकारात्यन्तप्रकर्षलक्षणम् । अतएवात्र वचःप्रक्रमभङ्गस्यादूषकता । चञ्चलाभ्यां लोचनाभ्यामञ्चिता प्रादुष्कृता रुचिरभिलाषो यस्य । किं मन्ये विहरिष्यसे किं मन्यसे विहरिष्यामीत्यर्थः । तथा चानुशासनं 'प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम' (१) इति । प्रहासः सोपहासोत्प्रासः । नीतिराङ्गिरसादिशास्त्रं, प्रसिद्धवृत्तिप्रकारो रीतिः । अत्रेति—नयस्याल्पस्वरतया पूर्वनिपाते प्राप्ते यत्पराक्रमस्य पूर्वनिपातनं तदर्चितत्वं बोधयतीति ।

(१) '... एकवच्चे'ति पाणिनीयमनुशासनम् (१।४।१०६) ।

अत्र दिवसेनेत्यपवर्गतृतीया फलप्राप्तिं द्योतयति ।

भूयो भूयः सविधनगरीरथ्यया पर्यटन्तं
दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवातायनस्था ।
साक्षात्कामं नवमिव रतिर्मालती माधवं यत्
गाढोत्कण्ठालुलितललितैरङ्गकैस्ताम्यतीति ॥१०६

अत्रानुकम्पावृत्तेः 'क'रूप-तद्धितस्य ।

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥१०७

प्रधनाध्वनि संग्राममार्गे तव (१) विधुरैरयोधीति सम्बन्धः । नरप ! नृपते । विधिसिद्धस्य न्याय्यस्य साधुवादस्य पदं यथा तथेति (२) क्रियाविशेषणम् । अपवर्ग इति क्रियासमाप्तौ । सविधया-ऽर्थात् (३)... लुलितैर्ग्लानप्रायैः सद्भिर्ललितैर्मनोहरैः (४) । इति—कथितं लवङ्गिकयेति प्रकरणसङ्गतिः । अत्र 'क'प्रत्ययेनानुकम्पां द्योतयता किमप्यङ्गानां तानवं सूच्यते । परीति—'पुनः' शब्दोऽत्र कालान्तरमात्रे न तु पश्चात्काले । गहनो दुर्निरूपः । जडयति स्तम्भयति । 'प्र'शब्दस्य

(१) "तव निधुयैव विधुरै"रित्यादर्शपुस्तकेऽबोध्यः पाठः । "धनुर्ध्वनी"-त्याद्यंशोपरि विवरणं गलितं स्यात् ।

(२) 'यत्कर्मै'त्यादर्शपुस्तके दुष्टः पाठः ।

(३) सप्रविधयाऽर्थादितिप्रायो निस्त्रुटिचिह्न आदर्शपुस्तके पाठः । 'सविधया-ऽर्थात् समीपस्थया नगरीरथ्ययाऽथवा सविधनगरीरथ्या भूरिवसुमन्दिरा-सन्नमार्ग' इति श्रीधरटीकास्थः पाठो वाऽत्र स्यात् ।

(४) 'लुलितलुलितै' रिति पाठान्तरम् ।

अत्र 'प्र'शब्दस्योपसर्गस्य ।

कृतं च गर्वाभिमुखं मनस्त्वया किमन्यदेवं निहतश्च नो द्विषः ।
तमांसि तिष्ठन्ति हि तावदंशुमान्न यावदायात्युदयाद्रिमौलिताम् ॥१०८

अत्र तुल्ययोगिताद्योतकस्य 'च' इति निपातस्य ।

ध्वंसप्रकर्षं समूलोन्मूलनलक्षणं द्योतयतो महामोहप्रकर्षसूचनद्वारा राग-दार्ढ्यं व्यञ्जकत्वम् । उपसर्गनिपातादीनाञ्च प्राक् (?) स्वातन्त्र्य(स्वतन्त्र-)प्रयोगलिङ्गसंख्याविभक्तिकृतविशेषविरहेण (१) वाचकवैपरीत्याद्द्योतक-त्वमेव यद्यपि महाभाष्यकारादिसम्मतं (२) तथापि रसादिव्यञ्जक-त्वमपूर्वमित्यादरणम् । आधुनिकाः पुनरमीषां वाचकत्व-

(१) तथाच "यत्तु वाक्यपदीये 'परतन्त्रास्तु चादयः' 'प्रत्ययवदेषां परत्वं न स्मर्यत'" इति चैतन्मतावतारकौ सन्दर्भौ वैयाकरणभूषणग्रन्थे (२७०-२७२पृ:)।

(२) यद्यपि प्रागप्रयोगात् स्वतन्त्रप्रयोगाभावात् षष्ठ्या अश्रुतेर्लिङ्गसंख्या-विरहाच्च वाचकवैलक्षण्येन द्योतका निपाता इति (निपातानामवाचक स्यात्) प्रादीनामिव चादीनां निपातानां द्योतकत्वं वैयाकरणादिमते (महाभाष्यानुसारिणां हरिजिनेन्द्रबुद्धिकैयटादीनां मते) सुव्यवस्थितमेव तथापि काव्ये रसापेक्षया तेषां व्यञ्जकत्वमिति ग्रन्थोपरि पुराणतरटीका-कृतामाशयसूचनम् । वैयाकरणोक्तद्योतकताविलक्षणमेवालङ्कारिकनयो-द्दिष्टव्यञ्जकतालक्षणम् । वृत्तिस्थेन द्योतकपदेन तदेवानुसन्धीयते । प्राचां निरुक्तकारादीनामयमेव सिद्धान्तः । 'न निर्बद्धा उपसर्गा अर्था-न्निराहु'रिति शाकटायनः, 'नामाख्यातयोस्तु कर्मोपसंयोगद्योतका भव-न्ती'ति भगवत्यास्ककृते निरुक्ते च राद्धान्तः । नवीनानां वैयाकरणाना-मप्यत्र मते नारुचिः । अनुसन्धित्सुभिरत्र 'चादयोऽसत्वे' (१।४।४७) 'कर्मप्रवचनीया' (१।४।८२) इति सूत्रद्वयोपरि भाष्यप्रदीपोद्योतग्रन्थाः, तयोरेव सूत्रयोरुपरि न्यासकृन्मन्त्रव्यं, (३०८ पृः,३२६ पृः), वैयाकरण-भूषणे (२५८-२७२ पृः), लघुमञ्जूषायां (५८४-७२३ पृः चौखम्बा

रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं परा-
मस्मद्भाग्यविपर्ययाद्यदि परं देवो न जानाति तम् ।
बन्दीवैष यशांसि गायति मरुद्यस्यैकबाणाहति-
श्रेणीभूतविशालतालविवरोद्गीर्णैः स्वरैः सप्तभिः ॥१०९

अत्रासाविति भुवनेष्विति गुणैरिति सर्वनामप्रातिपदिकवचनानां, न त्वदिति न मदिति अपि तु अस्मदित्यस्य सर्वाक्षेपिणः, भाग्यविपर्ययादित्यन्यथासंपत्तिमुखेन न त्वभावमुखेनाभिधानस्य ।

तरुणिमनि कलयति कलामनुमदनधनुर्भ्रुवोः पठत्यग्रे ।
अधिवसति सकलललनामौलिमियं चकितहरिणचलनयना ॥११०

मेवाहुः (१)। कृतमिति—अत्र चकाराभ्यां तुल्यकालत्वसूचकाभ्यां वीर्यप्रकर्षः सूच्यते। चादीनाञ्च स्वातन्त्र्येणार्थबोधनविरहात् पदावयवमध्ये गणनम् । अत्रेति—असाविति सर्वनाम्ना प्रत्यक्षदृश्यमान-नयप्रधानत्व-महानुभावत्वादिकं व्यज्यते । 'भुवने'ष्विति बहुत्वेन निखिलव्याप्तिः, 'गुणै'रिति प्रातिपदिकेन समुदितत्वं बहुवचनेन निःशेषता, 'अस्म'दिति सकल-स्वकुल-परिग्रहः । अन्यथासम्पत्तिमुखेन-अभाग्यपदप्रयोगं विना भाग्यासम्भवप्रतिपादनेन; भाग्यानुकूल्यदशायां

संस्करणे) एतत्संसृष्टो विस्तृतो विचारश्चालोचनीयः ।

(१) एतच्च समुच्चयाधिकरणे मीमांसकानां 'केवलवृक्षशब्दात् समुच्चयाबोधात् चकार एव तद्वाचको न द्योतक' इत्याद्युक्तीः समर्थयमानानामचिरन्तनानामालङ्कारिकसरणिनिर्देशे प्रौढिमाकलयतां केषांचिदेतेषां मतम् । तथा च व्यक्तिविवेके प्रथमे—विमर्शे 'असत्त्वभूतार्था उपसर्गादयः । तेषामसत्त्वभूतार्थत्वाविशेषेऽपि व्यापारनियमात् प्रयोगनियमाच्च त्रैराश्योपगमः । तथाहि क्रियारूपातिशयप्रतिपत्तिनिबन्धनमुपसर्गाः प्रादयः । भावसत्त्वयोरात्मभेदप्रत्यायननिमित्तमवधृतरूपार्थविशेषाः स्वरादयो निपाताः...।" वाक्यपदीयटीकाकृत्पुञ्जराजीयमतमेतन्मतानुसारि । प्रकाशकृन्मन्तव्यं ('यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीति'रित्यादिके दशमोल्लासीये

अत्र इमनिजव्ययीभावकर्मभूताधाराणां स्वरूपस्य तरुणत्वे इति धनुषः समीप इति मौलौ वसतीति त्वादिभिस्तुल्ये एषां वाचकत्वे अस्ति कश्चित् स्वरूपस्य विशेषो यश्चमत्कारकारी—स एव व्यञ्जकः ।

तवापि नेदृशी दुर्विधाऽऽसीदिति । कला उपचयः । भ्रुवोरग्रेऽनुमदनधनुः पठति मदनधनुषो नैपुणं शिक्षति सति । स्वरूपस्य व्यञ्जकत्वं, नत्वेषामर्थस्यैव व्यञ्जकत्वम् । स्वरूपस्य तु त्वादि-साधारण्यमेवेत्याह—त्वादिभिरिति (१) । कश्चिदिति—इमनिचा तावत् श्रुतिकटुतापरिहारेण सौकुमार्यमारोपयता सहृदयहृदयङ्गमं किमप्यानुकूल्यं धीयते । अव्ययीभावसमासेनापि मदनधनुषो गुणीभावेन ततोऽप्यधिकं जगद्वशीकारविज्ञानं भ्रूलताऽग्रस्य प्रत्याय्यते । मौलिमिति कर्मतया व्याप्तिसूचनेन मौलावित्याधारत्वप्रतिपाद्याधेयैकदेशवृत्तित्वपरिहारेण कोऽप्यतिशय आत्मादरपोषकः । तदिदमुक्तम्—'यश्चमत्कारकारी'ति । स एव व्यञ्जको (२) व्यञ्जकभावनियामकः । यद्वा विशिष्यत इति विशेषः स्वरूपमेव । षष्ठी त्वाहार्यभेदा (३) । स एव व्यञ्जको व्यञ्जनाव्यापाराश्रयः । व्यञ्जकत्वमिति पाठे स्वरूपस्य विशेषः स्वरूपं येन विशिष्यते स एव

ग्रन्थे) एतन्मतसमर्थनपरतया बहुभिरुद्धियते । 'वस्तुतस्तु निपातानामर्थवत्त्वमपि द्योत्यताऽभिधायकं, शक्तिलक्षणाद्योतकताऽन्यतमसम्बन्धेन बोधकत्वा'दिति लघुमञ्जूषासिद्धान्त (५६३ पृ०) एव समीचीनः ।

(१) साधारण्येन प्रतीतानां जीर्णकल्पानां प्रत्ययादीनां परिहारेणास्ति कुत्र सहृदयतासहकृतपुराणच्छायानिर्मुक्तशब्दविन्यासवशाच्चमत्कारातिशयो, यस्य खलु जरत्तराणां ग्रन्थेषु 'कान्ति'रित्यन्वर्थो व्यपदेशः । परमस्य व्यञ्जनयैवानुजीवनमितीतरविलक्षणचमत्कारकारणम् ।

(२) 'स एव व्यञ्जक' इति चण्डीदासधृतः पाठः, न तु 'व्यञ्जकत्वं प्राप्नोती'ति माणिक्यचन्द्रादिगृहीतः ।

(३) राहोः शिर इतिवत् ।

एवमन्येषामपि बोद्धव्यम् ।

वर्णरचनानां व्यञ्जकत्वं गुणस्वरूपनिरूपणे उदाहरिष्यते ।

'अपि'शब्दात्प्रबन्धेषु नाटकादिषु ।

एवं रसादीनां पूर्वगणितभेदाभ्यां सह षड्भेदाः ।

(६२) भेदास्तदेकपञ्चाशत्—

व्याख्याताः ।

व्यञ्जकत्वं, तद्बलेनैव स्वरूपं व्यनक्तीत्यर्थः । एवमस्मदुक्तरीत्या[ऽन्येषा-]मुक्तव्यतिरिक्तानां प्रकृत्यादिरूपाणां कर्मप्रवचनीयानाञ्च व्यञ्जकत्वमाकरेषु स्वयं दृष्ट्वा बोद्धव्यमवधारणीयम् । वर्णरचनानां वर्णानां रचनानाञ्च । नाटकादिष्विति—वस्तुमात्रालङ्कृतिध्वनिषु न केवलमवान्तरमहावाक्यव्यङ्ग्यो रसादिः, किन्तु सर्वेष्वेव (१) काव्यप्रबन्धेष्वयमेकोऽङ्गीकर्त्तव्यः, अन्यथा काव्यत्वस्यैव हानेरित्यर्थः ।

पूर्वगणितभेदाभ्यां वाक्यपदप्रकाशरूपाभ्यां सह पदैकदेश-रचना-वर्णप्रकाशानाञ्चतुर्णां सङ्कलने भेदक्रमाः । ननु माघे शिशुपालदूतोक्तौ (२)सन्धौ वाच्ये वस्तुमात्ररूपो विग्रहः शब्दशक्तिमूलः प्रबन्धव्यङ्ग्यो दृश्यते । उपमादिध्वनिरपि शब्दशक्तिमूलस्तथा सम्भाव्यते । तत्कथमेकपञ्चाशदेव भेदा इत्याह—व्याख्याता इति । विशेषेणोदाहृतिप्रदर्शनमुखेनाख्याता दर्शिताः । नत्वेतावन्त एवेति नियमिता इत्यर्थः (३),

---

(१) आनन्दवर्धनेन ध्वन्यालोके तदनुसारिभिः काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः श्रीधरादिभिश्च स्वस्वटीकायामयमर्थः प्रपञ्चित इत्यनुसन्धित्सुभिस्तत एवावलोकनीयः ।

(२) शिशुपालवधे षोडशे सर्गे ।

(३) 'लक्षणा तेन षड्विधे'त्यादा-(४३ पृ:) विवात्रापि व्याख्यानशैल्यनुज्ञावितपूर्वाऽपि नासङ्गता ।

(६३)—तेषां चान्योन्ययोजने ॥४३

संकरेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया ।

न केवलं शुद्धा एवैकपञ्चाशद्भेदा भवन्ति यावत्तेषां स्वस्वप्रभेदैरेकपञ्चाशता संशयास्पदत्वेनानुग्राह्यानुग्राहकतयैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चेति त्रिविधेन सङ्करेण परस्परनिरपेक्षरूपयैकप्रकारया संसृष्ट्या चेति चतुर्गुणने—

(६४) वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः (१०४०४)—

शुद्धभेदैः सह—

(६५) शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥४४

एकपञ्चाशत्ता च पूर्वगणितपञ्चत्रिंशद्भेदेषु प्रबन्धव्यङ्ग्यद्वादशविधार्थशक्तिमूलस्य पदैकदेश-वर्ण-रचना-प्रबन्धव्यङ्ग्यत्वेन रसादिचातुर्विध्यस्य प्रवेशात् । तेषां व्यङ्ग्यभेदानाम् । शुद्धा एवैकपञ्चाशत केवलभेदा न भवन्तीति वृत्तियोजना । स्वस्वप्रभेदैर्ध्वनितया सजातीयभेदैः । परस्परनिरपेक्षेति भावप्रधाननिर्देशः । तद्रूपत्वादेकप्रकारतया । चतुरिति (१) वारार्थे सुच् । वेदेति—तथाहि 'विन्यस्याधो गुणन'मिति रीत्या एकपञ्चाशतस्तावतैव गुणन एकाधिकषड्विंशतिशती (२६०१) । संसृष्टौ तथैव । ततस्त्रिगुणसङ्करयोजने सत्येतावती संख्या—वेदाश्चत्वारः, खं शून्यम्, अब्धयश्चत्वारः, वियत् शून्यं, चन्द्र एकः—अङ्कविन्यासे च वैलोम्यं संख्याशास्त्रप्रसिद्धम् । शुद्धभेदैरेकपञ्चाशता । शराः पञ्च, इषवोऽपि पञ्च, युगानि चत्वारि, खं शून्यम्, इन्दुरेकः । अयञ्च ग्रन्थो गुणीभूतव्यङ्ग्यादिसंयोगमाश्रित्य कथ-

---

(१) चण्डीदासधृतः पाठ एषः । 'चतुर्भिर्गुणन' इत्यन्यैः पठितम् ।

श्चिन्त्येयः (१)। संसृष्टिसन्देहादौ पूर्वपूर्वसंयोगस्य उत्तरोत्तरभेदगणना- ऽनुप्रवेशात् वक्ष्यमाणविरोधालङ्कारे (२) भेदगणनावत्क्रमेणैकैक- हान्या तावत्संख्यत्वविरहात्। वस्तुगत्या पुनरीदृशी पिण्डना—'सैक- पदाहतपददलं सङ्कलित'मिति रीत्या (३) सैकपदं द्वापञ्चाशत्, तेनाहतं पदमेकपञ्चाशत्, तद्गुणने द्वन्द्वेषुरसद्वन्द्वाः (२६५२), तस्य दलं रस- द्वन्द्ववह्निचन्द्राः (१३२६)। संसृष्टिसङ्करयोजने चाब्धिगगनशिखि- शराः (५३०४)। शुद्धयोगे तु शरबाणाग्निबाणाः (५३५५)। यद्वा 'पदयुत- पदवर्गदलं सङ्कलितम्'। पदवर्गश्चन्द्रव्योमर्तुद्वन्द्वाः (२६०१)। समपदेन युतो योऽश्विबाणर्तुद्वन्द्वाः (२६५२), तस्य दलं रसद्विगुणचन्द्राः (१३२६) संसृष्टौ। "एको राशिर्द्विधा स्थाप्य एकमेकाधिकं कुरु। अस्यैवार्द्धेन

(१) नेदं निपुणं दर्शनम्। गुणीभूतव्यङ्ग्यादेरुल्लासान्तरे पश्चात् सन्निवेशा- त्तस्यात्र परामर्शस्य सर्वथाऽनुपपत्तेः। संख्येयं न्यायसिद्धैव। गुणीभूत- व्यङ्ग्यादिसंयोगमाश्रित्य परस्परविमर्देन बृहत्तरा संख्या यथा संख्या- ऽऽनयनव्यसननिपुणैः कैश्चित्सुधासागरकारादिभिर्विहिता तथा सु- विदितैव प्रेक्षावताम्। "अयञ्च प्रमेयभेदः सर्वथा न प्रतिपादितो भवती'- ति 'चिन्त्यमेतदि''त्यविचारितरमणीयमेत''दित्यादिभिर्बहुभिर्वि'शेषणै- रितरल विदूषितं क्वचित् क्वचित् विध्वस्तप्रायमपि सान्धिविग्रहिक- श्रीधरमन्तव्यमनाप्तवाक्यतयाऽन्यत्र तन्मते दोषदर्शिना चण्डीदासेन यदप्रगृहीतं तस्य कारणमर्वाक् "तस्मादत्र प्रकरणे ......तदुक्तिरेव लिख्यत" इति स्फुटमावि'कृतम्।

(२) दशमोल्लासनिर्दिष्टदशभेदे। तत्र ४ + ३ + २ + १ = १० भेदाः। एवमिहापि ५१ + ५० + ४९ + ...३ + २ + १ = १३२६ भेदाः। सर्वमेतद्गणनाविधानमस्माभिः कविकर्णपूरकृतालङ्कारकौस्तुभस्योपरि टीकायां मौक्तिकावल्यां (पृ० ९७, ११५) वितत्य दर्शितमित्यतो विरम्यते।

(३) इयं च श्रीधरमतसंमतसंख्याऽधुनातनानां गणनाऽनुसारिणी। तथा

च—$1 + 2 + \ldots\ldots n = \dfrac{n(n+1)}{2}$

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते।

छणपाहुणिआ देअर जाआए सुहअ किंपि दे भणिआ।
रुअइ पडोहरवलहीघरम्मि अणुणिज्जउ वराई ॥१११

अत्रानुनयः किमुपभोगलक्षणेऽर्थान्तरे संक्रमितः किमनुरणन-

सङ्कल्यमेतत्सङ्कलितं लघु" (१) इति दिशा वा सम्पिण्डनम्। तथाहि चन्द्रबाणराशिं (५१) द्विधा स्थापयित्वा एकमेकाधिकं द्वन्द्व- बाणं (५२) कृत्वा तस्यैवार्धेन रसद्वन्द्व-(२६) संख्येन एकपञ्चाशतो गुणने रसद्विगुणरजनिकराः (१३२६) संसृष्टौ। अनयोश्च पिण्डनयोः सङ्करयोगे प्राचीनैव संख्या। (?)तस्मा-(?) दत्र प्रकरणे **श्रीधर**सान्धि- विग्रहिको गणनाऽऽदिकं निखिलमेव तत्त्वतो जानातीति तदुक्तिरेव लिख्यते (२)।

दिश्यतेऽनयेति दिक्। दिगेव दिङ्मात्रं सजातीयप्रकाशकं स्वरूपमित्यर्थः। छणपाहुणिआ क्षणायोत्सवाय निमन्त्र्या- नीता। पडोहरवलहीघरम्मि पश्चात्प्रकोष्ठोपरिकुट्टिमगर्भगृहे। अत्रानु- नयमात्रेण विश्रामाभावाद्वक्त्रादिवैशिष्ट्यस्य झटिति प्रतीतौ स्वार्थमपरित्यजदेवानुनीयतामिति पदं तदुपपत्त्याय उपभोगलक्षणमर्था- न्तरमालम्बत इति लक्षणामूलत्वम्। वक्त्रादिवैशिष्ट्याननुसन्धाने तु प्रतीत्यपर्यवसानविरहान्न लक्षणाऽनुप्रवेश इत्यभिधामूलतेति केनचि- दुच्येत। एवञ्च सन्देहः। वक्त्रादिविशेषस्य कदाचिदननुसन्धानं सर्व-

(१) वस्तुतस्त्वेकैवेह रीतिरापाततो भिन्नभाषयोल्लिखिता।

(२) अयं प्रघट्टक आदर्शपुस्तके '·वक्त्रादिविशेषस्य·········अतिप्रसङ्ग" इत्यनन्तरस्यांशस्य पश्चादयथैव सन्निवेशितः। सान्धिविग्रहिकेण विवेक- कृता श्रीधरेण गणिताचार्यश्रीधरमतमनुसरतोपरिदर्शिता गणनासरणि- रङ्गीकृता यदाहासौ स्वग्रन्थे 'इत्याचार्यश्रीधरदर्शनेन सङ्कलितम्' इति।

न्यायेनोपभोग एव व्यङ्ग्ये व्यञ्जक इति सन्देहः।

स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतो वेल्लद्बलाका घना
वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः।
कामं सन्तु दृढं कठोरहृदयो रामोऽस्मि सर्वं सहे
वैदेही तु कथं भविष्यति ह हा हा देवि धीरा भव ॥११२

त्रैव (?) सुलभमित्यतिप्रसङ्गः। अत्रानुनीयतामित्यनेनोपभुज्यतामिति वक्तुर्विवक्षितं किंवा कोपनिवर्त्तनमात्रं चाटुकरणादीति सन्देहः। न चैकतरत्वे साधकं बाधकं वा प्रमाणमस्तीति रजनिराजोपरिभागे कुरङ्गकसद्भाववदनुच्छेद्य एवायं महान् सन्देहः (१)।

स्निग्धया भास्वर्य्या श्यामलया द्राविडदेशीयप्रभासदृशया कान्त्या लिप्तं व्याप्तं नभो यैः। वेल्लनं विलासखेलनम्। पयोदसुहृदो मयूराः। आनन्दकेका मदमेदुरध्वनयः। कला मधुरगम्भीराः। कामं सन्त्विति धैर्य्योक्तिः। दृढं सातिशयम्। कठोरहृदय एवंविधोद्दीपनसम्भेदेऽप्यविक्रियमाणचित्त इति रामपदप्रत्याय्यनिरुद्धबोधत्वदुःखैकपात्रत्वादिभ्योऽवकाशदानम्, अन्यथा रामशब्दो महानुभवत्वं कथं न ध्वनेत्। वैदेही त्विति—स्मृतेरेवंविध-

---

(१) तथा च हेमाद्रिधृतज्योतिषवचनम्—'शशमेके मृगं त्वन्ये भूच्छायामपरे विदुः। इन्दोर्मण्डलमालिन्यं तमःस्पर्शमलं परे। इति महर्षिगोतमकृते संशयलक्षणे (१।१।२३)—'उपलब्ध्यव्यवस्थातश्च........ विशेषापेक्षो विमर्शः संशय' इति दृश्यते। वात्स्यायनभाष्ये च तस्येदं विवरणं 'सच्चोदकमुपलभ्यते तडागादिषु मरीचिषु चाविद्यमानमुदकमिति। अतः क्वचिदुपलभ्यमाने तत्त्वव्यवस्थापकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धेः किं सदुपलभ्यतेऽथासदिति संशयो भवती'ति। अत्र च गाथागतार्थे 'उभयथाऽप्युपभोग एव तात्पर्यपर्यवसानात् सन्देहस्यादोषत्व'मिति प्रदीपप्रभाव्याख्यानम्।

अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामिति चात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः। ताभ्यां सह रामोऽस्मीत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन रामपदलक्षणैकव्यञ्जकानुप्रवेशेन चार्थान्तर-

---

सभयसातङ्कसरभसकण्ठग्रहणपूर्वकालकृताङ्कपालिनयनादितद्विलासस्योक्तिः। कथं भविष्यति-स्मृतेरेवंविधविशेषायास्तस्या भवनमात्रमप्यसम्भाव्यमित्यर्थः। इतः प्रभृति स्मृति-भावना-विकल्पपरम्परोपपरीतां चिरदुर्बलतया झटिति हृदयास्फोटनाभिमुखीं प्रियां ससम्भ्रमोन्मादवशंवदः साक्षादिवाह-ह हा हेति। सुहृदामिति अत्रेति......? मित्रार्थासम्भवात् परितोषकारित्वं लक्ष्यते। स्निग्धपदेन घृतादिस्नेहतिरस्कारेण नयनाभिरामतां लक्षयता तिरस्कृतवाच्यत्वेन संसृष्टिर्द्रष्टव्या। संसृष्टिश्च भिन्नाश्रययोरङ्गाङ्गिभावहीनयोरेकवाक्यगतत्वात्। अनुग्राह्यानुग्राहकभावेनेति—रामपदद्योत्ये हि ईदृश्यामप्यवस्थायां जीवितं धारयन्तं मां धिगित्यादौ स्निग्धलिप्तादिपदानां साचिव्यं विद्यते। एकव्यञ्जकेति—अङ्गाङ्गिभावस्य रसं प्रति सार्वत्रिकतया तदनपेक्षयोक्तम्। यत्तु श्रीधरसान्धिविग्रहिकेणोक्तम् 'अत्र व्यभिचारिरसध्वन्योरेकवाक्यव्यङ्ग्यत्वं,विप्रलम्भस्य तद्व्यभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वा'दिति,तन्न समीचीनम (१)। 'अखण्डः काव्यार्थ' इति नीत्या ह्येक

---

(१) श्रीधरग्रन्थ एवमुपलभ्यते—"यथाऽत्रैव रामशब्द एवार्थान्तरसंक्रमितवाच्यः समुद्दीपनविरोधो-(?)(विभावो) द्बोधितस्य विप्रलम्भस्य व्यञ्जकः। सर्वस्मिन्नेव रसाद्यात्मनि काव्येऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य रसभावलक्षणस्वप्रभेदप्रतीत्यपेक्षयैकव्यञ्जकवाक्यद्वारेण व्यञ्जकत्वं सम्भवत्येव। यथाऽत्रैव रसध्वनेर्भावध्वनेश्चैकेन व्यञ्जकेन विप्रलम्भस्य तद्व्यभिचारिणश्च निर्वेदशोकावेगात्मनश्चर्वणीयत्वा"दिति। चण्डीदाससमन्तव्यं काव्यतत्त्वानुसन्धायिनां काव्यलक्षणविधायिनाञ्चोपलब्धिमतानुसारीति न दुराग्रहग्रहिलोऽयमुपरितनः पक्षः।

संक्रमितवाच्यरसध्वन्योः सङ्करः ।

एवमन्यदप्युदाहार्यम् ।

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिनिर्णयो नाम चतुर्थ उल्लासः ।

एवात्र धैर्य-निर्वेद-स्मृति-शङ्का-शोकावेगोल्लास-परिपुष्ट-रतिप्रकृतिक-विप्रलम्भास्वादः समूहालम्बनरूपः । आस्वादात्पूर्वं व्यभिचारिव्यञ्जनमात्रेण तु न व्यभिचारिध्वनित्वम् । वाच्यतः प्राधान्यमात्रेण ध्वनिमात्रत्वमिति चेत्, न । स्फुटत्वात् वाच्यसिद्ध्यङ्गाच्च । अस्तु वाच्यतः प्राधान्यं, तथापि वस्तुध्वनिरेव । तेन रूपेण तस्य सञ्चारित्वाभावात् स्थायिध्वनिरप्येवं स्यादिति च दोषान्तरम् । अन्यदिति—सजातीयमाश्रितं रसाद्यलङ्कारवस्तुरूपं प्रधानभूतं व्यङ्ग्यान्तरमिति ।

॥ इति चतुर्थ उल्लासः ॥

VOLUME 3

SARASVATĪ-BHAVANA GRANTHAMĀLĀ

Vol. 46

PART III

GENERAL EDITOR

Surati Narayana Mani Tripathi
Vice-Chancellor
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

KĀVYA PRAKĀSA DĪPIKĀ

by

CHAṆḌĪ DĀSA

VARANASI

1965

Published by :—
Director, Research Institute
Varanaseya Sanskrit Vishvavidyalaya,
Varanasi.

Printed by :—
Sansar Press (P) Ltd.
Kashipura, Varanasi.

सरस्वतीभवन-ग्रन्थमाला

(४६)

काव्यप्रकाशदीपिका

चण्डीदासविरचिता

(तृतीयो भागः)

सम्पादकः
श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्यः

वाराणस्याम्
१८८६ तमे शकाब्दे

प्राप्तिस्थानम्—
प्रकाशनविभागः
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयः
वाराणसी—२
मूल्यम् १०.०० रूप्यकाणि

प्रास्ताविकम्

साहित्यदर्पणकारस्य विश्वनाथस्य प्रपितामहानुजेन श्रीमता चण्डीदासेन विरचितायाः काव्यप्रकाशदीपिकायाः प्रथमो भागः सरस्वतीभवनग्रन्थमालायां ४६ तमे क्रमाङ्के इतः ३२ वर्षेभ्यः प्राक् १९३३ तमे ईशवीयाब्दे प्रकाशितः । ततः परमपि २३२ पृष्ठपर्यन्तो भागः, यत्र हि पञ्चमोल्लासस्यापि कियानंश आसीत्, तदात्व एव मुद्रितः । पश्चात् कार्यमेतदवरुद्धम् । सरस्वतीभवनग्रन्थमालायां प्रकाशिताः केचन ग्रन्था अपूर्णा वर्तन्ते । सर्वेषामेषां ग्रन्थानां पूर्तिः शीघ्रमेव क्रियेतेति निश्चित्यान्यैर्ग्रन्थैः सह काव्यप्रकाशदीपिकाया अपि मुद्रणकार्यं प्रारब्धम् । अधुना विदुषां समक्षं तस्य तृतीयो भागः पञ्चमोल्लासतो ग्रन्थसमाप्तिपर्यन्त उपोद्घातपरिशिष्टादिभिः संयोज्य उपस्थाप्यते । पूर्वं मुद्रितोऽद्याप्यप्रकाशितोंऽशश्च द्वितीयभागत्वेन पृथक् प्रकाश्यते । एवं चायं सम्पूर्णो ग्रन्थोऽधुनोपलब्धुं शक्यतेऽलङ्कारशास्त्रपरिशीलनरुचिभिः श्रीमद्भिः । १९६१ तमे ई० वर्षेऽनेन विश्वविद्यालयेन गोकुलनाथोपाध्यायविरचितं काव्यप्रकाशविवरणं प्रकाशितम् । ऐषमश्च समर्प्यत इयं काव्यप्रकाशदीपिका चण्डीदासकृतिः ।

भारतीयेऽलङ्कारशास्त्रे कृतभूरिश्रमाः काव्यप्रकाशसङ्केत-काव्यप्रकाशविवेकादि-ग्रन्थसम्पादनलब्धयशसः श्रीशिवप्रसादेवशर्माणोऽस्य ग्रन्थस्य संपादका इति तेषां वैदुष्यमत्र पदे पदे स्थापितासु टिप्पणीषु, संस्कृतभाषानिबद्धे उपोद्घाते च द्रष्टुं शक्यते । काव्यप्रकाशविवरणे तत्संपादकैः कविशेखरश्रीबदरीनाथझामहोदयैः पञ्चाशत्परिमितानां काव्यप्रकाशटीकानां तत्कर्तॄणां च परिचयोऽदीयत । अत्र च "साकल्येनाधुनैकशतं टीकानां ज्ञायते" (पृ० १५) इत्युपोद्घाते वदन्तः सम्पादक-महोदयाः "काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीका" इत्याभाणकं स्मारयन्ति ।

काव्यप्रकाशस्य टीकाकारा भारतस्य विभिन्नेषु प्रदेशेषु निवसन्ति स्म। ग्रन्थसम्पादकेन कालनिर्देशक्रमेणेमे काव्यप्रकाशटीकाकृतस्त्रिधा विभक्ताः। टीकाकर्तुश्चण्डीदासस्य विस्तरेण परिचयः, काव्यप्रकाशदीपिकाया वैशिष्ट्यमित्यादयो विषया उपोद्घाते प्रतिपादिता अवश्यमेव दृष्टिपदवीमानेतव्या विद्वद्भिः।

ग्रन्थसमाप्तौ विदुषा सम्पादकेन षट् परिशिष्टानि समायोजितानि पिपठिषूणामनुसन्धित्सूनां चोपकाराय। तत्र प्रथमे परिशिष्टे पुण्यपत्तनतः प्रकाशिते झलकीकरमहोदयैः स्वकीयया टीकया सह सम्पादिते काव्यप्रकाशे श्लोकसूच्यां यावतां निदर्शनानामाकरो न्यदर्शि, ततोऽधिकानां चत्वारिंशदधिकैकशतसंख्यकानामाकराणामनुसन्धानमत्र कृतमिति प्रशंसनीयोऽयं प्रयासः सम्पादकमहोदयस्य।

सुरतिनारायणमणित्रिपाठी
वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्य
उपकुलपतिः।

फाल्गुनपूर्णिमा, संवत् २०२१
वाराणसी।

विषय-सूची

परिशिष्टानि—

ग्रन्थनामसंकेतपञ्जी

संकेतः	ग्रन्थनाम	संस्करणम्
अ. को.	अमरकोषः	
अ. कौ.	अलङ्कारकौस्तुभः	(कविकर्णपूरकृतः V.R.S. edn.)
अभि. श.	अभिज्ञानशाकुन्तलम्	(ईश्वरचन्द्रविद्यासागरकृतं संपादनम्)
अभि. भा.	अभिनवभारती	
अ. रा.	अनर्घराघवम्	
अ. वृ. मा.	अभिधावृत्तिमातृका	(नि. सा. १९१६ खृ.)
अ. श.	अमरुशतकम्	
अ. स.	अलङ्कारसर्वस्वम्	(निर्णयसागरस्थ संस्क० १९३८)
उ. रा.	उदात्तराघवम्	
उ. रा. च.	उत्तररामचरितम्	(ईश्वरचन्द्रविद्या०, सं०)
ऊ. ह.	ऊषाहरणम्	
औ. वि. च.	औचित्यविचारचर्चा	(काव्यमाला १ मो गु.)
क. अ.	कप्फिणाभ्युदयम्	(श्रीगौरीशङ्करसम्पादितम् Motilal Das & Co.)
क. म.	कर्पूरमञ्जरी	
काद.	कादम्बरी	
का. अ. सा. सं.	काव्यालङ्कारसारसंग्रहः	(नि० सा. १९१५ खृ.)
...ल. वृ.	...लघुवृत्तिः	(प्रतीहारेन्दुराजकृता काव्यमाला सं.)
...उ. वि. (व)	उद्भटविवृतिः	(वरोदा सं.)
का. अ. सू. वृ.	काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः	(विद्याविलास मु.)
का. आ.	काव्यादर्शः	
का. कौ.	काव्यकौतुकम्	
का. त.	कातन्त्रम् (कलापव्याकरणम्)	
का. प्र. द.	काव्यप्रकाशदर्पणः	

का. प्र. दी.	काव्यप्रकाशदीपिका	(चण्डीदासकृता)
का. प्र. सं.	काव्यप्रकाशसङ्केतः (सोमेश्वर) राजस्थान-ग्रन्थमाला	
का. प्र. रु. सं.	···रुचककृतसङ्केतः	(Cal. Or. Journal, 1935)
का. प्र. स. प्र.	···सम्प्रदायप्रकाशिनी	(अनन्तशयन सं०)
का. प्र. सा. चू.	···साहित्यचूडामणिः	
का. मी.	काव्यमीमांसा	(बरोदा सं०)
का. वि.	कालविलासः	(काव्यमाला)
का. सू.	कामसूत्रम्	(वात्स्यायनकृतम्)
कि. अ.	किरातार्जुनीयम्	
कु. म.	कुट्टनीमतम्	(Bib. Ind. edn.)
कु. स.	कुमारसम्भवम्	
कृ. रा.	कृत्यारावणम्	
द. ख. प्र.	दशावतारखण्डप्रशस्तिः	
गा. स.	गाहासत्तसई	(निर्णयसागर सं०)
गा. स. वे	गाहासत्तसई	(वेबरसम्पादिता)
चो. प.	चोरपञ्चाशत्	
छ. रा.	छलितरामम्	
त. वा.	तन्त्रवार्त्तिकम्	
ता. वत्स.	तापसवत्सराजम्	(यतिराज सं०)
द. च.	दरिद्रचारुदत्तम्	(भासकृतम्)
द. रु.	दशरूपकम्	(निर्णयसागर सं०)
दे. श.	देवीशतकम्	(काव्यमाला ९ मो गु.)
ध्व. आ.	ध्वन्यालोकः	(निर्णयसा. सं० २ य संस्क.)
ध्व. आ. वृ.	ध्वन्यालोकवृत्तिः	
ध्व. आ. लो.	ध्वन्यालोकलोचनम्	
न. सा. च	नवसाहसाङ्कचरितम्	(नि. सा. सं.)

ना. आ.	नागानन्दम्	
ना. द.	नाटकदर्पणम्	(G. O. S.)
ना. शा.	नाट्यशास्त्रम्	(१-२७ बरोदा सं० २८-३६ निर्णयसा० सं०)
नी. श.	नीतिशतकम्	
न्या. कु. अ.	न्यायकुसुमाञ्जलिः	
न्या. म.	न्यायमञ्जरी	
न्या. सू.	न्यायसूत्रम्	
न्या. सू. भा.	न्यायसूत्रे वात्स्यायनभाष्यम्	
न्या. सू. वा.	न्यायसूत्रवार्त्तिकम्	
प. त.	पञ्चतन्त्रम्	
प. स्त.	पञ्चस्तवी	(काव्यमाला ३ गु०)
पा.	पाणिनिसूत्राणि	(अष्टाध्यायी)
पा. वा.	पाणिनिसूत्रवार्त्तिकम्	
पू. मी. सू.	पूर्वमीमांसासूत्राणि	
प्र. वा.	प्रमाणवार्त्तिकम्	(राहुलसांकृत्यायनसं०)
बा. भा.	बालभारतम्	(राजशेखरकृतम्)
बा. रा.	बालरामायणम्	" "
भ. का.	भट्टिकाव्यम्	
भ. श.	भल्लटशतकम्	(काव्यमाला ४ गु०)
भा. का. अ.	भामहकृतकाव्यालङ्कारः	
भा. वि.	भामहविवरणम्	(ed. by R. Gnoli, Rome, 1962)
म. ना.	महानाटकम्	

म. भा.	महाभारतम्	(चित्रशाला सं०)
म. भाष्य.	महाभाष्यम्	
म. भा. प्र.	महाभाष्यप्रदीपः	
म. वी. च.	महावीरचरितम्	
मा. मा.	मालतीमाधवम्	
मी. सू.	मीमांसासूत्रम्	
मृ. श.	मृच्छकटिकम्	
मे. दू.	मेघदूतम्	
मे. पू.	,, पूर्वमेघः	
मे. उ.	,, उत्तरमेघः	
यो. सू.	योगसूत्रम्	
यो. सू. भा.	,, व्यासभाष्य	
र. ग.	रसगङ्गाधरः	
र. वं.	रघुवंशम्	
रत्ना.	रत्नावली	
रा.	रामायणम्	(बङ्गवासी सं.)
रा. अ.	रामाभ्युदयम्	
रा. आ.	राघवानन्दम्	
रा. च.	रामचरितम्	(G. O. S.)
रु. का. अ.	रुद्रटकाव्यालङ्कारः	(नि. सा. सं.)
···न. सा.	···नमिसाधुटीका	(काव्यमाला सं.)
रु. सं.	रुचककृतकाव्यप्रकाशसङ्केतः	(Cal. Or. J.)
व. जी.	वक्रोक्तिजीवितम्	(द्वितीयसं.)
व. ल.	वज्जलग्गा	(आसियातिक सोसाइटी सं.)

वा. प.	वाक्यपदीयम्	(काशी सं.)
वि. उ.	विक्रमोर्वशीयम्	
वि. का.	विह्लणकाव्यम्	(काव्यमाला १३)
वि. पु.	विष्णुपुराणम्	
वि. बा. ली.	विषमबाणलीला	
वि. शा. भ.	विद्धशालभञ्जिका	
वे. सं.	वेणीसंहारम्	
वै. श.	वैराग्यशतकम्	
वै. सू.	वैशेषिकसूत्रम्	
व्य. वि.	व्यक्तिविवेकः	(काशी सं. १९३६ खृ.)
व्य. वि. व्या.	···व्याख्यानम्	(रुचककृतम्)
श. भा.	शबरभाष्यम्	
श. व्या. वि.	शब्दव्यापारविचारः	(नि. सा. १९१६ खृ.)
शि. पा. व.	शिशुपालवधम्	
शृ. प्र.	शृङ्गारप्रकाशः	(महीशूर सं. १ म खण्डः)
शृ. श.	शृङ्गारशतकम्	
श्लो. वा.	श्लोकवार्त्तिकम्	
स. क. आ.	सरस्वतीकण्ठाभरणम्	(निर्णयसागर सं.)
सा. का.	सांख्यकारिका	
सा. द.	साहित्यदर्पणम् }	(Motilal Banarsidas)
लो.	······लोचनम् }	
सु. र. को.	सुभाषितरत्नकोषः	(Harvard Or. Series)
सू. श.	सूर्यशतकम्	(काव्यमाला)

ह. च.	हर्षचरितम्
ह. प्र.	हरिप्रबोधम्
ह. व.	हयग्रीववधम्
ह. वि.	हरविजयम्

(उः—उद्धृतिः; तु—तुलनीयम्; द्र०—द्रष्टव्यम्, श्लो०—श्लोक इत्यादीनि)

उपोद्घातः

(१) काव्यप्रकाशः

गीर्वाणवाणीमये काव्यसमीक्षाक्षेत्रे राजानकमम्मटकृत-काव्यप्रकाशग्रन्थस्य सर्वङ्कषं गौरवं तदाविर्भावकालादारभ्येदानीन्तनप्रत्नविद्यावतां तदनुशीलनसमयं यावत् प्रायो निर्विवादमेवोरीक्रियते। मम्मटात् किञ्चिदधिकार्धशताब्द्या अर्वाग्भवो माणिक्यचन्द्रः सङ्केताख्ये स्वकीये विवरणे इममेव ग्रन्थं 'सर्वालङ्कृतिभालभूषणमणिः' इति विशेषितवान्। नवीनतराः केचन ग्रन्थकृतं वाग्देवताऽवतारत्वेनापि व्यपदिदिशुः। सम्प्रदायशोधितां सरणिमनुसरतां बहूनां विमर्शकानां मते कारिकावृत्त्युदाहरणभेदभिन्नस्य ग्रन्थावयवत्रयस्य परिपाटीसामग्री परां कोटिमधिरूढा।

कृतः श्रीमम्मटाचार्यवर्यैः परिकरावधिः।
प्रबन्धः पूरितः शेषो विधायालकसूरिणा ॥

इति काश्मीराभिजनस्य ग्रन्थकर्तुर्विषये तद्देशीयो विदुषां मध्ये प्रचरन् प्रवादः प्राचीनतमटीकाकृतां तत्रत्यानां रुचकाचार्याणां स्वल्पपरिसरादप्यनर्घ्यादन्वर्थनाम्नः संकेताख्यविवरणात् समर्थ्यते।[१] ते खलु ग्रन्थमिमं 'महामतीनां प्रसरणहेतुम्' इत्यभ्यर्चयन्त उपसंहारे', एष ग्रन्थो ग्रन्थकृताऽनेन कथमप्यसमाप्तत्वात् परेण च पूरितशेषत्वाद् द्विखण्डोऽप्यखण्डतया यदवभासते तत्र सङ्घटनैव साध्वी हेतुः। नहि सुघटितस्य सन्धिबन्धः कदाचिल्लक्ष्यत इति तात्पर्यपूर्णं मन्तव्यं विदधुः। ग्रन्थान्ते ग्रन्थकृन्निर्देशः—'समाप्तमिदं काव्यलक्षणम्' इति ग्रन्थपरिपूरकेण श्रीमदलकसूरिणा शास्त्रनाम्नैव ग्रन्थपरिचयो विहितः। नाविदितं व्युत्पत्ति-

---

१. अस्मत्सम्पादिते रुचककृतकाव्यप्रकाशसङ्केते (Calcutta Oriental Journal 1934-35. Vol. II.pp.82).

मतां यत् प्राचीनैरस्य शास्त्रस्य 'काव्यलक्षणम्' इति व्यपदेशः। न तु ग्रन्थस्यास्य काव्यलक्षणमिति विशिष्टा संज्ञा। समग्रैव वृत्तिरलङ्कृतिरिति साधयितुं केषामप्यधुनातनानां प्रयासोऽविवेकविजृम्भितमिति नादर्तव्यः। ग्रन्थकृतोरतिसन्निकृष्टभाविनः काव्यानुशासनकर्तुराचार्यहेमचन्द्रस्य समग्रग्रन्थस्य ग्रन्थकृत्कृतत्वेऽनुज्ञानमत्र बलीयः प्रमाणम्। यश्चापि मध्यकालीयानां केषामपि[1] वृत्तिग्रन्थस्यैव कर्ता मम्मटो न कारिकाग्रन्थस्येति दुःसाहसप्ररूढो निर्घोषः, सोऽपि तत्कालसुलभधृष्टताया एव सूचको न तत्त्वतो ग्राह्यः। ग्रन्थकालस्तावद् विक्रमशकीयद्वादशशताब्द्याः पूर्वार्धान्त्यदशकम् (Circa 1090 A. D.) इत्यधुनोपलभ्यमानतत्त्वतो ग्रहणीयम्। सर्वमेतद् वितत्य युक्त्याऽस्माभिरन्यत्रालोचितमिति तत एवावगन्तव्यम्।[2] मूलग्रन्थे निपुणैरूहनीयं संघटनाप्रवणत्वं तत्र च व्यापारे तस्य पारङ्गमत्वं ग्रन्थपरिपूरिकेणानुल्लिखितमपि समर्थयतां प्राचीनानां टीकाकृतां श्रीधरादीनां दृष्टिभङ्गिरभ्यर्थनीयतामर्हति। काव्यस्वरूपनिरूपणपरा विविधवादविसंवादनिदानभूता तत्रत्या कारिका—"तददोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलङ्कृती पुनः क्वापि। इदमुत्तममतिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याद् ध्वनिर्बुधैः कथितः॥" इति। इयं प्रायः कारिकाद्वयत्वेन भिन्नतया पठ्यते। अत्र पूर्वार्धे 'तत्' इति सर्वनाम्ना कालतो दूरवर्तिभिः प्राचीनैर्भामहोद्भटादिभिरलङ्कारमाहात्म्यवादिभिः परिगृहीतं काव्यस्वरूपम्, उत्तरार्धे च 'इदम्' इति सन्निकृष्टैर्नव्यप्रस्थानमास्थितवद्भिरानन्दवर्धनाभिनवगुप्तादिभिरनुशीलितं काव्यस्वरूपमुद्दिष्टमिति

१. यथा महेश्वरन्यायालङ्कारविरचिते काव्यप्रकाशादर्शे (२ पृ० Metropolitan Press edn. Calcutta) समग्राणामपि कारिकाणां भरतमुनिप्रणीतत्वख्यापनम्। एवं नवीनतराणां गौडीयवैष्णवबलदेवविद्याभूषणानां साहित्यकौमुद्याख्ये काव्यप्रकाशविवरणे (N. S. edn. Bombay, p.2)।

२. श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकग्रन्थस्याङ्ग्लभाषामये उपोद्घाते (Calcutta Sanskrit College Research Text Series vol 1. Introduction pp. xiii)।

व्याख्याभङ्गिरितस्त्रिंशद्वर्षादपि प्रागस्माभिर्निरदेशि (का० प्र० सङ्केते, पृ० ४)। इत्थं ग्रन्थसूचनायामेव मतद्वयसङ्घटनेति निरपलपं भवति। निवेश एव न पुनः समन्वय इत्याकूतं मनसिकृत्य सन्देहदोलायमानतां कल्पयित्वा केचन एतामेतदाश्रयग्रन्थं च दूषयामासुः। अत्र सम्पाद्यमानटीकायाः कर्ता चण्डीदास एषामन्यतमः कालत आदिमश्चेति प्रतिभाति। वस्तुतस्तु ग्रन्थेऽस्मिन् नव्यप्रस्थाने आस्थावत्ता तदुचितविन्यासवैदग्धी चेति प्रेक्षावतां कस्यापि न काऽपि विप्रतिपत्तिः। तथाहि—द्वितीयोल्लासतः पञ्चमोल्लासपर्यन्तं तथोत्तरार्धे दोषगुणालङ्कारस्वरूपनिरूपणपरे नवीनप्रस्थानस्यैव निर्देशकत्वसंस्था सुस्थिता। एवं वस्तुस्थित्यामपि भङ्गीवैचित्र्यस्य नापहस्तितत्वमिति सङ्घटनापदव्याख्याने विवेककृता श्रीधरेण स्फुटमेवास्माभिरपि दिग्दर्शनन्यायेनात्र 'ग' परिशिष्टे चेष्टितम्। अत्र ग्रन्थकृदनुसृतमार्गे भामहोद्भटवामनरुद्रटानन्दवर्धनाभिनवगुप्तादीनां सुप्रथितानां तथा भट्टनायककुन्तकमहिमभट्टादीनामप्रथितानामपि महीयसामलङ्कारकृतां मतानि क्वचिदनुरणनतया बहुशश्चाविकलेन तत्तद्ग्रन्थसङ्कलनेनोपह्रियमाणानि लक्ष्यन्ते। तथा च भट्टनायकमन्तव्यस्य 'काव्ये रसयिता सर्वः' इति, तथा 'रसस्य च द्रुतिविकाशविस्ताररूपभागत्रयम्' इति च तन्मतस्यानन्दवर्धनानुमोदितं गुणानां त्रैविध्यमवतारयतापि ग्रन्थकृताऽनुरणनरूपेणोपयोगः साधितः। वक्रोक्तिजीविते (१।२-१०) विच्छित्तेरेव सौन्दर्यहेतुतेति घोषणं स्पष्टतो मम्मटेन 'वैचित्र्यमलङ्कारः' इत्यलङ्कारनिदानतायामनेकशः स्मृतम्। न च भामहमन्तव्यं 'सैषा सर्वैव वक्रोक्तिः' इति तत्त्वे प्रकल्पतामिति वाच्यम्, तस्याः प्रकरणादतिशयोक्तिरूपालङ्कारविशेष एव चारितार्थ्यात्। कुन्तकमतस्यानुरणनकल्पेन सप्तमोल्लासे उदाहरणप्रसङ्गे 'सदा मध्ये यासाम्' इत्यादिपद्योपरि वृत्तिः सुकुमारमार्गमवतारयन्ती वक्रोक्तिजीवितस्य 'सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः' (१।२४) इत्यारब्धे मार्गप्रकरणे लक्षितं सुकुमारमार्गमाक्षिपतीति टीकाकृतां श्रीधरसोमेश्वरप्रभृतीनां निर्देशतः प्रतिपाद्यते। उदाहरणसमृद्धावपि ग्रन्थत इतः प्राचां ग्रन्थानां बहूनामधुना लुप्ततयैव मतानां मुखप्रेक्षिता कक्षीकृतेति नातिरोहितं विपश्चिताम्। महिमभट्टप्रभाव इत ऊर्ध्वं प्रघट्टकान्तरे सूचयिष्यते। टिप्पण्यां च यथास्थानसनु-

शीलितश्च सः। इममेव कल्पमनुगृह्णानश्चण्डीदासादव्यवहितप्राक्तनः प्रथितो मैथिलः सान्धिविग्रहिकः श्रीधरो ग्रन्थस्यान्तिमवाक्यव्याख्याया अवतरणिकाम् अस्य ग्रन्थस्य व्यापकत्वमितरग्रन्थेभ्यो वैचित्र्यं दर्शयतीति निर्दिशन् 'विक्षितानां सुखबोधायैकत्र संग्रहः सङ्घटना तद्वशादेवैकात्मताप्रतिभासात्' इति व्याचष्टे (का० प्र० वि० ४३९ पृ०)।

एवं विचार्यमाणे यदिदानीन्तनैर्निबन्धकृद्भिः कैश्चिद् विमर्शकैः काव्यप्रकाशकृतां मौलिकत्वमुद्घुष्यते तत् सर्वथा साबाधं भवतीत्यङ्गीकर्तव्यमेव। परन्तु निबन्धकृतां सम्प्रदायप्रहतवर्त्मानुशीलने सिद्धान्तनिष्ठायां च प्रयासिनां तेन किं तावद्गौरवमित्यास्माकं न सुबोधम्। न च ग्रन्थस्य कुत्रापि काव्यस्वरूपनिरूपणावसरे प्राचीनमतध्वंसे कोऽप्याटोपो लक्ष्यते। न च गुणलक्षणे (का. प्र. ८ म उ.) वामनोद्भटयोर्मतयोराक्षेपरता मौलिकत्वेनोद्भावनीया, तस्या आनन्दवर्धनोपज्ञत्वात्। अन्वयव्यतिरेकानुविधायितया परिवृत्तिसहत्वनयस्य ध्वनिदोषगुणालङ्काराश्रये प्रस्तावितस्य मम्मटादर्वाचीनानां ग्रन्थेषु साधारण्येनानुग्राह्यतया (न पुनः सर्वतः स्वीकृतत्वेन) तत्पूर्वभाविनामभिनवगुप्तावधीनां ग्रन्थेष्वदर्शनहेतुर्यदि तावन्मौलिकत्वकल्पे निदर्शनं मन्यते (यदभ्युपगमवादकल्पेऽस्माभिरन्यत्रोपस्थापितम्), तत्तूपायस्यैव गौरवत्वेन न त्वौपयिकस्येति सन्तोष्टव्यम्। तत्रापि विचिकित्सा सम्भवेद् वामनकृतायां काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ (१।३।२५) पदस्य तस्योपलम्भात्, बहूनामाकरग्रन्थानामधुनाऽलाभाच्च। यद् द्वितीयोल्लासेऽभिधाऽदिवृत्तिविवेचनं स्वच्छं प्रकृतोपयोगि तत् पूर्वनिबन्धृभी रुद्रटाद्यैरनुत्थापितमपि न मौलिकत्वेनोदाहर्तुमुचितमिति 'ग' 'घ' परिशिष्टीयसंग्रहतः सूच्यते। एवमेव पञ्चमोल्लासीये व्यञ्जनास्थापने प्रवृत्तिदार्ढ्यपक्षे योहनीया सिद्धान्तनिष्ठा यन्मतसमावेशसौष्ठवं च, एते एव निबन्धग्रन्थानामादरणीयत्वे प्रभवतः। शास्त्रे प्रतिष्ठितान् ग्रन्थान् प्रति कालवशात् तदुच्छेदाशङ्कयोपचीयमानः पक्षपातो ग्रन्थकृतो मूलोपचयमेव साधयति, तेषामनुशीलनेन ग्रन्थस्य चरितार्थतैव स्यात्। यदाहुः कलिकालसर्वज्ञा हेमचन्द्राचार्याः प्रमाणमीमांसायाम्—'अनादय एवैता विद्याः संक्षेपविस्तरविवक्षया नवनवीभवन्ति, तत्कर्तृकाश्चोच्यन्ते। किं नाश्रौषीर्न

च कदाचिदनीदृशं जगत्' इति। एवं कृते संग्रहे संक्षिप्ताकारेण सन्निवेशेन विषयविन्यासशैलीसौष्ठवेन च **काव्यप्रकाश** एव ग्रन्थान्तराण्यतिशेते। ध्वन्यालोकप्रवर्तितेनालङ्कारशास्त्रीयपदार्थविशदनेन तमेव ग्रन्थं परिष्कुर्वता परिपूरयता चानेन न केवलं शास्त्रप्रचारे शृङ्खला संहतिश्च साधिता, अपि तु शास्त्रार्थमधिजिगमिषूणामसमं साहाय्यं कृतम्। मम्मटस्याव्यवहितपूर्ववर्तिनां कुन्तकमहिमभट्टादीनां स्वस्वक्षेत्रे सार्थकप्रयासानामपि स्थूलतोऽवस्तुनिर्बन्धपरत्वमेकदेशदृष्टिदुष्टिः प्रगल्भभाषित्वं चानपह्नवनीयानीति न ते तस्य गौरवमपहरेयुः।

अपरथाऽप्यनवद्यरूपा काव्यप्रकाशकर्तुः स्वकीयशास्त्रस्य परिधिविषये सचेतनता। मम्मटस्यान्यतरे शब्दव्यापारविचाराख्यप्रकरणग्रन्थे पातञ्जलमहाभाष्य-शबरभाष्य-वाक्यपदीय-भट्टकुमारिल-मुकुलभट्टादिपरिशीलितां मीमांसकवैयाकरणतार्किकमतविसंवादधारामतीत्य योऽलङ्कारनिबन्धकृतो भङ्गीभेदः काव्यमहितोदाहरणालोचनद्वारा लक्ष्यते (श; व्या. वि. पृ. ४–२०), येन च समग्रस्य तस्य काव्यप्रकाशीयद्वितीयोल्लासस्योद्धारतयैव परिचयो न पर्याप्त इति प्रतीयते, तत्रालङ्कारिकवर्याणां महत्तराणामुद्भटभट्टानां भामहविवरणग्रन्थतो यथा (e. g. f. 39 a. l. 2) सूचितं साहायकं तत्त्वेनातिरिच्यते। शास्त्रमिदं व्याकरणच्छन्दोविचितिवत् प्रयोगशास्त्रम्। लक्ष्याणि चात्र लक्षणांशतो न हीयन्ते, यथाऽन्यत्र शुष्कतर्कमीमांसादौ। एतदर्थमेव तत्सहचारितया प्रचरतां काव्यग्रन्थानामुपयोगस्तदनुविधायिनी लक्ष्यघटना च सुतरां वरीवर्ति। प्रायशः सर्वेऽपि ग्रन्थकृतस्ततः प्राञ्चस्ततोऽर्वाञ्चश्च काव्यलक्षणमेतच्छास्त्रमिति प्रत्यभिजानन्ति। काव्यप्रकाशमेवादर्शत्वेनोपकल्प्य विभिन्नप्रान्तेषूपजीव्यतया स्थितानामलङ्कारनिबन्धानाम् आचार्यहेमचन्द्रकृतकाव्यानुशासन–विद्याधरकृतैकावली – विद्यानाथकृतप्रतापरुद्रीय–विश्वनाथकृतसाहित्यदर्पण–गौडीयकविकर्णपूरकृतालङ्कारकौस्तुभान्ध्रीयपण्डितराजजगन्नाथकृतरसगङ्गाधरादीनां विरचनमजनि। सर्व एवैते प्रायशो वृत्तिनिरूपणप्रकरणे ध्वनिभेदोपस्थापनविषये दोषगुणयोरालोचने च मम्मटमार्गमेवानुसरन्ति। काव्यलक्षणनिरूपणे बहुभिस्तदानुषङ्गिककाव्यविभागप्रकल्पने च कैरपि यो मम्मटमतखण्डने आडम्बरः प्रदर्शितः, स खलु मम्मटनिर्दिष्टकाव्यस्वरूपस्या-

यथाघोषणतस्तेषां नवीनमानित्वख्यापनतश्च समुद्भूत इत्यपक्षपातया सूक्ष्मेक्षिकया स्फुटीभवति। अधुनोपलभ्यमानानां द्वित्राणां काव्यप्रकाशखण्डनसन्दर्भाणां विषयेऽपीयमेव वार्ता। एतत्तु काव्यप्रकाशमधीयानानां कोविदानां निश्चप्रचः सिद्धान्तो यदर्थालङ्कारनिरूपणांशोऽस्य न तथा मनोज्ञो यथेतरेंऽशाः। यद् विद्यानाथविश्वनाथादिभिरलङ्कारविवेचने मम्मटमपहायालङ्कारसर्वस्वकृतोऽनुसरण तत् तस्य तत्रायोगक्षेमतामेव सूचयति। प्राचीनाष्टीकाकृतः श्रीधरादयः सर्वस्वकृतं रुचकमेव प्रामाणिकतया मेनिरे। चण्डीदासस्यापि तथैव प्रवृत्तिरिति काव्यप्रकाशदीपिकातः प्रतिभाति। अर्वाग्भवानामालङ्कारिकाणामग्रिमत्वेन स्वीक्रियमाणः पण्डितराजजगन्नाथोऽपि न सर्वथाऽत्र विषये मम्मटपक्षपाती। न च सर्वस्वकारमाक्षिपन्नपि नासावुद्देशादिप्रकल्पेनानुसृतः। एतदालोचनं प्रकृतानुपयोगीत्यत्रैव विरम्यते।

सम्प्रदायानुबन्धिनो नवीनस्यापि मम्मटस्य यदत्र क्षेत्रे प्रथितनाम्नां भामहोद्भटानन्दवर्धनादीनामिव यशःसौभाग्यभोगिता, तत्र कारणनिराकरणं नातीव दुरूहम्। प्रथमं तावत् 'स्वल्पं तथायुः' इति नयेनैकदा लब्धलक्ष्याणामपि नैसर्गिकपञ्चभूतक्रियाप्रतिक्रियातो ध्वंसप्रवणानां बहूनां मतसङ्कलनामयं गौरवं तया च दिशा तेषामेकाधारे प्रत्युज्जीवनं तेनाञ्जसा प्रावर्ति। न चानया युक्तिपरम्परया नवीनतमानामेवेतरातिशायिगौरवाशंसेति वाच्यम्, यतः प्रवाहपतितास्ते न सर्वथा सामग्र्येण तमतिशेरते। केचन विशदतया, केचिद् युक्तिसंभारेणोदाहरणमहिम्ना वा, केऽपि च प्रत्यग्रया परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषया दृष्ट्या चाधिकतरामभ्यर्थनीयतामर्हन्ति, परन्त्वखण्डैकान्तिकसौष्ठवेन नैतत्समकक्षास्ते भवितुमर्हन्ति। सुश्लिष्टता विषयविन्यासपरम्परायाम्, स्वल्पपरिसरतः कारिकारचनायामतर्कितपूर्वा योजना, वृत्तिग्रन्थे स्वयं सम्पूर्णता चैता वस्तुतन्त्रे ग्रन्थमिममनन्योपमं साधयन्ति। अनुपयोगिनोऽनपेक्षितस्य वा परिहारं यथाऽर्थबोधेऽपोहवादस्य, विभागदृशा भेदप्रपञ्चस्य च शास्त्रजीवातोरपि 'तेषामन्यत्र विस्तरः' इत्याद्याभाणकेनोपेक्षितस्य रसभावादितत्त्वस्य नियोजनम्, काव्यालङ्कारतन्त्रयोर्जलधिकल्पयोरुन्मथनेन रत्नानामिवोदाहरणानां विनिवेशम्, केषामपि प्राचीनानां व्याकरणमीमांसादिविश्लेषणतया (analy-

sis) परात् शास्त्रादुत्कृष्य चमत्कृतितत्त्वस्य (aesthetics) समवधाने समाहिततां च सममेव विदधदयमपूर्वतयोद्भासते। सत्काव्यतत्त्वविषयस्यानन्दवर्धनाचार्यैर्व्याकरणे या दिगुन्मीलिता, तस्या एव परिपूरकतयाऽयं प्रावर्तत इति टीकाकृताऽस्य ध्वनिप्रकरणरहस्यत्वेन निर्देशः। यत् केषाञ्चिन्मुष्टिमेयानां विवरणभङ्गिरेनं कदर्थयितुमुद्युक्ता खद्योतकल्पा स्फीतालोकसम्मुखीनेव भजते निष्प्रभतामेवेति दूरे चास्य दोषविमर्शनम्। न तावत् स्थाणोरयं दोषो यदन्धो नैनं पश्यतीति न्यायेन ते दोषदर्शिनोऽन्धा गुणविषयेष्विति। आधुनिककालपरिप्रेक्षितेन चाध्येतॄणामनुसन्धातॄणां च युगपन्मुदमादधानोऽयं ग्रन्थः काव्यसमालोचनक्षेत्रेऽनन्यसामान्य एव। अस्माभिरयमाशय एतद्ग्रन्थप्रसरणाग्रहश्च संग्रहश्लोकेनेतरत्रेत्थं निष्कृष्टो यथा—

सुश्लिष्टसूत्रैः श्रितशास्त्रसारा ससौष्ठवौदार्यमितप्रकारा।
पाण्डित्यवैदग्ध्यविचित्रमूर्तिः प्रकाशतां मम्मटकीर्तिपूर्तिः॥

(२) काव्यप्रकाशटीकाकृतः

'काव्यप्रकाशस्य कृता गृहे गृहे टीका' इति कस्यचिट्टीकाकृतः स्वकृतटीकाऽवतरणिकायामुक्तिः। श्रीमद्भगवद्गीताग्रन्थरत्नं विहाय सुरभारतीनिबद्धेषु ग्रन्थेषु नान्यस्य कस्योपरि एतादृशी टीकाविरचनप्ररोचना श्रुता दृष्टा च। ग्रन्थस्य मुख्यतस्तत्कारिकावृत्तिभागयोरुभयोरप्यतिमिततया दुर्गमप्रायता यथैतत्कल्पे प्रयोजिका, तथैव ग्रन्थस्य व्यापकत्ववैचित्र्यादिद्वाराऽसामान्यलोकप्रियता। बृहत्तरभारतवर्षे चाप्यस्य प्रचारः समजनीति प्रत्नग्रन्थाविष्काररसिकैः पण्डितवर्यैं राहुलसांकृत्यायनैः प्रादर्शि। नवीनतरकोविदानां परस्परं वादजिगीषा चात्र तथा प्राबल्यमनीयत यथा न केवलं स्वकवंशीयैर्यदत्र प्राचीनानामलङ्कारग्रन्थटीकारचने स्वाग्रहव्यग्रिमा स्वपितुरपि टीकया सह पुत्रो विजयगौरवलाभेऽचेष्टत। साकल्येनाधुनैकशतं टीकानां ज्ञायते। काश्चन प्राकाश्यं नीता बहुतराश्च मातृकातो लब्धपरिचया वर्तन्ते। महदिदं कौतुकावहं यदीदृक्तया विदितास्वेतासु ग्रन्थकृतः प्रान्तस्थानां कृतयोऽत्यल्पसंख्यकाः। प्राचीनतमतयाऽद्यत्वे परिचितस्यान्वर्थसंज्ञकस्य काव्यप्रकाशसङ्के-

तस्य कर्तू राजानकरुचकात् प्राचीनतरः कोऽपि टीकाकृदासीदिति निःसंशयं वक्तुं न पार्यते। रुचकग्रन्थश्च मूलग्रन्थादर्धशताब्द्या व्यवहितः। रुचकव्यतिरिक्तानां प्राचीनानां काश्मीरकाणां द्वित्राणां ग्रन्था एवोपलभ्यन्ते, यथा शैवागमकोविदस्यानन्दकवेर्निदर्शनं तथा काव्यप्रकाशनिदर्शनाकृतो राजानकरत्नकण्ठस्य सारसमुच्चयः। उभावेव संग्रहग्रन्थस्थानीयौ। मैथिलीयानां कृतयो न्यूनकल्पे पञ्चविंशतिष्टीका ज्ञायन्ते, यासां प्राचीनतमा वाचस्पतिमिश्रकृता, या रुचककृतसङ्केतात् किञ्चिदर्वाचीनेति संभाव्यते। अस्मन्निबन्धे (A Forgotten Commentary on the Kavyaprakasa) एतस्योद्देशो विवरणं च[1]। सेयमधुना विलुप्तैव संभाव्यते। श्रीधरचण्डीदासविश्वनाथादयः पूर्वप्रान्तीया एतां स्मरन्ति व्यवहरन्ति च। वङ्गप्रान्तीयानामधुना विदिता टीका न्यूनकल्पे विंशतिर्यासां प्राचीनतमा वामनीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिभट्टिकाव्यकलापव्याकरणटीकाद्यनेकग्रन्थकर्तुः पुण्डरीकविद्यासागरनाम्नो विद्यासागरीत्याख्या टीका। नैषाधुनोपलभ्यते, परमुद्धृतयस्तस्यास्तन्निर्मितग्रन्थान्तरेषूपलभ्यन्त एव। तदुत्तरभाविनां काव्यप्रकाशटीकाकृतां मध्ये विभिन्नदेशीयानामपि टीकाग्रन्थेषूपलभ्यमानोद्धारा गौडीयेन न्यायनयप्रवीणेन परमानन्दचक्रवर्तिना कृता नाम्नैव सूचितपरिमाणा काव्यप्रकाशविस्तारिका प्रायेण तत्समानकालिकैवेत्यनुमीयते। इयं चाचिरादेव प्रकाश्या कलिकातास्थराष्ट्रीयसंस्कृतमहाविद्यालयानुसन्धानविभागतः। आन्ध्राणामौत्कलानां महाराष्ट्राभिजनानां तथाऽन्येषामपि ग्रन्थाः केचन प्रकाशिताः, केचिच्च मातृकाबद्धास्तिष्ठन्ति। दाक्षिणात्यानां मध्ये केचन सरस्वतीतीर्थकमलाकरनागेशभट्टादयो वाराणसीवास्तव्या अभवन्।

टीकास्वेतासु पूर्ववर्तिटीकाकृतां मतालोचनं क्वचित् क्वचित् तदुद्धारश्च समुपलभ्यते। तत्र खलु सर्वत्रैव प्रायः स्वप्रान्तस्था अवस्थानतो विद्याप्रचारकृते संपर्किणश्च स्मर्यन्ते समालोच्यन्ते च। अतितरामादृतानां ग्रन्थानां विषये देशकालगतोऽप्यसन्निधिर्न गौरवहानाय प्रभवति। पूर्वप्रघट्टके उल्लिखिता मिथिलावङ्गोत्कलीयाष्टीकास्तु एकपर्यायान्तर्भाविनः। काव्यप्रकाशे विशेषतस्तद्वृत्तिभागे

---

1. Proceedings of the A. I. O. Conference, Trivandrum, 1935 ।

(१) पाठभेदम्, (२) ग्रन्थसङ्गतिसरणिम्, (३) विवरणप्रसङ्गे कारिकावृत्तिकृतोरन्यत्वमनन्यत्वं वेत्यादिकमुपजीव्यैव वादविसंवादो वरीवर्ति। (४) क्वचिदुदाहरणादिनिवेशे युक्तिस्तद्व्याख्याने च तारतम्यमपि विवादपदतामापद्येते यथा भूयस्तथाऽर्वाचीनटीकाकृतां कृतिषु। आदिमस्योद्देशो द्वितीयोल्लासे शब्दार्थानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतूनां निर्देशपरायां वृत्तौ 'वेदे इव न काव्ये स्वरविशेषः प्रतीतिकृत्' (का० प्र० दी० १२ पृ०) इति निर्धारणपरे। प्राचीनैष्टीकाकृद्भिस्तथा प्राचीनतमकाव्यप्रकाशमूलमातृकास्वप्ययमेव पाठः स्वीकृतः। अर्वाग्भवैर्विश्वनाथकविराजप्रभृतिभिः सह तदुपजीव्यस्य चण्डीदासस्य मतभेद एतन्मूल एव[1], एवं तृतीयोल्लासावसानवृत्तौ द्विकत्रिकाद्यन्तर्भावसंक्रान्तो मतभेदः प्राचीनैर्न पठितो न वाऽप्यर्वाग्भवैः सर्वैः। दशमोल्लासे मूलग्रन्थस्योदाहरणपरिपूरकत्वेन प्राचीनैः रुचकादिभिः पठितानि निदर्शनानि[2] परवर्तिभिर्बहुभिर्ग्रन्थमध्य एवान्तर्भुक्तानि (यथा का० प्र० दी० ४४४, ४४५, ४६२ पृ०)। द्वितीये विषये प्रमापकाणि 'माला तु पूर्ववत्' इति रूपकप्रकरणे पठितायां कारिकायां पूर्ववदित्यस्य व्याख्यानभङ्गी तत्रैव 'समस्तवस्तुविषयं श्रौती आरोपिता यदा' (का० प्र० दी० ४२९ पृ०) इत्यादिकारिकायां वृत्तिसङ्गमनादि च। एवं ग्रन्थावसाने 'इत्येष मार्गः' इत्यादिपद्ये 'सङ्घटना'पदस्य तत्त्वोद्घाटने दृष्टिभेद ऊहनीयः। तृतीये प्रसङ्गे 'निःशेषच्युतचन्दनम्' इत्यादिश्लोकस्य चतुर्थपादाशयनिर्णये तद्घटितेऽभिधामूललक्षणामूलध्वन्योर्वस्तुध्वनिभावध्वन्योश्च निराकरणे (का० प्र० दी० १७-१९ पृ०)। 'त्वामालिख्य' इत्यादिमेघदूतीयपद्ये चतुर्थोल्लासोदाहृते प्राचीनानां वाचस्पतिमिश्राणां व्याख्यानोपयोगे, तत्रैव 'परिमृदितमृणाली' इत्यादिभवभूतिपद्ये 'क्रियासु' इति प्रचलितपाठस्थले 'क्रियायाम्' इति पाठात् तत्संबन्धिविवरणे व्याख्या-

---

1. आलोचितं चैतदस्मन्निबन्धे 'A Passage in the Sahitya-darpana' (Poona Orientalist, 1946) इत्याख्ये।
2. का० प्र० सङ्केते ६४, ६५ ६८, ६९ पृ० इत्यादिषु।

सामञ्जस्यकल्पे, तथा दशमोल्लासे 'स्वप्नेऽपि' इत्युपमाप्रकरणीयश्लोके (का० प्र० दी० ४०६ पृ०) 'न मुञ्चति' इति क्रिययाऽन्वयविधाने, एवमादिषु चातुरीचर्चावैमत्यं विपश्चितां विचारमपेक्षते। एतच्च टीकाकृतां व्याख्यानवैचित्र्यमधुनातनानामपरिणतप्रज्ञानां कुत्र कुत्रापि मतिभ्रमकरं संपद्यत इति महद्वैशसं टीकाकृत्कृतमनुभूयते।

कालनिर्देशक्रमेण काव्यप्रकाशटीकाकृतां त्रिधा विभागः स्वत एवायाति। तत्र प्रथमकक्षायां मम्मटग्रन्थात् किञ्चिदधिकसार्धशतवर्षाभ्यन्तरे प्रादुर्भाविनो रुचकमाणिक्यचन्द्रसान्धिविग्रहिकश्रीधरा एवास्मदुपलभ्यमानानामेतत्कालीयानां प्रतिनिधिभूताः। एतेषां दर्शने ग्रन्थकृदयं संप्रदायनिबन्धा न संप्रदायकर्ता तत्पूर्ववर्तिनां महतां सिद्धान्तानुपजीव्य तेषां विशदने परिपूरणे च यतते। एषां टीकासु पूर्वतनानामुद्देशः क्वचिदाभासतः क्वचिद् ग्रन्थोद्धारेण तन्मतप्रतिष्ठाद्वारेण वा तत्तद्ग्रन्थोपयोगः। क्वचिद् ग्रन्थपरिपूरकत्वेन मूलग्रन्थस्यानुकूल्यमेभिः साध्यते। अलङ्कारसाहित्ये विवर्तनक्रमानुसन्धायिनां पक्षेऽयमेव समीचीनः पन्था ग्रन्थतात्पर्यपर्यालोचने। अत्र प्रयोगशास्त्रतया गृहीतस्यालङ्कारशास्त्रस्य चङ्क्रमणभङ्गी लक्ष्यलक्षणसंगत्या सहकारिणी परिपोषिका चेत्यभ्यर्थ्यते। एष्वर्वाग्भवाः प्राग्भवानामानुकूल्यमनुजानन्ति। न च पुरोभागित्वसूचन एव तेषां तात्पर्यम्। कालतो व्यवहिता अपि कान्यकुब्जीयः सोमेश्वरो गुर्जरवास्तव्यो जयन्तभट्टो दाक्षिणात्यत्वेन सम्भाव्यमानः साहित्यचूडामणिकृल्लौहित्यभट्टगोपालश्चैतेषां मार्गमनुसरन्तो बहूनि विस्मृतप्रायाणि प्राचां मतानि सञ्जगृहुरिति परं प्रावीण्यं प्रकटितमेतैः। यद्यप्येतेषां केन केनापि क्वचिद् ग्रन्थकृतां पौर्वापर्यनिर्धारणे विप्रतिपत्तिः (यथा राजानकरुचकस्य मम्मटात् प्राचीनतरत्वकथने) तदानुषङ्गिकी आक्षेपपरोक्तिश्च ग्रन्थकृदुद्देशो लभ्यते, तथापि मुख्यतस्ते प्राचीनानां गौरवलाभेऽधिकारिण इत्यस्माकं मतिः। यद्यपि मैथिलेयो वाचस्पतिमिश्रः खलु कुत्रापि मूलोच्छेदपरां काश्मीरीयनव्यप्रस्थानप्रवर्तनापवादिनीं दृष्टिभङ्गीं प्रकटयितुमुत्सुको यथा गुणस्वरूपविवेचने (का० प्र० वि० २७८ पृ०), तथापि कालतः प्राचीनतया तस्यात्रैव मुख्यतया ग्रहणं कथमपि सोढव्यम्।

दाक्षिणात्यः सरस्वतीतीर्थस्तु एतत्कालवर्त्यपि न शास्त्रमाहात्म्यं तथा ग्रन्थगौरवमुपलभते, यथा कथञ्चिद् ग्रन्थलग्न एव तस्य चरितार्थता।

द्वितीयकक्षायां समयाभिव्याप्तिः किञ्चिदधिकशतद्वयेन परिच्छिन्ना। तावता कालेन भारतभूमेः सर्वेष्वेव प्रान्तेषु काव्यप्रकाशस्य पठनपाठनप्रचारोऽनुमीयते। प्राचीनमतोपजीव्यत्वमविगणय्यैव नव्यमत आस्थावन्तष्टीकाकृतो युक्तिमदुक्तिसमुल्लासेन ग्रन्थपङ्क्तिलग्न एव परामैकान्तिकतामुपयन्ति। द्वित्राः सम्प्रदायबहिर्भूतानां भोजराजादीनां मतमाश्रयन्त एतैः समन्वयसाधने तैरेषां परिपूरणे चात्मनो नियोजयन्तीत्यपि लक्ष्यते। विरलाः केऽपि नव्यमार्गप्रतिष्ठापयितुरभिनवगुप्तस्य ध्वन्यालोकलोचनतो निष्कृष्टं रसात्मवादं मण्डयन्तो ग्रन्थं विवृण्वते। एषु उत्कलीयौ दीपिकाकृच्चण्डीदास-काव्यप्रकाशदर्पणकृद्विश्वनाथदासमहापात्रौ प्रसिद्धौ। साधारण्येनैते ध्वनिमार्गानुसारिणो यथा मैथिलीयौ बहुरूपमिश्र-पण्डितराजरघुनाथमिश्रौ, आन्ध्रो नरहरिसूरिः, सरस्वतीतीर्थापरनामा दाक्षिणात्यः, श्रीविद्याचक्रवर्ती, गौडीयो विद्यासागरः, परमानन्दचक्रवर्ती चैषु सप्रश्रयमुल्लेखमर्हन्ति। न केवलं कारिकावृत्तिमयग्रन्थसंलग्ने परं तदुदाहरणव्याख्याने चासमं प्रावीण्यं कैश्चिदेतैः प्रकटितं यत् खलु सर्गबन्धादिव्याख्यातॄणां कृतिषूपलभ्यते। एवं क्रमेण यत् शास्त्रमिदं प्रसरत्प्रवाहरूपं स्वरूपमपहाय सिद्धकल्पसिद्धान्तप्रपञ्चने प्रवर्तनां विदधदस्याम्नायक्रमतः स्फूर्तिं जिहासु जडिमानमापद्य वैफल्यपदे समापतितं तस्य सूचना शास्त्रतत्त्वराशिनिधानभूतस्य काव्यप्रकाशस्यैतत्कक्षीयानां टीकाकृतां कृतितः स्फुटैवोन्मिषति। प्राचीनग्रन्थानामनुशीलनात् क्रमोपचीयमानया तत्तदाञ्चलिकसुलभयात्मम्भरितया 'नाहं तु दृष्टिविकलो धृतश्चिन्तामणिर्मया' इत्याद्यप्रकृतायां स्वोत्कर्षख्यापनायां च समुल्लसन्नैतिहासिकदृष्टेर्विलोपं विदधतीयं भङ्गिः सकलमेवालङ्कारशास्त्रं पङ्गु संकोचविवशं च चकारेति केषाञ्चिदाधुनिकानामुद्घोषो न तत्त्वतोऽतिशयोक्तिदूषित इव प्रतिभाति।

अन्तिमकक्षायामद्यावधि प्रचरन्त्यां प्राचीनानां चिन्ताजलधितो मथ्यमानं रत्नमिव सत्काव्यतत्त्वकलाकोविदत्वं हेलया समुत्सृजन्तष्टीकाकृतस्तर्कजालजटिले फल्गुवादकुतूहले, तथा शुष्कवैयाकरणोचितव्युत्पत्तिशाब्दबोधादिविश्लेषणभास्वरे

स्वमनीषामन्यथयन्तः शास्त्रस्यापि कदर्थने परमार्थतया व्यापृताः परस्परकलङ्क-लेपनपरा इव प्रतिभान्तीति नात्र किमपि वैचित्र्यम्। एषां बहूनां स्वकीयपाण्डित्या-विष्करणपराणां टीकास्वायोजनयोजना बह्वारम्भे लघुक्रियेव पण्डश्रमतया पर्यवसीयत। एषां बहुजनमान्यत्वेन विश्रुतत्वेन च शिरोधार्यतया गृह्यमाणो गोविन्दठक्कुरः काव्यप्रदीपकर्तैवात्र निदर्शनम्। काव्यप्रकाशग्रन्थस्य वृत्तिभागे आपातविशदे परिवर्तनपरिवर्धनसाधनेनावतारितस्तस्य काव्यप्रदीपः काव्यप्रकाशार्थप्रकाशायैव प्रयतित इत्यपातत आभाति, परं प्राचीनग्रन्थानां रहस्यं छादयन् क्वचित् क्वचित् तत्पूर्ववर्तिनां महानुभावानां साधुव्याख्यानं यथा तथा दूषयन् न विपश्चिन्मान्यता-मयमर्हतीतीतरत्र सूचितमत्रापि टिप्पण्यामंशत उद्घाटितम्। मैथिलीयभवदेवमिश्र-वैद्यनाथतत्सत्प्रमुखैः, गौडीयैर्महेश्वरन्यायालङ्कार-जयरामन्यायपञ्चानन-श्रीवत्स-लाञ्छनभट्टाचार्य-नैयायिकवरेण्यगदाधरभट्टाचार्य-निबन्धरचनानिष्णातस्मार्तजगदीश-भट्टाचार्यादिभिः, कान्यकुब्जीयेन भीमसेनदीक्षितेन, दक्षिणप्रान्तीयेनापि वाराणसी-वास्तव्येन प्रथितयशसा कमलाकरभट्टेन नानाशास्त्रपारङ्गमेनैकाधिकालङ्कार-ग्रन्थटीकाकृता नागोजिभट्टेन च विरचितासु टीकास्वयमेव परिणामः[1]। एवं प्रदीपकृत्प्रमुखानामेषां प्रज्ञा युक्त्युज्ज्वला झटिति क्वचित् क्वचित् पाठकं विच्छुरणेनाभिभूतमिव करोति। सरलकाव्यप्रकाशतयोदाह्रियमाणा गौडीयवैष्णव-बलदेवविद्याभूषणस्य साहित्यकौमुद्यपि उदाहरणभागे श्रीजीवगोस्वामिनामिव सरल-साहित्यदर्पणे रसामृताशेषाभिधे एतैः क्षुण्णमेव मार्गमनुसरति। परं तेनान्यत्रा-लङ्कारनिबन्धे किमपि प्राचीनतरग्रन्थप्रवीणत्वं प्रकटितमित्यन्यत्रास्माभिरालो-चितम्[2]। अत्यन्तसन्निकृष्टेषु टीकाकृत्सु मैथिलीयहरिशंकरमिश्रवङ्गीयमहेशचन्द्रन्याय-रत्नयोष्टीकाग्रन्थावानन्दकविकृतसारसमुच्चय इव क्वचित् क्वचित् प्राचीनानां मतमाकलयत इति किमप्युल्लासस्थानम्।

---

१. विस्तरस्त्वत्र विषये का० प्र० विवेकोपोद्घाते द्रष्टव्यः। (Introduction Vol. I. pp. XXVIII—XXIX.)

२. The Kavya-kaustubha and Its Source of Inspiration शीर्षके प्रबन्धे (J. B. B. R. A. S. 1950)।

एवं कालक्रमेण टीकाकृद्भिः स्वकृत्ये कदर्थितेऽपि टीकासाहित्यस्योपयोगिता न केवलमनुसन्धित्सूनामपि तु पाठकसामान्यस्यापि कृते सुतरां दुरपलपेति सुस्थितमेव। पाठकसामान्यस्य महाभारतादिग्रन्थेषु श्लोककूटानामिव कारिकायां वृत्तौ च यानि सन्दर्भकूटानि विद्यन्ते तेषां परिष्कारायैवैषामाश्रयो विधिबोधितो भवति। अनुसन्धित्सूनां पक्षेऽस्मिन् ग्रन्थे कृतोपयोगानां विस्मृतचराणां शास्त्र-रहस्यभूतानां तत्त्वानां निधानानि कानिचिद् ग्रन्थरत्नान्यधुनातनपाठकानां सुलभसंयोगानि। प्राक्लुप्तप्रायाणामपि वक्रोक्तिजीविताभिनवभारतीभामहविवर-णादीनामिव केषाञ्चिदुपलम्भो गणितशास्त्रव्यवसायिनां नवतमग्रहाविष्कार इव शास्त्रभित्तिदार्ढ्याय कल्पते। अन्यच्च यदा पाठतालिकामध्ये द्वित्राणां ग्रन्थपाठे-नालङ्कारशास्त्रपरिचयः संपूर्यते यथाऽधुना तदाऽलङ्कारशास्त्रचूडामणेरस्य ग्रन्थस्य सर्वतः साहाय्यं सुतरामपेक्षणीयं भवति। एतत्कल्पेऽधुना महाविद्यालया-धिकारिणां तथा साहित्यप्रकाशनसंस्थानां च प्रतिदिनं वर्धमान उत्साहो निरति-शयानन्दहेतुः। यदि स्वशास्त्रे निष्ठायास्तत्रत्यलुप्तरत्नोद्धार एव कर्तव्यतयाऽ-नुसन्धानरसिकत्वे निदर्शनं स्यात् तदा लुप्तकल्पानामेतत्सजातीयग्रन्थसंपादनेनापि महदुपकृतं स्यात्। यदत्र काव्यप्रकाशटीकामधिकृत्योक्तं तन्मूलतः काव्यप्रकाश-खण्डनत्वेन रचितानामधुनोपलभ्यमानानां द्वित्राणामपि पक्षे योज्यमित्यलमत्र पल्लवितेन।

(३) टीकाकृत्संक्रान्त उदन्तः

उत्कलीयानां का. प्र. टीकाकृतां मध्ये चतुर्णामेव व्याख्यानान्यद्योपलभ्यन्ते। चण्डीदासकृता काव्यप्रकाशदीपिका, तदुपजीविनो विश्रुतकीर्तेर्विश्वनाथकविराजस्य का. प्र. दर्पणः, विश्वनाथतनूजानन्तदासतः किञ्चित् प्राग्भवानां गोपीनाथमहा-पात्राणां सुमनोमनोरमा, विश्वनाथेतिसंज्ञकस्यान्यस्य नवीनस्य काव्यप्रकाशविवरण-मिति च। अन्तिमस्य काचित् खण्डिता प्रतिलिपिरस्माभिः पुरुषोत्तमक्षेत्रात् तत्रत्य-राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयाधिकारिणो माध्यस्थ्येन प्रागधिगता। इयं त्वति-साधारण्येव। विश्वनाथकविराजात् प्राग्भवेन कवित्वकीर्तिभाजा सान्धिविग्रहिकेण

राघवानन्दमहापात्रेणापि काचित् काव्यप्रकाशटीका विरचितेति सम्भाव्यते । अनन्तदासकृते सा. द. लोचने बहुत्रालोचितात् (५७ पृ., ५५४ पृ., ६०९ पृ., ६२२ पृ., ६२६ पृ., ६३२ पृ., ६३४ पृ., ६५४ पृ.) तन्मतजातादियं संभावना जागर्ति । तस्य च कुत्र कुत्रापि प्राचीनमतानुसरणमितरत्र च काव्यप्रकाशकृतो मम्मटस्य पक्षसमर्थनतत्परता लक्ष्यते । चण्डीदासात् पूर्ववर्ती कोऽपि तत्रत्यो व्याख्याता चण्डीदासेनैकाधिकस्थले स्मृतो यः खलु श्रीधरात् स्वतन्त्र इत्यनुमीयते, यथा (का. प्र. दी. ४९ पृ., २९३ पृ., २९४ पृ., ३१७ पृ.) लक्षणाप्रकरणे गौणशुद्धव्यपदेशभेदसमर्थने, 'एतच्च व्याख्यानं प्राचीनटीकाऽनुरोधेन द्रष्टव्यम्' (का. प्र. दी. ४९ पृ.···) इति, बालरामायणीयश्लोके दोषविवेचनावसरे 'परशुनिन्दया भार्गवनिन्दा बुद्धिपूर्विकेत्याधुनिकाः पण्डिताः समादधते' इति, समर्थनं स्थगनं न तु सर्वथा निरवद्यमिति (का. प्र. दी. पृ. ३१७) ग्रन्थार्थमनुभवमपहस्तितवन्त इति वामनीयमतस्य विवरणप्रसङ्गे च ।

यत्तु चण्डीदास एवोत्कलीयटीकाकृतां वरेण्य इति तदिदं धारावाहिकतया पूर्वप्रान्तीयटीकाकृद्भिरपरैश्च क्वचित् तन्मतानुशीलनेन स्फुटीभवति । अनन्तदासस्यापि स्वकृते सा० द० लोचने 'यत्रैषां मान्यानां मते बहुतरमस्खलितमवधार्यापि किञ्चित् किञ्चिदेव दूषणमुद्घुष्यते तत्र ध्वनिकारप्रभृतिचण्डीदासपण्डिताचार्यपर्यन्तप्रयत्नप्रणीतविमलतरप्रमेयजातभङ्गभीरुणा तदतिक्षमध्वमविध्वस्तबुद्धयो विबुधाः' (सा. द. लो. ६३५ पृ.) इति सानुनयनिवेदनं तत्पितुर्विश्वनाथकविराजस्य 'मान्यानामस्मदुपजीव्यानाम्' इत्यादिसंभ्रमविशोधितं चण्डीदासस्योद्देशमेव दृढीकरोति । काव्यप्रकाशदर्पणो विश्वनाथेन साहित्यदर्पणादर्वाग्रचित इति तद्ग्रन्थे साहित्यदर्पणोद्धारादवगम्यते । स च स्वल्पपरिसरश्चण्डीदासमार्गमेव मुख्यतयाऽनुसरन्नपि क्वचित् क्वचिद् यथा काव्यमार्गे स्वरभेदास्वीकारे (का. प्र. दी. ७१–७२ पृ.) मम्मटसमर्थिते श्लेषस्याष्टविधत्वस्वीकारे चण्डीदासेन काव्यप्रकाशदीपिकायामरुचिप्रकटनेन खण्डिते (का. प्र. दी. ३८४ पृ.); भाषाभेदमाश्रित्यार्थभेदेऽपि भाषाश्लेषस्वीकारे (का. प्र. दी. ३८९ पृ.) तथा 'अरातिविक्रमे'त्यादि श्लोकव्याख्याने (का. प्र. दी. ४१३ पृ.)

शब्दानुशासनविरुद्धताप्रकाशनेन दूषिते तन्मते त्रुटिं दर्शयन् आत्मन उपयोगं च सूचयन् समाधानकल्पेनोत्कलप्रान्ते प्राचरत् । तथापि विश्वनाथकृतिरेतावता मनोज्ञतया सा० द० दर्शितं स्वमतस्य पिष्टपेषणमाचरन्ती नादरमलभत ।

चण्डीदासकृतकाव्यप्रकाशदीपिकातो भिन्नाश्चत्वारो दीपिका उपलभ्यन्ते । (१) तासु गुर्जरीयजयन्तभट्टकृता का० प्र० दीपिकाऽपि बहुलमादृता चण्डीदासग्रन्थात् किञ्चिदर्वाग्भवा न कमपि टीकाकृतं स्मरति । निर्बन्धवता केनापि निबद्धम्—

श्रीमद्भरद्वाजपदाम्बुजीयप्रसादतो ग्रन्थरहस्यमेतत् ।
विज्ञाय किञ्चित् कृतवान् जयन्तस्तत्र प्रमाणं सुधियां वितर्कः ॥

तत्र ग्रन्थमातृकाया लब्धतश्यतस्तस्य—

भरद्वाजकुलोत्तंसभट्टदेवकसूनुना ।
सोमेश्वरेण रचितः काव्यादर्शः सुमेधसा ॥

इति बृहत्सङ्केतेत्यपरनाम्नो व्याख्यानस्य साहाय्यं तेनाधिगतमिति न निश्चितं वक्तुं पार्यते । श्लोकोऽयं जयन्तभट्टोपज्ञो न स्यात् । कथमपि तथाऽभ्युपगमे च तत्र 'वितर्क' इति पदेनास्य सिद्धान्तस्य निश्चय आक्षिप्तो भवति । यथा सोमेश्वरः प्राचीनानां निबन्धकृतां मतानि संजग्राह तथा नवीनतराणां का० प्र० टीकाकृतां रुचकादीनां तथैव जैनाचार्यहेमचन्द्रस्यापि मतजातम् । (२) द्वितीया वङ्गीयत्वेन सम्भाव्यमानेन शिवनारायणदासेन, (३) तृतीया सारदीपिकाभिधा जैनाचार्येण गुणरत्नगणिना सङ्कलनरीत्या सम्पादिता । एते द्वे दीपिके का० प्र० टीकारचनायास्तृतीयकक्षाविभागे एव रचिते । (४) चतुर्थी तूदाहरणदीपिकेति नाम्ना बहुलप्रचारा विविधशास्त्रनिष्णातेन काव्यप्रकाशोद्योत-रसगङ्गाधरमर्मप्रकाशादिकृता नागोजीभट्टेन वाराणसीवास्तव्येन मैथिलगोविन्दठक्कुरकृतस्य काव्यप्रदीपस्योदाहरणानां (प्रायः सर्वाण्येव मूलकृतो मम्मटस्यैव निदर्शनानि) विवरणरूपा ।

चण्डीदासेन स्वदीपिकाया अवतरणिकायामेवमभाणि—

श्रीमल्लक्ष्मणभट्टानां सुहृदामनुशासनात् ।
ध्वनिप्रकरणस्यास्य रहस्यं वर्णयामहे ॥

क एते लक्ष्मणभट्टा इति न विदितम् । मम्मटात् प्राचीनतरस्य व्यक्तिविवेककर्तुर्महिमभट्टस्याप्येवमनुगतानां व्युत्पत्त्याधानमेव ग्रन्थरचने प्रयोजनमासीत् । अनुशासनपदस्यानुरोधपरत्वेनात्र प्रयोगो न प्रसिद्धतरार्थे । अन्यथा 'अनुशासनात्' इति पञ्चमी विभक्तिर्न सुसमाधेयेति मन्तव्यम् ।

काव्यप्रकाशदीपिकायाः 'ग'मातृकायाः पुष्पिकायाम् "इति कापिञ्जलकुलतिलकषड्दर्शनीयचक्रवर्त्ति–महाकविचक्रचूडामणि–सहृदयगोष्ठीगरिष्ठ-महामहोपाध्यायमहापात्र–श्रीचण्डीदासकृतकाव्यप्रकाशदीपिकायाम्" इति ग्रन्थकृतः परिचयो निबद्धः । एषु दास इत्युत्कलीयब्राह्मणोपाधिः, कपिञ्जल इति वंशभेदः, महापात्र इति राजनियोगनिर्देशः, महामहोपाध्याय इति सम्भवन्सम्मानसूचक उपाधिः । शेषास्तु तन्माहात्म्यख्यापनपराः । तत्राद्येन विशेषणेन स्ववंशाभिजात्यख्यापनम् । यथा दीपिकायामेव तदुदाहृते (२१४ पृ०) पद्ये—

नैसर्गगुणविनीतं जनयति कापिञ्जलो वंशः ।
आजन्मनो ह्यपूर्वं सूते रत्नाकरो रत्नम् ॥

पद्यमिदं वाच्यालङ्कृतेर्व्यङ्गस्फुटतयोपमितेर्ध्वन्यङ्गताप्रदर्शनव्याजेन 'यथा ममैव' इति परिचयेनोदाहृतम् । एतद्वंशीयो विश्वनाथकविराजः स्वकीयं परिचयमेवमुपन्यस्यति "श्रीमन्नारायणचरणारविन्दमधुव्रतसाहित्यार्णवकर्णधारध्वनिप्रस्थानपरमाचार्य……सान्धिविग्रहिक–महापात्रश्रीविश्वनाथकविराज" इति । पुष्पिकायां ग्रन्थपरिचयप्रसङ्गे द्वयोरेव समाना शैली ।

यावत् प्रसन्नेन्दुनिभानना श्रीर्नारायणस्याङ्गमलङ्करोति ।
तावन्मनःसम्मदयन् कवीनामेष प्रबन्धः प्रथितोऽस्तु लोके ॥

इति साहित्यदर्पणे 'लक्ष्मीर्वक्षो मुरारेः' इत्यादि 'व्याख्या विख्यातिमेषा कविमुकुटमणेर्विश्वनाथस्य यायात्' इत्यवसानीये पद्ये काव्यप्रकाशदर्पणे । अत्र विषये परमताक्षेपं विधायापि विश्वनाथस्तदुपजीव्यस्य चण्डीदासस्य स्वकृतिप्रशस्तिपरं 'काव्यप्रकाशतरुरेष' इत्यादिश्लोकमनुसरति । एषां स्वकीयवंशगौरवे सचेतनता सुतरां प्रकटा । चण्डीदासः स्वपितामहनारायणमहापात्रमित्थं परामृशति 'इत्यसत्-

पितामहश्रीमन्नारायणपादैस्त्रिकलिङ्गेन्द्रश्रीनृसिंहदेवचक्रवर्तिगोष्ठीगरिष्ठानां पुरतो धर्मदत्तमहाकविः स्थगितः" (का० प्र० दी० ११२ पृ०) इति । विश्वनाथेनापि प्रसङ्गस्य तस्य तथैवोद्देशो विस्तरेण विहितो यथा "चमत्कारश्चित्तविस्ताररूपो विस्मयापरपर्यायः । तत्प्राणत्वञ्चास्मद्वृद्धप्रपितामह-सहृदयगोष्ठीगरिष्ठ-कविपण्डित-मुख्य-श्रीमन्नारायणपादैरुक्तम् । तदाह धर्मदत्तः स्वग्रन्थे—

रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते ।
तस्माददद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥" इति ।

एतदुद्धारोऽस्मद्वृद्धपितामह इति प्रचलितः पाठो द्वयोः प्रामाणिकयोर्मातृकालिप्योरनुमोदितोऽप्ययथैव परित्यक्तः साहित्यदर्पणस्य टीकाद्वयसमेतस्य सम्पादकैरधुनातनैः श्रीकरुणाकरमहोदयैः । तस्य स्थानेऽस्मत्पितामहेत्यसङ्गतः पाठः प्रदर्शितः । विश्वनाथोऽपि चण्डीदासं सा० द० ग्रन्थे (४५४ पृ०) 'अस्मत्-प्रपितामहानुजः' इति निर्दिशति । वस्तुतस्तु प्रपितामहानुजसूनुरिति पाठः संभवी । नारायणदाससंबन्धे कर-महोदयधृतपाठं समर्थयतो व्यवहाराजोत्रमुख्यस्य सुधीवरेण्यस्य महामहोपाध्यायपाण्डुरङ्गवामनकाणेमहोदयस्य युक्तिः 'पितामहस्य नाम पौत्रेऽपि क्वचिद् दृष्टम्'[1] इति । परं पितामहस्यावदानं पौत्रेऽपि दृष्टमिति तु अत्युत्कटा संभावना ।[2] नारायणदासमहापात्रस्य द्वौ तनयावुल्लासदासविलासदासनामानाविति का० प्र० दीपिकात एव ज्ञायते । विलासदासस्तत्पिता उल्लासदासस्तज्ज्येष्ठतातः । एवं वर्णितो विलासदासः—

---

१. History of Sanskrit Poetics (2nd ed.) आख्ये ग्रन्थे २८९ पृ० पादटिप्पण्याम् ।

२. पूर्वोल्लिखितो नारायणदासपरिचयपरः सा० द० ग्रन्थ इमां संभावनां दृढीकरोति । अन्यथा चण्डीदास उल्लासदासस्य तथा विलासदासस्यानुजः स्याद् यत् खलु काव्यप्रकाशदीपिकापरिचयाद् विरुद्धं भवतीत्यतः पाठसंशोधनं प्रस्तूयते ।

श्रीनृसिंहमहीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे ।
आहवे लसदुदण्डराजमण्डलराहवे ॥

(४१९ पृ० का० प्र० दी०) इत्यादिपद्यानां रचयिता । सा० दर्पणे त्वयं श्लोकः पूर्वार्धोत्तरार्धयोर्विपर्यासेन पठितः । चित्रमिदं यत् सा० द० सम्पादकेन करमहोदयेनास्य विश्वनाथकृतित्वमाख्यायते ।

श्रीनृसिंहदेवस्य कविराजश्रीमदुल्लासदासपादेष्वस्माकं ज्येष्ठतातेषु —

पाटवं वचसि तावकं स्मरन् विहास्यति सचेतनो हि कः ।
पिञ्जरे सुखनियन्त्रितो वसन् राजकीर ननु मास्म गाः शुचम् ॥

इति का० प्र० दी० (११५ पृ०) पठ्यते । व्याजस्तुतिमयमिदं पद्यम् । स्वकीयगुरोरप्युल्लासदासस्य स्वकीयराजसचिवपदे नियोगमुपक्षिपतीति नावद्यमनुमानम् । उल्लासदासस्य पौत्रश्चन्द्रशेखरमहाकविचन्द्रोऽपि सान्धिविग्रहिकतया नियुक्त आसीदिति । तथैव तत्पुत्रो विश्वनाथ इति साहित्यदर्पणतो ज्ञायते । विश्वनाथपितामहस्य विश्वनाथकृतग्रन्थे नोद्देशः कुत्रापि लभ्यते । एवमपि स्यात् स खलु नैतेषां समकक्ष इति मौनमाश्रितम् । अनुसन्धित्सुभिरेतद्विषयकवृत्तान्तोऽन्यत्र दर्शितादस्मन्निबन्धादवगमनीयः ।[1]

एतद्वंशधारायां टीकाकृतश्चण्डीदासस्य स्थानं यथाऽत्र प्रस्तुतं तत् तथैव प्रकारान्तरेण समर्थ्यते प्रत्नतत्त्वानुसन्धायिभिरिदानीन्तनैस्तदुत्साहयितॄणां भूपानां समयनिर्धारणेन । नारायणदासस्य पौत्र उल्लासदासो द्वितीयनरसिंहदेवस्य राज्यकाले आसीत् । विश्वनाथकविराजस्तु तृतीयनरसिंहदेवराज्यकाले कञ्चिदपि कालं तत्पितुर्भानुदेवस्य राज्ये सान्धिविग्रहिकत्वेन प्रादुर्भूतो यथा तदीयनाटिकायां चन्द्रकलायां प्रस्तावनायामभिहितम् । तत्पुत्रोऽनन्तदासस्तृतीयभानुदेवस्य सभामण्डनमासीदित्यपि (सा० द० लो० ४५६ पृ०, ५१९ पृ०) संभाव्यते । एकावलीत्याख्योऽलङ्कारनिबन्धो द्वितीयनृसिंहदेवप्रशस्तिपरः । तत्कर्ता परममाहेश्वरो

1. Visvanatha Kaviraja and his Predecessors इत्याख्ये निबन्धे (J. O. I. Baroda, 1953) ।

विद्याधरः स्वग्रन्थे मम्मटग्रन्थमनुसरन्नपि चण्डीदासस्य नाम तन्मतं वा न स्मरति । तद्ग्रन्थे चण्डीदासमतस्य मम्मटविषये विलक्षणं जरद्गौरवमतनियन्त्रित्वमपि नावकाशं लभते । अलङ्कारलक्षणप्रसङ्गे काश्मीरशैवदर्शनमतविन्यासो यथाऽलङ्कारसर्वस्वटीकायामलङ्कारविमर्शिन्यां जयरथेन वचनोद्धारपुरःसरं दृढीकृतस्तथैवोक्तस्तत्रभवता विद्याधरेण । स चोत्कलवास्तव्यस्य विद्याधरस्य ग्रन्थादुद्बोधितेन विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे निवेशित उल्लेखालङ्कारप्रसङ्गे (५६१ पृ०)[1] । संभाव्यते चात्र विषये उत्कलीयसहृदयगोष्ठ्याः काश्मीरदर्शनविषये आग्रहवत्त्वमेव सूचयतीदमिति । चण्डीदासस्य विक्रमशकीयचतुर्दशशताब्द्याः प्रथमपादे प्रादुर्भावः (circa 1270 A. D.) । विश्वनाथस्तस्यैवान्त्ये पादे प्रादुर्भूत इत्यभियुक्तैर्निर्धारितसमये नास्माकं विमतिः । सम्प्रत्येव राजगुरुमहोदयैश्चन्द्रकलानाटकोपोद्घाते निर्दिष्टं विश्वनाथसमयसंबन्धिनिरूपणमलङ्कारान्तरग्रन्थीययुक्त्या खण्डयमानं न तत्त्वमिति का० प्र० विवेकोपोद्घाते निर्धारितमस्माभिः । गङ्गवंशानुचरितचम्पूकाव्ये केनाप्युत्कलीयकविना विरचिते प्रथमनरसिंहदेवतो नरपतीनां राज्यकालपरिमाणेन नेदमसमञ्जसमिति चावगम्यते ।

'ग'मातृकायामुद्दिष्टानां सोपयोगतया ग्राह्यस्य विशेषणचतुष्कस्य मध्ये द्वयोः 'कापिञ्जलकुलतिलक' 'सहृदयगोष्ठीगरिष्ठ' इत्यभिधानयोः प्रसङ्गो विवेचितः । कविचक्रचूडामणीत्यस्य टीकाकृतः कविपण्डितनाम्ना विश्वनाथादिभिरसकृदुद्देशेन समर्थनं भवति । कविपण्डित इति मध्ययुगे प्रचरन्ती गौरवमयी संज्ञा न सहजलभ्येति तन्नाम्ना विश्रुतस्य नैषधचरितखण्डनखण्डादिकृतो निदर्शनेनानुमीयते । का० प्र० दीपिकाकृतः 'कवित्ववक्तृत्वफला सरस्वती' इत्यत्र दर्शितान्मूलग्रन्थविवरणपाटवात् तद्भाषासौष्ठवाच्च सा सर्वथैवान्वर्था । तस्य कविकर्मनिपुणता 'उअ तिमिरेति' (२०-२२ पृ०) गीत्यार्यया, तथा 'कण्ठे

१. विश्वनाथेन प्रत्यभिज्ञाविमर्शिनीग्रन्थो यथा राजानकजयरथेनोद्धृतस्तथैवोद्ध्रियते । विद्याधरेण तु (एकावल्यां २२८ पृ०) 'तत्र रुच्यर्थित्वव्युत्पत्तयो यथायोगं प्रयोजकाः' इति संकलितम् ।

लसत्' (१६३-४२८ पृ०) इति, 'तत्तद्रसामृत' (४३२ पृ०) इति, 'थं स्वाश्रयान्तमपि' (४३२ पृ०) इत्यादिभिः पद्यैः समर्थिता।

मुक्तके कवयोऽनन्ताः सङ्घाते कवयः शतम्।
महाप्रबन्धे तु कविरेको द्वौ यदि वा त्रयः॥

इत्यभियुक्तोक्त्या मुक्तकादन्यत्र तस्य रचनाऽपि लब्धप्रतिष्ठेति स्वयमेतदुक्तिसूचितविभागद्वयेऽपि प्रयासवतो विश्वनाथकविराजस्य कविपण्डितेति तत्पुत्रेणानन्तदासेन च यत् तथैव तस्य विशेषणं दत्तं तेन च नासमर्थितं स्यात्। का० प्र० दीपिकायां निदर्शितानि कान्यपि पद्यानि 'शोच्यामग्निमुखक्षिप्ते'त्यादि (का० प्र० दी० २१८ पृ०) 'त्वद्वियोग परिक्लेश' इत्यादीनि (का० प्र० दी० ४२० पृ०) तत्कृतदृश्यकाव्ये नाटकादौ संभाव्यमानानि तथा 'क्षिप्रप्रशाम्यत्' (का० प्र० दी० १२ पृ०) इति, प्रचण्डशीत्कारेति (का० प्र० दी० ४१९ पृ०), वनेषु यस्येति (का० प्र० दी० ४१९ पृ०) पद्यानां सर्गबन्धेऽन्तर्भाव ऊहनीयः। काव्यप्रकाशदीपिकायां 'मम विलासमञ्जरीकाव्ये ग्रीष्मवर्णने (४२९ पृ०) इत्यवतरणिकायां तस्मिन्नेव पत्रे निर्दिष्टं पद्यं कुत्रापि क्षुद्रकाव्ये चम्पूकाव्ये वा भवितुमर्हति। उत्कलीयानामेतद्वंशीयत्वेन सामान्येन संभाव्यमानानां राघवानन्द-चन्द्रशेखर-गोविन्दानन्द-विश्वनाथकविराज-गोपीनाथकविराजप्रभृतीनां बहूनामुदाहरणानि साहित्यदर्पणे तदुपरि सा० द० लोचने च लभ्यन्ते। एतेन टीकाकृत्पितुर्विलासदासस्य तथा तज्ज्येष्ठतातस्योल्लासदासस्यापि कवित्वस्फूर्तिरनवद्यैवेति का० प्र० दीपिकोद्देशतोऽनुमीयते।

'कवित्ववक्तृत्वफले'ति विशेषणेन व्याख्यातृत्वमपि परामृष्टं कविना अभिनन्देन स्वकृतकादम्बरीकथासारे। चण्डीदासपितामहो नारायणदासो गीतगोविन्दस्य प्राचीनः कोऽपि टीकाकृदिति बहूनामनुमानम्। चण्डीदासेनापि प्रबोधचन्द्रोदयनाटकोपरि व्याख्यानं व्यरचि। टीकेयं प्रचरद्भ्यो व्याख्यानान्तरेभ्यो विलक्षणा प्राचीनतरा च। विचित्रवस्तुनिबन्धमये देशकालव्युत्क्रमात् समाजधर्मविप्लवं

सूचयति परमार्थानुध्यानपरेऽस्मिन्नाटके विवेचनासापेक्षं बह्वपि प्रकाममस्तीति कविविपश्चिदत्र निर्बन्धबाहुल्यं प्रकटितवान्। यद्यपि—

प्रणम्य सर्वामरवृन्दवन्द्यं मायामृगेन्द्रं कविचण्डिदासः।
प्रबोधचन्द्रोदयदुष्प्रबोधपदार्थजातं विशदीकरोति॥

इति तस्याः सूचना[1],—यद्यपि च "इहानाद्यविद्यामूढत्वेन सहजसान्द्रानन्दमयमात्मस्वरूपमनुसन्धाय संसारवासनासहस्रव्यासीनपि मोक्षोपायपराङ्मुखानपि प्राणिनः प्रेक्ष्य परमकारुणिकः श्रीकृष्णमिश्रः सततसंसारसुखासक्तमपि जनं नृत्यप्रेक्षाप्रसञ्जनद्वारेणैव निर्विण्णचेतसं विधास्यामीत्यभिसन्धाय नाटकरचनाव्याजेनोपनिषद्विवेकेनात्मबोधे जाते उपसर्गं स्थिरीकृत्यात्मतत्त्वे ध्यायमाने वीतावरणं तद्रूपं मृष्टकलङ्कदर्पणचित्स्वरूपेणावतिष्ठत इति वक्तुमुपक्रमते" इत्यारम्भवाक्यं परमार्थपरम्, तथापि दुष्टदेशाचाराणां तथा प्राकृतजनानामिव मनीषावन्मानिनामपि प्रकृतेरपरोक्षः परिचयो वस्तुविन्यासेन समञ्जसपात्रकल्पनेन च नाटककृतो दृष्टिवैशिष्टयोद्घाटने भरतादिशास्त्रोपलक्षितस्य रूपकस्वरूपस्य तस्याङ्गानाञ्च परीक्षणे सममेव टीकाकृतस्तात्पर्यमवभासते। प्रतिनायकस्य महामोहमहाराजस्य दम्भाहङ्कारयोरनुचरयोरधिष्ठानं गौडराष्ट्रे दक्षिणराढाविभागे एवेति तत्कालिकवृत्तमनुधावतां मन्तव्यमभिज्ञतया समर्थयामास स "राढीयानामहङ्कारिता तत्रापि दक्षिणभागे आधिक्यमुक्तम्" इति मन्तव्येन। काव्यनिर्माणकाले नवीनतया बहुमतस्य तथाकथितस्य कौलीन्याचारस्योत्कर्षनिदर्शने टीकाकृत्—

नास्माकं जननी तथोज्ज्वलकुला सच्छ्रोत्रियाणां पुन-
र्व्यूढा काचन कन्यका खलु मया तेनास्मि ताताधिकः॥

इत्यादिश्लोके प्रस्तुतां विकत्थनाय स्मरति। तथा "अहो मूर्खबहुलं जगत्" इत्यास्फालनस्य पक्षे तत्र प्रभाकरमीमांसाप्रचारस्य वस्तुस्थितिं मन्यमानः स महो-

1. अस्य व्याख्यानग्रन्थस्य वाराणसेयसरस्वतीभवने मद्रासप्राच्यग्रन्थमातृकाभाण्डागारे च रक्षितयोर्मातृकालिप्योः साहाय्येनायमनुच्छेदो लिखितः। ग्रन्थोऽयमुत्कृष्टतया सम्पादनमर्हतीत्यस्माकं सुचिन्तितं मतम्।

दधिमहाव्रतयोर्ग्रन्थकृतोराचार्ययोर्महाव्रतीति तन्त्रोक्तप्रयोगाणां वस्तुगतिमभिजानाति। का॰ प्र॰ दीपिकायाञ्च प्राभाकरमतालोचनप्रसङ्गे "यदि तु प्राभाकरैः सार्धं विजिगीषुकथाकण्डूदुर्धरो दाहस्तदा तानेव मृगयितुं राढादिराष्ट्रं गच्छ" (का॰ प्र॰ दी॰ २३१–२३२ पृ॰) इति निदर्शनेन सैव वस्तुस्थितिः स्मारिता। 'गौडं राष्ट्रमनुत्तमम्' इत्यादिपद्यं व्याचक्षाणेन तेन भूरिश्रेष्ठस्य "धाम स्थानं ग्राममिति यावत्" इति व्याचक्षाणेन तेन "राढापुर्यां भूरिश्रेष्ठक इति नाम यस्य तस्य परमं धामोत्कृष्टं गृहमित्यनभिज्ञानामर्वाग्भवानां व्याख्याने देशसंस्थानविषये इदानीन्तनपाठकसकाशं घोषिता भ्रान्तिरपास्ता। अस्यैव प्रस्तावनायां नाटकमिति ग्रन्थकृत्कृतसंज्ञाव्याख्याने—"यद्यपि इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्" इत्युक्त्वा[१] सत्यार्थमेव नाटकं कविरात्मनस्तु शक्त्या वस्तु स्वकीयमिति भरतीयमतानुवादेन "इदं प्रकरणप्रायं विवेकमहामोहादिराजवृत्तान्तस्यासत्यत्वात्, तथाप्याहार्यस्याप्युभयप्रकृत्याश्रयत्वादिना नाटकधर्मग्रहणात् तथा व्यवहारः" इति तत्रैव सूत्रधारस्य "तदलं शान्तरसप्रयोगाभिनयेन" इति पङ्क्तिव्याख्यायां 'शान्तपर्यवसायिनो रसा इति नैयम्', 'पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य' (दशरूपकवचनमनुध्याय) इति शान्तरसस्य नाटकादौ प्रायिकत्वात्। अत एवाहार्यं वृत्तान्तमाश्रित्य धीरशृङ्गारादिरस एव प्रायोऽभिनेष्यत इति मन्तव्यमालङ्कारिकाणामुद्भटभट्टनायकादीनां शान्तरसस्य मूलत्वेन स्वीकारे आनन्दवर्धनेन च तस्य सूचनामत्रे सूचने आलङ्कारिकसिद्धान्ततात्पर्यं प्रकटयन् ग्रन्थकारः स्वस्यालङ्कारिकगोष्ठीभुक्ततां सूचयति। चण्डीदासकृतग्रन्थेषु प्र॰ च॰ टीका, का॰ प्र॰ दीपिकेव सुगभामात्मप्रत्ययशीलतामनुद्दिशन्ती तस्यानतिपरिणतावस्थाया एव रचनेत्यनुमाप-

---

१. वस्तुतस्त्विदं सर्गबन्धमहाकाव्यस्य लक्षणं काव्यादर्शे स्थितं न नाटकस्येति मन्तव्यम्। एवं काव्यप्रकाशदीपिकायामपि 'पुष्टिर्नाट्येषु' इत्यादि दशरूपकमध्वनिकारमतत्वेन दर्शितम् (का॰ प्र॰ दी॰ १२६ पृ॰)। न च धनिकेति स्थाने ध्वनिकारेति लिपिकारकृतं स्खलनमिति वाच्यम्, पुष्टिरित्यस्य दशरूपककारिकायामेव लाभात्। कारिकाकृत्तु धनञ्जयो न धनिक इति तत्त्वात्।

यति। अत्र विशेषतस्तावत् टीकाकृतः स्वनामसन्निवेशे ह्रस्वेकारप्रयोगेनानुशासनव्यतिक्रमः का॰ प्र॰ दीपिकायामुपसंहारपद्ये चतुर्थपादे 'श्रीचण्डिदासकविवागमृतप्रवाहैः" इति प्रयोगं स्मारयति।

एतदालोचनत एव तस्य षड्दर्शनचक्रवर्तीति विशेषणस्य प्रसङ्ग आयाति। पार्यन्तिके उपनिषत्समर्थितोत्तरमीमांसाप्रवीणता नाटकव्याख्यासूचनायां नाटकीयपात्राणां विवेक-मति-यम-नियमादीनां तथा काम-रति-लोभ–तृष्णादीनां संबन्धितत्त्वदर्शनोपादाननिर्णयेन प्रकटिता वैदान्तिकानामेकजीववादित्वानेकजीववादित्वप्रतिबिम्बवादित्वादिभेदतया विभक्तानामपि ग्रन्थे स्वकीयपरिचयस्य निदर्शनं प्रबोधचन्द्रोदयव्याख्याने सुस्पष्टमेव। पूर्वमीमांसायामपि भाट्ट-प्राभाकररूपेण द्विधा प्रथितायां तस्य प्राधान्यं का॰ प्र॰ दीपिकायां च स्थाने स्थाने सूचितम्। कुत्र कुत्र च भट्टमतकदर्थनासूचने प्रवृत्तिराहिता। का॰ प्र॰ दीपिकायां "नास्माभिर्भवत्पादप्रसादप्राप्तविज्ञानलवगर्वदुर्विदग्धैः सार्धमसमो विग्रहः कार्यः" (१२३ पृ॰) इति। "व्यक्तिषु द्वितीयलक्षणया संसर्गबोधनमिति स्वीकुर्वतां भट्टानां गौरवनियन्त्रितेन ग्रन्थकृतोक्तम्, न तु पारमार्थिकम्" (४५ पृ॰) इत्यादि तन्निदर्शनम्। परन्त्वनेकत्रान्विताभिधानवादिनां प्राभाकराणां मते चण्डीदासेन भङ्ग्या पक्षपातः सूचितः (२९ पृ॰)। एवमपि 'पारिभाषिकं गुणत्वम्' इति वृत्तिव्याख्याने परिमाणादिभेदतया तत्पठननयेनैव संग्रहः, रूपादिचतुर्विंशतौ परमाण्वादीनामगणनादिति का॰ प्र॰ दीपिकायाम् (३६-३७ पृ॰) "अनैकान्तिकसव्यभिचारी हेतुस्तल्लक्षणैकदेशयुक्तः। असिद्धः सन्दिग्धसिद्धः स्वरूपसिद्धो वा सर्वमेव साधारण्येन योज्यम्" (२५४-२५५) इति, "परस्परविरोधेऽपि न प्रकारान्तरस्थितिः" इत्युदयनकृतन्यायकुसुमाञ्जलिपङ्क्तेरुपयोगेन (का॰ प्र॰ दी॰ पृ॰ ३१९), तथा "क्रमवृत्तित्वाद्वाचः" इति न्यायवार्त्तिककृदुद्योतकरवर्णनानुसारेण च न्यायवैशेषिकनये प्रावीण्यं सुस्पष्टमेव। खण्डनकृताम् "अन्यथाऽनुपपत्तिश्चेत्" (का॰ प्र॰ दी॰ पृ॰ ११८) इत्यादि मन्तव्योद्धारेऽपि स्वस्य न्यायोपबृंहितवेदान्तमतनिष्णातता सूचिता। सांख्ययोगयोर्भूयोभूय एव मतोद्देशः का॰ प्र॰ दीपिकायां तथा प्रबोधचन्द्रोदयव्याख्याने वरीवर्ति। अपरञ्च बौद्धजैनादिनयेऽपि विशेषतो विज्ञान-

वादोद्देशे स्वकीये परिचये प्रमाणं प्र० च० उ० व्याख्याने वर्तते। एवं स्थितेऽपि तस्य षड्दर्शनचक्रवर्तीति विरुदस्य न सर्वतन्त्रस्वतन्त्रत्वसूचने केवलं दार्शनिकमतव्युत्पत्तावेव तात्पर्यमिति मन्यामहे।

चण्डीदासस्यालङ्कारिकत्वेनैव प्रतिष्ठेति सर्ववादिसंमतो निर्णयः। अलङ्कारतन्त्रे तस्य द्वौ ग्रन्थौ ध्व० सि० संग्रहः, काव्यप्रकाशदीपिका च। यथा प्राचीनानां केषाञ्चिदुद्भट्टाभिनवगुप्तादीनां तथा नवीनतराणां गम्भीरविषयावगाहे प्रवृत्तिः परिणतेवयस्येव। चण्डीदासस्य ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहस्तथा विश्वनाथस्य साहित्यदर्पणग्रन्थः पूर्वतरा कृतिरित्युभयत्र पाश्चात्त्यायाः पूर्वस्यामुद्धारदर्शनादवसीयते। तत्रोभयोरेवैतयोरुत्कर्षो मतसंकलनेन मतदार्ढ्यद्वारा च निवेदितः। अयं च ग्रन्थः कारिकावृत्तिरूपेण द्विधैव स्थित इति प्रायशो वृत्त्युद्धारात्, क्वचिच्च 'साधारणत्वाकारोऽपि तत्र नोन्मिषति स्फुटम्' (का० प्र० दी० पृ० १०४) इत्यादिकारिकोद्धारात् प्रतीयते। विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे—"अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्। अस्मत्प्रपितामहानुज[सूनु]कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानां खण्डरसनाम्ना—

अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गाद् यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे।
नास्वाद्यते समग्रं यत् ततः खण्डरसः स्मृतः॥ इति।

(पृ० ४५४-४५५)

तत्तनुजेनानन्तदासेन सा० द० लोचने (पृ० ६३५) चायमेव ग्रन्थ उद्दिष्टः। चण्डीदासेन स्वयं का० प्र० दीपिकायाञ्च—'यस्तु रसादिहीनेऽपि क्वचन काव्यव्यपदेशः स बन्धादिसाम्याद् गौण एव। तच्च सर्वमुक्तं वितत्यास्माभिर्ध्वनिसिद्धान्तसंग्रह इत्येव दिक्' (पृ० १३), "न चात्र गङ्गाविषयभावध्वननप्रत्याशा ज्यायसी। यत्र सर्वात्मना तन्मात्ररूपा रतिः प्रतीयते तस्य तद्वर्णन एव हि रतिर्ध्वनिव्यपदेशो न तु दैवतोपनिबन्धमात्रेणेत्यादि विस्तरान्निर्णीतं ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे", "सर्वस्यैव काव्यरूपस्य वाच्यार्थनियतप्रामाण्यस्यापि स्वप्रकाशरसाद्यास्वादप्रमित्ययोगव्यवच्छेदेन प्रामाण्यनियम इति सिद्धान्तरहस्यसूत्रणपरम्। एतच्च सिद्धान्तसंग्रहे निपुणं निरूपितमस्माभिरिति" (का० प्र० दी० ८६ पृ०) इत्यादिभिर्बहुशस्तस्योपयोगः। आनन्दवर्धनसूचिताभिनवगुप्तोपस्कृतमतपरिष्कारेणैव ध्व० सि० संग्रहस्य वैशिष्ट्यम्। परं महदिदं वैशसं यद् ग्रन्थोऽयमिदानीं लुप्त एव। भूयसा प्रयासेनाप्यस्माभिरस्य न काऽपि मातृकालिपिरधिगता।

अन्ते च कौतुकावहवृत्तमेकमुपस्थापनमर्हति। प्राक्तनैः कैश्चित् साहित्यदर्पणसम्पादकैर्विश्वनाथकविराजस्य वङ्गीयत्वेन कृतो निर्देशः पाश्चात्त्यपण्डितवरेण्यैः मैकडोनेलमहोदयैः स्वकीये संस्कृतसाहित्येतिहासग्रन्थे समर्थितः। का० प्र० दीपिकायाः 'ग' मातृकाया अवसाने पुष्पिकायां लब्धं 'सायं सूर्यात्मजाया' (मातृकालिपिपरिचये सामग्र्येण उद्धृतम्) इत्यादि पद्यमन्यूनं शतत्रयवर्षात् प्राग् वङ्गीयानामेतत्संबन्धिदेशनिर्णये मतमेतत् परामृष्टमित्यापाततो धारणा। परन्तु वङ्गीयभाषाकविमुख्यानां चण्डीदासमहोदयानां प्रान्तवासिना लिपिकारेण स्वदेशगौरवमनुबध्नता इदं घोषितं स्यात्। इदममूलकमेवेति काव्यप्रकाशदीपिकायामुत्कलनृपवरनरसिंहदेवादिसभ्यानां चण्डीदासस्य पितामहत्वनिर्देशपरात् (का० प्र० दी० ११२ पृ०) काश्मीरभाषयाऽसभ्यताबोधकं रुचिं कुर्वित्यादि च उत्कलभाषया तु तवाण्डमार्वप्यादि (का० प्र० दी० २४१ पृ०) 'कालिङ्गाः साहसिकाः' (का० प्र० दी० पृ० ४२, सा० द० पृ० ३६) इति च बहुश एषां तदीयग्रन्थेषु उपलम्भादुत्कलीयाविमाविति न सन्देहलेशावकाशः। उक्तं च पद्यं लिपिकाराणामितरग्रन्थतः परिचितानां निवेशनपरशीलतया लिपिकारस्यैव योजनेति नातिरिक्तमालोचनमर्हति।

(४) काव्यप्रकाशदीपिका

काव्यप्रकाशदीपिकायां टीकाकृत् स्वयंवृते कृत्ये आत्मनियोगविषये तत्पूर्ववर्तिनां दुर्व्याख्यानमेव प्रयोजकत्वेन मान्यमानस्तान् कटाक्षयति—"काव्यप्रकाशतरुरेष कुसंप्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः" इति। तत्र कीदृशं तद् दुर्व्याख्यानं के च विशिष्य तत्कटाक्षलक्ष्यीभूताः, किञ्च तैः सह तस्य काव्यतत्त्वनिरूपणे वैमत्यमिति काव्यप्रकाशदीपिकात आभासेनानुमीयते। यदि संप्रदायपदस्य प्रसिद्धार्थयोगस्तस्येष्ट-

स्तदैतत्संप्रदायस्य निराकरणं न सुकरम् । टीकाप्रारम्भे एव "निरतिशयसुखास्वादरूपत्वादेक एव रसः, न तु तस्य विशेषः संभवति । अतस्तन्मात्रजीवातोः काव्यस्य ध्वन्यादिरूपेण यद्भेदगणनं तदपि खरविषाणैरायव्ययकल्पनमेवेति ये मेनिरे तन्मन्दम्" (का० प्र० दी० पृ० ३) इत्यादि शिथिलशिथिलया निर्देशभङ्ग्या यदि तावत् कस्यचित् संप्रदायस्योद्देशष्टीकाकृदभिमतः स्यात् स खलु मूलग्रन्थकृतामानन्दवर्धनादीनां गतिमनुसरतां निन्दावाद एव । न च स स्वकीये टीकारचनव्यापारे घटकतामियात् । न चास्य जरतां गौरवबन्धनियन्तृत्वं मूलकृतो यद्बहुशस्तेनाक्षिप्तं तेनैव गतार्थता । यस्याभियोगस्य अस्मदुपलब्धासु का० प्र० दीपिकातः प्राचीनतरटीकासु रुचकमाणिक्यचन्द्रश्रीधरकृतासु तन्मतस्य समर्थनवार्तापि न श्रुता । अभ्युपगमवादेनैतन्मतस्य ध्वन्यालोकचतुर्थोद्द्योते सूचितस्वीकृतेरपि भोजराजेन स्वग्रन्थयोर्विशेषतः शृङ्गारप्रकाशे—"आम्नासिषुर्दश रसान् सुधियो वयं तु शृङ्गारमेव रसनाद् रसमामनामः" इति, "वीराद्भुतादिषु च येह रसप्रसिद्धिः सिद्धा कुतोऽपि वटयक्षवदाविभाति" इति च निर्बन्धतो घोषितस्य टीकाकृदभिप्रायेणायोग्योद्घाटनस्य, न चाऽपि तैस्तथा कृतमिति यतो योग्यानामेव कालप्रभावातिक्रमः प्रसारश्च (Survival of the fittest) इति सार्वकालिकैरभियुक्तैरनुमोदितेन नयेनैतादृशीनां टीकानां परामर्शयोग्यता युक्ता । यदि कुत्र कुत्राप्यंशे कैरपि टीकाकृद्भिः सह स्वमतविसंवादस्तमेवालम्ब्य चण्डीदासप्रयासः (टीकाकृत्कृतदूषणतस्तादृश्येव वस्तुस्थितिरित्याभाति), तदा संप्रदायनिन्दाऽनवसरहतैव । एवं सति "भारती कालिदासस्य दुर्व्याख्याविषमूर्छिता । एषा सञ्जीवनी टीका तामद्योज्जीवयिष्यति ॥" इति प्रथितटीकाकृतो मल्लिनाथस्य स्वावदानघोषणेव ततः प्राचीनस्य चण्डीदासस्येयं निन्दा स्वकृतिश्लाघात्वेन यदि पुरोभागिभिरुच्यते तदा न तन्मनीषिगर्हणामर्हति । इयं च श्लाघा तस्य स्ववंशाभिजात्यगौरवोल्लासितस्य सर्वथाऽऽत्मप्रत्ययशीलस्य नायोग्येत्यालङ्कारिकचक्रे प्रथितनाम्नां रसगङ्गाधरकृतां दृष्टान्तेनोहनीया ।

टीकाकृत्कृतकाव्यलक्षणालोचनं ग्रन्थकृत्परिप्रेक्षितमाक्षिपति, न तु केवलं कारिकापरिप्रेक्षितमिति स्पष्टं काव्यप्रकाशग्रन्थे बहुत्र । ग्रन्थः कारिकावृत्त्ययवाभ्यामुभयात्मकः ।

चण्डीदासः प्राचीनानामत्र मतं विवादोत्थापनावर्जितमेव गृह्णातीति मते पक्षपातिनो वयम् । यत्र यत्र वृत्तिकृतो मतं कारिकाकृतो भिन्नमिव प्रतीयते तत्र तद्विशदनेन मतानैक्यं न वरीवर्तीति प्रतिपादनापरत्वेन व्याख्येयं भङ्ग्याऽन्यथा नेयेति मन्यामहे । विरलतयैकस्मिन्नपि स्थले यत्र एतदन्यथा प्रतिपाद्यत इति सूच्यते यथा 'आह्लादकत्वं माधुर्यम्' इति कारिकायां 'शृङ्गारेऽर्थात् संभोगः' इति वृत्तिः । शृङ्गारशब्दः संभोगमेवाहेत्याह वृत्तिकृदिति चण्डीदासमन्तव्यम् (का० प्र० दी० ३५७ पृ०) तत्रापि तदपरिहारो न दुःशकः । 'शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत्' इत्यत्र 'शृङ्गारपदं रसोपलक्षणम्' इत्यालङ्कारिकवर्याणां निर्धारणमत्र प्रमाणम् । एतदभियोगसमर्थने टीकाकृता कारिकावृत्तिकृतोर्मतवैलक्षण्येन किमपि विरुद्धं सूचितम् । परन्तु इतरथैव तस्य व्याख्यानावतरणिका यथा 'लक्ष्यं न मुख्यम्' इति कारिकाभागे श्रीधरमतमाक्षिपता चण्डीदासेन 'नेदं मुख्यं नाप्यत्र लक्ष्ये बाध इति हि लाक्षणिकार्थविषय एव कारिकाभाग इत्यलं पलालचर्वणेन' इति । लक्ष्य इति । एतस्मिन्मते कारिकाप्रतीकपूरणमिति वदता तथैव कण्ठतः घोषितम् । जातेरेव शब्दबोध्यत्वं व्यक्तिस्तत्राक्षेपेणायातीति मीमांसकमतं परिष्कुर्वता चण्डीदासेन—"व्यक्तिषु द्वितीयलक्षणया संसर्गबोधनमिति स्वीकुर्वतां भट्टानां गौरवनियन्त्रितेन ग्रन्थकृतोक्तम्" (का० प्र० दी० पृ० ४५) इति, न तु पारमार्थिकमिति । गौणीलक्षणयोर्भेदप्रसङ्गे टीकाकृतैवं व्यपदिष्टम्—"अलीक एव एतावानुपचारकैतवविवेचनाय प्रयास इति चेत्, सत्यमेतत् । किन्तु प्राचीनप्रणयमनुरुन्धानेन ग्रन्थकृतेत्थमभिहितम् । वस्तुतस्तु सम्बन्धस्वरूपभेदमाश्रित्य कथञ्चिन्निर्वाह्यो गौणशुद्धविभागः" (का० प्र० दी० पृ० ४८) इति । काव्यलक्षणेऽपि कारिकायामेव 'अनलङ्कृती पुनः क्वापि' इति विशेषणे यस्य सर्वत्र सालङ्काराविल्यादि वृत्तौ विश्लेषणम् (का० प्र० दी० पृ० १३) तदेव सामग्र्येण कटाक्षितं चण्डीदासेन । नात्र चण्डीदासेन प्राचीनानां टीकाकृतामस्मदुपलब्धानां मतं दुर्व्याख्यानतया ख्यापनत्वे समर्थितम्, यतस्तैः "एवं चात्र पदपञ्चकेन उल्लासदशकं सूत्रितम्" इति रुचकश्रीधरमतनिर्यासोऽस्यां काव्यप्रमाणपरत्वेन न काव्यलक्षणपरत्वेनोपयोगः । चण्डीदासेनोत्तरार्धस्य 'इदमुत्त-

मम्' इत्यस्यावतरणिकायां 'विशेषलक्षणं च वक्तव्यम्' इति श्रीधरमतमनुवदता, 'तदभेदेन क्रमेणैतस्य विवरणे क्रमेणेत्याह पूर्वं लक्षणमिति शेषः' इति कथयता चैतैः साहचर्यमेव विधीयते न विरोधः। कविकर्मेति पदं विवृण्वता तेन श्रीधरादिमतं भट्टनायकग्रन्थोदितव्यापारपक्षमनुमोदमानेन च व्यापारप्रवणतयेत्यस्य व्याख्याने 'विशिष्टविभागादिसंयोजकं तत्प्रवणतया तदङ्गतया उपादीयमानत्वेन' इति च परिष्कुर्वता (का० प्र० दी० पृ० ३६) स्वानुमताश्रयत्वेन वृत्तिरपि समर्थिता। यतः काव्यरहस्योद्घाटने तेषामौदासीन्येन चण्डीदास एतान् प्राचीनटीकाकृतो दुर्व्याख्यातृत्वेन सूचयतीत्यपि स्यात्। दृष्टिभङ्गयां निर्बन्धतारतम्येनैष कल्प इति पुरस्ताद् वक्ष्यते।

काव्यप्रकाशटीकाकृतां पक्षे पूर्वतरटीकाकृतामुल्लेखे शैली प्रागेव निरदर्शि। सा चाव्यवहितपूर्ववर्तिनां समानाञ्चलभाविनां च सममाक्षेपपरा। काव्यप्रकाश-टीकासाहित्ये प्रथमस्तरे नैषा प्रकटा। सा खलु सामान्यतः संप्रदायसिद्धं मतं तदन्ते च ग्रन्थोक्तयुक्तिमेवोज्जीवति। रुचकमाणिक्यचन्द्रश्रीधरा एतदर्थं निदर्शनानि। मध्यकक्षायामेतस्याक्षेपप्रवणत्वस्याविर्भावश्चरमकक्षायां तस्योत्कटत्वम्। अस्मदुपलभ्यमानग्रन्थसंभाराद् एतदेवोपोद्बल्यते यत् चण्डीदासस्याव्यवहितपूर्ववर्ती प्रथितटीकाकृन्मैथिलेयः श्रीधरः। एषाऽऽक्षेपप्रवणता कुत्राप्यसहमानतापर्यायभूता सोपहासोत्प्रासमाश्रयति, यथा काव्य प्रकाशदीपिकायाम्—"वाक्याभिप्रायेण मुख्यार्थबाध इति ब्रुवाणः श्रीधरसान्धिविग्रहिकः सन्धिविग्रहव्यवसायव्यग्रः सम्यगबुद्धवान् इति, "नेदं मुख्यं नाप्यत्र लक्ष्ये बाध इति हि लाक्षणिकार्थविषय एव कारिकाभाग इत्यलं पलालचर्वणेन" (पृ० ५९-६०) इति। "यत्तु 'स्वात्मन्यविकल्पः' इति न्यायादिति श्रीधरेणोक्तं तन्न युक्तम्, प्रकाशमात्रे निर्विकल्पकत्वस्य अंशान्तरे च विकल्पस्य प्रसङ्गात्। यदि त्वेकरूपतया परिहारस्तदा विकल्पत्वे सत्येव स्वात्मवत् निर्विकल्पकत्वं स्यात्। एतच्चोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय वाससि बद्धो ग्रन्थिः" (११७–११८ पृ०) इति गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकरणे सन्दिग्धप्राधान्यपदविवरणावसरे "वक्त्रभिप्रायरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वाच्येन सह

क्षीरजलवत् क्रोडीभावः, न तु स्फुटतया पृथक् प्राधान्यम्। अतोऽस्फुटमिति वदन् सान्धिविग्रहिकः स्वभवनोत्सवाय तदेव विक्रीतवान्"[1] (पृ० २१०) इत्यादौ। कुत्र वा ग्रन्थलग्ने श्रीधरस्य त्रुटिरभिख्यायते यथा "उल्लास्य कालकरवाल" इति मूलोदाहृतस्य कण्ठिणाभ्युदयीयपद्यस्य व्याख्यानावसरे "कालकरः कृष्णकान्तिः बालः प्रत्यग्रः" इति श्रीधरः कष्टं सृष्टवान् (पृ० १५३) इति। सप्तमोल्लासे कथितपदतादोषस्य गुणत्वपक्षे उदाहरणालोचनप्रसङ्गे—"पक्षे पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः पौरुषमेव कमलं यस्याः' इति कमलाविशेषणत्वं वदन् सान्धिविग्रहिको भिन्नार्थतया लाटानुप्रासभङ्गप्रसङ्गेन भाषणीयः" (पृ० ३२७) इत्यादौ। कदाचित् श्रीधरस्य तार्किकमीमांसकत्वेन परिचितस्याक्षेपो यथा द्वितीयोल्लासविवरणे भट्टादिमते निर्बन्धं प्रदर्शयतः मीमांसासाधारणनयनिपुणत्वघोषणेन शब्दानां जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमित्यधिकृत्य एतेन ऋणक्रियेत्यादिवृत्तिरपि जातिरेवेति पक्षनिक्षेपविक्षिप्तः श्रीधरः सान्धिविग्रहिकोऽपि समपास्तो बोद्धव्यः (पृ० ३६) इति। भेदहेतुर्वेति पञ्चमोल्लासीयन्यायमतावतारव्याख्यानावसरे टीका—"इह केचिदाहुः–प्रकरणादिलक्षणज्ञापकान्तरानुगमान्वयेऽखण्डः शब्द इति। अत्र श्रीधरः ज्ञापकान्तरानुगमेऽपि न क्वचिच्छाब्दताहानिः, अन्यथा शब्दाबोधितेऽर्थे सत्यासत्यत्वाजिज्ञासायां सत्य एवायमाप्तोक्तत्वादित्यनुमानेन साधिते सत्यत्वे तस्याप्यर्थस्य शब्दत्वप्रसङ्गात्" इति परिहारमाह। 'स च न समीचीनः' (का० प्र० दी० पृ० २१५) इति च। एतदतिरिक्तेषु श्रीधरकृतेषु शब्दार्थविवरणेषु कुत्र कुत्रापि आक्षेपः सूचितः।

श्रीधरस्याव्यवहितोत्तरकालीयत्वेन संभाव्यमानः श्रीविद्याचक्रवर्ती चेमामेव भङ्गीं समाश्रयतीति तत्कृतायाः का० प्र० संप्रदायप्रकाशिनीतो बहुशो ज्ञायते। तस्यापि टीका पूर्वेषां टीकाकृतामसांप्रदायिकत्वं स्वकीयनाम्नाऽनुरुणद्धि, इत्यपि

---

१. एतच्च लोचनकृतामभिनवगुप्तपादानां मन्तव्यस्य प्रतिध्वनिः (ध्व० आ० लो० २१५ पृ०)। यस्तु त्रिष्वपि श्लोकेषु प्रतीयमानस्यैव रसाङ्गत्वं व्याचष्टे स्म, स देवं विक्रीय तस्य यात्रोत्सवमकार्षीदिति।

चण्डीदासकृताभियोगे तस्य सहयोगकल्पना सुशका। परमत्र साग्रहं जिज्ञास्यं यत्तेन श्रीधरस्य काव्यमीमांसकत्वे आक्षेपः कुत्रापि न दत्तः, परन्तु—"किं बहुना सन्त्येव तत्र तत्र स्खलितानि बहूनि सान्धिविग्रहिके। तदपि न दृष्टोऽस्माभिः स इवाद्यतनेषु काव्यमीमांसुः॥" (सं० प्र० २ खण्डः २८९ पृ०) इत्येषा प्रशस्तिः श्रीधरस्य सर्वथाऽनुरूपेत्यस्माभिरन्यत्रालोचितम्[1]। चण्डीदासेन कविपण्डितेन काव्यमीमांसाविषये यन्मौनमाश्रितं तत्र कारणान्तरमस्ति। श्रीधरो न कथमपि कविपदवीमर्हति, तस्योदाहरणेषु स्वकीयकृतेरदर्शनादिति मन्यमानेन चण्डीदासेन तस्य काव्यानुशीलनशक्तिरपि प्रौढ्याऽपलपितेति मन्यामहे। काव्यामीमांसकानां मध्ये कवित्वप्रतिभाऽप्यावश्यकीत्येवं तदनुशीलनशक्तिः स्वतःसिद्धेति तस्याकूतम्। काव्यकृतामाद्येन नैषधचरितकृता श्रीहर्षेण व्यक्तिविवेककारस्य संबन्धे 'काव्यमीमांसिषुप्राप्तमहिमा' इति विशेषणं निबध्नता नैतन्मतेऽरुचिः सूचिता, यतो व्यक्तिविवेककारस्य काव्यनिर्माणशक्तिर्न तत्र काप्युल्लसति। अपरं च का० प्र० विवेके कुत्रापि न कृतं रसात्मवादस्य सनिर्बन्धमाघोषणं यत् खलु चण्डीदासमते काव्यमीमांसकस्य मुख्यं लक्षणम्। वस्तुतस्तु श्रीधरोऽनाडम्बरमेव ग्रन्थं संप्रदायमतनिबन्धपुरःसरमवतरति, न तावत् मतविशेषे पक्षपातं सूचयति।

पक्षान्तरे यथाऽन्यत्रापि प्रकटं तथा चण्डीदासस्यापि श्रीधरमताश्रयणं बहुश उपलभ्यते। विशेषतो वृत्तिग्रन्थव्याख्याने यतः कुतश्चिदुदीरितात् तन्मताश्रयात् दृढीक्रियते। तथा च "अनेनेत्यादि भागं तद्विवरणसौकर्याय प्रथमतो व्याचष्टे वृत्तिकृत्" इति (का० प्र० दी० पृ० ४), 'कृते इत्यव्ययम् तादर्थ्ये वर्तते, अर्थायेत्यर्थः। अथवा करणं कृत् संपदादित्वात् क्विप् इति' (पृ० ५ का० प्र० दी०)। प्रथमत इदं मतं श्रीधरात् किञ्चिदर्वाग्भवेन केनापि स्वग्रन्थे तर्कभाषाविवरणे श्रीधरोपजनत्वेन व्याख्यातम् (काव्यप्रकाशविवेके द्वितीयखण्डे उपोद्घाते p. XXIII द्रष्टव्यम्)। अथान्यदपि तदेतदुक्तं हृदयदर्पणे—'शब्दप्राधान्य- इत्यादौ काव्यगीर्भवेदित्यन्ते सन्दर्भे (पृ० ७)। तदुक्तं काव्यकौतुके—प्रज्ञेत्यादिके (पृ० ७) उद्धारे च। "यतनीयम्" इत्यग्रिमकारिकासंगतिसूचनार्थमिति

१. का. प्र. वि. उपोद्घाते (प्रथमखण्डे Introduction pp. liii-liv)

(का० प्र० दी० पृ० ९) तदुक्तम्—"न स शब्दो न तत्" इत्यादि (११ पृ०), "भिद्यतेऽनेनेति भेदो विशेषलक्षणं भेदनं भेदधर्मो विभागश्चेति" (का० प्र० दी० पृ० १५), "गतासीति लक्ष्य इति प्राचीनानां श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां व्याख्यानम्" (का० प्र० दी० १७ पृ०) इति, तथा सप्तमोल्लासीयोदाहृतपद्ये—"दीनं त्वामनुनाथते" इति प्रकृत्य "न चानुनाथत इत्येतावन्मात्रेण दोषानवगमात् पदान्तरापेक्षणे वाक्यदोषोऽयमिति वाच्यम्, तन्मात्रस्यैव अनुशासनलङ्घनात्" (पृ० २६५) इति, तथा सप्तमोल्लासे (का० प्र० दी० २९८, २९९, ३०२ प्रभृतिषु) तदुक्त्युद्धारेण प्रमाणरूपाणि सर्वाणि श्रीधरग्रन्थे उपलभ्यन्ते। अन्यच्च स स्पष्टत एव श्रीधरं स्तौति—"तस्मादत्र प्रकरणे श्रीधरसान्धिविग्रहिको गणनाऽऽदिकं निखिलमेव तत्त्वतो जानातीति तदुक्तिरेव लिख्यते" (का० प्र० दी० १९३ पृ०) इति। एवं "लक्षणा तेन षड्विधा" इति पङ्क्तिलगने "न तु षट्प्रकारा" प्रकारान्तरसंभवस्य प्रतिपादितत्वात्, इत्यादौ श्रीधरमतमेवाश्रितम्। वाचस्पतिमिश्राणां मतोद्धारभाषा त्वनुधावनीया। श्रीधरेण वाचस्पतिमिश्राणामिति निरुपपदं नाम चण्डीदासेनैकत्र 'प्राचीनानाम्' (पृ० १७) इति, अन्यत्र 'सर्वतन्त्रविद्' इति (पृ० १३१) अमनोज्ञतरम्, विश्वनाथेन काव्यप्रकाशदर्पणे 'सर्वतन्त्रस्वतन्त्र' इति विभ्रमकरं विशेषणं दत्तम्, एतत् प्रकृत्यालोचनमितरत्र कृतमिति विस्तरानुसन्धित्सुभिस्तत एवालोकनीयम्[1]। उत्तरार्धविवरणकृत्ये प्राचीनटीकाकृतो रुचकश्रीधरादीन् विशेषतो दशमोल्लासविवरणे चैतैरेव गृहीतमलङ्कारसर्वस्वमुपजीवन् चण्डीदासः तेषामेव मार्गमनुसरति। उदाहरणव्याख्यायामप्येभिर्न तात्पर्यं प्रकटितं यथा चण्डीदासेन। एतच्च सर्वं टिप्पणीत एव सूचितं स्यात्।

श्रीधरकृतकाव्यमीमांसायाः श्रीविद्याधरचक्रवर्तिना समुद्दिष्टगरिम्णि एकं तावन्निदानं यत्तत्र टीकाकृतां प्राचीनतराणामलङ्कृतिकृतां ग्रन्थतो मतोपयोग-

१. A Forgotten Commentary on the Kavyaprakasa इत्याख्ये आङ्ग्लभाषानिबन्धे।

प्रकाशनं कृतम्। यद्यपि चण्डीदासेनापि क्वचित् क्वचिद् भामहवामनरुद्रटमहिमभट्टानां तथा प्रायेण स्वाभिमतकाव्यतत्त्वं विवृण्वतामानन्दवर्धनाभिनवगुप्तपादानां च मतोद्धारं कुर्वता तथा चेष्टितम्, तथापि न तस्य तन्मार्गानुसरणे तात्पर्यमिति स्पष्टमनुमीयते। यदि टीकाकृतां गड्डुलिकाप्रवाहेण स्वोद्भावनेन वा कष्टसृष्ट्या साम्प्रदायिकमते प्रतिष्ठितं किमपि निगूहितं भवति, तदा तेषां कृतमकृतं स्यात्। अष्टमोल्लासे गुणालङ्कारप्रविभागे "समवायवृत्त्या शौर्यादयः संयोगवृत्त्या तु हारादयः" इत्यादिवृत्तिग्रन्थविवरणे प्रस्तुतस्य वक्तव्यस्यानुत्थापनेन (३५४ पृ०) तदुत्थालोचनविरहेण च चण्डीदासटीका विकलैव। एवमपि चतुर्थेऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिविभागावसरेऽलङ्कारेण वाच्येनालङ्कारस्य व्यञ्जने मूलकृता प्रस्तुते मूलोद्धृतिनिदर्शनानि प्राचीनालङ्कारिकमतसंज्ञाऽऽश्रयेण स्थितानीति तत्तद्ग्रन्थमनुपयुञ्जता मम्मटमतमनुसृत्यैव यद् विवृतं तत्र च प्रसङ्गतो मूलग्रन्थकृत्कृतमसम्बद्धभाषितं कटाक्षितम्। तदप्यनवसरहतमेव। यथा चण्डीदासेन "प्रतीतेर्बहिरङ्गत्वाप्रसङ्गादित्युत्प्रेक्षैव वरं नोपमा वृत्तौ तूपमापदप्रयोग औपम्यसंभावनायामपि विद्यमानतया संगमनीयः" (का० प्र० दी० १६२ पृ०) इति। गाढकान्तेति समुच्चयालङ्कृतिर्व्यज्यते।......तुल्ययोगितायाः गन्धोऽत्र नास्ति (का० प्र० दी० १६३–१६२ पृ०) इति। "कार्यकारणव्यत्यययातिशयोक्तिरूपो वाच्यः" (पृ० १६३) इति। एवम् "...केसेसु बलामोडिअ" (पृ० १६५) इत्यत्र मूले वाच्ययोत्प्रेक्षया व्यङ्ग्यो काव्यहेतुरलङ्कार इत्यस्य विवरणे। अत्र यद्यपि समासोक्त्यलङ्कृत एवार्थो व्यञ्जकस्तथापि विशेषणतया तस्य प्राधान्यविरहेणागणनम्। अत एव वृत्तिकृत् तदनपेक्षया व्यङ्ग्यं काव्यलिङ्गं सारतया मध्ये लिखितवान्" इति चण्डीदासोक्तममनोज्ञम्। तत्त्वतस्तु तत्र तत्र वामनोद्भटयोर्मतमाश्रित्य ग्रन्थो व्यवस्थितः। अपि चोद्भटमते काव्यहेतुर्न सर्वथा मम्मटनिबन्धानुमोदितकाव्यलिङ्गस्य पर्याय इत्यपि स्मर्तव्यम्। एषु कुतूहलिभिः काव्यप्रकाशविवेके टिप्पणी तथा तत्र 'ग' परिशिष्टे पृ० XVIII, १०६, १०९, ११०, ११३ चिह्नितेषु ग्रन्थोद्धारश्च द्रष्टव्यः।

एवमादिस्थले काव्यप्रकाशदीपिका लाघवं प्रकटयन्त्यपि यत्तस्याः स्वसमयात् पञ्चशतवर्षाणि यावद् विश्वनाथ–गोविन्दठक्कुर–परमानन्दचक्रवर्ति–कमलाकरभट्ट–पण्डितराजजगन्नाथ–नागोजीभट्टप्रमुखैः ससंभ्रमं स्मर्यते, तत्तस्या जनमनोलग्नत्वेन प्रभूतमादरमेव सूचयति। एतन्मूले द्वौ तावत् प्रबलौ हेतू स्तः। तस्या अनुपमा भाषणभङ्गी साधारण्येनान्यैर्गृहीता निबन्धनिबन्धनरीतिमतिशयाना तदुदाहरणयोजनायामन्वयप्रयासश्च। अत्र विषयेऽलङ्कारनिबन्धकृतामेक एव पण्डितराजो जगन्नाथस्तमनुसरति बहुत्र तमतिशेते च। भामिनीविलासादिकाव्यकर्तुर्यदनायाससिद्धमिवाद्रियते तस्यैव विकाशश्चण्डीदासकृतिषु स्फुरतीति कविपण्डितस्य तस्य गौरवावहमेव। काव्यप्रकाशस्य ध्वनिप्रकरणतया स्वयं ग्रन्थारम्भे तथैव सूचितस्य दुर्व्याख्यातॄणामसद्विरणभ्रंशान्मोचने यद् गौरवमनेनाकाङ्क्षितं तत् तस्य शास्त्रप्रावीण्येन महताऽप्यंशतः साधितमिति प्रागेवास्माभिरसूचि। परं टीकाकृतः सहृदयहृदयहारि वैदग्ध्यमेवात्र मुख्यं घटकमिति काव्ये रससर्वस्वत्वप्रतिष्ठाकामस्य रसिकचूडामणेर्वचनरचनप्रपञ्चतोऽनाहार्यं स्ववृत्तमेवोद्घोषयतीति पूर्वतरप्रघट्टके निवेदितम्। टीकाकृदपि कविवागमृतप्रवाहैर्मूलग्रन्थस्योज्जीवनं कृतमिति स्वकीयोक्त्या मतामतं संदर्शयति।

निबन्धबन्धने चण्डीदासस्य भाषा लीलया प्रसादौजोमाधुर्याणि त्रीण्येव यथायथमौचित्येनोपयुनक्ति। अत्र विषये कविपण्डितमूर्धन्यः श्रीहर्षस्तस्यादर्श आसीदिति नानवद्यम्। तच्च ऋणमनुभवमात्रवेद्यं यस्य माहात्म्यानुवदनं काव्यप्रकाशदीपिकायां स्थानं लभते। तदुक्तं खण्डनकृता— "अन्यथानुपपत्तिश्चेदस्ति" (११८ पृ०) इत्यादिना। अत्रार्थे निदर्शनत्वेन तत्प्रयुक्तानां युक्तिगाम्भीर्यकटाक्षण-चटुलत्व-सोपहासोत्प्रासादीनां कानिचिदुल्लिख्यन्ते, यथा—"कथं तर्हि काव्यास्वादापकर्षः सुस्थदशापेक्षयेति चेत्, दुरभिमानिन् अनवबोधग्रस्तोऽसि..." न चैवं चन्दनादिषु (पृ० ३)। अत्र ब्रूमः। केनोक्तमत्र रसादिर्गुणीभूत इति? ननु यद्येवं तर्हि दीयतां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यक्रियायै निवापाञ्जलिः। विवेचकैर्ध्वन्यादिविभागः क्रियत इत्युपपद्यते भेदव्यवहारः कथं भोः प्रविलुप्तं निखिलमेव ते संव्यवहारभाण्डम्। परमार्थतस्तु सरसतात्मैव काव्यम्। इत्यादिदीर्घदीर्घः सन्दर्भः (२१-२४ पृ०)। ततश्च निवर्त्यतामस्माकं सर्वेषामुपजीव्येभ्यः सकलरसाचार्यचक्रवर्तिभ्यो ध्वनिकारपादेभ्यः पूर्वप्रहिता रोषकषाय-

विषमा दृष्टिः, अङ्गीकुरु च सहृदयहृदयचिरनिद्राणाऽनादिवासनाऽन्तरलीनस्यैव रत्यादे रसत्वेन स्फुरणमिति विश्रान्तो विवाद (१०५-१०६ पृ०) इति। "यत्र क्वचिदपि वाक्यश्रवणानन्तरम्…, तत्कल्पनाभावे को नाम दण्डधरः ? किञ्च एतानि पदानि संसर्गज्ञप्तिपूर्वकाणि। नास्माभिर्भवत्प्रसादप्राप्तविज्ञानलवगर्वदुर्विदग्धैः सार्धमयमसमो विग्रहः कार्यः" इत्यादीनि। काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः स्वरचितनिदर्शनप्रसङ्गे यत् कृतं यच्च तत्र वचनीयं तदस्माभिः काव्यप्रकाशविवेकोपोद्घात एव उक्तमत्र नानूद्यते। परम् "अचमत्कृतिकाः श्लोका जरठा इव योषितः" इति मनोज्ञमन्तव्यं सूचयन्नल्पैरपि स्वरचितैस्तथा परिमितैरभिनवगुप्ताद्युद्धृतैरुदाहरणैः स्वरुचिं प्रकटयन् चण्डीदासः सर्वथाऽनुकरणीय एव टीकाकृतां भवति। 'ख'-परिशिष्टे तारकाचिह्नितानां श्लोकानामालोचनात् तस्य कविकर्मनैपुण्यं लक्ष्यलक्षणसंगतिप्रावीण्यं च युगपत् प्रकटितं स्यात्। उदाहरणानि शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थानि न पुनः स्वशक्तिपरिचायकानीति न तेषां विस्तरस्तेन कृतः।

टीकायां मूलग्रन्थलग्नने या दिगुन्मीलिता तेन साऽप्यसमैव। स्वल्पाक्षरायाः सूत्रकल्पाया मम्मटवृत्तेरध्याहारप्रपूरणेनैकतस्तस्य चेष्टा। इयं च क्वचित् क्वचित् प्राचीनै रुचकश्रीधरादिभिरप्याश्रिता। तत्र कर्तुं विचारयितुं चेति शेषः (का० प्र० टी० ९ पृ०)। क्वचित्त्विति च रसादौ विद्यमान इति शेषः (१४ पृ०)। 'रन्तुमिति तु फलम्' वृत्तौ व्यज्यत इति तत्संबन्धः (पृ० १८)। लक्षणे चित्रपदमध्याहार्यम् (का० प्र० दी० २४-२५ पृ०)। 'क्रमेणेत्यतः पूर्वं बुद्धाविति शेषः' (पृ० ३२-३३)। 'मुख्य इति अभिधेति शेषः' (पृ० ४०)। 'अच्युत इत्यादौ हरिरित्यादि पदं सर्वथा नियमितमिति शेषः' (का० प्र० टीका ६९ पृ०) इति। नामत इति नामत उद्देशमात्रेणोक्ताः स्वयं च विविच्य बोद्धव्या इत्यर्थः (पृ० १४०)। एवं रसाभासादिलक्षणव्याख्याने। एतच्च शृङ्गारादिरसलक्षणैकदेशयोगोपलक्षणपरम्। तेनाधमपात्रतिर्यगादेरवबोध (पृ० १४५) इति। यदीति पर्यवसानकथनं न तु प्रस्तुतमिति (पृ० १५८)। अत्र धन्येति वैपरीत्येन अधन्यता लक्ष्यते तदतिशयश्च व्यज्यते (का० प्र० दी० १६१ पृ०)

इत्यादीनि उल्लेख्यानि। क्वचिच्च ग्रन्थकृदुक्तिरंशत्वेन परिवर्तिता परिशोधिता वा। यथा "रसपदं चात्र संभोगव्यभिचार्यौत्सुक्यमाह—रस्यत आस्वाद्यत इति व्युत्पत्त्या। न तु साक्षादेवात्र संभोगनामा रसः। स्वाधीनपतिकायाः क्रीडास्थान एवमुत्कण्ठायाश्चर्व्यमाणत्वात् (पृ० १५) इति। "न गतासीत्यनेन वैपरीत्याद् गतासीति लक्ष्यते इति शेष इति प्राचीनानां श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रप्रभृतीनां व्याख्यातॄणां मतम्" इत्यादौ।

…तस्मात् प्रतीत्यपर्यवसानेनात्र लक्षणैव युक्ता स्यात्। अत्र च दौत्यरूपात्यन्तनिकृष्टकर्मजीविकायां त्वयि कृतापराधायामपि मे नासूया तदेवंविधवञ्चनासहस्रजनितप्रौढपरिपाकपुटपाकपात्रत्वं मम युक्तमेवेति विप्रलम्भभेदेर्ष्यामानव्यभिचारिनिर्वेदध्वनिः। तदङ्गं तु लक्षणामूलवस्तुध्वनिरित्यवहितैर्विवेचनीयम् (पृ० १७-१९) इति। एवमुदाहरणान्तरे वृत्तिकृदुक्तादन्यदपि विस्तरभीत्या अस्मदनुक्तमपि बोद्धव्यं महाबुद्धिभिः (पृ० १९) इति। शत्रुत्वमिति लक्ष्यलक्षणामूलव्यङ्ग्यमित्यर्थः (पृ० ३१)। अन्यासङ्गेनात्यन्तपोषे तु दैवतरतेः शान्तेऽन्तर्भाव इत्युक्तप्रायं सर्वमिति (पृ० १४३) इत्यादि। इयं च प्रणाली सर्वत्रैवात्र टीकायामनुसृता।

मूलग्रन्थस्य परिपूरकत्वेन टीकाया उपयोगप्रसङ्गे किञ्चिदन्यदपि वक्तव्यमस्ति। एतत्कल्पे मम्मटानुसारिण आचार्यहेमचन्द्रस्य तथा टीकाकर्तुः श्रीधरस्य चेष्टितमत्राप्यनुसृतम्। अष्टमोल्लासावसाने (३६८-३६९ पृ०) यथा यथा प्रबन्धमौचित्यं गुणानामुपयोगे ग्रन्थकृदुक्तं भोजमतानुसारेण किञ्चित् परिपूरितं चण्डीदासेन। अवशिष्टं त्वानन्दवर्धनाभिनवगुप्तयोर्ग्रन्थयोरुद्धारेण प्रकटमपि तत्त्वत एतत्संप्रदायबहिर्भूतस्य भोजस्य मताश्रयेण दृढीकृतम् (शृङ्गारप्रकाशीय ११ शप्रकाशस्योपयोगोऽत्र स्पष्टः)। एवमत्र प्रथमानुच्छेदेऽनुशीलितस्य रसैक्यवादस्य विचारस्य सूचनेन। अत्रैव प्रसङ्गान्तरेऽन्तर्भावितस्य चित्तवृत्तिमात्रस्य। समामनतो रुद्रटस्यानुसारिणो भोजस्य। नामत इत्यादौ (१४३ पृ०) उपाधिभेदाद् रसभावतदाभासरूपेण व्यपदेशो च (का० प्र० दी० २४६-४७) चण्डीदासेनापि

अन्यासङ्गेनेत्यादिकथनेन रसभाववैलक्षण्ये च, तथा रसाभासलक्षणेऽधमपात्रतिर्यगादावतिदेशकथनं भोजमतमेवोपजीवति। अर्थालङ्कारप्रकरणेऽलङ्कारसर्वस्यानुसरणे लक्षितपूर्वमपि वैलक्षण्यं ग्रन्थपरिपूरणायैवमुद्दिष्टं बहुशश्चण्डीदासेन। रुचकः पूर्वतरैरनुमोदिते आश्रयाश्रयिभावमुपजीवति। शब्दार्थतो दोषगुणालङ्काराणां विभागपरे परिवृत्तिसहत्वासहत्वपक्षे दृढमास्थावानपि टीकाकृत् क्वचित् क्वचित् तटस्थतया प्राचीनतरमतं रुचकाद्यनुमतं निबध्नाति यथा (का० प्र० दी० ३११ पृ. द्रष्टव्यः)। एवं नवीनतरमतेऽन्यासक्तिः स्वमतनिर्बन्धोपरोधो वा तस्य नादरणीयो यथा सर्वत्रैव काव्ये रसपरता पर्यवसेयेति 'एदद्रिरेर्माल्यवतः पुरस्तात्' इत्यादिरघुपद्ये संभोगश्रृङ्गारव्यङ्ग्यपरताख्यापनम् (२२ पृ०)। तत्रत्यं मन्तव्यं न केवलमश्लीलतास्पर्शि, परन्तु प्रकरणपरम्पराबाधितमेव। 'मृन्मतश्च दर्भान्तरनिर्व्यपेक्षा' इति, 'गन्धश्च धाराहतिपल्वलानाम्' इति चैतदव्यवहितपूर्वोत्तरपद्ययोर्विप्रलम्भतात्पर्यकत्वं निर्विवादमेव। नेयं दोषदृष्टिर्वस्तुतो विशेषनिषेधे शेषाभ्यनुज्ञानमिति न्यायेन। अनन्तदासकृतात् साहित्यदर्पणलोचनोद्धृतस्यानुशीलनस्याशयात् टीकाकृतः प्रशस्तिपरैव युगलत्वकल्पे स्वकीयविरोधं सनिर्बन्धं दर्शयतामित्थं शब्दार्थाविति शब्दस्य पूर्वनिपातत्वेनाभ्यर्हितत्वं द्योतयन् विशेषत्वमाविष्करोति, शेषस्य तु परनिपातेनाप्राधान्याद् विशेषणत्वम्। एवं च शब्दधर्म एव काव्यत्वम्। तस्य चार्थे विशिष्टविभावादिव्याप्रियमाणस्यैवायमतिशय इति ध्वननार्थमर्थस्य तुल्यकक्षतया निर्देशः। ये तु द्वयोरपि काव्यत्वमिच्छन्ति त इत्थमनुयोज्याः—काव्यत्वमुभयधर्मतयाऽङ्गीक्रियमाणं संयोगादिवद् व्यासज्यवृत्ति वा गोत्वादिवत् प्रत्येकसमाप्यवृत्ति वा। नाद्यः, सामान्यस्य तथाभावानङ्गीकारात्। नेतरः, प्रत्येकं काव्यताप्रसङ्गात्। किञ्च, कविकर्मविशेष एव काव्यमुच्यते, तच्च विशिष्टार्थप्रत्ययार्थसंयोज्यमानं पदकदम्बकमेवेत्युद्देश्य एवार्थो न तु कविव्यापारगोचरः इति। एनमेव निर्णयमङ्गीकृत्य चण्डीदासस्य 'आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्' इति, विश्वनाथस्य "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इति, पण्डितराजजगन्नाथस्य 'रमणीयार्थप्रतिपादकः शब्दः काव्यम्' इति लक्षणस्थापना। रसगङ्गाधरकृता तत्र शब्दार्थयुगलं न काव्यशब्दवाच्यं मानाभावादित्यादि···। तदेवं शब्दविशेषस्यैव काव्यपदार्थत्वे सिद्धे तस्यैव लक्षणं

वक्तुं युक्तम्, न तु स्वकल्पितस्य काव्यपदार्थस्येति निर्णयो यो घोषितः, स हि वस्तुतोऽस्यैवानुवादः।

टीकाकृतां मध्ये यदयं न गतानुगतिशीलस्तदपि न केवलं तस्य ग्रन्थकृतं प्रति जरद्गौरवनियन्त्रितत्वरूपेणाक्षेपेणैव समर्थ्यते। अन्यथा च विश्लेषणेन मनोज्ञतया वस्तुस्थितिमनुधावन्त्या मनस्तत्त्वसमाधिपरया तत् स्फुटीभवति। स्वपितामहैराक्षिप्तस्य श्रृङ्गारपरत्वेनैकरसवादस्य निर्देशोऽनुशीलनं चादौ पृथक् सूचितम्। प्राचीनमतविशेषस्य स्थायिसञ्चारिभेदस्य रसपक्षेऽप्यभ्युपगमस्तेन कृतः। पूर्णरसखण्डरसादि-तदुपज्ञसंज्ञया तत्कृतध्वनिसिद्धान्तसंग्रहसम्मतोद्देशोऽनूदितो विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे, यथा—अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम्, अस्मत्प्रपितामहानुज(सूनु)कविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानां खण्डरसनाम्ना। यदाहुः—"अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गाद् यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे। नास्वाद्यते समग्रं यत् ततः खण्डरसः स्मृतः॥" (सा० द० ४५५ पृ०) इति। काव्यप्रकाशदीपिकायां च चण्डीदासेनापि—"वस्तुतो ह्येवंविधे यद्यङ्गानुद्रेकस्तदा खण्डौ वीरश्रृङ्गारौ न तु पूर्णः श्रृङ्गारो वीरो वेति" (का० प्र० दी० २४९ पृ०)। "अत्र हि प्रागवस्थास्मृतिप्रभावितः खण्डश्रृङ्गारः समधिकशोकावेगप्रकृतिकं करुणमेव प्रकर्षयति" (२०० पृ०)। "रस्यत इति रसो भावशबलता। एवं शान्तप्रधाने भारतादौ श्रृङ्गारवीरादीनां खण्डरसानामपि द्रष्टव्यम्। तस्मात् त्रयोऽप्यमी खण्डरसा एव परस्परमङ्गत्वबाध्यत्वाभावादिति" (३३७ पृ०)। स्थायिभाव इति। स्थायिनः सकाशात् भवतीति स्थायिभावः, स्वातन्त्र्यविश्रामरहितः पूर्णरसाद् भावमात्राच्च विलक्षणतया सहृदयहृदयसंवेद्यस्वरूपः कैश्चित् सञ्चारिनाम्नाऽस्माभिस्तु खण्डरसनाम्ना व्यवहार्यः कश्चन विशेष इत्यर्थः। ये तु स्थायिभावमात्ररूपो रत्यादिरित्याहुः, तेऽत्र स्थायिभावमात्रपदं मुख्यं भाक्तं वेत्यनुयोज्याः। ···तत्र नाद्यः,···न द्वितीयः, अत आस्माकीनमेव व्याख्यानं ज्याय इति सर्वं सुसमञ्जसम् (३४६-३४७ पृ०)। अभिनवगुप्तपादैर्लोचनेऽप्येवमुक्तम्। भावाध्याय···(ना० शा० सप्तमेऽध्याये) समाप्तावत्र श्लोकः—

बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु ।
स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥ इति ।

तत्राधिकारिकेति वृत्तव्यापिका चित्तवृत्तिरवश्यमेव स्थायित्वेन भाति । प्रासङ्गिकवृत्तान्तगामिनी तु व्यभिचारितयेति रस्यमानतासमयेऽपि स्थायिव्यभिचारिभावस्य न कश्चिद् विशेष इति केचिद् व्याचचक्षिरे । तथा च भागुरिरपि— किं रसानामपि स्थायिसंचारिताऽस्ति ? इत्याक्षिप्याभ्युपगमेनैवोत्तरमवोचदस्तीति (ध्व० आलो० १७४-१७५ पृ०) । "अविरोधी विरोधी वा" इत्यादिकारिकां व्याचक्षाणः सः "एतच्च मुक्तकविषयमेव न तु प्रबन्धविषयमिति केचिदाहुस्तदसत्" (ध्व० आलो० १७३ पृ०) इति चण्डीदासमन्तव्यमेव द्रढयति, स्वाभिमतयुक्त्या च स्फुटीकरोति ।

टीकाकृतो ध्वनिरहस्यवेदित्वेनैव स्वकीयप्रतिष्ठा सम्मततरेति ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहं रचयताऽपि परिणतवयसि काव्यप्रकाशव्याख्यानं प्रस्तुतम् । अस्य ध्वनिरहस्यस्य मूलमानन्दवर्धनाचार्यैर्भूमिकाविरचनेनाभिनवगुप्तेन लोचनाभिनवभारतीकाव्यकौतुकव्याख्यानेषु दृढतरं सनिर्बन्धं समर्थितमितीदमेव सम्प्रदायाम्नातमिति तदितरव्याख्याने तस्य रुचिरखुचि । एतद्व्यतिक्रमेण तेषां प्राचां काव्यलक्षणतद्भेदतद्दोषादिविवरणे स्खलनमिति तस्याकूतम् । "काव्यस्यात्मा स एवार्थः" इति ध्वन्यालोककारिकायां वृत्तौ "विविधवाच्यवाचकरचनाप्रपञ्चचारुणा काव्यस्य स एवार्थः, शोक एव श्लोकतां परिणतः" (ध्व० आ० २७ पृ०) इति प्रतीयमानस्यान्यभेददर्शनेऽपि रसभावमुखेनैवोपलक्षणं प्राधान्यादिति (ध्व० आ० २८ पृ०) चेत्यानन्दवर्धनेन निरधारि । अभिनवगुप्तोऽपि ध्व० आ० लोचने काव्यस्यात्मेति प्रतीकमुपादाय "स एव प्रक्रान्तवृत्तिवशाच्च तेन रस एव वस्तुत आत्मा । वस्त्वलङ्कारध्वनी तु सर्वथा रस एव पर्यवस्यते (ध्व० आलो० २७ पृ०) इति । "मुख्यतया च रस एव काव्यवाक्यानामर्थ इत्युक्तः (पृ० १८७) इत्यादिना भूयोभूय एतदेव रहस्यं निर्दिशति । चण्डीदासमतनिष्कर्षे कानिचित् का० प्र० दीपिकातो विनिगमकान्यत्रावतार्यास्य विषयस्योपसंहारः क्रियते—

१. यद्यपि चाखण्डबुद्धिवेद्यः काव्यार्थ इति नयेनास्वाददशायामवयवानां गुणप्रधानभावो न विकल्प्यते, तथाप्युत्तरकालीनविवेचकैरावापोद्वापविवेचने क्वचन कस्यचित् प्राधान्यं कस्यचिदप्राधान्यं भासत इति भेदव्यवहारः (पृ० २०) । ...ननु यत्र रसादिकमन्यत्र प्रक्रियमाणे गुणीभवति... तत्र व्यङ्ग्ये कथं काव्यव्यपदेशो रसादेरमुख्यत्वात्, प्राधान्य एव काव्यत्वाङ्गीकारात् । अत्र ब्रूमः । केनोक्तमत्र रसादिर्गुणीभूत इति । "समूहालम्बनरूपस्यास्वादस्य सहृदयहृदयविश्रान्तिधाम्नः शब्दार्थादिनिखिलकाव्यावयवचारुत्वसामग्रीसाम्राज्यसंपूर्णस्यात्रापि स्वसंवेदनसाक्षिकत्वात् । तस्यैव च रसादिपदवाच्यत्वात्" (पृ० २१) । यद्वा "रसवत्प्रबन्धावयवध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रतया त्रिधेति तत्परं त्रैविध्यगणनं सरसगाथादिगतैकनीरसपद्यादिव तेषां काव्यावयवताहान्यभावात्, प्रबन्धस्यैव तत्र काव्यतास्वीकारात् (पृ० २३), ...न च वाच्यं क्षुद्रमास्वाद्यं तत्राप्यस्तीति क्षुद्रत्वेऽनास्वाद्यत्वादास्वाद्यत्वेऽक्षुद्रत्वात् । तस्मात्तत्रैवंविधानमयुक्तमेव वा स्यादिति चेत्, सत्यमेवम् (पृ० २३) । न चात्र गङ्गाविषयभावध्वननप्रत्याशा ज्यायसी । यत्र सर्वात्मना तन्मात्ररूपा रतिः प्रतीयते तस्य तद्वर्णन एव रतिध्वनिव्यपदेशो न तु दैवतोपनिबन्धमात्रेण" (पृ० २५-२६) इति ।

(२) यस्तु रसादिहीनेऽपि क्वचन काव्यव्यपदेशः स बन्धादिसाम्याद् गौण एव (पृ० १३) ।

(३) यद्यपि चात्र प्रबन्धपर्यालोचनया वीरः प्रतीयते, तथाप्येतन्मात्रेण तत्परिपोषणभावात् तदनपेक्ष्य वाच्योत्प्रेक्षामाश्रित्य चार्थचित्रतोक्तिः (२६ पृ०) ।

(४) अथ रसदेव काव्यं ब्रूषे तर्हि शिष्यतामवलम्ब्य सर्वामिमत्प्रक्रियामङ्गीकुरु (पृ० ३५५) ।

(५) नन्वास्वादधर्मत्वे गुणानां काव्यधर्मत्वं न स्यादिति चेत् ? सत्यम्, आस्वादस्य काव्यात्मस्वरूपत्वेन तद्धर्माणां काव्यधर्मत्वादास्वादोऽप्यात्मधर्मः । कथं शब्दसन्दर्भरूपकाव्यैकरूप इति चेत्, न वयमेकरूपत्वमात्मत्वं ब्रूमः । किन्तर्हि पार्यन्तिके प्रयोजकत्वमित्याचार्याः (३५७ पृ०) इति । अत्र टिप्पणी द्रष्टव्या ।

(६) स्थायिनां सन्निकर्षश्चर्वणक्षणेऽत्रास्ति, इत्यारम्भादेव रसालयष्टिचर्वणान्यायेन सान्द्रानन्दमयानुविद्धाङ्गचमत्कारो रसः पानकादौ कर्पूराद्यंशवत्।···नीरसप्रायशुष्कनारिकेलचर्वणवत् पर्यन्ते किञ्चिदास्वादे भावमात्रमिति स्वसंवेदनमूलानादिसहृदयपरम्परामननप्रसिद्धिकृत एव रस इति रसभावव्यपदेशविभागः (१४०–१४१ पृ०)।

(७) ये तु रसाद्यपेक्षयाऽलङ्कारत्वं मन्यन्ते ते तिमिरपटलपिहितदृशो न वस्तुतत्त्वं प्रेक्षन्ते······। वाच्यादिष्वपि तत्प्रसङ्गः कस्य गुरोराज्ञया निवार्यः ? इत्यलं शुष्कचर्वणाभिः (१५७ पृ०)।

(८) तस्मात् सव्यञ्जकवाच्यादुपस्कृतै रसादिभिरङ्गभूतैरङ्गिनो व्यञ्जकवाच्यवाचकोपस्कारकद्वारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कारव्यपदेशो लभ्यत इत्यास्माकः पक्षः।····यथा चोपमादिः स्वसन्निवेशेनान्वयमुपकुरुते तथा रसादीनपि (पृ० २०४-२०५)।

(९) यद्यप्यत्रापि रसोऽस्ति, तथापि स्फुटस्याक्षुद्रस्य रसस्यानुपलम्भादेतत्···। न चात्र विभावादेरन्यतमदप्यस्ति······रसस्य च क्षुद्राक्षुद्रत्वविभागः कीदृगिति न बुध्यामहे (२६१ पृ०)।

(१०) रसश्च मुख्यः।······दोषाश्च केचिद् आहत्यैव रसास्वादापकर्षकाः, केचिदङ्गापकर्षकद्वारेति द्विविधाः। तत्राद्या रससन्निकृष्टा रसदोषा इत्युच्यन्ते···, तत्राप्यर्थदोषापेक्षया······पददोषाणामल्पत्वमित्युपन्यासक्रमसंगतिः (२६३-२६४ पृ०)।

विश्वनाथेन सर्वमेवैतत् सहजसिद्धान्ततया स्वीकृतम्, 'अस्मदुपजीव्यानां मान्यानाम्' इति विशेषणेन चण्डीदासाय कृतज्ञता च निवेदिता। ये तु तन्मताङ्गीकृतावयथोद्घोषं कुर्वन्ति, ते तस्यालङ्कारिकगौरवमूले तस्य च भित्तिस्वरूपे नव्यप्रस्थानपरमाचार्यादिसम्मते मतवादे संशयं क्षिपन्तीति सर्वमवदातम्।

(५) मातृकालिपयः

त्रयो मातृकाग्रन्था एकश्चैषामन्यतमस्य चित्रात्मक आदर्शः (Microfilm copy) साकल्येनैते चत्वारोऽत्र ग्रन्थसम्पादने व्यवहृताः। द्वितीयार्धसम्पादन-

काल आङ्गलदेशीयप्रतिष्ठानवर्यायां लण्डनपुर्यां रक्षितस्य भारताधिकरणतः (India Office) या मातृकालिपिरितश्चत्वारिंशद् वर्षात् प्राक् (1924 A. C.) अनीता, तस्या अयं चित्रीय आदर्शः कालिकातास्थराष्ट्रीयसंस्कृतमहाविद्यालयग्रन्थशालायां साम्प्रतं निहित आस्ते। आदर्शानामेष संक्षेपेण परिचयोऽत्र दीयते।

क—मा० लि०—ग्रन्थस्यास्य प्रकाशे निर्बन्धवद्भिस्तदानीन्तनाध्यक्षैः श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयैरुत्साहितैरस्माभिस्तदव्यवहितपूर्ववर्तिनामध्यक्षाणामधुना स्वर्गतानां डा०स्यार-महामहोपाध्यायेत्यादिपदवीभाजां गङ्गानाथझामहोदयानामितस्ततः पत्रादिद्वाराऽनुसन्धानव्यग्राणामपि निष्फलप्रयासतया पूर्वमधिगतया 'ख' मा० लिप्या ग्रन्थसम्पादनं दुःसाहसं मन्यमानैः १९२६ खीष्टीयाब्दे पुरुषोत्तमक्षेत्राभिजनानाम् अधुना परलोकगतानामुत्कलीयकोविदवर्याणां महामहोपाध्यायसदाशिवमिश्रमहोदयानां सौजन्येन तदीयशिष्याणामन्यतमस्यानुकूल्यद्वारा पुरीप्रान्तीयहरेकृष्णपुराख्याग्रहारात् संस्कृतानुशीलिभिरध्युषितादियं लिपिरधिगतेति प्रथमखण्डप्रकाशनकाले स्वल्पपरिसरायां भूमिकायां सूचितमासीत्। मातृकेयमुत्कलीयाक्षरैस्तालपत्रेषूत्कीर्णानां पञ्चषाणां ग्रन्थानां संग्रहभूतायां पेटिकायामन्तर्भुक्तासीत्। परन्त्वभाग्यवशतः काव्यप्रकाशदीपिकाया आदित आदितो दशपत्राण्येवात्र वर्तन्ते। क्वचित् क्वचिद् वर्णाशुद्धिदूषितयाऽप्येतया ग्रन्थसम्पादने प्रभूतं साहायकं साधितमिति ७, १५, २१, २५ पृष्ठेषु टिप्पणीतोऽवगम्यते।

ख—मा० लि०—इङ्गलण्डीयभारताधिकरणमातृकाभाण्डागारे निहिताऽलङ्कारग्रन्थान्तर्भूता ४९१ परिमाणादिविवरणं तदीये विस्तृततालिकामये (Descriptive Catalogue) ग्रन्थे समाकलनीयम्। प्राग् नवमोल्लासपर्यन्तं प्रसृतेयं पश्चात् कथञ्चिदौदासीन्येन ग्रन्थान्तपर्यन्तं प्रवर्तितेत्यनुमीयते। मान्यानां कोलब्रुक् (Colebrooke) महोदयानां संग्रहोऽयमिति तन्नाम्ना चिह्नितस्तत्र संग्रहे। आपातदृष्ट्या संपूर्णेयं न वस्तुतस्तथा च, स्थले स्थलेंऽशविशेषाणामदर्शनात्। तथा च नवमोल्लासीयटीकायामादर्शस्य त्रीणि पत्राण्यनवधानाद् गलितानि लक्ष्यन्ते। एवमत्र मुद्रितायां काव्यप्रकाशदीपिकायां १५, २५, ६०,

७७, ८५, ९४, १६०, १९३, १९४, २२२, ३३०, ३७५, ४७४, ४९० पृ० स्खलनानि दृश्यन्ते। सर्वथा विभ्रमकरं चेदं यदत्र चतुर्थोल्लासमध्ये दशमोल्लासस्य नातिक्षुद्रोंऽशोऽन्तर्भावितः (१११–११२ पृ० टिप्पणी द्रष्टव्या)। संभाव्यते यदयं ग्रन्थः कोलब्रुकमहोदयानां ग्रन्थसंग्राहकस्य शास्त्रिणो निदेशेन तदानीमपि संस्कृतचर्चया प्रथितस्य पश्चिमवङ्गीयविष्णुपुराख्याधिष्ठानस्य कस्माच्चित् पारिवारिकसंग्रहात् केनचिदव्युत्पन्नेन लेखकेनालेखि। जीर्णतरस्याधारभूतस्य प्रति० लि० अन्तरस्य पत्रसंख्यानिराकरणाक्षमेण लेखकेन पत्राणां यत्र तत्र योजनेन १११–११२ पृ० स्वटिप्पणीसूचिता त्रुटिर्जाता। आदर्शप्रतिलि० अन्तरलेखकेन स्वकीयोद्भटश्लोकसंग्रहात् तत्रत्यः श्लोक उपन्यस्तः—

सायं सूर्यात्मजायाः पुलिनपरिसरे बालकैरावृतः सन्

(बालकेलीर्वितन्वन्)

धावन् धावन् सहर्षं कृतविविधरवो गोसमूहं विचिन्वन्।

स्वैरं गोपाङ्गनाभिः कृतविविधरसक्रीडनो दैत्यवंश-

ध्वंसी वंशीविलासी व्रजकुलतिलकः पातु वो गोपवेशः॥

अनवधानवशतः कुत्रापि टिप्पण्यामियं मा० लिपि० 'क' इत्यन्यथात्वेन दर्शितेति सविनयं पाठकेभ्यः क्षमाऽभ्यर्थ्यते।

ग—मा० लि०—इयं कलिकातास्थायाः आसियातिक्समितेर्ग्रन्थालये मातृकाभाण्डारे राष्ट्रीयसंग्रहत्वेन (Government Collection) संरक्षिता। तस्मिन् विभागे ३७८७ संख्यकत्वेनेयं निर्दिष्टा। इतो न्यूनकल्पेन शतत्रयाधिकवर्षात् प्राक् तालपत्रे वङ्गीयैरक्षरैरियं लिखिता। पञ्चमोल्लासात् ग्रन्थावसानं यावत् टीकाऽत्र वर्तते। अत्रैवावसाने सप्तमोल्लासटीकाशेषे च पुष्पिकायां टीकाकृतो वंशादिप्रशस्तिपरः परिचयो लभ्यते। संभाव्यते यदस्यादर्शग्रन्थ उत्कलीयात् कस्मादप्याधारात्लिखित इति। नातिविशुद्धाऽपीयं सर्वतो निर्भरयोग्येति विशेषतो नवमदशमोल्लासयोष्टीकासंपादने व्यवहृता। परमत्र ४७४ पृष्ठतः ४९० पृ० पर्यन्तं टीकाग्रन्थसंपादने 'ख' 'ग' मा० लिप्योरुभयोरेव टीकांशस्यादर्शनात्

टीकापूरणं काव्यप्रकाशविवेकस्य श्रीधरकृतस्य तत्तत्प्रकरणात् साधितम्। एतच्च तत्र टिप्पण्यामेव सूचितम्।

एतत्प्रसङ्गेऽनुचित्रमयस्यादर्शस्य प्रेषणेनाधिकारिभिः कृतं साहाय्यमत्र सादरमावेद्यते।

(६) ग्रन्थसम्पादनशैली

अचिरमेव प्रकाशितेऽस्मत्सम्पादिते काव्यप्रकाशविवेकेऽनुसृता सम्पादनशैली न सर्वथाऽत्रानुपालिता। प्रथमखण्डसम्पादनकाले वाराणस्यां चौखम्बासंस्कृतग्रन्थमालामुद्रिताद् नागेश्वरीटीकाग्रन्थत एव काव्यप्रकाशीयसूत्रजातं मुद्रितम्, न टीकाकृच्चण्डीदासपरिगृहीतपाठमयमित्यधुना शुद्धिपत्रे विशिष्टानां तत्रत्यपाठभेदानां सन्निवेशः साधितः। प्रथमखण्डे मूलोदाहृतश्लोकाः संख्याताः। उत्तरार्धखण्डेऽनवधानवशतो न तथा साधितमित्यपि दुःखावहम्। 'क' परिशिष्ट एषां निदर्शनानामाकरो यथासंभवं सूचितः। इदं तु साग्रहं सूच्यते—यदितः प्राक् पुण्यकाधिष्ठानतः प्रकाशिते झल्कीकरमहोदयैः संपादिते श्लोकसूच्यां यावतां निदर्शनानामाकरो दर्शितोऽत्र ततोऽधिकानां चत्वारिंशदधिकैकशतसंख्याकानामाकरानुसन्धानमीहितम्। विशेषं जिज्ञासुभिः का० प्र० विवेकस्योपोद्घातो द्रष्टव्यः। ग्रन्थावयवविभागे वृत्त्यंशस्य यथासंभवमाशयोद्घाटनोपयोगी सन्दर्भच्छेदो दर्शितः, तदनुयायी चात्रत्यः काव्यप्रकाशदीपिकायां विभागक्रमः। कारिकाकृतिस्तत्संख्या च यथापूर्वतरैर्मुद्रिता तथेहापि ग्रन्थान्तरं व्यवहरतां पूर्वतनपरिचयदार्ढ्येन तथा नवीनतराणामनुसन्धायिनां ग्रन्थनिर्देशविषये यथा स्वल्पमपि वैमनस्यं न स्यादिति कृत्वा। उदाहरणानि यथारीति ग्रन्थावयवे पृथङ्मुद्रितानि। परं न सर्वत्र तद्विवरणभाषा तन्निमित्तकोऽनुचोदितानां भेदो दर्शितः। वस्तुतस्तु सर्वेषां प्राचीनानां विवरणकृतां बहूनां च अर्वाग्भवानां कृतिषु लक्ष्यलक्षणसंगतिर्दुरूहपदानामेवार्थनिर्देशना च साध्यतयाङ्गत्वेन गृह्यते। न च सर्वत्रेतरयोरवसरस्तात्पर्यं वा। परिशिष्टानि नामनिर्देशेनैव सार्थकानि। 'ग' 'ङ' परिशिष्टयोराकरचयने समञ्जसयोजनायां च विस्तरभीत्या प्रकृतोद्धृतसन्दर्भाणामाद्यन्तावयवैः

सूक्ष्मेक्षिकया सूचनं विहितम्। इमे परिशिष्टे सविशेषानुसन्धायिनामेवोपयोगिनी। ते चानुसन्धित्सवोऽलङ्कारनिबन्धेषु लब्धप्रवेशा एतादृशसूचनेनैवोपकृताः स्युः। सर्वेष्वेव परिशिष्टेषु यथाशक्ति स्वयम्पूर्णतासाधन एवावधानं दत्तम्, परन्तु न तत् सुसाधं सुसहं चेति सन्तोष्टव्यम्। अक्षरानुक्रमिकसंस्थानमेषु लक्षितलक्ष्यम्, परं क्वचिदनवधानतः स्खलनमपि संभाव्यते। 'क' 'ख' परिशिष्टयोरुपयुक्तेषु ग्रन्थेषु तथैतरत्रापि तत्तन्नामसङ्केतपञ्जी भूमिकाया अवतरणिकायामेव निवेशिता। अस्मद्योजिता टिप्पणी यथासंभवं मिताक्षरा शास्त्रविवर्तनभङ्ग्यनुसारिणी टीकाकृदुद्देशनिर्देशकल्पेनैव व्यवस्थिता। इयमाधुनिकसमालोचनशैलीसंमतमनुसन्धानमनुवर्तमानाऽपि यथा प्राचीनभङ्गीं वस्तुस्थितिमयीं न जहातीति तथा प्रयत्तमस्माभिः। 'नामूलं लिख्यते किञ्चिन्नानपेक्षितमुच्यते' इति रीत्या यदस्माभिरितरत्रासूचि तथा यत् प्रसङ्गान्तरे निबन्धादिभिर्भाषान्तरमाश्रित्य विवेचितं न तस्य किमपि पिष्टपेषणं स्यादित्युभयथैव यत्नं विदधतीयमलङ्कारतन्त्रेऽनुसन्धानरतानामाधुनिकानां शिक्षार्थिनामुपयोगाय कल्पत इत्याशंसा। अस्मत्संपादितालङ्कारनिबन्धग्रन्थान्तराणि संपादने प्रत्यग्रतया नवीनया दृष्टिभङ्ग्या यथा प्राच्यानां प्रतीच्यानां च विदुषामनुमोदमलभन्त तथायमपि सौभाग्यभाग् भवेत्, तेषां माध्यस्थेनेदानीन्तनानां क्रमश उपचीयमानानां शिक्षार्थिमात्राणामप्यवश्यमवलोकनीयकक्षायामन्तर्भावितेत्याशा दुराशा न स्यादिति काङ्क्ष्यते सुरभारतीमय्याः सूचनाया निवेशार्थमधिकारिभिरनुरुद्ध आङ्ग्लभाषामजानतामलङ्कारशास्त्रे व्युत्पित्सूनां तथा तत्र व्युत्पत्तिमतां चेत्थं स्वल्पमप्यानुकूल्यं घटेतेति विहितदृढसंकल्पेन तेषां सर्वेषामवधानमभ्यर्थ्यते।

(७) सप्रश्रयनिवेदनम्

भगवदनुग्रहेण सुयोगोऽद्य परिपूर्तिमापन्नः काव्यप्रकाशदीपिकायाः प्रकाश्यतासंभावनायाश्चारितार्थ्येन। इतः प्राक् चत्वारिंशद्वर्षव्यवधाने तदानीन्तनवाराणसेयसंस्कृतमहाविद्यालयाध्यक्षेण तदानीमपि लब्धप्रतिष्ठस्य श्रीगोपीनाथकविराजमहोदयस्य स्वोपज्ञसरस्वतीभवनग्रन्थमालायां (Princess of Wales

Sarasvati Bhavana Text Series) प्रकाशनार्थनिदेशेन प्राचीनटीकाकृतामन्यतमेन कविमुख्यालङ्कारिकचूडामणिना चण्डीदासेन विरचितायाः काव्यप्रकाशदीपिकायाः सम्पादनायाहं प्रवृत्तः स्वग्राम(भट्टपल्ली)वास्तव्येन भारतविश्रुतवैदुष्यैः पण्डितप्रकाण्डैरधुना स्वर्गतैः पञ्चाननतर्करत्नपादैराशिषा संवर्धितस्तदानीन्तनान्तेवासिनस्तरुणस्य श्रीमतः प्रकाशचन्द्रलाहिडीदेवशर्मणः मुद्रणार्थं ग्रन्थस्यानुलिपिविधाने साहाय्यमूरीकुर्वतः कुतूहलेनोत्साहितो वर्षद्वयमध्येऽस्य प्रथमं खण्डं कविराजमहोदयस्य निर्बन्धेन प्रकाशितवान्। ततो मुद्रायन्त्राधिकारिणां श्लथतया शम्बूकसर्पणेन सम्पादनव्यापारे चलति अतर्कितोपनतेन द्वितीयविश्वयुद्धरूपोपप्लवेन मम च संपादनकेन्द्राद् दूरवर्तितया तथा स्वभावसिद्धेनौदासीन्येन मुद्रणव्याघातो जातो येन ग्रन्थस्य २३२ पृ० पर्यन्तं सीसाक्षररूपेण योजनान्ततया विरतिः।

वाराणसेयविश्वविद्यालयप्रतिष्ठाया अव्यवहितोत्तरकाले तत्राधिकारिगौरवं समासीदताऽनुसन्धानविभागाध्यक्षतया प्रकाशनसंस्थासंस्थापने लब्धत्वरेण मित्रवरेण श्रीक्षेत्रेशचन्द्रचट्टोपाध्यायमहोदयेन सनिर्बन्धमनुरुद्धोऽचिरादवशिष्टस्य ग्रन्थस्य प्रकाशनायाहं सूचितः। ग्रन्थसम्पादने मदीयं मुख्यमालम्बनं 'ख' मातृकाया मत्कृतप्रतिलिपिरियद्भिर्वर्षैर्जीर्णशीर्णा न सर्वथा निर्भरयोग्या जाता। द्वितीयमहायुद्धप्रवृत्तिप्रारम्भे प्राक् प्रस्तुता काश्यां प्रेरितस्य ग्रन्थस्य नवमोल्लासावधि नागराक्षरानुलिपिरपि कुत्र तिरोहितेति वार्ता विदन्नितरां क्षणं किंकर्तव्यविमूढोऽभवम्। तदानीमेवोत्साहमूर्तेर्मदीयशिष्याणामेकतमस्य कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयस्य प्रथितनाम्नोऽध्यक्षस्य श्रीमतो गौरीनाथशास्त्रिण उचितसंविधानपाटवेनाङ्गलभूखण्डतः स्वल्पया कालकलया पूर्वनिर्दिष्टाया मातृकालिपेरनुचित्रादर्शोऽस्मन्नयनगोचरतामासादितः। इत्थमतितरामुल्लासितो वाराणसेयाधिकारिभिः सुतरामभ्यर्थितो वार्धकेऽप्येतदर्थं प्रयासमकरवम्। द्वितीयखण्डस्यानुलिपियोजनकार्ये सूचनामय्या भूमिकायाश्चांशतो लिखने कलिकातासंस्कृतमहाविद्यालयानुसन्धानविभागस्य मदीयशिष्येणाधुना तत्रैव शिक्षायतने संस्कृतसाहित्यशास्त्राध्यापकेन काव्यव्याकरणतर्कादिपञ्चतीर्थोपाधिकेन परमकल्याणीयेन श्रीमता सिद्धेश्वर-

देवशर्मणा मम साहाय्यमाचरितम्। दशमोल्लासोपरि टिप्पण्यनुलेखने मदीयछात्रस्तत्रैवाङ्गलशाखायां संस्कृतसाहित्याध्यापकानामन्यतमः श्रीमान् दिलीपकुमारकाञ्जिलाल(M. A., D. Phil)देवशर्मा साहाय्यमकरोत्। तदीयपत्नी तत्रैवानुसन्धानविभागे विद्यार्थिनी कलिकाताबेथुनमहाविद्यालयस्य संस्कृतसाहित्याध्यापिकानामन्यतमा श्रीमती कृपामयी (M. A., Kavyatirtha) 'ख'-'ग'-'ङ' परिशिष्टानां योजने लेखने चात्मानं व्यापारितवती। मदीया कनीयसी दुहिता श्रीमती कल्याणी (M. A.) 'क'-'घ'-'च' परिशिष्टानां शुद्धिपत्रस्य च सम्पादने तल्लेखने च सहायाऽऽसीत्। एतेषामानुकूल्यमन्तरेण वार्धके ग्रन्थस्यास्य सम्पादनभारो मम नितरां दुर्वहोऽभविष्यदिति तेभ्यः सर्वेभ्य आन्तरिकाशीराशिर्वितीर्यते।

प्रयासस्यास्य प्रवर्तकानां स्वनामधन्यानां महामहोपाध्यायश्रीगोपीनाथकविराजमहोदयानां तस्य च साङ्गत्वं साधयतां श्रीयुतचट्टोपाध्यायमहोदयानां तन्नियोजितानां वाराणसेयसंस्कृतविश्वविद्यालयस्थप्रकाशनसंस्थायां मुद्रणादिपर्यवेक्षणरतानां कतिपयानां सुधियां च सन्निधे मम कृतज्ञताज्ञापनमवश्यकर्तव्यतया विधीयते। अन्ते च कृपापारावारं भगवन्तमस्मिन् कृत्ये वैगुण्यहानिं विदधतं स्मरन् टिप्पण्युपसंहृतिपद्यमनुवदन् भूमिकामिमां समापयामि—

अशक्तेऽशरणे सद्भिर्नियोगो यः पुरार्पितः।
विश्वेश ! तस्य शेषोऽद्य सार्थकोऽस्तु विधिस्तव॥

इति विदुषामाश्रवः—

श्रीशिवप्रसाददेवशर्मा।

पञ्चम उल्लासः

एवं ध्वनौ निर्णीते गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रभेदानाह—

(६६) अगूढमपरस्याङ्गं वाच्यसिद्ध्यङ्गमस्फुटम्।
सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमसुन्दरम्॥४५॥
व्यङ्ग्यमेवं गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृताः।

कामिनीकुचकलशवद् गूढं चमत्करोति, अगूढं तु स्फुटतया वाच्यायमानमिति गुणीभूतमेव।

उल्लाससङ्गतिमाह—एवमिति। ध्वनौ बहुधा भिन्ने निर्णीते विशेषलक्षणैर्निर्द्धारिते क्रमागतान् गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदान्। विशेषलक्षणान्याह—सहृदयहृदयैकसाक्षिकं गूढमङ्गमानुक्रम्येण चारुताप्रकर्षकम्[1]। वाच्यसिद्ध्यङ्गं वाच्यसिद्धिनिदानम्। अस्फुटं सहृदयैरपि झटित्यप्रतीयमानम्। सन्दिग्धतुल्यपदाभ्यां प्राधान्यपदस्य प्रत्येकमन्वयः। काक्वाक्षिप्तं काकुबलात् झटिति वाच्यवत् प्रतीयमानम्। असुन्दरं चमत्काराप्रत्यासन्नम्। एतेषाञ्च परस्परभेदो लक्ष्यदृष्ट्या सज्ञानः। एवमेभिरुपाधिभिर्लक्षणीभूतैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यस्याष्टौ भिदा विशेषा लक्ष्यप्रसिद्धा अस्माभिः स्मृताः। स्फुटतया साधर्म्येण वाच्यायमानं सहृदयहृदये झटिति प्रतीयमानं व्यङ्ग्यं[2] गुणीभूतमेव, वाच्यातिरिक्तचारुत्वराहित्यादिति शेषः। एवं तुल्यप्राधान्यादिष्वपि ज्ञेयम्। यद्यपि

---

१. ०साक्षिकं गूढं तदितरदगूढम्। अपरस्याङ्गमानुकूल्येन चारुतोत्कर्षकमिति खपुस्तके पाठः। गर्भीभूतस्यांशस्य कपुस्तके प्रमादतः स्खलनात् स एव पाठो ग्राह्यः।

२. 'व्यङ्ग्यम्' इति खपुस्तके नोपलभ्यते।

अगूढं यथा—

यस्यासुहृत्कृततिरस्कृतिरेत्य तप्त-
सूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ ।
काञ्चीगुणग्रन्थनभाजनमेष सोऽस्मि
जीवन्न सम्प्रति भवामि किमावहामि ॥११३॥

अत्र जीवन्नित्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य ।

उन्निद्रकोकनदरेणुपिशङ्गिताङ्गा
गायन्ति मञ्जुमधुपा गृहदीर्घिकासु ।

कारिकायां प्रथमनिर्देशात् कामिनीत्यादिना च समनन्तरमेव व्याख्यानादगूढस्यैवेद-मुदाहरणमिति लभ्यते, तथापि निःसन्देहाय पुनरुक्तिरगूढं यथेति[1] । शरणागतस्य तप्त-शलाकया कर्णवेधनं देशाचार इति सम्प्रदायव्याख्या[2] । ग्रथनभाजनं ग्रथने नियुक्तः । आवहामि करोमि । अत्र 'जीवन्न भवामि' इत्यस्य जीवत एव वचनाद् बाधिते स्वार्थे सहायादिसम्पद्विरहेण जीवनगतमश्लाघ्यत्वं लक्ष्यते । तदतिशयश्च व्यङ्ग्यः सर्वजन-संवेद्यप्राय इति गोपनकृतसौन्दर्यहीनः ।

एषां चाष्टानामपि प्रत्येकं ध्वनिनयेन यथादर्शनं भेदो बोद्धव्य इति वक्ष्यमाण-रीतिमनुसृत्योदाहरणान्तरे[3] आह—उन्निद्रेति । अत्रासीदिति वदनसंसर्गरूपं

---

१. मम्मटकृतस्य वृत्तिग्रन्थस्यापि सूत्रवत् स्वल्पाक्षरप्रायत्वादेतदाशयोद्घोषणं यथास्थितमेव ।

२. पाश्चात्त्याचार इति वङ्गीयनैयायिकवर्याः परमानन्दचक्रवर्तिभट्टाचार्याः । नीतिवर्मकृते कीचकवधाख्ययमककाव्ये नास्य पद्यस्योपलम्भः सम्भवीति विपश्चित एवाकरनिराकरणे प्रमाणम् ।

३. मम्मटकृतवृत्तिग्रन्थे नानर्थकोदाहरणडम्बर इति यत् तत् सुविदितमेव कोविदानाम्, तस्मादेतट्टीकाकृन्मन्तव्यम् ।

एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीव-
पुष्पच्छदाभमुदयाचलचुम्बि बिम्बम् ॥११४॥

अत्र चुम्बनस्यात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य ।

अत्रासीत् फणिपाशबन्धनविधिः शक्त्या भवद्देवरे
गाढं वक्षसि ताडिते हनुमता द्रोणाद्रिरत्राहृतः ।
दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं प्रापितः
केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥११५॥

अत्र केनाप्यत्रेत्यर्थशक्तिमूलानुरणनरूपस्य । 'तस्याप्यत्र' इति युक्तः पाठः ।

चुम्बनमत्रासम्भाव्यमिति रभससंसर्गमात्रं लक्ष्यते । एवं गायन्तीत्यपि ध्वननमात्रम् । केनापीति श्रीरामे वक्तरि वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरं मयेत्यर्थः प्रतीयत इत्यगूढम् । अतथाविधेन नायकेनेदृश्या दिशा सोत्प्रासमात्मप्रकटनं [न युक्तमिति] प्रसङ्गा-द्दोषमुद्घाटयति[1]—तस्यापीति । अस्मिंस्तु पाठे सरभससमम……हेवाहिकादिकं[2] न गुणीभूतमिति ध्वनेरेवेयमुदाहृतिः । अत्र च प्रतिपादं वृत्तानामद्भुत-तया स एव देशो नव नव इवाभासत[3] इत्यत्रात्रेति पुनः पुनः प्रयोग

---

१. एवं नैकान्तग्राह्योऽसंलग्नप्रायः पाठः खपुस्तके । '……नायके-नेदृश्यादिशंसोत्प्रासनमात्मप्रकटनं दोषं प्रसङ्गादुद्घाटयतीति त्रुटिगर्भो-ऽमनोज्ञतरः पाठः कपुस्तके । 'नायकेनेदृश्या दिशा………न युक्तमिति प्रसङ्गात्' इत्यादिः पाठः स्यात् । परं सोऽप्यगतिकगतित्वेनाश्रयणीयः ।

२. पाठोऽत्र कुत्रापि न सम्यग् । बिल्हणादिकाश्मीरीयकविप्रयुक्तहेवाकपद-स्यात्र प्रयोगः स्यात् । तस्य तत्तत्प्रभावातिरेकेण ख्यातस्येति यावत् । ततश्च 'तज्जयान्नायकोत्कर्षवर्णनम्' इत्याद्याचार्यदण्डिमतनयेन नायकोत्कर्ष-ख्यापने गूढतैव ध्वनिप्रयोजिकेति कश्चित् ।

३. '०इवाभासतीत्यत्रात्र' इत्यहृद्यः पाठः खपुस्तके ।

अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा वाक्यार्थीभूतस्य अङ्गं रसादि अनुरणनरूपं वा । यथा—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥११६॥

अत्र शृङ्गारः करुणस्य ।

कैलासालयभाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तक-
व्यक्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् ।
स्पर्धाबन्धसमृद्धयेव सुदृढं रूढा यया नेत्रयोः
कान्तिः कोकनदानुकारिसरसा सद्यः समुत्सार्यते ॥११७॥

अत्र भावस्य रसः ।

अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधय-
स्तानेतानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्ताऽसि तुभ्यं नमः ।
आश्चर्येण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुव-
स्तावद् बिभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः ॥११८॥

इत्येकः । प्रत्येकं भिन्नभिन्ना एव समरभुवः प्रदेशा इत्यपरः । रसादेर्वाक्यार्थीभूतस्याङ्गम्, रसादेर्वाच्यस्य तु रसाद्यनुरणनरूपं वेति योजना । अनुरणनरूपस्य तु रसादौ गुणीभावाव्यभिचार एवेति तद्ग्रणनमेतादृशो वृत्तिकर्तुरभिप्राय उदाहरणदृष्ट्या ज्ञेयः । वाच्यस्येत्यनन्तरं 'वा'शब्दाभावपक्षे[1]ऽन्तिमो 'वा'-शब्दस्तृणजलौकान्यायेनाकृष्यः । करुणस्य प्राकरणिकस्य । अत्र हि प्रागवस्था-स्मृतिप्रभावितः खण्डशृङ्गारः समधिकशोकावेगप्रकृतिकं करुणमेव प्रकर्षयति । भावस्येति भगवतीविषयरतेः । रसो मानप्रसादनरूपः[2] सम्भोगः । भूविषयो

१. 'शब्दाभावपाठे' इति खपुस्तके पाठः ।
२. 'शमप्रसादन' इत्यनुपादेयः पाठः खपुस्तके ।

अत्र भूविषयो रत्याख्यो भावो राजविषयस्य रतिभावस्य ।

बन्दीकृत्य नृप ! द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितश्चुम्बन्ति ते सैनिकाः ।
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितोऽस्यौचित्यवारांनिधे !
विध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥११९॥

अत्र भावस्य रसाभासभावाभासौ प्रथमार्धद्वितीयार्धद्योत्यौ ।

अविरलकरवालकम्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ।
ददृशे तव वैरिणां मदः स गतः क्वापि तवेक्षणे क्षणात् ॥१२०॥

अत्र भावस्य भावप्रशमः ।

सार्धं कुरङ्गकदृशा मधुपानलीलां
कर्तुं सुहृद्भिरपि वैरिणि ते प्रवृत्ते ।
अन्याभिधायि तव नाम विभो ! गृहीतं
केनापि तत्र विषमामकरोदवस्थाम् ॥१२१॥

अत्र त्रासस्योदयः ।

रत्याख्यो भाव आहार्यो न तु वास्तवः, नृपतिगतभक्तिप्रकर्षप्रकटनायैव तदुपनिबन्धनात् ।

बन्दीकृत्य हठादानीय । नृपेत्यामन्त्रणम् । ताः शोकानुरागकातरेण चक्षुषा अनिमेषं प्रेक्षमाणानाम् । प्रेयसामित्यनादरे षष्ठी । लान्ति लालयन्ति । तत्तस्मादखिला विपदो निरस्ता इति योज्यम् । तैरिति येषां दाराः समक्षमेव तथा क्रियन्त इत्यर्थः । अत्रेति । भावस्य नृपतौ कविभक्तेः प्रथमपद्यार्धद्योत्यः सैनिकानां परस्त्रीविषयकरतिप्रकृतिकः सम्भोगाभासः, द्वितीयेऽप्यर्द्धे विप्रकृतानां राज्ञि भक्तिः कृत्रिमत्वादाभास एव । प्रथमद्वितीयपादेति पाठे तु पादशब्दोऽयमर्द्धरूपभाग-वाचकोऽङ्गीकर्त्तव्यः । अविरलेत्यादि मदलिङ्गनिर्देशः । भावप्रशमो मदापरनामकगर्व-प्रशमो नृपतौ रतेरङ्गमित्यर्थः । एवमुत्तरेष्वपि । सार्द्धमिति[1] सहार्थे । तव

१. 'साकम्' इति साधारणसम्मतः पाठः ।

असोढा तत्कालोल्लसदसहभावस्य तपसः
कथानां विश्रम्भेष्वथ च रसिकः शैलदुहितुः ।
प्रमोदं वो दिश्यात् कपटबटुवेशापनयने
त्वराशैथिल्याभ्यां युगपदभियुक्तः स्मरहरः ॥१२२॥

अत्रावेगधैर्ययोः सन्धिः ।

पश्येत्कश्चिच्चल चपल रे ! का त्वराऽहं कुमारी
हस्तालम्बं वितर ह ह हा व्युत्क्रमः क्वासि यासि ।
इत्थं पृथ्वीपरिवृढ ! भवद्विद्विषोऽरण्यवृत्तेः
कन्या कश्चित्फलकिसलयान्याददानाऽभिधत्ते ॥१२३॥

नाम त्वद्वाचकं पदमनेकार्थम् । तच्च प्रकरणादिसहायेनान्याभिधायि । केनापि हेतुना जनेन वा । विषमां भयत्रासकम्पोद्वेगकर्बुरिताम् । त्रासस्येति[1] भावान्तर-साचिव्येन पुष्टस्येत्यर्थः ।

तस्मिन् काले उल्लसन् असहभावः[2] कार्यजननकालक्षेपासहिष्णुत्वं यस्य तथाभूतस्य तपसोऽसोढा प्रतिरोधासमर्थः । अभियुक्त आविष्टः । पश्येत् कश्चिदिति शङ्का, तद्धेतुश्चान्यसंगोप्यपुरुषव्यापारः प्रतीयते । चलेत्यादिना काकुवशाद्रागानु-विद्धाऽनुसूया । का त्वरेति आवेगविशृङ्खलत्वसंस्थापनरूपा धृतिः । अहं कुमारीति प्रत्यवायाभाववेदनानुगुणा स्मृतिः । हस्तालम्बं वितरेति फलाद्यवचयनश्रमात्तदङ्ग-स्पर्शौत्सुक्यात्तस्य च क्षणमात्रविलम्बेऽपि कातर्य्यरूपदैन्याद्युक्तिः । ह ह हा व्युत्क्रम इति तत्त्वानुसन्धानरूपमतिवितर्कशङ्कासम्भ्रमोक्तिः । क्वेत्यादि तदौदासीन्य-दर्शनात् पुनर्दैन्यम् । परिवृढः प्रभुः कश्चिदभियोक्तारमित्थमभिधत्त इत्यन्वयः ।

---

१. त्रासस्येत्यसमस्तः पाठश्चण्डीदासगृहीत एवान्यैर्गृहीतात् त्रासोदय इति समस्तात्पाठाच्छ्रेयान् । प्रदीपविवरणमपि चण्डीदासमतपाठानुयायि ।

२. सहेः पचाद्यच्प्रत्ययनिष्पन्नस्य सहशब्दस्यात्रोद्देशः । तेनासहभावपदेना-सहिष्णुत्वमशक्तता दौर्बल्यमित्यादि वा बोध्यते । 'असमभावस्य' इति पाठे लक्षणयाऽनुपमसौन्दर्यप्रतीतिः ।

अत्र शङ्काऽसूयाधृतिस्मृतिश्रमदैन्यादीनां विरोधिनां शबलता ।

एते च रसवदाद्यलङ्काराः । यद्यपि भावोदयभावसन्धिभाव-शबलत्वानि नालङ्कारतयोक्तानि, तथाऽपि कश्चिद् ब्रूयादित्येवमुक्तम् ।

अत्रेति । शङ्कादिदैन्यान्तमुदाहृतिगतवितरेति पर्यन्तग्रोत्यमुक्तरीत्या ज्ञेयम् । दैन्यादीनामिति । तथा चोपलक्षणतया मत्यादीनामुक्तरीत्या परिग्रहः कार्यः । विरोधिनां पूर्वोपमर्दनेनोदयशालिनाम् । दैन्यविबोधिनामिति पाठे[1] ह ह हेत्यत्र मतिकृतः कथं पुनः कुमार्या ममेदृशं स्वातन्त्र्यं युज्येतेति वितर्कजनको विबोधप्रतिभासो ग्राह्यः[2] । शबलता समुदायतया प्रतिसन्धानम् ।

एत इति । एवंजातीयाः । अत एवार्थप्राधान्ये सति ध्वनिना व्याप्तविषयत्वात् । तत्राद्ययो रसवदलङ्करणम्, शेषेषु षट्सु क्रमेण प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहित-भावोदय-भावसन्धि-भावशबलत्वाद्याः षडलङ्कृतय उक्तानि प्राचीनैः[3] । ब्रूयादिति सम्भाव-नायां लिङ् । उक्तमिति । पूर्वोदाहृत्यनन्तरम् एते च रसवदाद्यलङ्कारा इत्युक्तिः

---

१. "शङ्का···श्रमदैन्यादीनां विरोधिनां शबलता" इति चण्डीदासधृतः पाठः । इतरे केचन पुनः "शङ्का······श्रमदैन्यविबोधौत्सुक्यानां शबलता" इति ग्रन्थं पठन्ति । तन्मते व्युत्क्रम इति विबोधश्चैतन्यागमरूपः, क्वासि यासीत्यौत्सुक्यमिति ग्रन्थसंगतिः । तत्र विबोधपदेन चण्डीदासनिर्दिष्टो-पलक्षणतया मतिरङ्गीकृतेत्यपि केचित् ।

२. 'प्रतिभासः प्राप्तः' इति खपुस्तके पाठः ।

३. एते हि कुन्तकमतानुवादिनस्तन्मतं तात्पर्यतस्तद्वाक्यञ्च शब्दत उप-जीवन्ति । तेषां सिद्धान्तः "अलङ्कारो न रसवत्" (वक्रोक्तिजीविते १५६ पृ०) इत्यादौ दर्शितः । श्रीधरेण नव्यमतानुयायिना वक्रोक्तिजीवित-कारस्य युक्तय उदाहृतयश्च विमृष्टाः स्वकृते विवेके । चिरन्तनपदेन भामह-दण्ड्युद्भटादीनां परामर्शः । "प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गं तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो रसादिरिति मे मतिः ॥" (ध्वन्यालोके २।५) इति नव्यमतप्रवर्तकेनाभियुक्तशिरोमणिना यत्सिद्धान्तितं सत्काव्यतत्त्वमपह्नु-

सर्वेषामप्यलङ्कारव्यपदेशपरेत्यर्थः । अथ कथमेषामलङ्कारता ? वाच्यवाचकरूपाङ्गोपस्कारेण मुखेन हि रसाद्युपकारका अलङ्कारा उच्यन्ते, रूपकानुप्रासादौ तथैवाङ्गीकारात् । न चैवमिह, वाच्यवाचकाभ्यामन्यैरुपकार्य्यत्वात्, इति चेत् ? इह केचिदाहुः[1]-रसाद्युपकृतिमात्रेणैवेहालङ्कारव्यपदेशो भाक्तश्चिरन्तनप्रसिद्ध्याऽङ्गीकार्य्य इति । तन्न, मुख्यतयैवोपपादयिष्यमाणत्वात् । रसाद्युपकरणमात्रेणालङ्करणत्वम् , रूपकादौ तु वाच्याद्युपधानमजागलस्तनन्यायेनेत्यपरे । तदपि रिक्तम्, वाच्यवाचकादिष्वप्यलङ्कारव्यपदेशापत्तेरित्युक्तत्वात्[2] । तस्मात् स्वव्यञ्जकवाच्याद्युपस्कृतै रसादिभिरङ्गभूतैरङ्गिनो व्यञ्जकवाच्यवाचकोपस्कारद्वारेणोपकुर्वद्भिरलङ्कारव्यपदेशो लभ्यत इत्यास्माकः पक्षः[3] ।

वानैः कैश्चिन्नव्यैर्न तस्य मर्यादा परिगृहीता । मम्मटेनाप्यत्र प्रथमोल्लासे "अत्र स्फुटो न कश्चिदलङ्कारः, रसस्य च प्राधान्यान्नालङ्कारता" इति कण्ठत एवोक्तोऽयमर्थः । दशमोल्लासे रसवदाद्यालोचनमपश्यद्भिरर्वाचीनैः कैश्चित् "परन्तु रसवदाद्यलङ्काराः प्राचामेवाभिमता न तु स्वस्यापि", "भावोदयेत्यादि रसवदादेरप्युपलक्षकम्" इत्यादि च यत्प्रलपितं तदविचारितरमणीयम् । एतदर्थेऽस्मत्सम्पादितरुचककृतसङ्केतग्रन्थोपरि टिप्पण्यनुसन्धित्सुभिर्विलोकनीया ।

१. अष्टमोल्लासोल्लिखितेऽलङ्कारलक्षणे रसस्योपकरणमङ्गद्वारेण च घटकत्वमिति द्वयोरेव पक्षयोस्तुल्यकालीनता सूचितेति चण्डीदासादीनां मतम्, नैकस्य यथोपरिप्रस्तुतविकल्पयोः । परमङ्गपदेन तत्रत्येन रसस्याप्यन्तर्भावः । तत्र तु प्रमातार आलङ्कारिकधुर्या ध्वन्यालोककृत एव, यथा सूचितमुपरिष्टात् 'प्रधानेऽन्यत्र' (२०३ पृ०) इत्यादौ सन्दर्भे ।

२. "......'वाच्यवाचकादिष्वप्यलङ्कृतिव्यपदेशप्रसङ्गादित्युक्तत्वात्" इति ख-पुस्तके पाठः ।

३. यस्यातिशयत्वनिबन्धनं तथाविधं तद्विदाह्लादकारि काव्यं करणीयमिति तस्यालङ्कार इत्याश्रिते सर्वेषामेव रूपकादीनां रसवदलङ्कारत्वमेव न्यायोपपन्नतां प्रतिपद्यते" इत्याद्याशङ्कां निराकरोति । "उपकुर्वन्ति तं सन्तम्" इत्याद्यलङ्कारलक्षणादङ्गिनो रसस्य वाच्यद्वारेणार्थमुखेनोपका-

यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयः, यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संसृष्टिर्वा नास्ति, तथाऽपि 'प्राधान्येन

समासोक्तौ तु नायकादिव्यवहारमात्रस्यैवालङ्कारता, न त्वास्वादस्य, तस्योक्तरीतिविरहात् । यथा चोपमाऽऽदिः स्वसन्निवेशेनान्वयमुपस्कुरुते, तथा रसादिरपीति सर्वमनाविलम् ।

ननु मिश्रीभावस्य पृथग् वक्ष्यमाणत्वात् सज़ातीयादिभिरमिश्रितानामेव गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानामुदाहृतयोऽत्र प्रकरणे उल्लेख्याः, न च "अयं स रसन" इत्यादेः, अप्रधानभूतकरुणादिसम्भेदादित्याह—यद्यपीति । स्वप्रभेदाः सजातीयभेदाः । आदिना विजातीयवाच्यालङ्कृतिपरिग्रहः । अयमर्थः—न खलु ध्वनित्वगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे तद्विशेषो वा गोत्वाश्वत्वादिवद् वैयधिकरण्यनियता धर्माः स्वीक्रियन्ते, किन्त्वौपाधिकाः । ततश्चोपाधिसमावेशात्तेषामपि समावेशे यदा यस्य प्रधानोपकारकत्वमुत्कृष्यते तदा तस्योपाधेर्मुख्यत्वेन व्यवहारः । 'अयं स' इत्यादौ करुणादिप्राधान्येऽपि सम्भोगादिशाबल्येनास्वादः प्रकृष्यत इति तद्द्वारैव व्यवहारः श्रेयानिति गुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेश एव प्रधानम् । संस्कारतारतम्यस्य सम्यगभावस्थले च मिश्रीभावव्यपदेशः साधुः[1] । अतथाभावे तु क्वचिन्मिश्रामिश्रीभावोदाहृतिः संभेदमात्रमूलतया साध्यत[2] इति सन्तोष्टव्यम् ।

रेऽर्थालङ्कारव्यपदेशो वाचकद्वारेण शब्दमुखेनोपकारे शब्दालङ्कारव्यपदेशः प्रसिद्धः । रसादीनामङ्गभूतत्व एवेयं स्थितिः । तच्च प्रामाणिकसिद्ध्या नानुपपन्नमिति न काचिदनुपपत्तिः ।

१. अत्र भावशबलताया भावाङ्गतायामपराङ्गव्यङ्ग्यता गुणीभूतव्यङ्ग्याख्यमध्यमकाव्यत्वप्रयोजिका तथा 'पश्येत्कश्चित्' इत्यादाविति प्रकरणम् । एकस्यामिश्रस्य भावस्योद्देशः 'अयं स' इत्यादौ, अत्र पुनर्बहुना मिश्रितानामिति युज्यत एव व्यपदेशभेदता ।

२. 'सिध्यति' इति खपुस्तके पाठः ।

व्यपदेशा भवन्ति' इति क्वचित्केनचिद् व्यवहारः ।

जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगतृष्णाऽन्धितधिया
वचो वैदेहीति प्रतिपदमुदश्रु प्रलपितम् ।
कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटना
मयाऽऽप्तं रामत्वं कुशलवसुता न त्वधिगता ॥१२४॥

अत्र शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो रामेण सहोपमानोपमेयभावो वाच्यतां नीतः ।

सम्प्रति वाच्याङ्गभूतस्य रसादिमध्ये कस्यचिदुद्देश्यानुसारेणोदाहरणयोग्यत्वेऽपि तस्यानुरणनरूपार्थेन सह तन्त्रेणैकमेवोदाहरणं भविष्यतीति[1] शब्दशक्तिमूलस्य वस्तुनो वाच्याङ्गत्वमुदाहरति—जनेति । जनस्थानं पुरपत्तनादि दण्डकारण्यञ्च । कनकं प्रति मृगतृष्णा निष्फलप्रत्याशा कनकमृगे तृष्णा लोभश्च । वै निश्चितम्, देहि प्रयच्छ । वैदेहि सीते । भर्तुर्धनिनः । परिपाटीषु परिचर्यास्विति निमित्त-सप्तमी । अलमत्यर्थमेव का घटना उपायो न कृता वद[2] । लङ्काभर्तुर्दश-

---

१. पूर्वंषूदाहरणेष्वसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्योद्देशः । अत्र पुनर्वाच्याङ्गभूतस्य संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्य शब्दशक्तिमूलस्यार्थशक्तिमूलस्य च द्विधा विभक्त-स्यानूद्देशः । 'तन्त्रेणैकमेवोदाहरणं भविष्यति' इति टीकाकृदुक्तस्याशय 'आगत्य सम्प्रति' इत्याद्यनन्तरोदाहरणविवरणप्रसङ्गे "······रसादि-पदव्यवहार्य्यरतेरत्र काव्याङ्गता दर्शिता । इत्थंभावेनैव च रसादेर्वाच्या-ङ्गता न तु तात्त्विकरूपेण" इत्युत्तरसन्दर्भे स्फुटीकृतः । रसादिमध्ये कस्य-चिदुद्देश्यानुसारेणोदाहरणयोग्यत्वपक्षकल्पनं रसात्मवादिनां चण्डी-दासादिविवरणकृतामनभ्युपगमपराहतत्वेन न चोदनीयमित्यतिरोहित-मेतत् ।

२. कृता अलं का भर्तुः वद न परिपाटीषु घटनेत्यस्मिन् पक्षे पदच्छेदः ।

आगत्य सम्प्रति वियोगविसंष्ठुलाङ्गी-
मम्भोजिनीं क्वचिदपि क्षपितत्रियामः ।
एतां प्रसादयति पश्य शनैः प्रभाते
तन्वङ्गि ! पादपतनेन सहस्ररश्मिः ॥१२५॥

अत्र नायकवृत्तान्तोऽर्थशक्तिमूलो वस्तुरूपो निरपेक्षरविकमलिनी-वृत्तान्ताध्यारोपेणैव स्थितः ।

ग्रीवस्य वदनानां परिपाट्यां पङ्क्ताविषुघटना शरसंयोगः । कुशलमायतिशुद्धं वसु धनमस्येति कुशलवसुस्तस्य भावस्तत्ता । कुशलवौ सुतौ यस्याः सा कुशलवसुता जानकी । अत्र रामत्वं मया प्राप्तमित्यवचनेऽपि शब्दशक्तेरेव रामसादृश्यं लभ्यते, वचनेन तु सादृश्यहेतुकतादात्म्यारोपमाविष्कुर्वता ज्ञापनमपाहतम् । उपमानोपमेयभावः सादृश्यम्, वाच्यतामन्वयोपपादकताम्, वाच्याङ्गतामिति तु पाठे[1] वाच्योऽन्विताभिधानो वाक्यार्थः, तदङ्गताम्, असम्बन्धे सम्बन्धरूपवाच्या-तिशयोक्त्यङ्गतामिति वा । विसंष्ठुलाङ्गीं विदलिताङ्गीम् । पादानां रश्मीनाम् । पादयोश्च पतनं प्रणामश्च । नायकेत्येकशेषः । वस्तुरूपोऽनुनयलक्षणमित्यनेन वस्तुनो वाच्याङ्गता । निरपेक्षेत्यनेन वाच्यसिद्ध्यङ्गतानिरासश्च । रविकमलिनी-वृत्तान्ते स्वप्रकाशस्यानुरागस्यास्वादोपयोगिनोऽध्यारोपेण समर्पणेनेति रसादिपद-व्यवहार्याया रतेरत्र काव्याङ्गता दर्शिता । इत्थंभावेनैव च रसादेर्वाच्याङ्गता, न तु

---

१. वाच्यतामिति श्रीधर-चण्डीदास-श्रीविद्याचक्रवर्त्यादिसम्मतः पाठः । विश्वनाथस्तु वाच्यं सादृश्यं वाक्यार्थान्वयोपपादकतयाऽङ्गतां नीतमिति चण्डीदासमतां व्याख्यासरणिमनुसृत्यापि पाठान्तरमेव निगमयति । अत्र प्रदीपप्रभाऽनुसन्धित्सुभिर्विलोकनीया । वाच्याय हित इति वाच्य-पदाद् यत्प्रत्ययः । तेन वाच्यतां वाच्योत्कर्षकतामित्यर्थं इति कष्टसृष्टि-माश्रित्य ग्रन्थं लगयन्तस्तु पण्डश्रमं कुर्वन्ति ।

वाच्यसिद्ध्यङ्गं यथा—

भ्रमिमरतिमलसहृदयतां प्रलयं मूर्छां तमः शरीरसादम् ।
मरणञ्च जलदभुजगजं प्रसह्य कुरुते विषं वियोगिनीनाम् ॥१२६॥

अत्र हालाहलं व्यङ्ग्यं भुजगरूपस्य वाच्यस्य सिद्धिकृत् ।

तात्त्विकरूपेण । इयञ्च समासोक्त्यलङ्कृतिः । अत्र च पादशब्दस्य द्व्यर्थत्वे सत्यपि प्रसादयतीत्येतावन्मात्रेणैव प्रतीतिनिर्वाहान्न तस्योत्कटा शक्तिरित्यर्थशक्तिमूलतोक्तिः[1] ।

भ्रमिर्मुखविकारी दिग्भ्रमणमिव दर्शयन् कश्चनान्तरधर्मः । अरतिर्विषयनिवृत्तिः । प्रलयो मूर्च्छा । तमश्चैतन्यलोपः । जलदभुजगजमित्यत्र मेघसर्पयोस्तादात्म्यरूपणम् । विषं जलमेव विषं गरलमिति प्रतीतिमन्तरेण न निर्वहतीति शब्दशक्तिमूलालङ्कृतेर्वाच्यसिद्ध्यङ्गता ।

---

1. नात्र श्लेषालङ्कारबलाद् द्वितीयार्थस्य वाच्यता, विशेष्यरूपेणाम्भोजिनीपदेन पद्मिनीनायिकारूपार्थान्तरस्य प्रतीतिबाधात्, रश्मिपदेन करार्थस्याभिधानासहत्वाच्च श्लेषस्य सर्वथा निरवकाशत्वात् । समासोक्त्यलङ्कारपुरस्कारेण व्यङ्ग्यस्य वाच्याङ्गतोद्द्योतकारेणेत्थं दर्शिता—"अत्र विनैवानुनयमपगतमाना नायिका सख्योपालभ्यते । तथा हि—सहस्ररश्मिरित्यनेन बहुनायिकावत्त्वं ध्वन्यते । (परं नैतन्मनोज्ञम्) । अम्भोजिनीमित्यनेन वर्ण्यायाः पद्मिनीत्वम् । क्वचिदपीत्यनेनोपनायिकागृह एवेति निश्चयाभावः । तत्रापि यामत्रयमेव न त्वधिकमिति । एवं चेदृशोऽपीदृशीं स्वयमेवागत्य पादपतनेनानुनयति । ईदृशो हि कामिनोर्व्यवहारः, त्वं पुनर्बहुतरकालं परनायिकासक्ते धूर्ते विनैवानुनयं मानं त्यक्त्वा प्रसन्नाऽसीत्युपालम्भः । एवं च नायकनायिकावृत्तान्तकथनमेवाभिप्रेतम् । स च वृत्तान्तो व्यज्यमानो वाच्ये

यथा वा—

गच्छाम्यच्युत ! दर्शनेन भवतः किं तृप्तिरुत्पद्यते
किं त्वेवं विजनस्थयोर्हतजनः संभावयत्यन्यथा ।
इत्यामन्त्रणभङ्गिसूचितवृथाऽवस्थानखेदालसा-
माश्लिष्यन्पुलकोत्कराञ्चिततनुर्गोपीं हरिः पातु वः ॥१२७॥

अत्राच्युतादिपदव्यङ्ग्यमामन्त्रणेत्यादिवाच्यस्य ।

एतच्चैकत्रैकवक्तृगतत्वेनापरत्र भिन्नवक्तृगतत्वेनेत्यनयोर्भेदः ।

अस्फुटं यथा—

अदृष्टे दर्शनोत्कण्ठा दृष्टे विच्छेदभीरुता ।
नादृष्टेन न दृष्टेन भवता लभ्यते सुखम् ॥१२८॥

अत्रादृष्टो यथा न भवसि वियोगभयं च यथा नोत्पद्यते तथा कुर्या इति क्लिष्टम् ।

अच्युत ! अपरित्यक्तमर्याद ! दर्शनेन तृप्तिर्नोत्पद्यते किन्तूपभोगेनैव । किन्त्विति लोकस्तावदावयोः सङ्गमुद्घोषयत्येव । तत्किमित्यकीर्तिभागिनौ मिथ्यात्मानौ वञ्चयाव इति व्यङ्ग्यानि । अत्र चोदाहृतिद्वये व्यङ्ग्ययोरलङ्कृतिवस्तुमात्ररूपेण भेदो विद्यते । स च स्फुट एव । प्रकारान्तरेणापि भेदमाह—एतच्चेति । वाच्यसिद्ध्यङ्गव्यङ्ग्यम् । एकत्र पूर्वस्यामुदाहृतौ । एकवक्तृगतत्वेनाङ्गिना साध्येन सह स्थितमिति शेषः । भिन्नेति कविनिबद्धवक्तृगतः । आमन्त्रणेत्यादि वाच्यं तु कविरूपवक्तृगतमित्यतो हेतोरनयोरुदाहृतिद्वयगतव्यङ्ग्ययोर्भेदो वैजात्यमुदाहरणद्वयप्रदर्शनबीजमित्यर्थः ।

रविकमलिनीवृत्तान्तेऽभिन्नतया चारोप्यमाणस्तस्य प्रकृतार्थतां सम्पादयंस्तदुत्कर्षमाधत्त इत्यङ्गतयैवास्ते" इति ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हरस्तु किञ्चित्परिवृत्तधैर्यश्चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि ॥१२६॥

अत्राधरं परिचुम्बितुमैच्छदिति किं प्रतीयमानं किं वा विलोचनव्यापारणं वाच्यं प्रधानमिति सन्देहः ।

श्लिष्टं[1] व्युत्पन्नैरपि झटित्यसंवेद्यम्, अत एव प्रतीतिमान्थर्यान्नात्यन्तचारुतावहमित्यर्थः । वक्त्रभिप्रायरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वाच्येन सह[2] क्षीरजलवत् क्रोडीभावः,[3] न तु स्फुटतया पृथक्प्राधान्यम् । अतोऽस्फुटमिति वदन् **सान्धिविग्रहिकः** स्वभवनोत्सवाय तदेव विक्रीतवान् । पृथक्प्राधान्याभावे सन्दिग्धप्राधान्यं वाच्याङ्गत्वं वा स्यात्, न तु भिदाऽन्तरम् । न चैवमत्रानुभूयते, किन्तु वाच्यप्रतीतितो विलम्बेन पर्य्यालोचनया व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति यथोक्तमेव श्रेयः । सन्देह इति । अत्र हि विलोचनव्यापारेण दर्शनचुम्बनाभिलाषौ तुल्यमिव प्रतीयमानौ प्रधान-

१. श्रीविद्याचक्रवर्तिलौहित्यभट्टगोपालप्रभृतिभिश्चैष एव पाठो गृहीतः । अपरे तु श्लिष्टं क्लिष्टमिति वा पाठं कल्पयन्ति । ध्वनितस्तदाभासविवेकं कर्तुमानन्दवर्धनोऽपि संग्रहश्लोकसदृशीं कारिकामेकां पठति—"यत्र प्रतीयमानोऽर्थः प्रम्लिष्टत्वेन भासते" (ध्वन्यालोके, २२६ पृ०) इत्यादि । तत्रापि प्रक्लिष्टत्वेनेति पाठान्तरं वर्तते ।

२. अत्र "सह स्थितमिति शेषः" इति पूर्वप्रवृत्तव्याख्यानांशो लिपिकरप्रमादादयथैव गर्भितः ।

३. काव्यप्रकाशविवेकस्यादर्शपुस्तके 'लोलीभाव' इत्यमनोज्ञतरः पाठ उपलभ्यते । सान्धिविग्रहिकमतखण्डने युक्तिः 'पृथक्प्राधान्याभावे…' इत्याद्यंशे स्फुटा ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

ब्राह्मणातिक्रमत्यागो भवतामेव भूतये ।
जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते ॥१३०॥

अत्र जामदग्न्यः सर्वेषां क्षत्त्राणामिव रक्षसां क्षणात् क्षयं करिष्यतीति व्यङ्ग्यस्य वाच्यस्य च समं प्राधान्यम् ।

काक्वाक्षिप्तं यथा—

मथ्नामि कौरवशतं समरे न कोपाद्
दुःशासनस्य रुधिरं न पिबाम्युरस्तः ।
सञ्चूर्णयामि गदया न सुयोधनोरू
सन्धिं करोतु भवतां नृपतिः पणेन ॥१३१॥

प्रत्यासत्त्यविशेषेण द्वावपि सुन्दरतरौ नान्योन्यं विशेषयतः । पृथग्विश्रामाभावाच्च प्राधान्यं न तुल्यम्, किन्तु संशयितमिति भावकानामपरोक्ष एवायमर्थः । रावणं प्रति भार्गवदूतवाक्यम्—ब्राह्मणेति । भवतां सर्वेषामेव रक्षसाम् । जामदग्न्यो महान् ब्राह्मणः । मित्रं जन्मप्रभृति निखिलरहस्यवेदी । क्षत्त्राणामिति । जामदग्न्यपदेन जमदग्निनिमित्तक्षयस्य[1] किञ्चिद्विषयीकृतत्वात् । समं प्राधान्यमिति । अत्र हि साम्ना दण्डेन वा रावणो वैरं त्याज्यः । तयोश्च परस्परनिरपेक्षयोरेव वैरमोचने पर्याप्तिरिति पृथक् पृथग् विश्रामः ।

भवतां सन्धिं करोतु, मम पुनरयं सन्धिः[2], न किञ्चिद्विरुणद्धीत्यर्थः । वाच्यस्य

१. क्षत्रियाणामिति पाठान्तरमन्यैर्गृहीतम् । क्षत्रियान्तकस्य परशुरामस्य क्षत्रियान् प्रति वैरोद्दीपने कार्तवीर्यकृतस्तत्पितरं जमदग्निं प्रति निकार एवादिकारणमिति पौराणिकाः । अतो जामदग्न्यपदस्यापत्यप्रत्ययनिष्पन्नस्य सार्थक्यमिति हि टीकाकृतामाकूतम् ।

२. 'अयं सन्धिः' इत्यंशः खपुस्तके नास्ति ।

अत्र मथ्नाम्येवेत्यादि व्यङ्ग्यं वाच्यनिषेधसहभावेन स्थितम्।

असुन्दरं यथा—

वाणीरकुडङ्गुड्डीणसउणिकोलाहलं सुणन्तीए।
घरकम्मवावडाए वहूए सीअन्ति अङ्गाइं ॥१३२॥

निषेधस्य सहभावेन वाच्यप्रतीतिसमकालमेव दीप्तता। व्यङ्ग्यसमा काकुबलेन प्रतीतिरिति वाच्यमाभातमात्रम्[1], व्यङ्ग्यमेव हठादाकृष्यमाणं वाच्यायमानम्। अत एवात्र लक्षणाप्रवेशः प्राचीनैर्नाङ्गीकृतः, मुख्यार्थबाधाद्यनुसरण(?)-विघ्नाभावादिति[2] वृद्धाः। सन्नपि मुख्यार्थबाधो झटित्यर्थपर्य्यवसानान्नानुसन्धीयत इत्यधुनातनाः। कुडङ्गो लतागृहम्। वावडा व्याकुला। अत्र वाच्या[द]नु-

---

१. एवं खपुस्तके पाठः। "समकालमेव काकुबलेन व्यङ्ग्यप्रतीतिरिति वाच्यमभेतिमार्त्रम्" इति लिपिकरप्रमादजनितस्त्रुटितविपर्यस्तप्रायः कपुस्तके पाठः।

२. 'बाधादनुसरणविध्यभावात्' इति खपुस्तके पाठः। 'बाधाद्यनुसरण-(?) विध्यभावात्' इति पाठः स्यात्। वृद्धा इति लोचनकृतां मतोद्देशः, यदाहुस्ते वृद्धतरमतं खण्डयन्तः स्वग्रन्थे—"अत एव 'मथ्नामि कौरवशतम्' ·········इत्यादौ [ये] विपरीतलक्षणामाहुस्ते न सम्यक्परामर्शाः। ·········प्रतिपत्तिरिति मुख्यार्थबाधाद्यनुसरणविघ्नाभावात् को लक्षणाया अवकाशः (?)······इत्यलमवान्तरेण बहुना" इति। गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारत्वे प्रमाणमाकरे ध्वन्यालोकादावेव स्पष्टम्। (······ शब्दशक्तिरेव············गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम्···२१३पृ०)। साहित्यचूडामणावयमेव ग्रन्थ उद्धृतः। परं सम्पादककृतानवधानात् 'उन्मीलितं चैतत्तृतीयोद्द्योते' इति स्थाने 'तृतीयोल्लासे' इत्यशुद्धः पाठो मुद्रितग्रन्थे (२२६पृ०) दर्शितः। 'सन्नपि मुख्यार्थबाधः' इत्याद्यधुनातनविचारशैली हि प्राचीनतरमतानुवर्तिनीति विस्मरणीयम्।

अत्र दत्तसङ्केतः कश्चिल्लतागहनं प्रविष्ट इति व्यङ्ग्यात् सीदन्त्यङ्गानीति वाच्यं सचमत्कारम्।

(६७) एषां भेदा यथायोगं वेदितव्याश्च पूर्ववत् ॥४६॥

यथायोगमिति—

व्यज्यन्ते वस्तुमात्रेण यदाऽलङ्कृतयस्तदा।
ध्रुवं ध्वन्यङ्गता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् ॥

भावभूतादौत्सुक्यावेगसंवलितानुरागोद्रेककृतमदनपरवशताप्रतीतिः[1]। व्यङ्ग्यं तु तटस्थप्रायमेव। एतच्च स्वविषये वाच्यसिद्ध्यङ्गत्वादिसर्वापवादरूपं द्रष्टव्यम्, तेषु व्यङ्ग्यस्यापि चारुत्वसम्भवात्। अयञ्च गहनो मार्गः सहृदयैरवहितैर्भावनीय इति सर्वं सुस्थम्।

एषामष्टानां गुणीभूतव्यङ्ग्यानाम्। लक्ष्यप्रसिद्धिपर्यालोचनया पूर्ववद्[2] अर्थान्तरसंक्रमितवाच्यत्वादिना। वस्तुमात्रेणेति। अलङ्कारे तु व्यञ्जकेऽलङ्कृतानां द्वयी गतिः, प्राधान्यमप्राधान्यञ्च। आद्यं यथा मम—

स्मेरं वक्त्रसरोरुहं मधुमदक्षीबालसे लोचने
लावण्यामृतपूर्णकुम्भसुभगं वक्षोजयोर्युग्मकम्।
पर्य्यासं नवनीलनीरजदृशः स्वैरङ्गकैर्मण्डनं
कर्मव्यग्रसखीजनोपकरणैर्भङ्गः परं[3] न स्थितेः ॥

अत्र सुभगमित्युपमाव्यङ्ग्यस्यासम्भवसम्भावनरूपस्योत्प्रेक्षणस्य।

---

१. "वाच्यादेवानुभावभूतादौत्सुक्य·······रागोद्रेकमदन·······प्रतीतिः" इति खपुस्तके पाठः।

२. ध्वनिभेदवदिति तात्पर्यम्, न पुनरष्टानामेव गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां परस्परयोगातिदेशकमेतदिति ग्रन्थार्थं विवृण्वन्ते बहवः।

३. पदमिति कपुस्तके पाठः।

इति ध्वनिकारोक्तदिशा वस्तुमात्रेण यत्रालङ्कारो व्यज्यते न तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वम् ।

द्वितीयं यथा ममैव—

नैसर्गगुणविनीतं जनयति कापिञ्जलो वंशः ।
आजन्मनो ह्यपूर्वं सूते रत्नाकरो रत्नम्[1] ॥

अत्र वाच्यालङ्कृतेर्व्यङ्ग्यस्फुटतरोपमितेः[2] । ध्वन्यङ्गता काव्यस्य ध्वनिरूपताया-मुपाधित्वम् । अत्र हेतुः—काव्यस्य वृत्तेः प्रवृत्तेस्तदाश्रयात् तदभिसन्धानपूर्वक-त्वात् । न [तत्र] गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमिति वाच्याङ्गभावादिकं न कदापि प्रसज्य-तीत्यर्थः । गुणीभावस्तत्र सर्वथैव नास्तीति वदन्तस्तु मूर्खप्राया एव, [3]अगूढत्वेन क्वचन गुणीभावसम्भवात् । अत्र चालङ्कारध्वनिप्रकरणे लोचनकृतोक्तम्—

ज्योत्स्नापूरप्रसरधवले सैकतेऽस्मिन् सरय्वा
वादद्यूतं सुचिरमभवत्सिद्धयूनोः कयोश्चित् ।

१. अयञ्च प्रतिवस्तूपमाऽलङ्कारलक्ष्यश्चण्डीदासकृतः श्लोकस्तदर्वाचीनैः कैश्चिट्टीका-कृद्भिः सादरमुद्धृतः । टीकाकृतां स्ववंशमहिमख्यापकोऽयमिति—"कापि-ञ्जलकुलतिलक ······ श्रीचण्डीदासमहामहोपाध्यायकृतकाव्यप्रकाशदीपि-कायाम्" इत्यात्मपरिचयपरात् पुष्पिकासन्दर्भादवगम्यते ।

२. द्वितीयमित्यनुषङ्गः । द्वितीयमप्राधान्यलक्षणम् ।

३. रसात्मवादिनामभिनवगुप्तप्रभृतीनां मते दोषाणां कैश्चिदुद्भावितवैशेषिक-गुणत्वमिवालङ्काराणां क्वचिद् गौणत्वेऽपि गौरवसम्भावना नापर्याप्ता । यदा-हुस्त एव—"एतदुक्तं भवति—सुकविर्विदग्धपुरन्ध्रीवद्भूषणं यद्यपि श्लिष्टं योजयति, तथापि शरीरतापत्तिरेवास्य··आत्मतायास्तु का सम्भावना ? एवम्भूता चेयं व्यङ्ग्यता यदप्रधानभूताऽपि वाच्यमात्रालङ्कारेभ्य उत्कर्ष-मलङ्काराणां वितरति बालक्रीडायां राजत्वमिवेत्यमुमर्थं मनसि कृत्वाह—तत्रेति" (११७ पृ०) इति । ध्वन्यङ्गता तु "चारुत्वोत्कर्षनिबन्धना वाच्य-व्यङ्ग्ययोः प्राधान्यविवक्षया" इत्यानन्दवर्धनोद्दिष्टनयेन ।

(६८) सालङ्कारैर्ध्वनेस्तैश्च योगः संसृष्टिसङ्करैः ।

सालङ्कारैरिति । तैरेवालङ्कारैः, अलङ्कारयुक्तैश्च तैः । तदुक्तं ध्वनि-कृता—

स गुणीभूतव्यङ्ग्यैः सालङ्कारैः सह प्रभेदैः स्वैः ।
सङ्करसंसृष्टिभ्यां पुनरप्युद्द्योतते बहुधा ॥ इति ।

एकः प्राह[1] प्रथमनिहतं केशिनं कंसमन्यः
स त्वं तत्त्वं कथय भवता को हतस्तत्र पूर्वम् ॥

इत्युदाहरणं यदत्र केचित्पठन्ति, तन्न युक्तम्, भवतेत्यनेन राज्ञः कृष्णतारूपणस्य स्फुटीकृतत्वात्[2] ।

ध्वनेः पूर्वोक्तभेदवतः । तैर्गुणीभूतव्यङ्ग्यैः शुद्धैः सजातीयमिश्रीभूतैश्च सहेत्यर्थः । सजातीयसंसृष्टौ चाष्टानां ध्वनिवद्गणनोपनीतसङ्करे[3] शतमष्टोत्तरम् (१०८)[4] । समुदाये शुद्धैः सह वैद्यबाणेन्दवः (१५२) । संसृष्टिसङ्करैः सम्बन्धैर्योगो व्यवच्छेदाभावः । तैरेवालङ्कारैरिति । वाच्यालङ्कृतिव्यङ्ग्यत्वादिस्थले । अलङ्कारयुक्तैश्चेत्यत्र प्रथमं वाच्येति शेषः । तदुक्तमित्युच्छास्त्रतापरि-

१. एकोऽवादीदिति मुद्रितपुस्तके पाठः । ज्योत्स्नापूरेत्यादिः स्फुटीकृतत्वा-दित्यन्तो ग्रन्थो लोचनस्थ (११०पृ०) एव । परं काव्यप्रकाशमूलग्रन्थ-विशदने तस्योपयोगः कष्टकल्प एव, सम्प्रदायकर्तॄणामाचार्यवर्याणां मतेऽनास्थास्थापनस्य सुतरां गर्हितत्वात् ।

२. नायं प्रक्षेपः प्रचलितेषु पुस्तकेषु क्वचिदुपलभ्यते ।

३. 'ध्वनिवचनावगतसङ्कर' इतिप्रायः कपुस्तके पाठः ।

४. चतुर्थोल्लासस्यान्ते टिप्पण्यां दर्शितगणनारीत्या (१+२+... ८= ८ × ९ ÷ २) षट्त्रिंशत् (३६) संसृष्टिभेदाः । सङ्करे तु ३ × ३६=१०८ भेदाः । शुद्धे गुणीभूतव्यङ्ग्ये ८ । साकल्येन ८+३६+१०८=१५२ भेदाः । वैद्यो अश्विनौ द्वौ ।

(६६) अन्योन्ययोगादेवं स्याद्भेदसंख्याऽतिभूयसी ॥४७॥

एवमनेन प्रकारेण । अवान्तरभेदगणनेऽतिप्रभूततरा गणना । तथा हि शृङ्गारस्यैव भेदप्रभेदगणनायामानन्त्यम्, का गणना तु सर्वेषाम् । सङ्कलनेन पुनरस्य ध्वनेस्त्रयो भेदाः, व्यङ्ग्यस्य त्रिरूपत्वात् ।

हारः[1] । उद्द्योतत इत्यत्र ध्वनिरित्यनुषङ्गः । अवान्तरभेदा ध्वनित्वसाक्षाद्व्याप्यधर्मोपहिताः प्रभेदास्तद्विशेषाः । प्रभूततरेति । शुद्धा ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदाः सजातीयविजातीयवाच्यालङ्कृतिभिः शुद्धसजातीयविजातीयसङ्कीर्णसंसृष्टाश्चेत्यानन्त्यम्[2] । एषाञ्चोदाहृतयो दर्शितप्राया एवेति पृथङ् नोपन्यासः । शृङ्गारस्य असंलक्ष्यक्रमध्वनिविशेषस्येत्यर्थः । सर्वेषां निखिलध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यभेदानां[3] तत्तद्व्याख्यानभङ्गिभि[4]र्विभक्तानामित्यर्थः ।

सम्प्रति विषयान्तरविप्रतिपत्तिनिराकरणद्वारैकत्वघटनेन प्रचुरतरसिद्धान्ततत्त्वप्रकटनाय उक्तानुक्तसमुच्चयनेन वृत्तिकृद्विततविततं प्रकरणमारभते— सङ्कलनेनेति । संक्षेपेणेत्यर्थः । ध्वनेः । इदमुपलक्षणं गुणीभूतव्यङ्ग्य-

---

१. 'प्रथमवाच्येति प्राजुक्तपरिहार' इति लिपिकरत्रुटिप्रमादमयः कपुस्तके पाठः ।

२. अत्राशुद्धगणनाव्यसनरसिकैः कैश्चिदर्वाचीनैर्यत् खाकाशाङ्काग्निपक्षर्तु-व्योमवारिधिवह्नयः (३४०६२३६००) भेदा गणितास्तत्र संख्यानयनक्रम आदावेव भ्रान्तिकलुष इत्यनादरणीयम् । कालुष्यनिदानं तु श्रीधरचण्डीदासादिभिः प्राचीनैः स्वटीकास्वस्माभिश्चालङ्कारकौस्तुभोपरि मौक्तिकावल्यां (११२ पृ०) प्रदर्शितम् ।

३. ०व्यङ्ग्यभूतानामिति खपुस्तके पाठः ।

४. ध्वन्यालोके (२४०-२४२पृ०) सप्रपञ्चमुदाहरणादिदर्शनेन सुस्थिरं स्थापित एष सिद्धान्त इति तत एव जिज्ञासुभिराकलनीयः ।

तथा हि—किञ्चिद्वाच्यतां सहते, किञ्चित्त्वन्यथा । तत्र वाच्यतासहमविचित्रं विचित्रं चेति । अविचित्रं वस्तुमात्रम्, विचित्रं त्वलङ्काररूपम् । यद्यपि प्राधान्येन तदलङ्कार्यम्, तथापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन तथोच्यते । रसादिलक्षणस्त्वर्थः स्वप्नेऽपि न वाच्यः । स हि रसादिशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वाऽभिधीयेत । न चाभिधीयते, तत्प्रयोगेऽपि विभावाद्यप्रयोगे तस्याप्रतिपत्तेः, तदप्रयोगेऽपि विभावादिप्रयोगे तस्य प्रतिपत्ते-

स्यापि बोद्धव्यम् । त्रिरूपत्वाद् वस्तुमात्रालङ्कृतिरसादिरूपेण । वैचित्र्यमुपमाऽद्यलङ्कृतिसाजात्यम्, तद्रहितमविचित्रमिति हेतोर्वस्तुमात्रमविचित्रमुच्यते । अलङ्काररूपमलङ्कारसगोत्रम्[1] । रसादिलक्षण इति । लक्ष्यते ज्ञायतेऽनेनेति लक्षणं नाम, रसादिः शब्दो लक्षणमस्येति रसादिलक्षणो भावादिरर्थः । तुः वस्त्वलङ्कृतिव्यतिरेके[2] । एतदेवान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—स हीति । तत्प्रयोगे रसादिशृङ्गारादिपदप्रयोगे ।[3] तदुक्तम्—

---

१. ०'अलङ्कारमात्रम्' इति खपुस्तके पाठः ।

२. एतदेव प्राचीनानां भट्टोद्भटप्रभृतीनां सिद्धान्तादानन्दवर्धनप्रमुखानां नव्यतन्त्रिणां निष्कर्षस्य वैलक्षण्यम् । अत्र वृत्तिग्रन्थो ध्वन्यालोकस्य—"न तु साक्षाच्छाब्दव्यापारविषय इति वाच्याद्विभिन्न एव……तस्मादन्वयव्यतिरेकाभ्यामभिधेयसामर्थ्याक्षिप्तत्वमेव रसादीनां न त्वभिधेयत्वं कथञ्चित्" (२४-२६पृ०)इत्याद्यंशमनुवदति । भट्टोद्भटमतं प्रतीहारेन्दुराजकृतलघुवृत्तावित्थं संगृहीतमुपलभ्यते—"पञ्चरूपा रसाः" इति, तत्र स्वशब्दाः शृङ्गारादेर्वाचकाः शृङ्गारादयः शब्दा इति काव्यालङ्कारसारसंग्रहस्थरसवदलङ्कारनिर्देशपरे विवरणे ।

३. 'पूर्णो नवरसास्वादात्' इति श्रीधरोद्धृतोऽत्र ग्रन्थः । भारतनाट्यशास्त्रोद्देशपरोऽयं सन्दर्भ उद्भटप्रभृतीनां तदुपजीविनिबन्धकृतां मध्ये कस्यापि स्यात् । 'स वै रसास्वादात्' इति पाठः स्यात् । स श्लोकोऽर्थात् तन्निर्दिष्टद्रव्यानयनं पूर्णः परिपूर्त्तिमाप्तः । विभावादे रसप्रतीतिरिति प्रकरणसङ्गतिः ।

श्चेत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां विभावाद्यभिधानद्वारेणैव प्रतीयत इति निश्चीयते ।

रसोद्देशपरः श्लोको रसाध्याये मुनेस्तु यः ।
पूर्णः सर्वरसास्वादात् स (?) एव स्याच्च नाटकम्[1] ॥ इति ।

तदप्रयोगेऽपीति । यथा ममैव—

[2]शोच्यां तेऽङ्ग(शोच्यामग्नि)मुखक्षिप्तक्षीरधारामिव प्रियाम् ।
तां विना मृगशावाक्षीं किं फलं जीवितेन मे ॥

अत्र हि रसादिपदमृतेऽप्यविभक्त आस्वादः सहृदयहृदयसाक्षिकः संवलितविभावादिमूल एवावसीयते । विभावाद्यभिधानद्वारेण अभिहितविभावादिद्वारेण । प्रतीयत इति । प्रतीतिरेव भगवती स्वाभिन्ने तस्मिन् प्रमाणमित्युक्तयुक्तिसचिवसमृद्धिबलेनाभिधादिविलक्षणां वृत्तिमाक्षिपतीति भावः । निश्चीयत इति । ततश्च यत्र क्वचन विभावादे रसादिपदस्य च साहित्यं विभावादिरेव तत्र प्रतीतिबीजम्, रसादिपदं त्वकिञ्चित्करमेव ।

---

१. 'स एव'''नाटकम्' इति तत्पदेनास्वादद्रव्यस्य परामर्शः । तथा चाभिनवगुप्तपादानामभिधानम्—"सा चैकचित्तवृत्तिः'''निर्विघ्नस्वसंवेदनात्मकविश्रान्तिलक्षणेन रसनाऽपरपर्यायेण व्यापारेण गृह्यमाणत्वाद्रसशब्देनोच्यते । '''तेन रस एव नाट्यम्" (अभिनवभारत्याम् २६६ पृ०) इति । एतच्च 'शृङ्गारहास्य' इत्यादौ मुने रसाध्याये (६/१६) रसोद्देशपरश्लोके विवेचितमिति सर्वमनाकुलम् । यदि तावद्रसोद्देशपदेन रसनिष्पत्तिविधायिनी विभावादिसम्पत्तिः सूचितेति मन्यते तदोद्धृतसन्दर्भस्थश्लोकपदस्य वैयर्थ्यं स्यात् । न तावद्रसनिष्पत्तिर्मुनिग्रन्थे श्लोकेन निबद्धा, परन्तु सूत्रेण 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः' इत्याकारेणेत्यलं बहुना ।

२. शोच्या ते कथमित्याद्यमनोज्ञः पाठः कपुस्तके । शोच्यामग्निमुखेत्यादिः पाठः स्यात् ।

तेनासौ व्यङ्ग्य एव, मुख्यार्थबाधाद्यभावात् । न पुनर्लक्षणीयः ।

अत एव तत् प्रत्युत दोषतया वक्ष्यते[1] । उपसंहरति—तेनेति । ननु विभावादिवाचकपदानां तावद्रसास्वादशक्तिर्भवताऽपि स्वीक्रियते । सा च सङ्केतानपेक्षित्वादभिधाविलक्षणा लक्षणारूपाऽस्तु, अभिधालग्नशरीरत्वात् । एवञ्च शब्दशक्तिमात्रेणैव रसादिप्रतीतौ निर्व्यूढायामभिहितविभावादौ शक्त्यन्तरमनङ्गीकार्यमिति चेत् ? तत्राह—मुख्येति । संवलितविभावादिविज्ञानानन्तरमेव हि रसाद्यास्वादोऽनुभूयते । न च विभावादिपदानां लाक्षणिकत्वाङ्गीकारे विभावादिसंवलनज्ञानमात्मानमासादयितुमीष्टे, लक्षणायां मुख्यार्थान्वयाभावात् । तस्माद्रसादौ शब्दस्यावापोद्वापदृष्टिसिद्धान्वयव्यतिरेकानुविधानस्याभिधालक्षणाऽतिरिक्तां[2] विभावादेश्च व्याप्त्यादिविरहेणानुमानादिविलक्षणां काञ्चन शक्तिं खण्डपण्डितानां[3] शिरसि वामपादविन्यासपूर्वकमखिलामेव त्रिलोकीमध्यापयामः ।

---

१. भट्टोद्भटमतमत्राक्षिप्यते । "व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता" इत्यादौ रसदोषनिर्णायके सप्तमोल्लासस्थप्रकरणेऽस्य प्रपञ्चः ।

२. 'अभिधानलक्षणा' इत्यादि खपुस्तके पाठः । एवमुत्तरत्राप्यभिधानपदसन्निवेशः स्थले स्थले दृश्यते ।

०'व्यतिरेकानुविधानलक्षणाद्वितीयलक्षणाऽतिरिक्तानाम्' इत्येवंप्रायः खपुस्तके पाठः । स चासंलग्न एव ।

३. खण्डपण्डितपदेन चतुर्थोल्लासोद्दिष्टानां क्षुद्राणां खण्डिकोपाध्यानां ग्रहणम् । व्यक्तिविवेककारो महिमभट्टोऽनुमान एव निखिलं व्यञ्जनव्यापारमन्तर्भावयितुमैहत । स च प्रयासो मुधैव जात इत्यभियुक्तानां निष्कृष्टः सिद्धान्तः । खण्डनखण्डकृत् कविसार्वभौमो दार्शनिकधुरीणोऽप्येवंवादीति नासन्दिग्धतया वक्तुं पार्यते। न कुत्रापि खण्डनखण्डे एतन्मतविवेचनम्,नैषध-

अर्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतवाच्ययोर्वस्तुमात्ररूपं व्यङ्ग्यं विना लक्षणैव न भवतीति प्राक् प्रतिपादितम्। शब्दशक्तिमूले तु अभिधाया नियन्त्रणेनानभिधेयस्यार्थान्तरस्य तेन सहोपमादेरलङ्कारस्य च निर्विवादं व्यङ्ग्यत्वम्।

किञ्च, रसादौ लक्षणाऽङ्गीकारेऽपि रूढिविरहात् प्रयोजनलक्षणाऽङ्गीकार्या। तच्च प्रयोजनं विलक्षणव्यापारवेद्यमेवेति पूर्वोक्तदिशा घट्टकुट्यामेव प्रभातं भवतीत्याह—अर्थान्तरेति। वाच्यपदस्य प्रत्येकमन्वयः। प्राक् प्रतिपादितम्। साधारण्यादत्रापि प्रसज्येदित्यर्थः। अस्माच्च वाक्यादन्यपरादपि लक्षणामूलस्थले वृत्त्यन्तरोपपत्तिः संगृहीता भवति। सम्प्रत्यभिधामूलयोर्वस्त्वलङ्कृत्योः स्वरूपं संगृह्णाति— शब्देति। नियन्त्रणेन शब्दभेदादेव शब्दस्वरूपनिश्चयेन, शक्तिमात्रभेदे शक्त्यन्तरस्य स्थगनेन, तदभेदेऽपि तद्विषयान्तरव्यवच्छेदेन। अर्थान्तरस्य। अप्राकरणिकस्यात एवानभिधेयस्य। उपमादेरलङ्कारस्येति। तत्सम्भवस्थलेऽपि, अन्यत्र तु केवलार्थान्तरस्य। निर्विवादमिति। लक्षणाद्यनुमानादिनिरासस्य सुकरत्वात्। एतच्चास्माभिः प्रकाशितमेव। अर्थशक्तिमूलयोस्तु वस्त्वलङ्कृतोर्व्यङ्ग्यत्वं सुप्रतिपादम्।

सम्प्रति सर्वत्रैव वाक्ये पदार्थप्रत्ययावान्तरव्यापाररूपपदबोध्यतयाऽर्थशक्तिमूलो वाक्यार्थः पदानां तुर्य्यवृत्तिबोध्य एव अभिहितान्वयेऽन्विताभिधाने चेत्याह—अर्थेति। विशेषे संसृष्टाकारे सङ्केतः कर्तुं न युज्यते न शक्यते,

---

चरिते तत्कृते " विजृम्भितं यस्य किल ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकरः" इति ध्वनिपदद्योत्यस्य वस्तुनो भाक्ततया श्रवणञ्च तत्र दिग्दर्शनम्। 'खण्ड-पण्डित' इति साकूतमभिधानमपि। नामी विचक्षणास्तत्त्वदर्शिनः, परमेक-देशानुसरणान्धाः। व्याकरणमहाभाष्यादौ खण्डिकोपाध्यायाः संकीर्ण-ज्ञानिनोऽपसिद्धान्तैः शास्त्रस्थितीर्दूषयन्तो निन्दिता इति वैरस्यस्थितेः सूचनम्।

अर्थशक्तिमूलेऽपि विशेषे सङ्केतः कर्तुं न युज्यत इति सामान्यरूपाणां पदार्थानामाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् परस्परसंसर्गो यत्रापदार्थोऽपि विशेषरूपो वाक्यार्थस्तत्राभिहितान्वयवादे का वार्त्ता व्यङ्ग्यस्याभिधेयतायाम्।

आनन्त्यव्यभिचाराभ्याम्। सामान्यरूपाणां विशकलिताकाराणां पदार्थानां पदैरभिधया बोधितानां गवादीनाम्, यद्वा भट्टदिशा विशेषे स्वलक्षणे सामान्यरूपाणां पदार्थानां गोत्वादिसामान्यानामेव पदैरभिहितानामविनाभावबलाक्षिप्तस्वलक्षणानाम्, नैयायिकादिनीत्या तु विशेषे प्रस्तुतोपयोगिनि तत्कालसन्निधानानन्त्यव्यभिचारैः सङ्केतस्याशक्यतया गोत्वादिसामान्यावच्छेदितया पदैरभिहितानाम्। परस्परसंसर्गो विशेषरूपो द्वितीयलक्षणोपनीतः। अपदार्थः पदार्थस्मृतिसंसर्गोपनीतिसाचिव्यापेक्षितया पदमात्रालभ्यो विशेषरूपः संसृष्टाकारो वाक्यार्थो वाक्येनार्थ्यमानः प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यतया वाक्यप्रवृत्तिविषयः। का वार्ता। दूरविप्रकर्षादिति भावः। व्यङ्ग्यस्य संसृष्टाकारवाक्यार्थपाश्चात्त्यस्य वस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति— "शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापारविरहः" इति नीत्या विशकलितक्रियाकारकस्वरूपमात्रोपनयनादेवाभिधालक्षणयोर्गलिते प्रयोजने इति दिशा पदार्थसंसर्गातिरिक्ते—

प्रधानगुणभावेन लब्धान्योऽन्यसमन्वयात्।
पदार्थमेव वाक्यार्थं सङ्गिरन्ते विपश्चितः[1]॥

---

१. अभिहितान्वयवादिनां भट्टकुमारिलप्रभृतीनां मतव्यक्तये प्रमाणान्तरमत्रोद्ध्रियते भट्टग्रन्थतः—

न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः।
तन्मात्रावसितेष्वेषु तन्मात्रेभ्यः स गम्यते॥
वाक्यार्थमतये तेषां प्रयुक्तं नान्तरीयकम्।
पाकज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥

प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्ये कारकपदार्थसंसृष्टक्रियादिविधेयपदार्थरूपे वाक्यार्थे द्वितीयलक्षणाऽधिका वृत्तिः काचिदाश्रयणीया । न चासावभिधादिः, तासां विरतत्वात् । नानुमानादिः, शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गेन तौतातिकनैयायिकादीनामपसिद्धान्तापातात् । पृथक्प्रामाण्यानङ्गीकारवादिनं प्रति तु त एव प्रतिभटीकार्याः । किञ्चानुमानत्वेऽप्यभिधादितो[1] वृत्त्यन्तरवादो न व्याहतः । यत्र क्वचिदपि वाक्यश्रवणानन्तरं व्युत्पत्त्याद्यनुसन्धानविलम्बासंवेदनेऽपि यद्यनुमानकल्पनोपास्यते[2] तदा सविकल्पप्रत्यक्षादिस्थलेऽपि तत्कल्पनाभावे को नाम दण्डधरः ? किञ्चैतानि पदानि संसर्गज्ञप्तिपूर्वकाणि, आकाङ्क्षादिमत्त्वाद् मदुच्चारितवदित्यनुमानरीतिरङ्गीकार्या[3] । न चोपदेशानन्तरमीदृशी बुद्धिरनुभूयते, नापीदृगाकारं वाक्यार्थबोधनं नाम पदार्थाभिधानकाल एव[4] वाक्यार्थावगतिः । न तु पदानां साक्षादुक्तिरिति चेत्, न, शब्दस्य प्रामाण्यव्याकोपात्, प्रमाणान्तरापातप्रसङ्गाच्च । न च संसर्गावेदनेऽपि[5] संसृष्टाकारवेदनं न्याय्यम्, 'दण्डी देवदत्तः' इत्यादावदर्शनात्, दण्डाद्यवेदनेऽपि

विशेषरूपं वाक्यार्थमपदार्थमपीच्छता ।
व्यक्तिरिष्टाऽभिधातोऽन्याऽभिहितान्वयवादिना ॥

एवमाकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावशात् संसर्गो विशेषरूपो वाक्यार्थः समुल्लसति । द्वितीयकक्षापाती सोऽप्यनभिधेय इत्युपालम्भस्वरसः ।

१, 'किञ्चानुमानादत्राभिधाप्यते' इति खपुस्तके पाठः ।

२. "........'श्रवणानन्तरं दीप्तताव्यङ्ग्यसमाकाङ्क्षाऽनुसन्धानेत्यादिर्मूलपुस्तकपूर्वंतरपृष्ठविपर्यासजनितः सुतरामग्राह्यः पाठः कपुस्तक उपलभ्यते ।

३. '.....'पदानि समज्ञानपूर्वकाणि'....'मनुच्चारितवत्' इत्यादिः खपुस्तके पाठः ।

४. 'पदार्थाभिधानकार्ये वा' इति कपुस्तके पाठः ।

५. 'न संसर्गावेदनेऽपि' इत्यादिः कपुस्तके पाठः ।

[1]येऽप्याहुः—

शब्दवृद्धाभिधेयांश्च प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।
श्रोतुश्च प्रतिपत्तृत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

प्रसङ्गात् । तस्मात् पदार्थसंसर्गे संसृष्टाकारे च[2] वाक्यार्थेऽभिधालक्षणाभ्यामधिकां पदानां वृत्तिं स्वयमुररीकृत्य तात्पर्यव्यञ्जनानामनी यथारुचि निविश्येतामित्यार्यमिश्रान् विज्ञापयामः । नास्माभिर्भवत्पादप्रसादप्राप्तविज्ञानलवगर्वदुर्विदग्धैः सार्द्धमसमो विग्रहः कार्यः । वाक्यार्थपाश्चात्त्ययोस्तु वरूवलङ्कृत्योर्दण्डापूपिकान्याय एवेति किं तत्र वक्तव्यम्[3] ?

एवं भट्टादीननुनीय गुरूननुनयति शब्देत्यादिकारिकाद्वयदिशा । देवदत्तेत्यादि तथाभूतत्वादित्यन्तं येऽप्याहुस्तेषामन्विताभिधानवादिनां मते यत्रातिविशेषरूपः पदार्थ एवावाच्य इति प्रतिपद्यते तत्र तु दूरे[4] 'निःशेषच्युत' इत्यादौ विध्यादेर्वाच्यतेति दूरदूरेणान्वयः । अक्षरार्थस्तु शब्दो वाक्यम्, वृद्धौ प्रयोज्यप्रयोजकौ, अभिधेयो वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरं प्रयोज्यनिष्पत्त्या गवाद्यानयनादिः । प्रत्यक्षेण श्रोत्रादिवृत्त्या । अत्र व्युत्पत्तिकाले । चेष्टया गवानयनादिरूपया दृष्टया यदनुमानमनुमितिजनकं व्याप्तिस्मरणादि तेन । श्रोतुः प्रतिपत्तृत्वं तद्वाक्यजनिततत्कृत्यौपयिकप्रतीतिमत्त्वं पश्यत्यनुमिनोति । अन्यथाऽनुपपत्त्या तत्प्रतीतेर्द्वयात्मिकां द्वयोर्वाक्य-

१. येऽप्याहुस्तेषामिति बहुगर्भितवाक्यानन्तरस्थितवृत्तिरित्यन्विताभिधानवादिनां बोधः ।

२. 'च' इति खपुस्तके नास्ति ।

३. पदेभ्यः प्रथमं पदार्थबोधनम्, ततः पदार्थविशेषावयवानामन्वयरूपस्य वाक्यार्थस्य सामर्थ्यतः प्रतीतिस्तदनन्तरं व्यङ्ग्यस्यार्थस्यावगमनम् । तच्च तृतीयकक्षायां स्थितम् । तत् कुतोऽभिधायाः प्रसरणम्, द्वितीयकक्षायामेव तस्यानपेक्षणात् । अभिहितान्वयवादेऽशक्य एवान्वय आकाङ्क्षादिवशेनावश्यमवगम्यते, न तु तद्व्यतिरिक्तं किमपीति निष्कृष्टाशयः ।

४. 'तत्र दूरे' इति कपुस्तके पाठः ।

अन्यथाऽनुपपत्त्या तु [1]बोधेच्छक्तिं द्वयात्मिकाम् ।
अर्थापत्त्याऽवबोधेत सम्बन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥

इति प्रतिपादितदिशा—

तदन्वययोराश्रयविशेषयोरात्मा यस्यास्तां शक्तिं प्रतिपादकसम्बन्धरूपामर्थापत्त्या आवापोद्वापाभ्यामुभयात्मिकां पदतदर्थविषयां शक्तिं वाच्यवाचकसम्बन्धं च [बोधेत्[2]] जानाति । प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपत्रिप्रमाणक-

१. 'बोधे शक्तिम्' इत्यपि क्वचित् पाठः । तदापि 'अवबोधेत' इत्यनेन परामर्शः । सर्वत्र व्युत्पित्सुर्बालादिरित्याकारपदस्य कर्तृत्वेनानुषङ्गः । 'प्रतिपन्नत्वम्' इति पाठान्तरादन्यैर्गृहीतादयं स्पष्टतरः । 'अवबोधेत' इत्यत्र 'अवबुध्येत' इति वा पाठः ।

२. अन्विताभिधाननयेऽभियुक्तसंवादमुदाहरति प्राचीनसम्मतकारिकारूपेण । अन्विताथाभिधानवादिनां प्रभाकरगुरुप्रमुखानां मतनिष्कर्षस्तत्तद्ग्रन्थे दर्शितः । तथा च शालिकनाथकृतायां प्रकरणपञ्चिकायाम् (२|४४-४५)– "अन्विताथाभिधायित्वे पदानां हि स्थिते सति । विशिष्टा वक्तृधीर्ज्ञातुं शक्यते नान्यथा यतः ॥ ज्ञातेषु हि पदार्थेषु श्रोता वक्तरि कल्पयेत् । अन्योऽन्यान्वयविज्ञानं नान्यथेत्युपदर्शितम् ॥" तच्च ज्ञानं प्रत्यक्षपूर्वमेव । इन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षादुत्पद्यते यद् ज्ञानं तत् प्रत्यक्षम् । देवदत्तादिसंज्ञा-कल्पनाऽपि प्रत्यक्षा, इन्द्रियानुविधायित्वात् । अनुमानं प्रसिद्धम् । अर्था-पत्तिरपि द्वितीयोल्लासे लक्षिता । प्रभाकरगुरोर्बृहतीटीकायाम्–"कथं पुनर्गम्यते अन्वितपदार्थको वाक्यार्थ इति । नन्वेतस्मादेव वाक्यात् । वृद्धव्यवहार-तोऽपि प्रतिपत्ता वाक्यादेवार्थं प्रतिपद्यते । बालस्तु पार्श्वस्थः शब्दार्थयोः सम्बन्धं हानोपादानाभ्यां वेत्ति । ··· अनुमानादवगतस्यार्थस्य कथमेक-त्वम् ? अन्यत्वं वा कथम्" (२६०-२६७ पृ०) इत्यादिविततवितता विचारशैली समनुशीलिता । प्रथमकारिकायामव्यवहितोत्तरकालभावित्वं क्रिययोः चद्वयेन सूचितम् । द्वितीयं चपदं प्रतिपत्तृत्वमित्यनेना-नुषज्यते ।

'देवदत्त ! गामानय' इत्याद्युत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगाद्देशाद्देशान्तरं सास्ना-दिमन्तमर्थं मध्यमवृद्धे नयति सति 'अनेनास्माद्वाक्यादेवंविधोऽर्थः

सम्बन्धं वाच्यवाचकभावं बुध्यन्ते व्युत्पित्सवः । प्रमाणत्रित्वं चात्र जात्यपेक्षया[1] । दिशा मार्गेण । दृशेति पाठे गणनेन[2] । एतद्विशदयति—देवदत्तेति । वाच्यवाचक-भावव्युत्पन्नानामेव वाक्यार्थप्रतीतिः । तद्व्युत्पत्तिस्तु वृद्धप्रयोगादेव । स च वाक्य-रूप एव । वाक्यञ्चान्वितबोधनियतम् । ततश्चोपदेशकालेऽन्वित एव सम्बन्धग्रहणात्त-दनुसारेणैव नियोगकालेऽप्यन्विततयैव[3] प्रथमतः प्रतीतिः । तत्किमवशिष्यते यदर्थं तात्पर्यमन्यद्वा वृत्त्यन्तरमङ्गीकार्यमित्यनुवाद्यार्थः । विधेयार्थस्तु भवन्नप्यन्विते सम्बन्ध-ग्रह आनन्त्यव्यभिचाराभ्यां विशेषेषु च शक्यतया कारकसामान्यान्विते क्रियासामान्ये-ऽन्वितेषु कारकसामान्येष्वाश्रयणीयः[4] । ततश्च यावति सङ्केतस्तावदभिधेयमिति नीत्या प्रतीते[5]ऽप्यभिधया सामान्यान्वये तन्मात्रस्याकिञ्चित्करतया कारकविशेषान्वितः क्रियाविशेषः प्रकृतविनियोगयोग्यः स्वीकार्य एव । स चाभिधालक्षणानिष्क्रान्तस्तात्पर्य-लक्षणद्वितीयलक्षणायामरोचकिनस्तव मते व्यञ्जनागम्य एवेति का कथा पाश्चात्त्य-

१. प्रत्यक्षाद्युपाधिविवक्षया न तु व्यक्त्यपेक्षया, प्रत्यक्षद्वयमर्थापत्तिद्वयमनुमानञ्चेति प्रमाणव्यक्तीनां तन्त्रे पञ्चतयाऽभ्युपगमसम्भवात् ।

२. गणनञ्च प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तिरूपप्रमाणत्रयाश्रयम् । गणने तात्पर्यं तु ग्रन्थान्न सम्यक् सिध्यति । दृशेति पाठस्य मतबोधनपरस्य पूर्वपाठान्तरसमानार्थकत्वे न काऽपि विप्रतिपत्तिरिति सर्वं सुस्थितम् ।

३. 'नियोगकालेऽप्यनियततयैव'·····'तात्पर्याख्यमन्यद्वा' इति खपुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

४. 'क्रियासामान्ये क्रियासामान्यं'·······'श्रयणीयः' इति यदृच्छाकल्पितो लिपिकरप्रमादजनितः पाठः कपुस्तके नास्ति ।

५. 'प्रतीते' इति पदं खपुस्तके नास्ति ।

प्रतिपन्नः' इति तच्चेष्टयाऽनुमाय तयोरखण्डवाक्यवाक्यार्थयोरर्थापत्त्या वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धमवधार्य बालस्तत्र व्युत्पद्यते;

बस्त्वलङ्कृत्योः ? अभिधायाः सामान्यान्वितसामान्यविषयत्वेऽपि पदानां समभिव्याहारबलेन विशेषान्वितविशेषबोधनमिति चेत् , समभिव्याहारबलेनेति कोऽर्थः ? किं समभिव्याहारोज्जीवितेन[1] बलेन ? तेनैव वा बलेन ? प्रथमे सुहृदेवासि नः । द्वितीये तु समभिव्याहारमात्रेण शब्दशक्तिसञ्चारे लक्षणाऽङ्गीकारोऽपि दुर्बलः स्यादिति पश्यतिपर्यन्तविवरणं सतीति[2] पर्यन्तम् । श्रोतुरित्यादि चेष्टयेतिपर्यन्तविवरणमनेनेत्याद्यनुमायेति यावत् । इयं प्रवृत्तिरेतदनुगुण[3]बुद्धिपूर्विका, प्रवृत्तित्वात् , मदीयैवंविध[4]-प्रवृत्तिवत् । सा च बुद्धिरेतत्प्रयोगजन्या, एतदन्वयव्यतिरेकानुविधानादित्यनुमितिशरीरम् । तयोरित्यादि व्युत्पद्यत इत्यन्तमन्यथेत्यादि द्वयात्मिकामित्यन्तविवरणम् । अन्यथाऽनुपपत्त्येति कारिकापदस्यार्थोऽर्थापत्त्येति । नियामकमन्तरेण शब्दादर्थान्तरस्यापि प्रतीतिः प्रसज्येत[5] । तस्मादस्ति किञ्चिदनयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकतानियम-

---

१. 'समभिव्याहारोज्जीवितेन' इति शाकपार्थिवादिसमासाश्रये वृत्त्यन्तरस्य साहायकं सूचितं स्यात् । तच्च तुरीयवृत्तिवादाभ्युपगमपक्षेऽनुकूलमिति हि तात्पर्यम् ।

२. 'प्रत्यक्षेणात्र पश्यति' इति वृद्धकारिकायाः पूर्वार्धे स्थितस्य ग्रन्थस्य 'नयति सति' इति वृत्तिग्रन्थे लक्षणोद्देशपरं विवरणम् । एवमुत्तरत्र टीकाकृत्प्रदर्शितरीत्या ।

३. 'प्रवृत्तिरेव तदनुगुण' इति कपुस्तकेऽसङ्गतः पाठः ।

४. 'मदीयैवंविधी' इत्यशुद्धः पाठः कपुस्तके ।

५. अन्यथा इङ्गितभाषामयसंकेतस्यानित्यतया कस्यचिदर्थस्य केनाप्युक्तस्यापरैर्ग्रहीतुमशक्यता परापतेत् , अनादिसमयप्रवाहसाधितस्य संसार-

परतः 'चैत्र ! गामानय', 'देवदत्त ! अश्वमानय', 'देवदत्त ! गां नय' इत्यादिवाक्यप्रयोगे तस्य तस्य शब्दस्य तं तमर्थमवधारयतीति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोगयोग्यमिति

बीजमिति सम्बन्धग्रहणेन तद्विषयकसंस्कारापरपर्यायव्युत्पत्त्याधानम् । तच्चाविभक्तवाक्यतदर्थविषयमेव, तदानीं विभागज्ञानोपायाभावात् । नन्वेवं सम्बन्धनिश्चय आनन्त्यं स्यादित्याशङ्क्यातिप्रसङ्गनिवारकेण परत इत्यादिनाऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यन्तेन अर्थापत्त्यादि विवृणोति । यद्यपि व्युत्पत्तिर्वृद्धव्यवहारादेव, स च वाक्यस्वरूप एव[1], तथापि प्रचुरतरव्यवहारदर्शी यस्य पदस्यान्वये व्यतिरेके च यस्यान्वयं व्यतिरेकञ्च पश्यति तयोर्वाच्यवाचकतालक्षणं नियामकमर्थापत्त्याऽवधारयति । ततश्चापूर्वप्रयोगेष्वपि न व्यामुह्यतीत्यर्थः । इतीति । यस्मादेवं

नियमस्योच्छेदः स्याच्च । बुद्धिप्रवृत्त्योः समानविषयत्वं स्वाभाविकमेव, शब्दस्तु स्वरूपमात्रेणैवार्थप्रतिपादने निमित्तं बालवृद्धयोरविशेषप्रसङ्गादिति च प्रमाणसिद्धन्यायावुररीकृत्यैषा वाच्यवाचकनियामकव्यवस्थाऽव्याहता शाब्दव्यवहारानुविधायिनी सङ्गतिश्च सुस्थिद्धेति सर्वं सुस्थितम् । आदौ निर्विभागेन वाक्येन कस्यचित्तदाश्रयस्य निर्विभागस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वमवधार्य पश्चादावापोद्वापद्वारेण पदानां व्यस्तानामर्थग्रह इति चाभियुक्तानां सिद्धान्तः । पुरुषवाक्येऽपौरुषेयवाक्येष्विव स्थितार्थसंश्रितत्वं नाप्रमाणपराहतमिति च मीमांसकसिद्धान्तस्त्वेतदनुकूल एव । तथा चैषामुक्तयो युक्तयश्च—

व्यवहारेषु वृद्धानां वाक्यश्रवणभाविषु ।
आवापोद्वापभेदेन पदानां शक्तिनिश्चयः ॥
तेनार्थे निश्चिते पश्चात् सोऽर्थो वाक्यस्य गम्यते ।
तस्यां दशायां वाक्यस्य तस्य स्यादनुवादिता ॥ इति ।

१. 'एव' इति कपुस्तके नास्ति ।

वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यत इति विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदार्थानां वैशिष्ट्यम् ।

व्युत्पत्तिप्रकारस्तस्मादन्वितैः पदार्थान्तरसंसृष्टैः पदार्थैः सह पदानामन्वितानां समभिव्याहृतानामेव सङ्केतः सम्यक् केतनं ज्ञापनमिति व्युत्पत्त्या वाच्यवाचकतारूपः सम्बन्धो गृह्यते । किमिति समभिव्याहृतानामेव पदानां समयग्रह इत्याह—वाक्यस्थितानामेवेति । वाक्यतयैकार्थप्रतिपत्त्यनुगुणतया स्थितानामेवेत्यर्थः । एतदपि कुत इत्याह—वाक्यमेवेति । न त्वेकं पदं विशकलितानि वा पदानि प्रयोगयोग्यमिति[1] हेतोः प्रयोगादेव च सम्बन्धनिश्चय इति भावः । अत्र हेतुः—प्रवृत्तीति । परबोधनाय शब्दप्रयोगः । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्त्यभिप्रायकमेवेत्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामित्यनन्तरमिति[2] पाठाभावे इतेर्वा पूर्वावच्छेदकमात्रत्वे प्रकारार्थत्वे च सरलैव योजना । एवं विक्षिप्ततया प्रतिपाद्याननूद्य सारमाह—इतीति । इति हेतोः । विशिष्टा गुणप्रधानभावेन परस्परान्विता एव पदार्था पदैर्विशिष्टतया प्रथमत एवोपनीता वाक्यार्थः । समुदितानां पदानामेवार्थो न पुनरर्थप्रत्ययावान्तरव्यापाराणाम् । न तु पदार्थानां विशकलिततया

---

१. प्रयोगयोग्यानीति प्रयोगसिद्धं रूपम् । न पदमिति यदप्यर्थप्रकरणादिगम्यं पदार्थान्तरसहकृतपदं प्रयुञ्जते, तदपि वाक्यमेव । यदाहुः—संहत्यार्थमभिदधति पदानि वाक्यम्, एकार्थपरः पदसमूहो वा वाक्यमिति विवेकग्रन्थोऽत्रानुशीलनीयः ।

२. इतिपदस्याश्रवणेऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामिति वाक्यच्छेदः । अन्यथा तु 'इति'त्रिकसमन्वितं परत इत्यादि वैशिष्ट्यमित्यन्तमेतद्वाक्यम् । तत्रादिमस्य 'इति'पदस्यार्थश्चण्डीदासेन निपुणमेव दर्शितः । इतरत् 'इति'-पदद्वयं हेत्वर्थे । खपुस्तके 'इतेर्वा' इति स्थले 'इत्येवा' इत्याकारो लिपिकरप्रमादकृतो विकृतः पाठः ।

यद्यपि वाक्यान्तरप्रयुज्यमानान्यपि प्रत्यभिज्ञाशरीरेण तान्येवैतानि पदानि निश्चीयन्त इति पदार्थान्तरमात्रेणान्वितः सङ्केतगोचरः, तथापि सामान्यावच्छेदि[1]तो विशेषरूप एवासौ प्रतिपद्यते, व्यतिषक्तानां पदार्थानां तथाभूतत्वादित्यन्विताभिधानवादिनः ।

प्रथमं पदैरभिहितानां वैशिष्ट्यं पश्चाद् वृत्यन्तरबोध्यं संसर्गमात्रं विशिष्टव्यवहारयोग्यम् ।

ननु यथा संसर्गमात्रमव्यवहार्यं तथा कारकसामान्यान्वितक्रियासामान्यमपि । न च भवत्पक्षेऽपि विशेषविषयिण्यभिधा, सम्बन्धाग्रहणाशक्यत्वप्रसङ्गादित्याह—यद्यपीत्यादि तथाभूतत्वादित्यन्तम् । प्राचीनेदानीन्तनदशाविशिष्टधर्मिबोधः प्रत्यभिज्ञा, सा चासौ प्रत्ययश्चेति कर्मधारयः । तस्याः शरीरं तेन तान्येवैतानीति निश्चीयन्तेऽबाधिततया निश्चयरूपया विषयीक्रियन्त इति हेतोरेकदेशमात्रेण प्रतिबन्धविरहात् सामान्यमात्रविषयताविश्रान्तेरित्यर्थः । सामान्यावच्छेदितोऽभिहितसामान्याविनाभावलभ्यः । विशेषरूपः प्रकृतविनियोगयोग्यः । असौ कारकान्वितक्रियाभिन्नः । प्रतिपद्यते[2] पदैः । अत्र हेतुः—व्यतिषक्तानां गुणप्रधानभावेनान्वितानां पदा[3]र्थानां तथाभूतत्वात् प्रकृतविशेषात्मकत्वात् । गुणप्रधानभावेनान्वय आकाङ्क्षादिवशादित्यभिप्रायः ।

---

१. 'सामान्यावच्छादितः' इत्यपरैर्गृहीतः पाठः ।

२. 'प्रतिपाद्यते' इति वा पाठः ।

३. 'पदार्थानाम्' इति खपुस्तके नास्ति । 'प्रकृतविषयात्मकत्वात्' इति खपुस्तके पाठः । 'विशेष एव पर्यवसानात्तदतिक्रमेऽनुपस्थितकल्पने च प्रमाणाभावात्' इति श्रीधरकृतविवरणे कारणनिर्देशः ।

४. मतेऽस्मिन्नन्वितेष्वेव पदेषु घटादिषु घटादिपदानां शक्तिः । शाब्दबोधे तु आकाङ्क्षादिवशाद् वृत्तित्वादिविशेषरूपमेव भासते । आकाङ्क्षादिवशादेवान्वयविशेषभानमिति गुणप्रधानभावेनार्थबोधः (२२१ पृ० टीका) । अत्रारुचिस्तु द्वितीयोल्लास एव सूचिता ।

तेषामपि मते सामान्यविशेषरूपः पदार्थः सङ्केतविषय इत्यतिविशेषभूतो वाक्यार्थान्तर्गतोऽसङ्केतितत्वादवाच्य एव यत्र पदार्थः प्रतिपाद्यते तत्र दूरेऽर्थान्तरभूतस्य 'निःशेषच्युत' इत्यादौ विध्यादेश्चर्चा ।

पदानामिति पाठे[१] व्यतिषक्तानां समभिव्याहृतरूपाणां पदानां तथाभूतत्वात् समभिव्याहारमाहात्म्येन तथाभूतार्थप्रतीतिक्षमत्वा[२]दिति नेयम् ।

एवमनूद्यमुक्त्वा विधेयमाह—तेषामपीति । अन्विताभिधानवादिनाम् । सामान्यविशेषरूप इति । प्रकृतविशेषस्य[३] सङ्केतकालासन्निहितत्वात्सामान्यरूपः, पदार्थान्विततया च विशेषरूपः । पदार्थ एकैकपदबोध्यः । अतिविशेषभूत इति । प्रकृतोपयोगिशरीरः । तदेवाह—वाक्यार्थान्तर्गत[४] इति । संयुज्यमानक्रियाकारकविशेषार्थको योऽसौ समुदितशरीरो वाक्यार्थ उच्यत इत्यर्थः । अवाच्य एव प्रतिपाद्यते[५] व्यवह्रियते बोध्यते वा पदैः । अर्थान्तरभूतस्य संसृष्टोपात्तपदार्थातिरिक्तस्य । विध्यादेरित्येकदेशिदिशा । व्यङ्ग्यस्य वस्तुतो लक्ष्यस्य सतः प्रयोजना[त्म]नो व्यञ्जकस्य । एतच्च रहस्यं संगोप्याभिधान[६]मूलप्रकरणविनिवेशः समर्थनीयः ।

---

१. एवं वृत्तिकूटेऽस्मिन् सन्दर्भे कानिचित् पाठान्तराणि टीकाकृता दर्शितानि, यान्यन्यत्र नोपलभ्यन्ते । विचारबहुलेऽस्मिन् प्रकरणे वैशद्यसम्पादनाय केैश्चिद् ग्रन्थाध्यापननिरतैः कदाचिदनेकधा चेष्टितम् । तस्य वा विजृम्भितमेतत् स्याद्यथाऽन्यत्रेति विभाव्यते । श्रीविद्याचक्रवर्तिनस्तु 'व्यक्तिषक्तानां तथाभूतत्वात्' इति सविशेषणमविशेष्यं पाठमङ्गीकुर्वन्ति ।

२. 'प्रतिपत्तिक्षमत्वात्' इति ख पुस्तके पाठः ।

३. 'प्रकृतिविषय' इति कपुस्तके इह चान्यत्र पाठः ।

४. 'वाक्यानन्तर्गत' इति केचित् पठन्ति ।

५. 'प्रतिपद्यते' इति वा पाठः ।

६. 'एतच्च रहस्यं संयोगव्यभिधानमूलैः' इत्यादिरस्पष्टः खपुस्तके पाठः ।

अनन्वितोऽर्थोऽभिहितान्वये, पदार्थान्तरमात्रेणान्वितस्त्वन्विताभिधाने, अन्वितविशेषस्त्ववाच्य एव इत्युभयनयेऽप्यपदार्थ एव वाक्यार्थः ।

सम्प्रति हवनकरीत्या[१] मतद्वयमनूद्य वृत्त्यन्तराङ्गीकार आवश्यक इत्युपसंहरति—अनन्वित इति । सर्वथेति शेषः । पदार्थान्तरमात्रेण[२] सामान्यरूपेण पदान्तरार्थेनान्वितः सामान्यरूप एव अन्वितविशेष इति—अत्रान्वितपदात्पूर्वं प्राकरणिक (०क इति ?) विशेषेति (विशेष इति) परतः प्राकरणिक इति शेषः । तुर्व्यतिरेके । अवाच्य एव व्यङ्ग्य एव । अपदार्थ एव अभिहितपदार्थान्तरव्यापारकतया पदमात्रालभ्य एव । वाक्यार्थो वाक्येन प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यतयाऽर्थ्यमान उद्दिश्यमानः । नन्वन्विताभिधानवादे [३]गामानयेत्यादिषु गोमहिषतुरगादिविषयकनिखिलानयनादिक्रियाव्यक्तिनिष्ठानयनत्वादिसामान्येनान्वितमानयनं न बलवन्न च मोचनाद्यनेकक्रियाऽधिष्ठानसकलगवादिव्यक्तिप्रवृत्तिनिमित्तं गोत्वादिसामान्यं गवादिपदवाच्यम्, एवमानयनादिपदेनापि अनेककारकनिष्ठसामान्यान्वितमनेकविषयकानयनादिनिष्ठसामान्यं वाच्यमङ्गीकार्यम्, न च सामान्ययोरन्योऽन्यमन्वयः सम्भवति, व्यक्तिद्वारकान्वयस्तु व्यक्तीनामसामयिकतया नाभिधेयत्वेन निरस्त इति चेत्, किं पुनरतः ? प्रभाकरीयान्विताभिधानदौर्बल्यमिति चेत्, किमस्माकमनया परगृहचिन्तया ? यथा तथा प्राचीनतन्त्रपूर्ववृत्तिबोध्यो वाक्यार्थ इत्येतावानेव हि ध्वनितन्त्रसारः । यदि तु प्राभाकरैः सार्धं विजिगीषुकथाकण्डूदुर्द्धरो दाहः, तदा

---

१. 'ग्रहणकरीत्या'इतिप्रायः ख० पाठः । मतद्वयस्यैकत्रोपसंहरणपरैषा वचोभङ्गिः । यथा च हवने पूर्णाहुतिरूपे विधाने सर्वस्यैव युगपदावाहनं तथैवात्रापीति विमर्शनार्था रीतिः सम्भाव्यते । 'ग्रहणक?-रीत्या'इति पाठान्तरं चामुमेवार्थं सूचयति ।

२. 'पदार्थान्तरबाह्येन' (वाच्येन) इति ख० पाठः ।

३. 'अन्विताभिधाने' इति ख०पाठः ।

यदप्युच्यते 'नैमित्तिकानुसारेण निमित्तानि कल्प्यन्ते' इति, तत्र निमित्तत्वं कारकत्वं ज्ञापकत्वं वा ? शब्दस्य प्रकाशकत्वान्न

तानेव मृगयितुं राढादि[1]राष्ट्रं गच्छेति व्यङ्ग्य एव सर्वो वाक्यानामर्थ इति निर्विवादमदः ।

ये तु गुरुदर्शनैकदेशिनः पीनस्य दिवाभोजननिषेधे रात्रिभोजनाक्षेपवच्छब्द-निमित्तकप्रतीतेर्यथा यथा दर्शनं तथा तथोपात्तेन शब्देन तदनुगुण-

१. 'रागादि' इतिप्रायः कपुस्तकेऽसङ्गतः पाठः । दक्षिणराढाप्रदेशस्थस्याधिगत-प्राभाकरादिमीमांसकमतसर्वस्वस्याहङ्कारभूयिष्ठता स्वमतस्थापने साटोप-निर्बन्धो मदान्ध्यं चेतरत्राप्युल्लिखितं दृश्यते । तथा च चण्डीदासात् किञ्चि-दपि प्राचीनतरस्य विविधशास्त्रनिपुणस्य श्रीकृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयेऽ-हङ्काराख्यस्य पात्रस्य वर्णने, "यथैष—ज्वलन्निवाभिमानेन ग्रसन्निव जगत्त्र-यीम् । भर्त्सयन्निव वाग्जालैः प्रज्ञयोपहसन्निव ॥ तथा तर्कयामि नूनमयं दक्षिणराढाप्रदेशादागतो भविष्यतीति" । तस्य च वचनोपन्यासे "अहो मूर्ख-बहुलं जगत् । तथाहि—नैवाश्रावि गुरोर्मतम्' इत्यादौ विजिगीषुकथाकण्डू-दुर्धरस्य दाहस्य संसूचनम्" (प्रबोधचन्द्रोदये द्वितीयाङ्के २-३ श्लोकौ) । तत्रान्त्ये श्लोके गुरुमतप्रतिष्ठापयितृमूर्धन्यस्य गौड़मीमांसकचक्रधुरीणस्य शालिकानाथस्य गुरुमते निबन्धकर्तुः सिद्धान्तरहस्यकृतो महोदधेस्तौ-तातिकमततिलकादिग्रन्थप्रणेतुरुत्कलविषयेति प्रथितस्य राढीयचूडामणेर्भट्ट-भवदेवस्य च स्मरणम् । शेषोक्तस्य विदुषो ग्रन्थे सादरं साटोपमतोज्जृम्भणं तत्र पुष्पिकायां दृष्टम् "यो नाम कश्चिदिह संविदितं प्रमेयं ग्रन्थान्तरे लिखति वा वदति स्वयं वा । मत्कर्तृतामननुकीर्त्य स कीर्तिलोपान्निःसन्तति-र्जगति जन्मशतानि भूयात्' इति 'गौडराष्ट्रमहङ्कारोत्पत्तिस्थानम्' इति कस्यचित् प्रबोधचन्द्रोदयटीकाकर्तुश्चण्डीदासस्य चात्र मन्तव्यमुपरितनं द्रढयति । आलङ्कारिकनिबन्धे मीमांसकमतनिष्कर्षानुशीलनं नैकान्तोपयोगि तात्कालिकजिज्ञासूनां रहस्यमेतन्न दुरासदमिति चात्र मन्तव्ये औदासीन्य-प्रकटने बीजम् । चण्डीदासोऽपि प्रबोधचन्द्रोदये टीकां चकारेति चात्रोपोद्घाते द्रष्टव्यम् ।

कारकत्वम्, ज्ञापकत्वन्तु अज्ञातस्य कथम् ? ज्ञातत्वं च संकेतेनैव, स चान्वितमात्रम् । एवं च निमित्तस्य नियतनिमित्तत्वं यावन्न निश्चितं तावन्नैमित्तिकस्य प्रतीतिरेव कथम् ? इति 'नैमित्तिकानुसारेण निमि-त्तानि कल्प्यन्ते' इत्यविचारिताभिधानम् ।

शब्दान्तरं भट्टनयवत् । यद्वा वाक्यार्थबोधनानन्तरं वस्त्वन्तररूपः स एवार्थो व्यापारमन्तरेणाक्षिप्यत इत्याहुस्तान् प्रत्याह—यदपीति । तत्र वाक्ये चेति[1] भव-त्पक्षानुसारेण शब्दस्य वाक्यार्थानन्तरबोध्यवस्त्वलङ्कृती प्रति द्विधाऽपि निमित्तत्वं नास्तीत्यर्थः । प्रकाशकत्वादिति । न खलु शब्दो घटादिकमर्थं दण्डादिवज्जनयति, किन्तु प्रदीपादिवत् प्रकाशयत्येव तं [2]प्रज्ञातस्य । कथमिति ? प्रत्यक्षेतरप्रमाणानां ज्ञान-करणत्वाभ्युपगमे ज्ञात एव शब्दोऽर्थप्रतिपत्तिसमर्थः । न च शब्दस्वरूपमात्रज्ञान-मात्रादर्थप्रतिपत्तिः सम्भविनी, व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोरविशेषप्रसङ्गात् । तस्माद् व्यञ्जनाविद्वेषिणां गुरूणां मते मुख्यार्थे साक्षात्सम्बन्धस्य परत्र तु मुख्यार्थसम्बन्धस्य परिज्ञान एवार्थसम्प्रत्ययो निर्वहति । न च प्रकृते तथा सम्भवतीति पूर्वस्य भावात्, द्वितीयस्या[3]संवेदनात् । संवेदनं तु न सम्भवति, उभयसंवित्तिसाध्यत्वाद् व्यङ्ग्यसंवेदनोपायविरहाच्च । तदिदमाह—ज्ञातत्वञ्चेति । सम्बन्धितयेति शेषः । संकेतेनैवेति-साक्षान्मुख्यार्थबाधादिरूपेणेत्यर्थः स च संकेतः । अन्वितमात्रे पूर्वोक्त-दिशा । एवञ्च सम्बन्धप्रत्ययाभावाद् निमित्तस्य शब्दस्य नियतनिमित्तत्वं नियामक-सम्बन्धशालित्वम्, न निश्चितं न प्रमितम् । नैमित्तिकस्य विवादविषयस्य । कथ-मित्यनन्तरमुपसंहारस्यादौ । तस्मादिति शेषः ।

१. वेति क० पाठः ।

२. 'तं अज्ञातस्य' इति क० पाठः ।

३. 'सम्भवति यस्य' क० त्रुटितः पाठः ।

ये त्वभिदधति—'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारः' इति, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति च विधिरेवात्र वाच्य इति; तेऽप्यतात्पर्यज्ञास्तात्पर्यवाचोयुक्तेर्देवानांप्रियाः । तथा हि—'भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्यायोपदिश्यते' (शाबरभा० ३।४।४१) इति कारकपदार्थाः क्रियापदार्थेनान्वीयमानाः प्रधानक्रियानिर्वर्त्तकस्वक्रियाऽभिसम्बन्धात्

अयमभिसन्धिः—धर्मिकल्पनाद् वरं धर्मकल्पनमिति नीत्या शब्दान्तरस्याश्रूयमाणस्याभावेन श्रूयमाणस्य चाकिञ्चित्करतया व्यापारकमन्तरेण शब्दार्थप्रत्ययाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्गभीत्या च तस्यैव शब्दस्याभिधानलक्षणातिरिक्तो व्यापारः कल्प्यते । वाक्यार्थपाश्चात्त्यप्रतीत्योर्वस्त्वलङ्कृत्योर्वाक्यार्थत्वे तूक्त एव न्यायः । तस्य सम्बन्धग्रहणापुरस्कारेणाप्यर्थप्रतीतिजननं धर्मिग्राहकप्रामाण्यगम्यमेव । अर्थापत्तिपक्षस्तु वस्त्वलङ्कृत्योर्वाक्यार्थस्य स्वातन्त्र्यविश्रामाभावविरहेण वाक्यार्थोक्तिप्रतीतेरेवापर्यवसानेन निरस्त इति नात्रामर्षदुर्विलासः कार्यः ।

अथैकदेश्यन्तराणां युक्तिद्वयं परस्परोपकारकमुपन्यस्य दूषयति—ये त्विति । यथा खल्विषुर्धनुष्मता मुक्त एकेनैव वेगव्यापारेण वैरिणः कवचत्वगादिकं सर्वमेव निर्भिनत्ति, तथा शब्दोऽप्येकेनैवाभिधाव्यापारेण यावदुद्देश्यं प्रकाशयति । यत्परः यदुद्देश्येन प्रयुक्तः शब्दः स शब्दार्थः शब्देनावश्यबोध्यः, अन्यथा तत्प्रयोगवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, शब्दस्यैवंविधस्थले विवादविषयवस्त्वलङ्कृतिप्रधानत्वस्य निर्विवादत्वात् । तन्मुखप्रेक्षिणा तेनान्तरविश्रामरहितेन[2] झटित्येव तात्पर्यप्रतीतिः क्रियत इति किमत्र व्यापारान्तरकल्पनया । विधिरेवेत्येवकारो व्यत्ययेन योज्यः । अत्र 'निःशेष' इत्यादौ

१. एते हि प्राभाकराः । तथा च लोचने प्राभाकरदर्शनेऽपि दीर्घदीर्घो व्यापारो निमित्तिनि वाक्यार्थे । भट्टनायक एषां प्रवरप्रतिनिधिरिति तु कैश्चिन्मन्यते ।

२. तेनार्थान्तरावहितेन—ख०पा० ।

साध्यायमानतां प्राप्नुवन्ति । ततश्चादग्धदहनन्यायेन यावदप्राप्तं तावद्विधीयते । यथा ऋत्विक्प्रचरणे प्रमाणान्तरात् सिद्धे "लोहितोष्णीषा ऋत्विजः प्रचरन्ति" इत्यत्र लोहितोष्णीषत्वमात्रं विधेयम्,

विधिर्वाच्य एवेत्यर्थः[1] । तत्तेन बुद्धिस्थप्रकारेण तात्पर्यवाचोयुक्तेस्तात्पर्यशब्दस्य[2] तात्पर्यज्ञानविषयवेदिनो देवानांप्रियाः पशवः ।

एतदेवोपपादयति—तथा हीति । अयमत्र तात्पर्यार्थः—किमेकया वृत्त्या युगपदेव तावत्पर्यन्तप्रतीतिः, क्रमेण वा ? नाद्यः, पदार्थस्मृतिवाक्यार्थप्रतीतिव्यङ्ग्यप्रतीतीनां हेतुफलभावाङ्गीकारात्, एकवेदनपक्षे च तदभावात् । एककालवेदनं न त्वेकवेदनमिति चेत् ? न, वेदनानामेकाधिकरणानामेककालीनत्वाभावात्, भावेऽपि पूर्वापरकालीनत्वलक्षणहेतुफलताविरोधात् । द्वितीये तु विरम्यापि पुनरुज्जीवति शक्तिरविरतैव वा क्रमशो विज्ञानमुत्पादयति ? आद्ये सिद्धान्तव्याकोपः । न द्वितीयः, ज्ञानजननस्यैव विरामार्थत्वात् । अन्यथाऽभिधयैवाविरतया संसर्गयोग्योऽर्थ उपनेष्यत इति परिहारलक्षणाङ्गीकृतिव्यसनम् । तदिदं कुरुभक्तभोजिनः पाण्डवकार्यकरणं यदयं भवद्भिः प्रयत्नपरिपालितोऽपि विरम्य व्यापारनिषेधोऽस्मदीयपक्षमुज्जीवयतीति । भवतु तर्हि तात्पर्यं नाम द्वितीयं लक्षणाऽपरपर्यायं भट्टादितन्त्रप्रसिद्धमेव शक्त्यन्तरम्, न त्वदृष्टाश्रुतं व्यञ्जनमिति चेत् ? न, तस्यापि तावत्पर्यन्तप्रसारविरहात् । तदिदमाह—भूतेत्यादि । भूतानि कारकाणि

१. न केवलं तस्याधमस्यान्तिकं गताऽसि, अपि तु रन्तुमेव गताऽसीति विधिस्तात्पर्यबलादायातीति तेषामाशयः । स च न सम्यक् । यथा दध्ना जुहोतीत्यादौ दध्नः करणत्वमात्रं न तु दधिहोम एवाव्यभिचारी विधिरिति, एवमत्र रमणं न तात्पर्यत आयाति । यथा पशुना यजेतेत्यादावुपादेयगतसंख्याया विवक्षिततदितरत्वविचारे मीमांसकैश्चेष्टितं तद्वदिहापि । वाक्यपदीये वैयाकरणमतोट्टङ्कने जातिसमुद्देशप्रकरणे (३.५२-५७) भगवता भर्तृहरिणाऽप्येवमेव निरधारि ।

२. तात्पर्यशब्दप्रयोगस्य—ख० ।

हवनस्यान्यतः सिद्धेः। "दध्ना जुहोति" इत्यादौ दध्यादेः करणत्वमात्रं विधेयम्। क्वचिदुभयविधिः। क्वचिन्त्रिविधिरपि। यथा 'रक्तं पटं वय' इत्यादौ एकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा, ततश्च 'यदेव विधेयं तत्रैव तात्पर्यम्' इत्युपात्तस्यैव शब्दस्यार्थे तात्पर्यं न तु प्रतीतमात्रे। एवं हि 'पूर्वो धावति' इत्यादावपराद्यर्थेऽपि क्वचित्तात्पर्यं स्यात्।

सिद्धरूपाणि भवत् क्रियारूपं साध्यं तेषां समुच्चारणे समभिव्याहारेण तद्वाचकपदानामुच्चारणे भव्यतया समुदितकारकात्मकसाध्यपरतया[1] अन्वीयमानाः स्वसन्निवेशेन विस्पष्टाकारतामुपनयन्तः। स्वक्रियेति। 'सव्यापारं कारकम्' इति रीत्याऽर्थक्रियाद्वारा प्रधानक्रियायामभिसम्बन्धात्। साध्यायमानतामिति। यद्यपि कारकस्वरूपं पूर्वसिद्धमेव, तथापि क्रियावत एव कारकत्वात् क्रियायाश्चाभूत्वाभावित्वात् तान्यपि तदाकाराणि न पूर्वसिद्धानीति भावः। तथा हि—'गामानय' इत्यादौ गोविषयकमानयनं यथा पूर्वासिद्धम्, तथानयनविशिष्टापि गौरिति द्वयोरप्यपूर्वत्वं विशिष्टाकारस्य घटितोभयशरीरत्वात्। किमतो यद्येवमित्याह—ततश्चेति। सत्यपि पूर्वपदार्थानां विध्यर्थत्वे योऽर्थः प्रमाणान्तरेणाप्रसिद्धः स एव विधीयते प्राधान्येनोपदिश्यते, अन्यत्र तु दग्धे दहनवदुपदेशस्य वैयर्थ्यात्। तदुक्तम्—"अप्राप्ये हि शास्त्रमर्थवत्"। एतदेव प्रपञ्चयति—यथेति। एकविधिरित्यादावेकद्विसर्वाप्राप्तिदशायाम्। एवं पूर्वपक्षिणः पक्षस्थलीकृत्य परिहारमाह–ततश्चेति। तात्पर्यं वाक्यस्यार्थसमर्पणम्, शेषाणां पदार्थानां तदवच्छेदकमात्रत्वात्। तथा हि—'दध्ना जुहोति' इत्यादौ दधिकरणस्य होमस्य यद्यपि विधेयता, तथापि सूक्ष्मदृशाऽङ्गानां प्राधान्याप्राधान्यचिन्तने[2] शब्दशक्त्या विशेषरूपस्य होमस्य प्राधान्येऽपि तस्यान्यतः प्रतीते-

१. **शबरभाष्यीयग्रन्थोऽयं "कृतत्वात्तु कर्मणः सकृत् स्याद् द्रव्यस्य गुणभूतत्वात्" इति मीमांसासूत्रप्रपञ्चनार्थः। मीमांसकनये क्रियैदंपर्याद् वाक्यस्य क्रियाप्राधान्यम्। यदाहुः—"साकाङ्क्षावयवं भेदे परानाकाङ्क्षशब्दकम्। क्रियाप्रधानं गुणवदेकार्थं वाक्यमिष्यते"॥ इति।**

२. **प्राधान्याप्राधान्यविचार—ख० पाठः।**

यत्तु 'विषं भक्षय मा चास्य गृहे भुङ्क्थाः' इत्यत्र 'एतद्गृहे न भोक्तव्यम्' इत्यत्र तात्पर्यमिति स एव वाक्यार्थ इत्युच्यते, तत्र चकार एकवाक्यतासूचनार्थः। न चाख्यातवाक्ययोर्द्वयोरङ्गाङ्गिभाव इति विषभक्षणवाक्यस्य सुहृद्वाक्यत्वेनाङ्गता कल्पनीयेति 'विषभक्ष-

व्यपदेशवैयर्थ्येन करणभूतस्य दध्न एवावगत्याऽप्राधान्यम्, ततश्च तादृश एवार्थे भगवती तात्पर्यशक्तिर्विश्रान्तिमर्हति, न पुनरनुपात्तवाचकपदे वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरं यतः कुतश्चित् प्रतीयमानेऽर्थान्तर इति भवद्भिरुपगन्तुं युक्तम्, तथा सत्यतिप्रसङ्गादित्याह—एवं हीति। अपराद्यर्थेऽपि पूर्वाद्यर्थविधिभावेनाक्षिप्ते—क्वचिदिति। भवताऽपि तात्पर्यविषयतयाऽनङ्गीकृते प्रधानभूते वाक्यार्थे। तात्पर्यवृत्तिश्च प्रकृतमात्रापेक्षया यथाकथञ्चित्। वस्तुतस्तु पूर्वोक्तमेवानुसन्धेयम्। नन्वपराद्यर्थसाधारणयोर्वस्त्वलङ्कृत्योर्मा भूत्तात्पर्यम्, प्रधानभूतायास्तु कुतो न स्यादिति चेत्? सत्यम्, अनुपात्तवाचकत्वात्तयोर्वाचकानुपादानेऽपि तयोः प्राधान्यं निर्विवादमेवेति प्रसरत्येव तत्र तात्पर्यमिति चेत्? किमिदं तात्पर्यं नाम? वाक्यप्रयोगतादर्थ्यं वा, तात्पर्याख्यशब्दव्यापारविषयत्वं वा? आद्ये नीरसदशायां न विवादः, रसवति तु रसस्यैव प्राधान्यात्तदपि विचारकुक्षिनिक्षिप्तम्। तिष्ठतु रसस्थलम्। नीरसे भवेत्तयोः प्राधान्यादेवमस्तु द्वितीय इति चेत्? न, विकल्पासहत्वात्। तथा हि—भट्टादिप्रसिद्धद्वितीयलक्षणातात्पर्यं वृत्त्यन्तरमेव वा तन्नामकम्? नाद्यः, तस्योपात्तपदार्थसंसर्गमात्रे संसृष्टाकारप्रधानपदार्थे वा परिक्षीणत्वात्। न द्वितीयः, नाममात्रेणैव विसंवादात्।

ननु यद्यनुपात्तपदेऽर्थे तात्पर्यं न व्याप्रियते किं तर्ह्युपात्तपद एव। तदा 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्यादौ विषभक्षण एव तात्पर्यं स्यादित्याह—यत्त्विति। स एव वाक्यार्थो वाक्योद्देश्य इति तत्र तात्पर्यं शब्दस्य तत्प्रवणत्वमित्युच्यत इति योजना। चकार इति। 'विषं भुङ्क्ष्व' इत्येवं सकृदुच्चरितं हि नैतावन्मात्रेण निराकाङ्क्षमिति समनन्तरमुच्चरितेन 'मा च' इत्यादिनैकवाक्यभूयं भजते। तच्च विशिष्टाकारैकार्थबोधकत्वेनैव। यदाह भगवान् जैमिनिः—"अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे

णादपि दुष्टमेतद्गृहे भोजनमिति सर्वथा माऽस्य गृहे भुङ्क्थाः' इति उपात्तशब्दार्थे एव तात्पर्यम् ।

यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरं यावानर्थो लभ्यते तावति शब्दस्याभिधैव

स्यात्'' इति[1] (७।०) । एकार्थप्रतिपादकता चावान्तरवाक्ययोर्द्वयोरपि प्राधान्येन निर्वहतीति यत्तद्वाक्यवदङ्गाङ्गिभावः कल्पनीयः । तत्रापि च 'मा च' इत्याद्यर्थस्या-प्राकरणिकतया विधेयभावात् प्राधान्येनाङ्गित्वम्, इतरस्य तु विपर्ययादनूद्यत्वेनाङ्गत्वं सुहृद्वाक्यत्वेनानूद्यवाक्यत्वेन । अङ्गाङ्गिभावः परस्परापेक्षया प्रकर्षनिकर्षनियत एव । प्रकर्षनिकर्षौ च प्रकृते विधिनिषेधवशान्निन्दाविषयावेव । ततश्चैतल्लभ्यत इत्याह—विषभक्षणादिति । दुष्टं निन्दितम्, दुष्टमेतद्गृहे भोजनमितीत्यनन्तरं व्यङ्ग्यमिति शेषः । तत्रापि पार्यन्तिकीं कक्षामाह—सर्वथेति । सर्वावस्थास्वपीत्यर्थः । भुङ्क्था इत्यनन्तरमित्यपि व्यङ्ग्यमिति शेषः । इत्यनेन नयेनोपात्तानामेव शब्दाना-मर्थे संसर्गमात्रे संसृष्टाकारे वा समवभानमात्रे तात्पर्यं द्वितीयलक्षणाख्यं पर्यव-स्यति । विवादविषये त्वर्थे तात्पर्यविषयत्वाभिधानं व्यञ्जनाया एव नामान्तराभिप्राये-णेति भावः । सरलयोजना तु 'तद् भुङ्क्ष्व' इत्युपात्तपदस्य भक्षणादपीत्ययं न साक्षादर्थ इति निरस्ता[2] ।

एवमियता प्रबन्धेन 'यत्परः' इत्यादि पश्चादुक्तमपि दृढप्रायतया पूर्वं परिहृत्य 'सोऽयम्' इत्यादि परिहृतप्रायमपि प्रकारान्तरेण परिहरति—यदि चेति । अनन्तर-

१. पूर्वमीमांसासूत्रानुयायित्वमैक्यम् 'एकतिङ्' इत्यादिमहाभाष्यवार्त्तिकलक्षणा-नुसारेण साधनीयम्, तत्र ''एकशब्दः समानवचनो न तु संख्यावाची'' इति कैयटमन्तव्यं सहायकम् । अत एवाभियुक्ताः—''न दूये नः पूर्वं नृपतिमन-रण्यं यदवधीद्'' (६।४८) इत्याद्यनर्घराघवीयपद्यांशे आपाततो द्विवाक्यत्वेऽपि साकाङ्क्षत्वेनैकवाक्यतया 'न' इति वाक्यादौ प्रयोगो न दुष्ट इत्याहुः ।

२. साक्षादर्थ इति । साक्षादित्यव्यवहितार्थसूचनेनाभिधागम्योऽर्थ इत्यभिप्रायः । सरला योजना निरस्तेत्यन्वयः ।

व्यापारः, ततः कथं 'ब्राह्मण पुत्रस्ते जातः ब्राह्मण कन्या ते गर्भिणी' इत्यादौ हर्षशोकादीनामपि न वाच्यत्वम् ? कस्माच्च लक्षणा ? लक्षणीयेऽ-प्यर्थे दीर्घदीर्घतराभिव्यापारेणैव प्रतीतिसिद्धेः । किमिति च श्रुति-लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां पूर्वपूर्वबलीयस्त्वम् इत्यन्विता-भिधानवादेऽपि विधेरपि सिद्धं व्यङ्ग्यत्वम् ।

मिति पश्चान्मात्रे न पुनरव्यवहितोत्तरकाले । हर्षेति । तेऽपि हि वाक्यार्थप्रतीति-जनिताः सामग्र्या अवगम्यन्ते । ननु भवत्पक्षेऽपि तादृशहर्षादि-प्रतीतेः शाब्दत्वं कुतो नाङ्गीक्रियते ? हर्षाद्युत्पत्तिविघ्नितप्रसरः शब्दव्यापारसन्तानो न पुनरुज्जीवतीति चेत् ? तर्हि मत्पक्षेऽप्ययं न्यायो न दण्डबाधित इत्याशङ्क्या-स्तामन्वाचयमात्रमेतदिति बुद्ध्या परिहारान्तरमाह—कस्माच्चेति । पृथगुच्यत इति शेषः । यदि [1]वाऽभिधायास्तात्पर्यस्य वा लिङ्गेन शब्दार्थप्रत्यायनसामर्थ्यं तदा श्रुत्यादिप्रमाणद्वारेण[2] विनियोगनियमः, तेषाञ्च समवाये पारदौर्बल्यम्, पूर्वपूर्वापेक्ष-योत्तरोत्तरेषामर्थविप्रकर्षादिति प्रक्रियाकल्पनं निरर्थकमेव, तत एव विनियोगनियमा-सिद्धेः सर्वत्राविशेषादित्याह—किमितीति । यद्वा लिङ्गादिभिः पर्यन्ते श्रुतेरेव कल्पनेति तस्या एव मुख्यत्वात् समवाये बलीयस्त्वमिति नये कल्पनीयायाः श्रुतेर-पदार्थत्वेन व्यङ्ग्यत्वमेव युक्तम् । तच्च व्यञ्जनाऽनङ्गीकारेण निर्वहतीत्याह—किमितीति । अस्मिन् पक्षे कुतो हेतोरित्यर्थः । ''श्रुतिर्द्वितीया क्षमताऽथ लिङ्गं वाक्यं पदान्येत्र तु संहतानि । सा प्रक्रिया या करणस्य काङ्क्षा स्थानं क्रमो योगबलं समाख्या ।'' इति श्रुत्यादिनिरुक्तिः । तत्र श्रुत्यादीनां विनियोगनियामकता यथा दर्शपौर्णमासयोः 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यादौ व्रीहीनामवघाते विनियोगो द्वितीयाप्रतिपन्न इति श्रौतः[3] ।

१. यदि चाभिधाया—क० ।

२. 'प्रमाणाङ्गान विनियोग' इत्यस्फुटः पाठः खपुस्तके, प्रमाणाङ्गानामिति स्यात् ।

३. द्वितीयान्तं पदं श्रुतिस्तृतीयान्तमपीति ...... तथा 'पशुना रुद्रं यजेत' इत्यत्र पशुनेति तृतीयाश्रुत्या रुद्रयागे पशोरङ्गभावः प्रतिपाद्यते । वाक्यपदीयग्रन्थोऽ-प्येतदनुकूलः । (वा० ४३।५५-५)

किञ्च 'कुरु रुचिम्' इति पदयोर्वैपरीत्ये काव्यान्तरवर्तिनि[1] कथं दुष्टत्वम् ? नह्यत्रासभ्योऽर्थः पदार्थान्तरैरन्वित[2] इत्यभिधेय एवेति एवमाद्यमपरित्याज्यं स्यात् । यदि च वाच्यवाचकत्वव्यतिरेकेण व्यङ्ग्य-व्यञ्जकभावो नाभ्युपेयते, तदाऽसाधुत्वादीनां नित्यदोषत्वं कष्टत्वादी-नामनित्यदोषत्वमिति विभागकरणमनुपपन्नं स्यात् । न चानुपपन्नं सर्वस्यैव विभक्ततया प्रतिभासात् । वाच्यवाचकभावव्यतिरेकेण व्यङ्ग्यव्यञ्जकताश्रयणे तु व्यङ्ग्यस्य बहुविधत्वात् क्वचिदेव कस्यचिदे-वौचित्येनोपपद्यत एव विभागव्यवस्था ।

बर्हिर्देवसदनं "दामि" इत्यत्र 'दामि' इति पदार्थसामर्थ्येन लवनलिङ्गेन बर्हिश्छेदेऽयं मन्त्रोऽवगम्यते । 'श्वेतच्छागमालभेत' इत्यादावेकवाक्योपात्ततया श्वेतस्य छागा-वच्छेदकता । 'समिधं यजति''तनूनपातं यजति' इत्यादीनां दर्शपौर्णमासप्रकरणपठितानां प्रकरणाकाङ्क्षया प्रकरणात्तत्रैव विनियोगः । याज्याऽनुवाक्यायुगले 'इन्द्राग्नी रोचना दिवः' इत्यादौ यथासंख्यं क्रमेणाङ्गता । हौत्रमौद्गात्रमाध्वर्यवमित्यादौ समाख्याया विनियोग इति, समवाये पारदौर्बल्यम् । यथा "ऐन्द्रया गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इति ऐन्द्रया ऋचा इन्द्रार्थप्रकर्षसामर्थ्यलक्षणाल्लिङ्गादिन्द्रोपस्थानप्राप्तिर्गार्हपत्यमिति द्वितीयश्रुत्या बाध्यते । एवमितरत्रापि । पूर्वपूर्वबलवत्तया श्रुतेः सर्वबाधकत्वम् । यदुक्तमत्रभवद्भिः[3]—"बाधिकैव श्रुतिर्नित्या समाख्या बाध्यते सदा । मध्यमानाञ्च बाध्यत्वं बाधकत्वं त्वपेक्षया" इति । उपसंहरति-इतीति । न केवलमभिहितान्वयेऽन्विता-भिधानवादेऽपि प्राचीनानामिदानीन्तनानाञ्च मते । 'निःशेष' इत्यादौ विधेरपि न केवलं सर्ववाक्येषु वाक्यार्थस्यालङ्कृतिध्वनिस्थले चालङ्कृतेरित्यर्थः ।

किञ्चेत्यादिना व्यञ्जनस्य तत्रावश्याङ्गीकार्यत्वादासान्तुष्टिकत्वाशङ्कां परिहरति । अन्तरं मध्यं विशेषो वा । पदार्थान्तरैरन्वित इति । न च कस्यचित् पदस्यार्थ इत्यपि द्रष्टव्यम् । इति हेतोः । अनभिधेय इति पाठे तु अन्वितः सन्नभिधेयो नहीति

---

१. 'काव्यान्तर्वर्तिनि' इति प्रचलितः पाठः ।

२. अनभिधेय एवेति प्रायिकः पाठः ।

३. अत्रभवद्भिः कुमारिलभट्टपादैः ।

"द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः" इत्यादौ पिनाक्यादिपदवैलक्षण्येन किमिति कपाल्यादिपदानां वाच्या-नुगुणत्वम् ?

अपि च वाच्योऽर्थः सर्वान् प्रतिपत्तॄन् प्रति एकरूप एवेति नियतोऽसौ । नहि 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यादौ वाच्योऽर्थः क्वचिदन्यथा

विशिष्टेन नञः सम्बन्धः । एवमादीति । काश्मीरभाषयाऽसभ्यताबोधकं रुचिं कुर्वित्यादि । [1]उत्कलभाषया तु [2]तवाण्डमर्वित्यादि । अपरित्याज्यं स्यात् , व्यञ्जनाऽनङ्गीकृतौ तु तत्प्रतीतेरसम्भवात् । अनित्यदोषत्वं रौद्रादावदुष्टत्वात् । अत्र खण्ड-पण्डितानामिष्टापत्तिशङ्कां परिहरति—न चेति । सर्वस्यैव गुणदोषत्वावेदिनः । विभक्त-तयास्वादव्याघातार्हत्वस्यासाधुतादौ सार्वत्रिकत्वेन कष्टत्वादौ च कादाचित्कत्वेन । त्वत्पक्षेऽपि नार्हति तर्हि विभाग इत्याह वाच्येत्यादि । व्यङ्ग्यस्य रसादेः । क्वचिदेवे-त्येवकारः प्रतिनियतरौद्रादिप्रकाशकः । कस्यचित् कष्टत्वादेरेव । तेन कष्टत्वादे रौद्रादावेव रौद्रादौ कष्टत्वाद्येवेति नियमद्वयम् । औचित्येनानुकूल्यात्तद्विपरीतस्य मृदुत्वादेरनानुकूल्याच्चेति भावः । उपपद्यत एवेति । असाधुत्वादीनां दूषकतायाः सर्वत्रैवानुभवसाक्षिकत्वेन तद्वैलक्षण्यादित्यर्थः ।

अनित्यदोषाणां क्वचिदानुगुण्यं लक्ष्यदर्शनेन द्रढयति—द्वयमिति । अन्यथेति[3]

---

१. एवं क० पाठः । 'तषा ते मर्वित्यादि' ख० पाठः । उभावपि पाठाव-संलग्नप्रायौ । 'चलण्डामरचेष्टितः' इत्यश्लीलदोषोदाहरणे दर्पणग्रन्थः ।

२. भवाण्डमर्वित्यादि—क० पाठः ।

३. द्वयोरपि पुस्तकयोरीदृशः पाठोऽत्र उपलभ्यते । पुनः स च नात्र सम-ञ्जसः । अन्यथेति मूले इतः पश्चाद् वाक्यान्तरे वर्तते, स एव मूलभूत-मातृकायां यथास्थानं न दृष्ट इति पृष्ठोपरि परिदर्शित आसीदिति सम्भा-व्यते । अर्वाचीनैर्लेखकैरनवधानतयाऽत्रैव गर्भितः । प्रथमश्लेष इत्येक-रूपाद् भिन्नोऽनेकरूपः । अन्याय्यमनेकार्थत्वं शब्दस्येति न्यायादिनयानु-मोदितादर्थाच्छ्लेष इतर इति कृत्वा ।

भवति। प्रतीयमानस्तु तत्तत्प्रकरणवक्तृप्रतिपत्त्रादिविशेषसहायतया नानात्वं भजते। तथा च 'गतोऽस्तमर्कः' इत्यतः सपत्नं प्रत्यवस्कन्दनावसर इति, अभिसरणमुपक्रम्यतामिति, दूरं मा गा इति, सुरभयो गृहं प्रवेश्यन्तामिति, सन्तापोऽधुना न भवतीति, विक्रेयवस्तूनि संह्रियन्तामिति, नागतोऽद्यापि प्रेयानित्यादिरनवधिर्व्यङ्ग्योऽर्थस्तत्र तत्र प्रतिभाति।

वाच्यव्यङ्ग्ययोः निःशेषेत्यादौ निषेधविध्यात्मना,

मात्सर्यमुत्सार्य विचार्यकार्यमार्याः समर्यादमुदाहरन्तु।

सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम्॥

इत्यादौ संशये शान्तशृङ्गार्यन्यतरगतनिश्चयरूपेण,

प्रथमं(म ?) शेषः। वाच्यानुगुणत्वं वाच्यस्य [1]पठनीयस्यौचित्यप्रकाशकत्वम्, काव्यानुगुणत्वमिति पाठे काव्यबीजाद्युत्कर्षकत्वमित्यर्थः। अत्र हि पिनाक्यादिपदानां कपाल्यादिपदानाञ्च तुल्येऽपि भगवद्वाचकत्वे कपालसम्बन्धप्रवृत्तनिमित्तिकेन कपालिपदेन सकलामङ्गलनिदानत्वनिन्दिताचारत्वदर्शनस्पर्शनसम्भाषणाद्यनर्हत्वादिकं व्यज्यमानं तत्सङ्गमार्थिनां शोच्यताऽतिरेकप्रकटनेन तन्निन्दोत्कर्षे विश्राम्यति। न चैतद्रत्यादिजीवातुनि काव्य उपादेयं तदास्वादव्याघातकत्वादित्यनित्यदोषत्वमसाध्वर्थस्य। स चात्र नाभिधयोपनीत इति व्यञ्जनाभावेन तत्प्रतीतेरेव न स्यादिति कपाल्यादिपदं सर्वत्रैव वर्जनीयं स्यादित्यर्थः। किञ्चैकत्र वाक्ये एकैवाभिधा शक्तिर्व्याप्रियत इति भवद्भिरपि स्वीक्रियते, प्रतिपाद्यप्रतिपादकादिभेदेऽपि वाच्यस्याभेददर्शनात्। व्यञ्जना तु सहकारिचक्रसाचिव्येनैकस्मिन्नपि वाक्ये क्वचन क्वचन काव्ये क्वचन क्वचनैव व्याप्रियते, प्रतीतेर्विषयनियमदर्शनादित्यभिधातो व्यक्तेर्वैलक्षण्यमित्याह–अपि चेति। वाच्योऽर्थः समभिव्याहृतपदबोध्यः। नियतः पुरुषादिभेदेऽप्यविसंवादिस्वरूपः। अवस्कन्दनं प्रसभावमर्दनम्। सुरभयो गावः। इत्यादिरनवधिरनन्तः। अनवधिव्यङ्ग्य इति पाठे कर्मधारयः। तत्र तत्र प्रस्तावे।

१. शोचनीयस्येति—क० पाठः।

कथमवनिप दर्पो यन्निशातासिधारा-

दलनगलितमूर्ध्ना विद्विषां स्वीकृता श्रीः।

ननु तव निहतारेरप्यसौ किं न नीता

त्रिदिवमपगताङ्गैर्वल्लभा कीर्तिरेभिः॥

इत्यादौ निन्दास्तुतिवपुषा स्वरूपस्य,

पूर्वपश्चाद्भावेन प्रतीतेः कालस्य, शब्दाश्रयत्वेन शब्दतदेकदेशतदर्थवर्णसंघटनाश्रयत्वेन चाश्रयस्य, शब्दानुशासनज्ञानेन प्रकरणादिसहायप्रतिभानैर्मल्यसहितेन तेन चावगम इति निमित्तस्य, बोद्धृमात्रविदग्धव्यपदेशयोः प्रतीतिमात्रचमत्कृत्योश्च करणात् कार्यस्य, गतोऽस्तमर्क इत्यादौ प्रदर्शितनयेन संख्यायाः,

सम्प्रति विषयवैलक्षण्यं वृत्तिवैलक्षण्यनिश्चायकं प्रपञ्चयति—वाच्येति। वाच्यो वाच्यार्थः। व्यङ्ग्यो विवादविषयः। संशये प्रकरणादिनियमाभावदशायाम्। स्वारसिके व्यङ्ग्यसम्भेदरहिते तत्सद्भावे त्वाहार्ये वाच्येन किम्वर्थेनोद्भाव्ये सति शान्तशृङ्गारिणोरन्यतरत्वप्रतिपादके तद्गतेन निश्चयरूपेण व्यङ्ग्येनासम्भेदे सति। वपुषा स्वरूपेण। स्वरूपस्येति षष्ठी त्रिष्वपि तृतीयान्तेष्विन्वयः। पूर्वपश्चाद्भावेन हेतुफलरूपत्वात्। शब्दैकदेशादीनां तु प्रागेवाभिहितं व्यङ्ग्याश्रयत्वम्। शब्दानुशासनं व्याकरणम्, उपलक्षणमेतदर्थानुशासनं मीमांसाद्यपि ज्ञेयम्। शब्दाद्यनुशासनेति पाठः स्फुट एव। एतन्मात्रेण वाच्यस्य प्रकरणादिसहायत्वात् प्रतिभायाः काव्यरहस्यवेदनानुगुणस्य कस्यचिदान्तरातिशयस्य[1] नैर्मल्यं प्रतिबन्धकतिरस्कारस्तत्सहितेन व्यङ्ग्यस्यावगमः। यद्यपि वाच्यप्रतीतावपि प्रकरणादिकं

१. तच्च "सरस्वती स्वादुतदर्थवस्तुनिःस्यन्दमाना महतां कवीनाम्। अलोकसामान्यमभिव्यनक्ति परिस्फुरन्तं प्रतिभाविशेषम्॥" इति ध्वन्यालोकग्रन्थमनुसृत्योच्यते। एतत्तु टीकाकृत् 'व्यङ्ग्यस्तु सहृदयापर' इत्यादिना करोतीत्यन्तेन स्फुटयति। एतदेवाभिप्रेत्याह मुनिः—"कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते" इति भावलक्षणेन।

कस्स व ण होइ रोसो दट्ठूण पिआइ सव्वणं अहरं।
सभमरपडमग्घाइणि वारिअवामे सहसु परिहं॥

इत्यादौ सखीतत्कान्तादिगतत्वेन, विषयस्य च भेदेऽपि यद्येकत्वं तत् क्वचिदपि नीलपीतादौ भेदो[1] न स्यात्। उक्तं हि—"अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद् विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च" इति।

सहायमिच्छन्ति[2], तथापि तत्र तस्य प्रतिभानैर्मल्याङ्गताविरहो विशेषः। वाच्य-प्रतीयमानं बोद्धृव्यपदेशमेवोपाधितया करोति। व्यङ्ग्यस्तु सहृदयापरपर्याय-विदग्धव्यपदेश्यसाधारण्येन प्रतीतिर्वाच्यस्य व्यङ्ग्येन सञ्चार्यादिनाऽलौकिकविभावादि-संयोगभावनोल्लसितानन्दतया करोति चमत्कृतिलक्षणबुद्धिविशेषजननम्। गतोऽ-स्तमिति। विषयभेदापेक्षया न पुनरुक्तिः।[3]

पडमं पद्मम्। तत्कान्तेति। सा कान्ता यस्येति विग्रहे पतिवाचकं बोद्धव्यम्, न तु तत्पुरुषेणाविनयवत्याः पत्युरकान्तत्वात्। अत्र वाच्यं सखीविषयं भ्रमरेण दन्तवेधेन[4] न पुनः परकामुकेणेति कान्तविषयम्। आदिना कथञ्चिदेवोपायेन मयाऽद्य व्यक्ततरोऽपराधः संवृतः। अतः परं तु नैवंविधः प्रकटो दशनादिक्षतरूपस्तयो-पभोगः कार्य इत्यादि चौरकामुकादिविषयं व्यङ्ग्यमुपगृह्यते। भेदेऽपीति—प्रतिषष्ठ्य-न्तमन्वयः। एकत्वमेकवृत्तिबोध्यता। लक्षणान्तरजन्यभेदो वैजात्यम्। अयमेव हि भेदो यद् विरुद्धधर्माध्यासोऽयमेव च भेदहेतुरिति कारणभेद इत्यर्थः। इह केचि-

---

१. अत्र हि पदवाक्यविदितराणां प्रमाणविदां न काचिद् विमतिरुचित इत्या-शयः। "नहि बाधारहितं नीलं नीलमिति ब्रुवन्नपरेण प्रतिषिध्यते, नैत-न्नीलं पीतमेतत्" इति ध्वन्यालोकवृत्तिस्तुलनीया।

२. प्रकरणादीनि सहायत्वं गच्छन्तीति क०पाठः।

३. वाक्यमेतत् प्राक्तनस्यैव मूलस्थवाक्यस्य विवरणतया पठितञ्चेत् सुसम-ञ्जसं स्यात्, परन्तूभयोरेव मातृकालिप्योरत्रैव धृतम्।

४. 'भ्रमरेण दन्तवेधेन' इति क० नास्ति।

वाचकानामर्थापेक्षा व्यञ्जकानां तु न तदपेक्षत्वमिति न वाचकत्व-मेव व्यञ्जकत्वम्। किञ्च 'वाणीरकुडङ्ग'इत्यादौ प्रतीयमानमर्थ-

दाहुः—प्रकरणादिलक्षणज्ञापकान्तरानुगमान्वयेऽखण्डः शब्द इति। अत्र [1]श्रीधरः—"ज्ञापकान्तरानुगमेऽपि न क्वचिच्छाब्दताहानिः। अन्यथा शब्दबोधितेऽर्थे सत्यासत्य-त्वजिज्ञासायां सत्य एवायमाप्तोक्तत्वादित्यनुमानेन साधिते सत्यत्वे तस्याप्यर्थस्या-शाब्दत्वप्रसङ्गात्" इति परिहारमाह। स च न समीचीनः। वाक्यार्थस्वरूपत्वे शब्दस्य व्यापारः, तस्य च सत्यत्वलक्षणे विषयान्तर एवानुमितिप्रवृत्तिरित्यैकविषयता-विरहात्। यदि तु सम्बन्धेऽपि शब्दो व्याप्रियते तदाऽनुमानप्रवृत्तेर्व्यर्थत्वमेव। यद्येवं शब्दप्रामाण्यव्याकोप इति चेन्न, वस्तुगत्या परमार्थविषयतया प्रमाया जननात्। जनितायां तु तस्यां तत्कृतप्रमात्वसंशयदशायां तत्रैवानुमानोदयात्। अन्यथा चाक्षुषादिप्रतीतावपि सत्यासत्यत्वसन्देहे प्रत्यक्षप्रामाण्यं व्याकुप्येत[2]। तस्मात् प्रकरणादेः शब्देतिकर्तव्यतारूपद्वयस्याभिधाऽनवच्छेददशायामिवात्रा-भ्युपगमः। स्वाङ्गं न व्यवधायकमेवेति न्यायेनेति मुख्यः परिहारः।

पूर्वं शब्दाश्रयत्वेनेत्यादिना विषयभेदाङ्गत्वेनाश्रयभेद उक्तः। सम्प्रति तु साक्षादेवान्वयभेदाद् भेदमाह—वाचकानामिति। वाचकत्वोपाधिः शब्दानां ज्ञात एव

---

१. श्रीधरस्त्वेवमाह—"न च प्रकरणादिलक्षणप्रमाणान्तरानुपगमेनात्मलाभादस्य शाब्दत्वहानिः स्यादिति वाच्यम्, प्रमाणान्तरोपनिपातस्य क्वचिच्छब्द-व्यापारविषयत्वहानिं प्रत्यनिमित्तत्वात्। इतरथा वाचकप्रतिपादितेऽर्थे सत्योऽयं न वेति निश्चयार्थमाप्तोक्तत्वादिप्रमाणान्तरानुपगमेन सम्यक्त्वप्रतीतौ क्रियमाणायां तस्यापि वाच्यस्योक्तप्रमाणान्तरविषयत्वसद्भावाच्छाब्दत्वं न स्यात्" (का० प्र० वि० १६५ पृ०)।

२. "यद् यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तत्तन्नानेति सौगतः समयः। अयमेव भेदो भेदहेतुर्वा भावानां योऽयं विरुद्धधर्माध्यासः" इति न्यायोऽयं पठितो रुचकेन व्यक्तिविवेकव्याख्याने। नात्राध्यासपदस्य वेदान्तिसम्मतोऽर्थ इति मन्तव्यम्।

मभिव्यज्य वाच्यं स्वरूप एव यत्र विश्राम्यति, तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्येऽतात्पर्यभूतोऽप्यर्थः स्वशब्दानभिधेयः प्रतीतिपथमवतरन् कस्य व्यापारस्य विषयतामवलम्बतामिति ।

व्याप्रियते नाज्ञाते । तज्ज्ञानञ्चार्थज्ञान एव । न चैवं व्यञ्जकोपाधिः, तस्याज्ञातस्यैव स विषयस्तदर्थनात् । प्रत्युतानेनैव [1]न्यायेन तत्सद्भावबोधनादित्यर्थः । यद्वा वाचकानां वाक्यानामर्थबोधकतयाऽङ्गीक्रियमाणानां पदानामर्थापेक्षा पदार्थज्ञानापेक्षा । व्यञ्जकानां तु नटीकृतगीतकाकलीकोलाहलादीनां[2] रसादिव्यञ्जने पदार्थप्रतिसन्धानाभावान्न तथात्वम्[3] । अपिरत्र पक्षे क्वाचित्कत्वमाह । पूर्वत्र तूक्तवैधर्म्यान्तर[4]समुच्चये तात्पर्यवादेन ध्वनिस्थलसमावेशेऽपि व्यञ्जनाऽङ्गीकार आवश्यक इत्याह—किञ्चेति । प्रतीयमानं प्राधान्याभावेनातात्पर्यविषयम् । स्वरूप एवेति । न त्वन्यत्रात्मानमुपनयतीत्यर्थः । तात्पर्यस्य व्यापारभूतो विषयतया प्राप्तो नेत्यतात्पर्यभूतः । कुत[5] इत्याह—गुणीभूतोऽप्रधानभूतः सन् व्यङ्ग्यतात्पर्यादेव गूढोऽभिधेयोऽभिधेया-

---

१. 'न्यायेन तत्' इत्यंशः ख० नास्ति ।

२. कोलाहलादीनामित्युभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । तस्य कथमपि काहलादीनामिति पाठे भरतभोजादिग्रन्थेषु वादित्राणां रागानुबन्धितया रसोपयोगित्वेनोद्दीपनविभावतयाऽर्थस्वीकारो न दुष्करः । तथा च 'वीणाभेरीमृदङ्गकाहलकलागीतञ्च' इत्यादि स्तोत्रादिषु पठ्यते ।

३. अत्रार्थे ध्वन्यालोकग्रन्थे शब्दार्थशासनेत्यादिकारिकोपरि—"यदि च वाच्यरूप एवासावर्थः स्यात्तद्वाच्यवाचकस्वरूपपरिज्ञानादेव तत्प्रतीतिः स्यात् । अथ च वाच्यवाचकलक्षणमात्रकृतश्रमाणां काव्यतत्त्वार्थभावनाविमुखानां स्वरश्रुत्यादिलक्षणमिवाप्रगीतानां गान्धर्वलक्षणविदामगोचर एवासावर्थः" इति वृत्तिरुदाहर्तव्या ।

४. धर्मान्तर—ख०पाठः ।

५. कुत इत्याह—क० नास्ति ।

ननु 'रामोऽस्मि सर्वं सहे' इति, 'रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम्' इति, 'रामोऽसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्राप्तः प्रसिद्धिं पराम्' इत्यादौ लक्षणीयोऽप्यर्थो नानात्वं भजते, विशेषव्यपदेशहेतुश्च भवति, तदवगमश्च शब्दार्थायत्तः, प्रकरणादिसव्यपेक्षश्चेति कोऽयं नूतनः प्रतीयमानो नाम ? उच्यते—लक्षणीयस्यार्थस्य नानात्वेऽप्य-

बोध्य इति । अभिधैव तर्हि तत्रास्त्वित्याह—स्वशब्देति । अनुपात्तवाचक इत्यर्थः । तर्हि न प्रतीयतामेवेत्याह—प्रतीतीति । तावताऽनुभवदुरपह्नव[1] इति भावः । कस्य व्यापारस्य । व्यञ्जनामन्तरेणेति शेषः । एवंविधे च तात्पर्यस्योपात्तपदार्थनैयत्ये सिद्धे प्रतीयमानताऽन्वितपारम्पर्यमिति भावः ।

इयता प्रबन्धेन व्यञ्जनस्याभिधातात्पर्यव्यतिरेकं प्रसाध्य लक्षणाव्यतिरेकं प्रसाधयितुं पूर्वपक्षमाह—नन्विति । 'रामोऽस्मि' इत्यादौ राज्यभ्रंशवनवासक्लेशसहिष्णुतादयः, "प्रत्याख्यानरुचेः कृतं समुचितं क्रूरेण ते रक्षसा सोढं तच्च तथा त्वया कुलजनो धत्ते यथोच्चैः शिरः । व्यर्थं सम्प्रति बिभ्रता धनुरिदं तद्व्यापदः साक्षिणा रामेण प्रियजीवितेन तु कृतं प्रेम्णः प्रिये नोचितम् ॥" इत्यत्र साहसैकरसिकत्वरणशौण्डतादयः । 'रामोऽसौ' इत्यत्रालौकिकप्रभावत्वादयो रामपदेन लक्ष्यन्त एवेति भवद्भिरप्यङ्गीक्रियते । तस्य प्रकरणादिसाचिव्येन नानात्वं प्राधान्यादिना ध्वन्यादिव्यपदेशबीजत्वं मुख्यार्थसम्भेदादिनाऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्यादिव्यपदेशहेतुत्वम् । यच्च व्यञ्जनागम्यस्यार्थस्योभयशक्तिमूलत्वमुक्तं तदपि तत्रास्त्येव । लक्षणया बाधिताभिधानमुख्यार्थे सम्बन्धापेक्षत्वात् प्रकरणादि लक्षणोत्थापकमेव भविष्यतीति सर्वस्यैव व्यञ्जनानियामककलापस्यान्यथाऽप्युपपत्तेः कुतस्त्यस्तदुपगम इत्यर्थः । अक्षरार्थस्तु शब्दार्थायत्त इति । अत्रार्थशब्दोऽभिधेयवचनः । कोऽयमिति सकामाक्षेपे[2] । अत्र हेतुः नूतन इति । प्राचीनतन्त्राप्रसिद्धत्वेनासाम्प्रदायिक इत्यर्थः । प्रतीयमान इति—योऽय लाक्षणिकातिरिक्तोऽभ्युपगम्यते । नाम प्राकाश्ये । अत्रोद्धारमाह—उच्यत इति । अत्रायमुपस्कारः—किमभिधेयव्यतिरिक्तः सर्व एवार्थो लाक्षणिक इत्यनुमत-

---

१. अनुभावदुरपलवः—क० ।

२. कोपोपहासोल्प्रासाक्षेपे—ख० पाठः ।

नेकार्थशब्दाभिधेयवन्नियतत्वमेव । न खलु मुख्येनार्थेनानियतसम्बन्धो लक्षयितुं शक्यते । प्रतीयमानस्तु प्रकरणादिविशेषवशेन नियतसम्बन्धः, अनियतसम्बन्धः, सम्बन्धसम्बन्धश्च द्योत्यते । न च—

मस्त्येव दीर्घायुषः, किं वा व्यक्तिर्नियमेन लक्षणासमानाश्रयेति तत्पदे सैवाभिप्रेच्या लाघवायेति ? यद्वा 'रामोऽस्मि' इत्यादि तावल्लक्षणयैव गतार्थम्, ततस्तद्दृष्टान्तेनान्यत्रापि तथैव साधयिष्याम इति । अथवा सङ्केतितस्मृतिवन्नियतेतिकर्तव्यतानिरपेक्षतया साजात्यमेव व्यञ्जनालक्षणयोरिति । अन्यत्र वा यथा तथाऽस्तु, लक्षणास्थले तु तथैव[1] गतार्थत्वमिति तदनुगतनैयत्येन वाऽभिधास्यमानत्वस्य बुद्धिसंयोगादि श्रुत्यादिवद्वा पृथगनादरणीयं व्यञ्जनमिति । यदि वा निर्व्रीडीभूय विरोधापहस्तितया शब्दव्यापारो वाचकत्वलक्षणात्वयोरन्यतरत्वं [2]व्यभिचरति, निर्विवादस्थले तथैव दर्शनादिति वाच्यम्, तत्राद्ये लक्षणीयस्येति । नानात्वेऽपि सामग्र्या वैचित्र्येण सम्भाव्ये नियतत्वमेव प्रकरणादिवशात्[3], स्वरूपवैचित्र्येऽपि प्रसिद्धागमाद्येतिकर्तव्यताकव्यापारबोध्यत्वमेव । एतदेवाह—न खल्विति । उपलक्षणञ्चैतत्, प्रतीयमानापेक्षायामपि ज्ञेयम् । न चैवं व्यङ्ग्यं प्रति नियतेतिकर्तव्यतारहितत्वाद् व्यञ्जनाया इत्याह—प्रतीयमानस्त्विवति । तु व्यतिरेके । नियतत्वानियतत्वे त्वत्र प्रसिद्धे । अन्यथा सम्बन्धनियमाभावे व्यञ्जनेति प्रसक्तेः । इत्थमवान्तरवैधर्म्येऽपि यदि लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरेकवृत्तिबोध्यता, तदानीमभिधेयलक्ष्ययोरपि न सा कस्मादिति भावः । द्वितीये—न चेति । अत्ता श्वश्रूः । णिमज्जइ निषीदति । दिअसअमिति कालकर्मता । [4]महमिति निपात

१. निरपेक्षतया नाङ्गत्वमेव व्यञ्जनालक्षणीयस्येति । अन्यत्र यथा तथाऽस्तु लाक्षणिकस्थले तु तथैव वा—ख० परिपूरकः पाठः ।

२. न व्यभिचरति—क० पाठः ।

३. प्रकरणादिवशात्, न रूपवैचित्र्येऽपि—ख० असंलग्नप्रायः पाठः ।

४. का० प्र० दी० श्रीधरस्य महण इति निपात आवयोरित्यर्थे । ममेति व्याख्यायमाने व्यङ्ग्यस्याभिधेयत्वमिव स्यादिति विवरणस्यास्य प्रतिध्वनिं करोति । (का० प्र० वि० ५६ पृ०)

अत्ता एत्थ णिमज्जइ एत्थ अहं दिअसअं पलोएहि ।
मा पहिअ रत्तिअन्धअ सेज्जाए मह णिमज्जहिसि ॥

इत्यादौ विवक्षितान्यपरवाच्ये ध्वनौ मुख्यार्थबाधः । तत् कथमत्र लक्षणा ? लक्षणायामपि व्यञ्जनमवश्यमाश्रयितव्यमिति प्रतिपादितम् । यथा च समयसव्यपेक्षाऽभिधा तथा मुख्यार्थबाधादित्रितयसमयविशेषसव्यपेक्षा लक्षणा, अत एवाभिधापुच्छभूता सेत्याहुः ।

आवयोरित्यर्थे । अन्यथा विशिष्टवचननिवेशेनाशङ्का स्यादिति श्रीमदाचार्याः[1] । न चात्र मुख्यार्थबाध इति प्रतीतिपर्यवसानादित्यर्थः । तृतीये—लक्षणायामिति । 'रामोऽस्मि' इत्यादावपि हि वनवासादिदुःखसहिष्णुत्वादिधर्मविशिष्टरामार्थेनान्वयप्रतीत्यनन्तरं तेषामेव धर्माणामतिशयो व्यङ्ग्यः । तत्प्रतीतिश्च स्वसंवित्तिसाक्षिका । तदनङ्गीकारे च लक्षणाफलमपि नास्तीति सर्वमेव प्राचीनं स्मारयति—प्रतिपादितमिति । एतेन मूलत एवासिद्धेः स्थानान्तरप्रयाशाया बीजमेव नास्तीति सूचितम् । तुर्ये—यथा चेति । समयप्रायो विशेषो व्यञ्जनातो वैलक्षण्यं समयविशेषः[2] । यथा खलु समयप्रतीतावेवाभिधानं व्याप्रियते[3], तथा मुख्यार्थबाधसम्बन्धरूढिपरिज्ञान एव लक्षणा व्याप्रियते । प्रयोजनेऽपि यद्यपि लक्षणाप्रवृत्तितः पूर्वं त्रितयपरिज्ञानं नास्तीति, तत् प्रतीतेर्लाक्षणिकप्रतीतिकार्यत्वात् ; तथापि रूढिविरहात् किमप्यत्र प्रयोजनं भविष्यतीति प्रतीतेः कदाचित् सम्भाव्यत इति साधारण्येन त्रितयोक्तिः । यद्वा रूढिविषयैव त्रितयोक्तिः । प्रयोजनेऽपि यद्यपि सद्भावस्तथापि लक्षणाजातौ सम्भवमात्रेणोक्तं त्रितयेति । न तु समयस्य विशेष इति ज्यायसी व्याख्या । न खलु वाचकत्ववत् स्वार्थबाधादिना परार्थो ज्ञेय इति सङ्केत्यते, किन्तु वाचकताव्युत्पन्नः स्वयमेव वाच्यान्वयानुपपत्त्याऽन्वययोग्यमर्थं लक्षयतीति । न चैवं व्यञ्जने, तस्य

१. यदाद लोचनकृत्—एवं हि विशेषवचनमेव शङ्काकारि भवेदिति प्रच्छन्नाभ्युपगमो न स्यात् । आचार्यपादपदेन तस्यैव निर्देशः, यथा मूले २२८ पृ० ।

२. केचिट्टीकाकृतः समयविशेषेति पदं मूले पाठ्यतया न गृह्णन्ति । चण्डीदासमन्तव्यञ्चात्रार्थे विनिगमकम् ।

३. यथेत्यादिर्व्याप्रियत इत्यन्तोंऽशोऽनवधानवशात् क पु० गलितः ।

न च लक्षणात्मकमेव ध्वननम्, तदनुगमेन तस्य दर्शनात्। न च तदनुगतमेव, अभिधाऽवलम्बनेनापि तस्य भावात्। न चोभयानुसार्येव, अवाचकवर्णानुसारेणापि तस्य दृष्टेः। न च शब्दानुसार्येव, अशब्दात्मकनेत्रत्रिभागावलोकनादिगतत्वेनापि तस्य प्रसिद्धेरित्यभिधातात्पर्यलक्षणात्मकव्यापारत्रयातिवर्ती ध्वननादिपर्यायो व्यापारोऽनपह्नवनीय एव।

व्याप्रियमाणतायां ज्ञायमानप्रतिनियतनिमित्तसाचिव्यापेक्षाविरहात्। पुच्छभूतेति। [1]पुच्छ एकदेशविशेष इति यावत्। सा लक्षणा।

पञ्चमे—न चेति। अनुगमेन पश्चाद्व्याप्रियमाणतया। दर्शनादिति दर्शितत्वादित्यर्थः। षष्ठे लक्षणामात्राङ्गत्वं यथायथमभिधानलक्षणयोर्द्वयोरङ्गत्वं वा। आद्ये—न च तदनुगतमेवेति। द्वितीये न तथेत्यवाचकानां वाच्यार्थानुसन्धानमन्तरेणापि प्रतीयमानमात्राणां वर्णानामनुसारेणाश्रयगादनुप्रासादौ। नाऽन्त्ये प्रगीतादौ च रसाद्युत्कर्षकत्वस्य दर्शनात्, सर्वथा वाचकत्वहीना एव वा ये वर्णास्तेष्वपि हुं हुं हमित्यादौ प्रकरणादिसाचिव्येन तत्तदर्थप्रकाशकतादर्शनात्। न च तत्राभिधालक्षणासद्भावो येन तद्भुजिष्यं व्यञ्जनं स्यात्। तयोरङ्गत्वसम्भवस्तत्र तावदस्त्विति चेत्? मैवं वोचः, पश्चात्तनत्वमात्रेग तदङ्गत्वे तात्पर्यस्याभिधाऽङ्गत्वप्रसङ्गात्। न चैवं तादर्थ्येन तस्यैव तदङ्गत्वाद् हेयोपादेयतासंवित्तिः, निखिलव्यापारोऽपि तदङ्गमेव स्यात्। संयोगादयस्त्वभिधाविषयमेव नियमयन्ति, न तु तत्पृथग्विषयानिति तदङ्गान्युच्यन्ते। श्रुत्यादेः कस्यचिच्छब्दाङ्गत्वेन प्रकटत्वाच्छब्दतः पार्थक्यानादरणम्। न चैवम्, प्रत्युत तादर्थ्येन व्यञ्जने तस्याभिधादेश्च स्वरूपविषयभेदोपपादनात्, अत एव तदितिकर्तव्यतारूपत्वविरहाच्च। सप्तमे—अशब्देति। तृतीयो भागः त्रिभागः। तेन हि नर्तकीनां नृत्यप्रवृत्तानां तत्तदवान्तरविशेषवद्विलोकनं

१. पुच्छः पश्चाद्भागः। अत एवास्या वृत्तेर्जघन्येति कुत्रचिन्नये व्यपदेशः। तेन च श्लेषबलान्निकृष्टतासूचनमपि।

१. न खल्वित्यादिकस्य न च शब्दानुसार्येवेत्यन्तस्य साक्षेपसप्तकस्यानुपूर्व्येह संख्याक्रमेण टीकाकृता निर्देशः कृतः, परिहारश्च यथाक्रमं प्रदर्शितः।

तत्र 'अत्ता एत्थ' इत्यादौ नियतसम्बन्धः, 'कस्स व ण होइ रोसो' इत्यादावनियतसम्बन्धः।

विपरीअरए लच्छी बम्हं दट्ठूण णाहिकमलट्ठं।
हरिणो दाहिणणअणं रसाउला झत्ति ढकेइ॥

इत्यादौ सम्बन्धसम्बन्धः। अत्र हि हरिपदेन दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकता व्यज्यते। तन्निमीलनेन सूर्यास्तमयस्तेन पद्मस्य संकोचस्ततो ब्रह्मणः स्थगनं तत्र सति गोप्याङ्गस्यादर्शनेनानिर्यन्त्रणं निधुवनविलसितमिति।

तत्तदर्थानुकूल्याय प्रतिपद्यते। लौकिकमपि च तत्तद्दृग्रहस्यञ्च विदग्धगोष्ठीषु विदितमेव। आदिनाऽधोमुखत्वाङ्गभङ्गमुखविकृत्यादि सर्वम्। शब्दगतस्यैव व्यञ्जनस्यास्माभिः पार्थक्यमिष्यत इति चेत्? न, तस्य विषयस्वरूपादिलिङ्गमुखेन भेदोपपादनात्। सम्प्रति सर्वमेव प्रकरणार्थमुपसंहरति—इत्यभिधेति। अतिवर्ती अतिक्रान्तविषयः। ध्वननादीत्यादिना प्रत्यायनोन्नायनप्रकाशनसूचनादिध्वनितन्त्रप्रसिद्धभाषासंग्रहः। अनपह्नवनीय इति। शक्यार्थे कृत्यप्रत्ययो विप्रतिपत्तिदौर्बल्यपरः।

सम्प्रति व्यङ्ग्यस्य नियतसम्बन्धत्वादिकं सिंहवत् परिवृत्यावलोक्योदाहृतिदानेन द्रढयति—तत्रेति। पूर्वविषयान्तरव्यग्रिम्णाऽदर्शितविषयविभागेन नियतसम्बन्धतादावित्यर्थः। नियतसम्बन्ध इति। अत एव प्रतिपाद्यप्रकरणादिविशेषपर्यालोचनया प्रचुरतरमेव प्रसिद्धमेवंविधार्थव्यञ्जनमिति नियतता वाच्यव्यङ्ग्यसम्बन्धस्य। सम्बध्यसम्बन्ध इति पाठे कर्मधारयः। एवमनन्तरेऽप्यनियतसम्बन्ध इति। अत्र प्रतिविषयव्यङ्ग्यवाच्ययोरेव सम्बन्धः प्रसिद्धः। स च वक्तृवैशिष्ट्यात्, तावद्भिरविश्रान्तेः, उपपतिविषयादिव्यङ्ग्यानान्तु तथा प्रसङ्गविरहात्। विषयव्यङ्ग्यापेक्षया दृष्टत्वाच्च वाच्यसम्बन्धानैयत्यम्। केचित्तु सम्बन्धनियतत्वानियतत्वे वाच्ययोर्विषयस्यैक्यानैक्ये वर्णयन्ति। हरिपदेन स्वार्थसचिवेनेत्यर्थः। तत्सम्बन्धिनो दक्षिणनयनस्य सूर्यात्मकत्वं व्यङ्ग्यम्। तत्सम्बन्धं दक्षिणनयनसम्बन्धमिति सम्बन्धसम्बन्धत्वं व्यङ्ग्यस्य। एतत्प्रसङ्गेन वैधर्म्यमप्याह—तन्निमीलनेनेत्यादि। न तु व्यङ्ग्यपरम्परावल्लक्ष्यपरम्पराऽस्तीति कथं लक्ष्यव्यङ्ग्ययोरैक्यमिति भावः।

"अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो वाक्यार्थ एव वाच्यः, वाक्यमेव च वाचकम्" इति येऽप्याहुस्तैरप्यविद्यापदपतितैः पदपदार्थकल्पना कर्तव्यैवेति तत्पक्षेऽप्यवश्यमुक्तोदाहरणादौ विध्यादिर्व्यङ्ग्य एव ।

केचित्तु द्वितीयादिव्यङ्ग्ये वाच्यस्य साक्षात्सम्बन्धाभावात् सम्बन्धसम्बन्धतामाहुः । अनिर्यन्त्रणं स्वच्छन्दक्रीडादि, प्रतिबन्धकविगमात् ।

अथ लक्षणान्तरोपक्रमेऽखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्य इति, "सत्यं ज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिना परमतत्त्वप्रतिपादकेन तस्य निर्धर्मकत्वात् । सत्यादिपदेन खण्डशो धर्मसंप्रतिपत्तिविरहादविभक्त एवार्थः प्रकाश्यते । तन्नीत्या तथैव वाक्यान्तराणीति वेदान्तिनः । वाक्यमेव निर्भागम् । अविद्यापदपतितैर्व्यवहारान्यथाऽनुपपत्त्या शरणीकृताविद्यैः कर्तव्यैवेति । अवश्यमिति । अन्यथा व्युत्पन्नतदितराविशेषात् शब्दवदर्थज्ञानव्याकोपाच्च व्यङ्ग्य एवेति भट्टपक्षोक्तयुक्तेस्तत्पक्षप्रवेशात् , तदा तु व्यवहारे भट्टनय इति । किञ्चाखण्डब्रह्मणि लौकिकप्रामाण्यागम्ये न तावदभिधा-प्रसक्तिः, सङ्केतागोचरत्वात् । नापि लक्षणा, सामग्रीविरहात् । न च सा द्वितीया, तस्याः पदार्थसंसर्गमात्रनैयत्यप्रतिपादनात् , अखण्डस्यार्थस्य तदति-रिक्तत्वात् । नाप्यनुमानत्वादिश्रुतिः, पृथक्प्रामाण्याद् व्याप्तिग्रहादिविरहाच्चेति व्यापारान्तरमेवाङ्गीकृतं भवद्भिरन्वयवृत्त्यादिभाषाव्यपदेश्यम्[2], अस्माभिस्तु व्यञ्जनादिव्यपदेश्यमिति सदेव तत् ।

---

१. श्रीधरास्तु प्रकरणमेतद् द्विधा विभज्य वैयाकरणसाधारणमतं विवर्तवादिनां भर्तृहरिप्रभृतीनां मतञ्च विलक्षणतया विवृणोति (का० प्र० वि० १७१–१७२ पृ०) । तत्राद्यमतस्य "अपोद्धृत्यैव वाक्येभ्यः प्रकृतिप्रत्य-यादिवत्" इति वर्णितस्य विवृतिर्व्यक्तिविवेकव्याख्याने रुचकेण कृतेति तत एवानुसन्धित्सुभिर्ग्राह्या । यावता लोकः पदसमुदायादर्थसमुदायमवैति नावयवादिति शृङ्गारप्रकाश एतन्मतनिष्कर्षः । एवञ्च निरवयवेष्वपि वर्णपदवाक्येषु मात्राविभागो वर्णविभागः पदविभागश्च काल्पनिको मिथ्येति सेतुतयोभयोर्मतयोरपि संघटनमिच्छन्ति केचिद् वैयाकरणनयनिपुणाः ।

२. न्यथावृत्त्यादिभाष्येति ख पु० वर्जनीयः पाठः ।

ननु वाच्यादसम्बद्धं तावन्न प्रतीयते, यतः कुतश्चिद् यस्य कस्य-चिदर्थस्य प्रतीतेः प्रसङ्गात् । एवञ्चासम्बन्धाद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावोऽ-प्रतिबन्धेऽवश्यं न भवतीति व्याप्तत्वेन नियतधर्मिनिष्ठत्वेन च त्रिरूपा-ल्लिङ्गाल्लिङ्गिज्ञानमनुमानं यस्तद्रूपः पर्यवस्यति । तथाहि—

अश्रुतकाव्यौपनिषदिकानां सम्प्रति तार्किकम्मन्यानां खण्डिकोपाध्यायानां व्यञ्जनाया अनुमानान्तर्भाववादमुपन्यस्यति—वाच्यादिति । तावदिति । भवद्भि-रेवेदं वच उच्यत इति भावः । एवञ्चासम्बन्धादिति[1] दैवसिद्ध एवायमर्थ इत्यर्थः । सम्बन्धादिति तु पाठे व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः सम्बन्धमूल इत्यर्थः । अप्रतिबन्धे कादाचित्कसम्बन्धेऽवश्यं न भवतीति भवद्भिश्च व्यञ्जके परिपूर्णेऽभिव्यक्तिरवश्यमुच्यत इति भावः । व्याप्तत्वेनेति—व्याप्यव्यापकयो-र्यथायोगं व्याप्यायोगव्यापकविरुद्धयोगाव्यवच्छेदेन नियतः प्रकृतो यो धर्म्याश्रय-स्तन्निष्ठत्वेनाङ्गिनि व्यापके व्यङ्ग्यत्वाभिमते ज्ञानमनुमानमिति सङ्गतिः । कथं पुनरेवमनुमानमित्याह—त्रिरूपादिति[2] । पक्षसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्तिनामरूपतयो-पपन्नाल्लिङ्गाद् व्याप्यात् । सपक्षसत्त्वं तु 'भम धम्मिअ' इत्यादावनुपनिबद्धमपि सामर्थ्यादवसेयम् । एवञ्च विपक्षव्यावृत्तिरपि । नन्वनुमानप्रवेशेऽपि किं व्यञ्जन-

---

१. सम्बन्धादिति क्वाचित्कः पाठः । प्राचीनैरपि स स्वीकृतः । श्रीधरः सम्बन्धमन्तरेणेति तस्य पदस्य विवरणं प्रतिजानीते (का० प्र० वि० १७३ पृ०) । "अवदन्तो वाचा, अपश्यन्तश्चक्षुषा" इत्यादिश्रौतप्रयोगे तृतीयाश्रुतेरिवात्र पञ्चमीविभक्तेस्तथैवार्थः ।

२. त्रिरूपाल्लिङ्गादिति धर्मोत्तरीयं सूत्रम् । एवमेव न्यायप्रवेशवृत्तिपञ्जिकाकारः (४० पृ०) । "अशब्दमर्थं रमणीयं हि सूचयन्तो व्याहारास्तथा व्यापारनिबन्धाश्च विदग्धपरिषत्सु विविधा विभाव्यन्ते । तानुपहास्य-तामात्मनः परिहरन् कथमभिसंदधीत सचेताः—अस्त्यभिसंधानावसरो व्यञ्जकत्वं शब्दानां गमकत्वम्" इति ध्वन्यालोकग्रन्थे सूत्रपातनिकयोक्तम् । महिमभट्टेन तु व्यक्तिविवेके तन्मतप्रतिष्ठाने चेष्टावता ग्रन्थान्ते ध्वन्या-लोकाक्षेपस्य प्रतिध्वनिमिव कुर्वताऽभिहितम्—"अन्यैरनुल्लिखितपूर्व-मिदं ब्रुवाणो नूनं स्मृतेर्विषयतां विदुषामुपेयाम् । हासैककारणगवेषणया नवार्थतत्त्वावमर्शपरितोषसमीहया वा" इति ।

भम धम्मिअ वीसद्धो सो सुणओ अज्ज मारिओ तेण ।
गोलाणईकच्छुकुडंगवासिणा दरिअसीहेण ॥

अत्र गृहे श्वनिवृत्त्या भ्रमणं विहितं गोदावरीतीरे सिंहोपलब्धेरभ्रमणमनुमापयति । यद् यद् भीरुभ्रमणं तत्तद् भयकारणनिवृत्त्युपलब्धिपूर्वकम्, गोदावरोतीरे च सिंहोपलब्धिरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः ।

अत्रोच्यते—भीरुरपि गुरोः प्रभोर्वा निदेशेन प्रियानुरागेणान्येन चैवंभूतेन हेतुना सत्यपि भयकारणे भ्रमतीत्यनैकान्तिको हेतुः, शुनो

स्येत्याह—यो लिङ्गस्तद्रूपो व्यङ्ग्यरूपः पर्यवस्यति । भवदभिप्रायसिद्धव्यङ्ग्यव्यवहारविषयत्वेनायमेव विश्राम्यतीति नानुमेयाधिको व्यङ्ग्य इत्यर्थः । यत्तद्रूप इति पाठेऽनुमानमित्यनन्तरमितीति शेषं कृत्वा व्यङ्ग्यव्यञ्जकभाव इति पदं सम्बन्धनीयम् । ततश्च व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावो यद्रूपः परिशीलितपूर्व एवेति नात्यन्तमादरणीयः पर्यवस्यतीत्यर्थः । एतच्च ध्वनिकारोदाहृतिमुखेन द्रढयति—तथाहीति । सणओ कुक्कुरः, सुणओ इति पाठे स एवार्थः । गोलाणई गोदावरी । दरिअ इति दर्पिष्ठार्थे । कुसुमाद्यवचयार्थं गोदावरीकण्ठे शश्वद् भ्रमतो धार्मिकात् प्रहस्य भङ्गाभीरोः कस्याश्चिदियमुक्तिः । उदाहृतौ प्रकृतयुक्तियोगं प्रतिजानीते—अत्रेति । एवमेव व्याप्त्यादिभागविवेचनेन स्फुटयति—व्यापकेति । व्यापकं भीरुभ्रमणस्य भयहेतुविरहबोधनम् । तद्विरुद्धोपलब्धिर्भयहेतुप्रतीतिः स्वव्याप्यमभ्रणमनुमापयति । अत्र पक्षे गोलेत्यादि निर्दिष्टगोदावरीकच्छो भ्रमणयोग्यो न भवतीति साध्यम् । सिंहसञ्चाराक्रान्तत्वादिति हेतुः । एवमन्यत्रापि मृग्यम् ।

एवं व्यापकं पूर्वपक्षमुक्त्वा तदुद्धारमाह—अत्रोच्यत इति । सहृदयानामेवंविधकाव्यपरिशीलनादेवंविधा प्रतीतिरानुमानिकी धार्मिकस्य वा पुंश्चलीवचनजन्या ? तत्र द्वितीयपक्षे नास्माकं भूयसी क्षतिः । प्रथमे तु धार्म्मिको भीरुप्रकृतिर्वा स्याद्वीरप्रकृतिर्वा । प्रथमे भीरुरपीति निर्देशेन ज्ञेया । प्रियेति स्वारसिकताकथनपरम् । अन्येन चैवंभूतेन भयापहस्तकेन हेतुना निधिलाभप्रत्याशादिना । सत्यपीति व्याप्तिभङ्गप्रकटनम् । अनैकान्तिकः साध्यव्यभिचारी हेतुस्तल्लक्षणैक-

बिभ्यदपि वीरत्वेन सिंहान्न बिभेतीति विरुद्धोऽपि गोदावरीतीरे सिंहसद्भावः प्रत्यक्षादनुमानाद् वा न निश्चितः, अपि तु वचनात् । न च वचनस्य प्रामाण्यमस्ति, अर्थेनाप्रतिसंबन्धादित्यसिद्धेश्च । तत् कथमेवंविधाद्धेतोः साध्यसिद्धिः ।

तथा निःशेषच्युतेत्यादौ गमकतया यानि चन्दनच्यवनादीन्युपात्तानि तानि कारणान्तरतोऽपि भवन्ति, अतश्चात्रैव स्नानकार्यत्वेनोक्तानीति नोपभोग एव प्रतिबद्धानीत्यनैकान्तिकानि ।

देशयुक्तः । प्रभुनिदेशादभाववत्तया विशेषणीयमिति चेत् ? न, तदनुपादानात् । द्वितीये शुनो बिभ्यदपीति स्पर्शनादिशङ्कयेत्यर्थः । विरुद्धः साध्याभावव्याप्तः । सम्प्रति प्रतिपादकभावकसाधारण्येन दूषणमाह—गोदावरीति । अप्रतिसम्बन्धात् प्रतिनियतस्य निश्चितस्य पारमार्थिकस्य वा सम्बन्धस्याभावात् । अप्रतिबन्धादिति पाठे प्रतिनियतो बन्धः सम्बन्ध इति स एवार्थः । असिद्धः सन्दिग्धसिद्धः स्वरूपासिद्धो वा सर्वमेव साधारण्येन योज्यम् । हेतुदूषणमात्रे किं भवतीत्याह—तत् कथमिति । एवंविधादपारमार्थिकात् । साध्यस्य प्रत्याय्यस्य सिद्धिरनुमितिः । अनुमित्याभासवादे तूक्तमेव । युक्तिजातमुदाहरणान्तरेऽपि यथायोगमित्याह[1]—तथेति । गमकतया कामुकसमीपगमनाबाधकतया उक्तम् ।

---

1. "काव्यविषये च व्यङ्ग्यप्रतीतीनां सत्यासत्यनिरूपणस्याप्रयोजकत्वमेवेति तत्र प्रमाणान्तरव्यापारपरीक्षोपहासायैव संपद्यते" इति ध्वन्यालोके वृत्तिः, प्रतीतिमात्रपर्यवसायित्वात् । "प्रतीतेरेव चालौकिकचमत्काररूपाया व्युत्पत्त्यङ्गत्वाद् नायं सहृदयः केवलं शुष्कतर्कोपक्रमकर्कशहृदयः प्रतीतिं परामष्टुं नालम्" इति लोचनग्रन्थश्च मूल उपजीव्यते । वस्तुतस्तु व्यक्तिविवेककृता व्यक्तिवादिना सह विवाद एवारब्धो न पुनः सिद्धान्तनिष्ठा शरणीकृता । तथापि यत् खण्डनखण्डकृता कवितार्किकशिरोमणिना तस्मिन् काव्यमीमांसिषु प्राप्तमहिमत्वेनादरो दर्शितः । सत्वनौचित्यमूलो दोष इति व्याकुर्वतस्तस्य मुक्तकानां पद्यानां विश्लेषणमुखेन (analytic method) दोषज्ञतयैव विपश्चित्त्वेन, न तु सहृदयतया आनन्दवर्धन-

व्यक्तिवादिना चाधमपदसहायानामेषां व्यञ्जकत्वमुक्तम् । न चात्राधमत्वं प्रमाणप्रतिपन्नमिति कथमनुमानम् । एवंविधादर्था- देवंविधोऽर्थ उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि प्रकाशत इति व्यक्तिवादिनः पुनस्तद्दूषणम् ॥

इति काव्यप्रकाशे ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यसंकीर्णभेदनिर्णयो नाम
पञ्चम उल्लासः ॥

अतश्चेति च पदार्थेऽनैकान्तिकतामुपपाद्यासिद्धतामाह— व्यक्तिवादिनेति । व्यञ्जनव्यापारपार्थक्यस्थापनाय विवदमानेनेत्यर्थः । अधमेतिपदं वाचकमस्येत्यधमपदेऽर्थः, अन्यथोत्तरग्रन्थासङ्गतेः । प्रमाणं निश्चितं प्रमात्वज्ञानम् । कथमनुमानमिति । भवद्भिरपि व्यञ्जनसामग्री सर्वैवानुमितिसामग्रीत्वेनेष्यते । तदुक्तम्—"अर्थान्तराभिव्यक्तौ या सामग्रीष्टा निबन्धनम् । सैवानुमितिपक्षे नो गमकत्वेन सम्मता ॥" इति । ततश्चाधमताऽपि हेतुपक्षनिःक्षिप्ता [1]वाच्या । सा च सन्दिग्धासिद्धा स्वरूपासिद्धा वा कथमनुमितिजनिका स्यात् ? ततश्चैकदेशासिद्ध्या समुदितोऽपि हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । यद्वा अनुमानमनुमितिः, कथं तदिति योजना । नन्वेवमनुमितिप्रतिबन्धमूलक एव व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावः स्यादिति चेत् ? कथमिवेत्याह—एवंविधादिति । उपपत्त्यनपेक्षत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रतिसन्धानविरहेऽपि । अदूषणं स्वपक्षस्थापनमेवेत्यर्थः । न चैवमतिप्रसङ्गः, प्रतीतेरनन्यथाऽनुपपत्तावेव व्यक्तिविकल्पनात् । एवंविधेऽपि व्यङ्ग्ये यद्यनुमेयत्वं दुर्घटं तदानीमलौकिकरसादौ व्याप्तिग्रहादेर्दूरत एवापस्तत्वात्तत्सम्भवमात्रमपि नोदेतुमर्हतीति निर्मला निखिलैव ध्वनिप्रक्रिया ॥

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां पञ्चम उल्लासः ॥

कुन्तकाभिनवगुप्तप्रभृतिभिः प्रदर्शितदिशा तेषु तेषु प्रबन्धेषु च रससन्दोहक्रमचङ्क्रमणे परिपाटीप्रकटनेन कोविदतयेति बोद्धव्यम् ।

१. वाच्या-ख० नास्ति ।

अथ षष्ठ उल्लासः

(७०) शब्दार्थचित्रं यत् पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् ।
गुणप्राधान्यतस्तत्र स्थितिश्चित्रार्थशब्दयोः ॥४८॥

न तु शब्दचित्रेऽर्थस्याचित्रत्वम् , अर्थचित्रे वा शब्दस्य । तथा

ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यलक्षणेषु कृतेषु चित्रविशेषलक्षणं यद्यपि प्रकृतम्, तथापि तस्य भाक्तगुणपदाभिधेयबन्धवैचित्र्यशब्दार्थालङ्कृतिलक्षणत्वादेव सुप्रतिपदत्वात्तदपेक्षः 'शब्दचित्रं वाच्यचित्र'मिति यश्चित्रविभाग उक्तः स न युज्यते विषयविभागाभावादित्याशङ्कामपनेतुमुल्लासान्तरं कृतम्—शब्देति । उदाहृतमुक्तम् । गुणप्राधान्यतः स्फुटास्फुटभावेन । चित्रार्थशब्दयोरिति चित्रपदस्य प्रत्येकमन्वयः । शब्दचित्रे चित्रार्थस्य गुणत्वं चित्रशब्दस्य प्राधान्यम्, अर्थचित्रे चित्रशब्दस्य गुणत्वं चित्रार्थस्य प्राधान्यमिति प्रधानेन व्यपदेशा भवन्तीत्युपपद्यत एव विभागः ।

न त्विति विवेचनप्रवृत्तिबीजशङ्कासूत्रणम् । अचित्रत्वं सर्वथेति शेषः ।

ननु गुणालङ्कारयुक्तत्वं चित्रत्वमिति प्राञ्चः[1], तत्तत्कारणान्तरादास्वादविशेषरूपत्वाङ्गीकाराच्छब्दार्थधर्मता न पारमार्थिकीत्यलङ्कारैरेवोपाधिभिश्चित्रता

---

१. यत् प्रथमोल्लासे चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तमिति वृत्त्या विवृतं तद् रूपकादि, "तदेतदाहुः सौशब्द्यम्" इत्यादिना प्राचीनानां भामहाचार्याणां मतोद्धारेण समर्थितमत्र । परन्त्वेतदवधानीयं यत्तेषां मते गुणालङ्कारयोर्न स्वरूपतो वैलक्षण्यम् । गुणालङ्कारयुक्तमिति शब्दार्थधर्मा उक्ता इति श्रीधरव्याख्यानेन ध्वन्यालोकप्रस्तुतकाव्यस्वरूपताया वैलक्षण्यमेतेष्विति सूचितम् । अत्र तावन्मूलेऽलङ्कारकुक्षावेव भरो निहित इति प्रतिभाति । स चानन्दवर्धनाचार्येण सर्गबन्धेषु "शक्तो हि कविः कदाचिदलङ्कारनिबन्धने तदाक्षिप्ततयैवानपेक्षितरससम्बन्धः प्रबन्धमारभते, तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसाः प्रबन्धेषु" इति कवीनां वस्तुनिर्बन्धे सोत्प्रासं निन्दाऽतिशयं सूचयता,

चोक्तम्—

रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदितः ।
न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् ॥

रूपकादिमलङ्कारं बाह्यमाचक्षते परे ।
सुपां तिङां च व्युत्पत्तिं वाचां वाञ्छन्त्यलङ्कृतिम् ॥

तदेतदाहुः सौशब्द्यं नार्थव्युत्पत्तिरीदृशी ।
शब्दाभिधेयालङ्कारभेदादिष्टं द्वयं तु नः ॥ इति ।

वाच्या । तेषां चैकजातीयत्वात् कथं तदुपधानकस्य चित्रस्य द्वैतमित्याशङ्कामैकजात्येऽप्यवान्तरवैधर्म्याच्छब्दार्थाश्रयत्वलक्षणादुपपद्यत एवैतदित्युत्तरीतुमलङ्कारद्वैविध्ये प्राचीनसम्मतिमाह—तथा चोक्तमिति । रूपकादिरर्थाश्रयः, अलङ्कारो विभावादिरूपार्थोपस्कारकतया मुख्यस्य रसादेरुत्कर्षकत्वात् । अनुप्रासादेर्न मुख्यालङ्कारत्वम्, तेषां विभावाद्युपनयनमात्रप्रयोजनकशब्दाश्रयत्वेन बहिरङ्गत्वादिति केचित् । तस्य काव्यस्य । बहुधा बहुप्रकारः । अलङ्कारघटनोपयोगव्यतिरेकदृष्टान्तमाह—न कान्तमिति । कान्तं निर्दोषं स्वाभाविकगुणयुक्तं वा । विभाति सभूषणवदिति शेषः । बाह्यमिति । काव्यस्य [1]शब्दविशेषरूपत्वादर्थस्य च तद्व्यवच्छेदकतामात्रेणामुख्यत्वात्तदाश्रितानां बहिरङ्गतेत्यर्थः । सुपां तिङामिति तदन्तपदपरम् । विशिष्टोत्पत्तिर्व्युत्पत्तिरिति माधुर्याद्यनुगुणवर्णविशेषात्मकत्वम् । वाचां काव्यरूपाणाम् । किमिति तामेवालङ्कृतिं वाञ्छन्ति ? रूपकादावपि रसपोषकतादर्शनादित्याह—

काव्यस्वरूपहानिकरत्वेन तस्याधमत्वं काव्याभासत्वं काव्यानुकारत्वमित्यादिवचनैर्विशेषयता च दूषित एव । वस्तुगत्या सर्गबन्धानां चमत्काराश्रयत्वमनपलाप्यमिति लक्षणीये चानुप्रासादीनां बन्धवैकल्येन च चेतसि कापि प्रकृष्टिका आधीयत इति टीकाकृतः कण्ठतो घोषणेन च तत्र तत्र काव्यत्वमूरीकार्यमिति तदाशयो न सुदुःसाधः ।

१. शब्दरूपविशेषत्वात्—ख० ।

शब्दचित्रं यथा—

प्रथममरुणच्छायस्तावत्ततः कनकप्रभः
तदनु विरहोत्ताम्यत्तन्वीकपोलतलद्युतिः ।
उदयति ततो ध्वान्तध्वंसक्षमः क्षणदामुखे
सरसबिसिनीकन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥

अर्थचित्रं यथा—

ते दृष्टिमात्रपतिता अपि कस्य नात्र
क्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाः खलाश्च ।
नीचाः सदैव सविलासमलीकलग्ना
ये कालतां कुटिलतामिव न त्यजन्ति ॥

तदेतदिति । सुप्तिङ्व्युत्पत्तियोगित्वं सौशब्द्यं शब्दस्य सौष्ठवं काव्यव्यपदेशभाजनत्वम्, अर्थस्य व्युत्पत्ती [1]रूपकत्वादिना योजनम् । नेदृशी—न शब्दे.काव्यव्यपदेशहेतुः, साक्षात्तद्धर्मताहीनत्वादित्यर्थः । ततश्च येनोपाधिना काव्यत्वं तस्यैव तत्र मुख्यत्वमिति शब्दालङ्कृतय एव प्रधानत्वमित्यपरे । शब्दाभिधेययोर्द्वयोरपि प्रधानभूतरसाद्युपकारकयोर्यथायथमलङ्कारेण रसादिपोषणक्षमत्वापादनेनोपाधिना भेदाद् द्वयोरपि परस्परतो विशिष्यमाणत्वाद् द्वयमप्यस्माकमिष्टं वल्लभम् । नहि वयं बहिरङ्गत्वान्तरङ्गत्वभेदमाश्रयामहे, द्वयोरप्यङ्गोपस्कारद्वारा मुख्योत्कर्षकत्वादिति साम्प्रदायिकाः ।

प्रथममित्यादौ च चन्द्रोदयावस्थावर्णने स्वभावोक्तिर्वाक्यार्थालङ्कारः पदार्थालङ्कारश्च । कनकप्रभ इत्यादौ लुप्तोपमाः सन्ति यद्यपि, तथापि बन्धवैशिष्ट्येनानुप्रासमहिम्ना चार्थानुसन्धिमन्तरेणापि कश्चित् प्रकर्षो हृदि निधीयत इति शब्दचित्रता । ते दृष्टिमात्रपतिता इति, न तु मनसा भावितस्वरूपा एव । क्षोभाय धैर्यविघाताय स्वास्थ्यविघाताय च । पक्ष्मलेति भूम्नि मत्वर्थीयो लच् । नीचाः प्रतिनियतपरिमाणतो न्यूना अनुच्चाशयाश्च । सविलासेति । सविलासं विच्छित्तिविशेषेण ललाटिकत्वेन चालीकलग्ना ललाटसंश्लिष्टाः कपटाङ्गीकृतस्वजनभावाश्च । कालतां

१. रूप्यमाणत्वादिना योजनम्—ख० ।

यद्यपि सर्वत्र काव्येऽन्ततो विभावादिरूपतया पर्यवसानम्, तथापि

नीलतां क्रूरदारुणताञ्च । कुटिलतां कुञ्चितत्वममृदुप्रकृतिकत्वञ्च । अत्रानुप्रासलेश-सद्भावेऽपि वाच्यालङ्कृतिप्रतीति रेवोद्भटेत्यर्थचित्रता ।

नन्वस्त्वत्रोदाहरणद्वये रसादिसम्भेदाभावात् काव्यत्वम्, ततश्च तद्विशेषचित्रभेदताऽपि कथमनयोरित्याह—यद्यपीति । अन्ततः पर्यन्ते । विभावादिरूपतयेति—विभावादिभी रूप्यत इति विभावादिरूपं समूहालम्बनम्, तत्तया विशिष्टस्तदात्मा यो रस आस्वादस्तत्र पर्यवसानं तत्प्रवणत्वम्, अन्यथा आभासतानियमात् । तथापि स्फुटस्य स्वसंवित्तिसाक्षिकचमत्कारप्राणस्य रसस्यास्वादस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमचमत्कारि-व्यङ्ग्यमत एवाभासभूतमप्येतत्[1] पद्ययुग्मं काव्यद्वयमुक्तं प्राचीनप्रसिद्धिमात्रेणेत्यर्थः । एतेन सर्वमेव चित्रमेवेति[2] प्रतिपादितं भवति, न तु विभावादिरूपतया रसपर्यवसा-

१. एतत् प्रयुक्तमित्यवद्यम्—क० ।

२. "म्रदीयसीमपि घनामनल्पगुणकल्पिताम् । प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव ॥" इति माघपद्ये चित्रपदस्य काव्यघटकवाक्यविषये विशेषणतया प्रयोगः । चित्रपटी हैमनवासोविशेष इति वल्लभव्याख्यानं तस्या वैचित्र्याधायकत्वं केषामपि ग्राह्यत्वमप्यनुमापयति । वामनोऽपि काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ काव्यमध्ये श्रेष्ठस्य दशरूपकसंज्ञितस्य "चित्रपटवद् विशेषसाकल्यात्" इति सूत्रेण चित्रपदेन व्यपदेशमुद्दिशति । परमानन्दवर्धनस्तु हेयताकुक्षौ चित्रं परामृशति—"रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥ रसादिषु विवक्षा तु स्यात्तात्पर्यवती यदा । तदा नास्त्येव तत्काव्यं ध्वनेर्यत्र न गोचरः ॥" इति । एतच्च चित्रं "कवीनां विशृङ्खलगिरां रसादितात्पर्यमनपेक्ष्यैव काव्यप्रवृत्तिदर्शनादस्माभिः परिकल्पितम्" इति, "शक्तानां कवीनां शब्दार्थचित्रनिबन्धने निर्बन्धश्च", "दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसाः प्रबन्धेषु" इत्याद्याक्षिपति च । एनमेव सिद्धान्तमवलम्ब्य विश्वनाथादयश्चित्रं काव्यभेदतया नाङ्गीकुर्वन्ति । बहवस्त्वलङ्कारशास्त्रं प्रयोगशास्त्रमेवेत्युपलभ्य वस्तुस्थित्यनुसारिणो रसगङ्गाधरकृदाद्याश्चमत्कारसत्त्व-

स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भादव्यङ्ग्यमेतत् काव्यद्वयमुक्तम् । अत्र च शब्दार्थालङ्कारभेदाद् बहवो भेदास्ते चालङ्कारनिर्णये निर्णेष्यन्ते ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दार्थचित्रनिरूपणं नाम षष्ठ उल्लासः ॥

———

नम्, विभावादीनां मध्ये कस्यचिदवश्यं प्रतिपाद्यतया रसानुवेधः सार्वत्रिक इति । यद्यप्यत्रापि रसोऽस्ति, तथापि स्फुटस्याक्षुद्रस्य रसस्यानुपलम्भादेतत् काव्यद्वयमव्यङ्ग्यमुक्तमिति व्याख्यानं ज्यायः; विभावादिसामग्र्यैव रसनिष्पत्तेः, अत्र च सर्वोपादानस्य कतिपयाक्षेपस्य चाभावेन तदभावात् । न चात्र विभावादेरन्यतमदप्यस्ति, संवलितेष्वेव रत्याद्यालम्बनोद्दीपनादिष्वास्वादाङ्कुरणदशायां मुख्यतस्तत्पदप्रवृत्तेः रसस्य च क्षुद्राक्षुद्रत्वविभागः कीदृगिति न बुध्यामहे । आस्वादापकर्षप्रकर्षाविति चेत् ? न, उभयत्रापि प्राधान्याप्राधान्ययोर्यथायोगं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वाभ्यां व्याप्तविषयत्वेन चित्रत्वविरहात् । एतेनास्फुटतरव्यङ्ग्य[1] चित्रमिति प्रत्युक्तम् । तस्यानास्वादार्हत्वम्, अन्तरेण निर्वचनासहत्वात्, तत्र चाभासत्वनियमात् । तदुक्तमाचार्यैः—"रसभावादिविषयविवक्षाविरहे सति । अलङ्कारनिबन्धो यः स चित्रविषयो मतः ॥" इति । अत्र चित्रे । अलङ्कारा निर्णीयन्ते विशेषतो लक्ष्यन्तेऽत्रेत्य-

मूरीकृत्य न केवलं तत् स्वीकुर्वन्ति, "परमिष्टं द्वयं तु नः" इति प्राचीनाभियुक्तयुक्तिमनुसृत्य द्विधैव विभजन्ति च । एतत्त्ववधानीयं यत् प्राचीना दण्डिप्रभृतयो वस्तुस्थितिमतिवृत्त्यापि विदग्धगोष्ठीष्वाद्रियमाणानां प्रहेलिकादीनामप्यन्तर्भावमलङ्कारशास्त्रे विदधतीति, परन्तु काव्यान्तर्गड्डुभूता इति ते रसिकैः काव्यबाह्यत्वेन बहिष्कृताः ।

१. एतच्च श्रीधरमन्तव्यम् (का० प्र० वि० १८३ पृ०) । युक्तिश्च तत्खण्डने टीकाकृताऽत्र दर्शिता ।

लङ्कारनिर्णयोऽन्तिमोल्लासद्वयम्, तत्र निर्णेष्यन्ते। शब्दार्थगतानामनुप्रासोपमादीनां हि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यात्मककाव्याङ्गतयाऽलङ्कारभेदत्वम्। काव्याभासचित्राङ्गतायां तु वस्तुतोऽलङ्काराभासत्वेऽपि चालङ्कारत्वमुपचर्यते। एतच्च पूर्वमेवोक्तमिति कृतं विस्तरेण[1]॥

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां षष्ठ उल्लासः॥

---

१. यद्यपि चात्र प्रबन्धपर्यालोचनया तदङ्गमात्रत्वेन तेषां स्वीकारोऽगतिकतया टीकाकृताऽत्र कृतः; स्वकृते ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे च तन्मात्रतयैव तेषां काव्यव्यवहारोऽनुशिष्टः—"काव्यार्थस्याखण्डबुद्धिवेद्यस्य तन्मयीभावेनास्वाददशायां गुणप्रधानभावावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्यालोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यव्यपदेशं व्याहन्तुमीशः, तस्यास्वादमात्रायत्तत्वात्" इति; तथापि प्रबन्धोत्कर्षकृतया तदन्तर्गतस्य पद्यस्य काव्यत्वघोषणं प्रौढिरेव। "आस्वादजीवातुः पदसन्दर्भः काव्यम्", "वाक्यं रसात्मकं काव्यम्" इत्यादि काव्यलक्षणं कलयतां तेषामास्वादहीने रसविकले पद्ये काव्याकाव्यत्वयोरुभयोरित्थमनुषक्तातेऽत्र कदर्थनीया एव।

अथ सप्तम उल्लासः

काव्यस्वरूपं निरूप्य दोषाणां सामान्यलक्षणमाह—

(७१) मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्यस्तदाश्रयाद् वाच्यः।
उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन तेष्वपि सः॥४९॥

हतिरपकर्षः। शब्दाद्या इत्याद्यग्रहणाद्वर्णरचने। विशेषलक्षण-

उल्लाससङ्गतिमाह वृत्तिकारः—काव्येति। काव्यानां ध्वन्यादिभेदानां स्वेभ्यः सजातीयेभ्यो रूपं वैधर्म्यं निरूप्य निश्चित्य दोषगुणालङ्कारेषूपस्थितेषु हेयहानिपूर्वकमुपादेयोपादानमिति सूचयितुं दोषाणां प्राथमिकत्वम्। तत्र सामान्ये लक्षिते विशेषलक्षणानि सुकराणीति प्रथमं सामान्यलक्षणमवतार्यत इत्यर्थः[1]। मुख्य उद्देश्यश्चासावर्थश्चेति मुख्यार्थः। हतिदोषापकर्षशब्दाः करणसिद्धाः। तस्य रसस्याश्रय उपायतयाऽपेक्षणं तस्माद् वाच्यो विभावादिरूपो मुख्यः। स दोषः। दोषाश्च केचिदाहत्यैव रसास्वादापकर्षकाः, केचिदङ्गापकर्षद्वारेति द्विविधाः। तत्राद्या रससन्निकृष्टा रसदोषा इत्युच्यन्ते। तेषाञ्च स्वजात्यपेक्षया गाढत्वात्तद्धानमत्यन्तोपादेयमिति पश्चात्तदुपन्यासः। शेषाणां तु तदपेक्षया हीनत्वात् प्रथमं गणनम्।

---

१. हेयोपादेयज्ञानाधानत एव शास्त्रस्य शास्त्रत्वम्—"सम्यङ्न्यायपरिज्ञानाद्धेयोपादेयवेदिनः। उपादेयमुपादाय गच्छन्ति परमां गतिम्॥" इति तार्किकाभाणकेन तच्च लक्षणज्ञाने पर्यवस्यतीति हेयकक्षापातिनां दोषाणां सामान्यलक्षणमवतार्यते। एषामुपादेयतायां टीकाकृदुद्भावितमतं सुष्ठ्वेव, परं शास्त्रवितर्कक्रमे पदादिदोषाणां शब्दशास्त्रव्याकरणोपजीव्यतया इष्टेषु भामहादिग्रन्थेषूद्दिष्टत्वाद् रसदोषाणां मुख्यानामपि ध्वनिकारविवेचितानां परिणामे निर्देशः। कविसमयशासनानि च बहिरङ्गेष्वेव भरमादधतीति छन्दआगमादिविरोधपर्यवसितानामादावेव ग्रहणम्।

माह—

(७२) दुष्टं पदं श्रुतिकटु च्युतसंस्कृतमप्रयुक्तमसमर्थम् ।
निहतार्थमनुचितार्थं निरर्थकमवाचकं त्रिधाऽश्लीलम् ॥५०॥
संदिग्धमप्रतीतं ग्राम्यं नेयार्थमथ भवेत् क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृत् समासगतमेव ॥५१॥

श्रुतिकटु परुषवर्णरूपं दुष्टं यथा—

अनङ्गमङ्गलगृहापाङ्गभङ्गितरङ्गितैः ।
आलिङ्गितः स तन्वङ्ग्या कार्तार्थ्यं लभते कदा ॥

अत्र कार्तार्थ्यमिति ।

च्युतसंस्कृतं व्याकरणलक्षणहीनं यथा—

एतन्मन्दविपक्वतिन्दुकफलश्यामोदरापाण्डर-
प्रान्तं हन्त पुलिन्दसुन्दरकरस्पर्शाक्षमं लक्ष्यते ।

तत्राप्यर्थदोषापेक्षया शब्ददोषाणां वाक्यदोषापेक्षया च पददोषाणामल्पत्वमित्युपन्यासक्रमसङ्गतिः । पदैकदेशदोषाणां तु विरलप्रायत्वात् पददोषाणामेव च तत्रातिदेशाद् यत्र क्वचन गणनम् ।

दुष्टं पदमिति प्रत्येकमन्वयः । श्रुतिपतितमात्रं यद्वैरस्यमावहति तत्पदं सर्वथा नोपादेयमिति प्रथमं तदुपन्यासः । एवमुत्तरत्रापि यथायोगं सङ्गतिर्वाच्या । दुष्टपदादिगणनेनैव तत्तद्दोषलक्षणानि सुकराणीति तदगणनम् । परुषवर्णरूपं माधुर्यहीनवर्णमयं कष्टप्रायोच्चारणतया कष्टं कार्तार्थ्यमित्येतद्विधमाधुर्यव्यञ्जकरचनामध्यगुम्फितं श्रुतमात्रमेवास्वादयितृपुरुषमुद्वेजयतीति दुष्टम् । संस्कृतमिति, भावे क्तः । संस्कृतप्राकृतादिव्याकरणेन लक्ष्यते ज्ञायत इति व्याकरणलक्षणम्, तद्धीनम् । न तु व्याकरणेऽलक्षितमिति, देशीपदेषु[1] संज्ञासु च प्रसङ्गात् । अननुनाथत इत्यर्थानु-

१. 'देशीयपदेषु' इत्यवद्यः ख० पाठः । एवमपि का० प्र० वि० (१८८ पृ०) मातृकान्तरे पाठ उपलभ्यते ।

तत्पल्लीपतिपुत्रि ! कुञ्जरकुलं कुम्भाभयाभ्यर्थना-
दीनं त्वामनुनाथते कुचयुगं पत्रावृतं मा कृथाः ॥

अत्रानुनाथत इति । 'सर्पिषो नाथते' इत्यादाविवाशिष्येव नाथतेरात्मनेपदं विहितम् "आशिषि नाथ" इति । अत्र तु याचनमर्थः, तस्मात् "अनुनाथति स्तनयुगम्" इति पठनीयम् ।

अप्रयुक्तं तथा आम्नातमपि कविभिर्नादृतम् । यथा—

यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदैव विभाव्यते ।
तथा मन्ये दैवतोऽस्य पिशाचो राक्षसोऽथवा ॥

अत्र दैवतशब्दो "दैवतानि पुंसि वा" इति पुंस्याम्नातोऽपि न केनचित् प्रयुज्यते ।

असमर्थं यत्तदर्थं पठ्यते न च तत्रास्य शक्तिः । यथा—

तीर्थान्तरेषु स्नानेन समुपार्जितसत्कृतिः ।
सुरस्रोतस्विनीमेष हन्ति सम्प्रति सादरम् ॥

अत्र हन्तीति गमनार्थम् ।

निहतार्थं यदुभयार्थमप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तम् । यथा—

यावकरसार्द्रपादप्रहारशोणितकचेन दयितेन ।
मुग्धा साध्वसतरला विलोक्य परिचुम्बिता सहसा ॥

सन्धानेऽसत्यपि पदस्यैवासाधुत्वम् । श्रुतिकटुव्यतिरिक्तस्यार्थानुसन्धानेनैव दुष्टत्वात् । न चानुनाथत इत्येतावन्मात्रेण दोषानवगमात् पदान्तरापेक्षणे वाक्यदोषोऽयमिति वाच्यम्, तन्मात्रस्यैवानुशासनलङ्घनात्[1] । आम्नातमनुशिष्टम् । कुतस्तर्हि दुष्टमित्याह—कविभिरिति । कविसमयसाध्या हि रसनिष्पत्तिः । एवंविधानाञ्च प्रचुरप्रयोगहीनानां निबन्धे किमपि वैरस्यमनुभूयत एवेति दुष्टता । अत्र दैवतशब्दे यद्यपि पुंस्त्वमात्रमप्रयुक्तम्, तथापि समुदितमेव पदं न तु प्रकृतिमात्रमिति पददोषता । तादृशमेकार्थमेवाप्रयुक्तं प्रकृतेऽपि । सर्वथा प्रयोगाभावेऽनेकार्थेऽसमर्थत्वं यथा हन्तीत्यस्य । विरल-

१. श्रीधरकृतमन्तव्यस्य प्रतिध्वनिरयम् । का० प्र० वि० (१८८ पृ०)

अत्र शोणितशब्दस्य रुधिरलक्षणेनार्थेनोज्ज्वलीकृतत्वरूपोऽर्थो व्यवधीयते ।

अनुचितार्थं यथा—

तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या ।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः ॥

अत्र पशुपदं कातरतामभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम् ।

निरर्थकं पादपूरणमात्रप्रयोजनं चादिपदम् । यथा—

उत्फुल्लकमलकेसरपरागगौरद्युते मम हि गौरि ।
अभिवाञ्छितं प्रसिध्यतु भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥

अत्र हिशब्दः ।

अवाचकं यथा—

अवन्ध्यकोपस्य विहन्तुरापदां भवन्ति वश्याः स्वयमेव देहिनः ।
अमर्षशून्येन जनस्य जन्तुना न जातहार्देन न विद्विषादरः ॥

अत्र जन्तुपदमदातर्यर्थे विवक्षितम् , तत्र च नाभिधायकम् ।

यथा वा—

हा धिक् सा किल तामसी शशिमुखी दृष्टा मया यत्र सा
तद्विच्छेदरुजाऽन्धकारितमिदं दग्धं दिनं कल्पितम् ।
किं कुर्मः कुशले सदैव विधुरो धाता न चेत्तत् कथं
तादृग्यामवतीमयो भवति मे नो जीवलोकोऽधुना ॥

अत्र दिनमिति प्रकाशमयमित्यर्थेऽवाचकम् ।

यच्चोपसर्गसंसर्गादर्थान्तरगतम् । यथा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः ।
भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥

अत्र दधदित्यर्थे विदधदिति ।

त्रिधेति व्रीडाजुगुप्साऽमङ्गलव्यञ्जकत्वात् । यथा—

साधनं सुमहद् यस्य यन्नान्यस्य विलोक्यते ।
तस्य धीशालिनः कोऽन्यः सहेतारालितां भ्रुवम् ॥

लीलातामरसाहतोऽन्यवनितानिःशङ्कदष्टाधरः
कश्चित्केसरदूषितेक्षण इव व्यामील्य नेत्रे स्थितः ।
मुग्धा कुड्मलिताननेन ददती वायुं स्थिता तत्र सा
भ्रान्त्या धूर्ततयाऽथवा नतिमृते तेनानिशं चुम्बिता ॥

प्रयोगे तु निहतः । प्रसिद्धेनार्थान्तरेण तिरस्कृतोऽर्थोऽस्येति व्युत्पत्त्या निहतार्थता । एकार्थस्यापि सार्वत्रिकप्रयोगविरहे एकशास्त्रमात्रप्रतीतत्वादप्रतीतत्वमिति[1] विभागः ।

कातरतामिति । अग्नीषोमीयाणां पशूणां मरणकाले तस्याः प्रतीयमानत्वात् । पूरणं वृत्तभङ्गाभावः । हिशब्द इति, हेत्वाद्यर्थशून्य इत्यर्थः । अदातरीति । अमर्षशून्येन विद्विषा जनस्य दरो भीतिर्न भवति, जातहार्देन रूढप्रणयेन जन्तुना प्राणिमात्रेण किञ्चिदप्यदात्रा जनस्यादरो बहुमानो न भवतीति विवक्षितमत्र । न च गमने हन्तिरिव जन्तुपदमदातरि पठ्यत इत्यसमर्थाद् भेदः । सा तामसी तमःपिहितसर्वलोका रात्रिः । किल इदं दग्धं दिनं प्रकाशमयं कल्पितम् । सूर्योदयास्तगमनावच्छिन्नः कालविशेषो दिनम् , प्रकाशश्च तदविनाभूतोऽपि न तच्छरीरम् । अर्थान्तरगतं सोपसर्गस्यानुपसर्गान्यतया वाचकशक्तिपरिवर्तनात् । तदुक्तम्—"उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते" इति । ऊर्ध्वतनन्यासाभिनयविशेषात्मको दण्डपादः[1] । विदधदिति करोत्यर्थत्वात् । व्यञ्जकत्वादिति । प्रत्यायकत्वादित्यर्थः । तेन तदर्थानां तदर्थान्तराणां चोपसंग्रहः । तत्स्मारकास्तु सन्धिपदैकदेशदोषा वक्ष्यन्ते । साधनं सैन्यं वराङ्गञ्च ।

१. 'एकशास्त्रमात्रप्रतीतत्वम्' इति क० त्रुटितः पाठः ।

१. "नूपुरं चरणं कृत्वा दण्डपादं प्रसारयेत्" इत्यष्टोत्तरशतकरणप्रकरणे दण्डपादलक्षणं नाट्यशास्त्रे । "पृष्ठतोऽभ्यञ्चितं कृत्वा पादमग्रतलेन तु । द्रुतं निपातयेद् भूमौ चारी नूपुरपादिका ॥" इति विवरणे तत्रत्य उत्तरो ग्रन्थः, "क्षिप्रापविद्धकरणं दण्डपादा तु सा स्मृता ॥" इत्येतत्सहितमेव "पादसहितदण्डत्वरितहस्तं न्यसेत्" इति साटोपपरिक्रमादिविषयमित्यभिनवभारत्यां व्याख्यानञ्च ।

मृदुपवनविभिन्नो मत्प्रियाया विनाशाद्
घनरुचिरकलापो निःसपत्नोऽद्य जातः ।
रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः
सति कुसुमसनाथे कं हरेदेष बर्हीं ॥

एषु साधनवायुविनाशशब्दा व्रीडादिव्यञ्जकाः ।

संदिग्धं यथा—

आलिङ्गितस्तत्रभवान् संपराये जयश्रिया ।
आशीःपरम्परां वन्द्यां कर्णे कृत्वा कृपां कुरु ॥

अत्र वन्द्यां किं हठहृतमहिलायां किं वा नमस्यामिति सन्देहः ।

अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे प्रसिद्धम् । यथा—

सम्यग्ज्ञानमहाज्योतिर्दलिताशयताजुषः ।
विधीयमानमप्येतन्न भवेत् कर्म बन्धनम् ॥

अत्राशयशब्दो वासनापर्यायो योगशास्त्रादावेव प्रयुक्तः ।

ग्राम्यं यत् केवले लोके स्थितम् । यथा—

राकाविभावरीकान्तसंक्रान्तद्युति ते मुखम् ।
तपनीयशिलाशोभा कटिश्च हरते मनः ॥

अत्र कटिरिति ।

नेयार्थं "निरूढा लक्षणाः काश्चित् सामर्थ्यादभिधानवत् । क्रियन्ते साम्प्रतं काश्चित् काश्चिन्नैव त्वशक्तितः ॥" इति यन्निषिद्धं लाक्षणिकम् । यथा—

अरालितां क्रोधकुटिलिताम् । वायुः पवमानमात्रवाचकोऽपाने प्रसिद्धः । विनाशोऽदर्शनमात्रं मरणं वा । व्रीडादीति । पूर्वमुदाहृतेति शेषः । केवले कतिपयस्मिन् शास्त्रे, न तु लोकेऽपि । विधीयमानं क्रियमाणम् । वासनेत्यदृष्टनिर्देशः, अशक्तितो

शरत्कालसमुल्लासिपूर्णिमाशर्वरीप्रियम् ।
करोति ते मुखं तन्वि चपेटापातनातिथिम् ॥

अत्र चपेटापातनेन निर्जितत्वं लक्ष्यते ।

अथ समासगतमेव दुष्टमिति संबन्धः । अन्यत् केवलं समासगतञ्च । क्लिष्टं यतोऽर्थप्रतिपत्तिर्व्यवहिता । यथा—

अत्रिलोचनसंभूतज्योतिरुद्गमभासिभिः ।
सदृशं शोभतेऽत्यर्थं भूपाल तव चेष्टितम् ॥

अत्राऽत्रिलोचनसम्भूतस्य चन्द्रस्य ज्योतिरुद्गमेन भासिभिः कुमुदैरित्यर्थः ।

अविमृष्टः प्राधान्येनानिर्दिष्टो विधेयांशो यत्र तत् । यथा—

मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्ताविरलगलगलद्रक्तसंसक्तधारा-
धौतेशाङ्घ्रिप्रसादोपनतजयजगज्जातमिथ्यामहिम्नाम् ।
कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिकरपिशुनोत्सर्पिदर्पोद्धुराणां
दोष्णां चैषां किमेतत् फलमिह नगरीरक्षणे यत् प्रयासः ॥

अत्र मिथ्यामहिमत्वं नानुवाद्यम्, अपि तु विधेयम् । यथा वा—

स्रस्तां नितम्बादवरोपयन्ती पुनः पुनः केसरदामकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य ॥

रूढिप्रयोजनविरहात् । चपेटेति समुदायोपलक्षणम् । अत्र निर्जित इत्युक्ते यादृशार्थस्तदतिरिक्तो न लक्षणाप्रयोगे । न चेयं रूढिरिति नेयार्थता ।

अथेति प्रक्रमान्तरादित्यर्थः । विशेषनियमः शेषानियमपर्यवसायीत्याह—अन्यदिति । व्यवहिता शब्दार्थसम्बन्धप्रसिद्धिविरहाद् विलम्बिता । अत्रीति । समासैकपद्यम्, नानुवाद्यं नान्यपदार्थप्रधाने बहुव्रीहौ निक्षिप्य गुणीकार्यम् । विधेयमिति । न खलु महिम्नो मिथ्यात्वं स्वाभाविकम्, किं तर्हि तादृङ्महिम्ना प्रसिद्धस्य नगरीमात्ररक्षणेऽप्यक्षमत्वं परमाकीर्तिपर्यवसायीति सम्प्रति सर्वं मिथ्या भविष्यतीति प्राधान्यं मिथ्यात्वस्य । केसरो वकुलः । अत्र कर्मधारयस्योत्तरपदार्थप्रधानत्वात् पूर्वपदार्थो गुणीभूतः । न च तथा विवक्षितम्, मौर्वीगतद्वितीयताया एव

अत्र द्वितीयत्वमात्रमुत्प्रेक्ष्यम् । मौर्वीं द्वितीयामिति युक्तः पाठः ।

यथा वा—

वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद्बालमृगाक्षि मृग्यते तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ॥

अत्र 'अलक्षिता जनिः' इति वाच्यम् । यथा वा—

आनन्दसिन्धुरतिचापलशालिचित्त-
संदाननैकसदनं क्षणमप्यमुक्ता ।
या सर्वदैव भवता तदुदन्तचिन्ता
तान्तिं तनोति तव सम्प्रति धिग्धिगस्मान् ॥

अत्र 'न मुक्ता' इति निषेधो विधेयः । यथा—

नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दृप्तनिशाचरः
सुरधनुरिदं दूराकृष्टं न तस्य शरासनम् ।
अयमपि पटुर्धारासारो न बाणपरम्परा
कनकनिकषस्निग्धा विद्युत् प्रिया न ममोर्वशी ॥

विवक्षितत्वात् । अक्षमत्वं पाठान्तरस्वीकारेण द्रढयति–अत्रेति । एवंविधे हि पाठे[1] सविशेषणे हि कृतमुत्प्रेक्षणं विशेषण एव संक्रामति । पूर्वत्र बहुव्रीहावन्यपदार्थमात्रे गुणीभावः । सम्प्रति गुणीभूतान्यपदार्थगुणीभावं दर्शयति—यथेति । अत्र हि वपुषो विरूपाक्षत्वमिव जन्मनोऽलक्ष्यत्वं विधेयम् । एतच्चान्यपदार्थे । सोऽपि भावप्रत्ययार्थो गुणभूतः । नञ्समासमुदाहरति—यथेति । नञर्थप्राधान्येऽपि न समासः, किन्त्वन्याङ्गभावे । एवमत्रार्थे प्रत्युदाहृतिद्वयम्–तत्राद्यो नवेति, द्वितीयो जुगोपेति । अत्र-

1. न चात्र पाठे वृत्तभङ्गः शङ्कनीयः, तत्र श्रव्यतामात्रलक्षणत्वात् ; "पादान्तेषु बहुलं गुरु" इति बहुलग्रहणेनात्रापि वसन्ततिलकादाविव गुर्वन्तता-नियमस्यान्यैरनादृतत्वादिति व्यक्तिविवेककृतः समाधानमत्रानुस्मरणीयम् । तत्र विप्रतिपत्तिश्च विवेचिताऽस्माभिरितरत्र (का० प्र० वि० १९५-१९६ पृ०) ।

इत्यत्र । न त्वमुक्तताऽनुवादेनान्यदत्र किञ्चिद्विहितम् । यथा—

जुगोपात्मानमत्रस्तो भेजे धर्ममनातुरः ।
अगृध्नुराददे सोऽर्थमसक्तः सुखमन्वभूत् ॥

इत्यत्रात्रस्तताऽनुवादेनात्मनो गोपनादि ।

विरुद्धमतिकृद् यथा—

सुधाकरकराकारविशारदविचेष्टितः ।
अकार्यमित्रमेकोऽसौ तस्य किं वर्णयामहे ॥

अत्र कार्यं विना मित्रमिति विवक्षितम्, अकार्येषु मित्रमिति तु प्रतीतिः ।

यथा वा—

चिरकालपरिप्राप्तलोचनानन्ददायिनः ।
कान्ता कान्तस्य सहसा विदधाति गलग्रहम्[1] ॥

अत्र कण्ठग्रहमिति वाच्यम् । तथा—

न त्रस्तं यदि नाम भूतकरुणासन्तानशान्तात्मन-
स्तेन व्यारुजता धनुर्भगवतो देवाद् भवानीपतेः ।

स्ततादीति त्रासाद्यभावेऽप्यात्मगोपनं नीतिमनुसृत्य कृतवानित्यत्रस्ततादेरनूद्यत्वस्य विधेये गोपनादौ युक्त एवाङ्गभावः । अब्राह्मण इत्यादाविवाभावविशेषाभिधायिनः पर्युदासनञैव समासो न त्वभावमात्राभिधायिनः प्रसज्यस्य । अश्राद्धभोजीत्यादावपि हि श्राद्धभोजननिषेधमात्रं न प्रतीयते, किन्तु तथाविधनियमविशिष्टपुरुष एव । यदुक्तम्—"प्रधानत्वं विधेर्यत्र प्रतिषेधेऽप्रधानता । पर्युदासः स विज्ञेयो यत्रोत्तरपदे न नञ् ॥" इति । कार्यं विना सहजस्नेहानुबन्धेन । भूतेषु जन्तुषु

1. "गलग्रहपदमालिङ्गने प्रयुक्तं पूर्वप्रक्रान्तानन्ददायिताविरुद्धरूपनिः-सारणमतिकृति" इति श्रीधरः । गलग्रहपदेनार्धचन्द्रं दत्त्वा निःसारणमिति लोकप्रसिद्धिरिति सहजा योजना । "रूढिर्योगापहारिणीति न्यायेन कण्ठ-ग्रहार्थापहारेण रोगविशेष एव प्रतीयते । ततश्च विरुद्धमतिकृत्त्वम्" इति श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः । वङ्गीयभाषायां पदस्यास्य प्रसिद्धोऽर्थो भारभूत इति स च संस्कृतसाहित्ये विरललक्ष्यः । अन्यच्च स विदधात्याख्यातेन नान्वयमर्हति । ।

तत्पुत्रस्तु मदान्धतारकवधाद्विश्वस्य दत्तोत्सवः
स्कन्दः स्कन्द इव प्रियोऽहमथवा शिष्यः कथं विस्मृतः ॥

अत्र भवानीपतिशब्दो भवान्याः पत्यन्तरे प्रतीतिं करोति । तथा—

गौरपि यद्वाहनतां प्राप्तवतः सोऽपि गिरिसुतासिंहः ।
सविधे निरहङ्कारः पायाद् वः सोऽम्बिकारमणः ॥

अत्राम्बिकारमण इति विरुद्धां धियमुत्पादयति ।

श्रुतिकटु समासगतं यथा—

सा दूरे च सुधासान्द्रतरङ्गितविलोचना ।
बर्हिनिर्ह्लादनार्होऽयं कालश्च समुपागतः ॥

एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

(७४) अपास्य च्युतसंस्कारमसमर्थं निरर्थकम् ।
वाक्येऽपि दोषाः सन्त्येते पदस्यांशेऽपि केचन ॥५२॥

केचन न पुनः सर्वे । क्रमेणोदाहरणम्—

सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनताप्सीत् सममंस्त बन्धून् ।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च ॥

करुणासन्तानोदयानवच्छेदः । तेन दाशरथिना । भवस्य पत्नी भवानी तस्याः पतिरित्युक्तेन व्याघुत्य्येति भवः प्रतिपद्यते । विरुद्धामिति । अम्बिका जननी तस्या रमणः कामुक इत्येवमाकारम् ।

श्रुतिकटुप्रभृतिसमासासमासगतमित्युक्तम् । असमासे चोदाहृतम् । सम्प्रति समास उदाहरति—सेति । बर्हीं मयूरस्तस्य निर्ह्लादो ध्वनिः । गौरवभीत्या संक्षिपति—एवमिति । यथा आक्रोशे दासीकामुक इति । च्युतसंस्कृतिपूर्वं यदसमास उदाहृतं तत् । समासे यत् समासे दलिताशयताजुष इत्यादावप्रतीतत्वादि तदसमासे मृग्यमाकरतः ।

सम्प्रति पददोषानन्तरं वाक्यदोषा वाच्याः । ते च पददोषाणां सजातीया विजातीयाश्चेति द्विविधाः । तेषु सजातीयसन्निधाने प्रथमानाह—अपास्येति । च्युत-

स रातु वो दुश्च्यवनो भावुकानां परम्पराम् ।
अनेडमूकताद्यैश्च द्यतु दोषैरसम्मतान् ॥

अत्र दुश्च्यवन इन्द्रः । अनेडमूको मूकबधिरः ।

सायकसहायबाहोर्मकरध्वजनियमितक्षमाऽधिपतेः ।
अब्जरुचिभास्वरस्ते भातितरामवनिप श्लोकः ॥

अत्र सायकादयः शब्दाः खड्गाब्धिभूचन्द्रयशःपर्यायाः शराद्यर्थतया प्रसिद्धाः ।

कुविन्दस्त्वं तावत् पटयसि गुणग्राममभितो
यशो गायन्त्येते दिशि दिशि च नग्नास्तव विभो ।
शरज्ज्योत्स्नागौरस्फुटविकटसर्वाङ्गसुभगा
तथापि त्वत्कीर्तिर्भ्रमति विगताच्छादनमिह ॥

संस्कारमित्यादिभावप्रधानो निर्देशः । एतद्द्वयवतो लक्ष्यस्यासम्भवादेषामपासनम् एते दोषाः श्रुतिकट्वित्यादि[1]पदविशेषणपदप्रवृत्तिनिमित्तभूताः । श्रुतिकटुत्वादयः । अंशे एकदेशे । क्रमेणेत्यतः पूर्वं पूर्ववदिति शेषः । कामक्रोधलोभहर्षमानमदाः षड्वर्गः । अत्राध्यैष्टेत्यादिक्रियापदानामेव श्रुतिकटुता[2] यद्यपि, तथाप्यनेकपदमात्रं वाक्यमिति विवक्षा । यद्वा व्यजेष्ट षड्वर्गमिति क्रियाकारके वाक्यमेवाप्रयुक्तमाह—स इति । रातु ददातु भावुकानां कल्याणानाम् । द्यतु खण्डयतु । एतेषां तेष्वनुशिष्टानामपि कविभिस्तत्र प्रयोगाभावाद्धन्तिवदुभयार्थाभावाच्चाप्रयुक्तता । श्लोकः कीर्तिः । कुविन्दो लब्धपृथ्वीकस्तन्तुवायश्च । पटयसि पटुं करोषि पटतां नयसि ।

---

१. 'पदविशेषण' 'भूता' इति ख० नास्ति ।

२. अत्र श्रुतिकटुत्वसमर्थनं गौडीयानां काव्यप्रकाशटीकाकृतामतिप्राचीनेन पुण्डरीकाक्षविद्यासागरेणोद्भावितं न विदग्धेभ्यो रोचते । भट्टिकाव्यं वैयाकरणेन कृतमिति नास्ति विप्रतिपत्तिः, परं नोद्दिष्टे श्लोके वैयाकरणत्वचिख्यापयिषया वक्त्रोच्यते । अतः श्रीवत्सलाञ्छनमन्तव्यं "विद्यासागरोक्तदूषणं तेषामेवेति" सुस्थितमेव ।

अत्र कुविन्दादिशब्दोऽर्थान्तरं प्रतिपादयन्नुपश्लोक्यमानस्य तिरस्कारं व्यनक्तीत्यनुचितार्थः।

प्राभ्रभ्राड्विष्णुधामाप्य विषमाश्वः करोत्ययम्।
निद्रां सहस्रपर्णानां पलायनपरायणाम्॥

अत्र प्राभ्रविष्णुधामविषमाश्वनिद्रापर्णशब्दाः प्रकृष्टजलदगगनसप्ताश्वसङ्कोचदलानामवाचकाः।

भूपतेरुपसर्पन्ती कम्पना वामलोचना।
तत्तत्प्रहरणोत्साहवती मोहनमादधौ॥

अत्रोपसर्पणप्रहणनमोहनशब्दा व्रीडादायित्वादश्लीलाः।

तेऽन्यैर्वान्तं समश्नन्ति परोत्सर्गञ्च भुञ्जते।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्तनम्॥

अत्र वान्तोत्सर्गप्रवर्तनशब्दा जुगुप्सादायिनः।

पितृवसतिमहं व्रजामि तां सह परिवारजनेन यत्र मे।
भवति सपदि पावकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम्॥

अत्र पितृगृहमित्यादौ विवक्षिते श्मशानादिप्रतीतावमङ्गलार्थत्वम्।

सुरालयोल्लासपरः प्राप्तपर्याप्तकम्पनः।
मार्गणप्रवणो भास्वद्भूतिरेष विलोक्यताम्॥

गुणा वीर्यादयस्तन्तवश्च। अभितः सर्वत आरोहपरिणामाभ्याञ्च। यश इत्यकारप्रश्लेषेणायशः[1]। नग्ना वन्दिनो विवस्त्राश्च। आच्छादनमावरणं वसनञ्च। अत्र प्राभ्रेति प्रकृष्टजलद इत्यनेन यथासंख्यमन्वीयते। प्राभ्रेत्यनन्तरं भ्राडिति[2] पाठे गगनेत्यतः पूर्वं शोभनेति पूरणीयम्। कम्पना सेना वेपमाना च। वामलोचना श्वश्रूषु प्रतिकूललोचना मञ्जुनयना च। उपसर्पणप्रहणनमोहनशब्दाः सुरतारम्भताडनधातुविसर्गात्मकार्थान्तराः। वान्तं छर्दितम्। उत्सर्गो भुक्तशेषः पुरीषत्यागश्च। प्रवर्तनमभिनिवेशो विष्ठोत्सर्गश्च। पितृवसतिः पितृगृहं श्मशानञ्च। पावकान्वयेऽ-

१. एतच्च श्रीधरमनुसृत्य (का० प्र० वि० १६६ पृ०)।
२. अभ्रे भ्राजते इत्यभ्रभ्राड्जलद इति साधारणं समाधामित्याशयः।

अत्र किं सुरादिशब्दा देवसेनाशरविभूत्यर्थाः किं मदिराद्यर्था इति सन्देहः।

तस्याधिमात्रोपायस्य तीव्रसंवेगताजुषः।
दृढभूमिः प्रियप्राप्तौ यत्नः स फलितः सखे॥

अत्राधिमात्रोपायादयः शब्दा योगशास्त्रमात्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः।

ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा॥

अत्र गल्लादयः शब्दा ग्राम्याः[1]।

ग्निसम्बन्धे पवित्रवंशे च। अशेषितेत्यादि सुखे मरणे च युज्यते। सुरालयः स्वर्गो मदिरागृहञ्च। कम्पना सेना कम्पनं कम्पश्च। मार्गणः शरः मार्गणं याच्ञा। भूतिः सम्पद् भस्म च।

अधिमात्रोपायस्येति। प्रकृष्टसाधनसामग्रीकस्तथा मृदूपायो मध्योपायश्चेति त्रिधा योगी। प्रत्येकञ्च सरभसोद्यमशालित्वं तीव्रसंवेगित्वं मृदुमध्यसंवेगित्वञ्चेति त्रिधा। तत्राधिमात्रोपायतीव्रसंवेगस्य शेषापेक्षया प्रत्यासन्नः समाधिलाभः, समाधिप्रयोजनञ्च तपोविद्याब्रह्मचर्यादिसाधनसम्पन्नश्चिरकालनैरन्तर्यध्यानाभ्यासः संसारदार्ढ्यदायी दृढभूमिः[2]।

१. "तथाप्यग्राम्यतयैवैनं भारं वहति भूयसा" इति दण्डिप्रदर्शितमाधुर्योपलक्षणे ग्राम्याणां पदानामनुपादानें स्वीकृतम्। ग्राम्यपदेन न केवलं देशीति परिभाषितानां न वा शास्त्राप्रसिद्धानां परामर्शः, किन्तु विदग्धगोष्ठीबहिर्भूतानामपि। "पातालप्रतिमल्लगल्लविवर···" इत्यादिर्मालतीमाधवप्रयोगस्त्वमनोज्ञ एव, कथञ्चिदनुप्रासमहिम्ना समर्थनीयः।
२. दृढभूमिरिति योगशास्त्रपरिभाषातस्तथाप्रसिद्धेः। तथा च योगसूत्रोपरि व्यासभाष्ये—"स तु दीर्घकालनैरन्तर्यात् सेवितस्तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च सम्पादितः संस्कारवान् व्युत्थानसंस्कारेण झगित्येवानभिभूतविषयो दृढभूमिरित्युच्यते" इति।

वज्रवैदूर्यचरणैः क्षतसत्त्वरजःपरा ।
निष्कम्पा रचिता नेत्रयुद्धं वेदय साम्प्रतम् ॥

अत्राम्बररत्नपादैः क्षततमा अचला भूः कृता, नेत्रद्वन्द्वं बोधयेति नेयार्थता ।

धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः ।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम् ॥

अत्र धम्मिल्लस्य शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धे क्लिष्टत्वम् ।

न्यक्कारो ह्ययमेव मे यदरयस्तत्राप्यसौ तापसः
सोऽप्यत्रैव निहन्ति राक्षसकुलं जीवत्यहो रावणः ।
धिग् धिक् शक्रजितं प्रबोधितवता किं कुम्भकर्णेन वा
स्वर्गग्रामटिकाविलुण्ठनवृथोच्छूनैः किमेभिर्भुजैः ॥

अत्र 'अयमेव न्यक्कारः' इति वाच्यम् । उच्छूनत्वमात्रं चानुवाद्यं न वृथात्वविशेषितम् । अत्र च शब्दरचना विपरीता कृतेति वाक्यस्यैव दोषो न वाक्यार्थस्य ।

गल्लादय इत्यादिना भल्लमानुषखादनपानपरिग्रहः । वज्रवैदूर्यादिषु रूढिप्रयोजनाभावान्नेयार्थता । धम्मिल्लस्येत्यादि । अत्राकाङ्क्षायोग्यताभावसन्निधिस्थानानामन्वयानुपपत्त्या प्रत्ययविलम्बात् क्लिष्टता । क्लिष्टत्वादित्रयञ्च समासगतं पददोष एवेत्यसमासगतमेव वाक्यदोषतयोदाहृतम् । 'अयमेव न्यक्कारः' इतीदमर्थानुवादेन हि न्यक्कारता विधेया, ततश्च यच्छब्दप्रयोगप्राथम्यमित्युद्देश्यलक्षणम् । तत्र धर्मिणमुद्दिश्य साध्यधर्मो विधीयत इत्युक्तदिशा इदमः प्रथमं न्यक्कारस्य चानन्तरं निर्देशो युक्तः । अत्रोद्देश्यविधेयपदद्वयगतत्वाद् वाक्यदोषता । न वृथात्वेति । न खलु वृथात्वं प्रसिद्धम्, किन्त्वधुनैव विधेयम् । इदं च न वाक्योदाहरणम्, मिथ्यामहिमत्वविशेषात् । शब्दरचनेति । तत्परिवर्तनेऽस्य दोषस्योद्धारादित्यर्थः ।

यथा वा—

अपाङ्गसंसर्गि तरङ्गितं दृशोर्भ्रुवोररालान्तविलासि वेल्लनम् ।
विसारि रोमाञ्चनकञ्चुकं तनोस्तनोति योऽसौ सुभगे तवागतः ॥

अत्र योऽसाविति पदद्वयमनुवाद्यमात्रप्रतीतिकृत् । तथाहि— प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दो यच्छब्दोपादानं नापेक्षते । क्रमेणोदाहरणम्—

कातर्यं केवला नीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितम् ।
अतः सिद्धिं समेताभ्यामुभाभ्यामन्वियेष सः ॥

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥

उत्कम्पिनी भयपरिस्खलितांशुकान्ता ते लोचने प्रतिदिशं विधुरे क्षिपन्ती ।
क्रूरेण दारुणतया सहसैव दग्धा धूमान्धितेन दहनेन न वीक्षितासि ॥

अरालं कुटिलम् । वेल्लनं चलनम् । योऽसावित्यत्र य इत्यनूद्यार्थः, असाविति तत्परामर्शकः । न चैवं प्रतीतिः, [1]शब्दशक्तिस्वभावेन यत्पदसन्निहितस्यादसस्तच्छब्दार्थबोधकत्वात् । एतदेव प्रपञ्चेनोपपादयति—तथाहीति । शब्दशक्तिवैचित्र्यं दृश्यत एवेति भावः । यत्तदोस्तावदन्योन्यापेक्षित्वमावश्यकम्, तदाहुः—यत्तदोर्नित्याभिसम्बन्ध इति । स तु शाब्द आर्थश्च । तत्र द्वयोरुपादाने पूर्वः । एकस्य द्वयोरपि वाऽनुपादाने आर्थः । एकोपादानेऽपि यदस्तदो वेति विकल्पः । तत्र तद उपादाने यदश्चार्थतां प्रकारत्रयेणेत्याह—प्रक्रान्त इत्यादि । कातर्यमित्यत्र स इत्यनेन यः पूर्वं वर्णित इति प्रत्याख्यते । द्वयमिति । सेत्यनेन या त्रैलोक्यजीवातुभूता सकलजननयनानन्ददायिनीत्यादि प्रकाश्यते । उत्कम्पिनी[2]त्यत्र ते इत्यनेन ये तथाविध-

१. शब्दशक्तीति । तदोऽनुपादानेन नाप्यपेक्षा प्रपूर्यत इत्याशयः ।

२. तापसवत्सराजीयमिदं पद्यम् । इयं हि वासवदत्तादाहाकर्णनपृथुशोकनिर्भरस्य वत्सराजस्योक्तिः । "तदिह सुसंवेद्याव्यपदेश्यलोकोत्तरविलासपरिस्पन्ददीर्घत्वाद्यनन्तधर्मान्तराक्रान्तानुभूतलोचनविषयस्तच्छब्दः" इति लोचनकृतां विवरणम् ।

यच्छब्दस्तूत्तरवाक्यानुगतत्वेनोपात्तः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यानुगतस्य तच्छब्दस्योपादानं नापेक्षते । यथा—

साधु चन्द्रमसि पुष्करैः कृतं मीलितं यदभिरामताऽधिके ।
उद्यता जयिनि कामिनीमुखे तेन साहसमनुष्ठितं पुनः ॥

प्रागुपात्तस्तु यच्छब्दस्तच्छब्दोपादानं विना साकाङ्क्षः, यथाऽत्रैव श्लोके आद्यपादयोर्व्यत्यासे । द्वयोरुपादाने तु निराकाङ्क्षत्वं प्रसिद्धम् । अनुपादानेऽपि सामर्थ्यात् कुत्रचिद् द्वयमपि गम्यते । यथा—

ये नाम केचिदिह नः प्रथयन्त्यवज्ञां
जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्नः ।

लावण्यलहरीपरिप्लुते सहजत्रस्तहरिणीलोले च[1] इत्यादि प्रतीयते । यत्र तु तदो यत्परामर्शासहिष्णुता तत्र तदुपन्यास एव न्याय्यः । यथा—"स वः शशिकलामौलिस्तादात्म्यायोपकल्पताम् । द्वैतबुद्धिमपास्येमां सा हि सर्वापदां पदम् ॥" [2]इति । अत्रैकात्म्यायेति एषेति च युक्तम्, परामृश्यसाध्यक्षायमाणतया तदर्थस्यासमन्वयात् ।

सम्प्रति यद उपादानं तदश्चार्थत्वमुदाहर्तुमाह—यच्छब्दस्त्विति । उत्तरवाक्यानुगतत्वेनोत्तरवाक्यार्थबोधाङ्गपदार्थपरतया । एवं पूर्ववाक्यानुगतस्यान्यत्र । उभयत्राप्यनुशब्दाभावपाठस्तु सुव्यक्त एव । सामर्थ्यात् तदपेक्षकत्वात् । अनेन "आत्मा जानाति यत् पापम्", "माता जानाति यः पिता" इत्यादेरपि संग्रहः । "यं सर्वशैलाः" इत्यादौ तूत्तरवाक्यं सुस्थमेव । साकाङ्क्ष इति । अनेन न्यूनपदत्वमभिप्रैति । उभयोः शाब्दतामाह—द्वयोरित्यादि । यथा—"यदुवाच न तन्मिथ्या", "स दुर्मतिः श्रेयसि यस्य नादरः" इति । द्वयोरप्यार्थत्वमाह—अनुपादानेऽपीति । सामर्थ्यात् प्रतीत्यन्यथाऽनुपपत्त्या कल्पनीय इत्यर्थः ।

---

१. 'हरिणीदीनेति च पाठः प्रतीयते' इति विचित्रप्रायः ख० पाठः ।

२. एतच्च व्यक्तिविवेकग्रन्थमनुसृत्य । युक्तिश्च तत्रैव—"यतोऽध्यक्षायमाणोऽर्थः स तेभ्यः प्रतिपद्यते । न चासौ तत्परामर्शसहिष्णुरसमन्वयाद्" इति तत्रत्यैवात्रानूद्यते । एवं प्रागुत्तरत्र च सप्तमोल्लासटीकायां स एव टीकाकृत उपजीव्यः ।

उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा
कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

अत्र य उत्पत्स्यते तं प्रतीति ।

एवञ्च तच्छब्दानुपादानेऽत्र साकाङ्क्षत्वम् । न चासाविति तच्छब्दार्थमाह ।

असौ मरुच्चुम्बितचारुकेसरः प्रसन्नताराधिपमण्डलाग्रणीः ।
वियुक्तरामातुरदृष्टिवीक्षितो वसन्तकालो हनुमानिवागतः ॥

अत्र हि न तच्छब्दार्थप्रतीतिः ।

प्रतीतौ वा—

करवालकरालदोःसहायो युधि योऽसौ विजयार्जुनैकमल्लः ।
यदि भूपतिना स तत्र कार्ये विनियुज्येत ततः कृतं कृतं स्यात् ॥

अत्र स इत्यस्यानर्थक्यं भवेत्[1] ।

अथ—

योऽविकल्पमिदमर्थमण्डलं पश्यतीश निखिलं भवद्वपुः ।
आत्मपक्षपरिपूरिते जगत्यस्य नित्यसुखिनः कुतो भयम् ॥

इतीदंशब्दवदद:शब्दस्तच्छब्दार्थमभिधत्त इत्युच्यते । तर्ह्यत्रैव वाक्यान्तर उपादानमर्हति, न तत्रैव । यच्छब्दस्य हि निकटे स्थितः प्रसिद्धिं परामृशति । यथा—

एवं विक्षिप्योपपाद्य प्रकृत उपयोजयति—एवमिति । अत्रेति 'अपाङ्ग' (पृ० २७७)इत्यादौ । ननु तदस्तावदुभयपरामर्शसाधारणोऽर्थः प्रक्रान्तादीनाञ्च काचित्कानां तद्विशेषरूपत्वात्, स चादसोऽपि शक्यक्रिय एवेति चेदत्राह—न चेति । अत्रायमभिसन्धिः—किं सर्वत्रैवादसस्तच्छब्दसमानार्थत्वं सामग्रीमाहात्म्येन काचनिकं वा ? तत्राद्ये परिहारमाह—असाविति । केसरो वकुलः सटा च । ताराधिपमण्डलं चन्द्रबिम्बं सुग्रीवसैन्यं च । रामो दाशरथी रामा नायिका । अत्रापि विप्रतिपन्नं निरुत्तरयति—प्रतीतौ वेति । भवेदित्यनन्तरं न चैवमनुभूयत इति शेषः । द्वितीये—

---

१. स्यादिति केषाञ्चित् पाठः ।

यत्तदूर्जितमत्युग्रं क्षात्रं तेजोऽस्य भूपतेः ।
दीव्यताऽक्षैस्तदाऽनेन नूनं तदपि हारितम् ॥

इत्यत्र तच्छब्दः ।

ननु कथम्—

कल्याणानां त्वमसि महसां भाजनं विश्वमूर्ते
धुर्यां लक्ष्मीमथ मयि भृशं धेहि देव प्रसीद ।
यद्यत्पापं प्रतिजहि जगन्नाथ नम्रस्य तन्मे
भद्रं भद्रं वितर भगवन् भूयसे मङ्गलाय ॥

अत्र यद्यदित्युक्त्वा तन्म इत्युक्तम् । उच्यते—यद्यदिति येन केनचिद् रूपेण स्थितं सर्वात्मकं वस्त्वाक्षिप्तम् , तथाभूतमेव तच्छब्देन परामृश्यते ।

तथा—

किं लोभेन विलङ्घितः स भरतो येनैतदेवं कृतं
मात्रा स्त्रीलघुतां गता किमथवा मातैव मे मध्यमा ।
मिथ्यैतन्मम चिन्तितं द्वितयमप्यार्यानुजोऽसौ गुरु-
र्माता तातकलत्रमित्यनुचितं मन्ये विधात्रा कृतम् ॥

अथेति । अविकल्पं निःसन्देहम् । इदंशब्दवदिति तच्छब्दसमानार्थत्वादित्यर्थः । वाक्यान्तरे व्यवधायिनि तथैव दर्शनादिति भावः । तर्ह्येवमादावदसः कोऽर्थ इत्याह—यच्छब्दस्येत्यादि । प्रसिद्धप्रत्यभिज्ञाद्योतकत्वादित्यर्थः ।

अत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । एवंविधे यदि तदोऽपि प्रसिद्धार्थमात्रता, तदाऽदसः का कथेति भावः । नन्विति । यावानेवार्थो यदा प्रकाशितस्तावानेव तदा परामर्शनीयः । यदा च द्विरुपात्तेन सर्वप्रकारस्थितं पापमनूदितम्, न च तावत एव परामर्शने तदः शक्तिर्भवति, द्विरुपादानविरहादिति शङ्काऽर्थः । परिहारार्थस्तु तदिति । प्रकृतपरामर्शिणा न यदर्थमात्रं परामृश्यते, किन्तु तद्विशिष्टपापं तत्परामर्शे च सर्व एव विशेषणार्थः परामृष्टो भवतीति । तथेति पदगतविधेयाविमर्शे सिंहावलोकनन्यायेन

अत्रार्यस्येति तातस्येति च वाच्यम् , न त्वनयोः समासे गुणीभावः कार्यः । एवं समासान्तरेऽप्युदाहार्यम् ।

विरुद्धमतिकृद्यथा—

श्रितक्षमा रक्तभुवः शिवालिङ्गितमूर्तयः ।
विग्रहक्षपणेनाद्य शेरते ते गतासुखाः ॥

अत्र क्षमादिगुणयुक्ताः सुखमासत इति विवक्षिते हता इति विरुद्धा प्रतीतिः । पदैकदेशे यथासम्भवं क्रमेणोदाहरणम्—

आत्ममतिचपलत्वात् स्वप्नमायोपमत्वात्
परिणतिविरसत्वात् सङ्गमेनाङ्गनायाः ।
इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयाम-
स्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा ॥

अत्र त्वादिति । यथा वा—

तद् गच्छ सिद्ध्यै कुरु देवकार्यमर्थोऽयमर्थान्तरलभ्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥

तत्[1] पुरुषोदाहृतिः, द्वितीयमौर्वीमित्यादावपि प्रसङ्गात्, तत्र (२७५ पृ०) विस्मरणादनात्मव्यामोहनाय वा सजातीयप्रस्तावादत्रोक्तिः । तत्रार्यतातसम्बन्धाद् विशेषो विवक्षित इति शाब्दे गुणभावेऽप्यार्थं प्राधान्यमनयोः समासे चोत्तरपदार्थप्रधानत्वादुल्लङ्घनीयं स्यात् । समासान्तरे[2] विभक्त्यन्तरतत्पुरुषादौ । क्षमा सहिष्णुता भूमिश्च । रक्तभुवो रञ्जितराष्ट्रा रुधिराश्रयाः । शिवं कल्याणं शिवा फेरवः । विग्रहो युद्धं देहश्च । अमतपरार्थत्वे परार्थेऽपि कविविवक्षितो नात्र चैवमिति ततो भेदः ।

यथासम्भवमिति यथादर्शनमित्यर्थः । क्रमेणेत्यतः पूर्वं पूर्वेति शेषः । अत्र

१. अत्र श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्यास्तु चण्डीदासमतमसङ्गतमिति मन्यन्ते । अनेकपदगतत्वाद् वाक्यदोषतयैव पदयोः परस्परसाकाङ्क्षाविरह एव साकाङ्क्षनानापदवृत्तिदोषस्य प्रसक्तेरिति ।

२. एतच्च वितत्यालोचितं मूलकृदुपजीव्ये व्यक्तिविवेके । तत्र बहुव्रीहिद्वन्द्वप्रभृतिसमासानामपि निदर्शनानि दत्तानि ।

अत्र दुध्यै ब्ध्यै इति कष्टम्[1] ।

यश्चाप्सरो विभ्रममण्डनानां सम्पादयित्री शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागामकालसन्ध्यामिव धातुमत्ताम् ॥

अत्र मत्ताशब्दः क्षीबार्थेन[2] निहतार्थः ।

आदावञ्जनपुञ्जलिप्तवपुषां श्वासानिलोल्लासित-
प्रोत्सर्पद्विरहानलेन च ततः सन्तापितानां दशाम् ।
सम्प्रत्येव निषेकमश्रुपयसा देवस्य चेतो भुवो
भल्लीनामिव पानकर्म कुरुते कामं कुरङ्गेक्षणा ॥

अत्र दशामिति बहुवचनं निरर्थकम्, कुरङ्गेक्षणाया एकस्या एवोपादानात् । न च "अलसवलितैः" इत्यादिवद् व्यापारभेदाद्

त्वात् त्वादिति कटु इति वक्ष्यमाणेनान्वयः । ध्यै ब्ध्यै इति च कष्टश्रुतिकमित्यर्थः । क्षीबार्थेन प्रसिद्धेनेत्यर्थः । भल्लीनामिवेति । ता अपि लवणाञ्जनलिप्ता अनलेन सन्ताप्यायस्कारा जलपानं कारयन्ति । बहुवचनमिति, द्वित्वस्यैवोपपत्तेरित्यर्थः । बहुवचनोपात्ता एव व्यापारभेदा भवन्त्वित्याह—न चेति व्यापारेति । तत्राञ्जनलेपाद्यसम्भवादित्यर्थः । प्रधानेति फलवति कर्तर्यात्मनेपदमनुशिष्टम् । न चात्र तथा, फलेन पानकर्मणा कर्तुः सम्बन्धाभावात् । अंशाभिप्रायेणायं दोषः, समुदायाभिप्रायेण द्वयोरपि च्युतसंस्कारता[3] ।

१. कष्टमिति तु मातृकालिप्योरुभयोरेव पाठः । स च सरस्वतीकण्ठाभरणसंज्ञानुसारी, प्रतीकरूपेण तस्यैव ग्रहणान्मूलग्रन्थोऽपि टीकाकृता तथा पठितः, परं मूलकृदुपक्रमे श्रुतिकट्विति निर्देशमेव करोति ।

२. एवं टीकाकृतां पाठः । क्षीबार्थत्वेनेति यावत् ।

३. अत्र "कर्तुः स्वार्थे क्रिया फले" इति वैयाकरणनयलङ्घनात्तथा बहुषु बहुवचनमिति सूत्राशयतिरस्कारादेवं वाच्यम् । एकस्याः कुरङ्गेक्षणाया दृग्बहुत्वासम्भवेन द्वितीयकक्षापूर्तिः । वस्तुतस्त्वंशाभिप्रायेणेत्यादि चण्डीदासमन्तव्यं न साधु । तत्र काव्यप्रदीपकृतां युक्तिः—"बहुत्वाविवक्षामात्रमित्यनर्थतैव" इति सुस्थितैव ।

बहुत्वम्, व्यापाराणामनुपात्तत्वात् । न च व्यापारेऽत्र दृक्शब्दो वर्तते । अत्रैव 'कुरुते' इत्यात्मनेपदमप्यनर्थकम्, प्रधानक्रियाफलस्य कर्तृसम्बन्धे कर्त्रभिप्रायक्रियाफलाभावात् ।

चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी कार्तिकेयो विजेयः
शस्त्रव्यस्तः सदनमुदधिर्भूरियं हन्तकारः ।
अस्त्येवैतत् किमु कृतवता रेणुकाकण्ठबाधां
बद्धस्पर्धस्तव परशुना लज्जते चन्द्रहासः ॥

अत्र विजेय इति कृत्यप्रत्ययः क्तप्रत्ययार्थेऽवाचकः ।

अतिपेलवमतिपरिमितवर्णं लघुतरमुदाहरति शठः ।
परमार्थतः स हृदयं वहति पुनः कालकूटघटितमिव ॥

अत्र पेलवशब्दः ।

यः पूयते सुरसरिन्मुखतीर्थसार्थस्नानेन शास्त्रपरिशीलनकीलनेन ।
सौजन्यमान्यजनिरूर्जितमूर्जितानां सोऽयं दृशोः पतति कस्यचिदेव पुंसः ॥

अत्र पूयशब्दः ।

विनयप्रणयैककेतनं सततं योऽभवदङ्ग तादृशः ।
कथमद्य स तद्वदीक्ष्यतां तदभिप्रेतपदं समागतः ॥

अत्र प्रेतशब्दः ।

कस्मिन् कर्मणि सामर्थ्यमस्य नोत्तपतेतराम् ।
अयं साधुचरस्तस्मादञ्जलिर्बध्यतामिह ॥

अत्र किं पूर्वं साधु उत साधुषु चरतीति सन्देहः ।

किमुच्यतेऽस्य भूपालमौलिमालामहामणेः ।
सुदुर्लभं वचोबाणैस्तेजो यस्य विभाव्यते ॥

हन्तकारोऽतिथिबलिः । कृत्यप्रत्ययो योग्यतार्थो न त्वतीतार्थः । पेलवपदस्य मृद्वर्थस्य वकारवर्जितो भागो व्रीडादायी । य इति । मुखपदमाद्यर्थम् । कीलनं दृढीकरणम् । कीर्तनमिति पाठे तु परिशीलनं पर्यालोचनम्, कीर्तनमुच्चारणम् । जनिर्जन्म । पूयशब्दः पूयत इत्यस्यैकदेशो जुगुप्साप्रदव्रणत्वावबोधकः । प्रेत-

अत्र वचःशब्देन गोःशब्दो लक्ष्यते। अत्र खलु न केवलं पूर्वपदं यावदुत्तरपदमपि पर्यायपरिवर्तनं न क्षमते। जलध्यादावुत्तरपदमेव वडवानलादौ पूर्वपदमेव। यद्यप्यसमर्थस्यैवाप्रयुक्तादयः केचन भेदास्तथाप्यन्यैरालङ्कारिकैर्विभागेन प्रदर्शिता इति प्रभेदप्रदर्शनेनोदाहर्तव्या इति च विभज्योक्ताः।

प्रतिकूलवर्णमुपहतलुप्तविसर्गं विसन्धि हतवृत्तम्।
न्यूनाधिककथितपदं पतत्प्रकर्षं समाप्तपुनरात्तम् ॥५३॥

छन्दोऽभिप्रेतावयवोऽमङ्गलार्थद्योतकः। उत्तपतेतरां दीप्यतेतराम्। साधुचर इत्यत्र चर इत्येव सन्दिग्धमिति न पददोषः। गोःशब्द इति। गीर्वाणपदस्यैव देववाचकत्वप्रसिद्धेः, बाणभागश्च स्थित एवेति वचोभागस्यैव नेयार्थता। उत्तरपदमपीति। न खलु गोःशब्दादिप्रसिद्धम्, अप्रसिद्धं चाप्रयोज्यमेव। तदुक्तमाचार्यैः—शब्दार्थमार्गे च प्रसिद्धिरेव प्रमाणमिति। जलध्यादावित्यादिना वारिधिपयोधिप्रभृतीनां प्रसिद्धत्वात्, जलधरजलपात्रादीनां चाशक्तत्वात्। [1]पूर्वमेवेति। वडवाग्निप्रभृतीनामश्वानलादीनाञ्च साध्वसाधुत्वात्।

ननु तदर्थवाचकतया सर्वप्रामाणिकप्रसिद्धिराहित्यात्मकेनासमर्थत्वेनाप्रयुक्तनिहतार्थावाचकाप्रतीतग्राम्यादयः संग्रहीतुं शक्यन्त एव। तत् कथमिति प्रभेदेनोपादानमित्याह—यद्यपीति। केचन वास्तववैधर्म्यायोगिनः। भेदा विशेषाः। आलङ्कारिकैरिति। अलङ्कारपदमत्र लोकप्रसिद्धकाव्यपरीक्षाशास्त्रवाचकम्। विभागेनावान्तरवैधर्म्यमाश्रित्य पार्थक्येन।

ननु प्राचीनरीत्यनुसारेणापि ग्रन्थगौरवं न कार्यमित्याह—प्रभेदेति[2]। सामान्येनापि संग्रहे शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थमवान्तरविशेषा दर्शनीयाः। ततश्च प्राचीनतन्त्राप्रमाणीकृतत्वात् कोऽधिको लाभ इत्यर्थः।

---

१. एवमेवोभयोर्मातृकालिप्योः पाठः। पूर्वपदमेवेति साधीयान् पाठः स्यात्।

२. भेदप्रदर्शनेनेति प्रायिकः पाठः। स च निकृष्टतर इति टीकाकृत्कृतविवरणात् प्रतिभाति।

अर्थान्तरैकवाचकमभवन्मतयोगमनभिहितवाच्यम्।
अपदस्थपदसमासं सङ्कीर्णं गर्भितं प्रसिद्धिहतम् ॥५४॥
भग्नप्रक्रममक्रमममतपरार्थं च वाक्यमेव तथा।

रसानुगुणत्वं वर्णानां वक्ष्यते, तद्विपरीतं प्रतिकूलवर्णम्। यथा शृङ्गारे—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम्।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥

रौद्रे यथा—

देशः सोऽयमरातिशोणितजलैर्यस्मिन् ह्रदाः पूरिताः
क्षत्रादेव तथाविधः परिभवस्तातस्य केशग्रहः।
तान्येवाहितहेतिघस्मरगुरूण्यस्त्राणि भास्वन्ति मे
यद्रामेण कृतं तदेव कुरुते द्रोणात्मजः क्रोधनः ॥

एवं पददोषसजातीयत्वाद्वाक्यदोषानुक्त्वा तद्विजातीयानाह[1]—प्रतिकूलेति। विशिष्टरचनावन्ति पदानि वाक्यम्, तत्र केषाञ्चिद्विशेषणाश्रयत्वं केषाञ्चिच्च विशेष्याश्रयत्वम्, एषु पूर्वेषु यथायोगं मृग्यम्। उपहतेत्यादौ विसर्गपदस्य, न्यूनेत्यादौ पदपदस्यापदस्थेत्यस्य पदसमासपदाभ्यां प्रत्येकमन्वयः। वाच्यमित्यावश्यके ध्यण्[2]। वाक्यमेव न तु पदं तथा दुष्टम्। मृदुमध्यपरुषत्वात् त्रिधा वर्णाः। तत्र माधुर्यवति शृङ्गारादौ मृदुमध्यानां तद्विरहिणि च रौद्रादौ परुषाणामुचितत्वम्, विपरीतानान्तु प्रतिकूलत्वम्। एतेषां चैकद्वित्रिचतुःप्रयोगे न तादृग् रसभङ्ग इति वाक्यदोषता वाक्याश्रयत्वात्। अकुण्ठेति। विप्रलम्भश्चात्यन्तमधुरतया शब्दार्थक्लेशलेशाक्लिष्टः।

---

१. एषु वाक्यदोषेष्वष्टौ रुद्रटकृते—"अन्यूनाधिकवाचकसुक्रमपुष्टार्थशब्दचारुपदम्। क्षोदक्षममक्षूणं सुमतिर्वाक्यं प्रयुञ्जीत ॥" इति वाक्यगुणनिर्देशे गुणविपर्ययात्मानो दोषा इति कृत्वा विसन्ध्यादयोऽपरे तत्कृतशब्ददोषतया केचिच्च सङ्कीर्णगर्भितादयो वाक्यदोषतयैव स्वीकृतेषूपलभ्यन्ते।

२. कातन्त्रीयेयं संज्ञा पाणिनितन्त्रीयण्यत्स्थानीया।

अत्र हि विकटवर्णत्वं दीर्घसमासत्वं चोचितम्। यथा—

प्रागप्राप्तनिशुम्भशाम्भवधनुर्द्वेधाविधाविर्भवत्-
क्रोधप्रेरितभीमभार्गवभुजस्तम्भापविद्धः क्षणात्।
उज्ज्वालः परशुर्भवत्वशिथिलस्त्वत्कण्ठपीठातिथि-
र्येनानेन जगत्सु खण्डपरशुर्देवो हरः ख्याप्यते॥

यत्र तु न क्रोधस्तत्र चतुर्थपादाभिधाने तथैव शब्दप्रयोगः।

उपहत उत्वं प्राप्तो लुप्तो वा विसर्गो यत्र तत्। यथा—

धीरो विनीतो निपुणो वराकारो नृपोऽत्र सः।
यस्य भृत्या बलोत्सिक्ता भक्ता बुद्धिप्रभाविताः॥

विसन्धि सन्धेर्वैरूप्यम्। विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वञ्च। तत्राद्यं यथा—

राजन् विभान्ति भवतश्चरितानि तानि
इन्दोर्द्युतिं दधति यानि रसातलेऽन्तः।
धीदोर्बले अतितते उचितानुवृत्ती
आतन्वती विजयसम्पदमेत्य भासः॥

तदाह—अत्र हीति। उचितं पोषकम्। तदेव प्रत्युदाहृत्य द्रढयति—यथेति। निशुम्भो नमनम्, द्वेधाविधा द्विधाकृतिः। अपविद्धः सरभसमुद्यम्यापवर्जितः। चतुर्थपादाभिधाने चतुर्थपदोच्चारणकाले भगवदभिध्यानप्रशान्तक्रोधावेगतया तथैव तदवस्थानुकूल्येनैव शब्दप्रयोगः। उपहत इति लुप्ततायाः पृथगुपात्तत्वाद् रेफादिप्राप्तिबाहुल्यस्य श्रुतिकटुत्वप्रवेशाद् वैरस्यावहत्वरूपा विसर्गोपहतिकत्वप्राप्तिरूपैव परिशिष्यत इत्यर्थः। अत्रापि न सकृत्कत्वेन दोषतेति बाहुल्योदाहृतिरुभयत्रापि धीर इति पूर्वार्धे उपहतिरुत्तरार्धे लोपः। विसन्धीत्यस्य विरूपः सन्धिर्यत्रेति विग्रहसिद्धस्य विशेषणभागं विशब्दं निष्पीड्य त्रिभा व्याचष्टे—सन्धेरिति। पदयोः पार्थक्यावस्थानं विश्लेषः। असभ्यार्थव्यञ्जकत्वमश्लीलत्वम्।[1] अश्रव्यत्वं कष्टत्वम्। यथा वेत्यनेन विसर्गलोपस्याप्येतदर्थता। प्रपञ्चव्युत्पादनार्थं तु पृथङ्निर्देश इति

1. **अश्लीलत्वमित्यादिः संवलितत्वमित्यन्तः सन्दर्भांशः ख० पु० गलितः।**

यथा वा—

तत उदित उदारहारहारिद्युतिरुच्चैरुदयाचलादिवेन्दुः।
निजवंश उदात्तकान्तकान्तिर्बत मुक्तामणिवच्चकास्त्यनर्घः।

संहितां न करोमीति स्वेच्छया सकृदपि दोषः, प्रगृह्यादिहेतुकत्वे त्वसकृत्।

वेगादुड्डीय गगने चलण्डामरचेष्टितः।
अयमुत्तपते पत्री ततोऽत्रैव रुचिङ्कुरु॥

अत्र सन्धावश्लीलता।

उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्॥

हतं लक्षणानुसरणेऽप्यश्रव्यम्, अप्राप्तगुरुभावान्तलघु रसाननुगुणं च वृत्तं यत्र तद् हतवृत्तम्। क्रमेणोदाहरणम्—

अमृतममृतं कः सन्देहो मधून्यपि नान्यथा
मधुरमधिकं चूतस्यापि प्रसन्नरसं फलम्।

सूच्यते। यद्वा विसर्गलोपमात्रेण दुष्टत्वेनास्य पृथक्त्वम्। अत्र निजवंश उदात्तेति विजातीयसंवलित्वमिति ततो विशेषः। स्वेच्छा अनुशासनमुल्लङ्घ्य वृत्तभङ्गमात्रेणानुसन्धानम्, तया तानि इन्दोरिति संहितैकपदव्युत्पादेष्वर्धान्तवर्ज्जत्वमिति हि वाच्यकाव्यस्थितिः। प्रगृह्येति। यथा धीदोर्बले अतितत इत्यादि। ईदूदेद्द्विवचनं प्रगृह्यमिति प्रक्रमेण प्लुतप्रगृह्या अचीति सन्धिनिषेधे भगवदाचार्यानुशासनम्। आदिना न विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः, अयादीनां यवादिलोपः पदान्ते, न वा लोपे तु प्रकृतिरित्याद्यनुशासनपरिग्रहः। अत्र चोदाहृतिस्तत्र इति श्लोकः। डामरं[1] रभससंरम्भशालि। उत्तपत उद्दीप्यते। अत्र 'दुड्डी', 'लण्डा', 'चिङ्कु' काश्मीरादिभाषयाऽसभ्यार्थता। उर्वी महती तरूणामाली इति पङ्क्तिः मरोरन्ते चारुरवस्थितिर्यस्याः। ऋजु सरलतया। अत्र वृत्ताश्रव्यता सन्धिमूल-

1. **'चलण्डामरवेष्टितः' इति भागे डामराः काश्मीरेतिवृत्तादिषु प्रसिद्धा दुर्धर्षाः सैनिकाः, तैः परिवृत इत्यर्थः।**

सकृदपि पुनर्मध्यस्थः सन् रसान्तरविज्जनो
वदतु यदिहान्यत् स्वादु स्यात् प्रियादशनच्छदात् ॥

अत्र यदिहान्यत् स्वादु स्यादित्यश्रव्यम् । यथा वा—

जं परिहरिउं तीरइ मणअं पि ण सुन्दरत्तगुणेण ।
अह णवरँ जस्स दोसो पडिपक्खेहिं पि पडिवण्णो ॥

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ ।

विकसितसहकारतारहारि परिमलगुञ्जितपुञ्जितद्विरेफः ।
नवकिसलयचारुचामरश्रीर्हरति मुनेरपि मानसं वसन्तः ॥

अत्र हारिशब्दः । हारिप्रमुदितसौरभेति पाठो युक्तः ।

तयैवेति सन्धिदोषतयैवोदाहृतम् । अमृतमिति । अत्र हि वृत्ते षष्ठे दशमे सप्तदशे च यतिकरण एव श्रव्यता । यथाऽत्रैव पादत्रये, तूर्यपादे तु हेत्यत्र परपदं स्वरसंहिते यत्यभावादश्रव्यत्वमनुभूयते । एवमाद्यर्थमेव च स्वरसन्ध्यकृते प्रायेणेति वामनोक्तौ प्रायेणेत्युक्तिः । स्मेत्यत्र तु सन्धिदोषतोऽपि वा । एवं वर्णवृत्तमुक्तम् । मात्रावृत्तमाह—यथेति । तीरइ शक्यते । मणअम्पि मनागपि । अह[1] अयम् । णवरं केवलम् । सकारभकारैर्गुर्वन्तगुर्वादी चतुर्मात्रौ प्रथमे गण्येते यत्यभावादश्रव्यौ[2] । अन्तर्लघोर्गुरुभावाप्राप्तौ यथा विकसितेति । अत्र [3]एक्ककलाइं जाणह कखराइ वा अन्तसहिआइ । संजोअपढ़मदीहरसबिन्दुसविसग्गवण्णेत्यनुशासनाद् यद्यपि 'हारी'त्यस्य गुरुत्वं युक्तम्, तथाऽप्येवमादौ पाठविश्रामाभावान्न गौरवमिति वसन्ततिलकेन्द्रवज्रादिविषयमेव तद्बोद्धव्यम् । पाठान्तरे तु संयोगप्रथमतया गुरुत्वमित्याह—अत्रेति ।

१. रुचकश्रीधरादिभिरप्ययमेव पक्षः समाश्रितः, तेषां छायाविवरणे एष केवलमिति दर्शनात् । मूले 'अअं' इति पाठश्च ।

२. प्रथमे प्रथमे पादे । यत्यभावादिति तु चिन्त्यम् । भाष्यराजकृता भास्कररायेणात्र वृत्तहानिरपि न स्वीकृता, अनुशासनविरोधात् । श्रीधरेण तु का० प्र० वि० (२१४ पृ०) जणावेतौ पूर्वार्धे न्यस्तौ वैरस्यमावहत इति विवृतम् ।

३. प्राकृतच्छन्दःसूत्रमेतत् । एक्ककलाइं एककलानि । कला मरवा । "सानुस्वारो विसर्गान्तो दीर्घो युक्तपरश्च यः । वा पादान्ते" इत्यादि वृत्तरत्नाकरेऽपि ।

यथा वा—

अन्यास्ता गुणरत्नरोहणभुवो धन्या मृदन्यैव सा
संभाराः खलु तेऽन्य एव विधिना यैरेष सृष्टो युवा ।
श्रीमत्कान्तिजुषां द्विषां करतलात् स्त्रीणां नितम्बस्थलात्
दृष्टे यत्र पतन्ति मूढमनसामस्त्राणि वस्त्राणि च ॥

अत्र 'वस्त्राण्यपि' इति पाठे लघुरपि गुरुतां भजते ।

हा नृप हा बुध हा कविबन्धो विप्रसहस्रसमाश्रय देव ।
मुग्ध विदग्ध सभाऽन्तररत्न क्वासि गतः क्व वयं च तवैते ॥

हास्यरसव्यञ्जकमेतद् वृत्तम् ।

न्यूनपदं यथा—

तथाभूतां दृष्ट्वा नृपसदसि पाञ्चालतनयां
वने व्याधैः सार्धं सुचिरमुषितं वल्कलधरैः ।
विराटस्यावासे स्थितमनुचितारम्भनिभृतं
गुरुः खेदं खिन्ने मयि भजति नाद्यापि कुरुषु ॥

श्लोकान्तरोदाहृतिर्यथा वेति । रोहणो माणिक्याद्रिः । सम्भारा उपकरणानि । अत्र चकारस्य तीव्रप्रयासोच्चार्यतया न गौरवम्, पाठान्तरे तु 'रायपि'शब्दस्य तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतयोच्चारणकालविलम्बेनापि शब्दोच्चारणे विश्रामलाभ इति गुरुवद्भावः । रसाननुगुणोदाहृतिः—हेति[1] । अत्र प्रकरणे पुष्पिताग्रादीनामेवानुगुणत्वं न त्वस्य हासानुगुणस्य प्रतिपदविच्छेदशोभिनो दोधकवृत्तस्य । न्यूनमुपादेयमप्यनुपात्तं पदं यत्र तन्न्यूनपदं वाक्यम् । अस्माभिरित्यस्यावश्यानुसन्धेयतयाऽनुपादाने

अत्र वामनेन तदनुसारिभिरर्वाग्भवैः कैश्चिदपि वसन्ततिलकादीत्यादिपदेन चतुर्दशाक्षरवृत्तप्रभृत्यप्राप्तगुरुभावान्तलघोरेषैव व्यवस्था समर्थिता, न पुनरिन्द्रवज्रायाम् । परं कालिदासादिसरणिमनुसरद्भिः कविभिः क्षेमेन्द्रादिनिबन्धकारैश्च तस्या अपि ग्रहणं कृतम् । कौतूहलिभिरत्रास्मत्कृतटिप्पणी द्रष्टव्या (का० प्र० वि० २५-२६) ।

१. श्लोकोऽयं काश्मीरनृपतेरनन्तराजस्य प्रशस्तिः स्यात् । यस्यौचित्यविचारचर्चाग्रन्थान्ते—"यस्यासिः परिवारकृत्त्रिभुवनप्रख्यानशीलश्रुतेः" इत्यादौ श्लोके मूलकृतः पूर्वतनेन क्षेमेन्द्रेण श्लाघा कृता ।

अत्रास्माभिरिति, खिन्ने इत्यस्मात् पूर्वमित्थमिति च ।

अधिकं यथा—

स्फटिकाकृतिनिर्मलः प्रकामं प्रतिसंक्रान्तनिशातशास्त्रतत्त्वः ।
अविरुद्धसमन्वितोक्तियुक्तिः प्रतिमल्लास्तमयोदयः स कोऽपि ॥

अत्राकृतिशब्दः । यथा वा—

इदमनुचितमक्रमश्च पुंसां यदिह जरास्वपि मान्मथा विकाराः ।
यदपि च न कृतं नितम्बिनीनां स्तनपतनावधि जीवितं रतं वा ॥

अत्र कृतमिति । कृतं प्रत्युत प्रक्रमभङ्गमावहति । तथा च 'यदपि च न कुरङ्गलोचनानाम्' इति पाठे निराकाङ्क्षैव प्रतीतिः ।

कथितपदं यथा—

अधिकरतलतल्पं कल्पितस्वापलीला-
परिमिलननिमीलत्पाण्डिमागण्डपाली ।
सुतनु कथय कस्य व्यञ्जयत्यञ्जसैव
स्मरनरपतिलीलायौवराज्याभिषेकम् ॥

अत्र लीलेति ।

प्रतीतिमान्थर्यानुभवात् । इत्थमिति । अन्यथा साकाङ्क्षत्वात् । अधिकमनुपयुक्तार्थम् । स्फटिकेति । अत्राकृतिशब्दः संस्थानवाचकोऽनुपयुक्तः, स्फटिकनिर्मलेत्यनेनैव गतार्थत्वात् । अनुचितमननुरूपम् । अक्रमोऽसम्प्रदायः । शिशोर्विद्याभ्यासो यूनोऽर्थकामौ वर्षीयसो धर्ममोक्षाविति हि सम्प्रदायः । अत्रेति पद्ये । न कृतमिति । अत्र कृतपदमधिकम्, तदर्थस्य तदनुपादानेऽपि प्रतीतेः । उपादानञ्च पूर्वतः क्रियाभावात् प्रक्रमभङ्गदोषमावहतीति दोषद्वयदायि । एतदेव व्यतिरेकमुखेण द्रढयति—तथा चेति । कथितमर्थपौनरुक्त्यविरहे द्विरुपात्तम् । एतच्च कवेरशक्तिं प्रकाशयत् किमपि वैरस्यमावहति । स्वापलीला स्वाप्नरूपाऽनास्था । लीलायाः क्रीडायाः । यौवराज्येऽभिषेकमञ्जसैव कथयतीति सम्बन्धः । पतत्प्रकर्षमिति । पतत्प्रकर्षं यद् वाच्यं

पतत्प्रकर्षं यथा—

कः कः कुत्र न घुर्घुरायितघुरीघोरो घुरेत् सूकरः
कः कः कं कमलाकरं विकमलं कर्तुं करी नोद्यतः ।
के के कानि वनान्यरण्यमहिषा नोन्मूलयेयुर्यतः
सिंहीस्नेहविलासबद्धवसतिः पञ्चाननो वर्तते ॥

समाप्तपुनरात्तं यथा—

क्रेङ्कारः स्मरकार्मुकस्य सुरतक्रीडापिकीनां रवो
झङ्कारो रतिमञ्जरीमधुलिहां लीलाचकोरीध्वनिः ।
तन्व्याः कञ्चुलिकाऽपसारणभुजाक्षेपस्खलत्कङ्कण-
क्वाणः प्रेम तनोतु वो नववयोलास्याय वेणुस्वनः ॥

द्वितीयार्धगतैकवाचकशेषप्रथमार्धं यथा—

मसृणचरणपातं गम्यतां भूः सदर्भा
विरचय सिचयान्तं मूर्ध्नि घर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्री लोचनैरश्रुपूर्णैः
पथि पथिकवधूभिर्वीक्षिता शिक्षिता च ॥

बन्धादावुत्तरोत्तरम् । पूर्वानुसारतः कोऽपि निकर्षो यत्र जायते[1] इति । घुरी घोणा वाद्यविशेषो वा । समाप्तं पूरिताकाङ्क्षमपि पुनः पतितैकदेशम् । यथा क्रेङ्कार इति । सुरतक्रीडार्थाः पिक्यस्ता एव वा पिक्यः । एवं रतिमञ्जरीमधुलिहामिति लीलाचकोरीत्यपि । अत्र वेणुस्वन इति क्रमेलकगललम्बमानकर्कटीप्रायम्[2]। द्वितीयार्धेति । अर्धशब्दोऽत्र श्रमव्यवच्छेदवाचकः । तेन गद्येऽपि प्राप्तिः । पद्यमात्रेऽयं दोष इत्येके । एवं हतवृत्ततायामपि द्रष्टव्यम् । एकेति । द्वित्रिचतुरपदानान्तु समानप्रायबलतया न तावत् पूर्वमुखप्रेक्षितेति न तत्रा वादविघातः । सिचयं वासः । अत्र तदिति पदं पूर्वार्धेन सम्बद्धम् । व्यतिक्रमप्रवेशे तु सङ्कीर्णत्वम् ।

---

१. श्रीधरकृतोद्धारमिदं प्राचीननिबन्धसंग्रहश्लोकभूतम् । आकरो व्यक्तिविवेकग्रन्थः स्यादिति सम्भाव्यते ।

२. कर्कटीत्यभिप्रायमिति खपुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

अभवन् मत इष्टो योगः सम्बन्धो यत्र । तद्यथा—

येषां तास्त्रिदशेभदानसरितः पीताः प्रतापोष्मभि-
र्लीलापानभुवश्च नन्दनतरुच्छायासु यैः कल्पिताः ।
येषां हुङ्कृतयः कृतामरपतिक्षोभाः क्षपाचारिणां
किं तैस्त्वत्परितोषकारि विहितं किञ्चित्प्रवादोचितम् ॥

अत्र 'गुणानाञ्च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात् स्यात्' इत्युक्त-नयेनयच्छब्दनिर्देश्यानामर्थानां परस्परमसमन्वयेन यैरित्यत्र विशेष्य-स्याप्रतातिरिति । 'क्षपाचारिभिः' इति पाठे युज्यते समन्वयः ।

यथा वा—

त्वमेवंसौन्दर्या स च रुचिरतायाः परिचितः
कलानां सीमानं परमिह युवामेव भजथः ।
अपि द्वन्द्वं दिष्ट्या तदिह सुभगे ! संवदति वा-
मतः शेषं यत् स्याज्जितमिह तदानीं गुणितया ॥

अत्र यदित्यत्र तदिति, तदानीमित्यत्र यदेति वचनं नास्ति । 'चेत् स्यात्' इति युक्तः पाठः ।

गुणानामनूद्यानां परार्थत्वादसम्बन्धो विधेयादिकमनाश्रित्य परस्परमसमन्वयः समत्वादप्रधानतया; सर्वेषामन्योन्याश्रयणेऽप्यशवयव्यवस्थितत्वादिति । यैरिति क्षपा-चारिणामिति पाठे षष्ठ्यन्तविशेषणस्य येषामिति षष्ठ्यन्तविशेषणाभ्यामेवान्वयः क्रियते, न तु तृतीयान्तेन । तथा च साकाङ्क्षता । पाठान्तरे तु यदर्थपरामर्शिना तदा विशेष्यसम्बन्धे सर्वैरेव परामृष्टैः सम्बन्ध उपपद्यत इत्याह—क्षपा-चारिभिरितीति । यथा वेत्यनेन न्यूनपदविषये व्यापकोऽयमिति सूत्रेण (?)। एवं सौन्दर्यं यस्याः । अपिः सम्भावने । दिष्ट्या आनन्दे । संवदति योग्यं भवति । शेषं मिथोऽनुरागविच्छेदरूपं फलम् । अत्र यदित्यव्ययं यदेत्यर्थावाचकत्वात्तदानी-

यथा वा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
देवाकर्णय येन येन सहसा यद्यत् समासादितम् ।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम् ॥

अत्राकर्णनक्रियाकर्मत्वे कोदण्डं शरानित्यादि वाक्यार्थस्य कर्मत्वे कोदण्डः शरा इति प्राप्तम् । न च यच्छब्दार्थस्तद्विशेषणं वा कोद-ण्डादि । न च केन केनेत्यादिप्रश्नः ।

मित्यनेन समन्वयानुपपत्त्या द्वयोरपि साकाङ्क्षतया योग्यपदद्वयापेक्षेत्याह—अत्र यदिति । यदेति समानार्थपदप्रयोगे तु द्वयोरपि निराकाङ्क्षता परस्परान्वयादित्याह—चेदिति । संग्रामेति । अत्र शरादीनां प्रत्येकमाकर्णनक्रियासम्बन्धो विवक्षितः समु-दायेन वा ? आद्ये आकर्णनेति । द्वितीये वाक्यार्थस्येति । ननु समासादितपदस्या-न्वयेन प्रातिपदिकमात्रार्थताविरहात् कथं सर्वत्र प्रथमा स्यात् ? नैवं यदर्थेनैव तदन्वयात् । यदर्थद्वारक एवात्रार्थान्वय इति चेत् , अत्राह—न च यदर्थो यच्छ-ब्दस्य साक्षादर्थस्तद्विशेषणं यच्छब्दार्थविशेषणं वा । न खलु यच्छब्दार्थेन शरैरिति घटते विशेषणविशेष्यभावः । अत्र येन येनेति द्विरुक्तपदाभ्यां समासादनक्रिया-कर्तृकर्मणोः[1] सामान्येनाभिधानम्, विशेषजिज्ञासायान्तु कोदण्डेनेत्याद्युत्तरमिति चेत् ? न, जिज्ञासामूलप्रश्नाभावादित्याह—न चेति । आदिना किं किमिति परिग्रहः । उत्तरादेवास्मात् प्रश्नोन्नयनादुत्तरालङ्कार एवायमिति वदन्तस्तु नादरणीया एव[2], प्रश्नोन्नयनासंवेदनात्, येन येनेत्यादि वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । तस्माद् येन येन समुदितेन कोदण्डादिव्यतिरिक्तप्राये एव कर्तृकर्मणी प्रतीयेते इति मतयोगविरहः ।

---

१. समासादानकर्तृकर्मणोः—ख० ।

२. तन्मते दोषमूलमनौचित्यमत्र चिन्त्यम् । एतस्य प्रपञ्चः श्रीधरेण कृतः । तत्रैवास्मद्विवरणमवलोकनीयमिति (का० प्र० वि० २२८ पृ०) ।

यथा वा—"चापाचार्यस्त्रिपुरविजयी"इत्यादौ भार्गवस्य निन्दायां तात्पर्यम्। कृतवतेति परशौ सा प्रतीयते। 'कृतवतः' इति तु पाठे मतयोगो भवति। यथा वा—

चत्वारो वयमृत्विजः स भगवान् कर्मोपदेष्टा हरिः
संग्रामाध्वरदीक्षितो नरपतिः पत्नी गृहीतव्रता।
कौरव्याः पशवः प्रियापरिभवक्लेशोपशान्तिः फलं
राजन्योपनिमन्त्रणाय रसति स्फीतं हतो दुन्दुभिः॥

अत्राध्वरशब्दः समासे गुणीभूत इति न तदर्थः सर्वैः संयुज्यते।

यथा वा—

जङ्घाकाण्डोरुनालो नखकिरणलसत्केसरालीकरालः
प्रत्यग्रालक्तकाभाप्रसरकिसलयो मञ्जुमञ्जीरभृङ्गः।

'चापाचार्यः' इत्यत्र वैदग्ध्येन परशुनिन्दया भार्गवनिन्दा बुद्धिपूर्विकैवेत्याधुनिकाः पण्डिताः समादधते।[1] युक्तश्चायं समाधिः, दोषाभिधानन्तु प्राचीनानुरोधमात्रेण। त्वया मातृवधपातकिना बद्धस्पर्धोऽहं लज्ज इति संगोप्य रेणुकाकण्ठच्छेदपातकिना तव परशुना बद्धवैरः खड्गो मे लज्जत इत्यभिधानं हि श्लाघ्यमेव। यद्वा 'कृतवतः' इति पाठे मतयोगो भवतीत्यकारप्रश्लेषः। भार्गवपातकित्वे हि परशुवैरसम्बन्धो न लज्जाकरः। पूर्वग्रन्थस्त्वेतदनुरोधेन प्रतीयत इत्यनन्तरमितीति शेषं दत्त्वा योज्यः। 'चत्वारः' इत्यत्र प्रधानस्याध्वरपदार्थस्य तत्तया प्रतीत्यभावाद्दत्वि-

१. परन्त्वेष समाधिर्दोषक्षालनाय नालमिति प्रदीपकृदाद्या बहवः समामनन्तीत्यप्यवधानीयम्। क एते काव्यप्रकाशटीकाकृत उत महावीरचरितव्याख्यातार इति नास्ति निश्चयः। मतमेतत् यत् प्रकृतव्यक्तिविवेकग्रन्थांशे घटितोदाहरणप्रत्युदाहरणविपर्यासशङ्कां समर्थयद्भिः समाधिरयं सुशकानुमानः। परशुनिन्दया भार्गवनिन्दाऽत एव मतयोग एव न त्वमतयोगः। मूलकृदाशयस्तु नैतदनुकूल इति शङ्कमानैष्टीकाकृद्भिरकारप्रश्लेषकल्पो विकल्पतयोपजीव्यते। वस्तुतस्तु "मायाविकल्परहितमयुक्तम्"इति वामनसूत्रे विकल्पपदस्य कुहकादिविरोध इत्यर्थस्वीकारे प्रकृतमयुक्तमित्यपरपर्यायस्यामतयोगदोषस्य स्थलं स्यात्। तथा सति प्राचीनानुरोधमात्रेणेति टीकाकृत्कृतकटाक्षितस्याशयः स्फुट एव।

भर्तुर्नृत्तानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापी-
संभूताम्भोजशोभां विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः॥

अत्र दण्डपादगता निजतनुः प्रतीयते, भवान्याः सम्बन्धिनी तु विवक्षिता। अवश्यवक्तव्यमनुक्तं यत्र। यथा—

अप्राकृतस्य चरितातिशयैश्च दृष्टैरत्यद्भुतैरपहृतस्य तथापि नास्था।
कोऽप्येष वीरशिशुकाकृतिरप्रमेयसौन्दर्यसारसमुदायमयः पदार्थः॥

अत्र 'अपहृतोऽस्मि' इत्यपहृतत्वस्य विधिर्वाच्यः, तथापीत्यस्य द्वितीयवाक्यगतत्वेनैवोपपत्तेः।

यथा वा—

एषोऽहमद्रितनयामुखपद्मजन्मा प्राप्तः सुरासुरमनोरथदूरवर्ती।
स्वप्नेऽनिरुद्धघटनाधिगताभिरूपलक्ष्मीफलामसुरराजसुतां विधाय॥

अत्र मनोरथानामपि दूरवर्तीत्यप्यर्थो वाच्यः। यथा वा—

त्वयि निबद्धरतेः प्रियवादिनः प्रणयभङ्गपराङ्मुखचेतसः।
कमपराधलवं मम पश्यसि त्यजसि मानिनि दासजनं यतः॥

अत्र 'अपराधस्य लवमपि' इत्यपि वाच्यम्।

गादिपदार्थस्तदङ्गतया न प्रतीयत इति विवक्षितसम्बन्धविरहः। विधेयाविमर्षे तु यदेवाविमृष्यं तावन्मात्रं न तु सर्ववाक्यार्थतिरोभाव इति ततो भेदः। दण्डपादगतेति निजस्वकीयादिपदानां प्रधानप्रत्यवमर्षित्वात्। आस्था हृदयविश्वासः। अप्रमेयोऽलौकिकः। विधिवचने हेतुः, तथापीत्यस्येति। द्वितीयवाक्यगतत्वेनेत्यत एवकारः शेषः। न चायं विधेयाविमर्षः, अप्राकृतत्वस्य वास्तवविधेयताविरहात्।

ये तु वास्तवावास्तवसाधारणे विधावपरामृष्टे वाक्यगतविधेयाविमर्षमाहुस्तन्मतेनोदाहरणमाह—यथा वेति। उषाहरणे हरदृष्टिदाहानन्तरं भगवतीवदनप्राप्तजन्मनः कन्दर्पस्येयमुक्तिः। एषोऽहमिति। अत्रेति। अन्यथा वाच्य इत्येव वृत्तिकृतो विवक्षितम्। मनोरथानामिति तु प्रासङ्गिकम्, तेन सुरासुरपदानन्तरं वाऽपिर्वाच्यः, तथा सत्येवोत्कर्षप्रतीतेः। न च न्यूनपदत्वेन साङ्कर्यशङ्का, तत्र पद-

अस्थानस्थपदं यथा—

प्रियेण संग्रथ्य विपक्षसंनिधावुपाहितां वक्षसि पीवरस्तने ।
स्रजं न काचिद् विजहौ जलाविलां वसन्ति हि प्रेम्णि गुणा न वस्तुषु ॥

अत्र "काचिन्न विजहौ" इति वाच्यम् । यथा वा—

लग्नः केलिकचग्रहश्लथजटालम्बेन निद्रान्तरे
मुद्राङ्कः शितिकन्धरेन्दुशकलेनान्तःकपोलस्थलम् ।
पार्वत्या नखलक्ष्मशङ्कितसखीनर्मस्मितह्रीतया
प्रोन्मृष्टः करपल्लवेन कुटिलाताम्रच्छविः पातु वः ॥

अत्र 'नखलक्ष्म' इत्यतः पूर्वं 'कुटिलाताम्र' इति वाच्यम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

अद्यापि स्तनशैलदुर्गविषमे सीमन्तिनीनां हृदि
स्थातुं वाञ्छति मान एष धिगिति क्रोधादिवालोहितः ।
प्रोद्यद्दूरतरप्रसारितकरः कर्षत्यसौ तत्क्षणात्
फुल्लत्कैरवकोशनिःसरदलिश्रेणीकृपाणं शशी ॥

अत्र क्रुद्धस्योक्तौ समासो न कृतः कवेरुक्तौ तु कृतः ।

शब्देन वाचकपदविवक्षणात्, अपेश्च वाच्यांशभूतसमुच्चयार्थत्वात् । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् । प्रणयः प्रेमभावपारतन्त्र्यम् । प्रियेणेति । नञो हि पूर्वेणोत्तरेण वा सम्बन्धः । स चात्र नास्तीत्यस्थानस्थानं पदस्येत्याह—काचिन्न विजहाविति । प्रसज्यनञः क्रियायोगाव्यभिचारादित्यर्थः । ननु पदशब्देन वाचकमेव निगद्यते, न च नञो वाचकता, निर्वाहास्वातन्त्र्येणार्थबोधकताविरहात् । ततश्च द्वयं गतमित्यादौ यथा त्वमित्यनन्तरं चकारानुपादानादक्रमता तथात्रापीति ये मेनिरे तान् प्रति निर्विवादोदाहृतिमाह—यथा वेति । नखलक्ष्मेत्यतः पूर्वमिति । तदानीमेव सादृश्यहेतुकशङ्कौचित्यलाभादित्यर्थः[1] । पदस्य स्थाननिवेशे च सर्वमेव वाक्यं कविविवक्षितार्थप्रत्यायने मान्थर्यमावहतीति वाक्यदोषता । अद्यापीत्यादि । क्रुद्धस्योक्तौ हि ओजोऽनुगुणं समासभूयस्त्वं योज्यते, न तु कवेरुक्तौ, तस्य वैदर्भरूपाया एव प्रशस्यत्वात्, वैदर्भ्याश्च झटित्यर्थसमर्पणप्राणतया समासबाहुल्येन[2] किञ्चिन्निकर्षदानात् ।

१. शङ्कौचिती—ख० ।

२. समासबाहुल्ये—क० ।

सङ्कीर्णम्, यत्र वाक्यान्तरस्य पदानि वाक्यान्तरमनुप्रविशन्ति । यथा—

किमिति न पश्यसि कोपं पादगतं बहुगुणं गृहाणेमम् ।
ननु मुञ्च हृदयनाथं कण्ठे मनसस्तमोरूपम् ॥

अत्र पादगतं बहुगुणं हृदयनाथं किमिति न पश्यसि, इमं कण्ठे गृहाण, मनसस्तमोरूपं कोपं मुञ्चेति । एकवाक्यतायां तु क्लिष्टमिति भेदः ।

गर्भितं यत्र वाक्यस्य मध्ये वाक्यान्तरमनुप्रविशति । यथा—

परापकारनिरतैर्दुर्जनैः सह संगतिः ।
वदामि भवतस्तत्त्वं न विधेया कदाचन ॥

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः । यथा वा—

लग्नं रागावृताङ्ग्या सुदृढमिह ययैवासियष्ट्याऽरिकण्ठे
मातङ्गानामपीहोपरि परपुरुषैर्या च दृष्टा पतन्ती ।
तत्सक्तोऽयं न किञ्चिद्गणयति विदितं तेऽस्तु तेनास्मि दत्ता
भृत्येभ्यः श्रीनियोगाद्गदितुमिव गतेत्यम्बुधिं यस्य कीर्तिः ॥

अत्र विदितं तेऽस्त्वित्येतत् कृतम् । प्रत्युत लक्ष्मीस्ततोऽपसरतीति विरुद्धमतिकृत् ।

एकवाक्यतायामिति । अत्र च वाक्यत्रयं परस्परावयवसंसर्गस्थितम्, वाक्यान्तरं परस्परासन्निहितस्वावयवम् । रागो वैरिशोणितशोणताऽनुरागश्च । मातङ्गा गजाश्चाण्डालाश्च । परपुरुषाः शत्रुभटा उदासीनपुरुषाश्च । अत्र तस्यां सक्तोऽयं किञ्चिन्न गणयति, तेन हेतुना भृत्येभ्योऽहं दत्ताऽस्मीत्यवान्तरभिन्नवाक्ययोः सम्भूयैकार्थप्रतिपादनेनैकवाक्यतायां तयोर्मध्ये विदितं तेऽस्त्विति वाक्यं प्रविष्टम्, पूर्वं तु निसर्गैकवाक्यमध्य इति भेदः । अत एव यथा वेत्युपक्रमः । प्रसङ्गाद्दोषान्तरमाह—प्रत्युतेति । भृत्येभ्यः सम्प्रदानं[2] स्वपितृसाक्षीकरणेन श्रेयो द्रढीयः कृतम्,

१. 'पूर्वोदय' इति पाठान्तरम् ।

२. 'स्वप्रदानम्' इत्यवद्यः क० पाठः ।

मञ्जीरादिषु रणितप्रायं पक्षिषु च कूजितप्रभृति ।
स्तनितमणितादि सुरते मेघादिषु गर्जितप्रमुखम् ॥

इति प्रसिद्धिमतिक्रान्तम् । यथा—

महाप्रलयमारुतक्षुभितपुष्करावर्तक-
प्रचण्डघनगर्जितप्रतिरुतानुकारी मुहुः ।
रवः श्रवणभैरवः स्थगितरोदसीकन्दरः
कुतोऽद्य समरोदधेरयमभूतपूर्वः पुरः ॥

अत्र रवो मण्डूकादिषु प्रसिद्धो न तूक्तविशेषे सिंहनादे ।

भग्नः प्रक्रमः प्रस्तावो यत्र । यथा—

नाथे निशाया नियतेर्नियोगादस्तं गते हन्त निशापि याता ।
कुलाङ्गनानां हि दशानुरूपं नातः परं भद्रतरं समास्ति ॥

अत्र 'गता' इति प्रक्रान्ते 'याता' इति प्रकृतेः । 'गता निशापि' इति तु युक्तम् । ननु 'नैकं पदं द्विः प्रयोज्यं प्रायेण' इत्यन्यत्र कथितपदं दुष्टमिति चेहैवोक्तम्, तत् कथमेकस्य पदस्य द्विः प्रयोगः । उच्यते—

ततः पुनस्तदङ्गीकृतिप्रत्याशादौर्बल्यं ध्वन्यत इति वर्णनीयनिकर्षप्रतीतेः शल्यभूतमिव विदितं तेऽस्त्विवति स्वप्रकाशितेन विरुद्धस्यार्थस्य मतिं बुद्धिं करोतीति विरुद्धमतिकृत् । ततश्च प्रकाशितविरुद्धत्वमर्थदोषो न तु शब्ददोषः । पुष्करावर्तका मेघविशेषाः । रोदसी द्यावापृथिवी ।

भग्नो विच्छिन्नः । साधारणप्रतीतार्थावसरे हि प्रकृतप्रकृत्यादिविच्छेदे किमपि वैरस्यमनुभूयते । तदुक्तम्[1]—"प्रक्रमस्यान्यथाभावप्रतीतौ प्रस्खलद्गतौ । ह्लादः स्फुरन्ननास्वादाद्यत्रं म्लानत्वमश्नुते ॥ दोषः प्रक्रमभेदाख्यः शब्दानौचित्यभूश्च सः ।" इति । एतत्प्रपञ्चश्च दिङ्मात्रेण प्रदर्श्यते—यथेति । नन्विति । रूपान्यत्वेऽपि प्रकृतिप्रत्ययसाजात्येनैकजातीयपदमेकपदं विवक्षितम्, तथा चोभयतःपाशारज्जुरिति चोद्यार्थः । परिहारार्थस्तु न वयमेकपदद्विरुपादानमात्रं कथितपदं ब्रूमः । किन्तर्हि सति

1. श्रीधरमनुसृत्यैतत् । अग्रिमञ्च तदुक्तमिति ग्रन्थान्तरीयोद्धृतिः (का.प्र. वि० २२३-२२४ पृ०) । एवमुत्तरत्रापि ।

उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यव्यतिरिक्तो विषय एकपदप्रयोगनिषेधस्य तद्वति विषये प्रत्युत तस्यैव पदस्य सर्वनाम्नो वा प्रयोगं विना दोषः ।

उदेति सविता ताम्रस्ताम्र एवास्तमेति च ।
संपत्तौ च विपत्तौ च महतामेकरूपता ॥

अत्र रक्त एवास्तमेतीति यदि क्रियेत तदा पदान्तरप्रतिपादितः स एवार्थोऽर्थान्तरतयेव प्रतिभासमानः प्रतीतिं स्थगयति । यथा वा—

यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसंख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥

अत्र प्रत्ययस्य । 'सुखमीहितुं वा' इति युक्तः पाठः ।

ते हिमालयमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥

अत्र सर्वनाम्नः । 'अनेन विसृष्टा' इति तु वाच्यम् ।

महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ॥

दोषलक्षणयोगे । न चैवंविधे प्रत्युत वैपरीत्ये नित्यदोषता कथितपदस्य[1] । तदुक्तम्—"प्रक्रमस्यानन्यथात्वे स एव तु महान् गुणः" इति । अक्षरार्थस्तु—उद्देश्योऽनूद्यः स एव प्रतिनिर्देश्यः प्रतीतिमान्थर्यपरिहारार्थं पुनर्विधेयो यत्र स तथोक्तविषयस्तद्व्यतिरिक्तः । तद्वति उद्देश्यप्रतिनिर्देश्यवति । तस्यैव कथितस्यैव । दोष इत्यनन्तरं तथा हीति । लक्ष्यावतारणपर इति क्वचित् पाठः । अर्थान्तरतयेव झगितीति शेषः । अर्थान्तरतयैवेति पाठे स एव सम्बन्धः । मनुष्यसंख्या सामान्येन गणना । अभियोगो निर्बन्धः । सर्वनाम्न इति । 'इदम्'अर्थस्य हि 'तदा' भिन्नार्थेनात्यन्तमयुक्तः परामर्शः । ननु महीभृत इत्यादौ पुत्रापत्ययोः सामान्यविशेषवचनत्वादपर्यायत्वान्नैतद्दोषावकाशः[2] । अन्यथा पुष्पचूतशब्दयोरपि स्यादित्याशङ्क्यास्माकमेतन्नानु-

1. 'कथितपदप्रयोगस्य' इति क० ।
2. 'दोषलेशस्पर्शो' इति क० ।

अत्र पर्यायस्य। 'महीभृतोऽपत्यवतोऽपि' इति युक्तम्। "अत्र सत्यपि पुत्रे कन्यारूपेऽप्यपत्ये स्नेहोऽभूत्" इति केचित् समर्थयन्ते।

विपदोऽभिभवन्त्यविक्रमं रहयत्यापदुपेतमायतिः।
नियता लघुता निरायतेरगरीयान्न पदं नृपश्रियः॥

अत्रोपसर्गस्य पर्यायस्य च। "तदभिभवः कुरुते निरायतिम्। लघुतां भजते निरायतिर्लघुतावान्न पदं नृपश्रितः॥" इति युक्तम्।

काचित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधौ मन्दवक्रेन्दुलक्ष्मी-
रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमुद्भ्रान्तसत्त्वाः।
भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत् कम्पमानाः
प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरोभावि नार्यः शशंसुः॥

अत्र वचनस्य। "काश्चित् कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्मन्दवक्रेन्दुशोभा निःश्रीकाः" इति, 'कम्पमाना' इत्यत्र 'कम्पमापुः' इति च पठनीयम्।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुस्ताडितं
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यताम्।
विश्रब्धैः क्रियतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्वले
विश्रान्तिं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः॥

मतं किन्तु प्राचीनानामेवेत्याह—अत्र सत्यपीति। केचिदिति साम्प्रदायिका इत्यर्थः[1]। एतच्च पुत्राश्च पुत्र्यश्चेत्येकशेषाकरणपक्षे। आयतिः कल्याणोदर्कता। उपसर्गस्य विपद इत्यत्र वेरुपक्रमे, आपदित्याङा निर्देशात्। पर्यायस्य लघुतापदस्य गरीयानिति परिवर्तनात्। एतत् स्थूलदृशा, सूक्ष्मदृशा तु लघुगुरुप्रकृत्योस्तलप्रत्ययेयसुन्प्रत्यययोरेव व्यत्यय इष्यते। सत्त्वञ्च जीवप्राणिनोः[2]। वचनस्येति। काचिदित्युपक्रम्य काश्चिदिति वचनात्। पाठान्तरे तु नैवमित्याह-काश्चिदिति। कम्पमाना इत्यत्राख्यात-

१. कविमर्यादानियन्त्रितधियः। एतन्मतालोचनं रुचकेण व्यक्तिविवेकव्याख्याने कृतमिति तत एवावगन्तव्यम्।

२. जीवप्राणिवानाहुरित्यस्फुटः ख० पाठः।

अत्र कारकस्य। "विस्रब्धा रचयन्तु सूकरवरा मुस्ताक्षतिम्" इत्यदुष्टम्।

अकलिततपस्तेजोवीर्यप्रथिम्नि यशोनिधा-
ववितथमदाध्माते रोषान्मुनावभिगच्छति।
अभिनवधनुर्विद्यादर्पक्षमाय च कर्मणे
स्फुरति रभसात् पाणिः पादोपसंग्रहणाय च॥

अत्र क्रमस्य। पादोपसंग्रहणायेति पूर्वं वाच्यम्। एवमन्यदप्यनुसर्तव्यम्।

अविद्यमानः क्रमो यत्र। यथा—

द्वयं गतं सम्प्रति शोचनीयतां समागमप्रार्थनया कपालिनः।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥

अत्र त्वंशब्दानन्तरं चकारो युक्तः। यथा वा—

शक्तिर्निस्त्रिंशजेयं तव भुजयुगले नाथ दोषाकरश्री-
र्वक्त्रे पार्श्वे तथैषा प्रतिवसति महाकुट्टनी खड्गयष्टिः।
आज्ञेयं सर्वगा ते विलसति च पुरः किं मया वृद्धया ते
प्रोच्येवेत्थं प्रकोपाच्छशिकरसितया यस्य कीर्त्या प्रयातम्॥

प्रक्रमभेदं परिहरति—कम्पमाहुरिति। कवलोद्वर्तनं रोमन्थः। कारकस्येति। तद्द्योतकविभक्तेरित्यर्थः। तेजः प्रभावः। अत्र तपसः पूर्वनिर्देशात्तदनुगुणं कर्म प्राग् वाच्यं पश्चात्तेजस इति क्रमः। तद्भङ्गात् प्रक्रमभङ्गः। "आमूलोद्गतकण्टकाञ्चिततनो निर्गन्धपुष्पोद्गमश्छाया न श्रमहारिणी न च फलैः प्रीणासि पान्थान् जनान्। रे रे बर्बर साधुसङ्गविरहिंस्तत्तावदास्तामहो अन्येषामपि शाखिनां फलभृतां रोधे वृत्तिर्जायसे॥" इत्यादौ सम्बुद्ध्यादावपि प्रक्रमभङ्गो दृश्यत इत्याह—एवमिति। क्रमः पदपरिपाटी। त्वंशब्दानन्तर इति। तदर्थस्यैव समुच्चीयमानत्वादित्यर्थः। उदाहृत्यन्तरमाह—यथा वेति। निस्त्रिंशः खड्गः क्रूरश्च। दोषाकरश्चन्द्रमा दोषाणामाकरश्च। महाकुट्टनी बहुमर्दिनी नारीणामविनयाचार्या च। सर्वगा सर्वत्राप्रतिहता सर्वजनसंयुक्ता च। वृद्धा महती गतयौवना च। अत्रेत्थंपदस्य पूर्ववाक्यसन्निधाने

अत्र 'इत्थं प्रोच्येव' इति न्याय्यम्। तथा—"लग्नं रागावृताङ्ग्या" इत्यादौ 'इति श्रोर्नियोगात्' इति वाच्यम्।

अमतः प्रकृतिविरुद्धः परार्थो यत्र। यथा—

रामममन्मथशरेण ताडिता दुःसहेन हृदये निशाचरी।
गन्धवद्रुधिरचन्दनोक्षिता जीवितेशवसतिं जगाम सा॥

अत्र प्रकृते रसे विरुद्धस्य शृङ्गारस्य व्यञ्जकोऽपरोऽर्थः।

अर्थदोषानाह—

अर्थोऽपुष्टः कष्टो व्याहतपुनरुक्तदुष्क्रमग्राम्याः ॥५५॥
संदिग्धो निर्हेतुः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च।
अनवीकृतः सनियमानियमविशेषाविशेषपरिवृत्ताः॥५६॥
साकाङ्क्षोऽपदयुक्तः सहचरभिन्नः प्रकाशितविरुद्धः।
विध्यनुवादायुक्तस्त्यक्तपुनःस्वीकृतोऽश्लीलः ॥५७॥

पाठ उचितः, तदर्थपरामर्शित्वात्। एवमेतत्समानार्थान्यन्यान्यपि परामृश्य वाक्यसन्निधावेव निवेश्यानीत्याह—तथेति। निशाचरी राक्षसी चारुधिरचन्दनं कुङ्कुमञ्च। जीवितेशः प्रेतराजः प्रच्छन्नप्रियतमश्च। प्रकृते रसे बीभत्से।

अर्थदोषानाह—शब्ददोषानन्तरप्रसक्तान्। अपुष्टो मुख्यानुपकारी। क्लेशतः कथमपि प्रत्येयः कष्टः। "उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा प्राग् यस्यैव निगद्यते। तस्यैवार्थ-[1]हृदन्यश्चेद् व्याहतोऽर्थस्तदा भवेत्॥ प्राग्वाच्य उच्यते पश्चात् पश्चाद्वाच्योऽथवाग्रतः। कविना शक्तिवैक्लव्याद् योऽर्थस्तं दुष्क्रमं विदुः॥ स ग्राम्यः स्वरिरंसादि[2] पामरैर्यत्र कथ्यते। वैदग्ध्यवक्रिमलवं हित्वैव वनितादिषु॥" प्रसिद्धिविद्यापदाभ्यां विरुद्धपदस्य, सनियमेत्यादिना परिवृत्तपदस्य प्रत्येकमन्वयः। पदे स्थाने न युक्तोऽपदयुक्तः। तदुक्तम्—"युक्ताधिक्ये विसर्गः स्यादाधिक्यं चेन्न तत्सहे। अर्थे प्रकल्प्यते यत्र सोऽस्थानः स्यात् सदुज्झितः॥" इति। सहचराः

१. तस्यैवान्यस्तदर्थश्चेदिति श्रीधरोद्धृतावस्य पाठः। (पृ० २२६)
२. एवं 'स ग्राम्यस्तु रिरंसादिः' इति का. प्र. वि. पाठः। (पृ० २२६)
३. युक्ताधिक्ये विसर्गः स्यादाधिक्यार्थो न भासते।
अर्थः प्रकल्प्यते यत्र सोऽस्थानपद उज्झितः॥
इति श्रीधरधृतः पाठः (पृ० २३५)।

दुष्ट इति संबध्यते।

क्रमेणोदाहरणम्—

अतिविततगगनसरणिप्रसरणपरिमुक्तविश्रमानन्दः।
मरुदुल्लासितसौरभकमलाकरहासकृद्रविर्जयति॥

अत्रातिविततत्वादयोऽनुपादानेऽपि प्रतिपाद्यमानमर्थं न बाधन्त इत्यपुष्टाः, न त्वसंगताः पुनरुक्ता वा।

सदृशतयोपरक्ताः। भिन्ना उत्कृष्टा अपकृष्टा वा। प्रकाशितो विरुद्धो येन स तथा। अयुक्तौ विध्यनुवादौ यस्य स विध्यनुवादायुक्तः। स च द्वयोरन्यतरस्य वाऽयुक्तत्वात् त्रिधा। दुष्ट इत्यर्थवशाल्लिङ्गपरिवृत्त्या। अतिविततत्वादय इति। रविर्जयतीति भगवदाभिमुख्याभिधाने प्रसिद्धमहिम्नस्तस्य स्तुतौ विशेषणद्वयस्यार्थो नानुकूल्याधायक इति[1]। अपरे त्वतीत्यादि पूर्वार्धबोध्यविशेषणस्यालौकिकसामर्थ्याविष्कारितया जयत्यर्थानुकूल्यमस्त्येवेत्यविततत्वादय इत्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिणा महदित्यादिपदार्थाभिधानमित्याहुः, तेषां प्रकृतपरिपोषकताया विरहात्। अविततसरणिपदार्थौ स्वविशेष्यकारकानुपकारिणाविति तु न युक्तम्, न खलु गगनपदोच्चारणमात्रादतिवैतत्यं प्रतीयते। न च तत्कृता दुर्लङ्घ्यता, प्रकर्षबोधकत्वात्। सरणिपदार्थेन च सरणिवद्दीर्घताऽवगमात्। यस्य हि मुख्ये प्रस्तुते सर्वथैवानुपकारिता तस्यैव तद्दोषता। यथा—"कान्ताकचप्रचयपुष्पसुगन्धिगन्धलुब्धभ्रमद्भ्रमरकर्बुरकन्दराय। गन्धर्वयक्षसुरसिद्धकिरीटकूटसंघट्टघृष्यचरणाय नमः शिवाय॥" इति। अत्र पूर्वपदार्थस्य नमनाननुकूल्यम्। प्रकृताननुकूल्यं व्यतिरेकमुखेनाह—अनुपादानेऽपीति। यदुपादानं हि यत्प्रकर्षकं तदुपादाना-

१. नात्र प्रक्रान्तानुपयोगित्वलक्षणं रुद्रटकृतसंज्ञमसम्बद्धत्वम्, नापि वा व्यक्तिविवेककृतपौनरुक्त्यमहाजातावेतत् पततीति पृथगस्य गणनमिति मूलकृतामाशयः। श्रीधरेणापि पृथग्भूत एवायं दोष इति निरधारि (पृ० २२८)। वस्तुतस्तु 'योयस्याव्यभिचारी'इत्यादिकारिकया रुद्रटलक्षितेन तद्वदाख्यदोषेनाभिन्नोऽयम्। अनुपादानेऽपीत्यादि वृत्तिविवृतं वैशिष्ट्यं रुद्रटलक्षणे 'परिपूरयितुं छन्दो यत्र'इत्यस्य पर्यायप्रायमेव। चण्डीदासव्याख्यानमप्येतदभिप्रायमेव। परे त्वत्र विमतिं सूचयन्त उदाहरणान्तरं निरदिक्षन् कान्ताकचेत्यादि।

सदा मध्ये यासामियममृतनिष्यन्दसुरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम् ।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः ॥

अत्र यासां कविरुचीनां मध्ये सुकुमारविचित्रमध्यमात्मकत्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु, यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्तीति संक्षेपार्थः ।

जगति जयिनस्ते ते भावा नवेन्दुकलादयः
प्रकृतिमधुराः सन्त्येवान्ये मनो मदयन्ति ये ।
मम तु यदियं याता लोके विलोचनचन्द्रिका
नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥

भावस्तन्निकर्षक एव । प्रतिपाद्यमानं मुख्यतया जयत्यर्थम् । ननु चामी अधिका एवार्थाः, ततश्चाधिकपदता शब्ददोष एवास्त्विति चेत् ? अत्राह—न त्विति । पदान्तरलभ्य एवार्थो यत्राधिकपदगम्यस्तत्रैव निराकाङ्क्षतयाऽर्थोऽसङ्गतोऽन्वयाज्ञातिरिक्त उच्यते । अत्र तु प्रतीत एव वाक्यार्थे पश्चादनुपयोगित्वप्रतिभासः । अयमेव चार्थः शब्ददोषत्रिभागो यदन्वयप्रतीतेः पश्चात् पूर्वावभासितेति केचित् । तन्न व्यापकम्, अमतपरार्थादावभावात् । यं तु पदाश्रयतया प्रतीतिर्भगवत्युपनयति स दोषस्तदाश्रयः । शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायी पदाश्रयः । शेषस्त्वर्थाश्रय इति[1] युक्तो विभागः । पुनरुक्तिश्चाविनाभावादिलभ्यार्थाश्रयेति ततोऽपि भेद एवेति पृथगेवायं दोष इति । सरस्वती वाङ्मयी नदी च । मार्गः काव्यरीतिर्वर्त्म च । परिमलः सान्द्रानन्दोपभोगमयश्चमत्कारः परिमलसंप्रसरणञ्च । घनो मेघो गभीरता च । रुचयोऽभिसन्धयः प्रभाश्च । सुकुमारत्वं कोमलवर्णमयत्वम् । विचित्रत्वं विकटबन्धत्वम् । मध्यमत्वं तदुभयदशास्पर्शिता वैदर्भीति यस्यां प्रसिद्धिः[2] । 'मम तु जन्मन्येकः स एव महोत्सवः' इति सम्बन्धः ।

---

१. इति वा—ख० । उभयत्रैवेस्येवेत्याशयको मूलक्रमयानुसारी प्रयोगः ।

२. सुकुमारविचित्रमध्यमाख्या मार्गाः क्रमेण प्रसिद्धाः पाञ्चालीगौडीवैदर्भीरीतयः । यदाहुर्वक्रोक्तिजीवितकृतः—"सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः

अत्रेन्दुकलादयो यं प्रति पस्पशप्रायाः स एव चन्द्रिकात्वमुत्कर्षार्थमारोपयतीति व्याहतत्वम् ।

कृतमनुमतमित्यादि । अत्रार्जुनार्जुनेति भवद्भिरिति चोक्ते सभीमकिरीटिनामिति किरीटिपदार्थः पुनरुक्तः । यथा वा—

अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन्मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम् ।
कर्णालं संभ्रमेण व्रज कृप समरं मुञ्च हार्दिक्य शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरं को भयस्यावकाशः ॥

अत्र चतुर्थपदवाक्यार्थः पुनरुक्तः ।

भूपालरत्न निर्दैन्यप्रदानप्रथितोत्सव ।
विश्राणय तुरङ्गं मे मातङ्गं वा मदालसम् ॥

अत्र मातङ्गस्य प्राङ्निर्देशो युक्तः ।

पस्पशो निःसारः । अर्जुनार्जुन सात्यके न युक्त ईदृशो मत्तातस्य सुतशोकाक्रान्त्या न्यस्तशस्त्रस्य दिवमुपगच्छतः केशाकर्षणरूपः परिभव इत्यनन्तरमपि चेत्युपक्रम्य कृतमनुमतमित्यादि श्लोकः । वाक्यार्थपुनरुक्तमुदाहरति—यथा वेति । हार्दिक्येति । हार्दिक्यः कृतवर्मा नाम यादवः सुयोधनसहायः । दैन्यं कार्पण्यम्, विश्राणय देहि । मातङ्गं देहि यदि तु तद्दाने किञ्चिद् वैमुख्यं तदा तुरङ्गं देहीति वक्तुमुचितम् । मातङ्गतुरङ्गपदयोरेवाश्रयं तदितरतयाऽक्रमिकत्वमिति तदाश्रयत्वं दोषस्य ।

कविप्रस्थानहेतवः" इति यत्र कारिकोपरि "चिरन्तनैर्वैदर्भीप्रभृतयो रीतयस्त्रयः समाख्याताः" इति स्वोपज्ञायां वृत्तौ विवरणम् । काव्यप्रकाशेऽप्येषां रीतित्वेनैव संज्ञा । मार्गपदस्य कुन्तकसम्मततद्विभागानाञ्चात्र न कुत्रापि दर्शनमिति च स्मरणीयम् ।

स्वपिति यावदयं निकटे जनः स्वपिमि तावदहं किमपैति ते।
तदयि साम्प्रतमाहर रूपकं त्वरितमूरुमुदञ्चय कुञ्चितम् ॥

एषोऽविदग्धः ।

मात्सर्यमुत्सार्येत्यादि । अत्र प्रकरणाद्यभावे सन्देहः शान्तशृङ्गार्यन्यतराभिधाने तु निश्चयः ।

रूपकं[1]मलङ्करणम् । एष इति श्लोकवक्ता । अत्र स्वपिमीत्यनेन स्वरिरंसा प्रकटिता । प्रकरणाद्यभाव इति । इह पञ्चम्यर्थे सप्तमी, कारकाणां वैवक्षिकत्वात् । तदाहुर्वृद्धवैयाकरणाः–विवक्षातो हि कारकाणीति । सन्देह इति । शान्तोऽत्र वक्ता किं शृङ्गारी वेति साधकबाधकप्रमाणाप्रतीतेः । न चायं क्वचन प्रबन्धे श्लोको येन वक्त्रादि प्रतीयते । प्रकरणादिनियामकत्ववति त्वेवंजातीयेऽपि न दोष इत्याह— शान्तशृङ्गारिणोरन्यतरेणैवंजातीयकाव्याभिधाने प्रतीयमाने निश्चयः शान्तस्य शृङ्गारस्य वेति नायं दोषः । प्रकरणाद्यभावे सत्यत्र श्लोके दोष एव । शान्तादिवक्तृप्रतिभासनमिति तु न युक्तम् । वस्तुगत्या यत्र शान्तादिवक्तृप्रतीयमानतासम्भवस्तदा निर्दोषत्वात् तदननुसन्धानदशायां दोष इति चेत् ? न, असमग्रानुसन्धानेऽप्यपेक्षया काव्यपरीक्षा[2]व्यवस्थानविरहात् । तस्माच्चिरतरनष्टवक्तृकेष्वेवेमादिष्वेव[3] शान्तादिवक्तृकत्वे नित्यसन्देह एवेति यथोक्तमेव ज्यायः ।

१. एवमेव प्राचीनटीकाकृदनुमोदितः पाठः । कूर्परमित्यर्वाचीनैर्धृतपाठे 'तदपि संहर कूर्परमायतम्' इति पाठव्यत्यासेऽश्लीलप्रायता स्फुटैव । सरस्वतीतीर्थास्तु रूपकमिति पठित्वा रूपकं दीनारादि साम्प्रतमाहर स्वीकुर्विति वेश्यां प्रत्युक्तिरियमिति प्रकरणं निर्दिशन्ति । श्लोकोऽयं पूर्वार्धे वामनोद्धृतं पद्यमेव । उत्तरार्धन्तु ततो विलक्षणम् ।

२. 'परिकसति' इति कपुस्तके लिपिकारवैलक्षण्यसूचकः पाठः ।

३. श्लोकोऽयं भर्तृहरिशतकत्रयस्थ इति प्रसिद्धिः । परं काव्यमेतन्मुक्तकभेदे गृह्यते । न चापि 'वैराग्यशतकेऽयम्' इति प्रकरणाच्छान्तो वक्तेति कृत्वा वक्तुं शक्यम्, प्राचीनासु मातृकासु वैराग्यविभागे नेदमास्ते । अत एव टीकाकृन्मन्तव्यं सुसमञ्जसमेव । यदि तु निर्बन्धवद्भिरत्र चिरतरनष्टवक्तृकत्वकथनमस्य कर्तुः सन्देहपक्षे गृह्यते, तदाऽगतिकत्वाद् वयं मध्यस्था एव ।

गृहीतं येनासीः परिभवभयान्नोचितमपि
प्रभावाद् यस्याभून्न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भया-
द्विमोक्ष्ये शस्त्र त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥

अत्र शस्त्रमोचने हेतुर्नोपात्तः ।

इदं ते केनोक्तं कथय कमलातङ्कवदने
यदेतस्मिन् हेम्नः कटकमिति धत्से खलु धियम्
इदं तद् दुःसाधाक्रमणपरमास्त्रं स्मृतिभुवा
तव प्रीत्या चक्रं करकमलमूले विनिहितम् ॥

अत्र कामस्य चक्रं लोकेऽप्रसिद्धम् ।

यथा वा—

उपपरिसरं गोदावर्याः परित्यजताध्वगाः
सरणिमपरो मार्गस्तावद्भवद्भिरिहेक्ष्यताम् ।
इह हि विहितो रक्ताशोकः कयाऽपि हताशया
चरणनलिनन्यासोदञ्चन्नवाङ्कुरकञ्चुकः ॥

अत्र पादाघातेनाशोकस्य पुष्पोद्गमः कविषु प्रसिद्धो न पुनरङ्कुरोद्गमः ।

सुसितवसनालङ्कारायां कदाचन कौमुदी-
महसि सुदृशि स्वैरं यान्त्यां गतोऽस्तमभूद्विधुः ।

गृहीतमिति । अहं त्वां विमोक्ष्ये, अतो वक्तृसाकाङ्क्षत्वमप्यत्र । यत इति तु तत इत्यर्थे इति व्याख्यानमसान्तुष्टिकमेव । तस्मात्तत इति पाठे दोषद्वयम् । यत इत्यनुक्त्वा तत इति निवेशने तु दोषद्वयं निरवकाशमेव, तेन परित्यक्तं त्वमसि, ततस्तत्परित्यागादहमपि विमोक्ष्य इति प्रतीतेः ।

प्रसिद्धिविद्याविरुद्धत्वमाह—इदमिति । आतङ्को भयहेतुः । लोकप्रसिद्धिविरहमुदाहृत्य कविप्रसिद्धिविरहमुदाहरति—उपेति । पादाघातेन न तु नलिनाघातेन । पादश्चात्र नलिनतया रूपितः, तद्रूपतयाऽवच्छेदितः सन्नप्रधानीभूतः प्रतीयत इति कविसम्प्रदायविपरीतमेतत् । "सम्प्रति कवीनां काव्याधिकारा-

तदनु भवतः कीर्तिः केनाप्यगीयत येन सा
प्रियगृहमगान्मुक्ताशङ्का क नासि शुभप्रदः ॥

अत्र अमूर्त्तापि कीर्तिर्ज्योत्स्नावत्प्रकाशरूपा कथितेति लोकविरुद्ध-मपि कविप्रसिद्धेर्न दुष्टम् ।

सदा स्नात्वा निशीथिन्यां सकलं वासरं बुधः ।
नानाविधानि शास्त्राणि व्याचष्टे च शृणोति च ॥

ग्रहोपरागादिकं विना रात्रौ स्नानं धर्मशास्त्रेण विरुद्धम् ।

अनन्यसदृशं यस्य बलं बाह्वोः समीक्ष्यते ।
षाड्गुण्यानुसृतिस्तस्य सत्यं सा निष्प्रयोजना ॥

एतदर्थशास्त्रेण ।

विधाय दूरे केयूरमनङ्गाङ्गनमङ्गना ।
बभार कान्तेन कृतां करजोल्लेखमालिकाम् ॥

अत्र केयूरपदे नखक्षतं न विहितमित्येतत् कामशास्त्रेण ।

त्तत्प्रसिद्धिर्लोकप्रसिद्धेर्गरीयसीति लोकविरुद्धमपि कविसाम्प्रदायिकमदुष्टमिति दर्शयितुमाह—सुसितेत्यादि ।" एतच्चापव्याख्यानम्[1], वस्तुतस्तु द्वयमपि कविप्रसिद्धमुदाहरणम् । चरणनलिनेति साधकाभावेन रूपकोपमासन्देहाद्रूपक एव कोष्ठगत्या प्रकृतात्वप्राधान्यात् । अमूर्ता सर्वजनीनानुकूलज्ञानविषयतामात्रशरीरतया प्रत्यक्षाविषया । एतेन कीर्त्तेर्मलिनता शिवमौलीन्दुरात्रिराजयोरैक्यम् , चन्दनद्रुमे फलपुष्पविरहः, तोयमात्रे कमलकुमुदहंसचक्रवाकादिवर्णनमित्यादि सकलसमयसंग्रह[2] आकरप्रसिद्ध्या बोद्धव्यः । ग्रहोपरागमिति । रात्रिस्नाने निमित्तोपलक्षणम् । सन्धिविग्रहयानासन-

१. यदि तु श्रीधरग्रन्थस्याक्षरिकसंवादबलेनैतन्मतमाक्षेपतया नीयते तदा महानविचारः स्यात्, यतः सिद्धान्तस्तूभयत्रैवाभिन्नः । अपि च लोकविरुद्धमपि······'दर्शयितुमाह—सुसितेत्यवतरणिका तत्र न लभ्यते (का. प्र. वि २३१ पृ०) ।

२. एतेषां प्रपञ्चश्चण्डीदासग्रन्थोपजीविना विश्वनाथेन साहित्यदर्पणे 'मालिन्यं व्योम्नि' इत्यादिना प्रदर्शितः । अत्र टीकायां रात्रिराजपदेन रात्रे राजा रात्रौ राजेति वा समासाश्रयेनार्थबोधः ।

अष्टाङ्गयोगपरिशीलनकीलनेन दुःसाधसिद्धिसविधं विदधद्विदूरे ।
आसादयन्नभिमतामधुना विवेकख्यातिं समाधिधनमौलिमणिर्विमुक्तः॥

अत्र विवेकख्यातिस्ततः संप्रज्ञातसमाधिः पश्चादसंप्रज्ञातस्ततो मुक्तिर्न तु विवेकख्यातौ—एतद् योगशास्त्रेण । एवं विद्यान्तरैरपि विरुद्धमुदाहार्यम् ।

प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किं
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम् ।
संतर्पिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किं
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम् ॥

अत्र 'ततः किम्' इति न नवीकृतम् । तत्तु यथा—

द्वैधाश्रयाः षाड्गुण्यम् । तच्च बार्हस्पत्यौशनसादौ महाबलस्यैव राज्ञः प्रतिपादितमिति विरुद्धता । केयूरपद इति । बाहुमूलजघनकन्धराद्यष्टस्थानगमेव नखक्षतं चण्डखरवेगयोर्नित्यम् , शेषयोस्तु नैमित्तिकमिति हि बाभ्रव्यवात्स्यायनाद्युपदेशः[1] ।

मोक्षशास्त्रविरुद्धमाह—अष्टाङ्गेति । यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टौ योगाङ्गानि सकलपूजनीयव्यासादितन्त्रप्रसिद्धानि । परिशीलनकीलनमभ्यासदार्ढ्यम् , सिद्धयोऽणिमादिसम्पदः । तत्सविधं तन्निकटा अपि ता विदूरे विदधत् परिवर्जयन् । प्रकृतिपुरुषभेदावभासो विवेकख्यातिः । सम्प्रज्ञात इति । आलम्बनेन स्थूलचित्ताभोगस्य वितर्कस्य सूक्ष्मरूपस्य च विकारस्याह्लादकस्य च दृग्दर्शनशक्त्योरेकार्थसंविद्रूपायाश्चास्मितायाः क्रमेणैकैकशोऽपायात् सबीजः समाधिः सम्प्रज्ञातः, तत्रैव च विवेकख्यातिः । यदा तु तद्विरक्तं चित्तं विवेकख्यातिं निरुध्य चिन्मात्रे पुंसि विश्राम्यति तदाऽसम्प्रज्ञातः समाधिः । तत्कार्यक्रमेण च सविकारायां प्रकृतावुदासीनायां बोधात्मनः पुंसः स्वरूपस्थितिर्मोक्ष इति शास्त्रक्रमः । विद्यान्तरैरिति । गृह्यमन्त्रवैद्यकागमयज्ञसूत्रभरतादिभिः ।[2] अनवीकृतोऽर्थः कवेर-

१. तथाहि वात्स्यायनः "प्राक्संयोगादेषां प्राधान्येन प्रयोगः" इति निर्दिशति ।

२. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । भरतपदेन लक्षणया भरतकृतनाट्यशास्त्रस्य ग्रहणम् ।

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥

यत्रानुल्लिखितार्थमेव निखिलं निर्माणमेतद्विधे-
रुत्कर्षप्रतियोगिकल्पनमपि न्यक्कारकोटिः परा ।
याताः प्राणभृतां मनोरथगतैरुल्लङ्घ्य यत्संपद-
स्तस्याभासमणीकृताश्मसु मणेरश्मत्वमेवोचितम् ॥

अत्र "छायामात्रमणीकृताश्मसु मणेस्तस्याश्मतैवोचिता" इति सनियमत्वं वाच्यम् ।

शक्तिमव्युत्पत्तिं प्रकाशयन् वैरस्यमावहति । पर्यायान्तरोपात्तेऽपि विच्छित्त्यन्तरशून्येऽस्य भावात् कथितपदेन न तुल्यविषयता । तत्तु नवीकृतम् । यथेति । दार्ढ्याय व्यतिरेकप्रदर्शनं यदीति । किमद्भुतम्, किं ततः, सदैव, प्रकृतिरेवेति भङ्ग्यन्तरेणोक्तः स एवार्थो नवीकृतः कमपि प्रतीतिप्रकर्षमाधत्ते । यथाऽनलादीनां दाहकतादयः सहजधर्मास्तथा सतामविषयादिति निर्गलितार्थः । सनियमानियमविशेषाविशेषेषु तत्तद्विपरीतानां वचने सनियमपरिवृत्तादिदोषचतुष्टयम् । तत्र क्रमेणोदाहृतयो यत्रेत्याद्याश्चतस्रः । अनुल्लिखिताख्यमिति पाठे तु[1] अनिरूपितनामधेयं समुदिताकारमेवेत्यर्थः । आभासः सादृश्यम् । दोषोद्धाराय पाठान्तरं छायेति । मात्रग्रहणेनोपाध्यन्तरनिरासः । वाच्यावचने प्रतीयत एव सोऽर्थः । शब्दरचना तु यथा न कृतेति विलम्बितत्वं प्रतीतेः, यथा एषोऽहमित्यादावप्यर्थादेः । अत्र तु न प्रतीयत एव सोऽर्थ इत्यर्थदोषता, अन्यथा वाच्यावचनावाच्यवचनाभ्यां निखिलदोषजातिसंग्रहादनर्थकमेव सकलप्रपञ्चाभिधानं प्रसज्येतेत्येके[2] । यत्र प्रधानभूतस्यानभिधानं तत्र वाच्यावचनम्, यत्र तु वाच्यमभिहितं तदंशभूतास्तु नियमादयो नाभिधीयन्ते तत्र

१. स एव वक्रोक्तिजीवितधृतः पाठः । "अत्राभासशब्दः स्वयमेव मात्रादिविशिष्टमभिलषन् लक्ष्यते" इति तत्र वृत्तिश्च । मम्मटधृतपाठशोधनञ्च तत्रत्यमेव ।

२. श्रीधरकृताक्षेपस्य तन्मतसिद्धान्तस्य चोद्धृतिरियम् । परं वाक्यदोषार्थदोषयोर्विभेदो न तत्र स्फुट इत्यापाततश्चण्डीदासस्यात्र विचिकित्सा । सा चोक्तनयेन सुसमाधानेति मन्तव्या ।

वक्त्राम्भोजं सरस्वत्यधिवसति सदा शोण एवाधरस्ते
बाहुः काकुत्स्थवीर्यस्मृतिकरणपटुर्दक्षिणस्ते समुद्रः ।
वाहिन्यः पार्श्वमेताः क्षणमपि भवतो नैव मुञ्चन्त्यभीक्ष्णं
स्वच्छेऽन्तर्मानसेऽस्मिन् कथमवनिपते तेऽम्बुपानाभिलाषः ॥

अत्र 'शोण एव' इति नियमो न वाच्यः ।

श्यामां श्यामलिमानमानयत भोः सान्द्रैर्मषीकूर्चकै-
र्मन्त्रं तन्त्रमथ प्रयुज्य हरत श्वेतोत्पलानां श्रियम् ।

दोषान्तरमित्यपरे । तत्राद्यं प्रकृतेऽपि समानम्, तत्रापि विलम्बिनी नियमप्रतीतिरस्त्येव । द्वितीये त्वेषोऽहमित्यादावप्यर्थस्य प्रकृते चैवार्थस्य वैजात्यं तावन्न पश्यामः । नियम एवास्य पृथग्भूतो विषय इति चेन्न, तथाप्यर्थशब्ददोषताविभागानुपपत्तेः । कथं तर्हि सङ्गतिरिति चेत् ? अप्राकृतस्येत्यादावेषोऽहमित्यादौ च शब्दोच्चारणानन्तरमेव दोषप्रतिभासः । अत्र त्वर्थप्रतीत्यनन्तरमिति सहृदयहृदयसाक्षिको विभागः[1] । ननु रसादिनिकर्ष एव दोषः, स च सर्वसाधारण एव, ततश्च कीदृशो दोषप्रतिभासकालविभाग इति चेत् ? सत्यम्, न वयमास्वादापकर्षरूपं दोषमपेक्ष्य प्रतिभासकालभेदं ब्रूमः । किन्तर्हि तद्धेतुं सर्वात्माश्रयं शब्दार्थाश्रयम्, तदपेक्षया सर्वसाधारण्यात्, सर्वत्रैव शब्दादिदोषतया विभागोऽनुपपन्न एव स्यात् । ननु न दोषस्तदानीं ताद्रूप्येण प्रतिभासते, रसादिनिकर्षप्रतीतेर्भविष्यत्त्वादिति चेत् ? न, तत्स्वरूपप्रतीतिमाश्रित्यैव कालविभागोपपत्तेः । एतच्चैतदुल्लासादिकारिकया गतार्थप्रायमेव । एवं सनियमपरिवृत्त्यादावधिकपदत्वादितो विभाग उन्नेयः । सरस्वती वाग्देवता, नदीभेदश्च । शोणो लोहितो नदभेदश्च । दक्षिणः सव्येतरो दिग्भेदाश्रितश्च । समुद्रोऽलङ्कारसहितो महार्णवश्च । वाहिन्यः पृतना नद्यश्च । मानसं हृदयं सरोभेदश्च । नियमो न वाच्यो निरुपयोगत्वात् । तन्त्रमौषधप्रयोगः । श्यामाविशेष इति तस्यैव विवक्षितत्वाद्रात्रिमात्रस्य श्यामतानयनवैयर्थ्यात्, प्रत्युत श्यामापदेन श्यामत्वसंस्पर्शाच्च ।

१. एतच्च मम्मटादिसिद्धान्तप्रतिकूलमेव, परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यां तन्निर्णयस्याङ्गीकारात् । चण्डीदासोऽप्येवमेवेतरत्र बहुत्र मन्यते ।

चन्द्रं चूर्णयत क्षणाच्च कणशः कृत्वा शिलापट्टके
येन द्रष्टुमहं क्षमे दशदिशस्तद्वक्त्रमुद्राङ्किताः ॥

अत्र 'ज्यौत्स्नीम्' इति श्यामाविशेषो वाच्यः ।

कल्लोलवेल्लितदृषत्परुषप्रहारै रत्नान्यमूनि मकरालय माऽवमंस्थाः ।
किं कौस्तुभेन विहितो भवतो न नाम याच्ञाप्रसारितकरः पुरुषोत्तमोऽपि ॥

अत्रैकेन किं न विहितो भवतः स नाम इति सामान्यं वाच्यम् ।

अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत
द्रुह्यन् दाशरथिर्विरुद्धचरितो युक्तस्तया कन्यया ।
उत्कर्षश्च परस्य मानयशसोर्विस्रंसनं चात्मनः
स्त्रीरत्नञ्च जगत्पतिर्दशमुखो देवः कथं मृष्यते ॥

अत्र स्त्रीरत्नमुपेक्षितुमित्याकाङ्क्षति । नहि परस्येत्यनेन सम्बन्धो योग्यः ।

आज्ञा शक्रशिखामणिप्रणयिनी शास्त्राणि चक्षुर्नवं
भक्तिर्भूतपतौ पिनाकिनि पदं लङ्केति दिव्या पुरी ।
उत्पत्तिर्द्रुहिणान्वये च तदहो नेदृग्वरो लभ्यते
स्याच्चेदेष न रावणः क्व नु पुनः सर्वत्र सर्वे गुणाः ॥

अत्र स्याच्चेदेष न रावण इत्यत एव समाप्यम् ।

वेल्लिताः क्षिप्ताः । अत्र कौस्तुभपदप्रयोगे सर्वस्या एव रत्नजातेरादरणीयता समर्थिता न भवति, कौस्तुभस्य स्वगतमहिम्नैव विशेषेणादरणीयत्वात् । तस्य च रत्नान्तरेऽभावात्तस्यासुखसमर्थनं युज्यते । तथाहि—एकेनेति । प्रत्युत वैपरीत्ये द्रुह्यन् परं जिघांसन् । विरुद्धचरितोऽनभिमतचरितः । विस्रंसनं कीर्तिभ्रंशः । अत्र स्त्रीरत्नमिति कथं मृष्यत इत्यनेनान्वयाक्षमं योग्यताविरहात् । न खलु द्वेष्यं तस्य तत्, तस्माद् योग्यान्तरसाकाङ्क्षमित्याह—उपेक्षितुमिति । न्यूनपदत्वं त्वमर्षणक्रियोपादानाद-पास्तम्, तदन्वयितया कवेरभिप्रायाभावादित्यर्थः । ननु न स्त्रीरत्नमात्रममर्षणीयतया विवक्षितम्, किन्तु परकीयतया । विशिष्टस्तथाभावश्च परस्येति सम्बन्धे सुलभ एवेत्याह-नहीति । सन्निधेरभावादित्यर्थः । पदं निवासः । द्रुहिणो ब्रह्मा । अत्र रावणपदार्थेन

श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता मदेन नारी सलिलेन निम्नगा ।
निशा शशाङ्केन धृतिः समाधिना नयेन चालङ्क्रियते नरेन्द्रता ॥

अत्र श्रुत्यादिभिरुत्कृष्टैः सहचरितैर्व्यसनमूर्खतयोर्निकृष्टयो-र्भिन्नत्वम् ।

'लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यत्र 'विदितं तेऽस्तु' इत्यनेन श्रीस्तस्माद-पसरतीति विरुद्धं प्रकाश्यते ।

प्रयत्नपरिबोधितः स्तुतिभिरद्य शेषे निशा-
मकेशवमपाण्डवं भुवनमद्य निःसोमकम् ।
इयं परिसमाप्यते रणकथाऽद्य दोःशालिना-
मपैतु रिपुकाननातिगुरुरद्य भारो भुवः ॥

अत्र 'शयितः प्रयत्नेन बोध्यते' इति विधेयम् । यथा वा—

जगदाक्रन्दनकारित्वादिरूपार्थान्तरसंक्रमितेनावच्छेदे कृते 'जीवत्यहो रावणः' इतिवत् काऽपि कान्तिः समुन्मीलतीति मध्यप्रवेशे त्वसावर्थोऽलक्षितप्रायश्चमत्कारप्रकर्षं नाधत्त इति स्वसंवित्तिसिद्धमदः[1] । व्यसनं स्त्रीद्यूताद्यासङ्गः, धृतिर्धैर्यम्, समाधि-र्धर्मचिन्ता । उत्कृष्टैः प्रशस्यैः, सहचरैस्तुल्यकक्षतयोपात्तैः, निकृष्टघोरप्रशस्तयो-र्भिन्नत्वं वैजात्यम् ।

लग्नमिति विरुद्धमतिकृतिशब्दस्य द्व्यर्थता, अत्र तु नैवम्, अत एवाऽस्माभिः पूर्वं गर्भितप्रस्तावे विरुद्धमतिकृत्पदमेतदनुसृत्य व्याख्यातम् । अर्थदोषता चात्र व्यक्तैव, वाक्यान्तरप्रतिभासमानत्वात् । विध्यनुवादानुयुक्ततयोः क्रमेण निदर्शनं प्रयत्नेत्यादि । शेषे स्वपिषि, सोमकाः पाञ्चालाः, शयित इत्यन्तरमित्यनूद्येति शेषः । अत्र ह्येतावन्ति दिनानि चिन्तावशादलब्धनिद्रस्त्वम्, मयाऽद्य सकलरिपुक्षये कृते निःशेषितकृत्यतया सुखप्रसुप्तः प्रयत्नेन प्राभातिकस्तुतिमङ्गलपरम्पराभिर्बोध्यस इति

१. अत्र 'अहह आश्चर्यमेकोऽपि गरीयान् दोषः' इत्यादिचूर्णकगद्यकृतयाऽ-वतरणिकयैव रावणोपेक्षा सूचिता । तस्याश्च 'स्याच्चेदेष न रावणः' इत्यनेन पिष्टपेषणमित्यपि केषाञ्चिन्मते दूषकताबीजम् । इमं नित्यदोषं वदन्तः काव्यप्रदीपोद्योतकृतो नागेशभट्टाः स्वकीयं वैयाकरणमतगृह्यत्वमेव समर्थयन्ते ।

वाताहारतया जगद्विषधरैराश्वास्य निःशेषितं
ते ग्रस्ताः पुनरभ्रतोयकणिकातीव्रव्रतैर्बर्हिभिः ।
तेऽपि क्रूरचमूरुचर्मवसनैर्नीताः क्षयं लुब्धकै-
र्दम्भस्य स्फुरितं विदन्नपि जनो जाल्मो गुणानीहते ।।

अत्र वाताहारादित्रयं व्युत्क्रमेण वाच्यम् ।

अरे रामाहस्ताभरण भसलश्रेणिशरण
स्मरक्रीडाव्रीडाशमन विरहिप्राणदमन ।
सरोहंसोत्तंस प्रचलदलनीलोत्पलसखे
सखेदोऽहं मोहं श्लथय कथय क्वेन्दुवदना ।।

अत्र विरहि प्राणदमनेति नानुवाद्यम् ।

"लग्नं रागावृताङ्ग्या" इत्यादि "अत्र विदितं तेऽस्तु" इत्युपसंहृतोऽपि तेनेत्यादिना पुनरुपात्तः ।

हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्य विवरैषिणः ।
यथाशु जायते पातो न तथा पुनरुन्नतिः ।।

विवक्षितम् । तथा तु न प्रतीतिरिति दुष्टता । स्फुरितं चेष्टितम् । जाल्मो मूर्खः । अत्र मृगचर्मवसनाभावस्तोयकणाहारता, ततोऽपि [1]वाताहारता गरीयसी व्रतचर्येति क्रमेणोपादानं ज्यायः । ततश्च विधेयानामपि निःशेषितादीनां[2] तत्प्रतिबद्धतया तथैवोपादेया योग्येति तद्व्यतिक्रमाद् विध्ययुक्तता । वाताहाराद्यपेक्षया त्वनुवादायुक्तताऽपि । भसलाः भ्रमराः । नानुवाद्यं रामहस्ताभरणेत्यादिवत् , प्रार्थनीयचाटुकाराननुगुणत्वात् प्रत्युत वैपरीत्याच्च । त्यक्तपुनःस्वीकृतमुदाहरति—लग्नमित्यादि । उपसंहृतोऽप्युपालम्भविषयोऽर्थः ।

१. **औचित्यभङ्गविचारनये तु प्रदर्शितेषूदाहरणेषु प्रयत्नेत्यादौ शाब्दमनौचित्यं वाताहारतयेत्यादावार्थम्, अरे राम इत्यादावुभयाश्रयमिति केऽपि विभागसमर्थनं कुर्वन्ति । परं परिवृत्तिसहत्वासहत्वपक्षाश्रये सर्वत्रैवार्थोऽयं दोष इति ग्रन्थकृतां तथैव परिगणना ।**

२. निःशेषणादीनामिति क० पाठः ।

अत्र पुंव्यञ्जनस्यापि प्रतीतिः ।

यत्रैको दोषः प्रदर्शितस्तत्र दोषान्तराण्यपि सन्ति, तथापि तेषां तत्राप्रकृतत्वात् प्रकाशनं न कृतम् ।

अश्लीलमाह—हन्तुमिति । परं हन्तुमेव प्रवृत्तस्य स्तब्धस्याप्रश्रयिणः, विवरैषिणः परच्छिद्रानुसारिणो यथा शीघ्रं पातोऽपचयस्तथा न पुनरुन्नतिरुपचय इति मुख्योऽर्थः । अर्थान्तरन्तु हननं वात्स्यायनादि तन्त्रप्रसिद्धं निर्घातादि, स्तब्धता लिङ्गस्य दार्ढ्यम्, विवरं स्मरगृहम्, पातो धातुविसर्गान्तरं लिङ्गसंकोचः, उन्नतिर्नष्टवेगप्रत्युत्थापनार्थं कृत्रिमदार्ढ्याधानम् । व्यञ्जनं वराङ्गम् । अस्य चार्थस्यैकपदालभ्यत्वेन समुदितवाक्यार्थानन्तरं प्रतीयमानत्वान्न शब्ददोषता । "श्रितक्षमा रक्तभुवः" इत्यादौ तु प्रत्येकमपि पदानामनुचितार्थबोधकता । दोषाणाञ्च परस्परविभागपरीक्षणं ग्रन्थगौरवभीरुभिरस्माभिरप्रपञ्चितमपि स्वयं मृग्यं महाबुद्धिभिरिति ।

ननु यश्चाप्सरोविभ्रमेति, प्रोत्सर्पद्विरहानलेनेति, लग्नेति च, श्रुतिकटुता; अमर्षशून्येत्यादौ च कष्टता, षाड्गुण्यानुसृतिरित्यादौ चाप्रतीतत्वम्, एवमन्यत्रापि यथायोगं दोषान्तराणि सन्ति[1], तानि कस्माद्विभज्य नोक्तानीत्याह—यत्रैक इत्यादि । अप्रकृतत्वादिति । तत् प्रदर्शनार्थं तेषामुदाहरणानामनुपात्तत्वादित्यर्थः । न च तत्प्रपञ्चने ग्रन्थलाघवार्थमुदाहरणसङ्कोच इति वाच्यम्, शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थत्वादुदाहृतिप्रपञ्चस्य । अत एवाह—दोषान्तरसद्भावसूत्रणं स्वयं बहुधा विभज्य विशदबुद्धयः शिष्या व्युत्पन्ना भवन्त्विति ।

१. **अत्र चण्डीदासमतानुजीविनः श्रीवत्सलाञ्छनभट्टाचार्याः 'एतच्च लग्नं रागावृताङ्ग्या' इत्यत्र दोषाननेकान् प्रकाशयता ग्रन्थकृतैव प्रकाशितम् । तथा चोपाधिसङ्करो दोषाय न तूपाधेयसङ्करोऽपीति भाव इति । 'यश्चाप्सर' इत्यत्राप्सेति संयुक्तवर्णस्य, आदावञ्जनेत्यत्र प्रोत्सर्पदिति च संयुक्तवर्णस्य, लग्नेत्यत्र च ष्टयेति प्रथमपादे, ष्टेति द्वितीयपादे, स्तेति तृतीयपादे च श्रवणात् श्रुतिकटुता । "सर्वैरुपरि सकारः सर्वे रेणोभयत्र संयुक्ताः । एकत्रापि हकारः परुषायां सर्वथा च शषौ ।।" इति । "परुषाभिधायिवचनादनुकरणाच्चापरत्र नो परुषाम् । रचयेद्‌थागधिः स्यात्तत्रापि ह्रादयो हेयाः ।।" इति च रुद्रटवचनादादौ परुषत्वं ततस्तत्प्रयोजकं हेयत्वं तथात्वे च**

कर्णावतंसादिपदे कर्णादिध्वनिनिर्मितिः ।

सन्निधानादिबोधार्थं

अवतंसादीनि कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्ते, तत्र कर्णादिशब्दाः कर्णादिस्थितिप्रतिपत्तये । यथा—

अस्याः कर्णावतंसेन जितं सर्वं विभूषणम् ।
तथैव शोभतेऽत्यर्थमस्याः श्रवणकुण्डलम् ॥
अपूर्वमधुरामोदप्रमोदितदिशस्ततः ।
आययुर्भृङ्गमुखराः शिरःशेखरशालिनः ॥

अत्र कर्ण-श्रवण-शिरःशब्दाः सन्निधानप्रतीत्यर्थाः ।

विदीर्णाभिमुखारातिकराले सङ्गरान्तरे ।
धनुर्ज्याकिणचिह्नेन दोष्णा विस्फुरितं तव ॥

अत्र धनुःशब्द आरूढत्वावगतये । अन्यत्र तु ज्याबन्धनिष्पन्दभुजेन यस्येत्यत्र केवलो ज्याशब्दः ।

प्राणेश्वरपरिष्वङ्गविभ्रमप्रतिपत्तिभिः ।
मुक्ताहारेण लसता हसतीव स्तनद्वयम् ॥

सम्प्रति केचिदेतेषु नित्यदोषाः केचिदनित्यदोषा इति विभागप्रकरणारम्भे पौनरुक्त्यस्य प्रायो निर्दोषतामाह—कर्णेत्यादि । कर्णादिध्वनीनां कर्णादिशब्दानां निर्मितिर्घटनमुपादानमिति यावत् । अपवादस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात्तामाह—कर्णाद्याभरणान्येवोच्यन्त इति सामर्थ्यलब्धा एवात्र कर्णादिशब्दा इति तदुपादानं पौनरुक्त्यशङ्कावहमित्यर्थः । स्थितीति सन्निधानपदविवरणम् । अस्या इति । कर्णेऽवतंसः श्रवणे कुण्डलमिति विग्रहः । कर्णादीत्यादिपदफलमाह—शिरः शेखरेत्यादि । अत्रापि सप्तमीसमासः । सन्निधानादित्यादिफलं धनुर्ज्येति मुक्ताहारेति पुष्पमालेति च ।

दोषत्वमित्यनुषञ्जनम् । उद्भटग्रन्थोऽप्येवमाह–"अनुप्रासः स च त्रिविधो वृत्तिसंश्रयात्" इति । मूलकृदाकूतप्रदर्शनपुरःसरं वचनम् । परुषाया वृत्तेरुद्भटकृतं लक्षणम्–"शषाभ्यां रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता । परुषा नाम वृत्तिः स्याद् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥" इत्येवावतारयति ।

अत्र मुक्तानामनन्यरत्नामिश्रितत्वबोधनाय मुक्ताशब्दः ।

सौन्दर्यसम्पत्तारुण्यं यस्यास्ते ते च विभ्रमाः ।
षट्पदान् पुष्पमालेव कान् नाकर्षति सा सखे ॥

अत्रोत्कृष्टपुष्पविषये पुष्पशब्दः । निरुपपदो हि मालाशब्दः पुष्पस्रजमेवाभिधत्ते ।

स्थितेष्वेतत्समर्थनम् ॥

न खलु कर्णावतंसादिवज्जघनकाञ्चीत्यादि क्रियते ।
जगाद मधुरां वाचं विशदाक्षरशालिनीम् ।

ननु श्रवणकुण्डलमित्यादौ श्रवणगतमेव कुण्डलं शोभाविशेषमाधत्ते, न तु केवलमित्यादि प्रत्ययानुगुणसन्निधानादिबोधनार्थं यथा श्रवणादिपदमुपादीयते, तथा कङ्कणादौ च करादिपदोपादानं प्रसक्तम् । न चैतद् युक्तमित्याह—स्थितेष्विति । व्यवस्थितेषु साम्प्रदायिकेष्वित्यर्थः । एतद्व्यतिरिक्तमाह—न खल्विति । एतदुक्तं भवति—न वयं पौनरुक्त्यादिमात्रेण दोषत्वं ब्रूमः, किन्तु [1]चमत्कारव्याघातकत्वेनैव तेषामेव दोषता नेतरेषाम्, तल्लक्षणविरहात् । तेन च सामान्येन पौनरुक्त्यादिभेदाः क्रोडीक्रियन्ते । ततश्च जघनकाञ्चीकरकङ्कणादौ श्रवणकुण्डलमुक्ताहारादौ च प्रथमद्वितीयकल्पौ सहृदयहृदयसाक्षिकावित्युपपद्यत एव विभागः । अयञ्च परिहारः सन्निधानादिबोधार्थत्वादिनाऽन्वाचीयते, न तु तस्य मुख्यपरिहारार्थता, अन्यत्रापि प्रसङ्गात् । प्रसिद्धिरेव भगवती विशेषिकेति केचित् । न खलु प्रसिद्धिमात्रं प्रमाणं किन्त्वविरोधिनी प्रसिद्धिः, अन्यथोपमादावनेकेवशब्दादीनां विध्यादिभेदादीनां वा निर्दोषत्वप्रसङ्गात् । एतच्च समर्थनमिति वदता ग्रन्थकृता सूत्रितमेव । समर्थनं स्थगनमित्यनेकार्थत्वात् समर्थनमात्रम्, न तु सर्वथा निरवद्यमिति वदन्तस्तु ग्रन्थार्थमनुभवं चापहस्तितवन्तः[2] । एवमुत्तरत्राप्युन्नेयम् ।

---

१. कपुस्तके तु वाक्यद्वयस्यास्य विपर्यासः । 'चमत्कारव्याघातकत्वेनैव' इत्यनन्तरमेव 'तेषामेव' इति तत्र पठ्यते ।

२. एते क इति नेदानीं निर्णेतुं शक्याः । एतेषां मते कथञ्चित् समर्थनमेव, न तु सर्वथाऽदोषत्वम्, यथा वैयाकरणनये दुर्घटपदानां घटना दुर्घटवृत्त्यादौ ।

इत्यादौ क्रियाविशेषणत्वेऽपि विवक्षितार्थप्रतीतिसिद्धौ "गतार्थस्यापि विशेष्यस्य विशेषणदानार्थं क्वचित्प्रयोगः कार्यः" इति न युक्तम्। युक्तत्वे वा—

चरणत्रपरित्राणरहिताभ्यामपि द्रुतम्।
पादाभ्यां दूरमध्वानं व्रजन्नेष न खिद्यते ॥

इत्युदाहार्यमिति[1]।

ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता

यथा—

चन्द्रं गता पद्मगुणान्न भुङ्क्ते पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम्।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोचो दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति तु न भुङ्क्त इति हेतुं नापेक्षते।

गतार्थस्य जगादेत्यनेनैव विशेष्यस्य वागित्यस्य विशेषणदानार्थमिति प्रकृतोपयोगितयोपात्तानां विशेषणानाम्, अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्गादित्यर्थः।

एतच्चोदाहृतिदूषणमात्रं न तु प्रायदूषणमित्याह-युक्तत्वे वेति। अत्र चरणपरित्राणरहितत्वस्य क्रियाविशेषणत्वे पादचारो न निश्चीयते, यानादिनाऽपि गमनस्य सम्भवात्। न च तत् कर्तृक्रियाविशेषणं यानाद्यभावोपलक्षणं भवत्विति वाच्यम्, कष्टप्रायत्वात्, किन्तु चरणत्रपुरुषसम्बन्धः पदद्वारक एवेत्यावश्यकं तदुपादानम्[1]।

श्रीधरमतेन एतस्यामग्रिमायां च कारिकायामधिकारसूत्रसमकक्षायां केषाञ्चिदपि प्राङ्निर्दिष्टानां दोषाणामतथात्वं स्थाप्यते। "न दोषः पुनरुक्तोऽपि प्रत्युतेयमलङ्कृतिः" इत्यादिप्रामाणिकाचार्यदण्डिवचनमेतेषां पुनः काव्यशोभाकरत्वपक्षमुज्जीवयति। अत एव 'न भवति दुष्टम्' इत्यादिनिषेधमुखस्वीकारमपोह्य "गुणत्वापत्तये नित्यं तेऽत्र दोषगुणाः स्मृताः" इत्यादिवचनं नीलाम्बुजक्रीडासरोहेमाङ्गदादिषु चौदार्यगुणाविष्कारस्तेषां मते सम्भवतीति।

१. मूलकृन्मत उपरोक्तपद्ये न दोषसम्भावना काचित्। चरणत्रेत्यादौ न गतार्थता। द्रुतमित्यादि च क्रियाविशेषणतयाऽस्य समर्थनम्। काव्यप्रदीपे तु 'न युक्तमुदाहृतम्' इति मम्मटमतावधारणवैयर्थ्यसूचकं मन्तव्यमुपलभ्यते।

अनुकरणे तु सर्वेषाम्[1]।

सर्वेषां श्रुतिकटुप्रभृतीनां दोषाणाम्। यथा—

मृगचक्षुषमद्राक्षमित्यादि कथयत्ययम्।
पश्यैष च गवित्याह सुत्रामाणं यजेति च ॥

वक्त्राद्यौचित्यवशाद्दोषोऽपि गुणः क्वचित् क्वचिन्नोभौ[1] ॥५६॥

वक्तृ-प्रतिपाद्य-व्यङ्ग्य-वाच्य-प्रकरणादीनां महिम्ना दोषोऽपि क्वचिद् गुणः क्वचिन्न दोषो न गुणः। तत्र वैयाकरणादौ वक्तरि प्रतिपाद्ये च रौद्रादौ च रसे व्यङ्ग्ये[2] कष्टत्वं गुणः। क्रमेणोदाहरणम्—

दीधीङ्वेवीङ्समः कश्चिद् गुणवृद्ध्योरभाजनम्।
क्विप्प्रत्ययनिभः कश्चिद् यत्र सन्निहिते न ते ॥

ख्यातेऽर्थे हेतुरूपे। हेतुमुपात्तम्। सर्वेषामिति विवृणोति—श्रुतिकटुप्रभृतीनामिति, नित्यानामनित्यानामित्यर्थः। मृगचक्षुषमित्यादि, श्रुतिकटु त्वसाधु। सुत्रामाणमितीन्द्रपर्यायत्वेऽपि कविभिरप्रयुक्तम्। सम्प्रति तेषु स्थानेषु श्रुतिकटुनिहतत्वादीनां निर्दोषतां दिङ्मात्रेणाह—वक्त्रादीति। औचित्यमानुरूप्यम्। दोषोऽपि श्रुतिकटुत्वादिधर्मवानपि गुणः। आस्वादरूपविशेषार्थकमुख्यगुणप्रचुरतरोपकारित्वाद् भाक्तो व्यपदेशो नोभौ न गुणो न दोषः। दोषाभावात्मको गुणस्तद्भावात्मको दोष इति मतद्वयं कटाक्षयति। अन्यथा परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः[3] स्यात्। न चैवम्, तदुभयविलक्षणस्यापि प्रकारस्यानुभवात्। गुणहीनमपि काव्यं न तथा रसप्रतीतौ मन्थरं यथा सदोषमिति स्वानुभवसिद्धमदः। किञ्च, यथा दोषतारतम्यादास्वादापकर्षतारतम्यं तथा गुणतारतम्यात् प्रकर्षतारतम्यमप्यनुभूयते।

---

१. 'ख्यातेऽर्थे' इत्यादि आर्यया निबद्धायाः कारिकायाः पूर्वार्धमेतच्चोत्तरार्धम्। पूर्वार्धे 'ख्यातेऽर्थे निर्हेतोरदुष्टता', 'अनुकरणे तु सर्वेषाम्' इति भागद्वयम्।

२. अत्रोदयनाचार्यस्य प्रसिद्धा पङ्क्तिर्युक्तित्वेनानूदिता।

३. एतदादावेवमन्यदपीत्यन्तेन प्रबन्धेन वृत्तिकृता यदुद्दिष्टं तत्र न दोषो न गुण इत्यनुषञ्जनीयम्।

यदा त्वामहमद्राक्षं पदविद्याविशारदम् ।
उपाध्यायं तदाऽस्मार्षं समस्प्राक्षं च सम्मदम् ॥
अन्त्रप्रोतबृहत्कपालनलकक्रूरक्वणत्कङ्कण-
प्रायप्रेङ्खितभूरिभूषणरवैराघोषयन्त्यम्बरम् ।
पीतच्छर्दितरक्तकर्दमघनप्राग्भारघोरोल्लसद्-
व्यालोलस्तनभारभैरववपुर्दर्पोद्धतं धावति ॥

वाच्यवशाद् यथा—

मातङ्गाः किमु वल्गितैः किमफलैराडम्बरैर्जम्बुकाः
सारङ्गा महिषा मदं व्रजथ किं शून्येषु शूरा न के ।
कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः पुरः
सिन्धुध्वानिनि हुङ्कृते स्फुरति यत्तद्गर्जितं गर्जितम् ॥

अत्र सिंहे वाच्ये परुषाः शब्दाः ।

न चाभावे तारतम्यं युज्यते, नहि भवति घटाभावतरो घटाभावतम इति । वाच्यं करणीयम् । कष्टत्वमर्थस्य मन्थरप्रतीतिकता, शब्दस्य तु श्रवणपरुषता । तत्र द्वयमपि यथा दीधीति । अनयोर्गुणवृद्धिनिषेधः, क्विपः सर्वापहारी लोपोऽवशिष्ट इत्यर्थकष्टता । कश्चिदिति । गुणवृद्ध्योरिति क्विप्प्रत्ययेति च शब्दकष्टता । द्वितीयं कष्टत्वम्—यदा त्वामिति । सम्मदो हर्षः । नलकं जङ्घास्थि । प्राघारः सेकः । अत्र रौद्राङ्गक्षोभणो बीभत्सो[1] वर्णबन्धवैकल्यमोजःप्रकर्षकतया गुणः । परुषाः शब्दाः कोपाटोपेत्यादयः । एवंविधे हि सरभससंरम्भशालिनि [2]बन्धनीये मृदुलाः शब्दाः परमनौचित्यं पुष्णन्ति ।

१. रौद्राङ्गक्षोभं बीभत्सवर्णवैकल्यमोज इति क०, रौद्रांशक्षोभणबीभत्सवर्ण-बन्धेत्यादि ख० ।

२. बन्धनीये काव्यबन्धविषयीभूते । अत्र ध्वन्यालोकमन्तव्यानि—"तत्र मुक्तकेषु रसबन्धाभिनिवेशिनः कवेस्तदाश्रयमौचित्यम्", "संदानितकादिषु तु विकटनिबन्धानौचित्यान्मध्यसमासदीर्घसमासे एव संघटने", "रौद्रादयो रसा दीप्त्या लक्ष्यन्ते काव्यवर्तिनः । तद्व्यक्तिहेतू शब्दार्थावाश्रित्यौजो

प्रकरणवशाद् यथा—

रक्ताशोक कृशोदरी क्व नु गता त्यक्त्वाऽनुरक्तं जनं
नो दृष्टेति मुधैव चालयसि किं वाताववधूतं शिरः ।
उत्कण्ठाघटमानषट्पदघटासङ्घट्टदष्टच्छद-
स्तत्पादाहतिमन्तरेण भवतः पुष्पोद्गमोऽयं कुतः ॥

अत्र शिरोधूननेन कुपितस्य वचसि ।

क्वचिन्नीरसे न गुणो न दोषः । यथा—

शीर्णघ्राणाङ्घ्रिपाणीन् व्रणिभिरपघनैर्घर्घराव्यक्तघोषान्
दीर्घाघ्रातानघोषैः पुनरपि घटयत्येक उल्लाघयन् यः ।
घर्मांशोस्तस्य वोऽन्तर्द्विगुणघनघृणानिघ्ननिर्विघ्नवृत्ते-
र्दत्तार्घाः सिद्धसङ्घैर्विदधतु घृणयः शीघ्रमंहोविघातम् ॥

अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादौ न दुष्टौ । यथा—

रक्ताशोकेति । पुष्पोद्गमानुमितमुर्वशीदर्शनं[1] शिरोधूननेन गोपायतीति कोपोक्तौ । उत्कण्ठेत्यादि प्रस्तावानुगुणम् । अपघनैरङ्गैः । घृणा दया । घृणयो रश्मयः । उल्लाघनं रोगमोक्षणम् । अत्रोत्कर्षणीयस्यापकर्षणीयस्य वास्वादस्याभावानुगुणदोषान्यतमता दैवतगतरतिभावोत्कर्षणापकर्षणोदासीनस्य वर्णबन्धवैकल्यस्य । एवं सर्वत्रापि नीरसे दैवतस्तुत्यादिपरे बोद्धव्यः । सर्वथा आस्वादादिरहिते तु काव्याभासे सर्वेषामेव श्रुतिकटुप्रभृतीनामीदृशी शक्तिः, काव्याधर्मरूपाणां दोषाणां तत्राप्रवेशात् । श्रुतिकटुत्वादयस्तु सम्भवन्तोऽपि न वाक्यदोषाः ।

यत्तु क्वचन तथाविधानामपि दोषोदाहृततया निदर्शनं तत् पृच्छानुपृच्छिकाप्रायेणेत्यवगन्तव्यम् । च्युतसंस्कृत्यसमर्थौ नित्यदोषाविति तावुपेक्ष्याह—अप्रयुक्त-

व्यवस्थितम् ॥", "योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः । टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसि ॥", तथा परुषाणामप्येषां न गुणत्वं न वा दुष्टत्वम् , रसं प्रत्येव वर्णानामौचित्यानौचित्ययोर्वक्ष्यमाणत्वात् ।

१. तथाहि विक्रमोर्वशीयपद्यमिदमिति व्याजेनाकरपरामर्शनम् । परन्तु बहुष्विदानीन्तनविक्रमोर्वशीपुस्तकेष्वयं श्लोको न लभ्यते । आधुनिका वैद्यनाथनागोजीभट्टादयश्चण्डीदासमतमिदं समर्थयन्ते ।

येन ध्वस्तमनोभवेन बलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतो
यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारवलयोगङ्गां च योऽधारयत् ।
यस्याहुः शशिमच्छिरोहर इति स्तुत्यं च नामामराः
पायात् स स्वयमन्धकक्षयकरस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥

अत्र माधवपक्षे शशिमदन्धकक्षयशब्दावप्रयुक्तनिहतार्थौ ।

अश्लीलं क्वचिद्गुणः ।[1] यथा सुरतारम्भगोष्ठ्याम् ।

निहतार्थाविति । एवमन्यत्रापि वृत्तिकारोपेक्षिते प्रायोऽनित्यदोषत्वमुन्नेयम् । तच्चार्थलभ्यमिति नोक्तं कण्ठतः । श्लेषादावित्यादिना यमकादिसंग्रहः[2] । न दुष्टाविति दोषाभावमात्रोक्तिः ।

येन ध्वस्तमनोभवेन भस्मीकृतकामेनेति । येनोमाधवेन बलिजितो नारायणस्य कायः पुरा त्रिपुरजयकाले पुरेषु वाऽस्त्रीकृतः, यश्चोद्वृत्तभुजङ्गहारकङ्कणः, यश्च गङ्गां देवनदीमधारयत्, यस्य च चन्द्रवदुत्तमाङ्गं हर इति नाम स्तुत्यं देवा आहुः सोऽन्धकदैत्यविनाशकरस्त्वां सर्वरूपेण पायादित्येकोऽर्थः । द्वितीयस्तु येन माधवेनानः शकटं ध्वस्तम् अभवेन संसारक्लेशसम्पर्कशून्येन येन बलिं जितवान् यः कायः स पुराऽमृतहरणे स्त्रीकृतः स्त्रीत्वं नीतः, उद्वृत्तस्य भुजङ्गस्य कालियाख्यस्य हन्ता, रवे शब्दब्रह्मणि लीनः, अगं गोवर्धनं कृष्णावतारेण गां पृथिवीं च यज्ञवराहः सन्नधारयत् । शशिनं मथ्नातीति शशिमद्राहुस्तस्य शिरोहर इति यस्य नाम स्तुत्यममरा वदन्ति । सर्वदोऽभीष्टदाता, अन्धकानां यादवानां क्षयकरः कृतद्वारकाख्यनिवासनिर्माणस्त्वां पायादिति । अत्र शशिमच्छब्दो राहावप्रयुक्तोऽन्धकक्षयशब्दौ च दैत्यविनाशयोरेव प्रसिद्धौ ।

---

1. पृथग्यत्ननिर्वर्त्यालङ्कारघटनेऽभियुक्तैरानन्दवर्धनादिभिर्निर्बन्धो गर्हित एवेति प्रतिपादितः । तथाप्यलङ्कारमहिमहृतचित्तानां केषाञ्चन कवीनामीदृशी वचनभङ्गिर्ययाऽसुकराणामप्यलङ्कारविशेषाणामुपयोगे दार्ढ्यमनुशीलितमनुशिष्टञ्च । येन ध्वस्तेति श्लोकस्यान्ये बहवो व्याख्यानभेदा आकरतोऽवगन्तव्याः । सुभाषितसङ्कलनेष्वस्य बहुलमुपलम्भः । क्वचित् पुनरस्य भारविकृतत्वनिर्देशश्चैतस्य विदग्धगोष्ठीषु प्रतिपत्त्यतिशयमनुमापयति ।
2. वैयाकरणादौ वक्तरीत्याद्यप्रयुक्तनिहतार्थावित्यादि चैतत् प्रसङ्गेऽनुवर्तनीयम् । एवमुत्तरत्र शमकथास्वित्यादिगर्भितत्वं तथैवेत्यन्तं वृत्तिविवरणमेकसन्दर्भत्वेन स्वीकरणीयम् ।

"द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्तु" इति कामशास्त्रस्थितौ—

करिहस्तेन सम्बाधे प्रविश्यान्तर्विलोडिते ।
उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तर्विराजते ॥

शमकथासु[1]—

उत्तानोच्छूनमण्डूकपाटितोदरसन्निभे ।
क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सक्तिरकृमेः कस्य जायते ॥

निर्वाणवैरदहनाः प्रशमादरीणां
नन्दन्तु पाण्डुतनयाः सह माधवेन ।
रक्तप्रसाधितभुवः क्षतविग्रहाश्च
स्वस्था भवन्तु कुरुराजसुताः सभृत्याः ॥

अत्र भाव्यमङ्गलसूचकम् ।

सन्दिग्धमपि वाच्यमहिम्ना क्वचिन्नियतार्थप्रतिपत्तिकारित्वे व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे च गुणः । यथा—

करिहस्तः स्थूलहस्तो हस्तिन्यादिदृढयोषिद्द्रावणार्थं संयुक्ताग्रतर्जन्यनामिकापृष्ठारूढमध्यमात्मकं कृत्रिमलिङ्गञ्च । सम्बाधो जनबाहुल्यं वराङ्गसङ्कोचश्च । ध्वजः केतनं पुंवराङ्गञ्च । साधनं सैन्यं मदनमन्दिरञ्च । सुरतारम्भे गोष्ठ्यां तत्प्रकरणानुगुण्यान्न दुष्टत्वम्, प्रत्युत तस्यां कलावैराग्योत्पादवैलक्षण्यं प्रकटयच्चमत्काराधायकमेव । एवं जन्मभूमिरित्यादि लाक्षणिकाश्लीलानां सुभग-भगिनी-भगवती-दोहदमित्यादि लोकसंवृताश्लीलानां चास्वादस्य व्याघातकत्वाननुभवाददुष्टत्वं ज्ञेयम्[1] । शमाय प्राणिनां वैराग्योत्पादाय कथा शमकथा । उत्तानादिशब्दा घृणाकरार्था अपि शुद्धबीभत्सपोषकतया गुणाः । रक्ताऽनुरक्ता प्रसाधिता स्वायत्तीकृता भूर्यैः रक्तेन मण्डिता च भूर्यैरिति विग्रहः । विग्रहो विरोधः शरीरञ्च । स्वस्थाः कुशलिनः, स्वः स्वर्गे तिष्ठन्तीति[2] स्वस्थाः, सकारद्वयसद्भावेऽपि संयुक्तसजातीयानामुच्चारणाविशेषादेकरूपता । अत्र भाव्यमङ्गलसूचनं विवक्षितमुचितं चेति ।

---

1. अत्र 'च' पदमध्याहार्यम् ।
2. एतच्च काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिमनुसृत्य ।

पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव ।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम् ॥

प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञत्वे सत्यप्रतीतत्वं गुणो यथा—

आत्मारामा विहितरतयो निर्विकल्पे समाधौ
ज्ञानोद्रेकाद्विघटिततमोग्रन्थयः सत्त्वनिष्ठाः ।
यं वीक्षन्ते कमपि तमसां ज्योतिषां वा परस्तात्
तं मोहान्धः कथमयममुं वेत्ति देवं पुराणम् ॥

स्वयं वा परामर्शो यथा—

षडधिकदशनाडीचक्रमध्यस्थितात्मा
हृदि विनिहितरूपः सिद्धिदस्तद्विदां यः ।

कविकौशलप्रकटनद्वारा प्रतीत्युत्कर्षकता वाच्यमहिम्ना बोद्धव्यमहिम्ना प्रमाणान्तरसाम्येन हेतुना नियतस्य प्रकृतोचितस्यार्थस्य प्रतिपत्तिकारित्वे[1] सति । पृथुकानामार्तस्वराश्रयः पृथूनि कार्तस्वरपात्राणि सुवर्णभाजनानि च यत्र भूषितोऽलङ्कृतश्च विलसत्कैर्गर्तसम्बन्धिभिः रेणुभिर्धूलिभिर्विलसद्भिः करेणुभिर्गजैश्च गहनम् । अत्र वक्तृगृहे प्रथमः प्रतिपाद्यगृहे द्वितीयोऽर्थः प्रकरणनिश्चेय इति सन्दिग्धत्वं प्रत्युत हास्यपरिपोषकम् । आत्मनि चिदानन्दमये विषये प्रत्याहृतषडिन्द्रियाः सन्तो रमन्त इत्यात्मारामाः । विकल्पो भेदसंसर्गप्रतिभासस्तद्रहितो निर्विकल्पः । "योगमेकत्वमिच्छन्ति वस्तुनोऽन्येन वस्तुना" इति दिशा ध्येयध्यात्रोर्जीवब्रह्मणोरेकत्वापत्तिः समाधिः । ज्ञानमात्मतत्त्वावभासः । तमोग्रन्थिरविद्याकृतभेदबुद्धिदार्ढ्यम् । सत्त्वनिष्ठा विगलितरजस्तमोविकाराः । तमसां प्रवर्तकोपास्यानां ज्योतिषां निवर्त्तकोपास्यानाञ्च परस्तात्, तत्प्रतिभासे सर्वेषामेव तिरोभावादित्यर्थः । मोहान्धो मिथ्याज्ञानान्तरितप्रकाशः, पुराणः प्रधानजगत्सिद्धेः प्रागपि सन् । अत्र

---

१. अयं चण्डीदासधृतः पाठः साधीयान् । भट्टगोपालादयस्तु 'क्वचिन्नियतार्थप्रतिपत्तिं कृत्वैव' इत्यसंलग्नप्रायं पाठं दर्शयन्ति । कृत्वैव न कदाचिदकृत्वेति तद्विवरणं साहित्यचूडामणौ । नियतार्थप्रतीतिकृत्त्वेन व्याजस्तुतिपर्यवसायित्वे गुण इति प्रायशो गृहीतः सुसंहितश्च पाठः ।

अविचलितमनोभिः साधकैर्मृग्यमाणः
स जयति परिणद्धः शक्तिभिः शक्तिनाथः ॥

अधमप्रकृत्युक्तिषु ग्राम्यो गुणः । यथा—

फुल्लुक्करं कलमकूरणिहं वहन्ति
जे सिन्धुवारविडवा मह वल्लहा दे ।
जे गालिदस्स महिसीदहिणो सरिच्छा
दे किं च मुद्धविअइल्लपसूणपुञ्जा ॥

भीमसेनसहदेवयोः सकलशास्त्रवेदिनोस्तादृशि विषये तथाविधैव वागुचितेति वाक्यार्थपोषकतैवाप्रतीतपदार्थानाम् । स्वयं वा तद्वेदिनः परामर्शोऽनुसन्धाने । इडापिङ्गलासुषुम्णागान्धारीप्रभृतिषोडशनाडीनां यच्चक्रं हृदयस्थाने तन्मध्यस्थो ध्येय आत्मा स्वरूपं शिवाख्यं यस्य तथा हृदि विनिहितरूपो भावितस्वरूपः । सिद्धयः परापरमुक्तिभुक्तिरूपाः, तद्विदः परिपक्वसमाधयः । साधकैरुन्मुक्तैरविचलितमनोभिः सिद्धतां प्राप्तैः सिद्धतमत्वप्राप्तये मृग्यमाणोऽन्वेष्यमाणः साक्षात्क्रियमाण[1] इति यावत् । शक्तिभिर्ज्ञानेच्छादिभिः परिणद्ध उपहितस्वरूपो निरुपधानदशायां मोक्षापत्तेः । शक्तिनाथस्तासां तदायत्तत्वात् । अत्र कपालकुण्डलोक्तावनुसंहितवक्तृस्वरूपाणां न प्रतीतिविलम्बः, प्रत्युत तन्मयीभावप्रकर्ष एव । कलमो धान्यभेदः, कूरं भक्तम्, गालिदस्स मथितस्य, सरिच्छा सदृक्षाः, विअइल्लं विचकिलं[2] मल्लिकेति यावत् । विदूषकोक्तावित्यनन्तरं हास्यपोषक इति शेषः । नेयार्थस्तु क्वचिच्छीघ्रप्रतीतिहेतुत्वे गुणः । यथा 'काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः' इत्यत्र[3] नायिकासङ्गमस्य विपरीतार्थविवक्षायाञ्च विरुद्धमतिकृतो गुणत्वं ज्ञेयम् ।

---

१. अत्र श्रीधराद्या दृश्यमान इति मूले पाठं मन्यन्ते । 'साक्षात्क्रियमाणः' इति श्रीधरानुसारि चण्डीदासविवरणमेतदुपयोग्येव ।

२. "साम्यं सम्प्रति सेवते विचकिलं षाण्मासिकैर्मौक्तिकैः" इति विद्धशालभञ्जिकायाः प्रयोगः स्मरणीयः ।

३. इयञ्चाध्याहारप्रपूर्तिः श्रीधरकृतैवेति तामेवानुगृह्णाति चण्डीदासः । इहोत्तरत्र च श्रीधरग्रन्थानुवादः स्पष्ट एव (का. प्र. वि २४६ पृ०) ।

अत्र कलम-भक्त-महिषी-दधिशब्दा ग्राम्या अपि विदूषकोक्तौ।

न्यूनपदं क्वचिद् गुणः। यथा—

गाढालिङ्गनवामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा
सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रीमन्नितम्बाम्बरा।
मा मा मानद माऽति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी
सुप्ता किं नु मृता नु किं मनसि मे लीना विलीना नु किम्॥

क्वचिन्न गुणो न दोषो यथा—

तिष्ठेत् कोपवशात् प्रभावपिहिता दीर्घं न सा कुप्यति
स्वर्गायोत्पतिता भवेन्मयि पुनर्भावार्द्रमस्या मनः।
तां हर्तुं विबुधद्विषोऽपि न च मे शक्ताः पुरोवर्तिनीं
सा चात्यन्तमगोचरं नयनयोर्यातेति कोऽयं विधिः॥

अत्र पिहितेत्यतोऽनन्तरं 'नैतद्यतः' इत्येतैर्न्यूनैः पदैर्विशेषबुद्धे-रकरणान्न गुणः। उत्तरा प्रतिपत्तिः पूर्वां प्रतिपत्तिं बाधत इति न दोषः।

अधिकपदं क्वचिद् गुणः। यथा—

यद्वञ्चनाहितमतिर्बहु चाटुगर्भं
कार्योन्मुखः खलजनः कृतकं ब्रवीति।

[1]सम्प्रति वाक्यमात्राश्रितेषु दोषेषु प्रतिकूलवर्णादीनामनित्यत्वमिति तानुपेक्ष्य न्यूनपदत्वादीनामनित्यतां दर्शयति—न्यूनपदमिति। पदं न्यूनमित्यर्थः। एवमधिक-पदमित्यपि। माऽति नातिपीडय। ईदृशपदन्यूनता हर्षग्लानिसम्मोहप्रकर्षबोधनद्वारा रसं पुष्णातीति गुणता। न्यूनैरनुपात्तैः। वितर्कः विशेषबुद्धिः[2], प्रकर्षव्यञ्जनद्वारा चमत्काराप्रकर्षिका। उत्तरा प्रतिपत्तिर्दीर्घेत्यादिजन्या। तां हन्तुमिति क्रोधस्य, सा चेत्यादि शोकस्य च सद्भावेऽपि वितर्क एव विश्रान्तिरिति स एव प्रधानम्।

न न विदन्तीत्ययोगव्यवच्छेदः। विदन्तीत्यनेन तु साधव एव विदन्तीत्यन्य-योगव्यवच्छेद इति विच्छित्तिविशेषात् काव्यानुगुण्यम्। तमेवार्थं विशेषबोधनेऽ-

१. 'निर्वाणवैरदहना' इत्यादौ वेण्यां प्रस्तावनाश्लोके विरुद्धमतिकारित्व-विवक्षा स्फुटैव। सा च न दुष्टा, तत्रैव विवक्षातात्पर्यात्।

२. बुद्धेः—क०।

तत् साधवो न न विदन्ति विदन्ति किन्तु
कर्तुं वृथा प्रणयमस्य न पारयन्ति॥

अत्र 'विदन्ति' इति द्वितीयमन्ययोगव्यवच्छेदपरम्।

यथा वा—

वद वद जितः स शत्रुर्न हतो जल्पंश्च तव तवास्मीति।
चित्रं चित्रमरोदीद्धा हेति परं मृते पुत्रे॥

इत्येवमादौ हर्षभयादियुक्ते वक्तरि।

कथितपदं क्वचिद् गुणो लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवाद्यत्वे च। क्रमेणोदाहरणम्—

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार! धरणिधर! कीर्तिः।
पौरुषकमला कमला सापि तवैवास्ति नान्यस्य॥

ताला जाअंति गुणा जाला दे सहिअएहिं घेप्पन्ति।
रइकिरणाणुग्गहिआइँ होन्ति कमलाइँ कमलाइँ॥

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः॥

धिकपदस्यादूष्यतायामुदाहृत्यन्तरेण द्रढयति—यथा वेति। अत्र वीप्सया शीघ्रं वदेत्यादि-रर्थो हर्षसूचको गम्यते। एतच्चाधिककथितपदयोरप्युदाहृतिद्वयम्। सम्प्रति शुद्धं कथितपदत्वमाह—कथितपदमिति। पौरुषकमला पौरुषलक्ष्मीः पौरुषमेव कमलं यस्या इति कमलाविशेषणत्वं वदन् सान्धिविग्रहिको भिन्नार्थतया लाटानुप्रासभङ्ग-प्रसङ्गेन भाषणीयः[1]। सर्वेषाञ्चात्र द्विरुक्तपदानां लाटानुप्रासता तल्लक्षणे स्फुटी-भविष्यति। अत्र च लाटानुप्रासविच्छित्तिनिर्वाहात् प्रतीतिप्रकर्षता। ताला तदा, जाला यदा, दे ते, घेप्पन्ति गृह्यन्ते। अत्र द्वितीय'कमल'पदेन जगन्मनोहरत्व-सौरभातिशयपात्रत्वादिधर्मान्तरपरिणतपद्मबोधनम्। वाच्यवाचकमात्रापेक्षया चात्रापि लाटानुप्रासता। जितेन्द्रियत्वमित्यादौ विनयादिपदानां पुनरनुवादः

१. अत्र श्रीधरग्रन्थः—सितेत्यादि। पौरुषमेव कमलं यस्याः सा। अत्र किल कर-विभा-कमलपदानां कथितानामपि लाटानुप्रासस्साधकत्वाद् गुणत्वमिति चण्डीदासमन्तव्यं सुस्थितमेव। वस्तुतस्तु पौरुषकमलापदं पौरुषलक्ष्मीः पुरुषाकारसम्पदिति व्याख्येयम्। तेन न लाटानुप्रासभङ्गप्रसङ्गः।

पतत्प्रकर्षमपि क्वचिद् गुणः, यथोऽदाहृते प्रागप्राप्तेत्यादौ ।

समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न गुणो न दोषः, यत्र न विशेषणमात्रदानार्थं पुनर्ग्रहणम्, अपि तु वाक्यान्तरमेव क्रियते, यथा अत्रैव प्रागप्राप्तेत्यादौ ।

अपदस्थसमासं क्वचिद् गुणो यथोदाहृते रक्ताशोकेत्यादौ ।

गर्भितं तथैव यथा—

हुमि अवहत्थिअरेहो णिरङ्कुसो अह विवेअरहिओ वि ।
सिविणे वि तुमम्मि पुणो पत्तिहि तन्ति ण पुम्हुसिम्मि ॥[1]

अत्र प्रतीहीति मध्ये दृढप्रत्ययोत्पादनाय । एवमन्यदपि लक्ष्याल्लक्ष्यम् ।

प्रतीतिप्रकर्षकः । प्रागप्राप्तेत्यादौ चतुर्थपादो बन्धवैकट्यापकर्षकः परमेश्वरानुचिन्तनया तन्मयत्वप्रकाशनानुगुणः । न गुणः, प्रकर्षाधानाभावात् ।[2] न दोषः, प्रकृतिप्रातिकूल्याभावात् । विशेषणमनूद्य यथेत्यादौ चतुर्थपादः पूर्ववाक्यसमाप्तावुपात्त इति शेषः ।

रक्ताशोकेत्यादावुत्कण्ठेत्याद्यतर्कितोपनतः समासः क्रोधानुगुणतया गुणः । अवहत्थिअरेहो अपहस्तितमर्यादः, अणवत्थिअणेहो इति पाठेऽनवस्थितस्नेहः । प्राकृते तादृग्लिङ्गनियमाभावात् सर्वं स्वस्थम् । इयं हि मलयानिलादिसहचरसङ्गमे कामं प्रति यौवनस्योक्तिः । सिविणे स्वप्ने, तन्ति चिन्ताम्,[3] पत्तिहि प्रतीहि । [4]अस्मदर्थाक्षेपाद्वाक्यता, अस्य च दृढप्रत्ययोपादानमुखेन सकृद्विषयवति प्रकर्षा-

१. 'पसुमरामि' इति वृत्तभङ्गदोषदुष्टः पाठः क्वचिदुपलभ्यते ।

२. न दोषो न वा गुण इति भावः ।

३. गाथायां चतुर्थपादे पाठो विपर्यस्तप्रायः । लोचने इयं गाथोद्धृता, तत्रापि मुद्रितपुस्तक एषैव दशा । केचित् 'तन्तिम्' इत्यत्र 'भत्तिम्' इति पाठं धृत्वा भक्तिमिति छायां प्रदर्शयन्ति ।

४. युष्मदाक्षेपादिति क० पु० पाठः । तथात्वे 'पत्तिहि' इत्यस्याक्षेपः । गाथाया मूलतात्पर्यबाधेऽस्मदर्थाक्षेपस्यैव युक्ततरता आभाति । 'हुमि' 'पुमुसिम्मि' (प्रस्मरामीत्यर्थः) इति क्रियाद्वयेनाक्षिप्तार्थस्यान्वयः ।

व्यभिचारिरसस्थायिभावानां शब्दवाच्यता ।
कष्टकल्पनया व्यक्तिरनुभावविभावयोः ॥६०॥
प्रतिकूलविभावादिग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ।
अकाण्डे प्रथनच्छेदावङ्गस्याप्यतिविस्तृतिः ॥६१॥
अङ्गिनोऽननुसन्धानं प्रकृतीनां विपर्ययः ।
अनङ्गस्याभिधानं च रसे दोषाः स्युरीदृशाः ॥६२॥

स्वशब्दोपादानं व्यभिचारिणो यथा—

सव्रीडा दयितानने सकरुणा मातङ्गचर्माम्बरे
सत्रासा भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि ।
सेर्ष्या जह्नुसुताऽवलोकनविधौ दीना कपालोदरे
पार्वत्या नवसङ्गमप्रणयिनी दृष्टिः शिवायास्तु वः ॥

अत्र व्रीडादीनाम् । "व्यानम्रा दयितानने मुकुलिता मातङ्गचर्माम्बरे सोत्कम्पा भुजगे निमेषरहिता चन्द्रेऽमृतस्यन्दिनि । मीलद्भ्रूः सुरसिन्धुदर्शनविधौ म्लाना कपालोदरे" इत्यादि तु युक्तम् ।

धायकतया गुणता । एवमन्यदिति । प्रक्रमभङ्गादौ । लक्ष्यादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी, लक्ष्यं दृष्ट्वेत्यर्थः । लक्ष्यं ज्ञेयम् । अर्थदोषाणां प्रायशो नित्यत्वात् पुनरुक्तादेरनित्यत्वस्योक्तत्वाच्च न पुनरुक्तिः ।

अथाहत्यैव रसभङ्गहेतूनाह—व्यभिचारीति । रसादीनां शब्दवाच्यता स्वप्नेऽप्यवाच्यानां तेषामभिधानप्रत्याशया रसादिपदप्रयोगः । कष्टकल्पनया पृथक् श्लोकार्थसन्देहप्रकरणादिपर्यालोचनया, न तु दैवादहमित्यादाविव झटित्यैवाक्षेपमहिम्ना । अकाण्डेऽनवसरे, प्रथनं प्रस्तावनम्, छेदो विषयान्तरव्यासङ्गवर्णनया तिरस्करणम् । अङ्गस्यानधिकारिसम्प्रत्ययस्य । अङ्गिनोऽनधिकारिणः । अनङ्गस्यानभ्यन्तरवाक्यार्थस्य रसनं रस आस्वादः । आस्वादत्वे तत्रत्याभासादीनामप्यवबोधः । सव्रीडेत्यादि । व्यभिचारिणो नहि निजविभावादिमुखेनैव प्रकाश्यमानाश्चमत्काराय प्रभवन्तीति । तथा च व्यानम्रेत्यादिपाठे स्फुट एवास्मात् पाठाद् विशेषस्तद्विदां मनसि प्रद्योतते ।

रसस्य स्वशब्देन शृङ्गारादिशब्देन वा वाच्यत्वम्। क्रमेणोदाहरणम्—

तामनङ्गजयमङ्गलश्रियं किञ्चिदुच्चभुजमूललोकिताम्।
नेत्रयोः कृतवतोऽस्य गोचरे कोऽप्यजायत रसो निरन्तरः॥

आलोक्य कोमलकपोलतलाभिषिक्तव्यक्तानुरागसुभगामभिराममूर्तिम्।
पश्यैष बाल्यमतिवृत्य विवर्तमानः शृङ्गारसीमनि [1]तरङ्गणमातनोति॥

स्थायिनो यथा—

सम्प्रहारे प्रहरणैः प्रहाराणां परस्परम्।
ठणत्कारैः श्रुतिगतैरुत्साहस्तस्य कोऽप्यभूत्॥

अत्रोत्साहस्य।

कर्पूरधूलिधवलद्युतिपूरधौतदिङ्मण्डले शिशिररोचिषि तस्य यूनः।
लीलाशिरोंऽशुकनिवेशविशेषक्लृप्तिव्यक्तस्तनोन्नतिरभून्नवयौवना सा॥

अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्या विभावा अनुभावपर्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना।

परिहरति रतिं मतिं लुनीते स्खलति भृशं परिवर्तते च भूयः।
इति बत विषमा दशाऽस्य देहं परिभवति प्रसभं किमत्र कुर्मः॥

अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावानां करुणादावपि सम्भवात् कामिनीरूपो विभावो यत्नतः प्रतिपाद्यः।

तरङ्गणं सखेलचङ्क्रमणम्, संप्रहारे संग्रामे, प्रहरणैरायुधैः। नयनावनिर्नयनप्रसारणभूमिः। कर्पूरेत्यादि लीलेत्यादि चोद्दीपननिर्देशः, तस्य पुनः सेति चालम्बननिर्देशः। अनुभावपर्यवसायिनो झटित्यप्रतीयमानानुभावप्रतिपालनया चमत्काराङ्कुरप्रादुर्भावे मान्थर्यमावहतः, यत्नप्रतिपाद्यतया झटित्यनुपनयनात्। प्रत्युत विषमा दशेत्यनेन द्रागविपरीतसंस्पर्शादविलम्बानुसन्धेयः[2] प्रकरणगम्यः।

१. एवं श्रीधरधृतपाठोऽपि। 'तरङ्गितम्' इति तु प्रायिकः पाठः।
२. "यत्नतः प्रतिपाद्यः" इति वृत्तिग्रन्थस्य विवरणमेतत्। 'द्रागविपरीतसंस्पर्शो' इति ख० असंलग्नः पाठः।

प्रसादे वर्तस्व प्रकटय मुदं संत्यज रुषं
प्रिये! शुष्यन्त्यङ्गान्यमृतमिव ते सिञ्चतु वचः।
निधानं सौख्यानां क्षणमभिमुखं स्थापय मुखं
न मुग्धे! प्रत्येतुं प्रभवति गतः कालहरिणः॥

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितो निर्वेदश्च व्यभिचारी उपात्तः।

णिहुअरमणम्मि लोअणपहम्मि पडिए गुरुअणमज्झम्मि।
सअलपरिहारहिअआ वणगमणं एव्व महइ वहू॥

अत्र सकलपरिहारवनगमने शान्तानुभावौ। इन्धनाद्यानयनव्याजेनोपभोगार्थं वनगमनं चेन्न दोषः। दीप्तिः पुनः पुनर्यथा कुमारसम्भवे

शृङ्गारे सम्भोगे। निर्वेदश्चेति। सम्भोगो हि निर्वेदगन्धेनापि न परिच्छिद्यते[1], तस्य विप्रलम्भतो वस्त्वन्तरत्वात्।

मज्झम्मि मध्ये, सकलपरिहारे हृदयमिच्छा यस्याः सा [2]तथा, [3]महइ वाञ्छति। चेदित्यनन्तरमेवंजातीये वैशद्येन प्रतीते तदेति शेषः। यथाश्रुते तु तस्य विप्रलम्भता। तथैवाऽत्र वस्तुगत्या कवेर्विवक्षितम्, नह्यसौ कामतः स्वाभीष्टरसहृदयशून्यगुरुजनमध्ये प्रच्छन्नप्राणेश्वरं दृष्ट्वा तदप्राप्तिनिर्वेदात् सकलपरिहारवनगमनाभिलाष इति

१. अत्र श्रीधरः—"प्रणयकलहकुपितायां प्रियायां प्रसादार्थमनुनयनमुपक्रान्तम्" इत्युपक्रम्य "शान्तरसस्य विभावः प्रकाशित इति प्रकृतरसभङ्गः, मनागपि निर्वेदानुवेधे सति रतेर्विच्छेदात्। ज्ञातविशेषे तत्त्वे हि जीवितसर्वस्वाभिमानं कथं भजते? नहि ज्ञातशुक्तिको रजते तदुपादेयधियं कुरुते। अतः संवृतिमात्रायामेव प्रणयखण्डितायां प्रियायां नायकस्य क्रोधावेशवशस्य रौद्रानुभाववर्णनं विरुद्धं द्रष्टव्यम्" इत्याह।
२. 'तथा' इति पदमनावश्यकमिव भाति, परन्तु 'महइ' इत्यनेनान्वये तत् स्वस्थमेव। तदा वनगमनमिति कर्मपदम्।
३. 'वनगमनेच्छा तु प्रत्युत गुणायैवेति' इति श्रीधरमन्तव्यं निभृतरमणस्योपयोगायैवेति नायिकाया हृद्गत आशयः।

रतिविलापे। अकाण्डे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्के ऽनेकवीरक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम्। अकाण्डे च्छेदो यथा वीररचिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्दूराधिरूढे वीररसे 'कङ्कण-मोचनाय गच्छामि' इति राघवस्योक्तौ। अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनं यथा हयग्रीववधे हयग्रीवस्य। अङ्गिनोऽननुसन्धानं यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमने सागरिकाया विस्मृतिः।

युवतीप्रकृत्यनुचितं प्रक्षिप्तवानिति निर्दोषतैव स्यात्। अस्त्वेवेति चेत्? न, झटिति विपरीतप्रतिभासात्[1]। रतिविलाप इति। तत्र हि स्वसामग्रीलब्धपरिपोष-स्यापि कारुण्यस्य "अथ सा पुनरेव विह्वला" इत्यादिना पुनर्दीपनं कृत्वा मधुसंदर्शन-कथनेन च विच्छिन्नप्रायं कृत्वा "तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशम्" इत्यादिना पुनः प्रकाशनं परिभुक्तमालतीकुसुमपरिमलवद्वैरस्यावहं कृतमिति समग्रानुसन्धायिनां भावुकचक्रवर्तिनां मनसि न तादृक् स्वदते। द्वितीयेऽङ्क इति। तत्र हि विलासरूप-प्रतिमुखसन्ध्यङ्गनिर्वाहेच्छामात्रेणाकस्मिकसम्भोगवर्णनं शोकमोहावसरपतिततया नास्वादप्रकर्षावहम्। दूराधिरूढे परमप्रकर्षमापन्ने, धाराऽधिरूढ इति पाठेऽविच्छिन्न-प्रसरतया प्रवृत्ते। वीररस इति। तन्मूले संग्रामं प्रत्युत्साहे प्रकर्षभावनाप्राणतया वा रसस्य तदीयतोक्तिः। 'कङ्कणमोचनाय गच्छामि' इति। नहि तादृशावसरे तादृश-वीरस्यैवमुक्तिर्युज्यते, तथा सति वीररसस्यातर्कितविच्छेदे वैरस्यापत्तेः। अतिविस्तरेण प्रकृतिविरोधानुविधायितया। हयग्रीववध इति। तत्र हि "वंशवीर्यश्रुतादीनि वर्णयित्वा रिपोरपि" इत्युक्तदिशा प्रारम्भणयोग्यं प्रतिपक्षचरितवर्णनं तथा विस्तारितं यथा मुख्यनायकचरितानुसन्धानं स्थगितं स्यादिति दुष्टता[2]। बाभ्रव्यस्य कञ्चुकिन आगमने विजयवर्मवृत्तान्ताकर्णनव्यासक्तस्य रत्नावलीनाममात्रस्याप्यग्रहणम्।

---

१. वनगमनं वानप्रस्थमाश्रयन्त्या एवोचितम्। प्रकरणतोऽत्र प्रच्छन्नकामुक-परायणा नायिका, न तस्यामीदृशो निर्वेदः समञ्जसः।

२. नायं रसदोषेऽन्तर्भावमर्हतीति वृत्तदोषोऽयं वृत्तनायकस्याल्पवर्णनत्वादिति नाट्यदर्पणे सिद्धान्तितम्। अनेन रसो वध्यस्य शौर्यादिवर्णनेन भूष्यत एव, न तु दूष्यत इति हेतुतया तत्रोपन्यस्तम्।

प्रकृतयो दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च, वीररौद्रशृङ्गारशान्त-रसप्रधाना धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरललित-धीरप्रशान्ताः, उत्तमाधम-मध्यमाश्च। तत्र रतिहासशोकाद्भुतानि अदिव्योत्तमप्रकृतिवद् दिव्येष्वपि, किन्तु रतिः सम्भोगशृङ्गाररूपा उत्तमदेवताविषया न वर्णनीया। तद्वर्णनं हि पित्रोः सम्भोगवर्णनमिवात्यन्तमनुचितम्।

क्रोधं प्रभो! संहर संहरेति यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा भस्मावशेषं मदनं चकार॥

इत्युक्तवद् भ्रुकुट्यादिविकारवर्जितः क्रोधः सद्यःफलदः, स्वर्ग-पातालगगनसमुद्रोल्लङ्घनाद्युत्साहश्च दिव्येष्वेव। अदिव्येषु तु याव-

प्रकृतीनामिति कारिकांशं विवृणोति—प्रकृतय इति। दिव्या देवासुरगन्धर्वविद्या-धरादिरूपाः, अदिव्या राजादिरूपमानुषात्मकाः, दिव्यादिव्या अंशावतारा मानुष-रूपाः। धीरोदात्तेत्यतः पूर्वं प्रत्येकं चेति शेषः। धर्ममात्रप्रधानो धीरोदात्तः। वीररौद्रप्रधानो धीरोद्धतः। वीरशृङ्गारप्रधानो धीरललितः। धर्मोत्तरशृङ्गारदान-धर्मशान्तप्रधानो धीरप्रशान्तः। उत्तमेत्यतः प्राक् प्रत्येकमिति शेषः। अत्र यद्विपर्ययो दोषस्तदेव तावदौचित्यं प्रथमतः प्रपञ्चयति—तत्रेति। अदिव्योत्तमप्रकृतयो राजादयः। सम्भोगशृङ्गारोऽत्र चुम्बनालिङ्गनादिरूपो विवक्षितः, परस्परसन्दर्शना-दीनामसत्यत्वविरहात्। अत्यन्तमनुचितं व्रीडातङ्कादिना चमत्कारप्रकर्ष-[1]विघ्नविधानयोग्यत्वात्[2]। सद्यःफलद इति। दिव्येषु तथैव महानुभावत्वस्य प्रकृत-

---

१. 'विघ्न' इति क० नास्ति।

२. अत्रानन्दवर्धनाचार्याणां स्वमतोद्घोषणम्—"तस्मादभिनेयार्थे काव्ये च यदुत्तमप्रकृतेरुत्तमप्रकृतिभिर्नायिकाभिः सह ग्राम्यसम्भोगवर्णनं तत्पित्रोः सम्भोगवर्णनमिव सुतरामसभ्यम्। तथैवोत्तमदेवताविषयम्। यत्त्वेवंविधे विषये महाकवीनामसमीक्ष्यकारिता दृश्यते, स दोष एव। स तु शक्तितिर-स्कृतत्वात्तेषां न लक्ष्यते" इति। मम्मटमतं तु स्पष्टतराक्षेपप्रकटनपरम्। क्षेमेन्द्रोऽप्यनौचित्यमेव परं प्रबन्धार्थः पुष्णातीति स्वमतमाविश्चकार। एतदुपजीव्यालोचनमस्माभिरितरत्र कृतमिति विरम्यते।

दवदानं प्रसिद्धमुचितं वा तावदेवोपनिबद्धव्यम्। अधिकं तु निबध्यमानमसत्यप्रतिभासनं नायकवद्वर्तितव्यं न प्रतिनायकवदित्युपदेशे न पर्यवस्येत्। दिव्यादिव्येषु तूभयथाऽपि। एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामप्यन्यथा वर्णनं विपर्ययः। तत्रभवन् भगवन्नित्युत्तमेन नाधमेन मुनिप्रभृतौ न राजादौ, भट्टारकेति नोत्तमेन राजादौ प्रकृतिविपर्ययापत्तेर्वाच्यम्। एवं देशकालवयोजात्यादीनां वेषव्यवहारादिकमुचितमेवोपनिबद्धव्यम्।

रसपोषकस्य प्रतीतेः, अदिव्येषु तु तस्यादृष्टचरतया सम्प्रत्ययविरहेण चमत्कारव्याघातकत्वात्। उत्साहश्चेति। क्रोध इति समुच्चिनोति। अवदानं वृत्तं कर्म। तदपि लोकाविदितं न ग्राह्यमित्याह—प्रसिद्धमिति। नन्वेवं विक्रमोर्वश्यादौ कविनोत्प्रेक्ष्य घटिताः कथाभागाः प्रकरणनाटिकादयश्च प्रबन्धाः सर्व एव दुष्टाः स्युरित्याह–उचितमेवेति। अयमर्थः—सत्यमसत्यं वा भवतु कर्म, न तत्राभिनिवेशः। केवलं यन्निबन्धे विनेयानामश्रद्धया चमत्कारव्युत्पत्त्याधानविघातकसम्भावना तन्न ग्राह्यमित्युपदेशे न पर्यवस्येत्, [1]असत्यतया प्रतिभासेनादरणीयत्वाभावादित्यर्थः।

दिव्यादिव्येषु रामादिषु पूर्वागमप्रसिद्धिप्रत्ययादिवत् कर्मसूभयथाऽपि दिव्यौचित्येन च प्रसिद्धकृतवर्णनं न त्वधिकप्रसिद्धमनौचित्यात् कार्यं किन्त्वौचित्यादेव। एवमुक्तस्यौचित्यस्य दिव्यादीनामिव धीरोदात्तादीनामिति तेषां दिव्याद्यर्थान्तरविशेषतया तद्वचनेनैवोक्तप्रायत्वादित्यर्थः। अन्यथावर्णनमविषयवर्णनम्। एवं कस्मादित्यनौचित्यमाह—तत्रभवन्निति। उत्तमेन वाच्यं न त्वधमेन। उत्तमेनापि मुनिप्रभृतौ वाच्यम्, न राजादौ। एवमिति। प्रकृतिपदेन स्वभावार्थेन च तेषामप्युपग्रहादित्यर्थः। स्वर्गाङ्गनास्वमानुषवाग्वेशादिदेशानुचितम्, वसन्ते मेघादिकाला-

1. "धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च। करोति कीर्तिं प्रीतिञ्च साधुकाव्यनिबन्धनम्॥" इति प्राचीनानामनुशासनम्। कान्तासम्मिततयोपदेशपरत्वञ्च काव्यस्येत्यभियुक्तसमयः। सान्द्रानन्दनिमग्नस्वान्तानां सहृदयशिरोमणीनामेतत्तु बहिरङ्गमिति ये मन्यन्ते, तेषामपि मत एषु स्थलेष्वौचित्यभङ्गाद् दोषस्पर्शो नापलपनीय एव।

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनम्। यथा कर्पूरमञ्जर्यां नायिकया स्वात्मना च कृतं वसन्तवर्णनमनादृत्य वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्। ईदृशाः (६२ का०) इति। नायिकापादप्रहारादिना नायककोपादिवर्णनम्। उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद् रसभङ्गस्य कारणम्।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा॥ इति।

नुचितम्, वार्द्धके शृङ्गारो वयोऽनुचितः, नायिकायाः स्वाभिप्रायसूचनाप्राकट्यं जात्यनुचितम्। आदिना विरहिण्या नेपथ्यादिवर्णनमवस्थाऽनुचितमित्यादि ग्राह्यम्।

वन्दिवर्णितस्य राज्ञा प्रशंसनम्—"देवि एको अहं वड्ढावओ तुज्झ, तुमं एका वड्ढाविआ मज्झ, किं उण दुवेवि अम्हे आसुकत्वाण चतुराण च ते वन्दिउत्तेहिं विभाविहा" इत्येवमाद्युक्तेर्दुष्टता। 'ईदृशा' इतिपदेन प्रकारान्तरसद्भावसूत्रणपरेणेदं लब्धमित्याह—नायिकेत्यादि। प्रणयकलहादौ प्राणेश्वरीपादप्रहारे रतिसर्वस्वभूते कोपौग्र्यादिकं परमावैदग्ध्यलिङ्गतया भावकमनोवैमुख्यमाधत्ते। एवमौचित्यान्तरमपि[1] मृग्यमित्यन्वयव्यतिरेकयोराचार्यानुमतिं दर्शयति–उक्तं हीति। औचित्यपदार्थकथनम्। प्रसिद्धेत्यतः[2] प्राक् प्रकृत्यनुरूपेणेति शेषः। उपनिषद्रहस्यं जीवातुभूतमिति यावत्।

1. तच्च देशवेषाचारानौचित्यम्, कालानौचित्यम्, वयोऽनौचित्यम्, जात्यनौचित्यमित्यादिभेदेन रुद्रटेन (६।१८-२०) प्रपञ्चितम्। मूलकृत्समानकालभाविना मूलकृदुपजीव्येन क्षेमेन्द्रेण चेतरथा–

पदे वाक्ये प्रबन्धार्थे गुणेऽलङ्करणे रसे।
क्रियायां कारके लिङ्गे वचने च विशेषणे॥
उपसर्गे निपाते च काले देशे कुले व्रते।
तत्त्वे तत्त्वेऽप्यभिप्राये स्वभावे सारसंग्रहे॥
प्रतिभायामवस्थायां विचारे नाम्न्यथाशिषि।
काव्यस्याङ्गेषु च प्राहुरौचित्यं व्यापि जीवितम्॥

लक्षितमुदाहृतं च।

2. एवं ध्वन्यालोकसम्मतः पाठः। अर्वाग्भवास्तु केचित्–"औचित्योपनिबन्धस्तु" इति ग्रन्थं पठन्ति। अयञ्च ध्वन्यालोकपरिकरश्लोकः प्रसिद्धौचित्य-

इदानीं क्वचिददोषा अप्येत इत्युच्यन्ते ।

न दोषः स्वपदेनोक्तावपि सञ्चारिणः क्वचित् ।

यथा—

औत्सुक्येन कृतत्वरा सहभुवा व्यावर्तमाना ह्रिया
तैस्तैर्बन्धुवधूजनस्य वचनैर्नीताभिमुख्यं पुनः ।
दृष्ट्वाऽग्रे वरमात्तसाध्वसरसा गौरी नवे सङ्गमे
संरोहत्पुलका हरेण हसता श्लिष्टा शिवायास्तु वः ॥

अत्रौत्सुक्यशब्द इव तदनुभावो न तथा प्रतीतिकृत् । अत एव दूरादुत्सुकमित्यादौ व्रीडाप्रेमाद्यनुभावानां विवलितत्वादीनामिवोत्सुकत्वानुभावस्य सहसाप्रसरणादिरूपस्य तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादुत्सुकमिति कृतम् ।

सञ्चार्यादेर्विरुद्धस्य बाध्यस्योक्तिर्गुणावहा ॥६३॥

सम्प्रत्येतेषु केषाञ्चिदनित्यत्वप्रदर्शनपरकारिकाऽवतरणिकामाह—इदानीमिति । क्वचित् प्रस्तावविशेषे एते समनन्तरमुक्ताः केचन । क्वचिदिति । यत्राप्रधानस्य तस्य रसान्तरास्वादाङ्गभूतस्य विभावानुभावादिमुखेन विशदप्रतीतिर्न सम्भाव्यते यत्र च विभावानुभावराहित्यमेवानुगुणं तत्रेत्यर्थः । त्वरा सरभसोपस्थानारम्भः । सहभुवा स्वाभाविकया वयःसन्ध्यलङ्कारभूतया । तदनुभाव औत्सुक्यानुभावरूपो झटिति न प्रतीतिं करोति, भयादिनाऽपि तस्य सम्भवात् , शेषयोस्तु प्रकृतरसप्रतिकूलप्रायपरिपोषापातात् । एतदेव लक्ष्यानुसन्धानेन द्रढयति—अत एवेति । सहसाप्रसरणादीत्यादिपदेन पृथुविस्तीर्णत्वादिसंग्रहः । तथाप्रतिपत्तिकारित्वाभावादिति । क्रोधावेगादिनाऽपि सम्भाव्यतया प्रतीतिमान्थर्यावहत्वादित्यर्थः ।

बन्धपदेन लोकशास्त्रादिसम्मतमौचित्यं परामृशति, तथा च ध्वन्यालोकलोचने "प्रसिद्धमिति लोके भरतशास्त्रे च" इति विवृतम् । "सातवाहनादिषु तु येषु यावदपदानं श्रूयते तेषु तावन्मात्रमनुगम्यमानमनुगुणत्वेन प्रतिभासते । व्यतिरिक्तं तु तेषामेवोपनिबध्यमानमनुचितम्" इत्यानन्दवर्धनाचार्याणां दर्शनम् ।

बाध्यत्वेनोक्तिर्न परमदोषः, यावत्प्रकृतरसपरिपोषकृत् । यथा—"काकार्यं शशलक्ष्मणः क च कुलम्" इत्यादौ । अत्र वितर्कादिषूद्गतेष्वपि चिन्तायामेव विश्रान्तिरिति प्रकृतरसपरिपोषः ।

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः ।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि ! हृदन्तः ॥

इत्यादौ साधारणत्वं पाण्डुतादीनामिति न विरुद्धम् ।

विरुद्धस्य प्रकृतिप्रतिकूलाङ्गस्य गुणावहा आस्वादप्रकर्षिका । बाध्यस्येति कारिकापदं नानूद्यार्थम्, किन्तर्हि विधेयार्थमित्याह—बाध्यत्वेनेति । बाध्यत्वमभिप्रेत्येत्यर्थः । प्रकृतरसपरिपोषकृदिति । बाध्यता हि विरोधे शक्तिप्राधान्य एव स्यादिति तत्प्रतीत्या तत्कृतचमत्कारः प्रकृष्यत इति भावः । क्वाकार्यमिति । अत्र वितर्कमतिशङ्काधृतीनां प्रशमाङ्गानामौत्सुक्यस्मृतिदैन्यचिन्ताऽभिलाषाद्यैस्तिरस्कारः पर्यन्ते चिन्ताप्रधानमास्वादप्रकर्षमाविर्भावयति । प्रकृतरसेति । रस्यत इति रसो भावशबलता । एवं शान्तप्रधाने भारतादौ[1] शृङ्गारवीरादीनां खण्डरसानामपि द्रष्टव्यम् ।

पाण्डु क्षाममित्यादौ करुणानुभावानां बाह्याङ्गपाण्डिमादीनां विप्रलम्भे समारोपादङ्गभावप्राप्तानां न तु दुष्टत्वमिति ये मेनिरे, तन्मतमनुत्थानोपहतं विप्रलम्भेऽपि तेषामङ्गभावेनाविरुद्धत्वादित्याह—पाण्ड्विति । क्षेत्रं शरीरं तद्गतं क्षेत्रियम् , सर्वशरीरव्यापि पीडाधायकमित्यर्थः । सत्यमित्यत्रान्त्यार्धे[2] तृतीयपादेन शृङ्गार-

1. भारतस्य शान्तरसप्रधानत्वं नव्यालङ्कारमतप्रतिष्ठापयितृणा आनन्दवर्धनाचार्येण "महाभारतेऽपि शास्त्रकाव्यरूपच्छायान्वयिनि वृष्णिपाण्डवविरसावसानवैमनस्यदायिनीं समाप्तिमुपनिबध्नता महामुनिना वैराग्यजननतात्पर्यं प्राधान्येन स्वप्रबन्धस्य दर्शयता मोक्षलक्षणः पुरुषार्थः शान्तो रसश्च मुख्यतया विवक्षाविषयत्वेन सूचितः ।......'मोक्षलक्षण एवैकः परः पुरुषार्थः, शास्त्रनये काव्यनये च तृष्णाक्षयसुखपरिपोषलक्षणः शान्तो रसो महाभारतस्याङ्गित्वेन विवक्षित इति सुप्रतिपादितम्" इति महता प्रबन्धेन निर्णीतम् ।

२. 'इत्यत्रार्धे' इति निर्विशेषणोऽसङ्गतः पाठः—क० ।

सत्यं मनोरमा कामाः सत्यं रम्या विभूतयः ।
किन्तु मत्ताङ्गनाऽपाङ्गभङ्गलोलं हि जीवितम् ॥

इत्यत्राद्यमर्धं बाध्यत्वेनैवोक्तम् ।

जीवितादपि अधिकमपाङ्गभङ्गस्यास्थिरत्वमिति प्रसिद्धभङ्गुरोपमानतयोपात्तं शान्तमेव पुष्णाति । न पुनः शृङ्गारस्यात्र प्रतीतिः, तदङ्गाप्रतिपत्तेः ।

विभावपरिग्रहो बाध्यतया निर्दोष इति परपक्षनिरासार्थं स्वमतेन तावत् परिहरति—सत्यं मनोरमा इति । काम्यन्त इति कामा भोग्या अङ्गनादयः । आद्यमर्धं तत्प्रत्याख्योऽर्थः । एवेत्यनेन विप्रतिपत्तिदौर्बल्यध्वननम् । एवं प्रथमार्धार्थं समर्थ्य तृतीयपादं समर्थयति—जीवितादपीति । अपिः समुच्चयार्थेऽस्थिरत्वमितीत्यनन्तरं योज्यः, यथाश्रुतयोजनेऽर्थाधिक्याभावात् । भङ्गुरोपमानतया भङ्गुरत्वसाधर्म्येण जीवितोपमानतया । शान्तमेव पुष्णातीति । सर्वं एवामी कामा विभूतयश्च सत्येव जीविते तत्सौकर्यार्थमुपादेयाः । तच्च क्षणभङ्गुरमेवानुभूयत इति किं कृतमेषामुपादेयत्वमिति सर्वनिःसारताबोधनं शान्तविभावतया विशिष्टोक्तिसमर्पितं शान्तमेव पुष्णाति । एवं स्वपक्षमभिधाय शृङ्गाररसोऽत्र साध्यतामापन्न[1] इति केषाञ्चिन्मतम्, तान् कटाक्षयति—न पुनरिति । तस्याङ्गस्य विभावादिरूपकारणसमाजस्याप्रतिपत्तेरप्रतिपादनात् । ननु विभावस्तावत् प्रतिपादितस्ततश्च तेनैवान्यद्वयाक्षेपो[2] भविष्यतीति चेत्? न, तदास्वादजननावस्थायामेव तद्विभावत्वस्य मुख्यतया तद्विरहिण्यन्यत्रापारमार्थिकत्वात् । तस्मादत्र शृङ्गाराङ्गभावः पूर्वसिद्धतया[3] प्रत्यभिज्ञानमात्रविषयः[4], न पुनः साम्प्रतिकः, येन तदुत्थापकता सम्भावनीया स्यात् ।

१. साध्यतयापन्न—क० ।
२. 'तेन वाच्यद्वयाक्षेप' इत्यहृद्यः पाठः—क० ।
३. पूर्वप्रसिद्धतया—ख० ।
४. विमतन्तु खण्डितस्य मतस्याधिष्ठानभूतध्वन्यालोकग्रन्थोपरि श्लोकस्यैतस्य व्याख्यानपरे—"प्रियतमकटाक्षा हि सर्वस्याभिलषणीया भवन्तीति तत्प्रतीत्या प्रवृत्तिमान् गुडजिह्विकया प्रसक्तानुप्रसक्तवस्तुतत्त्वसंवेदनेन वैराग्ये पर्यवस्यति विनेयः" इति सन्दर्भे लोचनकृता निदर्शितम् ।

न च विनेयोन्मुखीकरणमत्र परिहारः, शान्तशृङ्गारयोर्नैरन्तर्यस्याभावात् । नापि काव्यशोभाकरणम्, रसान्तरादनुप्रासमात्राद्वा तथाभावात् ।

एवं शृङ्गारानुरोधाभावं प्रसाध्य तदनुरोधफलं विनेयोन्मुखीकरणं तदभावादेव नास्तीति [1]स्फुटत्वादुपेक्ष्य प्रकारान्तरेणापि नास्तीत्याह—न चेति । शृङ्गारिणो विनेयास्तदास्वादसुखपिण्डदानद्वारेण तद्बाधकं शान्तमास्वादयितारः[2] कटुकपान इव तपश्चर्यादिप्रशमोपाये निवेशयितव्या इति तवाकूतम् । तच्च[3] न सम्भवति, शृङ्गारास्वादेन तन्मयीभूते मनसि रसान्तरास्वादव्यवधिं विना शान्तचमत्कारप्रकर्षानुदयात्, विगाढरागस्य तत्क्षणं प्रशमप्रावीण्यविरहाच्च । यदि पुनरङ्गनाऽपाङ्गभङ्गादिशृङ्गारानुगुणपदपरिशीलनलोभसन्दानिता राजपुत्रप्रभृतयः सुकुमारमतयो महाभारतादिशान्तरसप्रधानकाव्याभ्यासप्रवृत्ताः सन्तः क्रमशः समासादितशान्तचमत्कारप्रकर्षास्तत्पुच्छलग्न[4]हिताहितप्रवृत्तिभाजो भवन्तीत्युच्यते, तदा वाच्यप्रतीत्यर्थमेव तत्पदप्रयोग इत्यास्माक एव पक्षः संस्कृतः । केवलं शब्दगतः कश्चिद् विशेषो भवताऽभ्यूहितः[6] । ये तु शृङ्गारस्पर्श एव काव्यं शोभते, न तु तं विना रसान्तरालङ्कृतिसहस्रैरपीति तदङ्गविनिवेशं समर्थयन्ति तान् प्रत्याह—नापीति । रसान्तरादिति । न खलु शृङ्गाराङ्गस्पर्शरहिते शान्तादिप्रधाने काव्ये वैरस्यदायि-

१. 'स्फुटत्वात्' इत्युभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । अस्फुटत्वादिति पाठः स्यात् । विनेयोन्मुखीकरणं न तावदाकूतमिति तु नामनोज्ञम् । तन्मतानुसारेण शृङ्गारप्रतिपत्तिमभ्युपगम्य तन्निराकरोतीति प्राक्तनांशे श्रीधरकृतावतरणिका ।
२. आस्वाद्य—क०, आस्वादयिकत्वेत्यस्फुटपाठः—ख० ।
३. शृङ्गारं प्रति सम्भाव्यमानविभावानुभावत्वेनापाङ्गस्य लोलतायामुपमानतोक्तेति लोचनकृतां समाधानम् ।
४. प्रामाण्य—क० ।
५. रम्येयं प्रकाशभङ्गी । यथाऽलङ्कारकौस्तुभे—"यशः प्रभृत्येव" इत्युपक्रम्य "सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः" इति काव्यप्रयोजननिर्देशे ।
६. अभिहित—क० ।

आश्रयैक्ये विरुद्धो यः स कार्यो भिन्नसंश्रयः ।
रसान्तरेणान्तरितो नैरन्तर्येण यो रसः ॥६४॥

वीरभयानकयोरेकाश्रयत्वेन विरोध इति प्रतिपक्षगतत्वेन भयानको निवेशयितव्यः, शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्येण विरोध इति रसान्तरमन्तरे कार्यम्। यथा नागानन्दे शान्तस्य जीमूतवाहनस्य

दोषमन्तरेणापि शोभाविरहोऽनुभूयते । आस्तां वा रसान्तरम्, नीरसेऽपि शृङ्गार-योग्ये शब्दार्थरचनवैचित्र्यवति चित्रे शब्दान्तरापेक्षया कोऽपि प्रकर्षः सहृदयहृदय-संवेद्यो विद्यत एवेत्याह—अनुप्रासमात्राद्वेति । अलङ्कारादिवैचित्र्योपलक्षणमेतत् । यदि पुनरपाङ्गभङ्गादिशृङ्गारयोग्यकोमलपदविन्यासे विलक्षणा काऽपि बन्धच्छाया समुन्मीलतीति[1] पूर्वपदार्थान्वयमात्रमुच्यते[2], तदा पूर्वक एव न्यायः ।

विरोधे समावेशप्रसङ्गेन प्रबन्धकर्तृशिक्षामाह—आश्रयैक्य इति । प्रकृतरस-प्रकृत्या सहैकाश्रयप्रकृतिकत्व इत्यर्थः । विरुद्ध इति । इह खलु द्वयी रसानां गति-र्विरुद्धत्वमविरुद्धत्वञ्च । उभयमपि चाश्रयैक्यनैरन्तर्याद् आलम्बनैक्येन च । तत्र वीरशृङ्गारयोरन्त्यविरोधो न त्वाद्ययोः । यथा—“कपोले जानक्याः करिकलभदन्तद्युतिमुषि स्मरस्मेरं स्फारोड्डमरपुलकं वक्त्रकमलम् । निजं पश्यञ्छृण्वन् रजनिचरसेनाकलकलं जटाजूटग्रन्थिं रचयति रघूणां परिवृढः ॥” अत्र वीरशृङ्गारावेकाश्रयनिरन्तरौ भिन्नावलम्बनौ न दोषमावहतः । एवं हास्यवीरबीभत्सैः सम्भोगस्य वीरकरुणरौद्रादिभिर्विप्रलम्भस्य, त्रिधाऽप्य-विरोधो; यथा—वीरस्याद्भुतरौद्राभ्याम्, शृङ्गारस्याद्भुतेन, भयानकस्य बीभत्सेन । नैरन्तर्यमात्रेणाविरोधाद् वीरभयानकयोरित्येकाश्रयालम्बनत्वेन कर्तव्ये वीरा-श्रयमुख्यनायकप्रतिपक्षाश्रयस्य तु भयानकस्य परिपोषः प्रकृतवीरपरिपोषप्रकर्षको गुण एव न दोषावहः । शान्तशृङ्गारयोस्तु नैरन्तर्यविभावैक्यविरोधिनोरेकाश्रय-निबन्धे रसान्तरान्तरितत्वं कार्यम् । अत्रोदाहरणमाह—यथा नागानन्द इति ।

---

१. अनुभूयत इति-ख० ।

२. पूर्ववदन्वाचयमात्रम्-क० ।

“अहो गीतमहो वादित्रम्” इत्यद्भुतमन्तर्निवेश्य मलयवतीं प्रति शृङ्गारो निबद्धः । न परं प्रबन्धे यावदेकस्मिन्नपि वाक्ये रसान्तर-व्यवधिना विरोधो निवर्तते । यथा—

भूरेणुदिग्धान् नवपारिजातमालारजोवासितबाहुमध्याः ।
गाढं शिवाभिः परिरभ्यमाणान् सुराङ्गनाश्लिष्टभुजान्तरालाः ॥
सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पक्षैः खगानामुपवीज्यमानान् ।
संवीजिताश्चन्दनवारिसेकैः सुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥
विमानपर्यङ्कतले निषण्णाः कुतूहलाविष्टतया तदानीम् ।
निर्दिश्यमानान् ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान् पतितानपश्यन् ॥

अत्र बीभत्सशृङ्गारयोरन्तर्वीररसो निवेशितः ।

शान्तस्येति । मलयवत्यनुरागतः पूर्वं विरतविषयं दृष्टतया स्वान्तविश्रमानन्दमनुभवतो दयावीरस्यापि जीमूतवाहनस्य शान्तरसः प्रकृतेः प्रशमाश्रयत्वात्, सततप्रशान्तप्रकृतौ तु शुकादौ शृङ्गारस्यासम्भव एवेति त्रिधाऽपि वर्णने विरोध एव । न परमित्यादिना प्रबन्धे प्रत्यवान्तरवाक्यादास्वादव्यक्तिभेदान्निष्क्रम्य एव विरोधपरिहारः । यस्मादेक-त्रापि वाक्ये समूहालम्बनैकास्वादव्यक्तिकवलितयो[1]रपि विरुद्धांशान्तरसंमिश्रणे परस्परो-पमर्दकतारूपदोषविरहोऽनुभूयत इत्याकूतम् । भूरेण्विति । अत्र प्रत्येकं बीभत्स-शृङ्गारानुगुणानां पदानां मध्ये वीरानुगुणपदोपादानविरहेऽपि वीरा इति कर्तृपदस्य प्रत्येकमन्वयात् तत्प्रत्याय्यवीरस्य व्यवधायकत्वमिति केचित्, तन्न, स्वातन्त्र्येण रसतया प्रतीतेः । वीर एवात्र रसो रतिजुगुप्से तु सञ्चारिणावेव तस्येत्यपि न, अप्रधानस्य सञ्चारिभावादिप्रकर्षायोगात् । अत्र तु तत्सद्भावश्च स्फुट एव, विभावप्रकर्षसद्भावादेवान्यद्वयाक्षेपात्[2] । तस्मात् त्रयोऽप्यमी खण्डरसा एव, परस्परमङ्गत्ववाच्यत्वाभावात्, प्राकरणिकस्यापि वीरस्य स्फुटतरप्रतिभासाभावेना-

---

१. तरलिकयोः-ख० ।

२. द्वयापेक्षात्-क० । खण्डरसलक्षणं चण्डीदासकृतध्वनिसिद्धान्तसंग्रहे निर्दिष्टमग्रे सूचयिष्यते ।

स्मर्यमाणो विरुद्धोऽपि साम्येनाथ विवक्षितः ।
अङ्गिन्यङ्गत्वमाप्तौ यौ तौ न दुष्टौ परस्परम् ॥६५॥

यथा—

अयं स रशनोत्कर्षी पीनस्तनविमर्दनः ।
नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रंसनः करः ॥

एतद् भूरिश्रवसः समरभुवि पतितं हस्तमालोक्य तद्वधूरभिदधौ ।
अत्र पूर्वावस्थास्मरणं शृङ्गाराङ्गमपि करुणं परिपोषयति ।

दन्तैः क्षतानि करजैश्च विपाटितानि प्रोद्भिन्नसान्द्रपुलकैर्भवतः शरीरे ।
दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवध्वा जातस्पृहैर्मुनिभिरप्यवलोकितानि ॥

प्राधान्याच्चेत्येके । त्रयाणामपि स्वातन्त्रविश्रामाभावात् पार्यन्तिकसमूहालम्बनरूपो विलक्षण एवायं चित्रनामा रस इत्यपरे[1] । अत्रेत्यादिवृत्तिरप्येतदनुसारेणैव नेया ।

अथ स्थलान्तरे विरोधपरिहारमाह—स्मर्यमाण इति । साम्येनेत्यतः पूर्वमनुभावादिति शेषः । अथ वाऽर्थे । विवक्षितोऽप्रकृतोऽपि कविनाऽभिसंहितः । परस्परं न दुष्टौ परस्परकृतव्याघातपात्रतामप्राप्तौ भवतः । अयं स इति । अत्रालम्बनविच्छेदेन रतेरवश्यमात्मतया स्मर्यमाणानां[2] तदङ्गानां शोकोद्दीपकतया करुणानुकूलता । पूर्वावस्थास्मरणमिति । स्मर्यमाणा पूर्वावस्थेत्यर्थः । बुभुक्षाऽतिशयेन स्वकिशोरभक्षणप्रवृत्तायै सिंह्यै स्वशरीरं वितीर्णवन्तं बोधिसत्त्वं प्रति कस्यापीयमुक्तिर्दन्तैः क्षतानीत्यादि । रक्तमनुरक्तं रुधिरञ्च । एवं प्राकरणिके दयावीरे शान्तेऽ[3]नुभावादिसाम्येन खण्डभूतस्य सम्भोगस्य प्रतिभासस्तमेवाङ्गिनं प्रकर्षयति । केचित्तु बीभत्सोऽत्र मुख्य इत्याहुः, तदसत्, जुगुप्साप्रधानत्वानवभासात् । नन्वद्भुत एवात्र

1. एतन्मतसतत्त्वनिर्धारणे बीजं "तद्धि चित्रपटवद्विशेषसाकल्यात्" इति सूत्रे वामनेन साकल्यादिति पदेन समूहालम्बनप्रत्यायकेन सूचितम् । माघोऽपि—'प्रसारयन्ति कुशलाश्चित्रां वाचं पटीमिव'' इति वर्णयति ।
2. 'अवश्यात्मस्मर्यमाणानाम्' इति क० स्खलितः पाठः ।
3. दयावीरे शान्ते वा—क० । अत्र च दयावीरस्येति मूलप्रतीकोपरि ध्वन्यालोकलोचने—"दयाप्रयुक्तत्वादत्र धर्मस्य धर्मवीर एव दयावीरशब्देनोक्तः, ' ' 'दयावीरशब्देन वा शान्तं व्यपदिशति" इति मन्तव्यं स्मरणीयम् ।

अत्र कामुकस्य दन्तक्षतादीनि यथा चमत्कारकारीणि तथा जिनस्य । यथा वाऽपरः शृङ्गारी तदवलोकनात् सस्पृहस्तद्वदेतद्दृशो मुनय इति साम्यविवक्षा ।

क्रामन्त्यः क्षतकोमलाङ्गुलिगलद्रक्तैः सदर्भाः स्थलीः
पादैः पातितयावकैरिव गलद्बाष्पाम्बुधौताननाः ।
भीता भर्तृकरावलम्बितकरास्त्वच्छत्रुनार्योऽधुना
दावाग्निं परितो भ्रमन्ति पुनरप्युद्यद्विवाहा इव ॥

मुख्यो रसः, जातस्पृहमुनिदर्शनवृत्तान्तस्यैव प्राधान्यात् । शेषस्य तु तत्परिपोषकतयाऽङ्गत्वमेव । ततश्च 'क्रामन्त्य' इत्यादितुल्यतयाऽङ्गिन्यङ्गत्वमप्राप्तावित्यादिपरिहारविषयत्वमेवास्येति चेत्, सत्यमसि दीर्घदर्शी । ततश्चाद्भुतस्याप्यङ्गत्वं[1] वक्तृबोधिसत्त्वगतरतिभावमप्यस्त्वेवमिति चेत्, तर्हि साम्यसद्भावमात्रेण प्राचीनप्रणयानुरोधिना वृत्तिकृता गजनिमीलनेन तदवधीरितमिति[2] प्रतीतिः । यद्वा तत्र साम्यं शाब्दमिव शब्दमाहात्म्यात्, अत्र तु नैवमित्येतावता भेदः[3] । शुद्धसाम्योदाहृतिस्तु "सरागया स्रुतघनघर्मतोयया कराहतिध्वनितपृथूरुपीठया । मुहुर्मुहुर्दशनविलङ्घितोष्ठया रुषा नृपाः प्रियतमयेव भेजिरे ॥" अत्र हि वीरव्यभिचारिक्रोधवर्णनेऽनुभावसाम्येन खण्डसम्भोगोपनिबन्धस्तदास्वादसंस्कारकः ।

क्रामन्त्य इति । बाष्पाम्बुपतनं भयञ्च विवाहकाले बन्धुजनसङ्गविच्छेदापरिशीलितपुरुषसङ्गकातर्यादङ्गनास्वादमांसलीकरणबीजम् । न विरोध इति । राज-

1. 'अङ्ग न' इत्यस्फुटः ख० पाठः ।
2. प्राचीनप्रणयानुरोधादिति बाहुल्येन टीकाकृतोऽरुचिसूचनम् । ध्वन्यालोकमतमापाततो मम्मटेनानुसृतमित्यस्माकं प्रतिभानम् । न चोद्दिष्टात् शान्तादद्भुतस्य गरीयानुपयोगो येनैवमुक्तिः समाधीयते ।
3. अत्रानुभावसाम्यं सहृदयानामतिरोहितमेव । 'प्रामध्धारे' अत्र तु कविप्रयुक्तोत्प्रेक्षाऽलङ्कारमहिम्नाऽवसेयम् । शुद्धसाम्यं तु 'सरागया' इति माघपद्ये स्फुटमेव ।

अत्र चाटुके राजविषया रतिः प्रतीयते । तत्र करुण इव शृङ्गारोऽप्यङ्गमिति तयोर्न विरोधः । यथा—

एहि गच्छ पतोत्तिष्ठ वद मौनं समाचर ।
एवमाशाग्रहग्रस्तैः क्रीडन्ति धनिनोऽर्थिभिः ॥

इत्यत्र एहीति क्रीडन्ति गच्छेति क्रीडन्तीति क्रीडनापेक्षयोरागमनगमनयोर्न विरोधः ।

क्षिप्तो हस्तावलग्नः प्रसभमभिहतोऽप्याददानोंऽशुकान्तं
गृह्णन् केशेष्वपास्तश्चरणनिपतितो नेक्षितः सम्भ्रमेण ।
आलिङ्गन् योऽवधूतस्त्रिपुरयुवतिभिः साश्रुनेत्रोत्पलाभिः
कामीवार्द्रापराधः स दहतु दुरितं शाम्भवो वः शराग्निः ॥

निकटस्थिताततायिद्वयवत् परस्परोपमर्दनाननुभवात्[1] । अत्र दृष्टान्तमाह–यथेति । क्रीडनोपकीर्णक्रीडनापेक्षयोरिति । क्रीडने विधेयेऽङ्गभावेनानूद्यमानयोरित्यर्थः । क्रीडनोपकीर्णयोरिति पाठे तु स एवार्थः । आगमनगमनयोरित्युपलक्षणं पतनोत्थानयोर्वदनमौनाचरणयोरपि ज्ञेयम् । न विरोध इति । द्वयोरपि विरोधिनोर्यत्र विधीयमानता तत्रैव स्वतन्त्रतया निरङ्कुशयोरन्योन्योपमर्दः स्यात् । अत्र त्वनूद्यमानत्वेनाप्रधानभावाद् गलितदर्पयोः स्वात्मविश्रामस्यापि दुर्लभतया दहनोद्विग्नवन्यदुष्टसत्त्वन्यायेन समावेशः स्वानुभवसिद्धतया दुरपह्नव एवेत्यर्थः । अत्र यथाऽनूद्यतया प्राधान्याभावस्तथा तत्राप्यङ्गतयेति साम्यमेवानयोरिति विषयव्याप्त्यर्थमुदाहृत्यन्तरमाह–क्षिप्त इत्यादि । क्षिप्तो वह्निपक्षे धृतः कामिपक्षे करविधूननेनाहतः । अवधूतोऽङ्गविक्षेपेण दूरे विक्षिप्तः । प्रभावातिशयस्य तद्गतरतिपोषकस्य त्रिपुरध्वंसं प्रत्युत्साहस्यापरिपुष्टतया रसपदवीपरिप्राप्त्यभावेन भावमात्रस्य करुणाङ्गम्, आस्वादापेक्षकत्वात् । तस्य तु शृङ्गार इतीर्ष्याविप्रलम्भरूपस्य शृङ्गारस्य कामीवेति साम्यबलादायातस्य परमेश्वरप्रभावं प्रति सोपयोगतया मुख्याङ्गकरुणापेक्षया शृङ्गारस्य दूरता बोद्धव्या । आस्वादोत्तरकालं विवेचनादशायामेवेदृशी

1. न्याय एव लोचनकृतोपन्यस्तः । राजनिकटरिद्वयेति पाठोऽपि कुत्रचिदुपलभ्यते । मुद्रितध्वन्यालोकलोचनपाठोऽशुद्धः (पृ० १६७) संस्कार्यश्च ।

इत्यत्र त्रिपुररिपुप्रभावातिशयस्य करुणोऽङ्गं तस्य तु शृङ्गारस्तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति तस्याङ्गतैव । अथवा प्राग् यथा कामुक आचरति स तथा शराग्निरिति शृङ्गारपोषितेन करुणेन मुख्य एवार्थ उपोद्बल्यते ।

उक्तं हि—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ।

व्यवस्थौचित्यात् । आस्वादे तु [1]घनचमत्काररूपेणेदृशविभागप्रतिभासः, ततः पूर्वमपि च खण्डास्वादरूपमात्राभासो न तु दुरितान्तरादस्य । तथापि न करुणे विश्रान्तिरिति । अप्राकरणिकतयाऽन्यस्योत्प्रेक्षितत्वादित्यर्थः[2] । एव'मिव'शब्दस्योत्प्रेक्षाद्योतकत्वे विरोधं परिहृत्योपमाद्योतकोऽय'मिव'शब्दः पूर्वानुभूतनायकवृत्तान्तं सदृशत्वादुपस्थापयतीति ये मन्यन्ते तदनुसारेण परिहरति—अथवेति[3] । एतत्पक्षे स्मर्यमाणपूर्वावस्थायाः करुणाङ्गता सुव्यक्तैव । यासां पूर्वमीर्ष्याकलुषस्वव्यापाराणामपि प्राणेश्वरास्तथाविधचाटुप्रवणा आसन्, तासामेवेदानीं निःशरणानां शम्भुशरदहनस्तथाविधां दुर्दशामुपनयतीति मुख्य एवार्थः परमेश्वरोत्साहपुष्टतद्गतरतिप्रकर्षतयोपोद्बल्यते परमप्रकृष्टास्वादानुकूलतामानीयते ।

अङ्गपरिपोषस्य मुख्योपकारितायां वृद्धसङ्गतिमाह–उक्तं हीति । गुणोऽङ्गं कृतात्मसंस्कारः स्वाङ्गसामग्र्या प्रधानं प्रतिपद्यते प्रधानमुपकरोति । उपकारमात्रं चश्चापुष्टाङ्गेऽप्यस्तीति विशेषमाह–तथा हीति । तथा सति स्वाङ्गपुष्टत्वे सति प्रधानस्य भूयसि अपुष्टाङ्गत्वसाध्य उपकारे परिपोषे वर्तते । ननु यद्येवंविधं

1. घनतम–ख० । तुरिति यद्यर्थः स्यात् ।
2. "यद्यप्यत्र करुणो रसो वास्तवोऽप्यस्ति, तथापि स तच्चारुत्वप्रतीतौ न व्याप्रियत इत्यनेनाभिप्रायेण श्लेषसहितस्येत्येतावदेवावोचत् । न तु करुणसहितस्येत्यपि । एतमर्थमपूर्वं तयोत्प्रेक्षितं द्रढीकर्तुमाह" इति लोचने विवृतिः ।
3. श्रीधरस्तु 'अयं स रशनोत्कर्षी' इति न्यायेनापि न विरोध इत्याह अथवेति इति ग्रन्थं संगमयति ।

प्राक्प्रतिपादितस्य रसस्य रसान्तरेण न विरोधः, नाप्यङ्गाङ्गिभावो भवतीति रसशब्देनात्र स्थायिभाव उपलक्ष्यते ।

इति श्रीकाव्यप्रकाशे दोषदर्शनो नाम सप्तमोल्लासः ॥

———

काव्यमभिनेयार्थं स्यात्तदा विरुद्धार्थाभिनयस्तावद् युगपदशक्यः, क्रमाङ्गीकारे तु काव्यभेदप्रसङ्ग इति चेत्, सत्यम्, समावेशोऽवश्यमनुभावादिसाम्य एव भवतीति प्रधानप्रकाशपरेणाप्यभिनयेन लेशतोऽप्रधानमपि सूचयितुं पर्याप्ता एव श्रीमद्भरतमहामुनिपादपरिचर्यालब्धसिद्धितया महाविज्ञानिनो नटबटुकाः[1] । अत्र चोदाहृतिद्वयेऽपि साम्येनैव विरुद्धोपनयः । क्वचित्तु स्वारस्येनैव भवति । यथा—"एकं ध्याननिमीलितं मुकुलितप्रायं द्वितीयं पुनः पार्वत्या वदनाम्बुजस्तनभरे सम्भोगभावालसम् । अन्यद् दूरविकृष्टचापमदनक्रोधानलोद्दीपितं शम्भोर्भिन्नरसं समाधिसमये नेत्रत्रयं पातु वः ॥" अत्र शान्तशृङ्गाररौद्रखण्डरसपरिपुष्टा भगवद्विषयिणी भक्तिः ।

एवं विरोधिभावयोरप्येकरसाङ्गत्वे निर्विरुद्धता मृग्या । प्राक्प्रतिपादितरूपस्य समूहालम्बनात्मकपरिपूर्णघनानन्दरूपस्य न विरोधः, एकवाक्यनिवेशप्रादुर्भावयौगपद्यविरहेण परस्परोपमर्दकसम्भावनाया अभावात् । नाप्यङ्गाङ्गिभावः, द्वयोरपि परिपूर्णतया स्वतन्त्रविश्रान्तत्वात्, भिन्नदेशकालत्वाच्च । स्थायिभाव इति । स्थायिनः सकाशाद् भवतीति स्थायिभावः स्वतन्त्रविश्रामरहितः पूर्वरसाद् भावमात्राच्च विलक्षणतया सहृदयहृदयसंवेद्यस्वरूपः कैश्चित् सञ्चारिनाम्नाऽस्माभिस्तु खण्डरसनाम्ना[2] व्यवहार्यः कश्चन विशेष इत्यर्थः । उपलक्ष्यते, तस्य स्वरूपतो वाच्यतया [1]म्लेच्छितादिभिर्घटादितत्त्ववत् कृतसमयानां कथञ्चित् प्रतीतिपदवीं नीयते । ये तु स्थायिभावमात्ररूपो रत्यादिरित्याहुः, तेऽत्र स्थायिभावमात्रपदं मुख्यं भाक्तं वेत्यनुयोज्याः । तत्र नाद्यः, "रसावस्थः परं भावः स्थायितां प्रतिपद्यते" इति नयेन प्रत्यभिज्ञायमानलौकिकावस्थाऽनुभूतस्थैर्यविशिष्टशब्दाभिनयोपयोगिनि भरतादिसामग्रीसम्पत्प्रसादलब्धप्रतिबोधसहृदयहृदयगर्भगृहान्तश्चिरतरनिद्राणवासनान्तर्लीनरूपे रत्यादौ किञ्चिदास्वादात्मकाभावविलक्षणतया स्वसंवेदनसिद्धास्वादाङ्कुराविष्करणदशायामेव स्थायिपदस्य[2] मुख्यत्वात् । न द्वितीयः, 'क्रामन्त्य' इत्यादौ भावमात्रविलक्षणकरुणाद्यास्वादसम्भेदानुभवात् । अत आस्माकीनमेव व्याख्यानं ज्याय इति सर्वं सुसमञ्जसम् ॥

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां[3] दोषदर्शनो नाम सप्तम उल्लासः ॥

———

१. अभिनयो हि नटबटुकानां कर्म । "विभावयति यथावच्च नानार्थं हि प्रयोगतः । शाखाऽङ्गोऽपाङ्गसंयुक्तस्तस्मादभिनयः स्मृतः ॥" इति मुनिकृतं तल्लक्षणम् । तत्र "आङ्गिकं तु भवेच्छाखा" इत्यङ्गाभिनये विविधदृष्टिभेदादिभिरुपाङ्गाभिनये च हस्तादीनां चारैः प्रयोगो नाट्यशास्त्रदर्शितविधया समर्पितो नटकर्मणि परां काष्ठामधिरोप्यत इति हि टीकाकृतामाशयः ।

२. अत एवात्र प्रधानेतरेषु रसेषु स्वातन्त्र्यविश्रामराहित्यात् पूर्णरसभावमात्राच्च विलक्षणतया सञ्चारिरसनाम्ना व्यपदेशः प्राच्यानाम् । अस्मत्पितामहानुजकविपण्डितमुख्यश्रीचण्डीदासपादानां खण्डरसनाम्ना । "अङ्गं बाध्योऽथ संसर्गाद् यद्यङ्गी स्याद्रसान्तरे । नास्वाद्यते समग्रं यत्ततः खण्डरसः स्मृतः ॥" इति साहित्यदर्पणे विश्वनाथः । "यद्यङ्गी रसोऽपरिपुष्टतया भावमात्रवैलक्षण्येनापातमात्रतः प्राधान्येनाभिव्यक्तः समग्रं नास्वाद्यत इति परतन्त्रत्वाद् न्यूनाङ्गसामग्रीकत्वात् समग्रापुष्टत्वाच्च" इति साहित्यदर्पणलोचने विश्वनाथतनुजोऽनन्तदासः ।

१. म्लेच्छितादिभिः–ख० । 'वाच्यतयेश्वरेच्छादिभिः' इति पाठः स्यात् । अयमाशयः—भावरसस्थायिव्यभिचारिप्रभृतिपदानां शास्त्रकृत्कृतसमयेनैवार्थव्यवस्था । तथा सति स्थायिपदं भावविशेषणकमेव भवितुमर्हति । परं लोचनकृत्–"तथा च भागुरिरपि (भारविरपीति क्वाचित्कः, भाल्लुकिरिति च शुभङ्करकृते सङ्गीतदामोदरे नामनिर्देशः) किं रसानामपि स्थायिसञ्चारिताऽस्तीत्याक्षिप्याभ्युपगमेनैवोत्तरमवोचद् बाढमस्ति" इत्याह । "बहूनां समवेतानां रूपं यस्य भवेद् बहु । स मन्तव्यो रसः स्थायी शेषाः संचारिणो मताः॥" इति मुनिवचनमत्र प्रमाणम् ।

२. स्थायिपदत्व–ख० ।

३. इति श्रीमत्कापिञ्जलकुलक्षीरोदकौस्तुभविद्वत्कविसहृदयगोष्ठीगरिष्ठश्रीचण्डीदासविरचितायाम्–ख० ।

अष्टम उल्लासः

एवं दोषानुक्त्वा गुणालङ्कारविवेकमाह—

ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्यादय इवात्मनः ।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः ॥६६॥

आत्मन एव हि यथा शौर्यादयो नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा न वर्णानाम् । क्वचित्तु शौर्यादिसमुचितस्याकारमहत्त्वादेर्दर्शनात् 'आकार एवास्य शूरः' इत्यादेर्व्यवहारादन्यत्राशूरेऽपि

सम्प्रति गुणालङ्कारविशेषलक्षणेषु प्रकृतेषु गुणानामन्तरङ्गत्वात् प्रथमं तद्विशेषेषु लक्षणीयेषु तत्सौकर्याय सामान्यलक्षणं तावद् वाच्यम्, तदुक्तौ चार्थसिद्ध एवालङ्कारजातेर्विवेकः । गुणालङ्कारैक्याङ्गीकार उक्तस्फोरणायानूद्यत इत्याह—एवमिति । गुणालङ्कारविवेकं गुणानामलङ्कारेभ्यो वैजात्यमाह स्वरूपोपदर्शककारिकाद्वयेन । रसनं रस आस्वादः, तस्याङ्गिनः काव्यात्मभूतस्य धर्माः स्वरूपविशेषा इति लक्षणभागः । गुणपदस्य प्रवृत्तिबीजमाह—उत्कर्षहेतव इति[1] । यथा खलु शौर्यादयः पुरुषोत्कर्षहेतवो गुणशब्दप्रतिपाद्यास्तथा माधुर्यादयोऽपि स्वसमर्पकस्य पदसन्दर्भस्य काव्यव्यपदेशौपयिकोत्कर्षानुगुण्यभाज इत्यर्थः । अचलस्थितयः काव्यनियन्त्रितस्थितयः, तज्जातीयायोगव्यवच्छेदेनैव काव्यत्वात् । अलङ्काराणां पुनरसत्त्वेऽपि न काव्यत्वविरोधः, तेषां तदात्मरूपास्वादस्वरूपात्मकत्वात् । क्वचि-

---

१. एवं च रसस्योत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वम्, तथात्वे सति रसाव्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोगव्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वं चेति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्यम् ।······चण्डीदासस्तु रसधर्ममात्रं लक्षणम्, उत्कर्षहेतुत्वं तु गुणशब्दप्रवृत्तिबीजमित्याह, तदयुक्तमिति प्रदीपमन्तव्यमविचाररमणीयम् । प्राचा ध्वनिकारेण स्वीकृते गुणलक्षणे रसधर्मत्वमेवेतरव्यावर्तकतया (differentia) समुपन्यस्तम्, अचलस्थितित्वमपरिहार्यमानुषङ्गिकमात्रम् (inseparable accident) । अत्र च क्वचिदुपचारत इति वक्तव्यमिति प्रदीपमन्तव्यमपि न सुष्ठु ।

वितताकृतित्वमात्रेण 'शूर' इति क्वापि शूरेऽपि मूर्तिलाघवमात्रेण 'अशूर' इत्यविश्रान्तमतयो यथा व्यवहरन्ति, तद्वन्मधुरादिव्यञ्जकसुकुमारादिवर्णानां माधुर्यादिव्यवहारप्रवृत्तेरमधुरादिरसाङ्गानां वर्णानां सौकुमार्यादिमात्रेण माधुर्यादि मधुरादिरसोपकरणानां तेषामसौकुमार्यादेरमाधुर्यादि रसपर्यन्तविश्रान्तिप्रतीतिवन्ध्या व्यवहरन्ति । एत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न तु वर्णमात्राश्रयाः । यथैषां व्यञ्जकत्वं तथोदाहरिष्यते ।

दिति । प्रायिकत्वञ्चावर्जनीयसन्निधितामात्रेणेति भावः । आकारस्यावयवसंस्थानस्य । रसस्यैवेति । तज्जातिविशेषरूपेष्वेव तेषु वक्ष्यमाणविलक्षणविशेषसम्भवादित्यर्थः । न वर्णानामिति । तथा सत्यलङ्कारवैजात्यस्य दुर्लभत्वप्रसङ्गात् । क्वचित्तु शूरे आकारमहत्त्वमारोहपरिणाहशालिशरीरसन्निवेशगाम्भीर्यशोभावहत्वम् । अन्यत्र पुरुषे वितताकृतित्वमाकारमहत्त्वं[1] प्रकर्षनिर्वाच्यम् । क्वापि पुंसि मूर्तिः शरीरं तस्य लाघवमत्यन्तप्रकृष्टारोहपरिणाहशून्यता । अविश्रान्तमतयोऽपरिनिष्ठितबुद्धयः । माधुर्यव्यवहारेत्यत्र माधुर्यपदानन्तरमादिशब्दोपस्कारः । अमधुरादिरसाङ्गानां तदानुगुण्याभावेऽपि तद्विभावाद्युपनायकपदसन्दर्भाप्रतिष्ठानाम् । एवं मधुरादिरसोपकरणानामित्यपि । तेषां वर्णानां रसस्यास्वादाभिन्नस्य पर्यन्ते रहस्ये विश्रान्तिं परिनिष्ठामापन्ना या प्रतीतिर्बुद्धिस्तद्वन्ध्या प्राप्तसहृदयभावाः काव्यत्वपरीक्षका इत्यर्थः । एतमेवार्थं द्रढयति—एत एवेति[2] । अतो न वर्णधर्मा इत्यर्थः । मधुरादिवर्णधर्मत्वे हि तेषां तदभावस्थले सर्वथा मधुराद्यास्वादायोग एव स्यात् । न चैवम्, अपकृष्टस्यापकृष्टतरस्य वा तस्यानुभवात् । अत एवेति क्वचित्पाठे तु । ननु यद्येते एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते, न वर्णविशेषधर्मा माधुर्यादयस्तदा मधुरादिवर्णवति काव्ये प्रकृष्टो माधुर्याद्यास्वादः, तदभाववति तु निकृष्ट इति कथमियं व्यवस्थेत्याशङ्क्य योज्या वृत्तिः । अस्मिन् पक्षे समुचितैरसमुचितैश्च[3]

---

१. आकारमहत्त्वनिर्वाच्यम्—ख० ।

२. एवमुभयोर्मातृकालिप्योर्मूलपाठः । अत एवेति प्रायिकः पाठः साधीयान् ।

३. समुचितैश्च वर्णैरिति खपुस्तके गलितः पाठः ।

उपकुर्वन्ति तं सन्तं येऽङ्गद्वारेण जातुचित् ।
हारादिवदलङ्कारास्तेऽनुप्रासोपमादयः ॥६७॥

ये वाचकवाच्यलक्षणाङ्गातिशयमुखेन मुख्यरसं सम्भविनमुपकुर्वन्ति, ते कण्ठाद्यङ्गानामुत्कर्षाधानद्वारेण शरीरिणोऽप्युपकारका हारादय इवालङ्काराः ।

वर्णैर्व्यज्यन्त इत्यनन्तरं यथायथं प्रकृष्टतया निकृष्टतयेति शेषः । असमुचितैश्चेति पाठाभावेऽप्यत् एवेति पाठे यतः सहृदयचक्रवर्तिना सूत्रकृता माधुर्यादीनामास्वादरूपविशेषता स्वानुभवसाक्षिकीत्वमुक्ता, अत एवास्माभि[1]रप्यनुभूत्यनुसारेण गुरुशिक्षया चेत्थमङ्गीक्रियत इत्यर्थः । अत एव माधुर्यादयो रसधर्माः समुचितैर्वर्णैर्व्यज्यन्ते न वर्णमात्राश्रया इति बहुपुस्तकदृष्टः सुगम एव सिद्धान्तप्रकटनपरः पाठः । पाठस्वरूपनिर्धारणे दृढतरं प्रमाणमस्तीति नास्माभिरेकतरपरिग्रहः क्रियते । ननु यदि वर्णविशेषधर्मा माधुर्यादयस्तदा मधुरादिवर्णानामेव माधुर्याद्युत्कर्षक्षमतेति चेत् ? तत्राह—यथेति । एषां मधुरादिवर्णानां यथा येन प्रकारेण माधुर्यादीन् प्रति व्यञ्जकत्वमङ्गीक्रियते, तथा प्रकार उदाहरिष्यते, अनङ्गमङ्गलगृहेत्यादिना स्फोरयिष्यत इत्यर्थः । अयमर्थो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तावन्न धर्मधर्मित्वप्रतिबद्धः, प्रायिकव्यभिचारित्वात् , किन्तु लक्ष्यदृष्ट्याऽन्वयव्यतिरेकगम्यः । लक्ष्येषु च मधुराणामेव माधुर्यं प्रति परुषाणामेवोजः प्रति प्रसन्नानामिव च प्रसादं प्रत्यन्वयव्यतिरेकसिद्धमानुकूल्यमिति तथैवाङ्गीक्रियते ।

तमित्यस्य मुख्यं रसमिति, सन्तमित्यस्य च सम्भविनमिति विवृतिः । शरीरिणोऽप्युपकारका इत्यलङ्करणौपाधिकत्वादलङ्कारपदस्या[2]लङ्करणदशायामेव मुख्यत्वनीत्या सजीव एव शरीरे शोभामावहतामलङ्काराणामात्मलाभो नान्यथा, मृतशरीरेऽपि शोभाधानप्रसङ्गादित्यर्थः ।

---

१. अस्माभिरिति वृत्तिकारेणेति चण्डीदासाशयः । चण्डीदासः केषाञ्चिदर्वाग्भवटीकाकृत्पक्षं मूलवृत्तिकृतोर्भेदं समर्थयत इतीतरत्रापि दृश्यते ।

२. "अत्र गुणालङ्कारविवेकस्य वक्तव्यत्वात्तस्य च तदुभयस्वरूपपरिज्ञानपूर्वकत्वादकाण्डेऽप्यलङ्कारलक्षणमुपक्षिपत्युपकुर्वन्तीत्यादि" इति सरस्वतीतीर्थविवरणं ग्रन्थकृन्मर्मसमर्थनपरं स्मरणीयम् ।

यत्र तु नास्ति रसस्तत्रोक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसायिनः । क्वचित्त सन्तमपि नोपकुर्वन्ति । यथा[1] —

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः ।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

इत्यादौ वाचकमुखेन[2] ।

मनोरागस्तीव्रं विषमिव विसर्पत्यविरतं
प्रमाथी निर्धूमं ज्वलति विधुतः पावक इव ।
हिनस्ति प्रत्यङ्गं ज्वर इव गरीयानित इतो
न मां त्रातुं तातः प्रभवति न चाम्बा न भवती ॥

इत्यादौ वाच्यमुखेनालङ्कारौ रसमुपकुरुतः ।

जातुचिदिति कारिकाप्रतीकं विशदयति—यत्र त्विति । ननु नीरसशब्दसन्दर्भगतानामनुप्रासोपमादीनामलङ्कारतैव नास्ति, तस्याः काव्यधर्मविशेषनिष्ठताऽनैयत्यादिति येषां साम्प्रदायिकानां मतं तान् प्रति प्रकारान्तरमाह—क्वचित्त्विति । एतदपि न साम्प्रतम् , रसानुपकारकस्यानलङ्कारत्वात् । न त्वेवं माधुर्यादिगुणाः, तेषां रसशरीराविश्लेषादिति भावः । क्रमेणेति क्वचित्पाठो रसोपकारकोदाहृत्यनन्तरं तदनुपकारकोदाहृतिरिति नेयः । घनसारः कर्पूरः । तीव्रमिति विसर्पणक्रियाविशेषणम् । विसर्पन् क्रमशो गाढीभवन् । निर्धूमं धूमनिरसनेन विधुतो वीजितः पावकोऽग्निरिव । इत इत इति मौग्ध्यविजृम्भितं तत्कालोद्वेगदुर्धरहृदयादिमर्मणां[3] भवतीति । बाला प्रकरणप्रतिपाद्यलवङ्गिका । अलङ्कारावनुप्रासोपमे । रसं विप्रलम्भम् ।

उपकुरुत इति तदाकारसम्भेदवशोन्मिषितस्योत्कर्षस्य स्वसंवेदनसिद्धत्वात् । नीरसानुप्रासोपमाद्युदाहृतयः स्वयमाकरेषु मृग्या इत्यभिप्रेत्य रसवत्काव्यगताया अलङ्कृते रसानुपकारितामुदाहरति—चित्ते इति । ये त्वस्य नीरसोदाहरणतां

---

१. यथाक्रममुदाहरणमिति प्रायिकः पाठः । स च टीकाकृताऽपि विदितचरः कथञ्चित् समर्थनीयः ।

२. वाचकमुखेनेति कोमलया वृत्त्याऽनुप्रासद्वारा ।

३. मर्मणां हस्तादीनां निर्देशनमिति खपुस्तके पाठः सम्यक् ।

चित्ते विहट्टदि ण टुट्टदि सा गुणेसुं
सेज्जासु लोट्टदि विसट्टदि दिम्मुहेसुं ।
बोलम्मि वट्टदि पवट्टदि कव्वबन्धे
झाणेण टुट्टदि चिरं तरुणी तरट्टी ॥

इत्यादौ वाचकमेव ।

मित्रे क्वापि गते सरोरुहवने बद्धानने ताम्यति
क्रन्दत्सु भ्रमरेषु वीक्ष्य दयितासन्नं पुरः सारसम् ।
चक्राह्वेन वियोगिना बिसलता नास्वादिता नोज्झिता
कण्ठे केवलमर्गलेव निहिता जीवस्य निर्गच्छतः ॥

मन्यन्ते ते न सम्यग्विदः, विप्रलम्भास्वादस्यानुभूयमानत्वात् । केवलं परुषाद्यनुप्रासस्य[1] तदनुकूलतया प्रकर्षराहित्यम् । रसस्यात्र विवक्षितत्वादनुप्रासस्योक्तिवैचित्र्यमात्रपर्यवसानमिति चेत्, किमिदमविवक्षितत्वं नाम ? कवितुः सर्वात्मनालङ्कारनिर्वाहदुराग्रह इति चेत्, [2]किं पुनस्तेन रसे सर्वथा विच्छेदः प्रकर्षविघातो वा ? नाद्यः, स्वसंविदि विपरीतत्वात् । नेतरः, अस्मत्पक्षनिक्षेपात् । विहट्टदि विगलति । खुट्टति कुण्ठतां याति । लोट्टदि विपरिवर्तते । विसट्टदि विकसति । बोलम्मि वट्टदि वचसि वर्तते । पवट्टदि प्रवर्तते । झाणेण टुट्टदि त्रुट्यति । तरट्टी प्रगल्भा ।

एवं सम्भविनो रसस्यानुपकारिकां शब्दालङ्कृतिमुदाहृत्यार्थालङ्कृतिमाह—मित्र इति । मित्रे सूर्ये सुहृदि च । बद्धानने सङ्कुचितमुखे शोकोपात्तमौने च । ताम्यति म्लानिमासवति परितप्यमाने च । क्रन्दत्सु मधुरगम्भीरं शब्दायमानेषु रुदत्सु च । बिसलता मृणालाङ्कुरकोटिः । अत्र चक्रवाकस्य प्रदोषे प्राणेश्वरीविरहवेदनाविदूनमनसः सारसमिथुनस्वच्छन्दक्रीडाविलोकनप्रसभोद्दीपितमन्मथस्य

१. अनुप्रासः—स च त्रिविधो वृत्तिसंश्रयादिति काव्यालङ्कारसारसंग्रहलघुवृत्ताववतरणिका । "शषाभ्यां रेफः संयोगैष्टवर्गेण च योजिता । परुषा नाम वृत्तिः स्याद् ह्लह्वह्याद्यैश्च संयुता ॥" इत्युद्भटः प्राह । रुद्रटोऽप्येतत्सदृशं लक्षणं निर्दिशति ।
२. किं पुनस्तेन 'रसप्रातिकूल्यमुपात्तम्' इति—क० अधिकः पाठः ।

इत्यादौ वाच्यमेव न तु रसम् । अत्र बिसलता न जीवं रोद्धुं क्षमेति प्रकृताननुगुणोपमा ।

शोकावेगध्यानजडिततन्मयीभावयोगेन भावुकमनोमोदमातन्वति मित्रादिशब्दे श्लेषमूलातिशयोक्तिसमर्पितो न कश्चिदतिशयः स्फुरतीति शब्दार्थालङ्कृत्योरास्वादानङ्गता, आदित्यास्तमयादीनान्तु विभावादिरूपतयाऽस्त्येवोपयोगः । रसमिति रसनमिति व्युत्पत्त्या पूर्वत्र विप्रलम्भमुत्तरत्र विप्रलम्भाभाससञ्चारिजडताभासम् । अर्गलेवेत्युत्प्रेक्षायामुपमाभ्रान्तिं प्रसङ्गान्निराचष्टे—अत्रेति । उपमाऽङ्गीक्रियमाणा प्रकृताननुगुणा सती दोषावहा स्यात् । अयमर्थः—साधारणधर्मपुरस्कारेणैव ह्युपमा प्रवर्तते । स चात्र जीवरोधित्वमेव न्याय्यम्[1] । तच्चार्गलाबिसलतयोरुपमानोपमेययोर्द्वयोरपि नास्ति । यदि त्वर्गलापदेन रोधकरणाभिधानं तदा तत्तत्र सम्भवदपि बिसलतायां न सम्भवति, ततश्चोपमीयतेऽनयेति व्युत्पत्त्या उपमा जीवरोधकता प्रकृत उपमेयेऽननुगुणा सम्भवाभावेन नानुकूल्यविधायिनी ।[2] न चोत्प्रेक्षापक्षेऽप्ययं दोषः, तत्र यत्रार्गला निधीयते तेन द्वारेण निर्गच्छद्वस्तु निरुणद्ध्येवेति प्रसिद्ध्या वदननिहिताया बिसलताया अर्गलात्वेन सम्भावनायां जीवरोधक्षमत्वस्यापि प्रविष्टत्वात् । न च काल्पनिके वस्तुन्यनौचित्यं प्रसरति, तस्य तात्त्विकपदार्थाश्रयत्वात्, अन्यथोत्प्रेक्षामात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । केवलसम्भावनायां मूले विरोधाविरोधचिन्ता कार्या । सा चार्गलासादृश्यसम्भावनायां प्रसरति । सम्भावना चात्र[3] स्फुटमेव प्रतीयते । न चात्र दुष्टताप्रतिभासः । ये तु प्रकृतास्वादाननुगुणेयमुपमा साधारण्यासम्भवेन दुष्टत्वादिप्रकृतोदाहृतित्वसङ्गमनपरत्वं व्याचक्षते, ते न

१. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । 'न्याय्यं स्यात्' इत्यनुषङ्गेण कथञ्चित् स समर्थनीयः । स धर्मः ।
२. अत्र चोद्दीपनरूपाया बिसलतायाः प्रयत्नजीवहरणावसानोपकारकत्वाज्जीवननिरोधार्गलरूपोत्प्रेक्षायां विप्रलम्भशृङ्गारतदाभासयोरननुगुणत्वान्नालङ्कारो रसस्योपकारकः । इह नोपमेत्युत्प्रेक्षानिरूपणे वक्ष्यत इति साहित्यदर्पणोपरि लोचनस्य मन्तव्यमवधानीयम् ।
३. सा च सम्भावनामात्रेण—क० ।

एष एव च गुणालङ्कारप्रविभागः ।

एवं च "समवायवृत्त्या शौर्यादयः, संयोगवृत्त्या तु हारादय इत्यस्तु गुणालङ्काराणां भेदः, ओजःप्रभृतीनामनुप्रासोपमादीनां चोभयेषामपि समवायवृत्त्या स्थितिरिति गड्डुरिकाप्रवाहेणैवैषां भेदः" इत्यभिधानमसत्[1] ।

सम्यग्वेदिनः, उक्तयुक्त्याऽनुपमात्वस्थैर्यात्[2], [3]एतदलङ्कारसौष्ठवेनास्वादेन कस्यचित् प्रकर्षस्यानुभूयमानत्वाच्चेति यथोक्तमेव ज्यायः ।

उक्तमेवार्थं मतान्तरनिरासदार्ढ्यायानुवदति–एष एवेति । च पुनरर्थे । प्रविभागो विवेचनम् । सम्प्रति परपक्षनिरासं स्फुटयति–एवञ्चेति । अस्मदुक्तव्यवस्थितौ निर्बाधायामित्यर्थः । समवायवृत्त्येति । पृथग्सिद्धेनाधारेणाधेयस्य योगः समवायः, शौर्यादिभिरात्मसम्बन्धश्च, तथा तेषामनन्यत्रसिद्धत्वात् । परस्परपरिहारेणान्यत्र वृत्तयोः पाश्चात्त्ययोगः संयोगः । स च हारादौ दत्तपदः, तेषां शरीरनिरपेक्षस्थितित्वादिति लौकिकगुणालङ्काराणामस्ति वैजात्यम् । काव्यगुणालङ्काराणान्तु शब्दार्थपृथक्सिद्धिराहित्येन तत्समवायाविशेषात् कथमिति ? गड्डुरिकाप्रवाहेण गतानुगतिकतामात्रेण, भेदो भेदव्यवहारो न तु वास्तव इति [4]केषाञ्चिन्मतमसत् ।

---

१. एवञ्चेत्यस्याभिधानमसदित्यनेनाऽन्वयः ।

२. उपमानुस्थैर्यादित्यस्पष्टः ख० पाठः ।

३. प्रकरणादेतद्धि क्वचित् सन्तमपि नोपकुर्वन्तीति वृत्तिग्रन्थे तृतीयकक्षाया उदाहरणम् । विमतास्तत्र रसस्य सत्तां स्वीकुर्वाणा अलङ्कारविषये सन्धिग्धतां प्रकटयन्तो ग्रन्थसङ्गमने प्रयतन्ते । तस्यैवाक्षेपपरो युक्त्युपन्यास उपरिस्थटीकायां दर्शितः ।

४. गुणालङ्कारयोरभेदवादिनः प्राचीना भामहदण्डिप्रभृतय एवं मन्यन्ते । मतोद्धृतिरधुनाऽप्यनुपलभ्यात् प्रसिद्धादुद्भटकृताद् भामहविवरणग्रन्थादिति हेमचन्द्रादयः । उद्भटो जरत्तराणां मतमनुवदतीति तन्मतमाक्षिप्यते । अलङ्कारसत्ता च काव्यशरीरे सर्वथाऽप्यावश्यकीत्येषां पक्षः । भामहविवरणे सम्प्रति प्रकाशितेऽयमंशस्त्रुटितत्वान्न दृश्यते ।

यदप्युक्तम्—"काव्यशोभायाः कर्तारो धर्मा गुणास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्काराः" इति, तदपि न युक्तम् , यतः किं समस्तैर्गुणैः काव्यव्यवहार उत कतिपयैः ? यदि समस्तैः तत्कथमसमस्तगुणा गौडी पाञ्चाली च रीतिः काव्यस्यात्मा ? अथ कतिपयैः, ततः—"अद्रावत्र प्रज्वलत्यग्निरुच्चैः प्राज्यः प्रोद्यन्नुल्लसत्येष धूमः" इत्यादावोजःप्रभृतिषु गुणेषु सत्सु काव्यव्यवहारप्राप्तिः ।

स्वर्गप्राप्तिरनेनैव देहेन वरवर्णिनी ।
अस्या रदच्छदरसो न्यक्करोतितरां सुधाम् ॥

इत्यादौ विशेषोक्तिव्यतिरेकौ गुणनिरपेक्षौ काव्यव्यवहारप्रवर्तकौ ।

यदपीति । काव्यस्य शब्दविशेष्यस्य शोभा व्यवहारनिदानभूतः कश्चनातिशयः, तस्य कर्तारः स्वसन्निवेशबलेन तदाविर्भावका वर्णादिगतमसृणतादिरूपास्तदतिशयहेतवः काव्यस्य स्वजातीयावेशवैशिष्ट्यबीजभूताः । अस्मिन् पक्षे शब्दादिधर्मा एव गुणास्त एव काव्याधीना इति तत्त्वम् । तन्न युक्तमित्याह—तदपीति । वर्णबन्धवैकट्ययोगिनी माधुर्यशून्या गौडी । मसृणबन्धवती विकटबन्धशून्या पाञ्चाली । रीतिः काव्यजातिः । काव्यस्यात्मेति स्वरूपेणोपलम्भहेतुतया स्वरूपकुक्षिनिक्षेपात्[1] । ओजःप्रभृतिष्विति । वर्णबन्धवैकट्यादिरूपाणां तेषामेवमादावपि सम्भवात् । अथ रसवदेव काव्यं ब्रूषे तर्हि शिष्यतामवलम्ब्य सर्वामेवास्मत्प्रक्रियामङ्गीकुर्विति भावः ।

गुणकृतविशेषातिशायित्वमलङ्कारत्वमित्यपि दूषयति—स्वर्गेति । विशेषोक्तिः पूर्वार्धे, व्यतिरेक उत्तरार्धे । गुणनिरपेक्षाविति । यद्यप्यत्र पद्ये आस्वादाविर्भावके

---

१. एतच्च वामनीयानां मतम् । काव्यात्मभूताश्च गुणाः काव्याधीनाः, ते पुनस्तन्मतोपदिष्टाया रीतेर्विशेषा इति स्फुटैवासङ्गतिः । "रीतिरात्मा काव्यस्य", "विशिष्टा पदरचना रीतिः", "विशेषो गुणात्मा" इति वामनीयाः कारिकाः । उदाहृतं च तैः प्राचीनतराणामभियुक्तानां मन्तव्यम्– "किन्त्वस्ति काचिदपरैव पदानुपूर्वी यस्यां न किञ्चिदपि किञ्चिदिवावभाति"

इदानीं गुणानां भेदमाह—

माधुर्यौजःप्रसादाख्यास्त्रयस्ते न पुनर्दश ।

एषां क्रमेण लक्षणमाह—

तद्धर्मगुणसद्भावो दुरपह्नवस्तथापि परलक्षणानुसारेण शब्दादिधर्माणां माधुर्यादीनां नात्र वैशद्येन स्थितिरिति । काव्यव्यवहारप्रवर्तकाविति । रसादिकं काव्यात्मान[1]मङ्गीकुर्वाणैर्हि गुणाभावस्थलेऽलङ्काराणां काव्यजीवातुताऽङ्गीक्रियते ।

इदानीमिति । सामान्यलक्षणप्रसङ्गेनालङ्कारवैजात्यप्रतिपादनानन्तरम् । गुणानां भेदं विभागं विशेषलक्षणोपयोगितया प्रकृतम् । ते गुणाः । त्रयाणामविभागेन विभागस्य न्यूनाधिक्यव्यवच्छेदपरतया त्रित्वे लब्धे वाद्यन्तरविप्रतिपत्तिनिरास-सूत्रणायोक्तम्—त्रय इति । एतदेव विशदयति—न पुनर्दश । दण्ड्याद्युक्तरीत्येति । क्रमेणेत्यतः पूर्वं विभागेनेति शेषः । आह्लादकत्वमिति । यद्वशेनाह्लादशब्द-प्रवृत्तिः काव्ये तदाह्लादकत्वमास्वाद एव । स चानन्दपर्यायः सर्वास्वादसाधारण इति मन्यमानो विशिनष्टि—द्रुतिकारणमिति । इन्नन्तात्[2] युट्प्रत्ययो बन्धादिसहका-रित्वप्रकटनपरः । लक्षणन्तु "चित्तद्रवीभावमय आह्लादो माधुर्यम्" इत्येव हि । न पुनः

इति । एवं नव्यसम्मतरसात्मताऽङ्गीकारे—"तमर्थमलम्बन्ते येऽङ्गिनस्ते गुणाः स्मृताः । अङ्गाश्रितास्त्वलङ्काराः" इति न काचिद् विप्रतिपत्तिः । "समवेता गुणाश्रित्ते" इति भट्टतौतमतमेतद् विशदयति ।

१. अपाकुर्वाणैः—ख० । वस्तुतस्तु भामहोद्भटादिमते नैवैतेषु स्थलेषु काव्यत्व-स्वीकारः । रसाद्यसत्त्वेऽप्यलङ्कारसत्त्वे काव्यत्वमव्याहतमिति तेषामाशयः । तत्कथमिति श्रीवत्सलाञ्छनाद्यास्तदतिशयहेतवस्त्वलङ्कारा इति वामनमतसपक्षत्वेनाङ्गीकुर्वन्तो ग्रन्थं समादधति । महेशचन्द्रन्यायरत्ना ग्रन्थकृता यत् काव्यस्वरूपनिरुक्तौ सगुणाविति विशेषणं दत्तं तन्न वामनाद्युक्तगुणयोगाभिप्रायम्, अपि तु स्वोक्तरसधर्मगुणयोगाभिप्रायमिति रससत्त्वे तदुक्तमिति न दोष इति वदन्तः काव्यव्यवहारमत्र समर्थयन्ति ।

२. इनिति कातन्त्रमते णिजन्तस्य संज्ञा ।

आह्लादकत्वं माधुर्यं शृङ्गारे द्रुतिकारणम् ॥६८॥

शृङ्गारे अर्थात् सम्भोगे द्रुतिर्गलितत्वमिव । श्रव्यत्वं पुनरोजः-प्रसादयोरपि ।

कारणं हेतुरिति व्याख्यानं ज्यायः, द्रवीभावस्याह्लादस्वरूपाह्लादाभिन्नत्वेनात-त्कार्यत्वात्[1] । यद्वा वासनाऽन्तर्लीनरत्यादिगतमास्वादकत्वमास्वादजननशक्तिः, आस्वादस्वरूपश्रुतिजनकं माधुर्यमिति ग्रन्थयोजना । लक्षणन्तु प्राचीनमेव ।

कुत्र पुनरास्वाद एतादृशः स्वरूपविशेष इत्याह[2]—शृङ्गार इति । विप्रलम्भस्य पृथगुपादानादयं शृङ्गारशब्दः सम्भोगमेवाहेत्याह वृत्तिकृत्—शृङ्गारेऽर्थात् सम्भोग इति । गलितत्वमिति । स्वाभाविकानाविष्टत्वात्मककाठिन्यमन्युक्रोधादि-कृतदीतत्व विस्मयहासाद्युपहितविक्षेप-परित्यागेन रत्याद्याकारानुविद्धानन्दद्वारेण सहृदयचित्तस्यार्द्रप्रायत्वमित्यर्थः । नन्वास्वादधर्मत्वे गुणानां काव्यधर्मत्वं न स्यादिति चेत् ? सत्यम्, आस्वादस्य काव्यात्मस्वरूपत्वेन तद्धर्माणां काव्यधर्मत्वा-दास्वादोऽप्यात्मधर्मः । कथं शब्दसन्दर्भरूपकाव्यैकरूप इति चेत् ? न वयनेकरूपत्व-मात्मत्वं ब्रूमः, किन्तर्हि पार्यन्तिके प्रयोजकत्वमित्याचार्याः[3] ।

सिद्धान्ततत्त्वन्तु काव्यमेव कवितृवासनापरिणतिरूपं सहृदयहृदयलीनप्राचीन-वासनोद्बोधात्मकास्वादरूपेण परिणमतीति । एतच्च सहचरवधव्याकुलक्रौञ्च्या-लोकप्रतिफलिततदीयशोकोद्बुद्धवासनादिकविवदनविनिर्गतानादिरसतत्त्वपरिणाम-रूपादिकाव्यप्रतिफलनात्मकसहृदयहृदयानन्दप्रतिपादकागमगम्यमेवेति नाप्रामाणिक-तया स्वशिष्यव्यामोहमात्रमाशङ्कनीयमिति ।[4] यत्तु "श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्दं मधुरमिष्यते" इति माधुर्यलक्षणं कैश्चिदुक्तम्[5], तन्न युक्तम्, श्रव्यत्वस्य शब्द-धर्मत्वात् । भवतु वाऽविचाररमणीयं माधुर्यस्य शब्दधर्मत्वम्, तथाप्यतिव्यापक-

---

१. एनमेव मार्गमनुसृत्य विश्वनाथेन "माधुर्यं द्युतिकारणम्" इति लक्षणं दूषितम् "चित्तद्रवीभावमयो ह्लादो माधुर्यमुच्यते" इति सूत्रितञ्च ।

२. इत्याशङ्क्याह—क० ।

३. आचार्या इत्यभिनवगुप्तपादादयो रसात्मप्रतिष्ठापकाः । वस्तुतस्तु "शृङ्गार एव मधुरः" इति कारिकोपरि ध्वन्यालोककृदानन्दवर्धनेनैवमुट्टङ्कितम् ।

४. निहतसहचरीविरहकातरक्रौञ्चाक्रन्दजनितशोक इति ध्वन्यालोक आख्यान-सूचना रामायणकथोपन्यासानुकूलैवेति विमर्शकानां केषामपि मतम् । एष एवागमः ।

५. भामहकृते काव्यालङ्कार एवं समर्थितम् ।

करुणे विप्रलम्भे तच्छान्ते चातिशयान्वितम् ।

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वात् ।

दीप्त्यात्मविस्तृतेर्हेतुरोजो वीररसस्थिति ॥६९॥

चित्तस्य विस्ताररूपदीप्तत्वजनकमोजः ।

बीभत्सरौद्ररसयोस्तस्याधिक्यं क्रमेण च ।

वीराद् बीभत्से ततो रौद्रे सातिशयमोजः ।

मित्याह—श्रव्यत्वं पुनरित्यादि । समग्रं लक्षणमुपलक्ष्यते । श्रव्यत्वं श्रवणानुकूलतामात्रम् । समस्तपदत्वं चौजसि "यो यः शस्त्रम्" इत्यादौ, प्रसादे च "जातं मे पुरुषेण भस्मरजसा" इत्यादौ तदुक्तरीत्या शब्दगुणे वर्तते । अतिशयो यथायथं तारतम्यम् । तत्र सम्भोगापेक्षया विप्रलम्भे तदपेक्षया करुणे तदपेक्षया शान्ते प्रकृष्टं माधुर्यम् । एतावांस्तु विशेषः—शृङ्गारकरुणयोर्निस्सपत्नं माधुर्यम्, शान्ते तु विषयजुगुप्साद्यनुगमादोजोलेशानुविद्धमिति, अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वादित्यास्वाद्यास्वादयोराहार्यभेदेन सूत्रद्वितीयव्याख्याऽनुसारेण वा सङ्गमनीयम् । दीप्त्या संवेत्तृजनप्रत्येयरूपया स्वाभिन्नया आत्मनश्चित्तस्य विस्तृतेरुल्लसितप्रायात्मिकया इति नेयम् । तदेव वक्ष्यति वृत्तिकृत्–विस्ताररूपदीप्तत्वेति । हेतुरित्यस्य पूर्ववत् सङ्गतिः ।[1] बीभत्सेत्युपलक्षणम्, तदभावे तद्विधसञ्चार्यादिषु च ज्ञेयम् । एवं माधुर्यस्य शृङ्गाराभासादिषु स्थितिर्ज्ञेया । जनकमिति पूर्ववत् । रौद्रे वीरे च निःप्रतिभटमोजो बीभत्से तु माधुर्यलवानुविद्धम्, हास्याद्भुतभयानकेषु तु द्वयोरपि समावेशो ध्वनिसिद्धान्तसंग्रहोक्तरीत्या ज्ञेयः[2] ।

१. "माधुर्यं द्युतिकारणम्" इति लक्षणविवरणे यथा सूचितम् ।

२. ग्रन्थस्य तस्य दुर्लभत्वात् साहित्यदर्पणलोचनतो मतस्यास्य संक्षेपः प्रस्तूयते—इह चानुक्रमप्यौचित्यादेव हास्ये विकाशधर्मकत्वादोजसश्च प्रायः शृङ्गारनिष्ठतया च माधुर्यस्योत्कृष्टत्वम् । भयानके चित्तवृत्तेर्विकाशाभावाद् यद्यपि माधुर्यम्, तथापि विभावौचित्यादोजःसमावेशः । अद्भुते शृङ्गारिगते द्वयोः साम्यम् । अत्र प्रकृष्टमोजः । यद्यपि बीभत्से प्रकृष्टतममोजस्तथापि माधुर्यमप्रकृष्टतरमिति ।

शुष्केन्धनाग्निवत् स्वच्छजलवत् सहसैव यः ॥७०॥

व्याप्नोत्यन्यत् प्रसादोऽसौ सर्वत्र विहितस्थितिः ।

अन्यदिति । व्याप्यमिह चित्तम् । सर्वत्रेति सर्वेषु रसेषु सर्वासु रचनासु च ।

गुणवृत्त्या पुनस्तेषां वृत्तिः शब्दार्थयोर्मता ॥७१॥

गुणवृत्त्योपचारेण । तेषां गुणानामाकारे शौर्यस्येव ।

कुतस्त्रय एव न दश इत्याह—

केचिदन्तर्भवन्त्येषु दोषत्यागात् परे श्रिताः ।

अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥७२॥

शुष्केन्धनमग्निरिव स्वच्छजलं रत्नप्रभादिरिव झटित्येवान्यद्व्यापकभूतस्यात्मनः प्रतियोगि व्याप्यतायोग्यं चित्तं यो व्याप्नोत्याविष्टं करोति स प्रसादनामास्वादविशेषत्वाद् गुणः । केचित्तु[1] वह्निदृष्टान्तेन झटिति व्यापकं स्वच्छजलदृष्टान्तेन च व्यासङ्गाभावरूपं नैर्मल्यं प्रचक्षते । इहेति योग्यतया प्रकरणावसेयमित्यर्थः ।[2] सर्वत्रेत्याधारनिमित्तयोस्तन्त्रेण निर्देश इत्याह–सर्वेष्विति । रसेष्वित्याधारसप्तमी, रचनास्विति निमित्ते । सर्वा एवातिरोहितशब्दार्थरचना शब्दार्थगताः समस्ता असमस्ताश्च निमित्तीकृत्य सर्वेष्वेव रसेषु कृतास्पदोऽयमाविर्भवतीत्यर्थः ।

सम्प्रति वर्णादिषु मधुरादिव्यवहारं समर्थयन्नाह—गुणवृत्त्येत्यादि । तेषां तत्पदवाच्यानां केषाञ्चिदतिशयानाम्, वृत्तिः स्थितिः, यद्वा तेषां तत्पदानां वृत्तिः प्रवृत्तिः । उपचारेण तद्व्यञ्जकेषु तन्त्रेणान्यत्र तत्साजात्येन बीजेन लब्धप्रसरया लक्षणयेत्यर्थः । गुणानामिति शौर्यस्येति च वृत्तिपदे तेषामिति कारिकावद् व्याख्येये । त्रयस्ते न पुनर्दशेत्यत्र हेतूपन्यासपरां कारिकां शिष्य-

१. "झटितीति शुष्ककाष्ठाग्निदृष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च तदकालुष्यं प्रसन्नत्वं नाम सर्वरसानां गुणः" इति ध्वन्यालोकलोचन आचार्याः ।

२. "समवेता गुणाश्रिते" इति काव्यकौतुकमन्तव्यात् सुस्थितमेतत् ।

बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासमानात्मा यः श्लेषः, यश्चारोहावरोहक्रमरूपः समाधिः, या च विकटत्वलक्षणोदारता, यश्चौजोमिश्रितशैथिल्यात्मा प्रसादः, तेषामोजस्यन्तर्भावः। पृथक्पदत्वरूपं माधुर्यं भङ्ग्या साक्षादुपात्तम्। प्रसादेनार्थव्यक्तिर्गृहीता। मार्गाभेदरूपा समता क्वचिद्दोषः। तथा हि 'मातङ्गाः किमु वल्गितैः' इत्यादौ सिंहा-

जिज्ञासामनूद्यावतारयति—कुत इति। एषु भक्त्या माधुर्यादिपदवाच्येषु शब्दार्थधर्मविशेषेषु। दोषत्यागादिति दोषाणां परिहार्यतयोरीकारात्, तदभावरूपाणां न त्वास्वादोत्कर्षकाणां तेषां ह्युपसंग्रहः सिद्ध इति भावः। अन्ये भजन्ति दोषत्वमिति। न चैवं मुख्यगुणा माधुर्यादय इति तद्विपरीतानां तेषां गुणवैजात्यम्। यद्वा दोषाविरहदशायां तेषामन्तर्भावो भविष्यतीति भावः। दशेति। "श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः॥" इत्युक्ताः। बहूनामपि पदानामेकपदवद्भासनं यथा—"उन्मज्जज्जयकुञ्जरेन्द्ररभसास्फालानुबन्धोद्धतः सर्वा पर्वतकन्दरोदरभुवः कुर्वन् प्रतिध्वानिनीः। उच्चैरुच्चरति ध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथाऽयं तथा प्रायः प्रेङ्खदसंख्यशङ्खधवला वेलेयमुद्गच्छति॥" अत्र हि—"अस्ति भयमस्ति च कौतुकमस्ति मन्दाक्षमस्ति चोत्कण्ठा। अबलानां प्रणयिजने भावः कोऽप्येष नैकरसः॥" इत्यादिवत्। पदानामुच्चारणकाले भेदः सुव्यक्तं नावभासते। अयञ्च बन्धवैकट्यात्मकत्वादोज एव। एवमन्यत्राप्यन्तर्भावरीतिः। प्रत्युदाहरणगतिश्च विस्तरभीत्याऽस्मदनुक्ता उन्नेया। आरोह उत्कर्षः, अवरोहोऽपकर्षः, तयोः क्रमो वैरस्यानावहो विन्यासः प्रागप्राप्तेत्यादौ। अत्र हि पादत्रयक्रमेण बन्धस्य गाढता, तूर्यपादे त्वपकर्षः। अत एव चतुर्थपादस्यापि तीव्रप्रायप्रयत्नेनौजस्विनी[1] रचना। विकटत्वं प्रत्येकं पदच्छेदात् पदानां नृत्यप्रायत्वम्। यथा—"स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्तकीनां झगिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलं च" इति। अत्र च तन्मतानुसारेण रसानुसन्धानमन्तरेणैव शब्दप्रौढिमात्रादोजः। ओजोमिश्रशैथिल्यं "यो यः शस्त्रम्" इत्यादौ। भङ्ग्या साक्षादुपात्तमिति। वक्ष्यमाणमाधुर्यव्यञ्जककारिकायाम् (३६४ पृ०) अवृत्तिपदोपादानेन सूत्रकृता कण्ठोक्तप्रायमित्यर्थः।

1. तीव्रप्रयत्नोच्चार्यतया नोजस्विनीत्यहृद्यः क० पाठः।

भिधाने मसृणमार्गत्यागो गुणः। कष्टत्वग्राम्यत्वयोर्दुष्टताभिधानात्तन्निराकरणेनापारुष्यरूपं सौकुमार्यमौज्ज्वल्यरूपा कान्तिश्च स्वीकृता।

एवं न दश शब्दगुणाः।

पदार्थे वाक्यरचनं वाक्यार्थे च पदाभिधा।
प्रौढिर्व्यासससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च॥

इति या प्रौढिरोज इत्युक्तं तद्वैचित्र्यमात्रं न गुणः, तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तेः। अपुष्टार्थत्वाधिकपदत्वानवीकृतत्वामङ्गलरूपाश्लीलग्राम्याणां[1] निराकरणेन च साभिप्रायत्वरूपमोजः, अर्थवैमल्यात्मा

अर्थव्यक्तिर्झटित्यर्थसमर्पकत्वं पदानाम्। मसृणेन विकटेन वा मार्गेणोपक्रान्तस्य तेनैव परिनिष्ठानं मार्गाभेदो गुण इति। तथाविधे वर्णनीये विकटबन्धस्यैवोचितत्वात्। अनेवंविधस्थले यथायथं माधुर्यादावन्तःपातः। कष्टत्वं श्रुतिकटुता। तन्निराकरणेति। दुष्टताऽभिधानं निराकार्यतापरमेवेति भावः। औज्ज्वल्यरूपेति। हालिकादिप्रसिद्धपदविन्यासजन्यग्राम्यताबुद्धिवैपरीत्येनालौकिकशोभाशालिरूपे[2]त्यर्थः। स्वीकृतेति। तयोस्तदतिरिक्तशरीरत्वात्। एतावता दण्ड्याद्युक्त[3]शब्दगुणदशकस्यापृथग्वाच्यता सिद्धेत्याह—एवमिति। शब्दगुणा इत्यनन्तरं पृथग्वाच्या इति शेषः।

सम्प्रति वाद्यन्तरोक्तानामर्थगुणानामप्येवमेव गतिरित्याह—पदार्थ इति। एकपदलभ्येऽर्थ इत्यर्थः। वाक्यरचनमनेकैः पदैर्वचनम्, यथा चन्द्र इति वाच्येऽत्रेर्नयनसमुत्थं ज्योतिरिति। वाक्यार्थेऽनेकपदप्रतिपाद्यार्थे पदाभिधैकेन पदेनाभिधानम्, यथा निदाघशीतलशीतकालोष्णसुकुमारशरीरायां वरयोषिति वरवर्णिनीति। व्यास एकस्यैव वाक्यार्थस्य किञ्चिद्विशेषसन्निवेशादनेकवाक्यैरभिधानम्, यथा—"असौ नानाकारो भवति सुखदुःखव्यतिकरः सुखं वा दुःखं वा न भवति भवत्येव च ततः। पुनस्तस्मादूर्ध्वं भवति सुखदुःखं किमपि तत् पुनर्यस्मादूर्ध्वं भवति न च दुःखं न च सुखम्॥" अत्र येन संसारिणा यादृशं कर्म कृतं तदनुसारेणैव तथाविधो मिश्रितसुखदुःखादिभोगः क्रियते। यदि कुतश्चिदात्मसाक्षात्कारः स्यात्तदैवास्य

1. एष हि सार्वत्रिकः पाठः। अश्लीलग्राम्यत्वानामिति तु मनोज्ञा रचना।
2. शालित्वमित्यर्थः—ख०।
3. एतदपि वामनादिमतमुद्दिश्य, दण्डिग्रन्थे शब्दार्थतया भेदस्यादर्शनात्।

प्रसादः, उक्तिवैचित्र्यरूपं माधुर्यम्, अपारुष्यरूपं सौकुमार्यम्, अग्राम्यत्वरूपोदारता च स्वीकृतानि। अभिधास्यमानस्वभावोक्त्यलङ्कारेण रसध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याभ्यां च वस्तुस्वभावस्फुटत्वरूपाऽर्थव्यक्तिर्दीप्तरसत्वरूपा कान्तिश्च स्वीकृता। क्रमकौटिल्यानुल्बणत्वोप-

प्रवाहस्य शान्तिरित्येव हि विवक्षितं वैचित्र्येणोच्यते। समासो बहुप्रपञ्चवाच्यस्यार्थस्यैकपदेनाभिधानम्, यथा—"श्रूयतां धर्मसर्वस्वं श्रुत्वा चैवावधारय।[1] आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत्॥" अत्र परद्रव्यं न हरेत् परजायां न गृह्णीयात् परापवादो न वाच्य इत्यादि वाक्यगताभिधेयस्य द्वितीयार्धेनाभिधानम्। प्रौढिरर्थस्य प्रतिपादनचातुर्यम्। वैचित्र्यमात्रं निर्दोषतामात्रम्, न तु रसोपकारकत्वम्। तदभावेऽपीत्यादेः काव्यव्यवहारप्रवृत्तिनिमित्तानुपकारकत्वादिति भावः। यथाश्रुतयोजने तु माधुर्यादावतिप्रसङ्गः। नहि तदभावेऽपि काव्यव्यवहारप्रवृत्तिः, "यो यः शस्त्रम्" इत्यादावपि प्रसङ्गात्। साभिप्रायत्वमनाकाङ्क्षितानभिधानम्। वैमल्यं दूषकतागलप्रायस्याप्रयोजकपदार्थस्याविनिवेशः[2]। उक्तिवैचित्र्यं विचित्रयोक्त्या तस्यैवार्थस्य भूयः समर्पणम्, यथा—"सरसिजमनुविद्धं शैवलेनापि रम्यं मलिनमपि हिमांशोर्लक्ष्म लक्ष्मीं तनोति। इयमधिकमनोज्ञा वल्कलेनापि तन्वी किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम्॥" अत्र शोभनतारूप एक एवार्थो रम्यं लक्ष्मीं तनोतीत्यादिशब्दवैचित्र्येणोपनीतः। पारुष्यमकाण्डे भयशोकादिदायिता, तद्विलक्षणमपारुष्यम्, यथा—"मरणादौ यशःशेष" इत्यादि। अग्राम्योऽर्थो वैदग्धीवाच्यः। स्वीकृतानि तेषां तन्मात्ररूपत्वात्। रसपदस्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यपदाभ्यां प्रत्येकं सम्बन्धः। वस्तुस्वभावस्य कविवर्णनाहितातिशयस्य तात्त्विकस्य स्फुटत्वमप्रतीयमानत्वम्, यथा—"प्रथममरुणच्छाय" इत्यादौ। क्रमः क्रियासन्ततिः, कौटिल्यं विदग्धचेष्टितम्, अप्रसिद्धवर्णनाविरहोऽनुल्बणत्वम्।

1. "श्रुत्वा चैवाऽवधार्यताम्" इत्यपरैः पठ्यते।

2. एवमुभयोर्मातृकालिप्योः पाठो दूषकतारूपस्य मलप्रायस्येत्यभिधानपरः।

पत्तियोगरूपघटनात्मा श्लेषोऽपि विचित्रत्वमात्रम्। अवैषम्यस्वरूपा समता दोषाभावमात्रं न पुनर्गुणः। कः खल्वनुन्मत्तोऽन्यस्य प्रस्तावेऽन्यदभिदध्यात्। अर्थस्यायोनेरन्यच्छायायोनेर्वा यदि न भवति दर्शनं तत् कथं काव्यमित्यर्थदृष्टिरूपः समाधिरपि न गुणः।

उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः, तासां योगः संवलितता स एव रूपं यस्या घटनायाः, सैवात्मा यस्य श्लिष्यमाणतारूपस्य। विचित्रत्वमात्रमिति। अनन्यसाधारणरसोपकारित्वातिशयविरहादिति भावः। उदाहृतिस्तु 'दृष्ट्वैकासनसङ्गते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरादेकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडाऽनुबन्धच्छलः। ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः स्वेदोल्लसन्मानसामन्तर्हासवलत्कपोलफलकां धूर्तोऽपरां चुम्बति॥" अत्र दर्शनादिक्रमस्योभयसमर्थनरूपकौटिल्यस्य लोकसंव्यवहाररूपस्यानुल्बणत्वस्यैकासनसंस्थिते पश्चादुपेत्य नयने निमील्येषद्वक्त्रितकन्धर इति चोपपादकानां समवायः। वाच्योपपत्तिग्रहव्यग्रिम्णा चात्र रसास्वादो व्यवहित इत्यननुगुणता। अवैषम्यमुपक्रान्तप्रकृतिप्रत्ययाद्यविपर्यासेनार्थस्य विसंवादिताविरहः। दोषाभावमात्रं प्रक्रमभङ्गविरहानतिरिक्तशरीरत्वात्। तद्वैपरीत्यस्य दोषरूपतां दर्शयति—कः खल्वित्यादि। अन्यस्य प्रस्तावेऽन्यस्य प्रकृत्यादेरुपक्रमे। अन्यत् प्रकृत्यादिकम्। अयोनेरर्थस्य[1] दर्शनं यथा—"उहव पन्तरोल्लिख अचल हअपाअपडिलज्ज। दुन्दकूखमो गुल्मे कूक्कवउलकुसुमसमकुडंअं॥" अन्यच्छायायोनेर्यथा—"निजनयनप्रतिबिम्बैरम्बुनि बहुशः प्रतारिता काऽपि। नीलोत्पलेऽपि विमृशति करमर्पयितुं कुसुमलावी॥" अत्राद्ये बकुलमर्कटयोः सादृश्यमनिबद्धपूर्वम्, द्वितीये नीलोत्पलनयनयोः सादृश्यं सहस्रशो निबद्धमपि विच्छित्तिविशेषेण निबद्धम्। न गुण इति। असाधारणशोभाऽतिशयाधायकत्वं हि गुणत्वं ब्रूमः, न तु काव्यशरीरमात्रनिर्वर्तकत्वमिति भावः।

1. पुराणकविक्षुण्णे वर्त्मनि दुरापमस्पृष्टं वस्त्विति कविः परप्रबन्धेष्ववहितो दृश्यते। परन्तूक्तिवैचित्र्यतः काव्यस्य नवत्वमायातीति विचित्रोक्तिगर्भा रचनाऽयोनिरुच्यते। अतद्विधा त्वन्ययोनिरेव। एवं वामनादिमते। काव्यमीमांसाकाराः पुनर्निह्नुतयोनिरिति तृतीयमपि भेदं कल्पयन्ति।

तेन नार्थगुणा वाच्याः

वाच्या वक्तव्याः ।

प्रोक्ताः शब्दगुणाश्च ये ।
वर्णाः समासो रचना तेषां व्यञ्जकतामिताः ॥७३॥

के कस्येत्याह—

मूर्ध्नि वर्गान्त्यगाः स्पर्शा अटवर्गा रणौ लघू ।
अवृत्तिर्मध्यवृत्तिर्वा माधुर्ये घटना मता ॥७४॥

ट-ठ-ड-ढवर्जिताः कादयो मान्ताः शिरसि निजवर्गान्त्ययुक्ता-स्तथा रेफलकारौ ह्रस्वान्तरिताविति वर्णाः, समासाभावो मध्यमः समासो वेति समासः, तथा माधुर्यवती पदान्तरयोगेन रचना माधुर्यस्य व्यञ्जिका ।

उदाहरणम्—

तदेतत् सर्वं बुद्धिस्थीकृत्य सूत्रकृदाह—तेनेति । अर्थगुणाः पराङ्गीकृता न वाच्याः शब्दगुणेभ्यो भिन्नाः । शब्देति । माधुर्यौजःप्रसादाख्याः । व्यञ्जकता व्यञ्जकवर्गः । वर्गान्तं गच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति वर्गान्त्यगाः । मतेति पदमुभयसम्बद्धम् । मता सम्मता सुकुमारेति यावत् । सा घटना माधुर्यव्यञ्जिका मता चिरन्तनाचार्यमतेनेत्यर्थः । णकारस्य पृथग्वचनाद् अटवर्गा इत्यत्र टवर्गचतुर्वर्णा एवार्थादित्याह—टठडढेति । एषां चैकद्वानां सुकुमारतरवर्णबन्धप्रविष्टानामदूषकता लक्ष्यतो बोध्या । स्पर्शा इत्यस्य विवृतिः कादय इति । एषाञ्च स्ववर्गान्त्यमूर्धन्यानामेव मधुरता । न च यरलवादीनां तथाभावोऽस्तीत्याह—मान्ता इति । कादीनामनुनासिकाः स्ववर्गा एव मूर्धानमारोहन्तीत्याह—निजेति । व्यञ्जनेषु लघ्वादिव्यवहारः स्वरोपधानादेवे-त्याह—ह्रस्वान्तरिताविति । मध्यमो द्वित्रिचतुरपदावयवो दीर्घसमासस्य प्रतीति-मान्थर्यावहत्वेन माधुर्याननुगुणत्वात् । माधुर्यवती सौकुमार्यवती । ननु निष्टवर्गा-न्त्याक्रान्तकादिरूपसुकुमारवर्णाभिधानेनैव गतार्थत्वात् कथं पृथगुक्तिः सुकुमारघट-नाया इत्याह—पदान्तरयोगेनेति । व्यञ्जनसौकुमार्येऽपि क्वचित् सन्ध्यादिदौःश्रव्यं स्यात्तद्वर्जनार्थमित्यर्थः । अनङ्गेति । अत्र 'ङ्ग'रूपाः स्ववर्गाक्रान्तमूर्धानः स्पर्शाः

अनङ्गरङ्गप्रतिमं तदङ्गं भङ्गीभिरङ्गीकृतमानताङ्ग्याः ।
कुर्वन्ति यूनां सहसा यथैताः स्वान्तानि शान्तापरचिन्तनानि ॥

योग आद्यतृतीयाभ्यामन्त्ययो रेण तुल्ययोः ।
टादिः शषौ वृत्तिदैर्घ्यं गुम्फ उद्धत ओजसः ॥७५॥

पवर्गप्रथमतृतीयाभ्यामन्त्ययोः द्वितीयचतुर्थयोः रेफेणाध उपर्यु-भयत्र वा यस्य कस्यचित्, तुल्ययोस्तेन तस्यैव सम्बन्धः टवर्गोऽर्थात् णकारवर्जः शकारषकारौ दीर्घसमासो विकटा सङ्घटनौजसः । उदा-हरणम्—मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि ।

श्रुतिमात्रेण शब्दात्तु येनार्थप्रत्ययो भवेत् ।
साधारणः समग्राणां स प्रसादो गुणो मतः ॥७६॥

समग्राणां रसानां सङ्घटनानाञ्च ।

'आनताङ्ग्याः' इत्यत्र द्विपदावयवोऽनङ्गरङ्गप्रतिममिति शान्तापरचिन्तनानी-त्यनयोस्तु त्रिपदावयवः समासः । आद्यार्धे पदान्तरयोगे सुकुमारा रचना । एषां चात्र मधुरास्वादप्रकर्षत्वं भावकानामपरोक्षमेव । अन्त्ययोः परयोष्टादिर्बहुसंप्रयुक्तः[1] । एवं शषावपि । उद्धतो विकटः । आद्यतृतीयौ प्रस्तावतो वर्गसम्बन्धिनावेव ग्राह्यावित्याह वृत्तिकृद्—वर्गप्रथमतृतीयाभ्यामिति । अन्त्ययोरिति प्रत्यासत्त्या तयोरेवेत्याह—तदित रेणेति । सामान्येन निर्देशान्नियममाह—अध इति । तेन तस्यैवेति सजातीयस्य सजातीयेनैव । अर्थादिति । लघ्वन्तरितस्य माधुर्याश्रयत्वादितरस्या-परुषप्रायत्वादित्यर्थः[2] । गुम्फः पदार्थसंघटनेति, ओजसो[3] व्यञ्जक इति सम्बन्धः । मूर्ध्नामित्यादौ यथायथं व्यञ्जकवर्ग उन्नेयः । केनातिशयेन स प्रसादो गुण इति व्यङ्ग्यव्यञ्जकताभेदमनादृत्य । समग्राणां रसानां साधारणः सर्वरसवृत्तिः । रसादी-नामिति पाठे त्वादिना भावतदाभासादीनामास्वादानामवबोधः । समग्राणां

---

१. बहुलं संप्रयुक्तम्—ख० ।
२. सर्वे वर्णा दीर्घास्त्वरितपाठ्यत्वादिति दीर्घसमासेऽसमस्तानामल्पसमस्तानां वा दीर्घत्वपाठो नाट्ये वाचिकाभिनये स्वीकृतः ।
३. ओजसीति मूले वृत्तौ चोभयत्र प्रायिकः पाठः ।

उदाहरणम्—

परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयत-
स्तनोर्मध्यस्यान्तः परिमिलनमप्राप्य हरितम् ।
इदं व्यस्तन्यासं श्लथभुजलताक्षेपवलनैः
कृशाङ्ग्याः सन्तापं वदति बिसिनीपत्रशयनम् ॥

यद्यपि गुणपरतन्त्राः सङ्घटनादयस्तथापि—

वक्तृवाच्यप्रबन्धानामौचित्येन क्वचित् क्वचित् ।
रचनावृत्तिवर्णानामन्यथात्वमपीष्यते ॥७७॥

समासानामल्पमध्यदीर्घाणां सङ्घटनानां शब्दार्थगतानां मसृणमध्यमपरुषाणां साधारणो व्यङ्ग्यः । झटित्यर्थसमर्पणेनेत्यनुकूलवर्णादिनिवेशनमपि [1]नातिवैरस्यमावहति, "यो यः शस्त्रम्" इत्यादाववविकटबन्धे ओजोहान्यदर्शनात् । तदुक्तम्—"आविद्वदङ्गनाबालप्रसिद्धार्थं प्रसादवत् । स च सर्वरसव्यापी काव्यजीवातुरिष्यते ॥" अत्र प्रसिद्धः काव्यगतो रस इति सम्प्रदायविदः । तनोरिति मध्यविशेषणम् । अत्र ग्राम्योपनागरपदावयवसंदर्भे मसृणविप्रलम्भात्मकप्रसादाभिव्यक्तिः । इह गुणाः सङ्घटनात्मका इत्येके । सङ्घटनाश्रया गुणा इत्येके । [2]तत्रोभयत्र संघटनावद् गुणानां रसानियमः स्यादित्यभिप्रेत्य गुणप्रकर्षैकतया[3] तत्परतन्त्रा एव घटनादयः ।

तत्रापि च वक्त्राद्यौचित्याद् गुणाद्यननुसन्धानेऽपि क्वचन न प्रवर्तत इत्येतदर्थप्रतिपत्तिपरां कारिकामवतारयति—यद्यपीति । गुणपरतन्त्रा गुणोपकारका न तु गुणप्रतिबद्धाः[4] । वक्ता कविस्तन्निबद्धो वा प्रत्येकञ्च रसाविद्धस्तदितरो वा ।

---

१. झटित्यर्थसमर्पणेनेति कारिकास्थस्य स्वितिपदस्य विश्लेषणपरम् । तदुक्तमित्यनेन भामहमतोद्धारेण समर्थितं च तत् ।

२. अत्र श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेको लोचनादिग्रन्थानुसारिसङ्कलनकल्पने चण्डीदासेनानुसृतः । पुनः कुत्र कुत्रापि पाठः स्खलित एवोभयत्र तथैव प्रतिभाति ।

३. 'रसानियमः स्यात् । यद्यप्यभिप्रेत्य' इति पृथग् वाक्यगर्भः शिथिलप्रायः क० पाठः ।

४. प्रतिबन्धशब्दस्य पारिभाषिकं हेतुत्वाभिधानं नात्र गृह्यते ।

क्वचिद्वाच्यप्रबन्धानपेक्षया वक्त्रौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

मन्थायस्तार्णवाम्भःप्लुतकुहरचलन्मन्दरध्वानधीरः
कोणाघातेषु गर्जत्प्रलयघनघटाऽन्योन्यसङ्घट्टचण्डः ।
कृष्णाक्रोधाग्रदूतः कुरुकुलनिधनोत्पातनिर्घातवातः
केनास्मत्सिंहनादप्रतिरसितसखो दुन्दुभिस्ताडितोऽसौ ॥

अत्र हि न वाच्यं क्रोधादिव्यञ्जकम्, अभिनेयार्थञ्च काव्यमिति तत्प्रतिकूला उद्धता रचनादयः । वक्ता चात्र भीमसेनः ।

क्वचिद्वक्तृप्रबन्धानपेक्षया वाच्यौचित्यादेव रचनादयः । यथा—

प्रौढच्छेदानुरूपोच्छलनरयभवत्सैंहिकेयोपघात-
त्रासाकृष्टाश्वतिर्यग्वलितरविरथेनारुणेनेक्ष्यमाणम् ।
कुर्वत्काकुत्स्थवीर्यस्तुतिमिव मरुतां कन्धरारन्ध्रभाजां
भाङ्कारैर्भीममेतन्निपतति वियतः कुम्भकर्णोत्तमाङ्गम् ॥

रसोऽपि कथानायकाश्रयस्तत्प्रतिपक्षाद्याश्रयो वा । कथानायकश्च धीरोदात्तादिरूपः । वाच्यं वर्णनीयम् तत्तद्रसाश्रयं तत्तदाभासाश्रयं चोत्तममध्यमाधमप्रकृतिकम् । प्रबन्धश्चाभिनेयोऽनभिनेयो यथास्वं [1]बहुप्रपञ्चः । एषामौचित्येनानुरूप्येण रचनाः कोमलोद्धतमध्याः, वृत्तयः स्वल्पमध्यमदीर्घाः, वर्णा मसृणमध्यमपरुषाः । अन्यथात्वं वक्त्रादीनां मध्ये कस्यचिदपेक्षया कस्यचिच्चानपेक्षया प्रवृत्तत्वम् । मन्थो मथनं क्षुब्धम्, धीरो गम्भीरः, कोणो वादनदण्डः, कृष्णा द्रौपदी, प्रतिरसितसखः प्रतिशब्दसदृशः, भीमसेनः धीरोद्धतप्रकृतिः । प्रौढेति । अत्र विकटे वस्तुनि वर्ण्यमाने कृत्यारावणाख्ये नाटके[2] वैतालिकेऽपि वक्तरि दीप्ततरा रचनादयः ।

---

१. एवमादिषु ध्वन्यालोकादिसम्मतं वस्तुनेतृरसादिघटकं विषयविवेचनं काव्यविभेदप्रदर्शनपरमत्र मूलग्रन्थस्य परिपूरकतया मम्मटग्रन्थोपजीविना हेमचन्द्रेण प्राचीनकाव्यप्रकाशटीकाकृद्भिः श्रीधरादिभिश्च कृतम् । वस्तुतस्तु श्रीधरसंग्रह एव चण्डीदासेनानूदितः ।

२. एवमपि श्रीधरः । प्रदीपादयश्छलितरामनाम नाटकमेतदिति मन्यन्ते । अपरे तु यशोवर्मदेवकृतरामाभ्युदयस्थमिदं वदन्ति । तदानीन्तनपाठकैरनुपयुक्तत्वात् टीकाकृतां वितर्कमूलक एवाकरनिर्देशः स्यात् ।

क्वचिद् वक्तृवाच्यानपेक्षाः प्रबन्धोचिता एव ते । तथा हि–आख्यायिकायां शृङ्गारेऽपि न मसृणवर्णादयः, कथायां रौद्रेऽपि नात्यन्तमुद्धताः, नाटकादौ रौद्रेऽपि न दीर्घसमासादयः । एवमन्यदप्यौचित्यमनुसर्तव्यम् ॥

इति काव्यप्रकाशे गुणालङ्कारभेदनियतगुणनिर्णयो नाम अष्टमोल्लासः ॥

आख्यायिकायामुच्छ्वासादिना वक्त्रापरवक्त्रादिना च युक्ततया गद्यप्राणभूता विकटबन्धप्रकर्षाश्रयाणां न मसृणेति नात्यन्तमसृणाः । कथायामुच्छ्वासादिविरहितायां वर्णनीयमहापुरुषादिप्रतिपत्तिसमर्पणानुरूपमसृणवर्णबद्धायाम्, नाटकादावभिनयविच्छित्तिसौकर्यानुगुणपृथक्पृथक्प्रायसन्दर्भे । न दीर्घेत्यतः पूर्वमत्यन्तेति शेषः । आदिना बन्धवैकट्यादिपरिग्रहः । एवमन्यदपीति । मुक्तकादावनौचित्यम् । तथा ह्येकस्मिन् छन्दसि वाक्यसमाप्तौ मुक्तकम्, द्वयोः सन्दानितकम्, त्रिषु विशेषकम्, चतुर्षु कलापकम्, पञ्चप्रभृति चतुर्दशान्ते कुलकम् । तत्र मुक्तके[1] रसबन्धाभिनिवेशिनः कवे रसाश्रयमौचित्यम्, यथा–शून्यं वासगृहमित्यादौ । नीरसे च कामचारः । सन्दानितकादिषु तु वाक्यसमाप्तौ वैकट्यमिति तदौचित्यान्मध्यमदीर्घसमासे एव संघटने । एतेष्वेव च प्रबन्धगतेषु तत्रत्यमेवौचित्यं नात्मीयम् । अवान्तरवाक्यसमाप्तावपि सन्ध्याद्यनेकवर्णनीयोद्देशेन प्रवृत्तं महाकाव्यम्[2] । पर्यस्तानां मुक्तकानामेकप्रबन्धेनाबन्ध इति कृत्वा पर्याबन्धः । अत्र च संस्कृतप्राकृतदेशीभाषाबन्धे शृङ्गारबाहुल्यादसमासप्राया रचना । क्वचित्तु वीरादिरसौचित्यादितरे । अत्र च दीर्घसमासेऽपि परुषग्राम्ये वृत्ती । प्राय इति तत्पदेन ? पुरुषार्थं उद्दिश्यते[1] । एवं धर्मादिपुरुषार्थमुद्दिश्यमानेतिवृत्तवर्णनादौ परिकथायां सङ्घटनादौ कामचारः[2] । कथामात्रतात्पर्येणेत्यनन्तरं रसानभिनिवेशादिति शेषः । समस्तफलान्तेतिवृत्तवर्णनं सकलकथा । एकदेशवर्णनं खण्डकथा । एतयोः कुलकादिबन्धबाहुल्याद् दीर्घसमासाऽपि रचना न विरुध्यते । परुषोपनागरग्राम्याणाञ्च वृत्तीनां निजनिजरसानुकूल्यादौचित्यम् । कथामात्रतात्पर्येतिवृत्तेष्वपि कामचारप्रायैव घटना । यदाह वाक्याभिनयलक्षणे [3]मुनिः—"वर्णैः पदैः प्रसन्नैः" इत्यादि । तत्रापि वीररौद्रादिवर्णने नायं नियमः । गद्यपद्यमयी चम्पूः । तत्र च रसानभिनिवेशे यथायोगं वर्णादयः । सर्वत्र च विषयाश्रयमौचित्यं रसबन्धौचित्यसहकृतमनुसर्तव्यम् । तदुक्तम्—"सर्वत्रैव रसौचित्यं विषयानुप्रकर्षवत्" इति ॥

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां गुणविभागो नामाष्टम उल्लासः ॥

---

१. अप्रबन्धे—क० । प्रबन्धादितरत्रेति तस्यार्थः । मुक्तकं संस्कृतप्राकृतापभ्रंशनिबद्धमिति, मुक्तमन्येन नालिङ्गितम्, तेन स्वतन्त्रतया परिसमाप्तनिराकाङ्क्षार्थमपि प्रबन्धमध्यवर्ति मुक्तकमित्युच्यत इति यथाक्रमं ध्वन्यालोकस्तल्लोचनग्रन्थश्च ।

२. वसन्ताद्यनेकवर्णनीयोद्देशेनेति खपुस्तके मुद्रितलोचनग्रन्थानुसारी पाठः । वर्णना तु सर्गबन्धे महाकाव्ये जीवातुभूतेति सम्प्रदायविदः । "तथा हि दर्शने स्वच्छे नित्येऽप्यादिकवेर्मुनेः । नोदिता कविता लोके यावज्जाता न वर्णना" इति भट्टतोतः । आदिकवेश्च शैलीमनुसरन्तो महाकाव्यकारा इति सर्वजनसंवेद्यम् ।

---

१. उद्दिश्यते । नानेतिवृत्तिवर्णनात्–क० ।

२. प्रकारवैचित्र्येणानन्त्यनिवृत्तवर्णना परिकथा । अस्यां कामचारः कथामात्रतात्पर्येणात्यन्तरसानभिनिवेशादिति लोचनकारमनुसृत्य श्रीधरः ।

३. "नानारसार्थयुक्तैर्वृत्तनिबन्धैः कृतः संचूर्णपदैः" इति नाट्यशास्त्रम् । नाटकादावप्यसमासैव घटनेति मुनिमतनिष्णाता आनन्दवर्धनाचार्याः ।

अथ नवम उल्लासः

गुणविवेचने कृतेऽलङ्काराः प्राप्तावसरा इति सम्प्रति शब्दालङ्कारानाह—

यदुक्तमन्यथा वाक्यमन्यथाऽन्येन योज्यते ।
श्लेषेण काक्वा वा ज्ञेया सा वक्रोक्तिस्तथा द्विधा ॥७८॥

तथेति श्लेषवक्रोक्तिः काकुवक्रोक्तिश्च । तत्र पदभङ्गश्लेषेण यथा—

नारीणामनुकूलमाचरसि चेज्जानासि कश्चेतनो
वामानां प्रियमाददाति हितकृन्नैवाबलानां भवान् ।
युक्तं किं हितकर्तनं ननु बलाभावप्रसिद्धात्मनः
सामर्थ्यं भवतः पुरन्दरमतच्छेदं विधातुं कुतः ॥

अभङ्गश्लेषेण यथा—

अहो केनेदृशी बुद्धिर्दारुणा तव निर्मिता ।
त्रिगुणा श्रूयते बुद्धिर्न तु दारुमयी क्वचित् ॥

उल्लाससङ्गतिमाह वृत्तिकृद्—गुणेति । विवेचने विशेषलक्षणे । अलङ्कारा इति । गुणसामान्यलक्षणानुषङ्गेण कृतसामान्यलक्षणाः कृतप्रायशब्दार्थालङ्काररूपसामान्यविशेषलक्षणाश्च । करणीयविशेषलक्षणान्तराय प्राप्तावसरा इति । परिशिष्टतया शब्दालङ्कारानिति ।

अन्तरङ्गाश्रिततयाऽलङ्कारेभ्यो विशेषं विवक्षन् सर्वालङ्काराधिष्ठानतया प्रथमं वक्रोक्तिमाह—यदिति । अथ च कारिकाप्रथमार्धेन सामान्यलक्षणश्लेषेण काक्वा वेति विशेषलक्षणं सूच्यते । एवमन्यत्राप्येवंविधे बोध्यम् । अन्यथाऽन्याभिप्रायेणान्यथा योच्यते प्रकारान्तरेण सङ्गंस्यते । नारीणां स्त्रीणामिति केनचिदुक्ते नारीणां शत्रूणामिति कल्पनयाऽन्यदुत्तरमाह—कश्चेतन इति । वामानां प्रतिकूलानामिति विवक्षायामभङ्गेन वनितानामिति कल्पितम् । कृदिति । डुकृञ् करणे, कृती च्छेदन इत्यनयोः क्विपि तुल्यं रूपम् । अबलानां स्त्रीणां दुर्बलानाञ्च ।

काक्वा यथा—

गुरुजनपरतन्त्रतया दूरतरं देशमुद्यतो गन्तुम् ।
अलिकुलकोकिलललिते नैष्यति सखि सुरभिसमयेऽसौ ॥

वर्णसाम्यमनुप्रासः

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनसदृशत्वं वर्णसाम्यम् । रसाद्यनुगतः प्रकृष्टो न्यासोऽनुप्रासः ।

बलं सामर्थ्यं तदभावेन प्रसिद्धात्मा दुर्बलः; बलनामदैत्यनाशेन विख्यातात्मा महेन्द्रश्च । दारुणा क्रूरेति विवक्षिते काष्ठेनेति कल्पयित्वाह—त्रिगुणेति । त्रिगुणोऽत्राशुग्राहित्वरूपप्रज्ञात्वापूर्वोल्लेखशालित्वरूपप्रतिभात्वस्थिरसंस्कारस्वरूपमेधात्वात्मकोऽतिशयः । त्रिगुणा सात्त्विकी राजसी तामसीत्येके । नैष्यति । निषेधपरं नायिकोक्तौ । सखीप्रतिवचने पुनः 'काक्वा' एष्यतीत्येतत् परम् । अस्याश्च शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दालङ्कारता ।"[1]

सम्प्रत्यावृत्तिनिबन्धेष्वलङ्कारेषु लक्षणीयेषु साङ्गतयाऽन्तरङ्गत्वेन प्रथममनुप्रासमाह—वर्णसाम्यमिति । पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारयोग्यसमानवर्णनिबन्ध इत्यर्थः । तदुक्तम्—"पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता"[2] इति । एकस्य

---

१. सर्वालङ्काराधिष्ठानतयेत्यन्वर्थो हेतुनिर्देशः । यत्तु "वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्" इति कैश्चिदभिहितत्वेन वक्रोक्तेश्चारुत्वातिशयात् स्फुटं शब्दालङ्कारत्वाच्च प्रथमं लक्षणमित्यधुनातनानां विवरणम् , तद्दुःसमर्थसमर्थनमेव । भामहेन निदर्शितायाः कुन्तकेनोज्जीवितायास्तेनैव सर्वालङ्कारजीवातुत्वेन समर्थिताया वक्रोक्तेरत्र प्रकरणे मम्मटेन ग्रहणं न कृतमित्यवधातव्यम् । परन्तु—"वक्रोक्तिरनुप्रासो यमकं श्लेषस्तथा परं चित्रम् । शब्दस्यालङ्काराः श्लेषः" इति रुद्रटमतानुसारिणा ग्रन्थकृता रत्नाकरादिकविसार्थैर्विच्छित्तिमत्त्वेनोद्भाविताया विशिष्टायाः कस्याश्चिदलङ्कृतेः परामर्शः ।

२. "वर्णावृत्तिरनुप्रासः पादेषु च पदेषु च । पूर्वानुभवसंस्कारबोधिनी यद्यदूरता" इत्याचार्यदण्डी । प्राचीनैः कैश्चिदेतल्लक्षणेऽभ्यासावृत्त्यादिपदानि प्रयुक्तानि ।

छेकवृत्तिगतो द्विधा ।

छेका विदग्धाः । वृत्तिर्नियतवर्णगतो रसविषयो व्यापारः । गत इति
छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्च । किं तयोः स्वरूपमित्याह—

द्वयोस्त्रिचतुरादीनाञ्च साम्यादनुप्रासो भवति । समानवर्णविन्यासः साम्यं
सारूप्यम्, कण्ठताल्वाद्येकस्थानीयमपि यकारजकारादीनां साम्यं श्रुत्यनुप्रासाख्य-
मित्यन्ये । साम्यमेव वर्णानामतिशयलेशाधानबोधास्वादोत्कर्षकमित्यलङ्कृतिपदास्पद-
तामापद्यते । यमकेऽतिव्याप्तिं निरस्यति—स्वरेति । अपिना स्वरसादृश्यस्य क्वचित्
सम्भविनोऽपि प्रयोजकता[1] निरस्यते । न चैवं यमके, तस्य स्वरव्यञ्जनसमुदायशरीर-
त्वात् । अनुप्रास इति लक्ष्यपदस्य प्रत्येकमवयवाप्रवृत्त्या निर्वक्ति—रसाद्यनुगत इति ।
अन्विति भागनिरुक्तिः, रसाद्यनुगतः रसाविष्टस्य कवेः पृथक्प्रयत्नमन्तरेणैव सुसन्नि-
वेशः सहृदयहृदयतन्मयीभावप्रकर्षेणास्वादाङ्कुरोत्कर्षकत्वञ्च प्रशब्दनिरुक्तिः । प्रकृष्ट
इति । प्रकर्षश्च पूर्वापरवर्णैकजातीयतया भावकहृदयावर्जकत्वम् । 'आस' इत्यस्य
न्यास इति वर्णवचनान्तरापेक्षया शिष्टो विन्यास इत्यर्थः । सामान्यतो लक्षितमनुप्रासं
विभजते—छेकेति । नियतेति । मधुरादिरसानुगुण्यनियतमसृणवर्णादिवर्णगतो
व्यापारो बोधनाख्यः । वर्तन्ते प्रवर्तन्ते रसोत्कर्षेण वर्णा अनयेति व्युत्पत्त्या वृत्तिः,
तदुपोद्बलकतया तदाश्रयानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासः । एवं छेकैः प्रचुरप्रयोज्यतया तदाश्रित-
च्छेकानुप्रासः । गत इति कारिकापदं स्वाश्रयेणोपलक्षितनामकत्वप्रतिपत्तिपर-
मित्याह—छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति ।

एवं विभागसूत्रं व्याख्याय लक्षणसूत्रावतरणिकामाह वृत्तिकृत्—किं तयोरिति ।
स्वरूपं लक्षणम् ।

मम्मटेन तु भामहोद्भटादिमतमनुसरता भङ्ग्यन्तरेण साम्यपदं लक्षणे निवेशितम् । दण्डिमतानुमतं स्वजातीयनैरन्तर्यं केवलं न घटकम्, परं तदनुकूलं व्यपेतमपीत्याकूतम् ।

१. अतथात्वे खरतरशरेत्युदाहरणेऽनुप्रासप्रसङ्गः । वर्णपदेन छन्दःशास्त्रे स्वरस्यैव प्रयोजकता स्वीकृता । सा पुनर्व्यञ्जनाश्रयिणी, स्वरव्यतिरेकेण

सोऽनेकस्य सकृत्पूर्वः

अनेकस्यार्थाद् व्यञ्जनस्य सकृदेकवारं सादृश्यं छेकानुप्रासः ।
उदाहरणम्—

ततोऽरुणपरिस्पन्दमन्दीकृतवपुः शशी ।
दध्रे कामपरिक्षामकामिनीगण्डपाण्डुताम् ॥

एकस्याप्यसकृत्परः ॥७६॥

एकस्य, अपिशब्दादनेकस्य, व्यञ्जनस्य द्विर्बहुकृत्वो वा सादृश्यं
वृत्त्यनुप्रासः । तत्र—

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते ।
ओजःप्रकाशकैस्तैस्तु परुषा

अर्थादिति । व्यञ्जनसाम्यस्यानुप्रासतया ध्रौव्यात्[1] । अनेकस्येति । अनेनाकाङ्क्षित-
मंशं वर्णसाम्यमित्यनुकृष्य पूरणीयमित्यभिप्रेत्याह—सादृश्यमिति । एवमुत्तरसूत्रेऽपि
योज्यम् । तत इति । अत्र 'न्द न्दी ण्ड ण्डु' इत्यनेकव्यञ्जनस्यैकवारसादृश्यनिबन्धः ।
द्विरिति । ध्रुवीकृतस्यैकस्यानेकस्य वा व्यञ्जनस्य ततोऽन्याभ्यां द्वाभ्यामेकाभ्या-
मनेकाभ्याञ्चेत्यर्थः । एवं बहुकृत्व[2] इत्यपि व्याख्येयम् । उपलक्षणं चैतत् । तेनैक-
व्यञ्जनस्यैकधा सादृश्येऽपि ज्ञेयम् । वृत्तीनामनुप्रासविशेषलक्षणावतारस्तत्रेति ।
तत्रेति वृत्त्यनुप्रासे । नागरिकया मसृणपथ्यरचनयोपनीतोपनागरिका, परुषवर्णा-

---

व्यञ्जनस्योच्चारणासामर्थ्यात् । अत्र पुनर्वर्णपदेन मुख्यत्वे व्यञ्जनघटकत्वमेव गृहीतम् । वर्णस्यैव साम्यं न पुनर्वर्णघटिताया स्वरव्यञ्जनसंहतेरिति यमकाद् व्यावृत्तिः । अतिप्राचीनैः "शब्दाभ्यासस्तु यमकम्" इति निर्दिशद्भिरनुप्रासो न पृथग् भणितः । तत्र शब्दपदेन वर्णाः पदं तदेकदेशश्चेति सर्वमायाति ।

१. अनुप्रासहृदयध्रौव्यात्–क० ।

२. एवं बहुत्वमिति कपुस्तकेऽशुद्धः पाठः ।

उभयत्रापि प्रागुदाहृतम्।

कोमला परैः ॥८०॥

परैः शेषैः। तामेव केचिद् ग्राम्येति वदन्ति। उदाहरणम्—

अपसारय घनसारं कुरु हारं दूर एव किं कमलैः।
अलमलमालि मृणालैरिति वदति दिवानिशं बाला ॥

केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः।

एता एव तिस्रो वृत्तयो वामनादीनां मते वैदर्भी-गौडी-पाञ्चाल्याख्या रीतयो मताः।

शाब्दस्तु लाटानुप्रासो भेदे तात्पर्यमात्रतः ॥ ८१ ॥

पौनरुक्त्या द्विर्निरुक्तिभेदः। शब्दगतोऽनुप्रासः शब्दार्थयोरभेदेऽप्यन्वयमात्रभेदाल्लाटजनवल्लभत्वाच्च लाटानुप्रासः। एष पदानुप्रास इत्यन्ये[1]।

वयवा परुषा। प्रागिति। अनङ्गरङ्गेति मूर्ध्नामुद्वृत्तकृत्तेत्यादि च। कोमलाऽनत्यन्तपरुषवर्णावयवा। शेषैरुपनागरिकापरुषयोरनुपयुक्तैः प्रसादानुगुणैः। ग्राम्येति। अत्यन्तकान्तिराहित्येन ग्राम्यनारीसाम्यात्। एता एवेति। तास्वासां प्रायिकत्वात्। तासाञ्च शब्दविन्यासापृथग्रूपत्वाद् विन्यासमात्रे च नातिशयिनि विलक्षणनामायोगात्। रीतिर्मार्गः[2]। रीङ् गतावित्यतो रीयतेऽनयेति व्युत्पत्त्या। वैदर्भीत्यादिनामविशेषस्तु तद्देश्येषु कविषु प्रायेणोपलम्भात्। प्रसादव्यञ्जककोमलप्रायवर्णमयी वैदर्भी, ओजोव्यञ्जकपरुषप्रायवर्णमयी गौडी, माधुर्यव्यञ्जकमसृणप्रायवर्णमयी पाञ्चाली।

एवमर्थानुसन्धानविरहिवर्णमात्रवृत्तिरूपमनुप्रासं लक्षयित्वा शब्दार्थावृत्तिशरीरं लाटानुप्रासमाह—शाब्दस्त्विति। शब्द्यते सूच्यतेऽनेनेति शब्दः प्रातिपदिकादिः, तदाश्रितः शाब्दः। 'तुः' पूर्वतो व्यतिरेकसूचकः। पौनरुक्त्या द्विर्निरुक्तिभेद इति।

---

१. अन्ये वामनादयः प्राचीनाः।

२. "वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग इति स्मृतः। रीङ् गताविति धातोः स्याद् व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥" इति सरस्वतीकण्ठाभरणकारः। मार्ग इति विवरणादस्योपयोगश्च टीकाकृता सूचितः।

पदानां सः

स इति लाटानुप्रासः। उदाहरणम्—

यस्य न सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य।
यस्य च सविधे दयिता दवदहनस्तुहिनदीधितिस्तस्य ॥

पदस्यापि

अपिशब्देन स इति समुच्चीयते। उदाहरणम्—

वदनं वरवर्णिन्यास्तस्याः सत्यं सुधाकरः।
सुधाकरः क्व नु पुनः कलङ्कविकलो भवेत् ॥

वृत्तावन्यत्र तत्र वा।

नाम्नः स वृत्त्यवृत्त्योश्च

एकस्मिन् समासे, भिन्ने वा समासे, समासासमासयोर्वा नाम्नः प्रातिपदिकस्य न तु पदस्य सारूप्यम्। उदाहरणम्—

तात्पर्यपदविवृतिः। अन्वयेति। वाक्यार्थानुसन्धाने विशेषप्रतीतिर्न तु पदार्थमात्रानुसन्धान इत्यर्थः[1]। तद्भेदं तल्लक्षणम्। पदानामिति सुप्तिङन्तसमुदायस्येति। यस्येति। अत्राद्येऽर्धे 'तुहिनदीधितिपदम्' अनूद्यार्थम्। [2]द्वितीये तु विधेयार्थम्। स इति। [3]एकार्थसम्बन्धिनोरसमुच्चेयता। वदनमिति। अत्र चन्द्रवाचिनः सुधाकरपदस्य पूर्वार्धे विधेयार्थतोत्तरे त्वनूद्यार्थता। विकलो हीनः। स लाटानुप्रासः।

---

१. "अर्थापेक्षया शब्दस्याप्रतीतावन्तरङ्गत्वेऽपि प्रथममर्थगतधर्मनिर्देशश्चिरन्तनप्रसिद्ध्या पुनरुक्तवदाभासस्य पूर्वलक्षणार्थम्" इत्यलङ्कारसर्वस्वे प्रकृतम्। अत्र तु पुनरुक्तवदाभासस्योल्लेखेऽपि न त्वाद्यालङ्कारत्वेन तन्निर्देशे तस्योभयालङ्कारत्वेन ग्रन्थसङ्गतिः शब्दार्थालङ्कारयोः सेतुतया च स्थितिरेव हेतुः।

२. 'द्वितीये तु विधेयार्थम्' इत्यंशो गलितः खपुस्तके।

३. एकार्थसम्बन्धिनोरेव समुच्चेयत्वादत्—ख०।

सितकरकररुचिरविभा विभाकराकार धरणिधव[1] कीर्तिः ।
पौरुषकमला कमला साऽपि तवैवास्ति नान्यस्य ॥

तदेवं पञ्चधा मतः ॥ ८२ ॥

अर्थे सत्यर्थभिन्नानां वर्णानां सा पुनःश्रुतिः ।

यमकम्

'समरसमरसोऽयम्' इत्यादावेकेषामर्थवत्त्वेऽन्येषामनर्थकत्वे भिन्ना-

अवृत्तिः समासाभावः । सितेति । अत्र करेति प्रातिपदिकवृत्तिरेकत्र समासे, विभेत्यस्य भिन्ने[1] कमलेत्यस्य समासपदभावयोः ।

उपसंहारसूत्रम्—तदेवमिति । पञ्चधेति । पदानां पदस्य चेति द्वौ प्रातिपदिकस्य भेदत्रयमिति । अत्र च पदादिमध्यान्तादिगततया भेदान्तरमपि ज्ञेयम् । पादानुप्रासः पादयमकवदिति वचनात्[2] । अयं [3]चान्यैरुभयालङ्कारतयोक्तोऽपि शब्दविशेषान्वयव्यतिरेकानुविधायितया शब्दालङ्कारमध्ये लक्षितः ।

वर्णानामिति बहुवचनमविवक्षितम्, द्वयोरपि वर्णयोरावृत्तौ यमकाङ्गीकारात् । नानाकारेण कान्तभ्रूराराधितमनोभुवा । "विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं नृणाम्" इत्यादौ स्वरैकव्यञ्जनवृत्तावपि केचिद् यमकमामनन्ति[4] । अर्थद्वारा भिन्ना अर्थभिन्नाः, भिन्नार्था इत्यर्थः । एतच्चाव्यापकमित्याशङ्क्य कारिकाप्रतीकान्तरयोजनेनाह वृत्तिकृत्—समरेति । समरसो भयोद्वेगादिराहित्येनाप्रतिहतोत्साहः । अनर्थकत्वं

१. धरणीधर—ख० । स च प्राचीनतमका० प्र०मातृकायां धवेति पाठदर्शनादनुपादेयः ।

२. एवं भट्टवामनः का०अ०सू० वृत्तौ । पादा एकस्यैव च पादस्यादिमध्यान्तभागा अनेकस्य पादस्य त एव यमकमिति वृत्तिः । उदाहरणानि च लक्षणोचितानि तत्र निवेशितानि ।

३. अन्यैरलङ्कारसर्वस्वकृदादिभिः ।

४. पादाः पादस्यैकस्येत्यादयोऽनेके भेदास्तैरत्र दर्शिताः । तत्राक्षरयमकमेकाक्षरमनेकाक्षरञ्च । विविनानेत्यादि हरिप्रबोधकाव्यपद्यमाद्यस्योदाहरणम् ।

र्थानामिति न युज्यते वक्तुमित्यर्थे सतीत्युक्तम् । सेति सरोरस इत्यादिवैलक्षण्येन तेनैव क्रमेण स्थिता ।

पादतद्भागवृत्ति तद् यात्यनेकताम् ॥ ८३ ॥

प्रथमो द्वितीयादौ, द्वितीयस्तृतीयादौ, तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमस्त्रिष्वपीति सप्त । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे, प्रथमश्चतुर्थे द्वितीयस्तृतीये इति द्वे । तदेवं पादजं नवभेदम् ।

अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति द्वे ।

शमरतेऽमरतेजसीत्यादौ[1] । द्वयोरप्यनर्थकत्वे त्विति शेषः । एतच्च यथायोगं वक्ष्यमाणप्रकारसम्पृक्तसार्थकानर्थकोभयरूपभेदत्रयसूत्रणपरं द्रष्टव्यम् । तेनैव क्रमेण स्वरादिविपर्यासरहितेन । यथोक्तम्—"स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकम्" [2]इति । पूर्वानुपूर्व्या वर्णावृत्तिस्थानविशेषेषु यम्यत इति यमकमन्वर्थनामकथनम् । तद् यमकं पादतद्भागवृत्ति सत् प्रकारवैचित्र्येणानेकतां बाहुल्यं याति । प्रथमो द्वितीयादाविति । आवर्तत इति शेषः । पादावृत्तौ यदि प्रथमद्वितीययोरैक्यं तदा मुखं नाम, प्रथमस्य तृतीयेनैक्ये सन्दंशः, तुर्येण वृतिर्नाम । द्वितीयस्य तृतीयेन गर्भः, चतुर्थेन सन्दष्टकम्, तृतीयस्य तुर्येण पुच्छम् । प्रथमस्य द्वितीयादिभिरेकत्रैक्ये पङ्क्तिरिति सप्त शुद्धाः । विमिश्रेण तु मुखपुच्छयोगे युग्मकम्, गर्भवृत्तियोगे परिवृत्तिः । प्रथमो द्वितीये तृतीयश्चतुर्थे इत्यत्रेतिशब्दः प्रकारसूचकः । एवमुत्तरत्रापि पादजं पादावृत्तिरूपम् ।

पादतद्भागेति कारिकाप्रतीकेन पादद्विपदावृत्तिश्चतुर्णामेव पादानामावृत्तिरूपगृहीतेत्याह—अर्धावृत्तिः श्लोकावृत्तिश्चेति । यथायथं समुद्गकमहायमकनामके ।

१. रघौ (८।४) । ध्वन्यात्मभूते काव्ये यमकनियन्त्रणे ध्वन्यालोककृतामरुचिरेव बीजम् । भूम्नैषां प्रयोगो दोषावह इति च तदनुसारिणामाकूतम् । परन्तु सर्गबन्धादौ कविसमयवदस्य सम्प्रदायमर्यादा ।

२. एवमलङ्कारसर्वस्वे लक्षणम् । अत्रैतदुपधाय यमकभेदप्रदर्शने शैली रुद्रटेनैव सम्यक् प्रकटितेति तद्ग्रन्थ एव टीकाकृद्भिरनुसृतः ।

द्विधा विभक्ते पादे प्रथमादिपादादिभागः पूर्ववद् द्वितीयादिपादादिविभागेषु, अन्तभागोऽन्तभागेष्विति विंशतिर्भेदाः। श्लोकान्तरेषु हि नासौ भागावृत्तिः। त्रिखण्डे त्रिंशत्, चतुःखण्डे-चत्वारिंशत्।

प्रथमपादादिगतान्त्यार्धादिभागो द्वितीयपादादिगते आद्यार्धादि भागे यम्यते—इत्याद्यन्वर्थताऽनुसरणेनानेकभेदम्। अन्तादिकमाद्यन्तिकं तत्समुच्चयः। मध्यमादिकमादिमध्यमन्त्यमध्यं मध्यान्तिकम्। तेषां

पादभागवृत्तिप्रकारानाह—द्विधेति। प्रथमादीनां पादानामादिभागः। पूर्ववत् पादावृत्तिवत्। द्वितीयादीनां पादानामादिभागेषु वर्तत इति दशैव, प्रथमादीनामन्तभागो द्वितीयादीनामन्तभागेष्वित्यपि दश, तेन विंशतिः। ननु पूर्ववद्भेदगणने प्रत्येकमेकादशतया तयोर्द्वाविंशतिर्न विंशतिरित्याह—श्लोकान्तरेष्विति। श्लोकावृत्तिवत् श्लोकान्तरे पादाद्यन्तविभागावृत्तिर्न पेशलेति शिष्टैराम्नातेत्यर्थः। पादे त्रिखण्डे कृते पूर्ववन्मध्यभागावृत्तिप्रकारदशकानुप्रवेशात्त्रिंशत्। पादे चतुःखण्डे कृते चत्वारिंशत्। पञ्चादिखण्डकल्पना त्वनुष्टुभादिपादे न सम्भवतीत्यसार्वत्रिकतया नाद्रियते। एवं गद्येऽपि यथायोगं भागकल्पनया प्रकारताऽन्वयः[1]। प्रथमादिपादानामर्धरूपेऽर्धस्य वा भागः, द्वितीयादीनां पादानामित्यादावर्धरूपार्धस्य विभागे यम्यते नियम्यत इत्यादीनां प्रकाराणामन्वर्थताऽनुसारेण नामविशेषनिवेशनायां प्रभूततमप्रकारं यमकम्। तेष्वेवान्वर्थनामकप्रकारेषु किञ्चिदाह—अन्तादिकमिति। प्रथमादिपादानामन्तभागस्य द्वितीयादिपादानामन्तादिभागेष्वावृत्तावन्तादिकम्, द्वितीयादिपादानामादिभागस्य तुर्यादिपादान्तभागेष्वावृत्तावाद्यन्तिकम्। द्वयोरप्यनयोरेकत्र मिश्रणे समुच्चयः। एवं प्रथमादिपादमध्यभागस्य

1. **"प्रायश्छन्दांसि विषयोऽस्य" इति रुद्रटमन्तव्यात् प्रायोग्रहणाद् गद्यमपि क्वापीति तट्टीकाकृतां निर्देशाच्च। कथाख्यायिकाचम्पूप्रभृतिष्वस्य प्रचुरतराः प्रयोगाः।**

समुच्चयः। तथा तस्मिन्नेव पादे आद्यादिभागानां मध्यादिभागेषु, अनियते च स्थाने आवृत्तिरिति प्रभूततमभेदम्।

तदेतत् काव्यान्तर्गडुभूतमिति नास्य भेदलक्षणं कृतम्। दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सन्नारीभरणोमायमाराध्य विधुशेखरम्।
सन्नारीभरणोऽमायस्ततस्त्वं पृथिवीं जय॥

द्वितीयादिपादादिभागयमने मध्यादिकम्। तथा प्रथमादिपादान्तभागस्य द्वितीयादिपादमध्यभागावृत्तावन्तमध्यकम्। प्रथमादिपादमध्यभागस्य तु द्वितीयादिपादादिभागावृत्तौ मध्यादिकम्। अत्र च द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा मिश्रणे समुच्चय इत्याह—तेषामिति। एकस्यैव पादस्यादिभागो मध्यभागे, मध्यभागोऽन्तभागे, एवमित्यादावावर्तत इत्याह—तस्मिन्नेवेत्यादि भागेष्वित्यन्तम्। एते च भागकल्पनया स्थाननियमेनावृत्तिप्रकाराः। क्वचित्तु स्थानानियमेनावृत्तिर्यथा "सुवदनावदनासवसम्भृतादरसंहत" इत्यादि। अत्र हि प्रथमाकारायमनेन प्रथमादिभागायमनमित्यादिदर्शनादस्यानन्त्यमित्याह—अनियते च स्थाने आवृत्तिरिति[1]।

प्रभूततमभेदमिति। ननु तेषां भेदानां किमिति विशेषणलक्षणानि न कृतानीत्याह-तदेतदिति। अन्तर्गडुभूतमस्य प्रायः रसानुपकारकतया वास्तवकाव्याङ्गताविरहात्, किन्तर्हि गड्डुरिकाप्रवाहपतितैर्महाकविभिरपि सर्गबन्धादिषूपनिबन्धाल्लेशतो दर्शितमिति भावः[2]। दिङ्मात्रमित्यसारविस्तरभीत्येत्यर्थः। मुखाख्यं यमकं युग्मकोदाहृत्योदाहृतं भविष्यतीति सन्दंशमुदाहरति—सन्नारीति। एवमन्यत्रापि वृत्तिकृदभि-

1. **"यमकानां गतिरेषा देशावयवावपेक्षमाणानाम्। अनियतदेशावयवं त्वरमसंख्यं सदेवास्ति॥" इत्याह रुद्रटः। देश आदिमध्यान्तलक्षणः। अवयवोऽर्धत्रिभागादिरिति तट्टीकाकृच्च।**
2. **तथा च रुद्रटः—"इति यमकमशेषं सम्यगालोचयद्भिः सुकविभिरभियुक्तैर्वस्तुचौचित्यविद्भिः" इत्यादि। भामहश्च "प्रतीतशब्दमोजस्वि सुश्लिष्टपदसन्धि च। प्रसादि स्वभिधानं च यमकं कृतिनां मतम्॥" इत्याह।**

विनाऽयमेनो नयताऽसुखादिना विना यमेनोनयता सुखादिना ।
महाजनोऽदीयत मानसादरं महाजनोदी यतमानसादरम् ॥
स त्वारम्भरतोऽवश्यमबलं विततारवम् ।
सर्वदा रणमानैषीदवानलसमस्थितः ॥
सत्वारम्भरतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् ।
सर्वदारणमानैषी दवानलसमस्थितः ॥

प्राय उन्नेयः । सतीर्नारी बिभर्ति या तामुमां याति गच्छति यं तं विधुशेखरमाराध्य पृथिवीं जय । सन्ना अवसादं गता अरीणामिभा यत्र.तथाविधो रणो यस्येति विग्रहः । तृतीये पादेऽमायो मायाशून्यः । युग्मकं यथा.विनेति । एनोऽपराधं नयता स्वस्थानं गमयता विना विहगपुरुषो यमेन मानसाच्चित्तादरं द्रुतमदीयताखण्ड्यत । असुखादिना प्राणभक्षकेनोनयता हानिं कुर्वता सुखादिना सुखं भक्षयता च्छेदयता । महाजनो महात्मेति विनेत्यस्य विशेषणम् । महानुत्सवानजन्ति क्षिपन्ति ये दुर्जनास्तन्नोदनशीलः । यत्नवतां यतमानानां सादमवसादं राति ददातीति यथा 'अदीयत' क्रियाविशेषणम् ।

महायमकं[1] यथा—सत्त्वेति । स तु महात्मा, आरमरिसमूहम्, भरतो भरादवश्यमनायत्तमबलं दुर्बलं विततारवं दीर्घाक्रान्तं सर्वदा सर्वकालं रणं संग्राममनैषीत् प्रापयामास[2] । अलसं कर्तव्यतामूढमवानवगच्छन् अपि तु त्वरितं गच्छन् । अस्थीनि तस्यति तक्ष्णोतीत्यस्थितः "अत्वसन्तस्य चाधातोः सौ' इति निषेधाद्दीर्घाभावः[3] । अवश्यं नियतं सत्त्वं बलं तस्यारम्भे रतः, अवलम्बितमाश्रितं तारवं तरुवनं [4]येनेत्या-

१. एतच्च रुद्रटसम्मतलक्षणोदाहरणोपन्यासेन दर्शितं मूलकृता । भट्टिकृतनिदर्शनेषु (१०मे सर्गे) अस्य तु संज्ञाऽन्तरमुपलभ्यते ।

२. आनाययामास—ख० । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयं प्रयोगः ।

३. एवं कातन्त्रे सूत्रम्—(शब्द ६७ सू) पाणिनिसूत्रन्तु 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति ।

४. 'तरुव[दवनम]नम्' इति पाठः स्यात् । तरुसमूह इति ख०पाठस्तु भिन्नकल्पः ।

अनन्तमहिमव्याप्तविश्वां वेधा न वेद याम् ।
या च मातेव भजते प्रणते मानवे दयाम् ॥
यदानतोऽयदानतो नयात्ययं न यात्ययम् ।
शिवेहितां शिवे हितां स्मरामितां स्मरामि ताम् ॥
सरस्वति प्रसादं मे स्थितिं चित्तसरस्वति ।
सर स्वति कुरु क्षेत्र-कुरुक्षेत्र-सरस्वति ॥
ससार साकं दर्पेण कन्दर्पेण स-सारसा ।
शरन्नवाना बिभ्राणा नाविभ्राणा शरन्नवा ॥

रमित्यस्य विशेषणम् । सर्वेषां दारणो यो मानश्चित्तोन्नतिस्तदेषणशीलो दवानलेन शत्रुभिर्दुःसहतया समं स्थितं स्थितिर्यस्य ।

पादार्धावृत्तिप्रकारास्तु केचन पादावृत्त्युदाहृत्यैव गतार्थप्राया इति पादान्त्यार्धवृत्तिसन्दष्टकं वैशद्यार्थमुदाहरति—अनन्तेति । यां देवीं वेधाः प्रजापतिर्न वेद तत्त्वतो न वेत्ति, या च प्रणते मानवे मातेव दयां भजते । आद्यन्तं यमकमप्येवं यथा यदानत इति । यस्यामानतः प्रणतोऽयस्य शुभावहविधेर्दानाद् न यात्ययं नीतिविप्लवं न याति न गच्छत्ययं लोकः शिवमीहितं यस्यास्तां शिवे भगवति हितामनुकूलां स्मरेण कामेनामितामपरिच्छिन्नां स्मरामि चिन्तयामि[1] । अन्तादिकमुक्तम्[2] । आद्यन्तिकं व्यपेतं यथा ससार जगाम साकं सह दर्पेण सारसैः पक्षिभिर्युक्ता शरं काण्डं बिभ्राणा पुष्टिं पाकलक्षणां नयन्ती । नवाना[3] नवान्यनांसि शकटानि यस्याः । शरद् नवा नूतना । न विद्यते वीणां पक्षिणां भ्राणः शब्दो यत्र तथाभूता[4] ।

१. ध्यायामि—ख० ।

२. एषां विस्तरो रुद्रटग्रन्थे एव लभ्यते । प्रथमार्धे सरस्वतीत्यादौ सरस्वतीत्यन्ते च । द्वितीयार्धे सरस्वति सरस्वतीत्याद्यन्तिकं कुरुक्षेत्रकुरुक्षेत्रेत्यन्तादिकम् ।

३. अत्र 'नवानाः' इति विसर्गान्तपदम्, सन्धिप्रक्रियायामीदृग् रूपम् ।

४. अपि तु पक्षिरुतयुतेति शेषः ।

मधुपराजि-पराजित-मानिनीजनमनःसुमनःसुरभि श्रियम् ।
अभृत वारितवारिजविप्लवं स्फुटितताम्रतताम्रवणं जगत् ॥

एवं वैचित्र्यसहस्रैः स्थितमन्यदुन्नेयम् ।

उक्तरूपभागानियमेन पादगमेकपादगतमध्ययमकं यथा—मधुपेति । मधुपराज्या भ्रमरश्रेण्या पराजितां निर्मानीकृताम् । मानिनीजनमनोभिस्तासां सुमनसां कुसुमानां सुरभिश्रियं सौगन्ध्यलक्ष्मीं[1] जगदभृत । वारितपङ्कजोपप्लवं स्फुटितानि विकसितानि ताम्राण्यालोहितानि ततानि विस्तीर्णान्याम्रवणानि यत्र । एवमिति । उक्तदिशा वर्णयमकान्तरं पादयमकञ्च "तन्वां तन्वां न सम्माति तस्याः लावण्यसञ्चयः"[2] इत्यादि स्थितमाकरेषु प्रसिद्धम् ।

---

१. एवमपि प्राचीनतमस्य टीकाकृतो रुचकस्य व्याख्यासरणिमनुसृत्य श्रीधर-सोमेश्वरादयः । वस्तुतस्तु प्रकृत उदाहरणे "नवपलाशपलाशवनं पुरः" इत्यादि "स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः" इति माघपद्य इवात्र हरिविजयपद्ये प्रस्तुते वसन्तवर्णने सुरभेर्वसन्तस्य शोभामिति मनोज्ञतरं व्याख्यानम् ।

२. तन्वां श्लक्ष्णायां तन्वां कामाकृताविति यमकप्रयोजकं भिन्नार्थत्वम् । टीकाकृता परामृष्टा आकरग्रन्था भामहादिरुद्रटान्तकाश्मीरकसम्प्रदायलक्षण-मनुसृत्य विभागे भेदमामनन्ति । यथाऽलङ्कारसर्वस्वोपरि विमर्शिनीकृता-मुद्धृतौ "यदुक्तं पदमनेकार्थमक्षरं चावृत्तं स्थानविषये यमकम्" इत्याकारा-याम् । इदं च स्थाननियममन्तरेण न भवतीति सम्प्रदायविदां सिद्धान्तः । अतः स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यस्य स्थाननियमाभावात् प्रवर्तितास्ते यमकाभासा एव । ते तु वृत्त्यनुप्रास एवान्तर्भाव्या इति विमर्शिनीकृदाशयः । तत्र प्रथमप्रकारस्य भेदलक्षिते श्लोक इति ध्येयम् । वर्णानुप्रासालोचनानन्तरं पदानुप्रासाश्चन्द्रालोककृदाद्यनेकैर्लक्षिताः । परं पदयमकस्य न तैः पृथक् सत्ता प्रत्यभिज्ञाता, तैः स्तबकसंघातातिदिशा वर्णोपादान एव निहितो यत्नः ।

वाच्यभेदेन भिन्ना यद् युगपद्भाषणस्पृशः ।
श्लिष्यन्ति शब्दाः श्लेषोऽसावक्षरादिभिरष्टधा ॥ ८४ ॥

'अर्थभेदेन शब्दभेदः' इति दर्शने 'काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते' इति च नये वाच्यभेदेन भिन्ना अपि शब्दा यद् युगपदुच्चारणेन श्लिष्यन्ति

वाच्यभेदेनेति । "वसुधामहित सुराजित नीरागमना भवांश्च वर्षाश्च । अवचित-वराहवपुषस्तव च हरेश्चोपमा घटते ॥" इत्यादावेकशब्दाश्रितनानाविषयाभिधावादे द्वयोरप्यभिधयोः स्वसामग्रीसाचिव्येन क्रमश उज्जीवनमित्येके । शब्दभेदमाश्रित्य तन्त्रेणोच्चारितयोः शब्दयोः क्रमेण स्वार्थबोधनमित्यपरे । तत्राद्ये शब्दान्वयव्यति-रेकानुविधायितया ध्वनिविषयपरिहारेणार्थद्वयप्रतिपत्तौ शब्दश्लेषः, अन्यथा त्वर्थ-श्लेषः । द्वितीये तु यत्र शब्दपरिवृत्तिसहिष्णुता तत्रार्थश्लेषः । तत्राद्ये प्रथमं निरुद्धाया द्वितीयाभिधायाः पुनरुत्थानाभावेन "जनस्थाने भ्रान्तम्" इत्यादाविवात्रापि द्वितीयार्थे व्यञ्जनं व्यापारः । द्वितीये तु पक्षे भिन्नयोः शब्दयोः कथमेकदा निष्पत्तिः ? उभयार्थ-प्रतिपादनसमीहया वक्तुः प्रवृत्तत्वादिति चेत्तर्हि घटसहस्रं चिकीर्षुः कुलाल एकदा सर्वं कर्तुं शक्नुयात् । यदाहुरत्रभवन्त उद्द्योतकराचार्याः—क्रमवृत्तित्वाद् वाच[1] इति । प्रतिप्रसवपक्षस्तु पूर्वमेव दूषितः । तस्माद् घटपटादिशब्दवद्भिन्ना एव सभङ्गाभङ्ग-रूपाः समानश्रुतयः शब्दा अनेकार्थप्रतिपादकानेकप्रयत्नोच्चार्या इति प्रकरणादिवशेन प्रथमप्रत्येयार्थवाचकस्यैव शब्दस्यार्थान्तरे शक्त्यन्तरमङ्गीकार्यम् । प्रकरणाद्यभावे तु सन्देहतः । इदमेव काव्यप्रस्थाने स्वरभेदादेः शब्दभेदकत्वानङ्गीकृतितात्पर्यम्, अन्यथा साऽपि निर्मूला स्यात् । एवमेव वक्ष्यमाणेषु सर्वेषु श्लेषोदाहरणेष्वपि । ग्रन्थकारस्तु प्राचीनप्रसिद्धिव्यामोहेन तन्त्रोच्चारणमङ्गीकृतवान्, अन्यथा 'भद्रात्मनः' इत्यादौ 'जले स्थले चान्तरिक्षे' इत्यादाविव 'न स्यादपि भूः' इति सम्प्रदायः ।

---

१. "आप्तोपदेशः शब्दः" इति सूत्रकृतां ग्रन्थक्रममादाय भाष्यकृता वात्स्यायने-नोट्टङ्कितमन्तव्यमनुगृह्णन्तो वार्त्तिककारा उद्द्योतकराचार्याः "न्यायप्राप्तं क्रमाभिधानं क्रमवृत्तित्वाद्वाचः" इत्येवमाहुः । अत्र चण्डीदासटीकामातृकायां "क्रमवृत्तिस्वाद्वाचः" इति पाठ उपलभ्यते ।

भिन्नं स्वरूपमपह्नुवते स श्लेषः। स च वर्ण-पद-लिङ्ग-भाषा-प्रकृति-प्रत्यय-विभक्ति-वचनानां भेदादष्टधा।

दर्शन इत्यनन्तरं प्रामाणिक इति शेषः। एकशब्ददर्शने हि शब्दश्लेष इत्यभिधानमनर्थप्रायं स्यात्। भिन्नशब्दयोरेव हि श्लेषः संयोगः प्रसिद्धः। ननु त्रिधा शब्दा भिद्यन्ते—स्वरूपतः स्वरतोऽर्थतश्च। ततश्च भङ्गश्लेषादौ स्वरभेदात् कथमैक्यमित्याह—काव्येति। स्वरः श्लिष्टशब्दभेदनिश्चयप्रत्यायको नाङ्गीक्रियते, व्यञ्जनामार्गालोचनदशायाम्, अन्यथाऽर्थान्तरप्रत्ययाभावप्रसङ्गादित्यर्थः। नय इति नीयते यथाकथञ्चन व्यामृष्यानेनेति नयः प्राचीनमार्गः[1]। भिन्ना निश्चितभेदाः। अक्षरशब्दार्थं वर्णेत्यनेनादिशब्दार्थञ्च पदेत्यादिना व्याचष्टे—स चेति। प्रत्ययग्रहणेनैव विभक्तिसंग्रहे गोबलीवर्दन्यायेन पृथगुक्तिः। यद्वा प्रत्ययान्तरसाध्यविच्छित्तिसम्भवादित्येके[2]। तन्न, विभक्तिशब्देनात्र सुप्तिङन्ताभिधानस्यैव स्फोरयिष्यमाणत्वात्।

---

१. प्राचीनयोः—क०। तत्र योगपदेनासार्वत्रिकः स्वीकारः सूचितो यथोद्दिष्टं द्वितीयोल्लासटीकायां टीकाकृता। अत्र द्वितीयोल्लासे टीकाकृतां (७२ पृ०) वेद इवेति वदता बहुलप्रयोगो नास्त्युदात्तादेः काचित्कस्तु विद्यत एवेत्यभिप्रेतमिति मन्तव्यमनुस्मरणीयम्। प्राचीनानां रुचकश्रीधरादीनां पाठमनुसृत्य चण्डीदासो वेद इवेति मूले पठति। दर्पणमाकृतामाक्षेप एतदुपलक्षे लक्षणीयः। अत्र टीकाग्रन्थे यथेतरत्र मम्मटाचार्याणामुद्भटादिप्राचीनमतनियन्त्रितत्वमधिक्षिप्तम्। 'भद्रात्मन' इत्यादौ श्लोके (७२ पृ०) शब्दशक्तिमूलाया व्यञ्जनायाः स्वीकृतिरुद्भटादिप्राचीनमतविरोधिनीति चाक्षेपबीजम्।

२. एतदाक्षेपवचनं "तत्र प्रत्ययग्रहणेनैव लब्धे विभक्तिपदस्य पुनरुपादानं विशेषतरचारुत्वातिशयप्रकाशनार्थम्" इति सान्धिविग्रहिकश्रीधरमन्तव्यं लक्ष्यीकृत्य प्रवृत्तम् (का० प्र० वि० ३०५ पृ०)।

क्रमेणोदाहरणम्—

अलङ्कारः शङ्काकरनरकपालं परिजनो
विशीर्णाङ्गो भृङ्गी वसु च वृष एको बहुवयाः।
अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरो-
र्विधौ वक्रे मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पुनरमी॥
पृथुकार्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्॥
भक्तिप्रह्वविलोकनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पर्धिनी
ध्यानालम्बनतां समाधिनिरतैर्नीते हितप्राप्तये।
लावण्यस्य महानिधी रसिकतां लक्ष्मीदृशोस्तन्वती
युष्माकं कुरुतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः॥

एष वचनश्लेषोऽपि।

महदे सुरसन्धम्मे तमवसमासंगमागमाहरणे।
हरबहु सरणं तं चित्तमोहमवसर उमे सहसा॥

विभक्त्यादिविभागेन वर्णानामेकाकारत्वे वर्णश्लेषः। यथा विधाविति। अत्र हि विधु-विधिशब्दयोरेकदेशयोरिकारोकारयोः सप्तमीविभक्तियोगादौकाररूप एकरूपो विकारः। अस्य च केचित् पदश्लेषान्तर्भावमाहुः, विभक्त्यादिश्लेषाभावादेकवर्णाधीनत्वाच्च। नेति ग्रन्थकृदभिसन्धिः। यत्र पदभङ्गे विभक्तिसमासवैलक्षण्यप्रतीतिः स पदश्लेषः प्रागेव व्याख्यातः। स्त्रीपुंनपुंसकादीनां यत्र दीर्घत्वसमासादिभिरैकरूप्यं स लिङ्गश्लेषः। यथा भक्तीति नीतेहितस्य श्रेयसः प्राप्तये नीता ईहितस्य वाञ्छितस्य प्राप्तये, तनुपक्षे महानिधिरिति विसर्गस्य रसिके रेफे परे लोप उपधादैर्घ्यञ्च। कुरुतामिति परस्मैपदद्विवचनात्मनेपदैकवचनयोरैकरूप्यम्। एवं प्रणयिनी इत्यादावपि स्त्रीलिङ्गैकवचननपुंसकद्विवचनयोरित्याह—एष इति। एवं भाषाश्लेषाद्याद्युदाहरणेऽपि पदश्लेषादियोगो ज्ञेयः। यत्र सभङ्गाभङ्गरूपेणैकभाषासङ्गतिः स भाषाश्लेषः। तत्राद्यो यथा महेति। महदे उतसवदे सुरसन्धं देवसहितं मे मम तं समासङ्गम् आग्रहम् आगमाहरणे विद्योपादाने, अव रक्ष। उमे गौरि अवसरे

अयं सर्वाणि शास्त्राणि हृदि ज्ञेषु च वक्ष्यति ।
सामर्थ्यकृदमित्राणां मित्राणां च नृपात्मजः ॥
रजनिरमणमौलेः पादपद्मावलोक-
क्षणसमयपराप्तापूर्वसम्पत्सहस्रम् ।
प्रमथनिवहमध्ये जातुचित् त्वत्प्रसादा-
दहमुचितरुचिः स्यान्नन्दिता सा तथा मे ॥

समये बहुसरणं बहुप्रकारं तं चित्तमोहं हृदयतमो हर अपनय । एतच्च संस्कृते । प्राकृते तु मह मम देसु दत्तां रसं रतिं धम्मे धर्मे तमवसं तमोवशाम् आसं आशां गमागमा गमागमात् संसारात् । हर अपनय । बहु प्रकृष्टमास्तरणं शरणं तम्, हर-बहु हरवधु इति वा । चित्तमोहं चित्तमोहः, प्राकृते लिङ्गनियमाभावात् । अवसरउ अपसरतु । मे मम सहसेति । द्वितीयं यथा[१]—"चारुसमीरणरमणे हरिणकलङ्ककिरणा-वली सविलासा । आरब्धराममोहा वेलामूले विभावरी परिहीणा ॥" लेशः शरीरादीनां वेशः, अर्थाभेदेन[२] चात्र भाषाभेदमात्रत्वेन श्लेषत्वमङ्गीक्रियते[३] । यत्र प्रत्ययाद्यभेदेन भिन्नप्रकृतिकानामपि पदानां सारूप्यं स प्रकृतिश्लेषः । यथा अयमिति । अत्र वक्ष्यति धारयिष्यति चेति वहिवचोः, कृदिति कृन्तति करोति चेति कृतिकृञो-श्चैकरूप्यम् । प्रत्ययद्वारा पदसारूप्यं प्रत्ययश्लेषो यथा रजनीति । पादपद्मावलोक एव क्षण उत्सवस्तत्समये पराप्तं प्राप्तमपूर्वमाश्चर्यभूतं सम्पत्सहस्रं सुखबाहुल्यं यत्रेति क्रियाविशेषणम् । विसर्गान्तपाठे तु कर्तृविशेषणम् । प्रमथनिवहमध्ये गण-समूहमध्ये । अत्र स्यात् स्यामिति प्रथमोत्तमपुरुषैकवचनयोः सन्धावेकरूपता । अत्र च प्रत्ययांशगतमेकसन्धावैकरूप्यमिति प्रत्ययश्लेषत्वमित्येके । प्रत्ययकृतं वास्तव-मेकत्वं नास्ति, किन्तर्हि पदसन्धिकृतमिति पदश्लेष इत्यपरे ।

---

१. भट्टिकाव्ये भाषासमसर्गे आदिमः श्लोकोऽयम् । अत्राभङ्गरूपेणैकभाषासङ्गति-मयो भाषाश्लेषः ।

२. 'विलासः शरीरादीनां विशेषः' इति पाठः स्यात् । स तु नोभयोर्मातृकालि-प्योरुपलब्धः । "स्थानासनगमनानां हस्तभ्रूनेत्रकर्मणां चैव । उत्पद्यते विशेषो यः श्लिष्टः स तु विलासः स्यात् ॥" इति मुनिकृतं विलासलक्षणम् ।

३. 'अङ्गीक्रियते' इत्यारभ्य पङ्क्तिदशकपरिमितं वाक्यं क० नास्ति ।

सर्वस्वं हर सर्वस्य त्वं भवच्छेदतत्परः ।
नयोपकारसाम्मुख्यमायासि तनुवर्तनम् ॥

भेदाभावात् प्रकृत्यादेर्भेदोऽपि नवमो भवेत् ।

नवमोऽपीत्यपिर्भिन्नक्रमः । उदाहरणम्—

योऽसकृत्परगोत्राणां पक्षच्छेदक्षणक्षमः ।
शतकोटिदतां बिभ्रद्विबुधेन्द्रः स राजते ॥

एतच्च (एवञ्च) नत्वा (पदा ?) वापोद्वापेनापि पदत्वव्यवस्था न स्यात्, अन्यथा वक्ष्यतीत्यादौ सर्वत्र पदश्लेष एव स्यात् । एतावांस्तु भेदः—क्वचिदेकाकार-मेव पदं भवति, क्वचित्तु पदं कृत्वा पश्चादुपाधियोगेनैकाकारं भवतीति । नन्दि-तेति । तृचि नन्दिनो गणस्य भाव इति तलि चैकरूप्यम् । तत्र च तृचि नन्दकः स्याम् । सा च मे उचिता रुचिस्तथा स्यादिति । क्वचित्तु[१]—अहमुचितरुचिः स्याम् । तथा सा नन्दिता मम स्यादित्यर्थः । सुप्तिङोः सारूप्यं विभक्तिश्लेषो यथा सर्वस्वमिति । हर भगवन् सर्वस्य जनस्य त्वं सर्वस्वं भवस्य संसारस्य च्छेदपरो यतो नयोपकारयोः साम्मुख्यं तनुवर्तनं शरीरवृत्तिम् आयासि आगच्छसीत्येकोऽर्थः । अन्यस्तु त्वं सर्वस्य सर्वस्वं हर नय । छेदस्तत्परो भव । आयासि खेदकारि उपकार-साम्मुख्यं नय विरचय, वर्तनं जीवनं तनु विस्तारय । क्रियासमभिहारे [२]पञ्चमी (लोट्) मध्यमैकता । अत्र प्रकरणादिना नियमाभावान्न शब्दशक्तिमूलध्वनिः ।

भेदाभावादुभयत्र संहतसारूप्यात् । प्रकृत्यादेरित्यादिना प्रकृतवचनादिसंग्रहः । ननु कारिकायां भेद इत्यनन्तरमपि शब्दो न युक्त इत्याह—नवमोऽपीति । पूर्वं समुच्चयेन योजनेति शेषः । नैवं सूत्रे प्रतीतिरित्याह—अपिर्भिन्नक्रमोऽर्थसङ्गत्य-पेक्षया क्रमभेदेन योजनीय इत्यर्थः । परगोत्राणां शत्रुवंश्यानां पक्षच्छेदाय सहाय-नाशाय क्षणेनाविलम्बेन क्षमः । शतानि कोटीश्च ददाति वितरति विबुधेन्द्रो बुद्धि-

---

१. क्वचित् पाठान्तर इति यावद् ।

२. पञ्चमीति लोटः स्थाने कातन्त्रव्याकरणस्य बहुत्रैव टीकाकृद्भिः परामृष्ट-स्यानुमोदिता संज्ञा ।

अत्र प्रकरणादिनियमाभावाद् द्वावप्यर्थौ वाच्यौ।

ननु स्वरितादिगुणभेदाद् भिन्नप्रयत्नोच्चार्याणां तदभाववादभिन्नप्रयत्नोच्चार्याणाञ्च शब्दानां बन्धेऽलङ्कारान्तरप्रतिभोत्पत्तिहेतुः शब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति द्विविधोऽप्यर्थालङ्कारमध्ये परिगणितोऽन्यैरिति कथमयं शब्दाऽलङ्कार उच्यत इति। उच्यते—इह दोषगुणालङ्काराणां

मत्तम इति राजपक्षे। अन्यत्र तु विबुधेन्द्रो देवेन्द्रः शतकोटिना वज्रेण द्यति खण्डयति यः पराणामसाधारणानां गिरीणां पक्षच्छेदक्षणाय पतत्रलवनोत्सवाय। अत्र गोत्रशब्दे लिङ्गभेदेऽपि तत्कृतरूपविपर्यासाभावान्न क्षतिः। ध्वनिरित्याशङ्कां निराचष्टे[1]—अत्रेति।

इह भिन्नप्रयत्नोच्चार्यशब्दश्लेषस्य जतुकाष्ठन्यायेन संयोग इति शब्दश्लिष्टता। अभिन्नप्रयत्नोच्चार्यस्थले त्वेकेनैवोच्चारणेनैकवृन्तगतफलद्वयन्यायेनार्थयोः श्लिष्टः स्यात्। यत्र चार्थानुसन्धानमन्तरेणेदं श्लिष्टवैचित्र्यं नानुसन्धीयत तत्रार्थालङ्कार एवायम्। तस्य च सर्वत्रैवालङ्कारान्तरत्वविच्छित्त्यनुग्राह्यतया निरवकाशत्वादन्यापवादरूपेणानेनैवार्थेनैवंविधस्थले व्यपदेशो ज्यायानिति ये मन्यन्ते तत्पक्षमुपन्यस्यति—नन्विति। स्वरित उदात्तानुदात्तमिश्रणकारः। [गुण इति] वर्णधर्मः स्वरविशेषः। भिन्नेति। स्वराणां विजातीययत्नसाध्यत्वात्। अलङ्कार इत्यादि बहुव्रीहिः[2]। प्रतिभाविच्छित्तिरुत्पत्तिनिर्वाहः।

---

१. नात्र प्रकरणादिकं नियामकम्, येनानेकार्थस्य शब्दस्येत्यादि द्वितीयोल्लासकारिकाया अवसरः स्यात्। अन्यच्च तत्र द्वितीयोऽर्थो व्यङ्ग्यः, अत्र तूभावेव वाच्यौ।

२. अलङ्कारान्तरस्य प्रतिभाविच्छित्तिः सैवोत्पत्तिहेतुनिर्वाहफलरूपा यस्येति श्लेषस्य बहुव्रीहिसमासेन निर्देशश्चण्डीदाससम्मतः। अपरे तु हेतुर्हेतुभूत इति तत्पुरुषमेवाश्रयन्ति।

शब्दार्थगतत्वेन यो विभागः सोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव व्यवतिष्ठते। तथा हि — कष्टत्वादिगाढत्वाद्यनुप्रासादयो व्यर्थत्वादिप्रौढ्याद्युपमादयस्तद्भावतदभावानुविधायित्वादेव शब्दार्थगतत्वेन व्यवस्थाप्यन्ते। "स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता" इत्यभङ्गः,

उच्यत इति। समाधानोपायकम्[1]। कष्टत्वं श्रुतिकटुता, गाढत्वं वर्णदार्ढ्यम्, व्यर्थत्वमपुष्टत्वं पौनरुक्त्यं वा, प्रौढिर्व्याससमासादिरूपा। परवीक्षणे अर्थगुणस्तद्भावः शब्दार्थयोरन्वयस्तदभावस्तयोर्व्यतिरेकः। अनुविधायित्वं तदधीनमन्वयव्यतिरेकित्वम्। न केवलं न तथाभूतस्य हिमवतः सुता स्वयं चैवंविधेति चशब्देन प्राकरणिकसमुच्चयः। भास्वद्भ्यां कान्तिमद्भ्यां कराभ्यां पाणिभ्याम्[2], अस्वापे दुरापे फले लुब्धानामीहितं वाञ्छितमिति गौरीपक्षे। सन्ध्यापक्षे तु भास्वतः सूर्यस्य करैरंशुभिः, स्वापेन निद्रानाशेन यत् फलं तत्र लुब्धे जने हितं श्रेय इति। तत्र प्रथमार्धे स्वरादिसाम्येनापृथक्प्रयत्नोच्चार्यमित्यर्थस्य श्लेषता, द्वितीयार्धे तु समासे स्वरादिशब्दश्लेषता कैश्चिदिष्यते[3], तन्निराचष्टे—द्वयोरपीति। सुवर्णादिगौरवप्रादर्शिका

---

१. व्यर्थत्वादयोऽर्थदोषाः प्रौढ्यादयो वामनप्रोक्तौजोगुणाधायका उपमादयश्चार्थालङ्कारा इति प्रकरणोपयोगिनी सङ्गतिः। वस्तुतस्तु आद्ययोः संज्ञा न मूलकृन्निर्देशानुसारिणी, परन्तु प्राचीनानुगामिन्येव। प्रथमकक्षायामपुष्टत्वादिना द्वितीयायामार्थगुणानामत्र पृथगङ्गीकाराद् वृत्तिरियं ग्रन्थकृतोऽपरमतोद्धारं सूचयति। सम्पादकस्य Hemacandra and the Eleventh Century Poeticists of Kashmir इत्याख्यः प्रबन्धो जिज्ञासुभिर्द्रष्टव्यः। परवीक्षणे अपरमते।

२. अत्र विराजितेत्यत्र विराजिनीति प्रकृतश्लोकस्योद्भटकृतस्य टीकाकृद्भिः प्रतीहारेन्दुराजादिभिर्धृतः पाठः श्रेयान्।

३. एतन्मतं लघुवृत्तावेवमुद्दिष्टम् "ये तन्त्रेणोच्चारयितुं शक्यन्ते ते एकप्रयत्नोच्चार्याः। तद्बन्धे सत्यर्थश्लेषो भवति। ये तेषामेवैकप्रयत्नोच्चार्याणां

"प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा" इति सभङ्गः, इति द्वावपि शब्दैकसमाश्रयाविति द्वयोरपि शब्दश्लेषत्वमुपपन्नम्, न त्वाद्यस्यार्थश्लेषत्वम्। अर्थश्लेषस्य तु स विषयो यत्र शब्दपरिवर्तनेऽपि न श्लेषत्वखण्डना। यथा—

स्तोकेनोन्नतिमायाति स्तोकेनायात्यधोगतिम्।
अहो सुसदृशी वृत्तिस्तुलाकोटेः खलस्य च॥

शिखरशलाका तुलाकोटिः। अवान्तरादिस्थाने स्वल्पादिनिवेशेऽपि न द्व्यर्थताहानिः। न चैवं यश्चेत्यादौ मिश्रिताकारः सङ्करालङ्कारः। उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुरिति चोभयत्र बहुव्रीहिरेवमुत्तरत्राप्येवं ज्ञेयम्। अत्र श्लेषस्य सामान्यनिर्वाहकतया तदङ्गता, न तु सामान्यस्य तन्निर्वाहकतेति न तस्य मुख्यता। तच्च मुख्येनैव व्यपदेशादुपमाया एव व्यपदेशे मुख्यता[1] स्यात्। यथेति। ननु गुणक्रियासाम्येनैवोपमात्वम्, न चात्र तथा, शब्दमात्रे साम्येऽप्युपमाया अलङ्कारस्य सुलभापदेशमात्रत्वात्। तथा हि–'साधर्म्यमुपमा' इत्येवाविशिष्टं सूत्रम्, वास्तवसाम्य एवोपमा सिद्धा, न चात्र तथा, स्वरूपशब्दमाहात्म्यमात्रेणैवोपक्षेपादिति चेन्मैवम्, तावताऽपि बाध्य-

---

शब्दानां सादृश्यं बिभ्रति तदुपनिबन्धे च शब्दश्लिष्टमिति। आद्यपद्येऽर्थपौनरुक्त्यादेवार्थाश्रितत्वादर्थालङ्कारत्वम्, अन्त्ये तु शब्दधर्मत्वेन शब्दाश्रयत्वाच्छब्दालङ्कारत्वमिति तावदाश्रयाश्रयिभावमुपजीवतां प्राचां मतेन। मम्मटादयो नवीनास्त्वन्यथा समादधतीति मूलत एव स्पष्टीभविष्यति।

१. उपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः। स चालङ्कारान्तराणां निरवकाशत्वं साधयतीति हि काव्यालङ्कारसारसंग्रहे श्लेषलक्षणे प्रतिभां जनयदिति विशेषणेन। अत्र तु "शब्दानामत्यसरूपाणामपि" इत्यादिना "प्रतिभोत्पद्यते" इत्यन्तेन गलितप्रायेण मुद्रितपुस्तकोपलब्धग्रन्थेन भामहविवरणीयेन च उद्भटो मन्यते। श्लेषस्यैव मुख्यता। प्राधान्येनैव व्यपदेशा भवन्तीति न्यायेन तन्मते श्लेष एवालङ्कारो नोपमा। नवीनानां सिद्धान्ते इयं श्लेषानुप्राणितोपमैव।

न चायमुपमाप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमा। तथा हि—यथा "कमलमिव मुखं मनोज्ञमेतत् कचतितराम्" इत्यादौ गुणसाम्ये क्रियासाम्ये उभयसाम्ये वोपमा, तथा—"सकलकलं पुरमेतज्जातं सम्प्रति सुधांशुबिम्बमिव" इत्यादौ शब्दमात्रसाम्येऽपि सा युक्तैव। तथा ह्युक्तं रुद्रटेन—

स्फुटमर्थालङ्कारावेतावुपमासमुच्चयौ किन्तु।
आश्रित्य शब्दमात्रं सामान्यमिहापि सम्भवतः॥ इति।

भूतोपमाऽङ्गीकारात्। तदेव लक्ष्यान्तरदर्शनेनाङ्गीकारयति–तथा हीति। सकलकलं ध्वनिसहितं सम्पूर्णावयवं च। यदि युक्तेरप्रतिषिद्धत्वादेवंविधभेदमङ्गीकुरुषे, तदा तत्राप्यङ्गीकुरु, द्वयोरप्यनयोराग्रहमन्तरेण विशेषाभावात्। क्वचित् कण्ठत एवोच्यते। तदाह–तथा हीति। इहापीति शब्दालङ्कारगणनायाम्।[1] सम्भवतो न व्यावर्तेते इत्यर्थः। ततश्चैवंविधयोरनयोरुभयालङ्कारतेति भावः। तदुदाहृतिस्तु समुच्चयस्य 'वसुधामहित' इति पूर्वत्र[2]। इह केचिदाहुः–यत्र साधारणपदोद्धारेऽपि नोपमाभङ्गः स एव तद्व्यपदेशविषयः, यथा 'कमलमिव' इत्यादि। एवं पुरचन्द्रयोः

---

१. रुद्रटमतेनात्र स्वपक्षं समर्थयंस्तद्वचन(का०अ०४।३२)मुदाहृत्यात्रोपमास्वीकार उद्भटमतखण्डनपरमुत्वेनोल्लिखति ग्रन्थकृत्।

२. अत्र पाठः सम्यङ् न लगति, तदुदाहृतिरिति तत्पदेनोपमासमुच्चययोः परामर्श इति मते पूर्वत्र (पूर्वतो वा) इति पदस्यान्वयो न सुघटः। यदि तावत् पूर्वत्र इति स्थले 'रुद्रटः' इति पाठो गृह्यते, तदा समुच्चयस्येति पदं निराकाङ्क्षं स्यात्। 'तदुदाहृतिस्तु वसुधामहितेति रुद्रटः' इति पाठे सर्वं स्वस्थम्। एतच्चात्र श्रीधरकृतविवेकग्रन्थपाठानुसारीति (३१०-३११ पृ०)। यत्र रुद्रटीयकाव्यालङ्कारस्य द्वौ श्लोकावुपमासमुच्चयौ यथाक्रममभिदधतः। तत्रोपमोदाहरणस्य प्रकृते ग्रन्थे सत्त्वात् समुच्चयालङ्कारलक्ष्यं चण्डीदासेन रुद्रटीयं द्वितीयं पद्यमुपमासमुच्चयोदाहरणरूपेणोद्धृतं स्यात्। वसुधामहित सुराजित नीरागमना भवांश्च वर्षाश्च। सुरचितवराहवपुषस्तव च हरेश्चोपमा घटते॥" इति समग्रं तत्पद्यम्।

न च 'कमलमिव मुखम्' इत्यादिः साधारणधर्मप्रयोगशून्य उपमाविषय इति वक्तुं युक्तम्, पूर्णोपमाया निर्विषयत्वापत्तेः।

देव त्वमेव पातालमाशानां त्वं निबन्धनम्।
त्वं चामरमरुद्भूमिरेको लोकत्रयात्मकः॥

इत्यादिश्लेषस्य चोपमाद्यलङ्कारविविक्तोऽस्ति विषय इति द्वयोर्योगे सङ्कर एव। उपपत्तिपर्यालोचने तूपमाया एवायं युक्तो विषयः, अन्यथा विषयापहार एव पूर्णोपमायाः स्यात्।

साम्यस्याप्रसिद्धेरित्याह—न चेति। निर्विषयत्वं तद्विषयबहिर्भावः। उभयत्रैव हि साम्यपदोद्धारे पूर्णोपमापरित्यागः। स चैवमुपमाऽन्तरे तु पुरचन्द्रमण्डलयोरपि कथञ्चित् सम्भवति। यद्वा कमलमिवेत्यत्राप्यर्थश्लेषोऽप्यस्ति, मनोज्ञत्वस्य प्रतिसम्बन्धिभिन्नत्वादिति। शब्दार्थश्लेषग्रस्तविषयतया श्लेषबाध्यताऽङ्गीकारे सर्वत्रैव पूर्णोपमाव्यपदेशो निरवकाशतामासादयेदित्यर्थः। एवं तर्हि श्लेषविषयापह्नवः स्यादिति चेदाह—देवेति। पाता रक्षिता, अलमत्यर्थं पर्याप्तः, पातालं नागलोकः, आशानां निबन्धनं धनादिप्रार्थनाविषयो दिशां प्रतिष्ठा च। चामराणां वालव्यजनानाम्, मरुत् पवनः, पक्षान्तरे तु त्वं चेति। चः समुच्चये। अमराणां देवानाम्। मरुतां प्रवाहादिवायुस्कन्धानाम्। अमरमरुतां देववायूनामित्येके। यद्यप्यत्र त्वमेव पातालादि चेत्यादिरूपकं विद्यते, तथापि विविक्तविषयताऽभिहिता, तस्य व्यङ्ग्यताद्वाराऽलङ्कारापेक्षया प्रस्तुताधिकारप्रवृत्तेः, यत्नेनाभिव्यक्तस्यापि रूपकस्य श्लेषगुणाभावे तन्मुख्यताया अत्र निर्विवादत्वात्। 'येन ध्वस्तमनोभवेन' इत्यादौ तु स्पष्टमेव विविक्तविषयत्वम्। द्वयोरुपमाश्लेषयोर्योगे सति। स्वयं चेत्यादौ सङ्कर एवाङ्गाङ्गिभावरूपः। न च शब्दालङ्कारविषये नायमस्तीति वाच्यम्, अर्थानुसन्धानविरहिण्यनुप्रासादावेव तथाऽङ्गीकारात्। ननु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरुपमेति पूर्वमुक्तम्, तत् कथं सङ्कर इत्युच्यते—उपपत्तीति। अङ्गाङ्गिभावसङ्कर एकस्याङ्गत्वमन्यस्याङ्गित्वम्। यस्य चाङ्गित्वं तद्द्वारा व्यपदेशः। तच्चात्र युक्तिमुखेनोपमाया एव व्यवतिष्ठत इति तन्मुखेन पूर्वं व्यपदेशो युक्त इति न किञ्चिदनुपपन्नमिति भावः।

न च "अबिन्दुसुन्दरी नित्यं गलल्लावण्यबिन्दुका" इत्यादौ विरोधप्रतिभोत्पत्तिहेतुः श्लेषः, अपि तु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुर्विरोधः। नह्यत्रार्थद्वयप्रतिपादकः शब्दश्लेषः, द्वितीयार्थस्य प्रतिभातमात्रस्य प्ररोहाभावात्। न च विरोधाभास इव विरोधः श्लेषाभासः श्लेषः। तदेवमादिषु वाक्येषु श्लेषप्रतिभोत्पत्तिहेतुरलङ्कारान्तरमेव।

तथा च—

"सद्वंशमुक्तामणिः",
"नाल्पः कविरिव स्वल्पश्लोको देव महान् भवान्",

केयमुपमामुख्यतायामुपपत्तिरिति शङ्कायां पूर्वोक्तामेव तां लेशतः स्मारयति—अन्यथेति। विषयापहार इति निर्विषयत्ववद् व्याख्येयम्।

एवमुपमाविषये श्लेषस्य बाध्यतामुपपाद्यालङ्कारान्तरविषयेऽप्युपपादयति। अप्सु प्रतिबिम्बित इन्दुरबिन्दुः[1]। गलदित्युत्प्रेक्षागर्भकम्। बिन्दुरहितानां कथं बिन्दवो गलन्तीति विरोधः। उपपत्तिमाह—नह्यत्रेति। प्रतिपादको निष्कम्पप्रतीतिकारकः, प्ररोहाभावादिति। यत्र हि विरुद्धार्थप्रतीतेराभानमाविर्भावोऽन्त्यतयैव प्राकरणिकप्रतीत्योन्मूलनम्, तत्रैव विरोधालङ्कार इति, अन्यथा दोषप्रसङ्गात्। श्लेषाभासः श्लेष इति। तथा सति पुनरुक्तवदाभासादावतिप्रसङ्गादित्यर्थः। वंशः कुलं वेणुश्च। अत्रैकदेशविवर्तिरूपकम्। श्लेषे तु पद्यं

---

1. **अबिन्दुरित्यस्य व्याख्याप्रसङ्गे लघुवृत्तिकारः "उदकमध्यवर्तितया च योऽप्सु उदके प्रतिबिम्बित इन्दुः" इत्याह। उद्भटकृतं कुमारसम्भवकाव्यं कविकुलगुरोस्तन्नामकस्य काव्यस्यानुरणनं विदधदिवास्ते। "निनाय साऽत्यन्तहिमोत्किरानिला सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा" इति पार्वत्यास्तपःप्रकारवर्णने कालिदासवचः। उदकमध्यवर्तितयेत्यध्याहारेण प्रतिहारेन्दुराजेन तद्वस्तु स्मारितं स्यात्। "गलल्लावण्यबिन्दुका" इत्युत्प्रेक्षागर्भे वर्णने 'स्थिताः क्षणम्' इत्यादिपद्यस्य प्रथमोदबिन्दूनां वस्तुभूतानां भावरूपेण निवेशः समञ्जस एव।**

अनुरागवती सन्ध्या दिवसस्तत्पुरःसरः ।
अहो दैवगतिश्चित्रा तथाऽपि न समागमः ॥
आदाय चापमचलं कृत्वाऽहीनं गुणं विषमदृष्टिः ।
यश्चित्रमच्युतशरो लक्ष्यमभाङ्क्षीन्नमस्तस्मै ॥

इत्यादावेकदेशविवर्तिरूपक - श्लेषव्यतिरेक - समासोक्तिविरोधत्व-मुचितम् , न तु श्लेषत्वम् ।

कीर्तिश्च । अत्र श्लेषव्यतिरेकः । अनुरागोऽनुगतलौहित्यमासक्तिश्च । पुरोऽग्रे सरति [पुरःसरः] । "अहो दैवगतिश्चित्रा तथापि न समागमः" इत्युत्तरार्धस्य क्वचित् पाठः । अत्र समासोक्तिः । अचलं पर्वतं निश्चलञ्च । अहीनां नागानामिनं स्वामिनं धनुषोऽन्यूनप्रमाणं च । विषमा दुर्दशाऽस्थिरा च । दृष्टिश्चक्षुस्तद्व्यापारश्च । अच्युतो नारायणोऽनिर्गतश्च । लक्ष्यं शरव्यं त्रिपुराख्यं सैन्यसंख्याविशेषश्च । अभाङ्क्षीद् विध्वस्तवान् जितवांश्च । अत्र विरोधः । एवं व्यपदेशो श्लेषः सर्वालङ्कारबाधक इति दूषयित्वा 'स्वयं च' इत्यादावर्थालङ्कारत्ववादिमते पुनरपि सिंहवत् परिवृत्त्यावलोक्य दूषणमाह—शब्देति । यो हि यदाश्रयः स एव तत्सम्बन्धितया व्यपदिश्यते, ततश्च शब्दश्लेषेण व्यपदेशादेवालङ्कार्यालङ्कार-भावस्य लोकवदाश्रयाश्रयित्वनयेन शब्दालङ्कारत्वमाक्षिप्यत इत्यर्थालङ्कारमध्ये गणनम् । अयमपरोऽस्य विशेषः । "स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति" इत्याभाण-कमनुकरोतीत्यर्थः । शब्दभङ्गस्थले शब्दयोः श्लिष्यमाणतया शब्दमूलत्वेन शब्दश्लेषता न तदलङ्कारतयेत्याशङ्क्याह—किञ्चेति । शब्दयोर्वैचित्र्यं लोकोत्तरविच्छित्तिः ।

---

१. 'सद्वंशमुक्तामणिः' इत्यादिषु चतुर्षु लक्ष्येषु यथाक्रममेकदेशविवर्तिरूपकं श्लेषविद्धो व्यतिरेकः समासोक्तिर्विरोधश्चेत्यलङ्काराः स्फुटा एव, न तूद्भट-मतश्लेषेणैव निरवकाशास्ते इति ग्रन्थकृदाकूतम् । एकदेशविवर्तीति प्राचां भामहोद्भटादीनां संज्ञा यस्यैव परम्परितेति मम्मटग्रन्थे निर्देशः । समस्तो-ऽयं सन्दर्भः श्लेषाख्यशब्दालङ्कारस्य सर्वालङ्कारबाधकत्वेनात्र वरीवर्तीति

शब्दश्लेष इति चोच्यते, अर्थालङ्कारमध्ये च लक्ष्यत इति कोऽयं नयः ? किञ्च, वैचित्र्यमलङ्कार इति य एव कविप्रतिभासंरम्भगोचर-स्तत्रैव विचित्रतेति सैवाऽलङ्कारभूमिः । अर्थमुखप्रेक्षित्वमेतेषां शब्दानामिति चेत्, अनुप्रासादीनामपि तथैवेति तेऽप्यर्थालङ्काराः किं नोच्यन्ते ? रसादिव्यञ्जकस्वरूपवाच्यविशेषसव्यपेक्षत्वेऽपि

कवेः प्रतिभास्फूर्तिस्तस्याः संरम्भः सरभसमाविष्करणम् । तद्गोचरश्चात्र शब्द एव मुख्यतया तस्यैवात्रैवंविधवैचित्र्यबोधोपायत्वेन कविप्रतिभयोट्टङ्कनात् । भूमिराश्रयो धर्मीति यावत् ।

नन्वेवंविधस्य वैचित्र्यस्यार्थानुसन्धानमन्तरेणानुपलम्भ इति शब्दमूलत्वेऽ-प्यर्थाश्रयत्वमेवेति तदलङ्कारतैव श्रेयसीत्याशङ्कते—अर्थेति । अर्थमुखप्रेक्षित्वं तदनुसन्धानगम्यवैचित्र्यैकतया । अत्रातिप्रसङ्गमाह—अनुप्रासादीनामिति । नन्वनु-प्रासादीनां शब्दश्रुतिमात्रगम्यस्वरूपाणामर्थोन्मुखता कुतस्त्येत्याह—रसादीति । अन्यथा वृत्तिविरोधादिदोषस्योक्तत्वादिति भावः । तदनुसन्धानानुसन्धेयरूपतामात्रेण

उद्भटमतोपजीविनस्तट्टीकाकारस्य तिलकस्य मन्तव्यनिर्देश इत्यस्माकं प्रतिभाति । आद्योदाहरणं सद्वंशमुक्तामणिरिति (यस्य काव्यप्रकाशे सद्वंश-मुक्तारत्नेतिरूपेण शोधनं रूपकालङ्कारप्रसङ्गे मम्मटेन विहितम्) उद्भट-विवृतिनाम्ना प्रकाशिते विवरणान्तरे लभ्यते । विवरणञ्च तत्र प्राचीनटीकाकृतां तट्टीकाकृतोर्वा ग्रन्थात् सङ्कलनकल्पमित्यतिरोहितं प्रेक्षावताम् । अत्रार्था-लङ्कारपक्ष एवोद्भटमतानुयायीति तद्दूषणे आटोपो मूलग्रन्थकृतो मम्मटस्य । अयमपरोऽस्य विशेष इत्यादिना एतन्मतोपजीविनां मतासङ्गतिमपि पद्येन स्वयं लिखितमपि न वाचयतीत्याभाणकोल्लेखेन टीकाकारः स्मारयति । असङ्गतिस्त्वन्यथा टीकायां प्रकटितैव ।

१. विमतवादिना अस्य दर्शिताऽसङ्गत्यपहारचेष्टा यत्र निर्दिश्यते, तस्या असद्-भावञ्च प्रकटयति टीकाकारोऽत्र सन्दर्भे ।

ह्यनुप्रासादीनामलङ्कारता। शब्दगुणदोषाणामप्यर्थापेक्षयैव गुणदोषता । अर्थगुणदोषालङ्काराणां शब्दापेक्षयैव व्यवस्थितिरिति तेऽपि शब्दगतत्वेनोच्यन्ताम् । 'विधौ वक्रे मूर्ध्नि' इत्यादौ च वर्णादिश्लेषे एकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषत्वं शब्दभेदेऽपि प्रसज्यतामित्येवमादि स्वयं विचार्यम् ।

तच्चित्रं यत्र वर्णानां खड्गाद्याकृतिहेतुता ॥८५॥

सन्निवेशविशेषेण यत्र न्यस्ता वर्णाः खङ्ग-मुरज-पद्माद्याकारमुल्लासयन्ति तच्चित्रं काव्यम् । कष्टकाव्यमेतदिति दिङ्मात्रं प्रदर्श्यते । उदाहरणम्—

तद्धर्मताऽङ्गीकारमात्रेण केवलमतिप्रसङ्गः । किन्तर्हि शब्दगुणदोषेष्वपीति बहुविप्लवः[1] स्यादित्याह–शब्देत्यादि उच्यन्तामित्यन्तम् । अर्थस्य गुणाः प्रसादादयः, दोषा अश्लीलादयः । नहि शब्दानुसन्धानमात्रेणानुसन्धेयाः, किन्तर्हि तथाविधार्थप्रतिपाद्याः । एवमर्थस्यापि गुणास्तत्सदृशाः प्रौढ्यादयः प्रसादादयो वा दोषाश्चाधिकादयोऽलङ्काराश्चोपमादयः शब्दापेक्षस्थितितया तदनुसन्धानान्तरेणागम्या इति शब्दधर्माः सर्वे चोभयधर्माः स्युः । यच्चोक्तमेकप्रयत्नोच्चार्यत्वेऽर्थश्लेषोऽन्यत्र तु शब्दश्लेष इति तत्राप्यतिव्याप्तिमाह—विधाविति । एकप्रयत्नोच्चार्यत्व इति । औकारस्यावैषम्याच्छब्दभेदे भवताऽपि शब्दश्लेषतयाऽङ्गीकृते। एवमादीनि तदनुसन्धानयोग्यतया तद्धर्माङ्गीकारे सर्वेषामेव रसादिधर्मता स्यादित्यादि विचार्य विचारविषये यथायोगमुपयोज्यम्।

वर्णानामिति । तथाविधवर्णविन्यासवशेनैव तादृशो लिपिविन्यासो निर्वहतीति वर्णान्वयव्यतिरेकार्थविधायितया शब्दाश्रितमिति भावः । अलङ्कारताबीजं चात्र कविनैपुण्याविष्कारवशेन विस्मयावेशः प्राचीनदिशा समाश्रयणीयः । सम्यक्कविविवक्षितनिर्वाहौपयिकतया निवेशो विरचनं सन्निवेशः । तस्य विशेषो यथास्वं

१. वक्तृविप्लवः–क० ।

मारारिशक्ररामेभमुखैरासाररंहसा ।
साररब्धस्तवा नित्यं तदार्तिहरणक्षमा ॥
माता नतानां सङ्घट्टः श्रियां बाधितसंभ्रमा ।
मान्याऽथ सीमा रामाणां शं मे दिश्यादुमादिमा ॥

(खड्गबन्धः)

प्रतिनियतः । तेन हेतुना न्यस्ता वर्णा धर्मिणो यत्रालङ्कारे खड्गमुरजपद्मादीनामाकारसदृशसंस्थानं तत्तद्विशेषव्यपदेशविषयमुल्लासयन्ति निर्वाहयन्ति तच्चित्रनामालङ्करणम्[1] । कष्टं क्लेशनिर्वाह्यं नीरसतया वैमनस्यदं वा काव्यं कविनिर्वाह्यम् , यद्वा कष्टेन प्राचीनगौरवयन्त्रणादुःखेन काव्यनाम्ना व्यपदेश्यं कष्टकाव्यम् । दिङ्मात्रमेतद्विषये व्युत्पत्त्याधानं यावता निर्वहति तावतेत्यर्थः ।

मारस्य कामस्यारिः परमेश्वरः शक्र इन्द्रः । रामो हलायुधः । इभमुखो गणेशः । एभिरासारसदृशरंहसा । तेषां स्तुवतामार्तिः पीडा । नतानां भक्तानां माता श्रियां सम्पदां संघट्टः सम्मेलनस्थानं बाधितसम्भ्रमा निरुद्वेगा रामाणां नारीणां सीमा परमोत्कर्षः शं कल्याणमादिमा आदिशक्तिः । अद्रिजेति क्वचित् पाठः । अनेन श्लोकद्वयेन खड्गः प्रस्तीर्यते । ताजिकान्तरे 'मा'शब्दं विन्यस्य तिर्यगधःक्रमेण 'रा'शब्दादि[1] हकारान्तं वर्णचतुर्दशकं न्यसेदित्येका धारा । ततः शिखायां सेति श्लिष्टं ततस्तिर्यगूर्ध्वक्रमेण 'रा'शब्दादि क्षान्तं वर्णचतुर्दशकं न्यस्यापरधारां कुर्यादित्येषा पट्टिका । माशब्दस्तु पूर्व'मा'शब्दप्रविष्टः । एवमपरमपि माशब्दं तत्र प्रविष्टं कल्पयित्वा तस्य दक्षिणपार्श्वे तिर्यक्क्रमेण 'ट्ट'इत्यन्तं वर्णसप्तकं न्यस्य वामपार्श्वे तिर्यग्विलोमेन 'श्रि'कारादि 'भ्र'-

१. एवं रुद्रटस्तत्प्रकरणस्यावतारिकायाम्—''भङ्ग्यन्तरकृततत्क्रमवर्णनिमित्तानि वस्तुरूपाणि । साङ्कानि विचित्राणि च रच्यन्ते यत्र तच्चित्रम् ॥ यन्नाम नाम यत् स्यात् तदाकृतिर्लक्षणं मतं तस्य । तल्लक्ष्यमेव दृष्ट्वाऽवधार्यमखिलं तदन्यदपि ॥'' इति । द्वितीयकारिकायां 'द्वितीयनामशब्दः प्राकाश्ये' इति टीकाकृन्नमिसाधुः । इयमत्र पश्चादुद्धृता टीकाकृता ।

सरला बहुलारम्भतरलालिबलारवा ।
वारलाबहुलामन्दकरलाबहुलामला ॥

(मुरजबन्धः)

भासते प्रतिभासार रसाभाताहताविभा ।
भावितात्मा शुभा वादे देवाभा बत ते सभा ॥

(पद्मबन्धः)

कारान्तं वर्णसप्तकं लिखेत् । माशब्दस्तु पूर्ववदित्येषा द्राढिका । ततोऽपरं 'मा'कारं तत्र कल्पयित्वा तदुपरि 'न्या'शब्दादि 'सी'शब्दान्तं गण्डिकायां लिखेत् । ततः त्सरुमध्ये 'मा'शब्दं विन्यस्य तन्मध्ये 'रा'कारादि 'श'मित्यन्तं वर्णचतुष्टयं न्यस्य वामतो विलोमेन 'मे दिश्यात्' इति लिखेत् । माशब्दकः पूर्व एवेति शेषः । अन्तिमवर्णाभ्याञ्च फलकमिति खड्गनिष्पत्तिः । सरलेति प्रक्रान्तशरद्विशेषणम् । बहुलारम्भो महारम्भस्तरलानामलिबलानां भ्रमरवृन्दानामारावो यत्र । वारलाबहुला हंसीप्राया । करं लान्तीति करला राजानस्तेऽमन्दा उद्योगिनो यत्र । बहुले कृष्णपक्षे अमला नक्षत्रादिभिन्नेति शेषः । क्रमेण पङ्क्तिचतुष्टये कृते प्रथमद्वितीयतृतीयपादानां यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयवर्णानां चतुर्थपादस्य चतुर्थपञ्चमयोस्तृतीयद्वितीयचतुर्थपादानां षष्ठसप्तमाष्टमानां ग्रहणे प्रथमपादः । द्वितीयात् प्रथमं प्रथमाद् द्वितीयतृतीयौ द्वितीयतृतीयाभ्याञ्च चतुर्थं चतुर्थाद् द्वितीयतृतीयौ तृतीयात् प्रथमं गृहीत्वा द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमौ चतुर्थात् षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं गृहीत्वा द्वितीयपादः । द्वितीयादष्टमं प्रथमात् सप्तमषष्ठौ द्वितीयतृतीयाभ्यां पञ्चमौ चतुर्थात् षष्ठसप्तमौ तृतीयादष्टमं गृहीत्वा तृतीयपादः । चतुर्थतृतीयसप्तमषष्ठाः ? प्रथमद्वितीयतृतीयान् प्रथमाच्चतुर्थपञ्चमौ द्वितीयतृतीयचतुर्थेभ्यः षष्ठसप्तमाष्टमान् गृहीत्वा तुरीयः पादः । प्रस्तारे मुरजसिद्धिः ।

हे प्रतिभासार वादे रसेनाभाता हता अविभा अशोभा यस्यां सा भावितात्मा एकाग्रीभूतहृदया शुभा शोभना देवाभा देवसदृशी बत विस्मये तव सभा भासते ।

रसासार रसा सारसाऽऽयताक्ष क्षतायसा ।
सातावात तवातासा रक्षतस्त्वस्त्वतक्षर ॥

(सर्वतोभद्रम्)

सम्भविनोऽप्यन्ये प्रभेदाः शक्तिमात्रप्रकाशका न तु काव्यरूपतां दधतीति न प्रदर्श्यन्ते ।

अत्र कर्णिकायां भाशब्दं विन्यस्यापराक्षरद्वयं यत्र तत्र दिग्दले दत्त्वा विदिग्दलेन[1] प्रवेश्य भाशब्दादुपरि वर्णद्वयाभ्यां दिग्दले निर्गमप्रवेशौ । पुनः कोणे भाशब्दोपरितनवर्णद्वयं दत्त्वा दिशा प्रवेश्य निर्गम्य च विदिशा निर्गमप्रवेशौ[2] प्रथमदिग्दलेनेत्यष्टदलपद्मविस्तारः । हे साररसासार ! उत्कृष्टरसाभिलाषस्य वेगवद्वृष्टे आयताक्ष ! दीर्घनयन ! सात ! सुखमय ! अवात ! अचपल ! अतक्षम् अतनूकृतिं रातीति तव भवतो रक्षतः । अस्तु भवतु । रसा भूः । अतासा अनुत्क्षेपा । क्षतः अस्तः आयो धनागमो यैस्तानस्यति नाशयतीति क्षतायसा । इदं सर्वतोभद्रम् । प्रतिपादं प्रतिलोमेऽपि स एव पाठः । अधः क्रमेण पङ्क्तिचतुष्टये कृतेऽधः क्रमेण पाठे प्रथमादिप्रथमैरुपर्य्युपरि पाठे तुर्याद्यन्तिमैः प्रथमः पादः । एवं द्वितीयसप्तमैः द्वितीयस्तृतीयषष्ठैस्तृतीयश्चतुर्थपञ्चमैस्तुर्य इत्यादिवैचित्र्यमत्र प्रतिपादितम् । एवं प्रतिपादं वर्णचतुष्टयद्वयस्याध उपरि क्रमेणावृत्तावर्धभ्रमोऽपि ।

सम्भविनोऽपीति । तच्चक्रखड्गमुसलैर्बाणासनशूलशक्तिहलैः । चतुरङ्गपीठविरचित रथतुरगगजादिपादपीठैः ॥ अनुलोमप्रतिलोमैरर्धभ्रममुरजसर्वतोभद्रैः । इत्यादिभिरन्यैरपि वस्तुविशेषाकृतिप्रभवैः ॥ भेदैर्विभिद्यमानं संख्यातुमनन्तमस्मि नैतदलम् ।

---

१. इतोऽधिकं 'विदिग्दलेनापरद्वयम्' इति क० लभ्यते ।

२. 'ततो विदिशा प्रविश्य निर्गम्य च प्रथमदिग्दलेनेत्यष्टदलपद्मप्रस्तार' इत्यधिकः पाठः खपुस्तके । चित्रकाव्यानां चित्राणि रुद्रटकाव्यालङ्कारे (नि० सा० सं०), सरस्वतीकण्ठाभरणे (नि०सा० सं०), कविकर्णपूरकृतेऽलङ्कारकौस्तुभेऽस्मत्सम्पादिते च कुतूहलिभिरवलोकनीयानि ।

पुनरुक्तवदाभासो विभिन्नाकारशब्दगा ।

एकार्थतेव

भिन्नरूपसार्थकानर्थकशब्दनिष्ठमेकार्थत्वेन मुखे भासनं पुनरुक्तवदाभासः । स च—

शब्दस्य

सभङ्गाभङ्गरूप केवलशब्दनिष्ठः । उदाहरणम्—

अरिवधदेहशरीरः सहसा रथिसूततुरगपादातः ।
भाति सदानत्यागः स्थिरतायामवनितलतिलकः ॥

तस्मादेतस्य मया दिङ्मात्रमुदाहृतं कवयः ।। यन्नाम नाम यत्स्यात्तदाकृतिर्लक्षणं मतं तस्य । तल्लक्ष्यमेव दृष्ट्वावधार्यमखिलं ततोऽन्यदपि ॥" इति रुद्रटोक्तदिशा शक्तिमात्रं कवेस्तद्विषये नैपुण्यमात्रम्, न तु काव्यरूपतां दधति, अत्यन्तनीरसत्वात् ।

एकार्थतेव । इवशब्देनाभासमात्रं प्रदर्श्यते । सार्थकानर्थकेति । यथायोगं वक्ष्यमाणभेदानुक्तप्रकारसूत्रणम् । मुखे आपाततः । स च इत्युत्तरसूत्रावतारः । अरिवधदा ईहा यत्र तथाभूतं शरीरमस्येति विग्रहः । सहसा[1] बलेन सन्ति रथिनः सभङ्गे यथा—अरीति । सूतास्तुरगाः पादातानि च यस्य । सदा सर्वदा अनत्याऽगः । अनमनेन स्थिरतया, अगः पर्वतः । इत्थं प्राकरणिकार्थदेहादिप्रतिभासने पुनरुक्तमिव शरीरादिशब्दैः प्रतिभासते[2] ।

---

१. एवमुभयोरपि लिप्योः पाठः । एतत्पक्षे सहसेति अलुक्गर्भं समग्रं समस्तवाक्यम् । सन्तीति वर्तमानानीत्यर्थे मध्यमपदलोपी समास आश्रयणीयः । प्रचलितविवरणप्रथायां सहसारथिनः सारथिना सह वर्तमाना इति विवरणम् ।

२. व्याख्यानमेतदुद्द्योते नागेशभट्टेन दूषितम्—"द्वितीयपदस्य परिवृत्तिसहत्वेनोभयालङ्कारत्वापत्तौ शब्दमात्रोदाहरणत्वानुपपत्तेः" इति वदता । एतन्मते अरिवधदा ईहा चेष्टा येषां तादृशा ये शरिणः शरयुक्तास्तानीरयति प्रेरयतीति शब्दविश्लेषणभङ्गी ।

चकासत्यङ्गनारामाः कौतुकानन्दहेतवः ।
तस्य राज्ञः सुमनसो विबुधाः पार्श्ववर्तिनः ॥

तथा शब्दार्थयोरयम् ॥ ८६ ॥

उदाहरणम्—

तनुवपुरप्यन्योऽसौ करिकुञ्जररुधिररक्तखरनखरः ।
तेजोधाममहःपृथुमनसामिन्द्रो हरिर्जिष्णुः ॥

अत्रैकस्मिन् पदे परिवर्तिते नालङ्कार इति शब्दाश्रयः, अपरस्मिंस्तु परिवर्तितेऽपि स न हीयत इत्यर्थनिष्ठ इत्युभयालङ्कारोऽयम् ॥

इति काव्यप्रकाशे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम नवम उल्लासः ॥

अभङ्गे यथा—चकासतीति । अङ्गनाभिरा रमन्ते ये ते विबुधाः पण्डिताः, कौतुकेनापूर्ववस्तुदर्शनेन आनन्दस्य सन्तोषस्य हेतवः । सुमनसः प्रशस्तहृदयाः । आपाततः पुनरङ्गना रामा इति कौतुकानन्देति सुमनसो विबुधा इति चैकार्थमिवावभासते । अत्र चान्यतमस्यापि शब्दस्य परिवर्तने न तथा प्रतिभास इति शब्दमात्रालङ्कारोऽयम् ।

सम्प्रति पुनरुक्तवदाभासस्योभयालङ्कारत्वमत्रैव दर्शयति—तथेति । तनुवपुः कृशशरीरोऽयमप्यन्यः कृशशरीरादृष्टपूर्वपराक्रमशाली करिणां जृम्भतां कुञ्जराणां रुधिरेण रक्तान्युज्ज्वलीकृतानि खराणि तीव्राणि नखराणि यस्य । तेजसः पराक्रमस्य धामाश्रयो महसा दीप्त्या पृथूत्तुङ्गं मनो येषां तेषामिन्द्रः श्रेष्ठः । हरिः सिंहः । जिष्णुर्जयशीलः । मुखतस्तनुवपुःशब्दौ करिकुञ्जरशब्दौ रुधिररक्तशब्दौ तेजोधाममहःशब्दा इन्द्रजिष्णुहरिशब्दाश्चैकार्थवदाभासन्ते । एकस्मिन्निति । तनुकरिरक्तादीनां स्थाने कृशहस्तिलोहितादिविन्यासे । अपरस्मिन्निति । वपुःकुञ्जररुधिरादिस्थाने

शरीरगजशोणितादिविन्यासे । [1]केचित्तु शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधानमेकदेशे समुदाये चेति तदविशिष्टमेवेति शब्दालङ्कार एवायमित्याहुः । एवं "कुपतिमपि कलत्रवल्लभम्" इत्यादौ विरोधालङ्कारादिस्थले मृग्यम् । प्राचीनप्रसिद्ध्याऽर्थालङ्कृतिमध्ये गणनमिति सर्वमनाकुलम्[2] ॥

इति काव्यप्रकाशदीपिकायां शब्दालङ्कारविवेको नाम
नवम उल्लासः ॥

---

१. अयमेव उद्भटीयकाव्यालङ्कारसारसंग्रहोपरि विवरणे धृतः पाठः । कृशशरीरादृष्टपूर्वपराक्रमशालीति चण्डीदासव्याख्यानेन तनुवपुरप्यन्योऽसावित्येव टीकाकृत्सम्मतः पाठः । श्रीधरश्रीविद्याचक्रवर्त्तिनोश्च टीकयोरजघन्यपदव्याख्यानादर्शनेन स एव पाठः प्राचीनसम्मत इति प्रतिभाति । तनुवपुरप्यजघन्योऽसाविति प्रचलितपाठे पुरुषाणां कृशत्वमाक्षिप्तं स्यादिति नारोचकम् ।

२. न्याय्यं चैतत् । भोजेन स्वग्रन्थे उभयालङ्कारकक्षाधिकारे तस्याश्च बहूनामलङ्काराणां चतुर्विंशतिरितीतरत्रेव संख्यासाम्यमाविष्कुर्वता तथैव गणितम् । मूलग्रन्थेऽपि दशमोल्लासान्ते पक्षस्यास्य समर्थनं लभ्यते ।

अथ दशम उल्लासः

अर्थालङ्कारानाह—

साधर्म्यमुपमा भेदे

उपमानोपमेययोरेव, न तु कार्यकारणादिकयोः, साधर्म्यं भवतीति तयोरेव समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा। भेदग्रहणमनन्वयव्यवच्छेदाय ।

उल्लाससङ्गतिमाह वृत्तिकृत्—अर्थालङ्कारेति । शब्दालङ्कारादनन्तरं प्रक्रान्तमित्यर्थः । आहेति–विशेषेण[1] लक्षयतीत्यर्थः । प्रकारवैचित्र्येणानेकालङ्कृतिजीवातुत्वात्[2] प्रथममुपमां लक्षयति—साधर्म्येति । सधर्माणां भावः साधर्म्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात् ष्यञ् । प्रथमं तावत् सर्वगतसामान्येनाविशिष्टमेव लक्षणमिति न प्रत्यक्षाद्युपनीत[3]साधर्म्येऽतिव्याप्तिः । एवमन्यत्राप्येवंविधस्थले बोद्धव्यम् । ननु साधर्म्यमिति सम्बन्धप्रतिपादकं पदम् , स च सम्बन्धिद्वयनिष्ठः । न च तत्प्रतिपादितम्, तच्च कुतो ज्ञेयमित्याशङ्क्य सामर्थ्यलभ्यमेव तदित्याह—उपमेति । प्रकृतप्रकरणप्रत्यायकं तत्समानगुणक्रियमुपमानं चन्द्रादिसमानक्रियागुणमप्रकृतप्रत्याय्योत्कर्षाधिकरणम्, प्रकृतमुपमेयं वदनादि । कार्यकारणादिकयोरिति । साधर्म्ये सति तयोरपि तदन्तर्भावादित्यर्थः । समानेनेति सदृशेनेत्यर्थः । सादृश्यञ्च 'कमलमिव सुरभि मुखम्' इत्यादौ साजात्यम्, "पाण्ड्योऽयमंसार्पितलम्बहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्दनेन । आभाति बालातपरक्तसानुः सनिर्झरोद्गार इवाद्रिराजः ॥" इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावे समानाकारत्वम् । "साऽलङ्कृतिं[4] मृदुवचोरचनाऽभिरामं माधुर्यधुर्यमवलम्बितसौ-

---

१. विशेषतो लक्षयति–क० ।

२. वैचित्र्येणालङ्कृतिबीजत्वात्–क० ।

३. प्रत्यक्षाद्युपमित–क० ।

४. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । परं तथात्वे छन्दोभङ्गः । सालङ्क्रियमिति

पूर्णा लुप्ता च

उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा, एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ।

साऽग्रिमा ।

श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा ॥८७॥

अग्रिमा पूर्णा । यथेववादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणान्येते, तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव

कुमार्यम् । कान्तामुखेन्दुसुभगं कविसूक्तिसारं जागर्ति सन्ततरसं सुकविप्रणीतम् ॥" एवमादौ तु समानशब्दनिवेद्यत्वम् । ननु भिन्नयोरेव साधर्म्य इति भेद इत्यनर्थकमिति, अनन्वये त्वेकस्यैवाऽऽहार्यभेदमादाय साधर्म्यमुपमानोपमेयता चोपनिबध्यते । तदन्यवच्छेदकं चात्र पारमार्थिकभेदपरं भेदग्रहणमित्यर्थः ।

उपमां सामान्यतो लक्षयित्वा भेदलक्षणार्थमाह—पूर्णेति । लक्ष्यपदप्रत्यालोचनेनैव लक्षणलाभ इत्यत आह—उपमानेति । उपमाप्रतिपादका इवादिशब्दाः । एकस्य चतुर्षूपमेयं त्यक्त्वा कस्यचिद् द्वयोस्त्रयाणां वेति । वृत्तिरत्र द्वयमेव लक्ष्यदर्शनादग्रे प्रपञ्चयिष्यति[1] । लोपेऽनुपादाने । प्रभेदमुक्त्वा[2] तत्प्रभेदद्वयमाह—सेति । भूयत इति श्रुतिः शब्दः, तेन साक्षादेव द्योतिता श्रौती, तदितरा आर्थी । वाक्यं वैयाकरणभाषया समासाभावः । अग्रिमा पूर्णा, समनन्तरसूत्रे प्रथममुपात्तत्वात् । यत्परा यतः परमुपात्तास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति । यद्यप्येते यथेवादिशब्दा

पाठः स्यात् । एवमपि भामिनीविलासीये पण्डितराजपद्ये—"निर्दूषणा गुणवती रसभावरम्या सालङ्कृतिः श्रवणमङ्गलवर्णराजिः । सा मामकीनकवितेव मनोऽभिरामा रामा कदापि हृदयान्मम नापयाति ॥" इति ।

१. धर्मोपमाद्योतकयोर्धर्मोपमानोपमाद्योतकोपमेययोर्द्वयोर्धर्मादीनामन्यतमानामिति त्रयाणां लोपे ।

२. भेदयुक्त–क० ।

षष्ठीवत् सम्बन्धं प्रतिपादयन्तीति तद्भावे श्रौत्युपमा । तथैव "तत्र तस्येव" इत्यनेनेवार्थे विहितस्य वतेरुपादाने ।

'तेन तुल्यं मुखम्' इत्यादावुपमेये एव 'तत्तुल्यमस्य' इत्यादौ चोपमाने एव, 'इदं च तच्च तुल्यम्' इत्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साम्यपर्यालोचनया तुल्यताप्रतीतिरिति साधर्म्यस्यार्थत्वात्तुल्यादिशब्दोपादाने आर्थी । तद्वत् 'तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः' इत्यनेन विहितस्य वतेः स्थितौ । "इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं च" इति नित्यसमासे इवशब्दयोगे समासगा । क्रमेणोदाहरणम्—

उपमानविशेषणान्युपमानानन्तरप्रयुक्ततुल्यादिपदसाधारणानि, तथापि समर्थसादृश्यलक्षणं श्रुत्यैव श्रुतिमात्रेणैव प्रतिपादयन्ति । न पुनस्तुल्यादिशब्दवदर्थानुसन्धानान्तरव्यापारका इति योजना । तद्धिते श्रौतीं व्युत्पादयति—तथेति । यथेववादीनामुपादान इत्यर्थः ।

साम्यपर्यालोचनयेति । साम्यं समानधर्मयोगस्तस्य पर्यालोचनोपमानोपमेयधर्माणामभेदप्रतीतिः 'कमलसदृशं सुरभि मुखम्' इत्यादौ हि कमलमिव मुखं सुरभीत्यादिवत् झटित्येव द्वयोरपि सौरभ्यान्वयो न प्रतीयते, किन्तु कमलसदृशमिति विचारान्तरमेव ।

एवं वाक्ये आर्थीमुक्त्वा तद्धित आह—तद्वदिति । तुल्यादिपदवद्व्याख्यासौकर्येण पश्चादुपात्तमपि तद्वदिति पदमुपमाऽर्थानुगुणतया 'वाक्य' इति पदव्याख्यानन्तरं व्याख्याय समास इति श्रौत्यनुगुणसाचिव्येन सर्वं द्रष्टव्यमिति व्याचष्टे । इवशब्दयोग इति नियमपरम् । यथेवादिभिः समाससमाधानेऽस्त्वेवंविधः समासो येषां नानुमतस्तेषामेव त्रिधा श्रौत्यपि नास्ति । एतदेवासूत्रयितुं वाक्यगतश्रौतीव्युत्पादनपरे यथेववाशब्दा इत्यादाविवशब्दस्य प्रयोगः । आर्थी तु समासगा वाक्यगतार्थीव्युत्पादनेनैव व्युत्पादितप्रायेति पृथङ्नोक्ता ।

क्रमेण सौत्रेणेति यावत्[1] । पत्युः स्वाधीना स्वाधीनपतिव्रतेत्यर्थः । तस्याः

१. क्रमेण सौत्रेणेतीयानेव पाठः–ख० ।

स्वप्नेऽपि समरेषु त्वां विजयश्रीर्न मुञ्चति ।
प्रभावप्रभवं कान्तं स्वाधीनपतिका यथा ॥

चकितहरिणलोललोचनायाः किमपि रुषाऽरुणतारहारिकान्ति ।
सरसिजमिदमाननं च तस्याः सममिति चेतसि सम्मदं विधत्ते ॥
अत्यायतैर्नियमकारिभिरुद्धतानां दिव्यैः प्रभाभिरनपायमयैरुपायैः ।
शौरिर्भुजैरिव चतुर्भिरदः सदा यो लक्ष्मीविलासभवनैर्भुवनं बभार ॥
अवितथमनोरथपथप्रथनेषु प्रगुणगरिमगीतश्रीः ।
सुरतरुसदृशः स भवानभिलषणीयः क्षितीश्वर न कस्य ॥

गाम्भीर्यगरिमा तस्य सत्यं गङ्गाभुजङ्गवत् ।
दुरालोकः स समरे निदाघाम्बररत्नवत् ॥

प्रभावस्य प्रभवमाश्रयम् । अत्र न मुञ्चतीति साधारणधर्मः, यथाशब्दश्चोपमाद्योतकः । किमपि किञ्चिद् रुषा कोपेनारुणा तारहारिणी अत्यन्तमनोहरा भवतीति भावः । क्रुधि तरुणारुणेति पाठे क्रुधि सत्यां तरुणारुणवत् तारहारिणी । अत्रोत्तरार्धगतोपमाऽपि प्रकृतोपयोगिनी । सम्मदविधानं साधारणम् । उपायैः सामदानभेददण्डैः । यद्यपि मानोपेक्षे रसान्तरमप्युपायतयेति सप्तोपायास्तथाऽपि तेषां कैश्चिन्नीतिशास्त्रविद्भिरनुक्तत्वाल्लोकाप्रसिद्धत्वाच्च चत्वार एवोपायाः । गङ्गाभुजङ्गवदिति । इवार्थे वतिः । निदाघाम्बररत्नवदिति तुल्यार्थे । अत्र चानुशासनव्युत्पन्नानां प्रत्ययार्थानुसन्धानात् सादृश्यप्रतीत्यविलम्बविलम्बौ सुप्रतिपादौ[1] । तदव्युत्पन्नानां तु काव्यपरीक्षाऽनधिकारित्वमेव । समग्रकाव्याङ्गोपाङ्गव्युत्पत्तिविज्ञानिन एव मुख्यतस्तत्परीक्षकाः । अत्र सर्वालङ्काराणां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यचित्रात्मकत्रिविधकाव्याङ्गता यद्यपि ध्वनितन्त्रविशारदैरङ्गीक्रियते,

---

१. न चाथर्यामुपमायां सदृशस्य वाच्यतया सादृश्यस्यावाच्यत्वेनाव्याप्तिरिति वाच्यम्, शक्यताऽवच्छेदकसादृश्येऽपि शक्तिमत्त्वेन तस्यापि वाच्यत्वादिति राकागमे गागाभट्टानां पूर्वपक्षमुखेनोत्थापिताया असङ्गतेः समाधानम् ।

स्वाधीनपतिका कान्तं भजमाना यथा लोकोत्तरचमत्कारभूस्तथा जयश्रीस्त्वद्दासेवनेनेत्यादिना प्रतीयमानेन विना यद्यपि नोक्तैर्वैचित्र्यम्, वैचित्र्यं चालङ्कारः, तथापि न ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यवहारः । न खलु व्यङ्ग्यसंस्पर्शपरामर्शादत्र चारुताप्रतीतिः, अपि तु वाच्यवैचित्र्यप्रति-

तथापि चित्रान्तर्गत एव समस्तालङ्कारवर्गप्रपञ्चः । चित्रं च विद्यमानेऽप्यस्फुटरसादौ भवतीति वादिनां मतमाश्रित्यास्फुटव्यङ्ग्यं काव्यं चित्रमुच्यते । तद्गता एवालङ्कारा उदाहर्तव्याः, तेषां तद्धर्मत्वात् । तेषु चोदाहरणेषु वस्तुरूपस्य व्यङ्ग्यस्योद्भटस्य प्रायेण क्वचित्तु रसस्यापि सम्भेदोऽस्ति ।

किञ्चोपमादिविषयेऽन्यदपि शब्दार्थालङ्करणं क्वचन दृश्यते । ततश्च सङ्करेण व्यपदेशो न्याय्यो न पुनरेकान्तमुपमादिनेति शङ्कां निराचष्टे—स्वाधीनेति । लोकोत्तरः सामान्यलोकवृत्तं विषयीकृत्यानुत्पद्यमानश्चमत्कारो विस्मयस्तस्य भूर्विषयो वैचित्र्यम्, [1]काव्यव्यपदेशजीवातुभूतभावुकमनोविस्तारोऽत्र चमत्कारानुगुण्यम् । न खल्वित्यादिना वस्तुरूपस्यास्य ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यव्यपदेशबीजस्फुटत्वाभावः प्रदर्श्यते । वाच्यस्य वैचित्र्यं परस्परसदृशधर्मद्वयोपश्लेषात्मकम् । एतदुक्तं भवति—त्रिविधं हि व्यङ्ग्यं प्रधानमप्रधानञ्च अस्फुटं चेति । तत्राद्यद्वयं यथायथं ध्वनिगुणीभूतव्यवहारस्य निदानम्, चरमं तु चित्रव्यवहारस्य । तत्र चोक्तरूपं व्यङ्ग्यं स्फुटप्रतीयमानं नानुभूयते । किन्त्वनवस्थितप्रायं[2] वाक्यार्थप्रत्ययानन्तरं विवेचनायामेव स्फुटं प्रतिभासते । रसादिसम्भेदेऽपि चित्रता, न ध्वनिः, अलङ्काराणामेवात्र प्राधान्येन विवक्षितत्वात्[3] तत्तद्रसास्वादनप्रत्यग्रव्यग्रे

---

१. व्यपदेशबीजभूत—क० ।

२. किन्त्वनवसितप्रायम्—ख० ।

३. न खल्वलङ्कारकाराणां रसध्वनौ निर्बन्धो यथा चित्रविषयके सिद्धान्ते ध्वनिवादिनाम् । तथापि तद्विषयविभागलोभादुदाह्रियमाणास्ते न चमत्काराय कल्पन्ते । इत्थं गुणीभूतव्यङ्ग्यालङ्कारयोः प्रकारोऽप्यावापोद्वापबुद्ध्यैव विवेचनीय इत्यभियुक्तानां वचनमत्र प्रमाणम् ।

भासादेव। रसादिस्तु व्यङ्ग्योऽर्थोऽलङ्कारान्तरं च सर्वत्राव्यभिचारीत्यगणयित्वैव तदलङ्कारा उदाहृताः। तद्रहितत्वेन तूदाह्रियमाणा विरसतामावहन्तीति पूर्वापरविरुद्धाभिधानमिति न चोदनीयम्।

तद्वद्धर्मस्य लोपे स्यान्न श्रौती तद्धिते पुनः।

धर्मः साधारणः। तद्धिते कल्पबादौ त्वार्थ्येव। तेन पञ्च।

उदाहरणम्—

भावुकचेतसि रसादेर्दुर्लभत्वात्। अलङ्कारान्तरसम्भेदेऽपि च प्रधानेनैव व्यपदेश इति नयेन न काचित् क्षतिः। न च रसादिभिरलङ्कारान्तरैश्च सर्वथा सम्भेदरहित उपमादिविषयोऽस्तीत्याह—रसादीति। अगणयित्वैवेति। औदासीन्यमवलम्ब्येत्यर्थः। ननु चन्द्र इव धवलः पट इत्यादौ लौकिकवाक्ये कविवाक्ये चैवंविधे रसादिभिरलङ्कारान्तरैश्चासङ्कीर्ण उपमादिविषयोऽस्ति, तत्कथं सङ्कीर्णविषयता भवेदित्याह—तद्रहितत्वेनेति। विरसतामिति। एवंविधवाक्यानामकाव्यतयैतद्गतोपमादीनामप्यकाव्याङ्गत्वेन रसानुपकारकतयाऽलङ्कारत्वमिति सुधीभिर्विभाव्यम्। "शब्दचित्रं वाच्यचित्रम्" इति वृत्तौ चित्रमिति गुणालङ्कारयुक्तमित्यलङ्काराणां चित्रधर्मस्यापरत्र च प्रकृतोदाहरणादिध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरप्यङ्गत्वस्य विरुद्धयोरभिधानं पूर्वापरविरुद्धाभिधानम्। न चोदनीयमिति। प्राचीननये समनन्तरोक्तदिशा साम्प्रदायिकमते च शब्दार्थोभयालङ्काराणां ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्याख्यकाव्यद्वयविलक्षणचित्राख्यकाव्यावयवस्याङ्गतया दोषाभावात्।

एवं षड्विधां पूर्णामुक्त्वा लुप्ताप्रपञ्चे वक्तव्ये एकलोपं तावत् प्रपञ्चयति—तद्वदिति। पूर्णावदित्यर्थः। अत्रापवादमाह—नेति। इवादिसमानार्थतद्धितविषये एवंविध उपमाया अभावादित्यर्थः। एवमुत्तरत्रापि विषयसङ्कोचेऽयमेव न्यायोऽनुसन्धेयः। साधारणः सादृश्यप्राणभूतगुणक्रियादिरूपः। साधारणगुण इति पाठे गुणशब्देन क्रियाऽप्युपलक्ष्यते[1]। तेनेति प्राचीनेनैव क्रमेण। चेत इति सम्बुद्धिः।

---

१. साधारणधर्मत्वमेव साधर्म्यलक्षणघटकम्। साधारणगुण इति पाठः क्वाचित्कत्वादुपेक्षणीयः। क्रियायाः गुणान्तर्भावो गुणशब्दनिर्वचनेन लब्धो

धन्यस्यानन्यसामान्यसौजन्योत्कर्षशालिनः।
करणीयं वचश्चेतः सत्यं तस्यामृतं यथा॥
आकृष्टकरवालोऽसौ संपराये परिभ्रमन्।
प्रत्यर्थिसेनया दृष्टः कृतान्तेन समः प्रभुः॥
करवाल इवाचारस्तस्य वागमृतोपमा।
विषकल्पं मनो वेत्सि यदि जीवसि तत् सखे॥

उपमानानुपादाने वाक्यगाऽथ समासगा॥८८॥

सअलकरणपरवीसामसिरिविअरणं ण सरसकव्वस्स।
दीसइ अहव णिसम्मइ सरिसं अंसंसमेत्तेण॥

'कव्वस्स' इत्यत्र 'कव्वसमं' इति, 'सरिसं' इत्यत्र च 'गुणं' इति पाठे एषैव समासगा।

वादेर्लोपे समासे सा कर्माधारक्यचि क्यङि।

अमृतवचसोः साम्यं परिणतिसौहित्यादिनोक्तम्। संपराये संग्रामे। सकलानां कृत्यानां करणस्य विश्रामेण निरोधेन श्रीर्यत्र तथाभूतं विरचनं विरचनीयम्। 'कव्वसमं' इति पाठे यद्यपि श्रौत्यपि सम्भवति, तत्रापि प्राचीनैरनादृतत्वात्तथा नोक्तम्। अत्र व्यतिरेकस्योपमामूलतयोपमासामग्री ग्राह्या[1]। सा च काव्ये प्रतिनिधिवस्त्वन्तरस्य गम्यमानत्वादसमग्रेत्येकलोपः।

भाक्त एव, परं प्राचीनानां वामनादीनां गुणलेशतः साम्यमुपमेति लक्षणदर्शनेन नातिनिर्बन्धमूलकः सः।

१. एतत्तु "पद्मं बहुरजश्चन्द्र" इत्याद्याचार्यदण्डिप्रदर्शितोदाहरणानां दृष्टयोपमाव्यपदेशसमर्थनाय प्राचीनप्रयुक्तस्योपमाप्रपञ्चस्य स्यालङ्कृतिसामान्यपरत्वपक्षमुररीकृत्य। गुप्तपादा अप्याहुः-"उपमाप्रपञ्च एव सर्वोऽलङ्कार इति विद्वद्भिः प्रतिपन्नमेव" इति। "उपमा कविवंशस्य मातैवेति मतिर्मम" इति कविविपश्चितामुद्भावनमप्येतदर्थेऽनुकूलम्। प्रायो नव्यैर्गृहीतानामलङ्का-

कर्मकर्त्रोर्णमुलि

वाशब्द उपमाद्योतक इति वादेरुपमाप्रतिपादकस्य लोपे षट् समासेन, कर्मणोऽधिकरणाच्चोत्पन्नेन क्यचा, कर्तुः क्यङा, कर्मकर्त्रोरुपपदयोर्णमुला च भवेत् ।

उदाहरणम्—

[1]ततः कुमुदनाथेन कामिनीगण्डपाण्डुना ।
नेत्रानन्देन चन्द्रेण माहेन्द्री दिगलङ्कृता ॥

तथा—

असितभुजगभीषणासिपत्रो रुहरुहिकाऽऽहितचित्ततूर्णचारः ।
पुलकिततनुरुत्कपोलकान्तिः प्रतिभटविक्रमदर्शनेऽयमासीत् ॥
पौरं सुतीयति जनं समरान्तरेऽसावन्तःपुरीयति विचित्रचरित्रचुञ्चुः ।
नारीयते समरसीम्नि कृपाणपाणेरालोक्य तस्य चरितानि सपत्नसेना ॥

षडिति समासे कर्माधारयोः क्यचि क्यङि कर्मकर्त्रोर्णमुलोरिति गणनया । कर्मणः कर्मत्वोपगृहीतार्थप्रतिपादकत्वेनाभिसंहितायाः प्रकृतेः । एवमधिकरणादिष्वपि क्यचा क्यङा णमुलेनेति । अत्र द्योत्येति शेषः । तथेति । अस्मिन्नेवार्थे उदाहरणमिति शेषः । असिपत्रेति । सूक्ष्मनिशिताग्रतया पत्रम् । रुहरुहिकाम् औत्सुक्यं तेनाहितः समर्पितश्चित्ते तूर्णचारस्त्वरया रणसञ्चरणं यस्य । चरितानि क्रीडितानि । निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्तीति "कषादिषु तैरेवानुप्रयोगः" इत्यनुशासनाद् द्विरुक्तिः प्रत्येकं कर्मणोः सम्बन्धत्वविवक्षया साध्वी । पार्थो धनञ्जयः । अत्र श्रौत्यादिविशेषचिन्ताविरहो यथातुल्यादिविरहात् ।

राणामुपमातः कालक्रमाद् युक्तिबलेन विश्लेषणं विचारचर्चासमुत्थमिति ज्ञायते । प्राचीनप्रतीच्यकोविदानां मतनिष्कर्षोऽप्येतत्कल्पे समन्वयसाधकः । उपमासामग्र्यामुपमानोपमेयतद्गतसाधर्म्यादयो गृह्यन्ते । ते च सर्व एव तिष्ठन्ति, परं सादृश्यतो विलक्षणतायाः प्रतिभासेनोभयथाप्याश्रयन्यासिरक्रियत इत्यत्र समग्रत्वं तस्याः ।

१. ततः कुमुदनाथेनेत्युद्भटेन भामहविवरणे उपमात्वेनैव गृहीतम् । तत्र च वामनमतलब्धविषयकस्य कविप्रसिद्धिमूलकसादृश्यस्य खण्डनमस्ति । वस्तुतस्तु नवीनानां मतेऽत्र प्रतीपालङ्कारस्पर्शः स्फुटः ।

मृधे निदाघघर्मांशुदर्शं पश्यन्ति तं परे ।
स पुनः पार्थसञ्चारं सञ्चरत्यवनीपतिः ॥

ननु नारीयत इत्यादौ कथमौपम्यप्रतिपादकभावः, क्यङादीनामेव तदर्थविवक्षया तत्कर्मक्षमत्वात् । अथैषां प्रत्ययत्वेनास्वतन्त्रतया इवादिशब्दप्रयोगाभावेन च न सम्यगौपम्यप्रतीतिरिति ब्रूषे, तर्हि वतिकल्पबादावपि तथैव प्रसज्येत । नहि प्रत्ययतया तद्धिताख्यातयोः कश्चन विशेषः । कल्पबादय इवादितुल्यतयौपम्यवाचकाः, क्यङादयस्तु द्योतका एवेत्यपि न, इवादीनामपि वाचकत्वसन्देहात् । सम्भवतु तेषां वाचकत्वम्, तथापि समुदितमेव पदं वाचकं प्रकृतिप्रत्ययौ स्वस्वार्थबोधकाविति मतद्वयेऽपि वत्यादिक्यङाद्योः साम्यमेवेति सत्यम्, तथापि प्राचीनानुरोधनियन्त्रितोऽयमाचार्यः "उपरोधो न कर्तव्यः कर्तव्यः परिमाणतः । उपरोधस्य माहात्म्यान्नोक्षा भवति गर्भिणी ॥" इत्यादिपद्येन तादृशनिष्कर्षतः शङ्कुसङ्कुचितानि सङ्कटानि प्रविशतीत्यत्र किं ब्रूमः ![1] वस्तुतस्तु सुतीयतीत्यादौ स्नेहनिर्भरत्वादेर्गम्यमानतया [2]धृता निचिता करमिलिता तरङ्गिता सम्मदोत्तरलिता । अर्थिततिर्याचकचयः । प्रभावो माहात्म्योत्कर्षः । जेतुं सप्रवणीकर्तुमित्यादिकेति । आदिशब्देनोदाहृतिप्रकारान्तरसंग्रहः । एवंविधेति । यथा "शुकमुखद्युति किंशुकमाबभौ" इत्यादौ लौकिकी, "सद्योमण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्द्धि नारङ्गकम्" इत्यादौ चोत्पादिता, "पाण्ड्योऽयम्" इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावः, "यान्त्या मुहुर्वलितकन्धरमाननं तदावृत्तवृन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या । दिग्धोऽमृतेन च विषेण च पक्ष्मलक्ष्या गाढं निखात इव मे हृदये कटाक्षः ॥" इत्यादौ वलितत्वावृत्तत्वस्यैकस्यैव धर्मस्य सम्बन्धिभेदनिर्देशः ।[2]

---

१. साहित्यदर्पणकारा मान्यानामुपजीव्यानामेतेषामेव मतमत्रोपजीवन्तीति तद्ग्रन्थतः प्रतीयते । परं मम्मटमतेऽसङ्गतिप्रदर्शने निर्बन्धोऽनेन टीकाकृता तस्य प्राचीनानामुद्भटादीनां पारतन्त्र्यघोषणपरः ।

२. 'धृता' इत्यादिः 'निर्देशः' इत्यन्तो दीर्घः सन्दर्भः ४१२ पृष्ठस्थस्य 'अनवरत' इत्याद्यंशस्य टीका मूललिपिपत्रव्यत्यासाद् विपर्यस्तप्राया ।

एतद्द्विलोप क्विप्समासगा ॥८९॥

एतयोर्धर्मवाद्योः । उदाहरणम्—

सविता विधवति विधुरपि सवितरति तथा दिनन्ति यामिन्यः ।
यामिनयन्ति दिनानि च सुखदुःखवशीकृते मनसि ॥

परिपन्थिमनोराज्यशतैरपि दुराक्रमः ।
संपरायप्रवृत्तोऽसौ राजते राजकुञ्जरः ॥

धर्मोपमानयोर्लोपे वृत्तौ वाक्ये च दृश्यते ।

ढुण्ढुण्णन्तो मरिहसि कण्टअकलिआइँ केअइवणाइं ।
मालइकुसुमसरिच्छं भमर भमन्तो ण पाविहिसि ॥

'कुसुमेण समं' इति पाठे वाक्यगा ।

धर्मलोपोदाहरणान्यमून्येवंविधविचारान्तरङ्गदशायामन्वितोभयलोपोदाहृति-योग्यानि । प्रकृतोदाहरणं पुनरेवं प्रत्ययलोपच्छले कातन्त्रदिशा "कुर्वन् घोरविरावं गर्दभति प्रसभमस्य पृष्ठोऽयम् । तापतनुर्विधुरपि सवितरति प्रियवियोगिन्याः ॥" इत्यादि मृग्यम्[1] । परिपन्थिनः शत्रवः । मनोराज्यं मनोरथम् ।

ढुण्ढुण्णतो समुत्पतन्ननवस्थितं चङ्क्रम्यमाणः । कलिआँइ कलितानि । 'कुसुमेन समम्' इति पाठे यद्यपि श्रौतीसम्भवस्तथापि प्रसिद्धिविरहादयमनादृतः ।

आसे निरास इति । अनुपादान इत्यर्थः । कैश्चित्[2] पुनरार्थ्यादिरिति (रीतिः ?) विसंवादः ? तथाप्येतद्विवादस्य प्रकृतानुपयोगितया प्रायिका(प्रामाणिका ?)प्रसिद्धत्वेन पाणिन्यादितन्त्रमेवाश्रितवान्[3] ग्रन्थकृत् । ननु कणादोक्ता(कलापोक्ता ?)नुशासन-

---

१. अत्र टीकाकृतां विवृतौ क्रमभङ्गः सूचीकटाहन्यायेन समर्थनीयः ।

२. एवमुभयोरपि लिप्योरसंलग्नप्रायः पाठः । आस्थितवानित्यतः पश्चाद् इत्याहेति शेषोऽध्याहार्यो न वेति पाठभ्रंशाद् न निश्चीयते । एवमपि नन्विति वाक्ये ।

३. श्रीधरकृतविवेकेऽस्य मन्तव्यस्यांशिकत्वेन ; लाभस्तन्मतमेवाक्षिप्तमित्यनु-मापयति । परन्तु चिन्त्यमिदम्, दूषितं च दर्पणे । एषु स्थानेषूत्प्रेक्षैव सम्भावनोत्थापनादिति तद्विवरणे सा० द० लो० ।

क्वचि वाद्युपमेयासे

आसे निरासे ।

अरातिविक्रमालोकविकस्वरविलोचनः ।
कृपाणोदग्रदोर्दण्डः ससहस्रायुधीयति ॥

अत्रात्मोपमेयः ।

त्रिलोपे च समासगा ॥९०॥

विरहादेव तद्विषयो न विशिष्यते । यत्तु केनचिदुक्तं वत्यादय इवाद्यर्थेऽनुशिष्यन्ते, क्यजादयस्त्वाचारार्था इति वैषम्यमिति, तदति रिक्ततरम् । नहि क्यजादय आचार-मात्रार्थाः, किं तर्हि सादृश्याचारार्था इति विधवतीत्यादौ पाणिन्यादिभिः क्विबन्तं विशिष्यते (क्विबन्तमनुशिष्यते) । सहस्रायुधैः सह वर्तत इति ससहस्रायुधः, स इवाचरति स सहस्रायुधीयति । न तु स इति भिन्नं पदम्, उपमेयानुपादानविरह-प्रसङ्गात् । समानधर्मानाह विशेषणपदद्वयार्थम्—अत्रात्मेति । केवलस्य[1] तस्मादेव (तस्य) सहस्रायुधात् सोऽर्थः, कृत्याक्षमत्वेनान्यत्वादिति भावः । अत्र पूर्वोक्त एव न्यायोऽ-सन्देहार्थः । असङ्कीर्णपद्यतोदाहृतिस्तु—"गर्दभति श्रुतिपरुषं सततं (व्यक्तं) निनदन् महात्मना पुरतः" इति । गर्दभतीत्यादौ विधवतीत्यादौ च सादृश्यप्राणतया सा । "कस्तूरीतिलकन्ति भालफलके देव्या मुखाम्भोरुहे रोलम्बन्ति तमालवालमुकुलोत्तंसन्ति मौलावपि । याः कर्णे विकचोत्पलन्ति कुचयोरंसे च कालागुरुस्थासन्ति प्रथयन्तु तास्तव शिवं श्रीकण्ठकण्ठत्विषः ॥" इत्यादाविवालङ्कारसर्वस्वकारोक्तदिशोत्प्रेक्षा-पर्यवसानं प्रायः[2] ।

---

१. एवमपि—उभयत्र पाठः ।

२. अत्र यद्यपि सर्वप्रातिपदिकेभ्यः क्विबित्युपमानात् क्विब्विधा आमुख उपमाप्रतीतिस्तथाऽप्युपमानस्य प्रकृते सम्भवौचित्यासम्भवेन उत्प्रेक्षायां पर्यवसानमिति तेषामुक्तिस्तथा निर्देशे हेतुः ।

त्रयाणां वादिधर्मोपमानानाम् । उदाहरणम्—

तरुणिमनि कृतावलोकना ललितविलक्षवितीर्णविग्रहा[1] ।
स्मरशरविसराचितान्तरा मृगनयना हरते मुनेर्मनः ॥

अत्र सप्तम्युपमानेत्यादिना यदा समासलोपौ भवतस्तदेदमुदाहरणम् ।

क्रूरस्याचारस्यायःशूलतयाऽध्यवसायादयःशूलेनानुहरति आयःशूलिक इत्यतिशयोक्तिः, न तु क्रूराचारोपमेय-तैक्ष्ण्यधर्म-वादीनां लोपे त्रिलोपेयमुपमा ।

एवमेकोनविंशतिर्लुप्ताः, पूर्णाभिः सह पञ्चविंशतिः ।

अनयेनेव राज्यश्रीर्दैन्येनेव मनस्विता ।
मम्लौ साऽथ विषादेन पद्मिनीव हिमाम्भसा ॥

इत्यभिन्ने साधारणे धर्मे,

विलक्षः पराधीनीकृताः । विसरः समूहः । हरते हरति । मृगस्य नयने इव दीर्घे चञ्चले वा नयने यस्या इति विग्रहे उपमानोत्तरस्य लोपः । कालाम्बा(कालापा)नुशासनिकशङ्कां परिहरति—अत्रेति । समासो लोपश्च यदा तदैवं निष्पाद्यत इति वाक्यशेषः । अत्र केचिदुपमेयधर्मवादिलोपः[2] त्रिलोपप्रकारान्तरमस्तीति मन्यन्ते । तान् प्रत्याह—क्रूरस्येति । अनुहरति[3] व्यवहरति । अतिशयोक्तिरिति । विषयिणा विषयनिगरणमध्यवसायः । स च व्यापारप्रधानो व्यापार्यप्रधानश्च यथायथमुत्प्रेक्षाऽतिशयोक्तिविषयः । अयं चात्र द्वितीयः पर्यायो न तु सादृश्यमात्रप्रतीतिविश्राम इति नोपमेत्यर्थः । एवं पूर्वोक्तरीत्यैकलोपे पञ्च, द्विलोपे त्रयोदश, त्रिलोप एकेत्यूनविंशतिः । पूर्णाभिः षड्भिः । अभिन्न एकपदबोध्ये । न त्वेकत्र तदीये प्रतिसम्बन्धिस्थानेऽभिन्नरूपत्वात् ।

---

१. अत्र विलासवितीर्णविग्रहेति प्रचलितः पाठः ।

२. धर्मं वादिलोपस्तमित्यर्थेऽयम् ।

३. अन्विच्छतीति पाठः श्रीधरादिसम्मतः । तत्रान्विच्छतीति अनुसरतीत्यर्थे—इति वैयाकरणाः ।

ज्योत्स्नेव नयनानन्दः सुरेव मदकारणम् ।
प्रभुतेव समाकृष्टसर्वलोका नितम्बिनी ॥

इति भिन्ने च तस्मिन्, एकस्यैव बहूपमानोपादाने मालोपमा ।

यथोत्तरमुपमेयस्योपमानत्वे पूर्ववदभिन्नभिन्नधर्मत्वे—

अनवरतकनकवितरणजललवभृतकरतरङ्गितार्थितते: ।
भणितिरिव मतिर्मतिरिव चेष्टा चेष्टेव कीर्तिरतिविमला ॥
मतिरिव मूर्तिर्मधुरा मूर्तिरिव सभा प्रभावचिता ।
तस्य सभेव जयश्रीः शक्या जेतुं नृपस्य न परेषाम् ॥

इत्यादिका रशनोपमा च न लक्षिता, एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवादुक्तभेदानतिक्रमाच्च ।

एवमत्र 'शुकमुखद्युति' इत्यत्र धर्मोपमानेवादिलोपः, 'मत्तहूण'[1] इत्यादौ धर्मलोपः समास इत्यादौ स्वयमूह्यम् । एवकारो वैचित्र्यस्फोरणार्थः । भिन्ने भिन्नशरीरेऽभिन्नपदबोध्ये च । यथोत्तरमिति । उत्तरोत्तरक्रमेणेत्यर्थः । पूर्ववन्मालोपमावत् । अभिन्नधर्मत्व इति । अत्राभिन्नपदानन्तरं भिन्नपदाभावो लेखकप्रमादात् । क्वचिच्च तथाविध एव पाठः । केचित्तु निरनुबन्ध्यमानोदाहृतिमध्ये भिन्नधर्मत्वेनेति पठन्तीति त्रिविध एव पाठः । चन्द्रवदनेत्येकपदगतत्वं चन्द्र इव वदनमस्या इत्यादावेकवाक्यगतत्वमित्यादि स्वयमूह्यम् । ननु वैचित्र्यसहस्रसम्भवे प्रत्युत वैशद्याय लक्षणीयमित्याशङ्क्याह—उक्तेति । अस्मत्प्रदर्शितप्रकाराःकमप्यस्मद्दर्शितप्रकारं नियमेनानुबन्धन्तीति सामान्यलक्षणसन्दर्शनव्युत्पन्नानां स्वयमेवोत्प्रेक्षितुं सुकरा इति ग्रन्थगौरवभयान्न प्रपञ्चिता इत्यर्थः[2] ।

---

१. वामनीयकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तावुदाहिते ।

२. उपमाविभागविषये शब्दशास्त्रव्युत्पत्तिकौशलशालिनामेषैव सरणिः । सा चालङ्कारमाहात्म्यवादिनामुद्भटमतानुयायिनां प्रायेण सर्वेषामपि निबन्धकृतां ग्रन्थेषु लक्ष्यते । रुद्रटमते तु वाक्योपमा समासोपमा प्रत्ययो-

उपमानोपमेयत्व एकस्यैवैकवाक्यगे ।

अनन्वयः

उपमेयोपमायामप्येकस्योपमानोपमेयताऽस्तीत्याह—एकवाक्यग इति । ननु "कमलं व तीएँ वअणं तीए वअणं व कमलम्पि । दट्ठुं सलिलविहारे भमरंजणा विमुज्झन्ति ॥" अत्रापि महावाक्यापेक्षयैव वाक्यत्वमस्तीत्याशङ्क्य—एकस्यैवेति सूत्रे तस्य तं प्रत्येवेति विवक्षितमित्याहुः । उपमानादन्तरस्य भिन्नस्यार्थादुपमेयस्य

पमेति त्रिधा मुख्यो भेदस्तदवान्तरभेदाश्च दश । उपमास्वरूपविषये कुन्तकेन या नवीना दिगुन्मीलिता, तस्या आभासत्वेन द्वयोः प्रस्तुतपदधर्मिणोः साधारणधर्मोक्तिर्वाच्यवाचकसामान्यमात्रस्याभिप्रेतत्वं न पुनरजातवदस्यैकवाक्यार्थेऽन्वितत्वञ्चेमानि मुख्यानि लिङ्गानि स्मृतानि । तानि च "साम्यं वाच्यमवैधर्म्यं वाक्यैक्ये उपमा द्वयोः" इति विश्वनाथकृतलक्षणे निर्दिष्टानि । अत्र रुचकेनालङ्कारसर्वस्वे अस्याश्च पूर्णालुप्तादिभेदाच्चिरन्तनैर्बहुविधत्वमुक्तमिति । एवञ्च तेषां गणने न तथा वैचित्र्यं किञ्चिदिति सूचितमिति जयरथमन्तव्यदिशाऽनादरः स्फुट एव । तेन पुनः कुन्तकसरणिमनुसरता साधारणधर्मस्य क्वचिदनुगामितयैकरूपेण निर्देशः क्वचिद्वस्तुप्रतिवस्तुभावेन द्विधा-क्लृप्तेनेति यो नूतनत्वोपन्यासः साधितस्तस्य परिचयोऽलङ्कारविमर्शिनीतो जिज्ञासुभिर्लक्ष्यः । "तेऽलङ्काराः परां छायां यान्ति ध्वन्यङ्गतां गताः" इति ध्वन्यालोकोक्तदिशोपमादीनामंशतो विवेचनं कुन्तकेनादौ, अर्वाग्भवैः चित्रमीमांसाकृद्भिस्तथा पण्डितराजेन जगन्नाथेन सुष्ठु व्यधायीति तद्ग्रन्थत एवावलोकनीयम् । प्रकाशटीकाकृतस्तु मूलग्रन्थमेव व्याचक्षत इति तद्विषये प्रायशो निश्चेष्टा इति महदिदं वैशसं काव्यशोभामनुशीलयतां सहृदयपाठकानाम् । क्वचित् पुनः प्रसङ्गस्यास्योल्लेखमात्रम्, यथात्रैवोत्प्रेक्षाप्रसङ्गे । यद्यप्येते ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्येष्वेवान्तर्भवन्तीति टीकाकृदुक्तदिशा सर्वं समञ्जसम्, तथापि विशेषविश्लेषणमुद्देशमर्हत्येव ।

उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वयः । उदाहरणम् –

न केवलं भाति नितान्तकान्तिर्नितम्बिनी सैव नितम्बिनीव ।
यावद्विलासायुधलास्यवासास्ते तद्विलासा इव तद्विलासाः ॥

विपर्यास उपमेयोपमा तयोः ॥९१॥

सम्बन्धाभावो यत्र स उपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽनन्वय इति । यद्वा—उपमानान्तरेणोपमेयातिरिक्तोपमानेन सम्बन्धस्यान्वयापरनाम्नोऽभावो यत्रेत्यन्वर्थनामा निरुक्तिपरेयं वृत्तिः । केचिदुपमानान्तरसम्बन्धाभावोऽत्रास्तीत्यर्शआदित्वेन मत्वर्थयोगात् प्रत्ययं मन्यमानाः सादृश्यसम्बन्धाभावो वर्णनीयाद्युत्कर्षप्रतिपत्तिपरः, एकस्यैव विरुद्धधर्मसंसर्गो द्वितीयसब्रह्मचारिनिवृत्त्यर्थं इत्युक्तदिशाऽलङ्कारजीवातुभूतोऽत्र प्रत्याय्य इत्याहुः ।

ननु कथमेकस्यैवोपमानोपमेयतानिबन्धस्तयोर्यथायोगमप्राकरणिकप्राकरणिकाधिष्ठाननियमात् ? नायं दोषः, तयोरत्र वैवक्षिकमात्रत्वेन[1] वास्तवविरोधाभावात् । किञ्च, प्राकरणिकमुपमेयमप्राकरणिकमुपमानमिति प्रायोवाद एवायम् । "परिमलनन्दितमधुपा युवजनमनसां विमर्दरङ्गभुवः । सम्प्रत्यनुमितशोभा माला इव भान्ति भामिन्यः ॥" इत्यादौ[2] प्रदोषवर्णने प्रकृते मालानां युवतीनां चात्र प्रकृतत्वेन तदङ्गतया प्रतीतत्वेन चाविशेषविरहात् । नितान्तं सन्ततं कान्तिः कमनीयता यस्याः सा नितान्तकान्तिः । यावदिति । अपि त्वित्यर्थे । विलासायुधः कामस्तस्य लास्यवासा रङ्गगृहास्त इति स्वयंवेद्याव्यपदेश्यस्वरूपाः ।

विपर्यास इत्यस्य विवृतिः परिवृत्तिरिति । एतौ परस्परमेव सदृशौ, न त्वनयोः सदृशं वस्त्वन्तरमस्तीत्याकार उपमानान्तरव्यवच्छेदः, तत्परा प्रतीतिप्रयोजनेत्यलङ्कारताबीजोद्घाटः । उपमेयेनोपमेति । समनन्तरमेवोपमेयतया निबद्धेन वस्तुना सम्प्रत्युपमानतानिबन्धेन समनन्तरोपमानतानिबद्धस्यैव वस्त्वन्तरस्योपमानोपमेयत्वमवच्छिद्यत इत्यर्थः । उपमेयेनोपमा सादृश्यमिति

---

१. वैवक्षिकपदत्वेन–ख० ।

२. इत्यादौ तु –ख० ।

तयोरुपमानोपमेययोः परिवृत्तिरर्थाद्वाक्यद्वये इतरोपमानव्यवच्छेदपरा। उपमेयेनोपमेति 'उपमेयोपमा'। उदाहरणम्—

कमलेव मतिर्मतिरिव कमला तनुरिव विभा विभेव तनुः।
धरणीव धृतिर्धृतिरिव धरणी सततं विभाति बत यस्य ॥

संभावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य समेन यत्।

समेनोपमानेन। उदाहरणम् —

उन्मेषं यो मम न सहते जातिवैरी निशाया-
मिन्दोरिन्दीवरदलदृशा तस्य सौन्दर्यदर्पः।
नीतः शान्तिं प्रसभमनया वक्त्रकान्त्येति हर्षा-
ल्लग्ना मन्ये ललिततनु ते पादयोः पद्मलक्ष्मीः ॥

यथाश्रुतव्याख्याने सर्वत्रैवंविधतासौलभ्येनासाधारण्यं नोक्तं स्यात्। 'कमलेव मतिः' इत्यादौ सर्वजनोपास्यत्वाद्यसाधारण्यं गम्यम्। एवं पूर्णत्वमनयैव दिशाऽनन्वये मृग्यम्। धृतिर्धैर्यम्।

प्रकृतस्य सम्भविनो वर्णनीयस्य उपमानेनेति सदृशतयोपकल्पितेनासम्भविनेत्यर्थः। एतदनन्तरं सहैकरूप्येणेति शेषः। अत्र क्वचिदैकरूप्यमात्रस्यासत्त्वम्, क्वचित्तु तथा सम्भाव्यमानत्वम्। [1]तत्राद्यं यथा ममैव "कण्ठे लसत्काञ्चनयज्ञसूत्रे" इत्यादि। अत्र हि सम्भाव्यमानतादात्म्याख्यसम्बन्धमात्रस्यैव सत्त्वम्, न तु सम्बन्धिनोः। द्वितीयं यथा—"स वः पायादिन्दुर्नवबिसलताकोटिकुटिलः स्मरारेर्यो मूर्ध्नि ज्वलनकपिशे भाति निहितः। स्रवन्मन्दाकिन्याः प्रतिदिवससिक्तेन पयसा कपालेनोन्मुक्तः स्फटिकधवलेनाङ्कुर इव ॥" इत्यत्र सम्भाव्यमानस्य कपालाङ्कुरस्यापि शशविषाणसगोत्रत्वमेव। एषा च हेतुस्वरूपफलसम्भावना त्रिधा। तत्राद्यं यथा—उन्मेषमित्यादि। अत्र हि स्वाभाविकमेव पादलग्नत्वं हर्षहेतुकपादलग्नत्वैकरूपतया

१. एतच्च विषयित्वेन संभावनमुत्प्रेक्षेति प्राचां लक्षणमनुसृत्य। सम्भावनमध्यवसाय इति पारिभाषिकः पर्यायभेदः।

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

इत्यादौ व्यापनादि लेपनादिरूपतया संभावितम्।

सम्भावितम्। अथवा यः पक्ष्मलाक्ष्याः स्वाभाविकपादलगनहेतुः स हर्षतादात्म्येन सम्भावितः। द्वितीयं यथा—लिम्पतीवेति। अत्र लक्षणयोगमाह—व्यापनादीति। केचित्तु—उत्प्रेक्षायां द्वयी गतिर्विषयस्योपादानं निगरणं चेति। तत्राद्ये पूर्वमुदाहरणं शेषे स्फोरणार्थमियं वृत्तिरित्याहुः। तदसत्, पूर्वत्रापि स्वाभाविकस्य लगनहेतोरुत्प्रेक्षणत्वे तदिति विषयस्योपादानविरहात्। विषयोपादानन्तु यथा मम—

प्रचण्डसीत्कारसमीरनिर्यत्सुकुम्भमुक्तानिकरावदातम्।
निदाघतापागमविप्रकीर्णं भाति द्विपानां करशीकराम्भः ॥
वनेषु यस्यासिविदीर्णकुम्भिकुम्भावमुक्ताः प्रतिभान्ति मुक्ताः।
[1]भूचारदृष्टा जितराजलक्ष्मीधम्मिल्लमल्लीमुकुलामलाभाः ॥

इत्यादौ मृग्यम्। न चैतदुदाहृतिद्वयं नोत्प्रेक्षाविषयः, सम्भावनाप्राणत्वात्तु तथैव। तृतीयं यथाऽस्मत्तातानां सरोवर्णने—"कलङ्कपङ्कः किल यो वियोगदीनाबलापीडनदुर्यशोभिः। तन्मार्जनायेव जले यदीये निमज्जतीन्दुः प्रतिबिम्बभङ्ग्या ॥" अत्र स्वारसिकमेव मज्जनं कलङ्कप्रक्षालनप्रयोजनैकमज्जनैकरूप्येणोत्प्रेक्षितम्। इयमेव च सापह्नवोत्प्रेक्षायामुदाहृतिः। उत्प्रेक्षणीयश्च द्रव्यगुणक्रियाजातिरूपेण चतुर्विधमुक्तं प्राचीनैः। तत्राद्यं यथा मम—"पायात् समस्तस्य तनुर्मुरारिर्यस्याच्छपुच्छोच्छलितैः क्षणेन। पयोधिपूरैर्जगदश्नुवानैर्विनिर्मिताऽद्वैतमयीव वृष्टिः ॥" अत्र सम्भावितायाजलमात्रमय्या वृष्टेः सजातीयाप्रसिद्धेः प्रसिद्धेनैकार्थ्येन वैयाकरणरीत्या गुणोत्प्रेक्षा हर्षादिति। यथा वा मम[2] विलासमञ्जरीकाव्ये ग्रीष्मवर्णने—"एते गताः पुष्टकपुत्रभावं

१. भूचारः पृथिव्यां विचरणम्, तेन दृष्टा सुस्थिता मुक्ता।

२. कविमुख्यानां टीकाकृतां कस्या अपि नाटिकाया नामतोऽप्यधुनाऽपरिज्ञाताया इयमुदाहृतिरुद्धृता स्यात्। स्वरूपणोत्प्रेक्षाया उपमातो भेदः श्रीविद्याचक्रवर्तिभिर्निर्दिष्टो यथा—"यदाऽयमुपमानांशो लोकतः सिद्धिमृच्छति। तदोपमैव येनेवशब्दः साधर्म्यसूचकः ॥ यदा पुनरयं लोकादसिद्धः कविकल्पितः। तदोत्प्रेक्षैव येनेवशब्दः सम्भावनापरः ॥" इति। मूलग्रन्थकृत्पारिभाषिकपदप्रयोगमय एष इति सर्वमवदातम्।

ससन्देहस्तु भेदोक्तौ तदनुक्तौ च संशयः ॥९२॥

भेदोक्तौ यथा—

अयं मार्तण्डः किं स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम् ।

सकृत् प्रजानां कलकण्ठधाराः । तत्संकथाकर्णनलज्जयेव नोदीरयन्ति स्वगुणं स्वरेषु ॥" अत्र लज्जा गुणः । क्रियोत्प्रेक्षा लिम्पतीवेति । जात्युत्प्रेक्षाऽङ्कुर इवेति । उत्प्रेक्षोत्थाननिमित्तञ्च कचिन्निबध्यते क्वचिद् विशीर्यत इति द्वयी गतिः । आद्ये यथा मम— "एषा रतीशोत्पलपत्रपङ्क्तिः प्रकम्पतेऽस्याः सुदृशो भ्रमन्त्याः । कर्णान्तपर्यन्तविलोलनेत्रविघट्टनत्राससमाकुलेव ॥" अत्र सम्भावनाहेतुरुपादेयकम्पः । द्वितीये यथा—"वर्षतीवाञ्जनं नभः" इत्यत्रोर्ध्ववर्तिनो नीलिम्नः सन्ततधाराकारेणाधःसंयोगो वर्षणसम्भावनाहेतुर्गम्यः । क्वचिद् भावोऽभिमन्यते क्वचिदभाव इत्यपि द्वैतम् । तत्राद्येऽमून्येव निदर्शनानि । द्वितीये तु ममैव—"त्वद्वियोगपरिक्लेशपराधीनान्तरात्मनः । दीप्यमानः पुरोऽप्येतन्नास्त्येवाद्य जगन्मम ॥" उक्तवैचित्र्यसङ्कलनया च प्रकारसंख्यानियमो ग्रन्थगौरवभीत्याऽनुक्तोऽपि लक्ष्यप्रसिद्धिमनुसृत्य प्राचीनदिशा बोद्धव्यः[1] । प्रतीयमाना चेयं पूर्वोक्तदिशा ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोरेवान्तः पतति । वाच्या प्रतीयमाना चेति द्वैविध्याभिधानमलङ्कारान्तरसाधारण्येन मन्दप्रयोजनम् ।

स सन्देह इति क्वचित् सन्देह इत्यप्युच्यते, भेदोक्तौ वैधर्म्योपादाने प्राचीन एव संशयो निर्णयसम्वलनया वैचित्र्यमाविष्कुर्वाणोऽलङ्करणतां भजते । तदनुक्तौ तु

1. श्लेषापह्नुत्याद्यलङ्कारान्तरसङ्करवैचित्र्यादनन्तभेदोऽयम् । उत्प्रेक्षावाचकशब्दानां संग्रहे—"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः ॥" इत्याचार्यदण्डी । व्यज्यते द्योत्यत इत्यर्थः । आदिपदेन 'किं' 'नु' पदयोर्ग्रहणम् । तत्र किंपदप्रयोगे उत्प्रेक्षा यथा— "बालप्रसूनावलिमूर्मिहस्तैः सञ्चारयन्ती भजतां सुदूरम् । विक्रीय कैवल्यममुष्य मूल्यं वराटसंख्यां किमियं करोति ॥" इति सा०द० लोचनोद्धृते कस्यचित् पद्ये परिवृत्तिस्पृष्टेयं मनोज्ञैव ।

कृतान्तः किं साक्षान्महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः ॥

'भेदोक्तौ' इत्यनेन न केवलमयं निश्चयगर्भो यावन्निश्चयान्तोऽपि सन्देहः स्वीकृतः । यथा—

इन्दुः किं क्व कलङ्कः सरसिजमेतत् किमम्बु कुत्र गतम् ।
ललितसविलासवचनैर्मुखमिति हरिणाक्षि निश्चितं परतः ॥

किन्तु निश्चयगर्भ इव नात्र निश्चयः प्रतीयमान इत्युपेक्षितो भट्टोद्भटेन । तदनुक्तौ यथा—

अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाकरः ।

शुद्ध एव । निश्चयगर्भ इत्येकस्मिन्नेव विषये प्रथमं संशयस्ततो निश्चयः, पुनरपि संशयो निश्चयश्चेत्येवंरूपः ।

निश्चयान्त इति । बहुधा सन्दिग्धनिश्चयरूपः । क्व कलङ्क इति सन्देह एवोपोद्बलितः सूच्यते न तु निश्चयः, तत्प्रतिभासविरहात् । ननु यद्येवंप्रकारः सम्भवति, तर्हि किं भवदुपजीव्यैः प्राग्भिरलङ्कारकारैर्न निबद्ध इत्याह—किन्त्विति । यद्यपि लक्ष्यप्रसिद्ध्या दुरपलपं तथापीत्यर्थः । नात्र निश्चयः प्रतीयमान इति विशिष्टप्रायतया वैचित्र्याधायकसंशयसहकारितयेति शेषः । भट्टोद्भटेनोपेक्षितो न तु सर्वैरित्यर्थः[1] । अस्या

1. न तु सर्वैरिति यथा रुद्रटादिभिः । मम्मटेन रुद्रटमतमेवात्रानुसृतम् । अलङ्कारसर्वस्वेऽपि त्रिधैवायं गृहीतः । "एवं चास्य सादृश्यनिमित्तत्वात् समानधर्मानेकधर्मनिमित्तत्वेन विभेदत्वं न व्याकार्यम्, सादृश्यनिमित्तत्वेनैवास्य सन्देहसिद्धेः, विप्रतिपत्त्यादिनिमित्तान्तरसारत्वाभावाच्च" इति जयरथः । एतत्तु ससन्देहस्य सादृश्यमूलकत्वपक्षमुपजीव्य, परन्तु तस्याध्यवसायमूलत्वमपि रुचकादिभिः स्वीक्रियते कुन्तकमतमनुसरद्भिः । तत्रोदाहृतञ्च "रञ्जिता तु विविधास्तरुशैलाः" इति हिमालयवर्णनप्रसङ्गे स्थितेन किरातीयपद्येन ।

वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः॥

तद्रूपकमभेदो य उपमानोपमेययोः ।

अतिसाम्यादनपह्नुतभेदयोरभेदः ।

उर्वश्याः। वेदेत्युत्तरार्धम्[1] । पूर्वार्धं पूर्वार्धप्रतिपाद्यसंशयोपोद्बलकम् ।

अभेद इति । अत्रत्याविद्यमानो भेदो यत्रालङ्कार इति विग्रह इत्याह—अनपह्नुतेति[2] । अलङ्कारश्चात्राहार्यस्तादात्म्यारोप इत्यवधेयम् । रूपकसामान्यलक्षणमुक्त्वा

---

१. श्लोकोऽयमलङ्कारनिर्णयव्यापारे उदाहरणकूटस्थलेन उल्लेखयोग्यः । अत्र उर्वशीसृष्टौ निर्माता किं चन्द्रः किं वा मदन उत वा वसन्त इत्यनेककोटिकः संशय इति कृत्वा तत्रभवन्तोऽलङ्काररत्नाकरकाराः प्रायश्च मीमांसादावनेकधर्मनिमित्त एव प्रत्यधिकरणं सन्देह इति युक्तिमनुसृत्य मम्मटं समर्थयन्ते । अर्वाग्भवा विमतसिद्धान्तमलङ्कारसर्वस्वसाहित्यदर्पणचित्रमीमांसादिस्थितं प्रजापतिसम्बन्धेऽप्यन्यसम्बन्ध उक्त इत्यतिशयोक्तिभेदं खण्डयन्तो रसगङ्गाधरकारा अप्येवम् । यदि सादृश्यमूलतैवात्र बीजभूता संशयोत्थापन इति मन्यते, तदा तद्वाद्यः पक्षः बलीयानेव । विमर्शिनीकाराद्या अध्यवसायमूलतामपि सन्देहकोटावनुप्रवेशयन्ति, तेन च निर्णये जटिलता जाघटीति । विमर्शिनीकारा अत्र श्लोकविवरणे तूष्णीमासाना लक्ष्यन्ते । 'नु'पदानि प्रथमद्वितीयपादयोः किंपदसमानार्थानि । अत्राध्यवसायोत्थापनां स्वीकृत्यापि ये केचित् तस्यासिद्धतानिरासादुत्प्रेक्षेति मन्यन्ते ते त्वत्रैवाध्यवसायस्य सिद्धतासाध्यतयोर्युगपद् साधुत्वे पर्यनुयोज्याः । वस्तुतस्तु उर्वशीसृष्टिव्यापारे सुष्ठुः प्रजापतेरसादृश्यपक्ष एव कवेरभिप्रेत इति तन्मूलक एवालङ्कारनिर्देशः श्रेयान् ।

२. सूत्रग्रन्थेऽपह्नुतत्वस्य निर्देशासत्त्वात् वृत्तौ च तत्सत्त्वादित्थं निर्बन्धटीकाकृद्व्याख्याने । अपह्नुतभेदत्वेऽतिशयोक्तेर्भावादिति रुचकमन्तव्येऽतिशयोक्तिः खलु सादृश्यमपवदतीति हेतोरयं व्याख्याप्रकारः ।

समस्तवस्तुविषयं श्रौता आरोपिता यदा ॥९३॥

आरोपविषया इव आरोप्यमाणा यदा शब्दोपात्तास्तदा समस्तानि वस्तूनि विषयोऽस्येति समस्तवस्तुविषयम् । आरोपिता इति बहुवचनमविवक्षितम् । यथा—

ज्योत्स्नाभस्मच्छुरणधवला बिभ्रती तारकास्थी-
न्यन्तर्धानव्यसनरसिका रात्रिकापालिकोयम् ।
द्वीपाद् द्वीपं भ्रमति दधती चन्द्रमुद्राकपाले
न्यस्तं सिद्धाञ्जनपरिमलं लाञ्छनस्य च्छलेन ॥

अत्र पादत्रयेऽन्तर्धानव्यसनरसिकत्वमारोपितधर्म एवेति रूपकपरिग्रहे साधकमस्तीति तत्संकराशङ्का न कार्या ।

तद्विशेषलक्षणप्रपञ्चार्थमाह—समस्तेति । आरोपेति । इवेति प्रत्ययद्योत्यविशेषाभावमारोप्यमाणा इति वृत्तिसङ्गतिः[1] । समस्तानि सकलानि । सूत्रे लिङ्गं संख्या कालश्चातन्त्राणीति न्यायमूरीकृत्याह—आरोपिता इति । बहुवचनमविवक्षितमिति । तेन "दन्तांशुकेशरालीभिस्तुल्या भाति मुखाम्बुजम्" इत्याद्यपि संगृहीतमिति भावः । व्यसनं कौतुकम् । मुद्राकपाल इति दीक्षाकालगृहीतोपकरणेषु मुद्रोपादानं पाषण्डानां व्यवहारः । परिमलं क्षोदम् । अत्रेति । पादत्रये यद्रूपकं तस्य साधकमारोपितधर्म एव रात्रावसम्भवितयोपमाननिरसनद्वारेणेति निश्चायकमन्तर्धानरसिकत्वमस्ति । तत्र उपमारूपकसन्देहसङ्करशङ्का न कार्या । ततश्च निःशङ्कमेवेदं रूपकोदाहरणमित्यर्थः । अत्र चारोप्यारोपविषयानेकत्वेऽपि नालङ्कारानेकत्वं सम्भूयैव वैचित्र्यप्रकर्षाधायकत्वात् । एवं मालोपमारशनोपमोपमेयोपमादौ बोद्धव्यम् ।

---

१. आरोपिता इत्यादिवाक्यं न श्रीधरादिभिर्मूलग्रन्थे पठितम् । आरोपिता इत्यस्यारोप्यमाणेत्यर्थे प्रयोगटीकाकृत्कृतदिशा समाधेयः ।

श्रौता आर्थाश्च ते यस्मिन्नेकदेशविवर्ति तत् ।

केचिदारोप्यमाणाः शब्दोपात्ताः, केचिदर्थसामर्थ्यादवसेया इत्येकदेशविवर्तनादेकदेशविवर्ति । यथा—

जस्स रणन्तेउरए करे कुणन्तस्स मण्डलग्गलअं ।
रससंमुही वि सहसा परंमुही होइ रिउसेणा ॥

अत्र रणस्यान्तःपुरत्वमारोप्यमाणं शब्दोपात्तम् , मण्डलाग्रलताया नायिकात्वं रिपुसेनायाश्च प्रतिनायिकात्वमर्थसामर्थ्यादवसीयत इत्येकदेशे विशेषेण वर्तनादेकदेशविवर्ति ।

एकदेशविवर्तीति । एकदेशवर्तीत्यपि क्वचन व्यवहृतिः[1] ।

मण्डलाग्रस्य लतात्वे रूपितेऽपि नायिकात्वरूपणमेव चारुत्वावहमिति वाच्यरूपणेऽनास्थोक्तिः । मण्डलाग्रलताया नायिकात्वमिति । अर्थसामर्थ्यादिति रणस्यान्तःपुरत्वरूपणस्यान्यथाऽव्यवस्थितप्रायत्वादित्यर्थः । इह केचिदाहुः—रूपकाणां परम्पराऽपेक्षित्वे परम्परिततैव स्यादिति । तन्न, परम्परितत्वे[2] तन्त्रेण भेदेन वा द्वयोरपि रूपणयोः शाब्दत्वात् , इह तु तदभावादित्येके । एवञ्च सति समस्तवस्तुविषयात्तस्य भेदो दुरुपपादः स्यात्, अवान्तरवैधर्म्यमात्रेण च परम्परितावान्तरत्वमेव स्यात् । वस्तुतस्तु परम्परिते 'विद्वन्मानसहंस' इत्यादौ हृदयादीनां सरस्त्वादिरूपणमन्तरेण राजादीनां हंसत्वादीनां रूपणं सर्वथैवासङ्गतं स्यात्, सादृश्यासम्भवात् ; तत्सम्भवेऽपि वा हृदयादीनां हंसादिभिः सम्बन्धानुपपत्तेः । इह तु रणस्यान्तःपुरेण सुखसञ्चारतया तारकादीनाञ्चास्थिप्रभृतिभिर्धारणादिना सादृश्यं सुप्रतिपदमिति । अत एव रूपणं नासम्भवि, किन्तु तथाविधवैचित्र्यवन्न स्यादिति विवेकः । "खड्गः क्ष्मासौविदल्लः

१. एकदेशविवर्तीति मूलपदं प्रतीहारेन्दुराजेन लघुवृत्तौ भामहविवरणीयोद्भटनिरूपणमनुसृत्य एकदा अन्यदा ईशः प्रभविष्णुर्यो वाक्यार्थस्तद्वृत्तित्वमिति व्याख्यातम् । यत्र कस्यचिदार्थत्वमेकविवर्ति तदिति दर्पणे एकदेशविवर्तिन्युपमोद्गृहीता । उपमासाम्याद् एकदेशविवर्तिरूपकमिति संज्ञा ।

२. परम्परितेनेति तत्त्वेन—क० ।

साङ्गमेतत्

उक्तद्विभेदं सावयवम् ।

निरङ्गं तु शुद्धं

यथा—

कुरङ्गीवाङ्गानि स्तिमितयति गीतध्वनिषु यत्
सखीं कान्तोदन्तं श्रुतमपि पुनः प्रश्नयति यत् ।
अनिद्रं यच्चान्तः स्वपिति तदहो वेद्म्यभिनवां
प्रवृत्तोऽस्याः सेक्तुं हृदि मनसिजः प्रेमलतिकाम् ॥

माला तु पूर्ववत् ॥९४॥

मालोपमायामिवैकस्मिन् बहव आरोपिताः । यथा—

सौन्दर्यस्य तरङ्गिणी तरुणिमोत्कर्षस्य हर्षोद्गमः
कान्तेः कार्मणकर्म नर्मरहसामुल्लासनावासभूः ।

समिति विजयते मालवाखण्डलस्य" इत्यादौ[1] परम्परितमप्येकदेशविवर्ति, क्ष्माया अवरोधवधूत्वरूपणं विना खड्गसौविदल्लतारूपणस्य सर्वथाऽसङ्गतेः । विशेषेण शब्दोपात्ततया स्फुटत्वेन ।

अङ्गाङ्गिसमुदायारोपरूपत्वात् साङ्गम् । प्रश्नयति प्रश्नविषयीकरोति । अन्तः स्वपिति बाह्यं किमपि न वेत्ति ।

पूर्ववदिति । पूर्ववत् शब्देनोपमासामान्यलक्षणसंगृहीततया बुद्धिस्थां मालोपमां निर्दिशति सूत्रकृदित्याह[2]—मालोपमायामिवेति । यथा मालोपमायामेकत्रोपमेये

१. "पर्यङ्को राजलक्ष्म्या हरितमणिमयः पौरुषाब्धेस्तरङ्गो
भग्नप्रत्यर्थिवंशोल्बणविजयकरिस्त्यानदानाम्बुपट्टः ।
संग्रामत्रासताम्यन्मुरलपतियशोहंसनीलाम्बुवाहः"
इति श्लोकस्य यथाक्रमं प्रथमद्वितीयतृतीयपादाः ।

२. एतच्च सूत्रकृद्वृत्तिकृतोरभेदसूचनायेति साम्प्रदायिकाः । तदनुषङ्गि विवेचनं काव्यप्रकाशविवेकोपोद्घाते विहितमिति तत्रैवावधेयम् ।

विद्या वक्रगिरां विधेरनवधिप्रावीण्यसाक्षात्क्रिया
बाणाः पञ्चशिलीमुखस्य ललनाचूडामणिः सा प्रिया ॥

नियतारोपणोपायः स्यादारोपः परस्य यः ।
तत्र परम्परितं श्लिष्टे वाचके भेदभाजि वा ॥

यथा—

विद्वन्मानसहंस ! वैरिकमलासंकोचदीप्तद्युते !
दुर्गामार्गणनीललोहित ! समित्स्वीकारवैश्वानर !
सत्यप्रीतिविधानदक्ष ! विजयप्राग्भावभीम ! प्रभो !
साम्राज्यं वरवीर ! वत्सरशतं वैरिञ्चमुच्चैः क्रियाः ॥

अत्र मानसमेव मानसम्, कमलायाः संकोच एव कमलानामसंकोचः, दुर्गाणाममार्गणमेव दुर्गाया मार्गणम्, समितां स्वीकार एव समिधां स्वीकारः, सत्ये प्रीतिरेव सत्यामप्रीतिः, विजयः परपराभव एव विजयोऽर्जुन एवारोपनिमित्तो हंसादेरारोपः ।

यद्यपि शब्दार्थालङ्कारोऽयमित्युक्तं वक्ष्यते च, तथापि प्रसिद्ध्यनुरोधादत्रोक्तः ।

बहून्युपमानानि सम्बध्यन्ते तथाऽत्रैकस्मिन्नेवारोपविषये बहव आरोप्यन्त इत्यर्थः । कार्मणकर्म मन्त्रौषधादिभिर्वशीकरणम्, नर्मरहसां क्रीडारहस्यानां विद्या शिक्षाशास्त्रम्, अनवधि अपर्यन्तम् । अत्र रूप्यमाणानां परस्परमङ्गाङ्गिभावान्निरवयवमाला ।

नियतस्य मुख्यस्यारोपणं वस्त्वन्तरतादात्म्यप्रतीतिस्तस्योपायः कारणं यः परस्यामुख्यस्यारोपस्तत् परम्परा कार्यकारणरूपा जाता अस्मिन्निति परम्परितमिति सामान्यत उक्तस्य विभागः । श्लिष्टे एकरूपे भिन्नरूपे वा । वाचके शब्दे न तु वाचकत्वाश्रये पूर्वोक्तयुक्त्या व्यञ्जकत्वादिति कारिकाऽन्वयः । वरवीर महावीर । वैरिञ्चं वत्सरशतं मानुषसंख्यया संवत्सरपरार्धद्वयम् । उच्चैरिति साम्राज्यं विशिष्यते । एवमारोपनिमित्त इति बहुव्रीहिणा सिद्धम् । शब्दार्थालङ्कार इति । मनसादिपदपरिवृत्तौ परिवृत्तेः हंसादिपदपरिवृत्तावपि चापरिवृत्तेरित्यर्थः । उक्तमन्यैरस्माभिरेव वा[1] पुनरुक्तवदाभासवदयुक्तसाधारणयुक्तिविषयीकृतत्वात् । वक्ष्यते चास्माभिरेव ग्रन्थान्तसमीप इत्यर्थः । प्रसिद्ध्यनुसारात् पूर्वाचार्यनिबन्धनानुरोधादित्यर्थः ।

१. **अस्माभिरिति । ग्रन्थान्ते वृत्तौ—"यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयोभयालङ्कारौ" इति सन्दर्भे । यद्यप्यलकपरि-**

एकदेशविवर्ति हीदमन्यैरभिधीयते । भेदभाजि यथा—

आलानं जयकुञ्जरस्य दृषदां सेतुर्विपद्वारिधेः
पूर्वाद्रिः करवालचण्डमहसो लीलोपधानं श्रियः ।
संग्रामामृतसागरप्रमथनक्रीडानिधौ मन्दरो
राजन् ! राजति वीरवैरिवनितावैधव्यदस्ते भुजः ॥

अत्र जयादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्य कुञ्जरत्वाद्यारोपे भुजस्यालानत्वाद्यारोपो युज्यते ।

अलौकिकमहालोकप्रकाशितजगत्त्रयः ।
स्तूयते देव ! सद्वंशमुक्तारत्नं न कैर्भवान् ॥

निरवधि च निराश्रयं च यस्य स्थितमनिवर्तितकौतुकप्रपञ्चम् ।
प्रथम इह भवान् स कूर्ममूर्तिर्जयति चतुर्दशलोकवल्लिकन्दः ॥

इति च मालारूपकमपि परम्परितं द्रष्टव्यम् ।

ननु तैरपि किमर्थमुभयालङ्कारोऽयमर्थालङ्कारमध्ये लक्षित इत्याह—एकदेशविवर्तीति । तथा च सति मनःप्रभृतीनां सरस्त्वादिरूपणमार्थमेव न शाब्दमित्युभयालङ्कारत्वाभावाद्युक्तमेवार्थालङ्कारमध्ये लक्षणमिति भावः ।

युज्यत इति । निर्वहतीत्यर्थः । सद्वंशो महाकुलमुत्कृष्टतृणध्वजश्च । मुक्तारत्नमिति । मुक्तारत्नमिव तज्जातिश्रेष्ठपरं यथा नारीरत्नमिति[1] । निरवधि कालावच्छेदहीनं स्थितं स्थितिः । चतुर्दशलोक एव वल्लिरूर्ध्वनिःसृता दीर्घावस्थानात् ।

पूरितेंऽश एवैतदुपलभ्यते, तथाप्यन्वयव्यतिरेककृतभावाभावविधायितायाः स्पष्टं निर्देशादयं मम्मटपक्ष इति निश्चयः ।

१. **अत्र 'क'पुस्तके चतुर्थोल्लासांशस्य धारावाहिकतयांऽशतोऽस्य निवेशो लिपिकारानवधानादिति निर्णीतं चतुर्थोल्लासटीकाग्रन्थे (पृ. २०१-२०२) । निर्धारितं च सामञ्जस्यमुपोद्घाते ।**

किसलयकरैर्लतानां करकमलैः कामिनां मनो जयति ।
नलिनीनां कमलमुखैर्मुखेन्दुभिर्योषितां मदनः ॥

इत्यादि रशनारूपकं न वैचित्र्यवदिति न लक्षितम् ।

प्रकृतं यन्निषिध्यान्यत् साध्यते सा त्वपह्नुतिः ।

उपमेयमसत्यं कृत्वोपमानं सत्यतया यत् स्थाप्यते सा त्वपह्नुतिः । उदाहरणम्—

अवाप्तः प्रागल्भ्यं परिणतरुचः शैलतनये !
कलङ्को नैवायं विलसति शशाङ्कस्य वपुषि ।
अमुष्येयं मन्ये विगलदमृतस्यन्दशिशिरे
रतिश्रान्ता शेते रजनिरमणो गाढमुरसि ॥

इत्थं वा—

बत सखि ! कियदेतत् पश्य वैरं स्मरस्य
प्रियविरहकृशेऽस्मिन् रागिलोके तथा हि ।
उपवनसहकारोद्भासिभृङ्गच्छलेन
प्रतिविशिखमनेनोट्टङ्कितं कालकूटम् ॥

वैचित्र्यवदिति । वैचित्र्येत्यत्र पूर्वमधिकेति शेषः । न लक्षितमिति । पृथगित्यर्थः[1] ।

प्रकृतमित्यस्योपमेयमिति निषिध्येत्यस्यासत्यं कृत्वेति अन्यदित्यस्योपमानमिति साध्यत इत्यस्य सत्यतया स्थाप्यते उपनिबध्यत इति विवृतिः ।

अवाप्त इत्यादावपह्नवः शाब्दः, शेषद्वये त्वार्थः ।

१. क्वचिच्छलव्याजादिशब्दैरसत्यत्वप्रतिपादकैरपह्नवः क्वचिदणुतरसत्यत्वं वस्त्वन्तररूपताविधायिशब्दनिबन्धनमित्येवंप्रकारतया भङ्ग्यन्तरापातानीत्याकृतम् । वस्तुतस्तु भङ्गिभेदो न सर्वत्र प्रकारभेदप्रयोजकः ।

अत्र हि न सभृङ्गाणि सहकाराण्यपि तु सकालकूटाः शरा इति प्रतीतिः । एवं वा—

अमुष्मिँल्लावण्यामृतसरसि नूनं मृगदृशः
स्मरः शर्वप्लुष्टः पृथुजघनभागे निपतितः ।
यदङ्गाङ्गाराणां प्रशमपिशुना नाभिकुहरे
शिखा धूमस्येयं परिणमति रोमावलिवपुः ॥

अत्र न रोमावलिर्धूमशिखेयमिति प्रतिपत्तिः । एवमियं भङ्ग्यन्तरैरप्यूह्या ।

श्लेषः स वाक्य एकस्मिन् यत्रानेकार्थता भवेत् ।

एकार्थप्रतिपादकानामेव शब्दानां यत्रानेकोऽर्थः स श्लेषः । उदाहरणम्—

उदयमयते दिङ्मालिन्यं निराकुरुतेतरां
नयति निधनं निद्रामुद्रां प्रवर्तयति क्रियाः ।

पिशुना सूचिका । [2]भङ्ग्यन्तरैरिति । "अङ्कं केऽपि शशङ्किरे जलनिधेः पङ्कं परे मेनिरे सारङ्गं कतिचिच्च संजगदिरे भूच्छायमैच्छन् परे । इन्दौ यद् गलितेन्द्रनीलशकलश्यामं दरीदृश्यते तन्मन्ये परिपीतमन्धतमसं कुक्षिस्थमालक्ष्यते ॥" इतीदृशैरित्यर्थः ।

वाक्य एकस्मिन्निति । वाक्ये पदानां सम्बलनशरीर एवार्थद्वयप्रतीतिर्न तु कस्यचित् पदस्य विशिष्टा शक्तिः, सर्वेषामेव पदानां प्रत्येकं परिवृत्तिसहिष्णुत्वादित्यर्थः । एकार्थप्रतिपादकानामिति । प्रकरणादिसाहित्यानवभासे प्रत्येकप्रतिपत्तियोग्यानामित्यर्थः । अनेकोऽर्थोऽनिर्धारितशरीरः ।

उदयो माहेन्द्र्यां दिशि प्रथमदर्शनमुपचयश्च । दिशां मालिन्यमन्धकाराभिभवो दुराचारप्राप्तिश्च । निद्रा सुषुप्तिर्व्यामोहश्च । तया मुद्रा कर्तव्यानारम्भरूपः

२. अत्रापह्नवपूर्वक आरोपो यस्य "अवाप्तः प्रागल्भ्यम्" इत्यादिमूलोदाहृतपद्येऽवसरः, परं भङ्गीभेदो वरीवर्तीति पृथक्तया निर्दिष्टीकाकृता ।

रचयतितरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तनं
बत बत लसत्तेजःपुञ्जो विभाति विभाकरः ॥

अत्राभिधाया अनियन्त्रणाद् द्वावप्यर्कभूपौ वाच्यौ ।

परोक्तिर्भेदकैः श्लिष्टैः समासोक्तिः ।

प्रकृतार्थप्रतिपादकवाक्येन श्लिष्टविशेषणमाहात्म्यान्न तु विशेष्यस्य सामर्थ्यादपि यदप्रकृतस्यार्थस्याभिधानं सा समासेन संक्षेपेणार्थद्वय-

सङ्कोचश्च । क्रियाः सन्ध्योपासनाद्या इष्टापूर्ताद्याश्च । स्वैराचाराणां पांशुलत्वादीनां परद्रव्यापहारादीनां वा प्रवर्तनं प्रसरणं स्वैरेच्छाचारेषु प्रवृत्तिर्वा, तस्य कर्तनं विनाशनम् । तेजः प्रकाशः प्रभावश्च । विभां प्रभां करोति व्यनक्तीति सूर्यो विभायाः कान्तेराकर आश्रय इति राजा च विभाकरः । प्रकृतोदाहृतौ ध्वनिशङ्कां[1] निरस्यन् लक्षणानुगममाह—अत्राभिधाया अनियन्त्रणादिति । निद्रादिपदेऽभिधैव व्याप्रियते न तु लक्षणेति । [2]क्रियादिपदोच्चयमेत्राभिधानीयमिति प्रकरणादिविरहादनियमेनेत्यर्थः ।

प्रकृतार्थः प्रकरणादिनिर्धारितोऽर्थः । श्लिष्टं साधारणं[3] यद्विशेषणं क्रियागुणादिबोधकपदं तस्य माहात्म्यात् सामर्थ्यात्, न तु विशेष्यस्य धर्मिवाचकस्य सामर्थ्याच्छक्तेरपीति ध्वनिश्लेषव्यवच्छेदः । अप्रकृतस्याप्रस्तुतस्यावर्णनीयजयलक्ष्म्यादिगततया प्रतीयमाननायिकादिव्यवहारस्याभिधानं प्रत्यायनं व्यञ्जनमिति यावत्[4] ।

---

१. श्लेषद्वारैव साधारण्यं विशेषणमाहात्म्यादायातीति टीकाकृदाकूतम् । परन्तु न तट्टीकाकारभङ्गीतः स्फुटमुपलभ्यते । ध्वन्यालोकादिप्रदर्शितदिशा समासोक्तौ प्रकृतार्थस्यावगमे व्यवहारसमारोप एव बीजम् । परं न तत् प्राचीनैर्लक्षितम्, मम्मटग्रन्थे सूत्रे वृत्तौ न वाऽभिहितम् । अत एवालङ्कारसर्वस्ववृत्तौ "विशेषणसाम्यादप्रस्तुतं प्रस्तुतावच्छेदकत्वेन प्रतीयते । अवच्छेदकत्वं च व्यवहारसमारोपः, न तु रूपसमारोपः" इत्यन्वर्थकः परिष्कारः ।

२. क्रियापदोच्चयम्–ख० । वस्तुतस्तु पदोच्चयेऽपि समासान्त्यावयवे नपुंसकत्वं चिन्त्यम् ।

३. श्लिष्टं साधारणम्–ख० । साधारण्यं सम्बन्धभेदभिन्नैकधर्मवत्त्वम् ।

४. "अलङ्कारान्तरगतां प्रतिभां जनयत् पदैः" इति काव्यालङ्कारसारसंग्रहे, तथा "श्लिष्टं साधारण्यमुपमाद्यलङ्कारप्रतिभोत्पादनद्वारेणालङ्कारता, प्रतिपद्यं स्थितेन तयाऽलङ्कारान्तरे वाक्यान्तरे वा प्रतिभोत्पद्यते" इति भामहविवरणे यथालब्धेंऽशे । सिद्धान्तमिममनुवदन्तो रसगङ्गाधरकाराः "अयं चोक्तमेव स्वातन्त्र्येणापि तत्र तत्र सकलालङ्कारग्राहकतया स्थितः सरस्वत्या नवं नवं सौभाग्यमाविर्भावयन्नानाविधेषु लक्ष्येषु सहृदयैर्विभावनीयः" इति निर्दिशन्ति । परमुद्भटमतमुभयथाऽप्यनेनैवापोद्यत इति मतभेदः स्पष्टः ।

कथनात् समासोक्तिः । उदाहरणम्—

लहिऊण तुज्झ बाहुप्फंसं जीए स को वि उल्लासो ।
जअलच्छी तुह विरहे ण हुज्जला दुब्बला णं सा ॥

अत्र जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति ।

फंसं संस्पर्शम् । उदाहृतौ लक्षणयोगमाह—अत्रेति । जयलक्ष्मीशब्दस्य केवलं कान्तावाचकत्वं नास्ति, तदर्थस्य तु कान्ताव्यवहारतया । प्रतीतिरस्त्येवेति भावः[1] । अत्रालौकिके लौकिकव्यवहारसमारोपः । लौकिके शास्त्रीयव्यवहारसमारोपो यथा मम—"यं स्वाश्रयान्तमपि मातुमशक्नुवन्तः सन्तोऽपि सन्ततिजुषस्तमसा भवन्ति । [2]तत्त्वैकसंख्यफलकल्पमहीरुहाय तस्मै नमो भगवते मकरध्वजाय ॥" अत्र मकरध्वजे लौकिके सकलसत्त्वमहाशयतयोपनिषत्सिद्धपरमात्मतत्त्वव्यवहारप्रतीतिः । शास्त्रीये लौकिकव्यवहारसमारोपो यथा मम—"तत्तद्रसामृतमयान् विषयान् विहाय मुग्धश्चिरं श्रयति मोक्षमरुस्थलीं यः । तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणे विशेषो भोगात्ययेन विफला विभुताऽपि यस्य ॥" अत्रोपलावस्थतया वैशेषिकदर्शने तदसन्निहितवस्तुज्ञानम् । शास्त्रीये शास्त्रीयव्यवहारसमारोपो यथा मम—"मेघसम्भृतवायव्ययन्त्रसञ्चारयोगतः । नाड्यो गर्भमधुः सौर्यो दिव्यमम्भो रसात्मकम् ॥" अत्र मेघलग्नवाय्वभ्रयोगिन्यः सूर्यमरीचयो भूम्यादिगतं जलमादाय गर्भं गृह्णन्तीति पुराणादिगम्ये वस्तुनि कामशास्त्रादिगर्भग्रहणप्रकारव्यवहृतिः । अस्याश्च प्रकृतादिवाप्रकृतादप्यत्र कृतप्रतीतिविषयः । परोक्तिरिति सामान्यनिर्देशाद् यथा मम—सम्प्राप्तः सकलाङ्गनिर्वृतिकरीं निद्रामभीकश्चिरं संतृप्तो मधुनः सुखेन रजनीमस्मिन्ननैषीर्ननु । तत् किं पङ्कजतल्प-

---

१. एतेनैव यत्राप्रकृततादात्म्येन प्रकृतप्रतीतिस्तत्र रूपकम् । यत्राप्रकृतव्यवहारयतः प्रकृतस्य स्वतन्त्रैव प्रतीतिस्तत्र समासोक्तिरिति चण्डीदासमतत्वेन धृतमिति सा० द० ।

२. अद्वैतसौख्यफल–ख० ।

निदर्शना ।

अभवन् वस्तुसम्बन्ध उपमापरिकल्पकः ॥

निदर्शनं दृष्टान्तीकरणम् । उदाहरणम्—

क्व सूर्यप्रभवो वंशः क्व चाल्पविषया मतिः ।
तितीर्षुर्दुस्तरं मोहादुडुपेनास्मि सागरम् ॥

अत्रोडुपेन सागरतरणमिव मन्मत्या सूर्यवंशवर्णनमित्युपमायां पर्यवस्यति ।

मल्पविदलत्पत्रान्तरोद्घाटनाद् दृष्टाऽन्तर्विवरं मनाङ् मधुप रे निर्भिद्य निर्गच्छसि ॥" अत्र महानुभावं कञ्चिदाश्रित्य निस्तीर्णविपदस्तद्विपत्तौ च निर्गच्छतः कृतघ्नस्य सम्बोधने प्रकृतेऽप्रकृतभ्रमरवृत्तान्तेन कृतघ्नवृत्तान्ताक्षेपः । [1]ग्रन्थान्तरदिशा चास्य वैचित्र्यान्तरविस्तरं भीत्याऽनुक्तमपि स्वयं मृग्यम् ।

अभवन् यथाश्रुतमात्रेण सम्भवन् वस्तुसम्बन्धोऽर्थसङ्गतिः । उपमापरिकल्पकः सादृश्यपर्यवसानः । निदर्शनेति लक्ष्यपदार्थमाह—निदर्शनमिति । एतदपि निर्वक्ति दृष्टान्तीकरणमिति प्रतिबिम्बोपनयनमित्यर्थः । उपमायां पर्यवस्यतीति । उपमामाक्षिप्य

---

१. ग्रन्थान्तरपदेनात्रालङ्कारसर्वस्वस्य परामर्शः । तदेवाश्रित्यार्वाचीना निबन्धकृतः प्रायो वर्तन्ते । यत् पुनः पण्डितराजेन जगन्नाथेन सर्वस्वकृतो व्यवहारसमारोपसिद्धान्ते स्खलनमर्यादा तदलङ्कारस्यास्य स्वरूपोद्घाटनप्रसङ्गे न तथा वैमत्यसूचकं यथा तन्निर्देशकसूक्ष्मेक्षिकायां तद्भङ्गीभणने । "अप्रकृताभिन्नतयाऽध्यवसितः प्रकृतव्यवहारः स्वविशेष्ये तद्विशेष्याभिन्नतयाऽवस्थिते भासते । तत्राप्रकृतार्थोपकारकतयेति प्रकार एव रमणीयः" इति तदुक्तिरेवात्र निदर्शनम् । समासोक्तिपर्यायोक्तादिप्रधानकाव्येषूत्कर्षाधायकं तन्निर्णये उत्तमकाव्येऽन्तर्भुक्तं तस्यालङ्कारपदार्थस्य बोधकत्वे सहायत्वं विदधातीति तद्ग्रन्थत एव विमर्शनीयम् ।

यथा वा—

उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जावहिमरुचौ हिमधाम्नि याति चास्तम् ।
वहति गिरिरयं विलम्बिघण्टाद्वयपरिवारितवारणेन्द्रलीलाम् ॥

अत्र कथमन्यस्य लीलामन्यो वहतीति तत्सदृशीमित्युपमायां पर्यवसानम् ।

दोर्भ्यां तितीर्षति तरङ्गवतीभुजङ्गमादातुमिच्छति करे हरिणाङ्कबिम्बम् ।
मेरुं लिलङ्घयिषति ध्रुवमेष देव ! यस्ते गुणान् गदितुमुद्यममादधाति ॥

इत्यादौ मालारूपाऽप्येषा द्रष्टव्या ।

सङ्गच्छत इत्यर्थः । वाक्यार्थमुदाहृत्य पदार्थमुदाहरति—यथा वेति इत्येके । तन्न, उदयतीत्यादावप्येकपदार्थमात्रेणास्याः प्रतीत्यभावात् । वस्तुतस्तु पूर्वत्र वाक्यभेद उत्तरत्र त्वेकवाक्यतेत्युदाहरणद्वयसङ्गतिः । असम्भवद्वैचित्र्येण वा पूर्वत्र ह्युडुपेन समुद्रतरणवृत्तिः कालिदासकृतसूर्यवंशवर्णनोद्यमे सर्वथैवासम्भविनी । उत्तरत्र वारणेन्द्रसम्बन्धिलीलासम्बन्धिभेदमात्रेण रैवतकगिरावित्युपमायां पर्यवसानमिति[1] उपमाया आक्षेपो न तूपमायाः प्राधान्यमिति ज्यायसी व्याख्या ध्वनिग्रस्तविषयत्वात्तस्याः प्राधान्यप्रतिभासाभावाच्च । यस्त इति पाठे[2] एष इति यच्छब्दार्थे । यत्त इति पाठे त्वेष इति लोक इत्यर्थः । यदिति यस्मादित्यर्थः ।

---

१. सादृश्यमूलकत्वेऽपि नात्र सादृश्य एव विश्रान्तिः, यथात्वे तूपमैव स्यादिति भावः । सादृश्यमत्र गुणीभूतव्यङ्ग्यतयोपस्थाप्यते । दृष्टान्तीकरणमिति ग्रन्थकृतां वृत्तौ पाठोऽसम्भवद्वस्तुसंबन्धे सुसमञ्जसः, अन्यत्र तु कथमपि समाधेयः। ध्वनिग्रस्तत्वादिति टीकाकृन्मन्तव्य उपमायाः प्राधान्ये तन्मूलो व्यपदेश उपमाध्वनिरिति यावत् ।

२. 'ध्रुवमेतदेव यस्ते' इति पाठान्तरम् । एष इति पाठे परिदृश्यमानो लोकसाधारण्येन ज्ञायमानः । 'यत्ते' इति पाठे एष देव इत्यादिकं वाक्यं परामृष्टम् । तेन च ततः शाब्दबोध एतद्गुणगदनोद्यमाधानं नदीतितीर्षणस्य करे चन्द्रादानस्य मेरुलिलङ्घयिषणस्य च समकक्षमिति शेषः । तरङ्गवतीनां नदीनां भुजङ्गो भोगादिलीलानायकः समुद्रः ।

स्वस्वहेत्वन्वयस्योक्तिः क्रिययैव स साऽपरा ।

क्रिययैव स्वस्वरूप-स्वकारणयोः सम्बन्धो यदवगम्यते साऽपरा निदर्शना । यथा—

उन्नतं पदमवाप्य यो लघुर्हेलयैव स पतेदिति ब्रुवन् ।
शैलशेखरगतो दृषत्कणश्चारुमारुतधुतः पतत्यधः ॥

अत्र पातक्रियया पतनस्य लाघवे सत्युन्नतपदप्राप्तिरूपस्य च सम्बन्धः ख्याप्यते ।

अप्रस्तुतप्रशंसा या सा सैव प्रस्तुताश्रया ।

अप्राकरणिकस्याभिधानेन प्राकरणिकस्याक्षेपोऽप्रस्तुतप्रशंसा । सा च—

कार्ये निमित्ते सामान्ये विशेषे प्रस्तुते सति ।
तदन्यस्य वचस्तुल्ये तुल्यस्येति च पञ्चधा ॥

क्रिययैवेति । असम्भवमन्तरेणैव सदृशवस्त्वन्तरवृत्तान्तान्वयप्रतीतिः । अपरेति । अनेन लक्षणबीजपूर्वरूपानुगमाद्यभावं विवक्षन् नाम्नैवानयोः साम्यमासूत्रयतीत्येके, तन्न, बिम्बप्रतिबिम्बप्रत्यायनोपाधेः सामान्यात् । तदुक्तम्—"सम्भवताऽसम्भवता वा वस्तुसम्बन्धेन गम्यमानं प्रतिबिम्बकरणं निदर्शना" इति [1] । लक्षणभेदस्तत्र प्रपञ्चार्थः । सम्बन्धो वस्त्वन्तरसम्भवित्वम् । लघुपदप्रवृत्तिनिमित्तलङ्घनक्रियापेक्षया प्राक्त्वेऽवाप्येति त्वोत्पत्तिः [2] । पतनस्येत्यनन्तरं शैलशेखरगतत्वेनेति शेषः । सम्बन्धः ख्याप्यते सादृश्यं प्रकाश्यते ।

प्रशंसा वर्णना सैवाप्रस्तुतप्रशंसैवेति लक्ष्यनिर्देशः । प्रस्तुताश्रया प्रस्तुतोत्कर्षप्रतिपत्तिपर्यवसानेत्यलङ्करणताबीजस्फोरणपूर्वमतिव्याप्तिपरिहारसूत्रणम् । आक्षेप इति ध्वनिशङ्कानिरासः । विशेषप्रतिपादककारिकाऽवतारमाह—सा चेति ।

१. एतच्चालङ्कारसर्वस्वकृतां निदर्शनालक्षणम् । अलङ्काररत्नाकरकारादयः पुनरसत्येव संबन्धे निदर्शनं नियमयन्ति । "एवं च रूपकादेः संबन्धभावस्य विद्यमानत्वान्निदर्शनाऽपवादत्वम् । तेन श्रौतार्थसामानाधिकरण्यनिर्देशमन्तरेण यत्र संबन्धावघटकत्वं तत्र निदर्शना, अन्यत्र तु रूपकालङ्कारः" इति तेषां सिद्धान्तः । परं नेदं न्याय्यं सम्प्रदायानुमोदितं वा ।

२. त्वाप्रत्ययस्य तत्स्थानीयस्य ल्यप्प्रत्ययान्तस्य ।

तदन्यस्य कारणादेः । क्रमेणोदाहरणम्—

याताः किं न मिलन्ति सुन्दरि ! पुनश्चिन्ता त्वया मत्कृते
नो कार्या नितरां कृशाऽसि कथयत्येवं सबाष्पे मयि ।
लज्जामन्थरतारकेण निपतत्पीताश्रुणा चक्षुषा
दृष्ट्वा मां हसितेन भाविमरणोत्साहस्तया सूचितः ॥

अत्र प्रस्थानात् किमिति निवृत्तोऽसीति कार्ये पृष्टे कारणमभिहितम् ।

राजन् ! राजसुता न पाठयति मां देव्योऽपि तूष्णीं स्थिताः
कुब्जे ! भोजय मां कुमारसचिवैर्नाद्यापि किं भुज्यते ।
इत्थं नाथ ! शुकस्तवारिभवने मुक्तोऽध्वगैः पञ्जरा-
च्चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैकमाभाषते ॥

अत्र प्रस्थानोद्यतं भवन्तं ज्ञात्वा सहसैव त्वदरयः पलाय्य गता इति कारणे प्रस्तुते कार्यमुक्तम् ।

एतत्तस्य मुखात्कियत् कमलिनीपत्रे कणं वारिणो
यन्मुक्तामणिरित्यमंस्त स जडः शृण्वन् यदस्मादपि ।

कारणादेरिति । यथाप्रतियोगि ग्राह्यमित्यर्थः [1] । न मिलन्ति नागच्छन्ति । निपतदेव पीतं संगृहीतमश्रु येनेति विग्रहः । धाराऽश्रुणेति पाठे धारारूपमश्रिवति नेयम् । भाविन्यावश्यके मरणे उत्साहो वियोगदुःखशान्तिवाञ्छया । कार्ये पृष्ट इति

१. एवमादिस्थले टीकाकृद्व्याख्याने बहुपेक्षितं भवति । न केवलं श्लोकव्याख्यानभागे, अलङ्कारतत्त्वनिष्कर्षमयेऽप्ययमयत्नः सुस्पष्ट एव । प्राचीनटीकातस्तदानीन्तनपाठकैः परिपूरितं स्यादिति नाडम्बरो विहित इति समर्थनमगतिकगतिः ।

अङ्गुल्यग्रलघुक्रियाप्रविलयिन्यादीयमाने शनैः
कुत्रोड्डीय गतो ममेत्यनुदिनं निद्राति नान्तःशुचा ॥

अत्रास्थाने जडानां ममत्वसम्भावना भवतीति सामान्ये प्रस्तुते विशेषः कथितः ।

सुहृद्वधूबाष्पजलप्रमार्जनं करोति वैरप्रतियातनेन यः ।
स एव पूज्यः स पुमान् स नीतिमान् सुजीवितं तस्य स भाजनं श्रियः ॥

अत्र 'कृष्णं निहत्य नरकासुरवधूनां यदि दुःखं प्रशामयसि तत् त्वमेव श्लाघ्यः' इति विशेषे प्रकृते सामान्यमभिहितम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्याभिधाने त्रयः प्रकाराः श्लेषः समासोक्तिः सादृश्यमात्रं वा तुल्यात्तुल्यस्य ह्याक्षेपे हेतुः । क्रमेणोदाहरणम्—

पुंस्त्वादपि प्रविचलेद्यदि यद्यधोऽपि यायाद्यदि प्रणयनेन महानपि स्यात् ।
अभ्युद्धरेत्तदपि विश्वमितीदृशीयं केनापि दिक् प्रकटिता पुरुषोत्तमेन ॥

अस्मादेवोत्तरादुन्नीयत इति भावः । [1]मुखात् कियत् श्रुतमित्यर्थः । वैरप्रतियातनं कृत आघाते प्रत्याघातः ।

श्लेषसमासोक्तिशब्दावत्र तदाभासपरौ[2] । अप्रकृतात् प्रकृतप्रतीतौ तल्लक्षणा-भावाद् भावे वा[3] ताभ्यामेव ग्रस्ततया मूलोच्छेदापत्तेः । पुंस्त्वात् प्रविचलनमेकत्र स्त्रीशरीरप्राप्तिः, अन्यत्र तु पुरुषताहानिः । अधोगमनं पातालप्रवेशः स्वपदभ्रंशश्च । प्रणयनेनापूर्वोत्कर्षप्राप्त्या । महान् महाकाय आसादितोच्चैःपदश्च । विश्वं भुवनं सर्वजनश्च । केनाप्यनिर्वाच्यमहिम्ना । दिग् मार्गः । पुरुषोत्तमो नारायणः प्रकृत्या

---

१. मुखादिति । लोकप्रसिद्ध्याऽत्र मुखमाकृतिः । अपेक्षितक्रियं चैतदपादानं जाड्यावेदकम् । एतच्छरीरादन्यज्ज्ञातमित्यर्थ इति रुचकः । चण्डीदासेन तु साकल्येन ज्ञातमित्यनेनैव समाधानं साधितम् ।

२. तदभ्यासार्थौ–ख० ।

३. भावे वेति यथाकथञ्चित्तथात्वे ।

येनास्यभ्युदितेन चन्द्र ! गमितः क्लान्तिं रवौ तत्र ते
युज्येत प्रतिकर्तुमेव न पुनस्तस्यैव पादग्रहः ।
क्षीणेनैतदनुष्ठितं यदि ततः किं लज्जसे नो मना-
गस्त्येवं जडधामता तु भवतो यद् व्योम्नि विस्फूर्जसे ॥

आदाय वारि परितः सरितां मुखेभ्यः किं तावदर्जितमनेन दुरर्णवेन ।
क्षारीकृतं च वडवादहने हुतं च पातालकुक्षिकुहरे विनिवेशितञ्च ॥

इयञ्च काचिद् वाच्ये प्रतीयमानार्थानध्यारोपेणैव भवति यथा—

अब्धेरम्भःस्थगितभुवनाभोगपातालकुक्षेः
पोतोपाया इह हि बहवो लङ्घनेऽपि क्षमन्ते ।
आहो रिक्तः कथमपि भवेदेष दैवात्तदानीं
को नाम स्यादवटकुहरालोकनेऽप्यस्य कल्पः ॥

क्वचिदध्यारोपेणैव यथा—

कस्त्वं भोः ! कथयामि दैवहतकं मां विद्धि शाखोटकं
वैराग्यादिव वक्षि साधु विदितं कस्मादिदं कथ्यते ।

महानुभावश्च । अत्रावयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति न्यायेन पुरुषोत्तमशब्दः प्रथमं भगवत्येव प्रतीतिमाधत्त इति तदनुरोधेनान्येऽपि शब्दास्तत्संसर्गयोग्यार्थ-प्रत्यायकतयैव प्रथमतः स्फुरन्ति, ततश्च प्रकरणपर्यालोचनयाऽर्थान्तरप्रतीतिरिति श्लेषाभासता । न च प्रकरणमेव सर्वापवादकमिति वाच्यं सामग्रीवशेनात्र प्राकर-णिकताभानस्य प्रथममनुभूयमानत्वात् । पादग्रहः शुक्लपक्षे वृद्ध्यर्थं मरीचिसंश्रयः प्रणामश्च । जडधामता शीतरश्मिता मन्दप्रभता च । अनध्यारोपेणैवा-पाततोऽशमात्रेणाऽप्यनपेक्षया । पोतोपाया वहित्ररूपा उपायाः । अत्र प्रतीय-मानार्थानुसन्धानं विनाऽप्यसङ्गतेः सर्वथैव तदपेक्षयेत्यर्थः[1] ।

---

१. अत्र वाच्यार्थस्य प्रधानतो विवक्षितत्वात् तेन च चमत्कारोदयादेवम् ।

वामेनात्र वटस्तमध्वगजनः सर्वात्मना सेवते
न च्छायाऽपि परोपकारकरणे मार्गस्थितस्यापि मे ॥

क्वचिदंशेष्वध्यारोपेण यथा—

सोऽपूर्वो रसनाविपर्ययविधिस्तत् कर्णयोश्चापलं
दृष्टिः सा मदविस्मृतस्वपरदिक् किं भूयसोक्तेन वा ।
सर्वं विस्मृतवानसि भ्रमर हे ! यद् वारणोऽद्याप्यसा-
वन्तःशून्यकरो निषेव्यत इति भ्रातः ! क एष ग्रहः ॥

अत्र रसनाविपर्यासः शून्यकरत्वं च भ्रमरस्यासेवने न हेतुः, कर्णचापलं तु हेतुः, मदः प्रत्युत सेवने निमित्तम् ।

निगीर्याध्यवसानं तु प्रकृतस्य परेण यत् ।
प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम् ॥
कार्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्यविपर्ययः ।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्य यदध्यवसानं सैका । यथा—

कमलमनम्भसि कमले च कुवलये तानि कनकलतिकायाम् ।
सा च सुकुमारसुभगेत्युत्पातपरम्परा केयम् ॥

वामेनेति वामपार्श्वेनेत्येकत्रार्थः, प्रतिकूलेन शीलादिनेत्यन्यत्र । मार्गो वर्त्म सदाचारश्च । शाखोटकस्य भूतावासता छायाऽनाश्रयणे हेतुः । अत्राचेतनेन सार्धं वाकोवाक्यं नोपपद्यत इति प्रथमत एव व्यङ्ग्यार्थापेक्षिता ।

अंशेष्वेकदेशेषु । करिणां जिह्वापरिवृत्तिर्ब्रह्मर्षिशापेन प्रसिद्धा[1] । न हेतुरिति । न तत्रांशे व्यङ्ग्यापेक्षितत्वमापाततोऽपीत्यर्थः । कर्णचापलं तु हेतुरिति । मदगन्धलुब्धानां मधुपानां कर्णाघातविघटितानामपि वारितवामत्वेनाहंपूर्विकया निपातनौत्सुक्यस्य गाढगाढीभावः । प्रत्युत सेवने निमित्तमिति । असेवननिमित्तप्रत्याशयोपक्षिप्तोऽपि वाच्यार्थप्रतीतिदशायां नायं तथाभूत इति सर्वथा व्यङ्ग्यापेक्षयैव व्यवस्थितिरित्यर्थः ।

उपमानेनान्तर्निगीर्णस्योपमेयस्येत्यप्रस्तुततादात्म्यप्रतिभाससामग्रीप्राबल्यस्थगितस्वरूपस्य प्रस्तुतस्येत्यर्थः । अध्यवसानं द्रढीयसी बुद्धिः । अन्यत्वेनाविविक्तकारवस्त्वन्तरत्वेन ।

१. ब्रह्मर्षिशापादिति प्रसिद्धिः—ख० ।

अत्र मुखादि कमलादिरूपतयाऽध्यवसितम् ।

यच्च तदेवान्यत्वेनाध्यवसीयते साऽपरा । यथा—

अण्णं लडहत्तणअं अण्णा विअ का वि वत्तणच्छाआ ।
सामा सामण्णपआवइणो रेह च्चिअ ण होई ॥

'यद्यर्थस्य' यदिशब्देन 'चेच्छब्देन वोक्तौ यत्कल्पनम् (अर्थादसम्भविनोऽर्थस्य) सा तृतीया । यथा—

राकायामकलङ्कं चेदमृतांशोर्भवेद् वपुः ।
तस्या मुखं तदा साम्यपराभवमवाप्नुयात् ॥

कारणस्य शीघ्रकारितां वक्तुं कार्यस्य पूर्वमुक्तौ चतुर्थी । यथा—

हृदयमधिष्ठितमादौ मालत्याः कुसुमचापबाणेन ।
चरमं रमणीवल्लभ ! लोचनविषयं त्वया भजता ॥

प्रतिवस्तूपमा तु सा ।
सामान्यस्य द्विरेकस्य यत्र वाक्यद्वये स्थितिः ।

लडहत्तणं लटभत्वं लावण्यमित्यर्थः । वत्तच्छाया निर्माणशोभा । रेह च्चिअ ण होई रेखैव रेखानिर्मितिरेव न भवति । निर्माणपरिपाटीमात्रमन्यत्र नास्तीति भावः । यदिशब्देनेति 'यथा—

उभौ यदि व्योम्नि पयःप्रवाहावाकाशगङ्गापयसः पतेताम् ।
तदोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥

कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविपर्यये द्वयी गतिः, कार्यस्य पूर्वभावो द्वयोः समकालता च । तत्राद्यामाह—कारणस्येति । पूर्वमुक्तौ पूर्वभावोक्तौ । द्वितीया यथा— "अविरलविलोलजलदः कुटजार्जुननीपसुरभिवनवातः । अयमायातः कालो हन्त हताः पथिकगेहिन्यः ॥"

१. यदिशब्देनेत्यस्य मूले निदर्शनं टीकाकृता प्रसिद्धतरं पद्यं "पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्" इत्यादिना स्मर्यतेऽत्र । उभयत्रैव सम्भावनामूलत्वमिति योजना ।

यथा—

साधारणो धर्म उपमेयवाक्ये उपमानवाक्ये च कथितपदस्य दुष्टतयाऽभिहितत्वाच्छब्दभेदेन यदुपादीयते सा वस्तुनो वाक्यार्थस्योपमानत्वात् प्रतिवस्तूपमा । यथा—

देवीभावं गमिता परिवारपदं कथं भजत्वेषा ।
न खलु परिभोगयोग्यं दैवतरूपाङ्कितं रत्नम् ॥

यदि दहत्यनलोऽत्र किमद्भुतं यदि च गौरवमद्रिषु किं ततः ।
लवणमम्बु सदैव महोदधेः प्रकृतिरेव सतामविषादिता ॥

इत्यादिका मालाप्रतिवस्तूपमा द्रष्टव्या ।

एवमन्यत्राप्यनुसर्तव्यम् ।

वस्तुनो वाक्यार्थस्येति प्रतिवस्तूपमानामनिरुक्तिपरम् । देवीभावमित्यादेरेवंविधस्थलेऽपि [1]परिवारत्वपरिभोगयोरर्थविप्रकर्षाभावात् प्रतिवस्तूपमैवेति संशयनिरासे तात्पर्यमित्येकोऽयं भवतु न खल्वित्यनयोः समानार्थतया सङ्गतिरिति तु साम्प्रदायिकाः । स्फुटोदाहृतिर्यथा मम—"मदललितहरिणनयनानयनोपनिषत्सु नागराः कुशलाः । गौरसवहाः सुकृतिनो नारायणवन्दनानिपुणाः ॥" अत्र कुशलत्वनिपुणत्वे शब्दमात्रेणैव भिन्ने[2] । किमद्भुतं किं ततः सदैव प्रकृतिरेवेत्यमीभिः सर्वैरेव तत्तद्धर्माभावायोगव्यवच्छेद एव प्रत्याय्यस्यैकतया साधारण्यमिति ।

एवमिति । अन्यत्रापीति । "इन्दुर्लिप्त इवाञ्जनेन जडिता दृष्टिर्मृगीणामिव प्रम्लानारुणिमेव विद्रुमदलं श्यामेव हेमप्रभा । कार्कश्यं कलया च कोकिलवधूकण्ठेष्विव प्रस्तुतं सीतायाः पुरतश्च हन्त शिखिनां बर्हाः सगर्हा इव ॥" इत्यादावप्रस्तुतप्रशंसादौ वृत्ते "उत्क्षिप्तं सह कौशिकस्य पुलकैः सार्धं मुखैर्नामितं भूपानां जनकस्य संशयधिया प्रीत्या समास्फालितम् । वैदेहीमनसा समञ्च सहसा कृष्टं ततो भार्गवप्रौढाहङ्कृतिकन्दलेन च समं तद्भग्नमैशं धनुः ॥" इत्यादौ सहोक्तिप्रभृतौ वर्तिष्यमाणे मालारूपत्वमनुसर्तव्यम् ।

१. यद्यपि परिवारपरिभोगपदयोर्न पर्यायत्वप्रसिद्धिस्तथाप्यायत्यामर्थसामर्थ्यादेवम् । एतदेवोद्धृतसम्प्रदायसंमतयुक्तेराकूतम् । आचार्यदण्डिप्रभृतिसम्मताया वाक्यार्थोपमाया अवयवावयविगतत्वेन द्विधैव वाक्यार्थस्यौपम्यकरणम् । इवशब्दप्रयोगश्चेतो भेदबोजम् । वस्तुतस्तु वाक्यार्थोपमाया अपरिभाषिताया एव प्रतिवस्तूपमाया उपमाप्रपञ्चत्वेन कल्पिताया उद्भावनम् ।

२. अतिरिक्तमुदाहरणं टीकाकृत्कृतं नैसर्गगुणविनीतम् (पृ. २१४) इत्यादि ।

दृष्टान्तः पुनरेतेषां सर्वेषां प्रतिबिम्बनम् ॥

एतेषां साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तो निश्चयो यत्र स दृष्टान्तः ।

त्वयि दृष्ट एव तस्या निर्वाति मनो मनोभवज्वलितम् ।
आलोके हि हिमांशोर्विकसति कुसुमं कुमुद्वत्याः ॥

एष साधर्म्येण । वैधर्म्येण तु—

तवाहवे साहसकर्मशर्मणः करं कृपाणान्तिकमानिनीषतः ।
भटाः परेषां विशरारुतामगुः दधत्यवाते स्थिरतां हि पांसवः ॥

सकृद्वृत्तिस्तु धर्मस्य प्रकृताप्रकृतात्मनाम् ।
सैव क्रियासु बह्वीषु कारकस्येति दीपकम् ॥

प्राकरणिकाप्राकरणिकानामर्थादुपमानोपमेयानां धर्मः क्रियादिरेकवारमेव यदुपादीयते तदेकस्थस्यैव समस्तवाक्यदीपनाद् दीपकम् । यथा—

किवणाणँ धणं णाआणं फणमणी केशराई सीहाणं ।
कुलबालिआणं त्थणआ कुत्तो छिप्पन्ति अमुआणं ॥

प्रतिबिम्बनं बिम्बप्रतिबिम्बभावनिर्देशः । दृष्टः साधितः । निश्चय उपमानिर्वाहः । वैधर्म्येण विपर्ययेण । सादृश्यपर्यवसायिना साहसकर्मणा शर्म सुखं यस्येति विग्रहः । विशरारुतां व्यूहभङ्गेन विक्षिप्तताम् ।

वृत्तिरुपादानम् । प्रकृता प्रकृतात्मनामित्यस्य धर्मस्येत्यनेनैव सम्बन्धः । सैव सकृद्वृत्तिरेव क्रियासु बह्वीषु सतीषु । इति शब्दः प्रकारे । एवम्प्रकारमलङ्करणं दीपकमित्यर्थः । अर्थादिति । तथैव पर्यवसानादिति भावः । क्रियादिरित्यादिपदेन गुणोपग्रहः । दीपनादलङ्करणात् । कुलबालिआणं कुलपालिकानां कुलस्त्रीणां च । छिपयन्ति स्पृश्यन्त इति क्रिया सकृदेवोपात्ता । अत्र कुलपालिकावृत्तमेव प्रस्तुतम् । गुणस्य सकृदुपादानं यथा मम—"मुक्तास्थलीनामुपलैर्निघर्षणं दावानलैरम्बुरुहाञ्च

कारकस्य च बह्वीषु क्रियासु सकृद्वृत्तिर्दीपकम्। यथा—

स्विद्यति कूणति वेल्लति विचलति निमिषति विलोकयति तिर्यक्।
अन्तर्नन्दति चुम्बितुमिच्छति नवपरिणया वधूः शयने॥

मालादीपकमाद्यं चेद्यथोत्तरगुणावहम्।

पूर्वेण पूर्वेण वस्तुनोत्तरमुत्तरं चेदुपक्रियते तन्मालादीपकम्। यथा—

संग्रामाङ्गणमागतेन भवता चापे समारोपिते
सम्प्राप्ते परिपन्थियोधनिवहे साम्मुख्यमासादितम्।
कोदण्डेन शराः शरैररिशिरस्तेनापि भूमण्डलं
तेन त्वं भवता च कीर्तिरतुला कीर्त्या च लोकत्रयम्॥

नियतानां सकृद्धर्मः सा पुनस्तुल्ययोगिता॥

नियतानां प्राकरणिकानामेवाप्राकरणिकानामेव वा। क्रमेणोदाहरणम्—

पाण्डु क्षामं वदनं हृदयं सरसं तवालसं च वपुः।
आवेदयति नितान्तं क्षेत्रियरोगं सखि! हृदन्तः॥
कुमुदकमलनीलनीरजालिर्ललितविलासजुषोर्दृशोः पुरः का।
अमृतममृतरश्मिरम्बुजन्म प्रतिहतकमेकपदे तवाननस्य॥

तापनम्। मुग्धाङ्गनानाञ्च विटैर्विमर्दनं खलैर्निरासः कृतिनाञ्च नोचितम्॥" अत्रोचितत्वं गुणः खलकृतिवृत्तान्त एव च प्रकृतः। कूणति सवितर्कं वीक्षते। वेल्लति परिवर्तते। निमिषति मुद्रितप्रायं किञ्चिद् विस्तारयति।

मालादीपकमिति। मालोपमादौ यथोपमादिलक्षणातिरिक्तं तत् स्वरूपबाहुल्यं विना किञ्चिदपि नास्ति नात्र तथा किन्तर्हि उपकार्योपकारकतया परस्परसंश्लेषेण मालाभावमापन्नानां दीपकं सकृद्धर्मनिर्देश इति पूर्वदीपकानन्तर्गतत्वम्। आद्यमिति—पूर्वमित्यर्थ इति विवृणोति पूर्वेणेति। संप्राप्त इत्यादि पाठान्तरं पूर्वोक्तदोषपरिहाराय।

धर्म इत्यनन्तरं यत्रोपादीयत इति शेषः। पाण्डु क्षाममित्यादि पूर्वमेव व्याकृतम्। विरहानुभावतया सर्वेषामेव प्राकरणिकत्वं कुमुदादीनाम-

उपमानाद्यदन्यस्य व्यतिरेकः स एव सः।

अन्यस्योपमेयस्य। व्यतिरेक आधिक्यम्।

क्षीणः क्षीणोऽपि शशी भूयो भूयोऽभिवर्धते नित्यम्।
विरम प्रसीद सुन्दरि! यौवनमनिवर्ति यातं तु॥

इत्यादावुपमानस्योपमेयादाधिक्यमिति केनचिदुक्तं तदयुक्तमत्र यौवनगतास्थैर्याधिक्यं हि विवक्षितम्।

हेत्वोरुक्तावनुक्तीनां त्रये साम्ये निवेदिते॥
शब्दार्थाभ्यामथाक्षिप्ते श्लिष्टे तद्वत् त्रिरष्ट तत्।

व्यतिरेकस्य हेतुरुपमेयगतमुत्कर्षनिमित्तमुपमानगतमपकर्षकारणं तयोर्द्वयोरुक्तिरेकतरस्य द्वयोर्वाऽनुक्तिरित्यनुक्तित्रयम्। एतद्भेदचतुष्टयमुपमानोपमेयभावे शब्देन प्रतिपादिते, आर्थेन च क्रमेणोक्ताश्चत्वार एव भेदाः, आक्षिप्ते चौपम्ये तावन्त एव, एवं द्वादश। एते श्लेषेऽपि भवन्तीति चतुर्विंशतिर्भेदाः। क्रमेणोदाहरणम्—

मृतादीनाञ्चात्राप्राकरणिकता, दृशोराननस्य च प्रकृतत्वात्। साधारणधर्मत्वं च पूर्वार्धे किंस्विद् द्योत्यस्याधिक्षेपस्योत्तरत्र च प्रतिहतत्वस्य च। "उपमानादुपमेयस्याधिकगुणत्वे न्यूनगुणत्वे वा व्यतिरेकः" इत्युक्त्वा न्यूनगुणत्वमसत्त्वमिति क्षीणः क्षीण इत्यादौ यौवनस्यास्थिरस्य पुनर्निवृत्त्यभावाच्चन्द्रापेक्षया निकृष्टत्वाद्द्वितीयोदाहृतित्वं केचिदिच्छन्ति[1]। तच्चास्माभिरत्रैवान्तर्भावयितुं शक्यमित्याह—क्षीणः क्षीण इति [2]शब्दार्थाभ्यां निवेदित इत्यन्वयः। उत्कर्षनिमित्तमुत्कृष्टगुणसम्बन्धो निकर्षकारणं तद्विरहः।

---

१. एवमलङ्कारसर्वस्वकारः स्वलक्षणेनोदाहरणप्रदर्शनेन च। परं मम्मटादर्वाचीनस्य तस्य परामर्शो मूलकृतो नोचितः। रुद्रटेन—"यो तुण उपमाने वा तत्प्रतिपन्थीव दोष उपमेये। भवतो यत्र समस्तौ स व्यतिरेकोऽयमन्यस्तु॥" इति लक्षणेनानेनैवोदाहरणेन च सूचितभेदं तयोर्वा खण्डनपरमिदम्। परं निष्कर्षोत्कर्षस्थले दोषतुणपदविन्यासोऽत्र।

२. इत्यादिशब्दाभ्याम्-क०।

असिपत्रसहायस्य प्रभूतारिपराभवे ।
अन्यतुच्छजनस्येव न स्मयोऽस्य महाधृतेः ॥

अत्रैव तुच्छेति महाधृतेरित्यनयोः पर्यायेण युगपद् वाऽनुपादानेऽन्यद् भेदत्रयम् । एवमन्येष्वपि द्रष्टव्यम् । अत्रेवशब्दस्य सद्भावाच्छाब्दमौपम्यम् ।

असिमात्रसहायोऽपि प्रभूतारिपराभवे ।
नैवान्यतुच्छजनवत् सगर्वोऽयं महाधृतिः ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिरित्यार्थमौपम्यम् ।

इयं सुनयना दासीकृततामरसश्रिया ।
आननेनाकलङ्केन जयतीन्दुं कलङ्किनम् ॥

अत्रेवादितुल्यादिपदविरहेणाक्षिप्तैवोपमा ।

जितेन्द्रियतया सम्यग्विद्यावृद्धनिषेविणः ।
अतिगाढगुणस्यास्य नाब्जवद् भङ्गुरा गुणाः ॥

अत्रेवार्थे वतिः । गुणशब्दः श्लिष्टः, शाब्दमौपम्यम् ।

अखण्डमण्डलः श्रीमान् पश्यैष पृथिवीपतिः ।
न निशाकरवज्जातु कलावैकल्यमागतः ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः । कलाशब्दः श्लिष्टः ।

मालाप्रतिवस्तूपमावद् मालाव्यतिरेकोऽपि सम्भवति । तस्यापि भेदा एवमूह्याः । दिङ्मात्रमुदाह्रियते । यथा—

पत्रम् असिरेव सूत्रनिशित तान्धपम्रसि मात्रेऽति तु पाठो व्यक्त एव[1] । एवमिति पाठविपर्यासे चतुर्भेदोदाहृतियोग्यत्वं गुणा गाम्भीर्यादयस्तन्तवश्च । मण्डलमौशनसादितन्त्रप्रसिद्धं द्वादशराजकं दिक्चक्रवालञ्च । कला विज्ञानानि भागाश्च । कलाशब्द इत्युपलक्षणं मण्डलशब्दोऽपि योज्यः[2] । प्रतापः प्रकृष्टतापः प्रभावश्च ।

---

१. अयमेव प्रचलितः पाठः ।

२. योग्यः—क० ।

हरवन्न विषमदृष्टिर्हरिवन्न विभो विधूतविततवृषः ।
रविवन्न चातिदुःसहकरतापितभूः कदाचिदसि ॥

अत्र तुल्यार्थे वतिः, विषमादयश्च शब्दाः श्लिष्टाः ।

नित्योदितप्रतापेन त्रियामामीलितप्रभः ।
भास्वताऽनेन भूपेन भास्वानेष विनिर्जितः ॥

अत्र ह्याक्षिप्तैवोपमा, भास्वतेति श्लिष्टः । यथा वा—

स्वच्छात्मतागुणसमुल्लसितेन्दुबिम्बं बिम्बप्रभाधरमकृत्रिमहृद्यगन्धम् ।
यूनामतीव पिबतां रजनीषु यत्र तृष्णां जहार मधु नाननमङ्गनानाम् ॥

अत्रेवादीनां तुल्यादीनां च पदानामभावेऽपि श्लिष्टविशेषणैराक्षिप्तैवोपमा प्रतीयते । एवञ्जातीयकाः श्लिष्टोक्तियोग्यस्य पदस्य पृथगुपादानेऽन्येऽपि भेदाः सम्भवन्ति । तेऽप्यनयैव दिशा द्रष्टव्याः ।

**निषेधो वक्तुमिष्टस्य यो विशेषाभिधित्सया ।
वक्ष्यमाणोक्तविषयः स आक्षेपो द्विधा मतः ॥**

विवक्षितस्य प्राकरणिकत्वादनुपसर्जनीकार्यस्याशक्यवक्तव्यत्वमतिप्रसिद्धत्वं वा विशेषं वक्तुं निषेधो निषेध इव यः स वक्ष्यमाण-

भास्वतेत्यनन्तरं प्रतापेन चेति शेषः । विषमा स्थिरा दृष्टिर्यस्याथ च विषमास्तिस्रो दृष्टयो यस्येति विग्रहः । वृषो दानवभेदो धर्मश्च । करो रश्मिर्धनादानञ्च[1] ।

निषेध इत्यादि पूर्वार्धमाक्षेपसामान्यलक्षणम् । वक्ष्यमाणेत्यादि तु विभागपरम् । अनुपसर्जनीकार्यस्य वचनायोग्यस्य । अशक्यवक्तव्यत्वमिति दारुणतया वक्तुमशक्यं तद्वक्तव्यं वचनार्हञ्चेति विग्रहानन्तरं त्वप्रत्ययेण प्रत्येकं योगः । एतच्च वक्ष्यमाणविषयेऽतिप्रसिद्धमित्युक्तविषयमिति व्यवस्थितविकल्पार्थो वा[2]शब्दो निषेध इवेति—शाब्दगत्या प्रतीयमानोऽर्थानुप्रतिसन्धाने त्वनवतिष्ठमानो निषेध

---

१. हरवदित्यादि पद्यमत्र मूल एव पठितम् । एवमन्यैष्टीकाकृद्भिः, परं रुचकश्रीधरादयस्तु प्राचीनास्तथा न पठन्ति ।

२. एतच्च मूलेऽस्पष्टस्य वक्ष्यमाणोक्तविषय इति पदस्य विवरणार्थम् । ततश्च सूत्रवाक्यत एव भेदद्वयसिद्धिरित्याशयः ।

विषय उक्तविषयश्चेति द्विधा आक्षेपः । क्रमेणोदाहरणम् —

ए एहि किंपि कीए वि [1]कए णिक्किव भणामि अलमह वा ।
अविआरिअ-कज्जारम्भ-आरिणी· मरउ ण भणिस्सं ॥

ज्योत्स्ना मौक्तिकदाम चन्दनरसः शीतांशुकान्तद्रवः
कर्पूरं कदली मृणालवलयान्यम्भोजिनीपल्लवाः ।
अन्तर्मानसमास्त्वया प्रभवता तस्याः स्फुलिङ्गोत्कर-
व्यापाराय भवन्ति हन्त किमनेनोक्तेन न ब्रूमहे ॥

क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि फलव्यक्तिर्विभावना ॥

हेतुरूपक्रियाया निषेधेऽपि तत्फलप्रकाशनं विभावना । यथा—

कुसुमितलताभिरहताऽप्यधत्त रुजमलिकुलैरदष्टाऽपि ।
परिवर्तते स्म नलिनीलहरीभिरलोलिताऽप्यघूर्णत सा ॥

विशेषोक्तिरखण्डेषु कारणेषु फलावचः ।

मिलितेष्वपि कारणेषु कार्यस्याकथनं विशेषोक्तिः । अनुक्त-निमित्ता, उक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता च । क्रमेणोदाहरणम्—

इत्यर्थः । ए इति साम्मुख्यामन्त्रणाय । अत्र विरहवेदनाजनितदुर्दशाप्रकर्षो विवक्षितोऽप्यशक्यवचनतया नोक्तः । आ इति[2] साभ्यर्थनाऽनुनयप्रकोपे ।

क्रिया[3] कारणव्यापारः । एतदेव स्फुटयति वृत्तिकृद् हेतुरूपक्रियाया इति । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इत्युक्तदिशा फलं प्रति हेतुरूपाया इत्यर्थः । परिवर्तते स्म व्यावर्तते ।

सामान्यलक्षणसंगृहीतान् सूत्रकृताऽनुक्तानपि विशेषोक्तिविशेषान् वृत्तिकृदाह—अनुक्तेति । अनुक्तनिमित्तोक्तनिमित्तेति च द्विधा भूता, अनुक्त-निमित्तायाश्चिन्त्याचिन्त्यनिमित्ततया द्वैविध्यात्त्रिविधेति भावः । क्रमेणेत्यतः

१. कएणेति दुष्टः पाठः प्रचलितमुद्रितपुस्तकेषु । गाथासत्तसईटीकाकृद् गङ्गाधरधृतपाठस्त्वितो भिन्नः ।

२. तृतीयचरणस्याद्यात पदात् परम् आ इति निपातः ।

३. धातोरध्यस्तकृत्प्रत्ययक्यचा आन्तरव्यापार इति लिपिकृतां टिप्पणीत्वेनानुमीयमानोऽधिकः पाठः—ख० ।

निद्रानिवृत्तावुदिते द्युरत्ने सखीजने द्वारपदं पराप्ते ।
श्लथीकृताश्लेषरसे भुजङ्गे चचाल नालिङ्गनतोऽङ्गना सा ॥

कर्पूर इव दग्धोऽपि शक्तिमान् यो जने जने ।
नमोऽस्त्ववार्यवीर्याय तस्मै मकरकेतवे[1] ॥

स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमायुधः ।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम् ॥

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ॥

एकस्त्रिधा वससि चेतसि चित्रमत्र
देव ! द्विषां च विदुषां च मृगीदृशां च ।
तापं च सम्मदरसं च रतिं च पुष्णन्
शौर्योष्मणा च विनयेन च लीलया च ॥

सामान्यं वा विशेषो वा तदन्येन समर्थ्यते ।
यत्तु सोऽर्थान्तरन्यासः साधर्म्येणेतरेण वा ॥

पूर्वमुक्तेति शेषः । निद्रेत्यादावनुक्तमपि स्मरसमरनिःसहत्वादिभाव्यमेवालिङ्गना-परित्यागनिमित्तम् । स एक इत्यादौ तनुहरणेऽपि बलाहरणनिमित्तं निरूप्यमाण-तायामपि दुर्विज्ञानत्वेनाचिन्त्यम् । कर्पूर इत्यादौ दाहेऽपि शक्तिमत्त्वेऽवार्यवीर्य-त्वमुपात्तमेव निमित्तम् ।

क्रमिकाणां क्रमेणोपात्तानां क्रमेणोपात्तैरेव सम्बन्ध्यन्तरैर्वैयर्थ्यासमन्वयो यथासंख्यम् ।

समर्थ्यत उपपन्नतया ख्याप्यते[2] । कौमुदीमहसि चन्द्रिकाप्रकाशे ।

१. "तस्मै कुसुमधन्वने" इति वैकल्पिकः पाठः ।

२. अर्थान्तरन्यासे समर्थनस्य प्रयोजकता प्राचीनैर्लक्षणेनाविनाभावितया नोद्दिष्टा । आचार्यदण्डिनो "जगदानन्दयत्येष मलिनोऽपि निशाकरः । अनुगृह्णाति नितरां सदोषोऽपि द्विजेश्वरः ॥" इति लक्ष्ये समर्थनं त्वाभास-मात्रम् । तल्लक्षणेऽपि समर्थनस्य न प्रवेशः । आधुनिकनये दृष्टान्तालङ्कारेणैव

साधर्म्येण वैधर्म्येण वा सामान्यं विशेषेण यत् समर्थ्यते विशेषो वा सामान्येन सोऽर्थान्तरन्यासः। क्रमेणोदाहरणम्—

निजदोषावृतमनसामतिसुन्दरमेव भाति विपरीतम्।
पश्यति पित्तोपहतः शशिशुभ्रं शङ्खमपि पीतम्[१]॥
गुणानामेव दौरात्म्याद् धुरि धुर्यो नियुज्यते।
असंजातकिणस्कन्धः सुखं स्वपिति गौर्गलिः॥
अहो हि मे बह्वपराद्धमायुषा यदप्रियं वाच्यमिदं मयेदृशम्।
त एव धन्याः सुहृदः पराभवं जगत्यदृष्ट्वैव हि ये क्षयं गताः॥

विरोधः सोऽविरोधेऽपि विरुद्धत्वेन यद्वचः।

वस्तुवृत्तेनाविरोधेऽपि विरुद्धयोरिव यदभिधानं स विरोधः।

जातिश्चतुर्भिर्जात्याद्यैर्विरुद्धा स्याद् गुणैस्त्रिभिः।
क्रिया द्वाभ्यामपि द्रव्यं द्रव्येणैवेति ते दश॥

क्रमेणोदाहरणम्—

अभिनवनलिनीकिसलयमृणालवलयादि दवदहनराशिः।
सुभग! कुरङ्गदृशोऽस्या विधिवशतस्तद्वियोगपविपाते॥

धुर्य्यैनन्यसाध्ये कर्मणि धुर्य्यः समर्थः। विरुद्धयोरिव यदभिधानमिति विरोधबोधकमभिधानमित्यर्थः। ध्वनिभेदपिण्डनोक्तदिशा पूर्वपूर्वानुप्रवेशादुत्तरोत्तरमेकैकह्रासक्रमेण गुणैस्त्रिभिरिति सङ्गतिः। अभिनवेत्यादौ नलिनीकिसलयमृणालवलयादि-

साध्यत इदम्। प्राचीनाधुनिकनययोर्मध्ये सेतुर्बद्धः कुन्तकेन—"मुख्यतात्पर्यसाम्येन समर्थकतयादितः" इति तल्लक्षणे व्यवस्थापनात्। साम्यतः सादृश्यात्। समर्पकत्वादुपपत्तियोजनेनेति तद्वृत्तिरेव पक्षं कक्षीकरोति। हिशब्देनाप्युक्तोऽर्थान्तरन्यासो भामहेन पृथक्संस्थत्वेनोद्दिष्टः। "एको हि दोषः" इत्यादिकुमारपद्येऽर्थान्तरन्यासो वाऽलङ्कारान्तरं वेति वादविषयीभूते उपमारीत्या विशेषस्य न्यसनमिति वदन् सामान्यगोचरीभूतो विशेषसदाचारश्च क्वचिदर्थगम्यः क्वचिच्च स्पष्टार्थः कविनैवोपात्त इत्येतावानेव विशेषो न तु क्वचित् समर्थ्यतानवच्छिन्नत्वं क्वचिच्च पदवेद्यत्वमिति दिगिति सिद्धान्तेनाहुः कौस्तुभकृतो विश्वेश्वरपण्डिताः।

१. एतदुत्तरं 'सुसितवसन' इत्यादिपद्यं सप्तमोल्लासोद्धृतमत्र बहुभिरतिरिक्ततया पठ्यते। तच्चार्थान्तरन्यासोदाहरणतयोद्भटविवरणकृता दर्शितम्। चण्डीदासोऽपि तथा पठति।

गिरयोऽप्यनुन्नतियुजो मरुदप्यचलोऽब्धयोऽप्यगम्भीराः।
विश्वम्भराऽप्यतिलघुर्नरनाथ! तवान्तिके नियतम्॥
येषां कण्ठपरिग्रहप्रणयितां संप्राप्य धाराधर-
स्तीक्ष्णः सोऽप्यनुरज्यते च कमपि स्नेहं पराप्नोति च।
तेषां सङ्गरसङ्गसक्तमनसां राज्ञां त्वया भूपते!
पांसूनां पटलैः प्रसाधनविधिर्निर्वर्त्यते कौतुकम्॥
सृजति च जगदिदमवति च संहरति च हेलयैव यो नियतम्।
अवसरवशतः शफरो जनार्दनः सोऽपि चित्रमिदम्॥
सततं मुसलासक्ता बहुतरगृहकर्मघटनया नृपते।
द्विजपत्नीनां कठिनाः सति भवति कराः सरोजसुकुमाराः॥
पेशलमपि खलवचनं दहतितरां मानसं सतत्त्वविदाम्।
परुषमपि सुजनवाक्यं मलयजरसवत् प्रमोदयति॥

शब्दस्य दवदहनशब्दस्य चानेकव्यक्तिवाचकत्वाज्जातिशब्दत्वम्। गिरय इत्यादौ गिरिमरुदब्धिशब्दानां जातिशब्दत्वं विश्वम्भराशब्दस्त्वखण्ड[१]नवखण्डभूवाचको न जातिविरोधोदाहृतिविषयः। अनुन्नताचलगम्भीरलघुशब्दास्तु गुणाः। अनुरज्यते प्रेमनिर्भरो भवति। स्नेहं वशीकृतत्वं पराप्नोतीति। क्रियेति [२]खड्गजातावसम्भवितया विरुद्धाऽनुरज्यते शोणितसङ्गाल्लौहित्यमाधत्ते स्नेहमौज्ज्वल्यं पराप्नोतीति च समाधिः। ये तु तीक्ष्णस्यानुरागः स्नेहश्च विरुद्धाविति व्याचक्षते तन्मते तैक्ष्ण्यस्य गुणतया नेयं जातिक्रियाविरोधोदाहृतिः स्यात्। पांसुपटलैः प्रसाधननिर्वर्तनप्रक्रिया नाम जातिविरुद्धा।

सृजतीत्यादौ शफरादिशब्दस्यैकवाचकतया द्रव्यत्वम्। स इति प्राक्कालकमहानुभाववाचकस्य सर्वनामतया जातित्वम्। सन्ततेत्यादौ काठिन्यसौकुमार्ययोर्विरोधः। पेशलत्वपारुष्यगुणाभ्यां दहनप्रमोदनक्रिययोर्विरोधः। क्रौञ्चाद्रि-

१. नवखण्डेत्यादि—क०। अखण्डमनरुणा इति—ख० अदृष्टत्वात्। विश्वम्भराशब्दस्य द्रव्यवाचित्वं टीकाकृद्दर्शितदिशा।
२. तीक्ष्णखड्गजाता—क०।

क्रौञ्चाद्रिरुद्दामदृषद्दृढोऽसौ यन्मार्गणानर्गलशातपाते ।
अभून्नवाम्भोजदलाभिजातः स भार्गवः सत्यमपूर्वसर्गः ॥

परिच्छेदातीतः सकलवचनानामविषयः
पुनर्जन्मन्यस्मिन्ननुभवपथं यो न गतवान् ।
विवेकप्रध्वंसादुपचितमहामोहगहनो
विकारः कोऽप्यन्तर्जडयति च तापं च कुरुते ॥

अयं वारामेको निलय इति रत्नाकर इति
श्रितोऽस्माभिस्तृष्णातरलितमनोभिर्जलनिधिः ।
क एवं जानीते निजकरपुटीकोटरगतं
क्षणादेनं ताम्यत्तिमिमकरमापास्यति मुनिः ॥

समदमतङ्गजमदजलनिस्यन्दतरङ्गिणीपरिष्वङ्गात् ।
क्षितितिलक ! त्वयि तटजुषि शङ्करचूडापगाऽपि कालिन्दी ॥

स्वभावोक्तिस्तु डिम्भादेः स्वक्रियारूपवर्णनम् ॥

स्वयोस्तदेकाश्रययोः । रूपं वर्णः संस्थानं च ।

रित्यादौ दार्ढ्यगुणस्य नवाम्भोजदलाभिजातभावरूपयोश्च क्रियायाः विरोध इत्येके, तन्न, पूर्वाविशेषप्रसङ्गात्, गुणद्रव्यविरोधोदाहृत्यनन्तरानुपादानाच्च । क्रौञ्चाद्रिशब्दस्यैकव्यक्तिवाचितया द्रव्यस्याम्भोजदलवत् कोमलत्वगुणस्य च विरोध इति व्याख्यानं ज्यायः ।

परिच्छेदेत्यादौ च जडीकरणतापकरणक्रिययोर्विरोधः । अयमित्यादौ लवणजलधिद्रव्यपानक्रिययोर्विरोधः । समदेत्यादौ गङ्गायमुनाख्यद्रव्यतादात्म्यविरोधः ।

स्वशब्दः क्रियारूपशब्दाभ्यां प्रत्येकमन्वीयत इत्यभिप्रेत्याह स्वयोरित्यादि[१] ।

---

१. क्रियापदेनास्योचितचेष्टानां परिग्रहः । स्वपदेन न केवलं स्वरूपं परमवयवसंस्थानमिति घटकम् । यदाह रुचकः सहृदयलीलायाम्—“अवयवानां रेखा रूपम् । रूपमिति निदर्शनेन मूलग्रन्थकृतामुदाहरणे प्राचीना-

उदाहरणम्—

पश्चादङ्घ्री प्रसार्य त्रिकनतिविततं द्राघयित्वाऽङ्गमुच्चै-
रासज्याभुग्नकण्ठो मुखमुरसि सटां धूलिधूम्रां विधूय ।
घासग्रासाभिलाषादनवरतचलत्प्रोथतुण्डस्तुरङ्गो
मन्दं शब्दायमानो विलिखति शयनादुत्थितः क्ष्मां खुरेण ॥

व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।

व्याजरूपा व्याजेन वा स्तुतिः । क्रमेणोदाहरणम्—

हित्वा त्वामुपरोधबन्ध्यमनसां मन्ये न मौलिः परो
लज्जावर्जनमन्तरेण न रमामन्यत्र संदृश्यते ।
यस्त्यागं तनुतेतरां मुखशतैरेत्याश्रितायाः श्रियः
प्राप्य त्यागकृतावमाननमपि त्वय्येव यस्याः स्थितिः ॥

हे हेलाजितबोधिसत्त्व ! वचसां किं विस्तरैस्तोयधे !
नास्ति त्वत्सदृशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः ।
तृष्यत्पान्थजनोपकारघटनावैमुख्यलब्धायशो-
भारप्रोद्वहने करोषि कृपया साहायकं यन्मरोः ॥

वर्णो वर्णनम् । पश्चादित्यादि तुरङ्गमक्रियावर्णनम् । त्रिकं पृष्ठवंशाधरास्थिग्रन्थिः । इयञ्चोदाहृतिर्डिम्भादेरित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिसूचनपरेति नाशङ्कनीयम् । किन्तर्हि प्रसिद्धिवशादेव धूलिधूसरेत्यादिडिम्भक्रियास्वरूपवर्णनदर्शनात् । वर्णनस्वभावोक्तिर्यथा ‘प्रथममरुणच्छाय’ इत्यादि । संस्थानस्वभावोक्तिर्यथा—“पृष्ठेषु शङ्खशकलच्छविषु च्छदानां राजीभिरङ्कितमलक्तकलोहिनीभिः । गोरचनाहरितबभ्रुबहिःपलाशमामोदते कुमुदमम्भसि पल्वलस्य ॥” व्याजरूपेति द्वितीयपक्षे सङ्गमनीयम् । शेषस्तु प्रथमपक्षे । लज्जावर्ज्जनं स्वातन्त्र्येण परिहारः । बोधिसत्त्वो बुद्धः । आपाततः स्तुतिरुपक्रान्ताऽपि मरुसाधारण्येन विकलजनसम्भाव्यतारूपायां निन्दायां पर्यवस्यति ।

नामाचार्यदण्डिप्रभृतीनां प्रभावः स्पष्टः । लक्षणे तु रुद्रटकृतलक्षणस्यैव प्रभावो वरीवर्त्ति । अत्र श्रीधरकृतकाव्यप्रकाशविवेकोपरि सम्पादकस्य टिप्पणी द्रष्टव्या । चण्डीदासः श्रीधरमतमनुवर्तत इति तदतिरिक्तोदाहरणतो व्यक्तीभवति । धूलिधूसरेति रुद्रटोदाहरणम् ।

सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम् ॥

एकार्थाभिधायकमपि सहार्थबलाद् यदुभयस्याप्यवगमकं सा सहोक्तिः । यथा—

सह दिअहणिसाहिँ दीहरा सासदण्डा
सह मणिवलयेहिँ वाप्पधारा गलन्ति ।
तुह सुहअ विओए तीअ उव्विग्गिरीए
सह अ तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥

श्वासदण्डादिगतं दीर्घत्वादि शाब्दम्, दिवसनिशादिगतं तु सहार्थसामर्थ्यात् प्रतिपद्यते ।

विनोक्तिः सा विनाऽन्येन यत्रान्यः सन्न नेतरः ।

क्वचिदशोभनः क्वचिच्छोभनः । क्रमेणोदाहरणम्—

अरुचिर्निशया विना शशी शशिना सापि विना महत्तमः ।
उभयेन विना मनोभवस्फुरितं नैव चकास्ति कामिनोः ॥
मृगलोचनया विना विचित्रव्यवहारप्रतिभाप्रभाप्रगल्भः ।
अमृतद्युतिसुन्दराशयोऽयं सुहृदा तेन विना नरेन्द्रसूनुः ॥

एकार्थाभिधायकमिति । अभिधानगत्यैकार्थसम्बन्धगुणाद्यर्थम् । यदिति । यस्यामित्यर्थः । उभयस्यावगमकमुभयसम्बन्धं द्योतयदिति गुणादिवाचकं प्रथमान्तम्, सा सहोक्तिरिति तत्प्रयोज्यतया तदभेदनिर्देशः ।

सन्न इति विवृणोति अशोभन इति । नेतर इत्यस्य विवृतिः शोभन इति । नास्ति रुचिः कान्तिर्यस्येत्यरुचिः । महत्तम इति तद्बहुलतया तत्त्वोपचार इति । प्रतिभा स्तुतिरेव प्रभा शोभा तया प्रगल्भश्चतुरोऽलौकिकी प्रभा राज्ञे इतिवत् प्रभाशब्दः प्रभावार्थो वा ।

परिवृत्तिर्विनिमयो योऽर्थानां स्यात् समासमैः ।

परिवृत्तिरलङ्कारः । उदाहरणम्—

लतानामेतासामुदितकुसुमानां मरुदयं
मतं लास्यं दत्वा श्रयति भृशमामोदमसमम् ।
लतास्त्वध्वन्यानामहह दृशमादाय सहसा
ददत्याधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥

अत्र प्रथमेऽर्धे समेन समस्य, द्वितीय उत्तमेन न्यूनस्य ।

नानाविधप्रहरणैर्नृप ! संप्रहारे स्वीकृत्य दारुणनिनादवतः प्रहारान् ।
दृप्तारिवीरविसरेण वसुन्धरेयं निर्विप्रलम्भपरिरम्भविधिर्वितीर्णा ॥

अत्र न्यूनेनोत्तमस्य ।

प्रत्यक्षा इव यद्भावाः क्रियन्ते भूतभाविनः ।
तद् भाविकम्

भूताश्च भाविनश्चेति द्वन्द्वः । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति भाविकम् । उदाहरणम्—

समासमैरिति । सामान्यतो लक्षितस्य[1] भेदकथनं समैरसमैश्चेत्यर्थः । किञ्चिद् दत्त्वा कस्यचिदादानं परिवृत्तिस्तदेव विनिमय इति । परिवृत्तिर्विनिमय इत्यत्र किं लक्ष्यपदं किञ्च लक्षणपदमिति सन्देहं निराचष्टे—परिवृत्तिरलङ्कार इति । नायं परिवृत्तिशब्दो विनिमयमात्रार्थः, अलङ्कारविशेषरूपलक्ष्यवाचकत्वादित्यर्थः । न च विनिमयशब्दस्याप्यलङ्कारवाचकता प्राचीनव्यवहारविरहात्[2] । मतं मनोहरं लास्यं नर्तनं व्यतिकरो मेलकम् । स्वीकृत्य विसरेण संहत्या निर्गतो विप्रलम्भो वियोगो यत्र तथाभूतः परिरम्भविधिर्यस्या इति विग्रहः ।

भूतभाविनोऽसन्निहिता अप्यर्था वस्तुनो माहात्म्येन साक्षादिव यत् प्रतीयन्ते तदलङ्करणं भाविकम्[3] । भावः कवेरभिप्रायोऽत्रास्तीति निरुक्तमात्रपरं न तु शासनात् ।

---

१. अत्र सामान्यलक्षणेनैकस्य विच्छित्तिः सूचिता । यैस्तु कुन्तकादिभिरस्य "सदयं बुभुजे महाभुजम्" इत्यादि रघुपद्यसाजात्येन साम्यसद्भावपरत्वमेव विनिगमकमिति कृत्वोपमामध्येऽयमन्तर्भावितस्तैर्गजनिमीलिकया विनिमयकृता चारुता न लक्षितेति महद् वैशसम् ।

२. व्यवहारविधानात्—ख० ।

३. भाविकस्य प्रबन्धगुणत्वं प्राचीनैर्न निरदर्शि, तन्मते गुणालङ्कारयोरभेद इत्ययमलङ्कारतयोपदिष्टश्च "तद् भाविकमिति प्राहुः प्रबन्धविषयं गुणम्" इति । नवीनमताश्रयिणामाचार्यहेमचन्द्राणां मन्तव्यम्—"भाविकं तु भूत-

आसीदञ्जनमत्रेति पश्यामि तव लोचने ।
भाविभूषणसम्भारां साक्षात्कुर्वे तवाकृतिम् ॥

आद्ये भूतस्य द्वितीये भाविनो दर्शनम् ।

काव्यलिङ्गं हेतोर्वाक्यपदार्थता ॥

वाक्यार्थता यथा—

वपुःप्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा
पुरारे न प्रायः क्वचिदपि भवन्तं प्रणतवान् ।
नमन्मुक्तः संप्रत्यहमतनुरग्रेऽप्यनतिभाङ्-
महेश ! क्षन्तव्यं तदिदमपराधद्वयमपि ॥

आसीदित्यादि भूतभविष्यतो रञ्जनभूषणसम्भारयोर्वचनयोर्न प्रत्ययार्थकथनपरम् । भाविकमित्यन्तस्येक अन्तत्वादिकणश्चास्त्यर्थेऽप्रस्फुरणमिवानुभूयत इति यथायोगं भाविकद्वयम् । दर्शनमित्यतः परं साक्षादिति शेषः ।

पञ्चम्यादिविभक्तिपदात् प्रतिपादितस्य हेतोः संसृष्टनैकपदरूपवाक्याद्बोध्यत्वे संसृष्टैकात्म्यप्रतिपादनराहित्येन च वाक्यरूपवाचकानेकावयवप्रत्ययत्वे एकपदबोध्यत्वे वा त्रिधा काव्यलिङ्गम् । जन्मनीत्यस्य विशेषणं पुरेति । सम्प्रति नमन्नग्रे मुक्तः शरीरस्ततोऽनतिभाक् कायव्यापाररूपनमनायोग्यः । यद्यप्यस्यामप्युदाहृतौ नतिमत्त्वे तनुत्वं तत्र च मुक्तत्वपदार्थरूपो हेतुरिति तृतीयप्रकारकाव्यलिङ्गसम्भवः, तथापि प्रपञ्चार्थं पृथगुदाहरणम् ।

भविष्यदर्थप्रत्यक्षीकारात्मकमभिनेयप्रबन्ध एव भवति । यद्यपि मुक्तकादावपि दृश्यते, तथापि न तत् स्वदते" इति । भूतभाविशब्दयोः परोक्षमात्रलक्षणपरत्वे परोक्षाणां पुरःस्फुरद्रूपत्वहेतुवर्णनम् (Vivid description) इति तु व्याख्याने स्वभावोक्तेरयमलङ्कारो न भिद्यत इति श्रीधरमन्तव्यं प्रणिधानमर्हति ।

२. 'इकण्' इति पाणिनीयतन्त्रे 'ठक्' इत्यस्य स्थाने कातन्त्रव्याकरणानुसारेण । तस्य अस्त्यर्थे न कुत्रापि विधानमिति पर्यनुयुनक्ति टीकाकृत् । भावेन निर्वृत्तमिति तु निर्वचनमुभयथाऽप्युपादेयम् । परं मूले

अनेकपदार्थता यथा—

प्रणयिसखिसलीलपरिहासरसाधिगतै-
र्ललितशिरीषपुष्पहननैरपि ताम्यति यत् ।
वपुषि वधाय तत्र तव शस्त्रमुपक्षिपतः
पततु शिरस्यकाण्डयमदण्ड इवैष भुजः ॥

एकपदार्थता यथा—

भस्मोद्धूलन ! भद्रमस्तु भवते रुद्राक्षमाले ! शुभं
हा सोपानपरम्परां गिरिसुताकान्तालयालङ्कृतिम् ।
अद्याराधनतोषितेन विभुना युष्मत्सपर्यासुखा-
लोकोच्छेदिनि मोक्षनामनि महामोहे निधीयामहे ॥

एष्वपराधद्वये पूर्वापरजन्मनोरनमनं भुजपाते शस्त्रोपक्षेपो महामोहे सुखालोकोच्छेदित्वं च यथाक्रममुक्तरूपो हेतुः ।

अकाण्डे यमदण्डोऽतर्कितोपनतयमदण्ड इत्यर्थः । अत्र शस्त्रोपक्षेपणस्य विशकलितपदात्मवत् पदबोद्धव्यं न तु समस्तवाक्यबोद्धव्यम् । सूर्यस्यालोकः प्रकाशोऽनुभव इति यावत् । लोकोच्छेदिनीति समस्तत्वादैकपद्यम् । उक्तरूपो वाक्यानेकपदैकपदार्थरूपो [1]बोधननिदानत्वेनाश्रयभूते शब्दे वसतीति वस्तु ।

भावोऽत्रास्तीति भागे भावनाया पुनः पुनश्चेतसि निवेशनम् । सोऽत्रास्तीत्यलङ्कारसर्वस्ववृत्तौ वचनोपलम्भाद् निर्वचनाभासताऽस्य भाति । सा च भावशब्दस्य वृत्तिविश्लेषणेन भावपदेन भावनाग्रहणेन दूरीभवति । वस्तुतस्तु सेयं निर्देशभङ्गी "भावोऽस्मिन् विद्यत इति भाविकम्" इति प्रतीहारेन्दुराजोक्तिमनुसृत्य । परं तत्रापि "कविसंबन्धिनो भावस्य श्रोतृभावाभेदाध्यवसितस्य पुरःस्फुरद्रूपस्य विद्यमानत्वाद् भाविकव्यपदेशः" इति विवरणेन सर्वमनाविलं भवति ।

१. रसगङ्गाधरेऽस्याश्च वृत्तेर्गम्यस्य येनाकारेण गम्यता तदतिरिक्ताकारेण वाच्यता । तेन पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेणोक्तमभिहितं व्यङ्ग्यं यत्रेति मम्मटपद्यं समर्थयितुं

पर्यायोक्तं विना वाच्यवाचकत्वेन यद्वचः ।

वाच्यवाचकभावव्यतिरिक्तेनावगमनव्यापारेण यत् प्रतिपादनं तत् पर्यायेण भङ्ग्यन्तरेण कथनात् पर्यायोक्तम् ।

उदाहरणम्—

यं प्रेक्ष्य चिररूढाऽपि निवासप्रीतिरुज्झिता ।
मदेनैरावणमुखे मानेन हृदये हरेः ॥

अत्र रावणशक्रौ मदमानमुक्तौ जाताविति व्यङ्ग्यमपि शब्देनोच्यते । तेन यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यम्, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते ।

यथा गवि शुक्ले चलति दृष्टे 'गौः शुक्लश्चलति' इति विकल्पो

वाच्यवाचकत्वेन विना, वाच्यतया व्यङ्ग्यः शब्दार्थः । तदेवाह—अवगमनव्यापारेणेति । व्यञ्जनाव्यापारेणेत्यर्थः । व्यङ्ग्यमित्युपात्तपदसम्बन्धिनोऽसङ्केतितया वाच्यमपि शब्देनोपात्तेनोच्यते बोध्यते ।

ननु व्यङ्ग्यार्थसम्भेदे ध्वनित्वं कुतो न स्यादित्यत आह—तेन शब्देन यदेवोच्यते मदमानयोर्निवासप्रीतिपरित्यागरूपं वस्तु तदेव तज्जातीयमेव स्फुटतया व्यङ्ग्यमदमानमुक्तम् । ननु यदि तयोरैकजात्यं कुतस्तर्हि वाच्यव्यङ्ग्यताभेद इत्याह—यथा येन प्रकारेण समयनिरपेक्षत्वादिना तुल्यं व्यञ्जनावृत्त्या बोधनीयं सम्भवति तथा तेन प्रकारेण नोच्यते नाभिधया प्रतिपाद्यते, तस्याः सङ्केतसापेक्षत्वस्य नैयत्यात् । तस्मात् स्फुटत्वेनैकजातीयत्वेऽपि बोधनव्यापारभेदाद् भेद इत्यर्थः ।

ननु तयोरप्यर्थयोः समानरूपलक्षणोपसृष्ट एकार्थप्रतिपादकराहित्येनैकरूपवाक्याद्यनेकावयवार्थकास्तप्रत्ययत्वे समाने च शब्दसंलग्नत्वे स्वपरविशिष्टे ज्ञानावान्तरवैजात्यं दृष्टमस्ति, येनात्र तद्वैजात्याद् व्यापारवैजात्यमित्याह—यथा गवि शुक्ले च दृष्टे गौः शुक्लश्चलतीति विकल्प इति । अयमर्थः—"अस्ति ह्यालोचनज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् । बालमूकादिविज्ञानसदृशं मुग्ध वस्तुजम् । ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिर्यया ।

युक्तिः । इयं च व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वयोर्विरोधादसंगतेति नोचिता शङ्का, एकस्यैव प्रकारान्तरे वाच्यत्वव्यङ्ग्यत्वयोरविरोधादिति तदुपोद्बलनात् ।

यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति न तु यथादृष्टं तथा यतोऽभिन्नासंसृष्ट-

बुद्ध्याऽवसीयते साऽपि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥"[1] इत्युक्तदिशा निर्विकल्पकयोरनिरपेक्षतया समानेऽपीन्द्रियलक्षणे ज्ञापकेऽर्थस्य तत्संलग्नत्वे च यथा सामग्रीभेदादवान्तरवैजात्यं तथा शब्दार्थयोरपि वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योस्तदुपपन्नमेव । न च तत्र संयुक्तसंयोगसंयुक्तसमवायादिव्यापाराद् भेदः । तद्वदत्रापि प्रसञ्जनीयं पूर्वमेव निरस्तत्वात् (?), ज्ञानावान्तरजातिभेदमात्रं प्रत्येकनिदर्शनोपक्षेपात् । कः पुनर्वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्विशेष इति चेद् रसादौ तावदुद्भट एव वाच्यप्रतीतौ विशेषः । व्यङ्ग्यान्तरप्रत्ययेऽप्यनुभूयत एव सहृदयहृदयसाक्षिकः कश्चन वाच्यप्रत्ययाद् विशेषः ।

अन्यथा तस्यैवार्थस्य वाच्यत्वदशापेक्षया व्यङ्ग्यत्वदशायां [2]सहृदयव्यञ्जनप्रकर्षानुपपत्तिः । चमत्कारप्रत्यासत्तिकृत एव तत्प्रकर्ष इति चेत्, साऽपि व्यङ्ग्यतायामेव न तु तस्यैवार्थस्य वाच्यतायामित्यतोऽपि वैलक्षण्यमायातीति दुरपह्नव एव वाच्यव्यङ्ग्यप्रतीत्योर्विशेषः । न च तत्र विषयभेदात् प्रतीतिभेद इत्याह—यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयतीति । सविकल्पकनिर्विकल्पकोपहिता एव गोत्वद्रव्यगुणचलनक्रियास्तत्सम्बन्धात् चक्षुरादिभिर्न प्रतीयन्त एव तत्सम्बन्ध इति चेन्न, सर्वत्रैव निर्विकल्पके वाऽनुगृहीतसम्बन्धस्य विशिष्टप्रत्यये गृहीतदण्डस्य देवदत्तस्यागृहीततत्सम्बन्धस्यापि दण्डी देवदत्त इति प्रतीतिप्रसङ्गात् । नाद्यः, प्रत्यक्षेण योग्यस्य सन्निहितस्य द्रव्यादिसाधारणतया स्वरूपमात्रास्फुरणे भावाभावात् । नेतरः, तस्माद्वैशिष्ट्यभानतद्विरहो ज्ञानस्वभाव एव विषयस्तूभयत्र तथा स्थित एव । ननु न यदि विषयभेदस्तर्हि प्रतीतिभेदोऽपि कुतोऽस्तीति प्रत्येतव्यमित्याह—न तु यथादृष्टं यत्प्रकारकं निर्विकल्पकं तथा तत्प्रकारकमेव सविकल्पकम् । यतो यथा येन प्रकारेण दृष्टं गवादि वस्तु तथा तेन प्रकारेण विकल्पयति तयोर्वैजात्यस्यानुभविकत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—अभिन्ना संसृष्टत्वेन द्रव्यत्वगुणत्वकर्मत्वाख्य-

१. "संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः । रूपमेकमनेकं च तेषु बुद्धेरुपप्लवः ॥" इत्याहुर्बौद्धन्यायप्रमातारो धर्मकीर्तिपादाः प्रमाणवार्त्तिके । टीकाकृदुपष्टम्भ एतदभिप्रायक एव । परं वाच्यव्यङ्ग्ययोर्भेदो दुरपलप इति पर्यायोक्तस्य नवीनैर्विगृहीतस्य ध्वनेर्भेद आत्यन्तिक एव स्वीकार्यः ।

२. सहृदय—ख० ।

त्वेन दृष्टं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

उदात्तं वस्तुनः सम्पत्

सम्पत् समृद्धियोगः । यथा—

मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूराद्दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलिशुका
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत् त्यागलीलायितम् ॥

महतां चोपलक्षणम् ॥

उपलक्षणमङ्गभावोऽर्थादुपलक्षणीयेऽर्थे । उदाहरणम्—

तदिदमरण्यं यस्मिन् दशरथवचनानुपालनव्यसनी ।
निवसन् बाहुसहायश्चकार रक्षःक्षयं रामः ॥

वैजात्यापुरस्कारेणासंसृष्टत्वेन संसर्गासंसर्गौदासीन्येन स्वरूपत एव दृष्टं निर्विकल्पकं भेदसंसर्गाभ्यां भेदेन द्रव्यत्वादिवैधर्म्यपुरस्कारेण संसर्गेण पुरस्कृतव्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावेन वैशिष्ट्येन विकल्पयतीति । ये तु यथालिखितं पठन्तः सर्वस्या एवास्या वृत्तेः स्वरूपतो वाच्यव्यङ्ग्ययोर्नास्ति भेद इति प्रतिपत्तिपरास्ते तु न सम्यग्वादिनः, मदमानयोर्निवासप्रीतिपरित्यागस्य वाच्यस्य तन्नाशस्य व्यङ्ग्यस्य च दुरपह्नवभेदत्वात् । किञ्च, 'स्पृष्टास्ता नन्दन'[1]इत्यत्र पर्यायोक्त्युदाहृत्यन्तरे वाच्यपारिजातमञ्जरीस्पर्शस्य व्यङ्ग्यस्य स्वर्गविजयस्य च कार्यकारणतया सामान्यविशेषतायाः स्फुट एव भेद इति यथोक्तमेव ज्यायः । यदि वस्तुस्थितिमाश्रित्य मदमानयोर्विनाश एव, पारिजातमञ्जरीस्पर्शात् स्वर्गविजय एव, अन्यथा कार्यकारणसामान्यविशेषभावसद्भावेऽप्रस्तुतप्रशंसातो भेदो न स्यादित्युच्यते, तत् सत्यमेव यथाश्रितव्याख्यानमिति स्थितम् ।

समृद्धियोग इति समृद्धिमद्वर्णनम् उदात्तमिति । विसूत्रेति च्छिन्नसूत्रेत्यर्थः । हृता अवचिताः । उपलक्षणीय इति प्राकरणिके वर्णनाविषय इत्यर्थः । व्यसनी आसक्तः । बाहुसहाय इति सहायशून्य इत्यर्थः ।

---

१. अलङ्कारसर्वस्वे दर्शित इति यावत् ।

न चात्र वीररसः, तस्येहाङ्गत्वात् ।

तत्सिद्धिहेतावेकस्मिन् यत्रान्यत्तत्करं भवेत् ।
समुच्चयोऽसौ

तस्य प्रस्तुतस्य कार्यस्यैकस्मिन् साधके स्थिते साधकान्तराणि यत्र सन्ति स समुच्चयः । उदाहरणम्—

दुर्वाराः स्मरमार्गणाः प्रियतमो दूरे मनोऽत्युत्सुकं
गाढं प्रेम नवं वयोऽतिकठिनाः प्राणाः कुलं निर्मलम् ।
स्त्रीत्वं धैर्यविरोधि मन्मथसुहृत् कालः कृतान्तोऽक्षमो
नो सख्यश्चतुराः कथं तु विरहः सोढव्य इत्थं शठः ॥

अत्र विरहासहत्वं स्मरमार्गणा एव कुर्वन्ति तदुपरि प्रियतमदूरस्थित्याद्युपात्तम् ।

एष एव समुच्चयः सद्योगेऽसद्योगे च पर्यवस्यतीति न पृथग् लक्ष्यते । तथाहि—

ननु राम उत्साहातिशय एव चमत्कारनिदानं तस्य च प्रधानत्वे विच्छित्त्यन्तरविरहात् किंविषयोऽयमलङ्कारव्यपदेश इत्याशङ्क्य, तस्य प्राधान्ये सत्येव ध्वनिविषयत्वं स्यात् । एतच्चासिद्धमित्याह—न चात्र वीरो रसः । प्रधानमिति शेषः । अत्रोपपत्तिस्तस्येति रसवदलङ्कारस्य तद्गततयैव तद्व्यतिरिक्तविषयता महापुरुषचरितस्य सामग्रीवशेन भावमात्रत्वेऽप्ययमलङ्कारो न तु भावालङ्कार उक्तादेव न्यायात् ।

साधके स्थिते व्यवस्थिते साधकत्वात् पर्याप्त इत्यर्थः । सन्ति[1] सम्भवन्ति तिष्ठन्तीति वा । स्मरमार्गणा एवेति तद्वेधविधूननोक्तौ[2] तेषामेव प्रधानत्वाद् विशेष्योक्तिः । तदुपरीति तदुपमर्दनक्षमतया तुल्यकक्षताप्रकटनायोक्तिः ।

एषोऽप्यलक्षितो न पृथग् लक्ष्यते ग्रन्थान्तररीत्या पृथग् लक्षणे प्रयोजनाभावात् । कुलमित्यादावखण्डितं प्रभुत्वमेव निदर्शननिमित्तं तन्निवारणाङ्कुशः,

---

१. सन्तीति प्रचलितः साम्प्रदायिकः पाठः ।
२. विदूरावास्त्रव उक्ताविस्यसंलग्नपाठश्च खपुस्तके ।

कुलममलिनं भद्रा मूर्तिर्मतिः श्रुतिशालिनी
भुजबलमलं स्फीता लक्ष्मीः प्रभुत्वमखण्डितम् ।
प्रकृतिसुभगा ह्येते भावा अमीभिरयं जनो
व्रजति सुतरां दर्पं राजन् ! त एव तवाङ्कुशाः ॥

अत्र सतां योगः । उक्तोदाहरणे त्वसतां योगः ।

शशी दिवसधूसरो गलितयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं मुखमनक्षरं स्वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सज्जनो
नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥

अत्र शशिनि धूसरे शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनयोगः ।

स त्वन्यो युगपद् या गुणक्रियाः ।

गुणौ च क्रिये च गुणक्रिये च गुणक्रियाः । क्रमेणोदाहरणम्—

विदलितसकलारिकुलं तव बलमिदमभवदाशु विमलं च ।
प्रखलमुखानि नराधिप ! मलिनानि च तानि जातानि ॥
अयमेकपदे तया वियोगः प्रियया चोपनतः सुदुःसहो मे ।
नववारिधरोदयादहोभिर्भवितव्यं च निरातपत्वरम्यैः ॥
कलुषञ्च तवाहितेष्वकस्मात् सितपङ्केरुहसोदरश्रि चक्षुः ।

शेषास्तु प्रासङ्गिका एव । शशीत्यादौ तु खलस्यासत्त्वं स्फुटयति—अत्रेति । शशिनि धूसरे शल्य इति विशिष्योक्तिः प्रकरणापेक्षया सङ्गमनीया[1] । अन्यः समुच्चयः । गुणेन सहिताः क्रिया इति गुणक्रिया इति विशेषविवक्षाविरहात् सजातीययोगो विजातीययोगलक्षणायोगश्च संगृहीत इत्याह—गुणौ च क्रिये च विमल इत्यादौ गुणक्रिये चेत्यादिः । विमलत्वमलिनत्वे गुणौ । अयमित्यादावुपनत इति भवितव्यमिति च क्रिये । कलुषं चेत्यादौ कलुषत्वं गुणः । पतितमिति क्रिया ।

१. शशिनि धूसर इति शोभनाशोभनत्वं निदर्शितम् । "शल्ये शल्यान्तराणीति शोभनाशोभनस्यैव तादृशेनैव योगः" इति श्रीधरविवरणम् । न त्वत्र कश्चित् समुच्चीयमानशोभनेभ्योऽशोभन इति सदसद्योगो

पतितश्च महोपतीन्द्र ! तेषां वपुषि प्रस्फुटमापदां कटाक्षैः ॥

'धुनोति चासिं तनुते च कीर्तिम्' इत्यादेः, 'कृपाणपाणिश्च भवान् रणक्षितौ ससाधुवादाश्च सुराः सुरालये' इत्यादेश्च दर्शनाद् 'व्यधिकरणे' इति 'एकस्मिन् देशे' इति च न वाच्यम् ।

एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्यायः

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् भवति क्रियते वा स पर्यायः । क्रमेणोदाहरणम्—

नन्वाश्रयस्थितिरियं तव कालकूट !
केनोत्तरोत्तरविशिष्टपदोपदिष्टा ।
प्रागर्णवस्य हृदये वृषलक्ष्मणोऽथ
कण्ठेऽधुना वससि वाचि पुनः खलानाम् ॥

यथा वा—

बिम्बोष्ठ एव रागस्ते तन्वि ! पूर्वमदृश्यत ।
अधुना हृदयेऽप्येष मृगशावाक्षि ! लक्ष्यते ॥

प्रकारवैचित्र्यं सूचयन्नाह—धुनोतीति । तच्च पूर्वोदाहृतिपर्यालोचनेन लभ्यम्, तत्र सर्वत्रैव समुच्चीयमानयोर्भिन्नाधारत्वात् । देशे आश्रये । न वाच्यमिति । लक्षणस्य साधारण्यलक्षणे चोभयथा दर्शनादित्यर्थः । एतेन सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यादमी प्रकाराः प्रत्येकं द्विधेत्यर्थसिद्धम् । केचित्तु यौगपद्यमनादृत्य जातिद्रव्ययोरप्येकाश्रयसमुच्चयमिच्छन्ति । तत्र जात्योर्यथा—"हेम्नां सरसिजानाञ्च सारैरस्याः कृतं मुखम् । कुतोऽन्यथा स्फुरद्गौररससौरभहारि तत् ॥" द्रव्ययोर्यथा—"भास्वतः शिशिरांशोश्च तेजोजालमुदित्वरम् । यस्य प्रतापयशसी व्यञ्जयेतामहर्निशम् ॥ भवतीति प्रयोजकानिर्देशमभिप्रैति, क्रियत इति तु तन्निर्देशः । ये तु भवतीत्यनेनैवावस्थितिः क्रियत इति चागन्तुकी विवक्षितेत्याहुस्तेषां खलवचनस्य कालकूटस्थितिर्वास्तवी प्रसज्येत । आश्रयस्थितिराश्रयव्यवस्था । उत्तरोत्तरं विशिष्टं पदं स्थानं यस्यामाश्रयस्थितौ सा तथा । रागस्यैकत्र लौहित्या-

व्याख्येय इति यावत् । वस्तुतस्तु "नृणाङ्गमतः खलः" इति सहचरभिन्नतया प्रक्रमभङ्गेन वा दुष्ट एवाभिधानप्रकारः ।

रागस्य वस्तुतो भेदेऽप्येकतयाऽध्यवसितत्वादेकत्वमविरुद्धम् । अतिशयोक्तिगर्भभुंना (?) यथा—

श्रोणीभागस्त्यजति तनुतां सेवते मध्यभागः
पद्भ्यां मुक्तास्तरलगतयः संश्रिता लोचनाभ्याम् ।
धत्ते वक्षः कुचसचिवतामद्वितीयञ्च वक्त्रं
तद्गात्राणां गुणविनिमयः कल्पितो यौवनेन ॥

तं ताण सिरिसहोअररअणाहरणम्मि हिअअमेकरसं ।
बिम्बाहरे पिआणं णिवेसिअं कुसुमबाणेण ॥

अन्यस्ततोऽन्यथा ॥

अनेकमनेकस्मिन् क्रमेण भवति क्रियते वा सोऽन्यः । क्रमेणोदाहरणम्—

मधुरिमरुचिरं वचः खलानाममृतमहो प्रथमं पृथु व्यनक्ति ।
अथ कथयति मोहहेतुमन्तर्गतमिव हालहलं विषं तदेव ॥

त्मनः, अपरत्र स्नेहात्मनः । एकत्वमविरुद्धमिति । अतिशयोक्तिगर्भीकारतद्विरहाभ्यां प्रत्येकं द्वैविध्ये चतुर्विधमिदमलङ्करणमिति भावः । न च कण्ठेऽधुनेत्यत्राप्यतिशयोक्तेरसम्बन्धे सम्बन्धरूपाया विद्यमानत्वेन कथमेवं व्यवस्थितम्, व्यङ्ग्यभेदाभेदरूपाया ध्रुवीकरणादिति । वस्तुतस्तु प्रकरणप्रायिक्यतिशयोक्तिरिति द्वितीयां विधामतिशयोक्तिगर्भीभूतां प्रथममुदाहरति—श्रोणीति केचित्, तन्न । अत्र तनुताया उभयत्रैकरूप्येण तरलगतीनाञ्च प्रतिसम्बन्धिभेदेन द्वयोरप्युदाहरणत्वात् । धत्ते वक्ष इत्यत्रापि पूर्ववत् । वक्त्रस्याद्वितीयत्वमर्थसामर्थ्यावसेयमित्यस्यालङ्कारस्य सम्भवः । द्वितीयपर्यायमतिशयोक्तिरहितं प्रपञ्चार्थमुदाहरति[१]—तमिति । ताणं तेषां पातालवासिनामसुराणामित्यर्थः ।

अन्यः पर्याय इति शेषः । मधुरिमेति । आदावमृतव्यक्त्यन्तर्गतविषयकथने ह्येकस्मिन् खलवचसि प्रयोगमन्तरेणोपनिबद्धमिति भवतीति पक्ष उदाहरणतापत्तिः[२] ।

१. प्रपञ्चार्थं पृथगुदाहरणम्—ख० ।
२. पक्षोदाहरणेनोपपत्तिरित्यत्रानन्तरे च वाक्ये पाठः—क० ।

तद्गेहं नतभित्तिमन्दिरमिदं लब्धावकाशं दिवः
सा धेनुर्जरती नदन्ति करिणामेता घनाभा घटाः ।
स क्षुद्रो मुसलध्वनिः कलमिदं सङ्गीतकं योषिता-
माश्चर्यं दिवसैर्द्विजोऽयमियतीं भूमिं समारोपितः ॥

अत्रैकस्यैव हानोपादानयोरविवक्षितत्वान्न परिवृत्तिः ।

अनुमानं तदुक्तं यत् साध्यसाधनयोर्वचः ।

पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेण त्रिरूपो हेतुः साधनम्, धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदो व्यापकस्य साध्यत्वम् । यथा—

तदित्यादौ तु दिवसैरिति काललक्षणप्रयोजकनिर्देशात् क्रियत इति पक्षोदाहृतित्वम् । न चैकस्य रूपस्य परिहारपूर्वकं रूपान्तरापत्तिरूपत्वादन्तिमोदाहरणे परिवृत्तिविषयतया नेदमलङ्करणं स्यादित्याह—अत्रेति । उदाहरण इत्यर्थः । एकस्यैव कर्तुर्हानमन्यस्य वस्तुनः परत्र समर्पणमुपादानम् । अविवक्षितत्वादिति तथाविधविवक्षायां.लतानामित्यादाविव तथैवोपपत्तिरनुप्रसङ्गादिति भावः ।

साधनपदं निर्वक्ति—हेतुरिति । हेतुरपि क उच्यत इत्याकाङ्क्षानिरासायाह—त्रिरूप इति । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकेणेति भावपरोऽयं निर्देशः । पक्षधर्मस्यान्वयव्यतिरेकवत्त्वेनेत्यर्थसङ्गतिः । पक्षधर्मान्वयव्यतिरेकित्वेनेति पाठेऽन्वयव्यतिरेकौ विद्येते अस्येति अर्शआदित्वादचि भूते पक्षधर्मश्चान्वयव्यतिरेकश्चेति कर्मधारयानन्तरं त्वप्रत्ययः । पक्षधर्मत्वञ्च प्रकृते धर्मिणि सत्त्वम्, अन्वयः सपक्षधर्मत्वम्, व्यतिरेको विपक्षव्यावृत्तिः । यतश्चान्वयव्यतिरेकिणि सामग्र्यम्, केवलव्यतिरेकिणि त्वन्वयाभावः, केवलान्वयिनि व्यतिरेकाभावो धर्मिण्यप्रकृतेऽयोगव्यवच्छेदो विद्यमानता व्यापकस्योद्देश्यस्योपलभ्यमानव्यापकधर्मवति अन्वये लभ्यमानव्यापकधर्मवर्णनमनुमानालङ्करणमिति रहस्यार्थः[१] ।

१. एतच्च काव्यानुमानं न तर्कशास्त्रसम्मतमनुमानम् । भोजस्तु सरस्वतीकण्ठाभरणे तर्कशास्त्रसम्मतमपि पृथगलङ्कारतयाऽनुमोदते । एतत्प्रसङ्गे च तस्य "षट् प्रमाणानि च जैमिनेः" इति श्रुत्यर्थापत्तिप्रभृतीनां काव्यालङ्काररूपेण स्वीकारो लक्षणीयः । जयरथस्तर्कानुमानसमकक्षमेवास्यानुमानस्य लक्षणमिति कविकर्मण एवालङ्कारनिबन्धेनोक्तत्वादित्याह । परे तु यत्र 'नु' 'जाने' 'नूनम्' इत्यादिपदप्रयोगमहिम्ना स्वप्रतिपत्तिनिश्चय-

यत्रैता लहरीचलाचलदृशो व्यापारयन्ति भ्रुवं
यत्तत्रैव पतन्ति सन्ततममी मर्मस्पृशो मार्गणाः।
तच्चक्रीकृतचापमञ्चितशरप्रेङ्खत्करः क्रोधनो
धावत्यग्रत एव शासनधरः सत्यं सदासां स्मरः ॥

साध्यसाधनयोः पौर्वापर्यविकल्पे न किञ्चिद् वैचित्र्यमिति न तथा दर्शितम् ।

विशेषणैर्यत्साकूतैरुक्तिः परिकरस्तु सः ।

अर्थाद् विशेष्यस्य । उदाहरणम्—

महौजसो मानधना धनार्चिता धनुर्भृतः संयति लब्धकीर्तयः ।
न संहतास्तस्य न भेदवृत्तयः प्रियाणि वाञ्छन्त्यसुभिः समीहितुम् ॥

यत्रेति । कामिन्यो धनुर्धरस्मरपुरःसराः प्रपतन्मदनबाणत्वादिति च्छायया काव्यबन्ध इति प्रतिपादिता प्रकारावगतिः स्मरमार्गणपातः प्रत्यक्षवद् गम्यत इति कविमतसिद्धतया सिद्धोऽसिद्धो वेति समर्पणीयः । न च तत्राप्यनुमानालङ्कारता, तच्छाययाऽनिर्देशात् । व्यङ्ग्यमस्त्विति चेद् व्यञ्जनाया अपि तदाकारस्फुरणविरहात् । नन्वत्र प्रकारद्वयं सम्भवति, साधनस्य साध्यस्य वा प्राङ्निर्देशात् । तत्राद्यं यथा—प्रकृतायामेवोदाहृतौ । द्वितीयं यथा —"मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये चैव हलाहलं विषम् । अत एव निपीयतेऽधरो हृदयं मुष्टिभिरेव ताड्यते ॥" इति । तत् कुतः साधारण्येनैवाभिधानमित्याह–साध्येति । वैचित्र्यं न किञ्चिदिति प्रातीतिकमिति शेषः ।

साकूतैर्गर्भीकृतकिञ्चिद्रहस्यैः । संहताः परस्परानुपजप्याः[1] भेदवृत्तयोऽन्योन्यस्पर्धया स्वामिकृत्यमप्युपेक्षमाणा असुभिरसुव्ययेनापि तस्य प्रियाणि समीहितुं कर्तुं वाञ्छन्तीति योजना । दोषविपर्यासमात्रात्मतयाऽलङ्कारतामस्यासहमानान् प्रति दोषविपर्यासमात्राधिक्येन चमत्कारानुगुण्यस्य विच्छित्तिविशेषानुस्तत्रानुमानम् । न च तत्र लिङ्गलिङ्गिनोः कार्यकारणयोर्वा समर्थनरूपं किञ्चिदित्याहुः ।

१. परस्परोपजन्या–क० ।

यद्यप्यपुष्टार्थस्य दोषताऽभिधानात् तन्निराकरणेन पुष्टार्थस्वीकारः कृतस्तथाप्येकनिष्ठत्वेन बहूनां विशेषणानामेवमुपन्यासे वैचित्र्यमित्यलङ्कारमध्ये गणितः ।

व्याजोक्तिश्छद्मनोद्भिन्नवस्तुरूपनिगूहनम् ॥

निगूढमपि वस्तुनो रूपं कथमपि प्रभिन्नं केनापि व्यपदेशेन यदपह्नूयते सा व्याजोक्तिः । न चैषाऽपह्नुतिः प्रकृताप्रकृतोभयनिष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् । उदाहरणम्—

भावकतयाऽस्यालङ्कृतित्वं दुरपह्नवमित्याह—यद्यपीति । बहूनां विशेषणानामिति । विशेषणैरिति सूत्रे वचनेन बहुविशेषणोपनिबन्ध एवेदं वैचित्र्यमुल्लसति । ततश्च तस्यामेव दशायामस्यालङ्करणत्वमेकत्वोपनिबन्धे तु दोषाभावमात्रत्वमिति सूत्रितमित्यभिप्रायः । एवमिति । प्रकृतोदाहृतिदृष्टरीत्या वैचित्र्यमित्यलमिति शेषः ।

निगूढमप्यपरिस्फुटमपि तथाभूतस्यैव कुतश्चित् स्फुटीभावापलापे व्याजोक्तिः लक्ष्यप्रसिद्धया सूत्रेऽनुपात्तमप्येतदुक्तम् । प्रभिन्नं स्फुटीकृतम् । यथाश्रुतानुसारेण लक्षणस्यातिव्याप्तिं परिहरति—न चेति । प्रकृताप्रकृतावेवोभयं तन्निष्ठस्य साम्यस्येहासम्भवात् । तदित्यनेन स्वरूपेण लक्षणस्य विशेषणीयत्वादित्यभिसन्धिः । ततश्च प्रथममस्फुटता ततः कुतश्चिदुद्भिन्नत्वं ततो गोपनमिति । इयं सामग्री नापह्नुतावस्ति । अपि तु वैधर्म्यमिह वाच्यम् , साम्यसम्भवे सत्यप्येवंविधवैचित्र्येऽपह्नुतेरङ्गीकारात् । यथा—"आकृष्टादावमन्दग्रहमलकचयं वक्त्रमासज्य वक्त्रे कण्ठे लग्नः स्वकण्ठं प्रभवति कुचयोर्दत्तगाढाङ्गसङ्गः । बद्धासक्तिर्नितम्बे पतति चरणयोर्यः स एव प्रियो मे[1] बाले लज्जा निरस्ता नहि नहि सरले चोलकः किं त्रपाकृत् ॥" न चात्रापह्नवार्थ एव सादृश्योपक्षेपः । निर्विवादापह्नुतौ तु सादृश्यमेवापह्नवोपक्षेप इति नेयमपह्नुतिरिति वाच्यम्, उभयथाऽपि तदङ्गीकारा[2]त् । यदाह—"सादृश्यव्यक्तये

१. 'स तादृक् प्रियो मे' इत्यलङ्कारसर्वस्वधृतः पाठः ।

२. व्याजोक्तेरितरालङ्कारव्यावर्तकत्वं रुचकेन का० प्र० सङ्केते इत्थं निर्दिष्टम् । क्वचित् प्रकृतनिष्ठं साम्यं यथा 'सदयं बुभुजे महीभुजः' इति समुच्चितोपमायाम् । क्वचिदप्रकृतनिष्ठं यथा कस्याञ्चित् तुल्ययोगितायाम् । क्वचित् तदुभय-

शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोल्लसद्-
रोमाञ्चादिविसंष्ठुलाखिलविधिव्यासङ्गभङ्गाकुलः ।
हा[1] शैत्यं तुहिनाचलस्य करयोरित्यूचिवान् सस्मितं
शैलान्तःपुरमातृमण्डलगणैर्दृष्टोऽवताद् वः शिवः ॥

अत्र पुलकवेपथू सात्त्विकरूपतया प्रसृतौ शैत्यकारणतया प्रकाशितत्वादपलपितस्वरूपौ व्याजोक्तिं प्रयोजयतः ।

किञ्चित् पृष्टमपृष्टं वा कथितं यत् प्रकल्पते ।
तादृगन्यव्यपोहाय परिसंख्या तु सा स्मृता ॥

प्रमाणान्तरावगतमपि वस्तु शब्देन प्रतिपादितं प्रयोजनान्तरा-

यत्रापह्नवः साऽपह्नुतिः । अपह्नवाय सादृश्यं यत्र सैषाऽप्यपह्नुतिः ॥" इति । प्रतिपाद्यमानेति दीयमानेत्यर्थः । उपगूढ इति भावोक्तिः । रोमाञ्चादिना विसंष्ठुलो विहस्तश्चासावखिले स्तुतिपठनादौ विधौ प्रस्तुतकृत्ये व्यासङ्गस्यान्यपरतया प्रवृत्तेर्भङ्गेनाकुलश्चेति विग्रहः । मातरः शचीप्रभृतयः । तासां मण्डलगणाः समूहपरिषदः । नन्वत्र पुलकादेस्ताद्रूप्येण प्रतीयमानत्वेन निगूहनाभावात् कथं व्याजोक्तिरित्याह—अत्रेति । पुलकवेपथू इति । रोमाञ्चादीत्यादिशब्देन वेपथुपरिग्रह इत्यभिप्रैति । अपलपितस्वरूपाविति । निह्नुतावान्तरवैजात्यावित्यर्थः ।

पृष्टमपृष्टं वेति विशेषसूत्रणम् । शेषस्तु परिसंख्यासामान्यलक्षणं किञ्चित् कथितम् । तादृगन्यव्यपोहाय यत् प्रकल्पते कथितस्य तादृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदनप्रतीत्यै यत् कल्पनं सा परिसंख्येत्यर्थः । नन्वेकस्य कथने कथमितरेषां व्यवच्छेदप्रतीतिरित्याह—प्रमाणेति । यथा भोजयितव्यतया बहुषूपस्थितेषु 'देवदत्तो भोजयितव्यः' इत्युक्ते परेषामभोजयितव्यमर्थसिद्धम्, तदा किमासेव्यमित्यादावपि गङ्गायाः सविधं सेव्यमित्युक्तेऽर्थादितरेषामसेव्यत्वप्रतिपत्तिः । तदाहुः—"तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ

निष्ठं व्याजापह्नुत्याम् । तच्चेदं (व्याजोक्तं) न विवक्षितं प्रकृतस्यैव सद्भावात् । अत्राप्रकृतेन प्रकृतस्यापलापाद् आकृष्टादावित्यादावपह्नुतिरेव स्यात् । स चापह्नवपूर्वकसादृश्यरूपोऽपह्नुतेर्भेद इति ।

१. **आः शैत्यमिति प्रचलितः पाठः ।**

भावात् सदृशवस्त्वन्तरव्यवच्छेदाय यत् पर्यवस्यति सा भवेत् परिसंख्या । अत्र च कथनं प्रश्नपूर्वकं तदन्यथा च परिदृष्टम् । तथोभयत्र व्यपोह्यमानस्य प्रतीयमानता वाच्यत्वं चेति चत्वारो भेदाः । क्रमेणोदाहरणम्—

किमासेव्यं पुंसां सविधमनवद्यं द्युसरितः
किमेकान्ते ध्येयं चरणयुगलं कौस्तुभभृतः ।
किमाराध्यं पुण्यं किमभिलषणीयं च करुणा
यदासक्त्या चेतो निरवधि विमुक्त्यै प्रभवति ॥

किं भूषणं सुदृढमत्र यशो न रत्नं किं कार्यमार्यचरितं सुकृतं न दोषः ।
किं चक्षुरप्रतिहतं धिषणा न नेत्रं जानाति कस्त्वदपरः सदसद्विवेकम् ॥

कौटिल्यं कचनिचये करचरणाधरदलेषु रागस्ते ।
काठिन्यं कुचयुगले तरलत्वं नयनयोर्वसति ॥

परिसंख्येति कीर्त्यते" इति । प्रयोजनान्तराभावादिति । एतदन्यप्रयोजनानामसङ्गततया बुद्ध्यनारोहेण शब्दप्रयोगस्य चावश्यकं किञ्चिदभिसन्धानपूर्वकत्वानुसन्धानेऽस्यैव स्फुरणादिति भावः । वाच्यत्वं चेति । यद्यप्यनुपादानेऽपि व्यपोहसिद्धिस्तथापि व्यपोह्यं क्वचन शाब्दत्वादात्मनोऽत्यन्तासत्त्वप्रकटनेन प्रकृतविधेर्दार्ढ्यातिशयमाधत्ते । यथा द्वयोरुपस्थितयोर्मैत्रं स्मर मा चैत्रमित्यत्रेति भावः । चत्वार इति अतः पूर्वमत्रेति प्रकारद्वये पूर्वमपोह्यस्य व्यङ्ग्यत्ववाच्यत्वद्वयेन सङ्कलनयेति शेषः । पृष्टमित्यस्य सूत्रे प्राथमिकत्वेन प्रश्नपूर्वकप्रकारयोः प्रथमतः शेषयोरित्यर्थः । द्युसरितः सविधं न तु राजसदनादि । कौस्तुभभृतश्चरणयुगलं न तु धनसञ्चयादि । पुण्यं न तु वाणिज्यादि । करुणा न तु रणादि । निरवधि निष्प्रत्यूहं यथा स्यात् ।

अत्र जगति । कौटिल्यं कुञ्चिततारूपं चेतसि, [1]रागो लौहित्यरूपः करादिषु, न तु पक्षपातरूपो बुद्धौ, काठिन्यं दार्ढ्यरूपं कुचयोर्न तु कृपणत्वं हृदये भावप्राप्ति-

---

१. **अत्र रागपदेन रोषो विवक्षित इति श्रीधरः । भूयांसः प्रयोगा बाणभट्टादिकविभिः कृता एतन्मन्तव्यसमर्थनपरा उपलभ्यन्ते ।**

भक्तिर्भवे न विभवे व्यसनं प्रेम्णि न युवतिकामास्त्रे[1] ।
चिन्ता यशसि न वपुषि प्रायः परिदृश्यते महताम् ॥

यथोत्तरं चेत् पूर्वस्य पूर्वस्यार्थस्य हेतुता ।
तदा कारणमाला स्यात्

उत्तरमुत्तरं प्रति यथोत्तरम् । उदाहरणम्—

जितेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते ।
गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते जनानुरागप्रभवा हि सम्पदः ॥

'हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः' इति हेत्वलङ्कारोऽत्र न लक्षितः[2] ।

विलम्बनस्वरूपं सुरतेऽसौकुमार्यरूपं वा न त्ववयवान्तरे। तरलत्वं चलाचलतारूपं नयनयोर्न त्वस्थिरतारूपं प्रेम्णि व्यसनमासक्तिः। युवतिकामास्त्र इति युवतिरूपे कामास्त्र इत्यर्थः।

ननु पूर्वोत्तरशब्दयोः परस्परसम्बन्धित्वात् पूर्वशब्दे वीप्सादर्शनादन्यत्रापि तथाभावो युज्यते, न त्वेवं सूत्रे दृश्यत इत्याह—उत्तरमुत्तरं प्रति । 'यथा'-शब्द एवायं वीप्सार्थ इत्यर्थः। ननु कार्यकारणताभावालङ्करणप्रपञ्चप्रसङ्गेनात्र हेत्वलङ्कारस्याप्यभिधानं प्राप्नोति तत् किमित्यसौ नोक्त इत्याह—हेतुमतेति। अभेदतः सामानाधिकरण्येन । इतीत्यनन्तरं कैश्चिल्लक्षित इति शेषः। अत्र ग्रन्थे न लक्षित इति [2]सूत्रेणेति शेषः। अनलङ्करणे किं बीजमित्याकाङ्क्षायां पृथग् लक्षणीया-

---

१. 'शास्त्रे' इति प्रचलितः पाठः ।

२. सूत्रेण न लक्षितो वृत्तावत्र पठितोऽपि प्रत्याख्यात इत्यवधेयम्। यत्तु प्राचीनैष्टीकाकृद्भिः कैश्चिद् अनेन प्रघट्टकेनोद्भटमतमाक्षिप्तमिति, इदानीन्तनैरप्यनवहितैस्तथा निर्धारितञ्च। तदप्रमाणम्, अनाकरत्वात्। उद्भटकृतकाव्यालङ्कारसारसंग्रहे नास्य दर्शनम्। तत्र मात्रावृत्तेनार्यामयेन सूत्रग्रथनमेव निर्देशकमिति च स्थूलत एवाभाति। यद्यपि भामहग्रन्थेऽस्या-

आयुर्घृतमित्यादिरूपो ह्येष न भूषणतां कदाचिदर्हति, वैचित्र्याभावात्।

भावनायामुत्तरं हेतुमतेत्यादिपरलक्षणस्याभावादित्यर्थः। [1]यथाश्रुत्यतिव्याप्तिं तावदाह—आयुरिति। एष इति लक्षणानुसारेण सम्भावित इत्यर्थः। भूषणतामलङ्कारताम्। वैचित्र्याभावादिति। आस्वादस्याविद्यमानत्वेनाङ्गोत्कर्षद्वारा तदुत्कर्षणस्यालङ्कारसामान्यलक्षणस्याभावादित्यर्थः।

लङ्कारस्य नामत उल्लेखो दृश्यते, तथापि "हेतुश्च सूक्ष्मलेशौ च नालङ्कारतया मताः" इति तन्निष्कर्षस्तत्र वैमुख्यपरः। अत एवोद्भटकृते भामहविवरणेऽपि नास्य सद्भावः कल्पनीयः। न चोद्भटो भामहविवरणे स्वकीयं लक्षणं रचयतीति स्मरणीयम्। एवं निर्दिष्टस्य हेत्वलङ्कारस्य स्वीकारो रुद्रटेन स्वग्रन्थे कृतः, यद्यप्यधुनातनोपलब्धः पाठस्तत्र किञ्चिद् विलक्षणः। यथा—"हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदकृद् भवेद् यत्र। सोऽलङ्कारो हेतुः स्यादन्येभ्यः पृथग्भूतः॥" इति। यथाऽन्यत्रालङ्कारे विषयः पूर्णया आर्यया विहितस्तथापि स एव मूलकृदुद्दिष्ट इति नास्ति विप्रतिपत्तिः। आयुर्घृतमित्याद्युदाहरणोल्लेखोऽप्येतदेव समर्थयते। आयुर्घृतम्, नदी पुण्यम्, भयं चौरः, सुखं प्रिया—इत्याद्युदाहरणं रुद्रटटीकाकृता नमिसाधुना दत्तं मूलकृताम् अविरलकमलविकास इत्यादेरनुपूरकतया। यदि तावन्निर्बन्धः पाठभेदत आकरभेदे तदा प्राचीनस्य कस्याप्येतल्लक्षणम्, आयुर्घृतमित्यादि च तस्यैवोदाहरणमिति क्षीणा काचित् संभावना जागर्ति। उदाहृतलक्षणमप्यार्याया उत्तरार्धे उद्गीतेर्वा कस्मिन्नप्यर्धे स्थितं स्यात्। न भूषणतां कदाचिदर्हतीत्यादिर्मूले प्रत्याख्यानहेतुनिर्देशगर्भोक्तिस्तु रुद्रटग्रन्थीयस्य अन्यतः पृथग्भूत इत्यस्य खण्डनपरत्वेनैव समञ्जसा। रुद्रटोदाहरणस्यालङ्कृतकाव्यतयाऽन्यथा समाधानमत्र स्थितमप्येतदर्थकमेवेत्यनुमानमदुष्टम्। तत्र हेतुपदेन काव्यहेतुपर्यायेण तन्नाम्नोद्भटेन च निर्दिष्टेन 'श्रुतमेकम्' इत्यादिना लक्षणेन काव्यालङ्कारसारसंग्रहे लक्षितेन ग्रहो न सुदूरपराहत इति मूलकृतामाकूतं वा स्यात्।

१. यथाश्रुतीत्यादिर्लक्षणस्याभावादित्यन्तः सन्दर्भः ख० नास्ति।

अविरलकमलविकासः सकलालिमदश्च कोकिलानन्दः ।
रम्योऽयमेति सम्प्रति लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥

इत्यत्र काव्यरूपतां कोमलानुप्रासमहिम्नैव समाम्नासिषुर्न पुनर्हेत्वलङ्कारकल्पनयेति पूर्वोक्तं काव्यलिङ्गमेव हेतुः ।

क्रियया तु परस्परम् ॥

वस्तुनोर्जननेऽन्योन्यम्

अत्र तथाऽलङ्कारान्तरतया विशेषणीयं लक्षणमिति नातिव्याप्तिरिति चेदत्रासाम्प्रदायिकतया[1] नादरणीयतामाह—अविरलेति । काव्यरूपतामिति । रूपं विद्यतेऽस्येति अर्शआदित्वादचि कृते रूपं रूपवत् तस्य भावो रूपताऽलङ्कृतत्वमिति भावः । समाम्नासिषुः प्राचीनाः । न पुनः कल्पनयेत्यनन्तरं ततोऽस्माभिरपि तस्य लक्षणं न कृतमिति शेषः । ननु प्राचीनालक्षणत्वेऽपि सम्भवति विच्छित्तिविशेषे पृथग् लक्षणं न्याय्यमेव । यदुक्तम्—"काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते । ते चाद्यापि विकल्प्यन्ते कस्तान् कार्त्स्न्येन वक्ष्यति ॥" पूर्वोक्तमिति । काव्यलिङ्गमिति तद्विशेषतया यथा पृथिव्येव घट इति हेतुरित्यनन्तरमतः पृथग् न लक्षितमिति शेषः । तथाहि रम्यत्वेनोत्कण्ठाकरत्वेऽविरतेनैकपदार्थरूपो हेतुरुपात्त इति काव्यलिङ्गमेवेदम् । अविरलेत्यादौ काव्यलिङ्गता काव्यत्वं कोमलानुप्रासमहिम्नाऽऽयातीति किमलङ्कारान्तरकल्पनया ? ततश्च काव्यलिङ्गत्वहेतुः काव्यलिङ्गापरपर्याय एव काव्यसीम्नि[2] हेतुशब्दो न तु हेतुर्नामालङ्करणान्तरमस्तीति न ज्यायसी व्याख्या । अलङ्काराणां काव्यजीवातुतानिषेधात् , एकालङ्कारवत्यलङ्कारान्तरानुरणनादावप्यतिशयोक्त्यविविक्ताविषयाणामुत्प्रेक्षादीनामप्यनादरणप्रसङ्गाद् हेतुपदस्य काव्यलिङ्गविशेषवाचकतया तत्पर्यायताऽयोगाच्च[3] ।

१. महत्तराणामुद्भटाचार्याणामननुमोदनमेवात्र निगूढो हेतुरिति पर्यन्ते पर्यवस्यतीति ।
२. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः ।
३. परन्तु काव्यहेतुपदं काव्यलिङ्गपर्यायतया प्रयुक्तमुद्भटेन का० अ० सारसंग्रहे ।

अर्थयोरेकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्वे सत्यन्योन्यनामाऽलङ्कारः ।
उदाहरणम्—

हंसाणँ सरेहिँ सिरी सारिज्जइ अह सराण हंसेहिं ।
अण्णोण्णं व्विअ एए अप्पाणं णवर गरुअन्ति ॥

अत्रोभयेषामपि परस्परं जनकता मिथःश्रीसारतासम्पादनद्वारेण ।

उत्तरश्रुतिमात्रतः ।
प्रश्नस्योन्नयनं यत्र क्रियते तत्र वा सति ॥
असकृद् यदसम्भाव्यमुत्तरं स्यात् तदुत्तरम् ॥

प्रतिवचनोपलम्भादेव पूर्ववाक्यं यत्र कल्प्यते तदेकं तावदुत्तरम् ।
उदाहरणम्—

वाणिअअ हत्थिदन्ता कुत्तो अम्हाण वग्घकित्ती अ ।
जाव लुलिआलअमुही घरम्मि परिसक्कए सोण्हा ॥

हस्तिदन्तव्याघ्रकृत्तीनामहमर्थी ता मूल्येन प्रयच्छेति क्रेतुर्वचनममुना वाक्येन समुन्नीयते । न चैतत् काव्यलिङ्गमुत्तरस्य ताद्रूप्यानु-

एकक्रियामुखेन परस्परं कारणत्व इति । सिद्धस्वरूपयोर्वस्तुनोरेकजातीयक्रियाविशेषं प्रति परस्परं जनकत्व इत्यर्थः । सारिज्जइ सारीक्रियते ।

तत्र प्रश्नेऽसम्भाव्यं चमत्कारि पूर्ववाक्यम् । कित्ती कृत्तयः(चर्माणि) । परिसक्कए परिष्वक्कते परिभ्रमतीत्यर्थः । सोण्हा स्नुषा इत्यर्थः । हस्तिदन्तेत्यादि । वस्तुसद्भावजिज्ञासागर्भत्वेन प्रश्नत्वमुक्तम् । अमुना तूत्तररूपेण वाक्येन समुन्नीयते व्यज्यते । अत्र वाक्येनेति पाठेनास्यामुदाहृतौ क्रेतृवचनमुन्नीयते । केन हेतुनेत्यपेक्षायामाह—वाक्येनेति । ननु हेतुर्वाक्यार्थतया काव्यलिङ्गमेवेदम् । न च हेतुमात्राच्छाब्दतया नैवमिति वाच्यम्[1], अवान्तरप्रकारतयाऽप्युपपत्तेरित्याह—न चेति । उत्तरस्येत्यनन्तरं प्रश्नं प्रतीति शेषः । ताद्रूप्येत्यत्र तदा पदार्थमात्रयोग्यत्वेनानुकृष्यते । ततश्च लिङ्गविषयत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । ननूत्तरं कार्यतामापद्यमानमेव प्रश्नोन्नयनोपायस्तत् कथं लिङ्गत्वानुपपत्तिरिति काव्यलिङ्गलक्षणे हेतुशब्देन ताद्रूप्येत्यत्र च तदनुकृष्यमाणत्वेन लिङ्गशब्देन जनक एवोच्यते । न चात्र तथा सङ्गच्छत इत्यर्थः । यद्वा उत्तरस्य शब्दरूपस्य ताद्रूप्यानुपपत्तेः काव्यलिङ्गव्यपदेशविषयपदार्थवाक्यार्थात्मकहेतुरूप-

१. 'नैवमेवेदं न च हेतुना तादृशाशब्देनैवम्' इति वाक्यम् इति ख० पुस्तके ।

पपत्तेः। नहि प्रश्नस्य प्रतिवचनं जनको हेतुः। नापीदमनुमानम्, एकधर्मिनिष्ठतया साध्यसाधनयोरनिर्देशात्। इत्यलङ्कारान्तरमेवोत्तरं साधीयः। प्रश्नादनन्तरं लोकातिक्रान्तगोचरतया यदसम्भाव्यरूपं प्रतिवचनं स्यात् तदपरमुत्तरम्। अनयोश्च सकृदुपादानान्न चारुताप्रतीतिरित्यसकृदित्युक्तम्। उदाहरणम्—

का विसमा देव्वगई किं लद्धं जं जणो गुणग्गाही।
किं सोक्खं सुकलत्तं किं दुग्गेज्झं खलो लोओ॥

प्रश्नपरिसंख्यायामन्यव्यपोह एव तात्पर्यमिह तु वाच्य एव विश्रान्तिरित्यनयोर्विवेकः।

त्वानुपपत्तेः। उत्तरार्थस्य ताद्रूप्योपपत्तेर्भविष्यतीति चेदत्राह—नहीति। हिरलङ्कारे। प्रश्नस्य प्रश्नविषयस्य। प्रत्युच्यत इति प्रतिवचनमुत्तरार्थः। जनको हेतुरिति पूर्ववत्। अथवैतदिति समनन्तरोदाहृतिगतमलङ्करणमित्यर्थः। उत्तरस्यालङ्करणता द्रव्यानुपपत्तेः। कुत इत्याह—नहीति। प्रथमपक्षे योजना। न तूत्तरार्थः[1] प्रश्नत्वं प्रति जनकतयाऽनुमानालङ्कृतिरस्त्वित्याशङ्क्याऽयमत्र गौतमादितन्त्रप्रसिद्धानुमानप्रयोगच्छायाप्रतिपादनशरीरो न सम्भवतीत्याह—नापीति। एकेत्यादौ साध्यसाधनयोरेकधर्मिनिष्ठतया निर्देशादप्रकाशितत्वादिति साध्यसाधनयोश्च तयोस्त्वनिर्देशाच्छब्देनाप्रतिपन्नत्वात् साध्यत्वे साधनत्वाकारेणानिर्देशादिति विवक्षितम्। एतच्च श्रुतिमात्रत इति सूचितमेव। श्रुतिमात्रेणोत्तराद्यनुसन्धानाद् विप्रतिपत्तेः। अलङ्कारान्तरं काव्यलिङ्गानुमानाभ्यां भिन्नोऽलङ्कारः। साधीयः प्रशस्ततरं निरवद्यमलङ्कारविषयमिति यावत्। प्रश्नादित्यतः पूर्वमुक्तादिति शेषः। लोकातिक्रान्तं वस्तु गोचरं विषयो यस्येति लोकातिक्रान्तगोचरं तस्य भावस्तत्ता तया लोकातिक्रान्ततयाऽनयोः प्रश्नोत्तरयोः सकृदुपादानादेकैकयोरुपादानात्। विषमादुर्ज्ञाना। लब्धं लाभः। यज्जनो गुणग्राही तल्लब्धमित्यर्थः। दुग्गेज्झं दुर्ग्राह्यम्। अन्यव्यपोह एव, न तु वाच्ये कर्हिचित्। तात्पर्यं वाक्यस्य परिविश्रामः। वाच्य एव न त्वन्यव्यपोहहेतुरननुभवादित्यर्थः।

---

1. **उत्तरार्थज्ञापकहेतुविषयकानुमानतया सम्भाव्यमानमिति यावत्।**

कुतोऽपि लक्षितः सूक्ष्मोऽप्यर्थोऽन्यस्मै प्रकाश्यते।
धर्मेण केनचिद् यत्र तत् सूक्ष्मं परिचक्षते॥

कुतोऽप्याकारादिङ्गिताद्वा। सूक्ष्मस्तीक्ष्णमतिसंवेद्यः। उदाहरणम्—

वक्त्रस्यन्दिस्वेदबिन्दुप्रबन्धैर्दृष्ट्वा भिन्नं कुङ्कुमं काऽपि कण्ठे।
पुंस्त्वं तन्व्या व्यञ्जयन्ती वयस्या स्मित्वा पाणौ खड्गलेखां लिलेख॥

अत्राकृतिमवलोक्य कयाऽपि वितर्कितं पुरुषायितमसिलतालेखनेन वैदग्ध्यादभिव्यक्तिमुपनीतम्, पुंसामेव कृपाणपाणितायोग्यत्वात्।

यथा वा—

सङ्केतकालमनसं विटं ज्ञात्वा विदग्धया।
ईषन्नेत्रार्पिताकूतं लीलापद्मं निमीलितम्॥

अत्र जिज्ञासितः सङ्केतकालः कयाचिदिङ्गितमात्रेण विदितो निशासमयशंसिना कमलनिमीलनेन लीलया प्रतिपादितः।

उत्तरोत्तरमुत्कर्षो भवेत् सारः परावधिः॥

परः पर्यन्तभागोऽवधिर्यस्य धाराधिरोहितया तत्रैवोत्कर्षस्य विश्रान्तेः। उदाहरणम्—

राज्ये सारं वसुधा [1]वसुन्धरायां पुरं पुरे सौधम्।
सौधे तल्पं तल्पे वराङ्गनाऽनङ्गसर्वस्वम्॥

कुतोऽपि कुतश्चित् सूक्ष्मोऽपीत्यपिना विस्मयद्योतकेन चमत्करणोपायत्वसूचनम्। केनचिद् धर्मेण लोकोत्तरेण ज्ञाने आकाराज्जीवनयोनिप्रयत्नजन्यात् स्वेदरोमाञ्चादेः। इङ्गितादिच्छापूर्वप्रयत्नजन्यानुष्ठानान्निमीलनादेः। तीक्ष्णमतिभिश्चिन्त्यः तीक्ष्णमतिभिः सूक्ष्ममतिभिश्चिन्तया गम्यः। आकारोदाहृतिमुक्त्वेङ्गितोदाहरणमाह—तथा चेति। उपभुक्तक्षीणसम्पत्तिर्नागरानुचरो विटः। ईषदापरितोषात् फुल्लेन नेत्रेणार्पितं दत्तं प्रकाशितमिति यावत्, आकूतं रहस्यं येनेति विटविशेषणम्। ये तु निमीलनक्रियाविशेषणमित्याहुस्तेषामिङ्गितमात्रेण विदित इत्युक्तग्रन्थानुपपत्तेः। इङ्गितानुपादाने ततोऽन्यतो वेति सन्देहाज्जिज्ञासित इत्यतः पूर्वं विटेनेति शेषः। लीलया वैदग्ध्यव्यञ्जकचेष्टया प्रतिपादितो बोधितः।

---

1. **वसुधायामिति प्रचलितः पाठो दुष्टः, आकरे रुद्रटग्रन्थे तथाऽनुपलम्भादार्यालक्षणभङ्गाच्च।**

भिन्नदेशतयाऽत्यन्तं कार्यकारणभूतयोः ।
युगपद्धर्मयोर्यत्र ख्यातिः सा स्यादसङ्गतिः ॥

इह यद्देशं करणं तद्देशमेव कार्यमुत्पद्यमानं दृष्टं यथा धूमादि । यत्र तु हेतुफलभूतयोरपि धर्मयोः केनाप्यतिशयेन नानादेशतया युगपदवभासनं सा तयोः स्वभावोत्पन्नपरस्परसङ्गतित्यागादसङ्गतिः ।

उदाहरणम्—

जस्सेअ वणो तस्सेअ वेअणा भणइ तं जणो अलिअं ।
दन्तक्खअं कबोले वहुइ वेअणा सवत्तीणं ॥

एषा च विरोधबोधिनी, न विरोधः, भिन्नाधारतयैव द्वयोरिह विरोधितायाः प्रतिभासात् । विरोधे तु विरोधित्वमेकाश्रयनिष्ठमनुक्तमपि पर्यवसितम्, अपवादविषयपरिहारेणोत्सर्गस्य व्यवस्थितेः । तथा चैवं निदर्शितम् ।

पर्यन्तभागः पद्यस्य गद्यखण्डस्य वा (?) गुणक्रियाक्रमिकया सहृदयहृदयप्रकर्षतयोत्कर्षस्य गुणक्रियात्मनः । विश्रान्तेः स्वात्मना स्थिरीभावादित्यर्थः । अनैवंभूतस्थाने त्वलङ्कृत्यैव पर्याप्नोतीति भावः ।

भिन्नदेशतयेत्यस्यैवोपस्कारकम्, अत्यन्तमिति तु पृथगुपयुज्यमानार्थं भिन्नदेशताऽतिरिक्तप्रसक्त्यौपयिकार्थविरहाच्च । युगपदित्यपि स्वरूपानुवादमात्रं न तु लक्षणोपयोगि । यथोक्तं कार्यकारणयोर्भिन्नविषयत्वेऽसङ्गतिरिति । केनाप्यतिशयेनेति कमप्यतिशयमनुसन्धायेत्यर्थः । ख्यातिरित्यस्य विवृतिरवभासनमिति प्रतिपादनमित्यर्थः । स्वभावोत्पन्नेति अनौपाधिकेत्यर्थः । सङ्गतित्यागादिति सामानाधिकरण्याख्यसम्बन्धाभावख्यापनशरीरत्वादित्यर्थः ।

ननु कार्यकारणयोः भिन्नाधिकरणताविरोधात् तस्य चात्र भावाद् विरोधालङ्कृतिरेव न पृथगित्याह—एषा चेति । भिन्नाधारतयेत्युभयसम्बद्धत्वम्, तयोः सम्बन्धिनोर्भिन्नाधारतयैव प्रतिभासात् ।

---

१. अत्र द्वयोरेव मातृकालिप्योर्घुणाक्षरन्यायेन ग्रन्थपाते संवादः । तत्र ख-पुस्तकस्य क-पुस्तकादन्यत्र बहुशः पाठभेददर्शनान्न तयोरेकादर्शतः

समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः ।

साधनान्तरोपकृतेन कर्त्रा यदक्लेशेन कार्यमारब्धं समाधीयते स समाधिर्नाम । उदाहरणम्—

मानमस्या निराकर्तुं पादयोर्मे पतिष्यतः ।
उपकाराय दिष्ट्येदमुदीर्णं घनगर्जितम् ॥

समाधिरिति । असङ्गतिवैपरीत्यादत्र निर्देशः । केनचिदारब्धस्य कार्यस्य सहकारिकारणान्तरसम्बन्धात् सुकरत्वं सम्यगाधानात् समाधिः । सहकार्यन्तरसम्बन्धश्च विवक्षितपूर्वोऽन्यथा वेति द्विविधः । अत्रापि प्रत्येकं दैवादैवकृतत्वेनायं चतुर्धा । मानमित्यादि । दिष्ट्येत्यानन्दोक्तौ । उदीर्णमुद्गतं 'प्रणामान्तो मानः' इति माननिराकरणे कार्ये प्रणतिरुपायः । तत्सौकर्यार्थं घनगर्जितस्य कारणान्तरस्य प्रक्षेपः । सौकर्यं चोपकारायेत्यादिना प्रकाशितम्, तदियं दैवकृता सहायसम्पत्तिः । अविवक्षितपूर्वैव दैवकृता यथा—"अनुशासतमित्यनाकुलं नयवर्त्माकुलमर्जुनाग्रजम् । स्वयमर्थ इवाभिवाञ्छितस्तमभीयाय पराशरात्मजः ॥" अत्र भीमानुशासनोपक्रमकाल एव व्यासागमनस्य तदुपकाराय प्रक्षेपः । एवं चिन्तितपूर्वोऽपि द्रष्टव्यः ।

प्रतिलिपित्वाशङ्का सङ्गता । न चापि चण्डीदासटीका समाधिप्रकरणादितद्गुणप्रकरणपर्यन्तेऽलङ्कारचतुर्दशकमये ग्रन्थे नासीदेवेति समाधानं समञ्जसम्, क-पुस्तकेऽव्यवहितपूर्वांशे भिन्नाधारतयेति प्रतीकव्याख्यानात् परं यदाह वृत्तिकृदित्युपक्रम्यानन्तरे व्याख्यातालङ्कारवृत्तिपरामर्शप्रकारस्तत्रैवाव्यवहितपूर्ववाक्यं वाक्यान्तरमपेक्षते । तदेव ग्रन्थगलनपक्षे विनिगमकम् । ख-पुस्तकेऽपि व्यापारस्येत्यनन्तरग्रन्थो व्यापारस्य सम्बन्धितः प्रकरणत एवाकाङ्क्ष्यते । एवमगतिकगत्याऽत्र श्रीधरकृतात् काव्यप्रकाशविवेकग्रन्थात् त्रुटितांशोपरि विवरणमिह बन्धनीद्वयमध्यस्थमन्तर्भाव्यते व्याख्यापूरणाय ।

समं योग्यतया योगो यदि सम्भावितः क्वचित् ।

इदमनयोः श्लाघ्यमिति योग्यतया सम्बन्धस्य नियतविषयमध्यवसानं चेत्तदा समम् । तत् सद्योगेऽसद्योगे च । उदाहरणम्—

धातुः शिल्पातिशयनिकषस्थानमेषा मृगाक्षी
रूपे देवोऽप्ययमनुपमो दत्तपत्रः स्मरस्य ।
जातं दैवात् सदृशमनयोः सङ्गतं यत् तदेत-
च्छृङ्गारस्योपनतमधुना राज्यमेकातपत्रम् ॥

यथा वा—

चित्रं चित्रं बत बत महच्चित्रमेतद् विचित्रं
जातो दैवादुचितरचनासंविधाता विधाता ।
यन्निम्बानां परिणतफलस्फीतिरास्वादनीया
यच्चैतस्याः कवलनकलाकोविदः काकलोकः ॥

क्वचिद्यदतिवैधर्म्यान्न श्लेषो घटनामियात् ।
कर्तुः क्रियाफलावाप्तिर्नैवानर्थश्च यद् भवेत् ॥
गुणक्रियाभ्यां कार्यस्य कारणस्य गुणक्रिये ।
क्रमेण च विरुद्धे यत् स एष विषमो मतः ॥

सममित्यन्वर्थं नाम । सम्यक् साम्यादस्य प्रस्तावः । योग्यतास्वरूपमाह—इदमनयोः श्लाघ्यमिति । एतच्चाभिरूपानभिरूपविषयत्वेन द्विविधमिति क्रमेणोदाहरणमाह—धातुरित्यादि । अत्राभिरूपस्यैव नायकयुगलस्य संघटनमुचितमुपात्तम् । द्वितीयं यथा चित्रमित्यादि । अत्राभिरूपाणां निम्बानां काकानां चानुरूप्यात् समत्वव्यपदेशः ।

क्वचिदिति समवैधर्म्यादत्र लक्षणम् । श्लेषोऽत्र संयोगः[1] । अयं चतुर्धा ।

---

1. यथाऽनुरूपयोः संसर्गे समालङ्कारस्तथाऽननुरूपयोः संसर्गे विषमम् । न केवलं तयोः स्वयं विरूपत्वं यावत् संघटनाया अन्याननुरूपत्वमिति हि न श्लेषघटनामियादिति लक्षणवाक्यस्याशयः । अलङ्कारसर्वस्वे त्रिविधमिदम् । अत्र तृतीयभेदस्य द्विप्रकारत्वम् , न चतूरूपत्वम् । वस्तुतस्तु सतोरसतोश्च संबन्धानुकूलतया द्विविधमिदम् । ततश्च कारणकार्यरूपताऽपि सम्बन्धविशेषः । ततस्त्रिविधमिति केचित् । एवं विषमालङ्कारपक्षेऽपि ।

द्वयोरत्यन्तविलक्षणतया यदनुपपद्यमानतयैव योगः प्रतीयते, यच्च किञ्चिदारभमाणः कर्ता क्रियायाः प्रकाशान्न केवलमभीष्टं यत् फलं न लभेत यावदप्रार्थितमप्यनर्थं विषयमासादयेत् , तथा सत्यपि कार्यस्य कारणरूपानुकारे यत्तयोर्गुणौ क्रिये च परस्परं विरुद्धतां व्रजतः, स समविपर्ययात्मा चतूरूपो विषमः । क्रमेणोदाहरणम्—

शिरीषादपि मृद्वङ्गी क्वेयमायतलोचना ।
अयं क्व च कुकूलाग्निकर्कशो मदनानलः ॥

सिंहिकासुतसन्त्रस्तः शशः शीतांशुमाश्रितः ।
जग्रसे साश्रयं तत्र तमन्यः सिंहिकासुतः ॥

सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं रणे रणे यस्य कृपाणलेखा ।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते ॥

आनन्दममन्दमिमं कुवलयदललोचने ! ददासि त्वम् ।
विरहस्त्वयैव जनितस्तापयतितरां शरीरं मे ॥

अत्रानन्ददानं शरीरतापेन विरुध्यते । एवम्—

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥

शिरीषादित्यादि । कुकूलं तुषाग्निः । सिंहिकेत्यादि । सिंहिकासुतः सिंहो राहुश्च । अत्र न परं शशेनात्मरक्षा समासादिता यावदेष स्वयमेवाधिगतमहाबाधः । आश्रयबाधनमाश्रयणक्रियाध्वंसं चकारेत्यनर्थान्तरप्रापिकाश्रयणक्रिया[1] । "तीर्थान्तरेषु मलपङ्कमयीं विहाय पुण्यां तनुं तनुभृतः प्रसभं लभन्ते । वाराणसि त्वयि तु मुक्तकलेवराणां लाभोऽस्तु मूलमपि यात्वपुनर्भवाय ॥" अत्रानर्थोत्पत्तिर्व्याजस्तुतिपर्यवसायिनीति सङ्कीर्णता । सद्य इत्यादि । अत्र कृष्णवर्णात् शुक्लवर्णस्योत्पत्तिः । आनन्दमित्यादि । अत्र कारणगतयोः क्रिययोर्विरोधः । एवं विपुलेनेत्यादि । अत्र

---

1. सिंहिकासुतेति श्लोकस्योत्तरार्धे पाठभेदः कश्चित् श्रीधरकृतविवरणात् प्रतिभाति । मूलपाठे तु 'स्वाश्रयो जग्रसे' इति । तत्र आश्रयणक्रिया शाब्द्येव ।

इत्यादावपि विषमत्वं यथायोगमवगन्तव्यम्[१]।

महतोर्यन्महीयांसावाश्रिताश्रययोः क्रमात्।
आश्रयाश्रयिणौ स्यातां तनुत्वेऽप्यधिकं तु तत्॥

आश्रितमाधेयमाश्रयस्तदाधारस्तयोर्महतोरपि विषये तदपेक्षया तनू अप्याश्रयाश्रयिणौ प्रस्तुतवस्तुप्रकर्षविवक्षया यथाक्रमं यदधिकतरतां व्रजतस्तदिदं द्विविधमधिकं नाम। क्रमेणोदाहरणम्—

अहो विशालं भूपाल! भुवनत्रितयोदरम्।
माति मातुमशक्योऽपि यशोराशिर्यदत्र ते॥

युगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत।
तनौ ममुस्तत्र न कैटभद्विषस्तपोधनाभ्यागमसम्भवा मुदः॥

दीनेन गुरु कार्यं कृतमिति विषमत्वम्। एवमधिकोऽपि यत्र स्वल्पमपि प्रयोजनं न विदधाति तदपि विषमं[२]यथा—"किं ददातु किमश्नातु भर्तव्यभरणाकुलः। उदारमतिराप्तोऽपि जगत्त्रितयमात्रके॥" इति।

महतोरित्यादि। वैषम्यप्रस्तावात् तदनन्तरमस्य लक्षणम्। महतोराधेयाधारयोर्विषये यथाक्रममाधाराधेयौ तनुत्वेऽपि यन्महीयांसौ स्यातां तदधिकं नामालङ्कार इति योजना। प्रयोजनं च वर्णनीयप्रकर्षः। तत्राधारस्य तनोरप्याधिक्यं यथा—अहो विशालमित्यादि। माति वर्तते। अत्राधेयस्य यशसो वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तनोरपि भुवनत्रितयोदरस्याधारस्य महत्त्वमुक्तम्, अन्यथा मानस्यासम्भवात्। तदेतदाधिक्यमेव चारुत्वहेतुः[३]। युगान्तेत्यादि। अत्रैककैटभा-

१. अनुसर्तव्यमिति क्वाचित्कः पाठः।

२. अनिष्टफलावाप्तिरनर्थप्राप्तिश्चैकमपि लब्धमागमकं द्विधा विभज्य फलानवाप्तिरपि भेदकत्वेन स्वीकृता कैश्चित्। तदायं पक्षः। स च कुवलयानन्दकृता "अनिष्टस्याप्यवाप्तिश्च" इति तत्रत्ये लक्षणे 'अपि' शब्दाद् गृहीताया "इष्टानवाप्तेश्च संग्रह" इति लक्षितः।

३. आधिक्यं कविप्रौढोक्त्या साधितमत्र। न च तया विना क्वापि विच्छित्ति-

प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया।
या तदीयस्य तत्स्तुत्यै प्रत्यनीकं तदुच्यते॥

निकृतिपरमपि विपक्षं साक्षान्निरसितुमशक्तेन केनापि यत्तमेव प्रतिपक्षमुत्कर्षयितुं तदाश्रितस्य तिरस्करणं तदनीकप्रतिनिधितुल्यत्वात् प्रत्यनीकमभिधीयते। यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधिभूतमपरं मूढतया केनचिदभियुज्यते, तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयत इत्यर्थः। उदाहरणम्—

त्वं विनिर्जितमनोभवरूपः सा च सुन्दर! भवत्यनुरक्ता।
पञ्चभिर्युगपदेव शरैस्तां तापयत्यनुशयादिव कामः॥

यथा वा—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः।
कान्तवक्त्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनाऽपि बाधते॥

इन्दोरत्र तदीयता सम्बन्धिसम्बन्धात्।

रितनोराधारस्य वैपुल्येऽपि तदपेक्षया तन्वीनामपि मुदां यन्महत्त्वमुक्तं तच्चारुताऽऽस्पदम्।

प्रतिपक्षमिति। आश्रिताश्रयप्रस्तावादस्य सङ्गतिः। निकृतिरपकारः। अन्वर्थतामाह—अलीकेत्यादि। प्रतिपक्षगतत्वेन बलवत्त्वख्यापनं प्रयोजनम्। त्वमित्यादि। अत्र त्वत्सम्बन्धिनीं स्मरस्तापयतीति तद्विषये स्मरस्याबलत्वं ख्याप्यते। यस्येत्यादि। अत्र राहोर्भगवान् कृष्णो बलवान् प्रतिपक्षः, तत्सम्बन्धि वक्त्रं तेनेन्दोः सादृश्यमुखेन सम्बन्धः। तस्य दुर्बलस्य तिरस्काराद्भगवतः प्रकर्षोऽवगम्यते।

र्भवतीत्यलङ्कारसामान्यलक्षणे एव तन्निवेशः। अत एवाभियुक्तैर्भेदस्य विषमभेदेनालङ्काररत्नाकरादावुपदर्शितं तन्निरस्तम्, चारुत्वप्रतीतिवैलक्षण्येऽलङ्कारभेदस्यापि दुरपलपत्वात्।

समेन लक्ष्मणा वस्तु वस्तुना यन्निगूह्यते ।
निजेनागन्तुना वाऽपि तन्मीलितमिति स्मृतम् ॥

सहजमागन्तुकं वा किमपि साधारणं यल्लक्षणं तद्द्वारेण यत् किञ्चित् केनचिद् वस्तुना वस्तुस्थित्यैव बलीयस्तया तिरोधीयते तन्मीलितमिति द्विधा स्मरन्ति । क्रमेणोदाहरणम्—

अपाङ्गतरले दृशौ मधुरवक्रवर्णा गिरो
विलासभरमन्थरा गतिरतीव कान्तं मुखम् ।
इति स्फुरितमङ्गके मृगदृशः स्वतो लीलया
तदत्र न मदोदयः कृतपदोऽपि संलक्ष्यते ॥

अत्र दृक्तरलताऽऽदिकमङ्गस्य लिङ्गं स्वाभाविकं साधारणञ्च, मदोदयेन तत्राप्येतस्य दर्शनात् ।

ये कन्दरासु निवसन्ति सदा हिमाद्रे-
स्त्वत्पातशङ्कितधियो विवशा द्विषस्ते ।
अप्यङ्गमुत्पलकमुद्वहतां सकम्पं
तेषामहो बत भियां न बुधोऽप्यभिज्ञः ॥

समेनेति तिरस्कारप्रस्तावादस्य सङ्गतिः । वस्तुना वस्त्वन्तरतिरोधानं मीलितमित्यन्वर्थं नाम । न चायं सामान्यालङ्कारः । तथाहि—सहजेनापाङ्गतरल इत्यादावङ्गत्वेन मदोदयस्य च धर्मसाम्यादैकात्म्यमतिशयायाविवक्षितमपि नासादितम् । तत्स्वभावमिदं वस्तु, अत एव बलीयस्तया तस्य तिरोधानहेतुः । सामान्येन तु यत्रैकात्म्यं तदसदेव, प्रस्तुततिरोधानातिशयोक्त्या विवक्षितमिति सिद्धोऽस्य ततो व्यतिरेकः । तेनात्र दृक्तारल्यादिना स्वाभाविकेन चिह्नेन मदोदये दैवकृता बाधा विधीयत इति मीलितम् । आगन्तुकेन यथा—ये कन्दरास्वित्यादि । त्वत्पातेति । पातः पातनम्[1] । अत्र हिमाद्रिकन्दरनिवाससामर्थ्यप्रतिपन्नेन शैत्येन समुद्भाविता-

1. पातः पतनम्, आगमनमिति यावदित्येव वरम् । टीकाकृद्विवरणे णिजन्तताऽऽश्रयणम् ।

अत्र तु सामर्थ्यादवसितस्य शैत्यस्यागन्तुकत्वात् तत्प्रभवयोरपि कम्पपुलकयोस्तादूरूप्यं समानता च, भयेष्वपि तयोरुपलक्षितत्वात् ।

स्थाप्यतेऽपोह्यते वापि यथापूर्वं परं परम् ।
विशेषणतया यत्र वस्तु सैकावली द्विधा ॥

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो वीप्सया विशेषणभावेन यत् स्थापनं निषेधो वा सम्भवति सा द्विधा बुधैरेकावली भण्यते ।

क्रमेणोदाहरणम्—

पुराणि यस्यां सवराङ्गनानि वराङ्गना रूपपुरस्कृताङ्ग्यः ।
रूपं समुन्मीलितसद्विलासमस्त्रं विलासाः कुसुमायुधस्य ॥
न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं न पङ्कजं तद् यदलीनषट्पदम् ।
न षट्पदोऽसौ कलगुञ्जितो न यो न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः ॥

पूर्वत्र पुराणां वराङ्गनाः, तासामङ्गविशेषणमुखेन रूपम्, तस्य विलासाः, तेषामप्यस्त्रमित्यमुना क्रमेण विशेषणं विधीयते । उत्तरत्र प्रतिषेधेऽप्येवं योज्यम् ।

वागन्तुकौ । कम्परोमाञ्चयोर्भयकृतयोस्तिरोधायके तत्त्वादेव च मीलितव्यपदेशः[1] ।

स्थाप्यत इति मीलितवैपरीत्यादस्य सङ्गतिः । यथापूर्वमिति पूर्ववदव्ययीभावः । तेन पूर्वं पूर्वं प्रति यत्र परं परं विशेषणत्वेन स्थाप्यते स एकावलीग्रन्थनन्यायादेकावल्याख्योऽलङ्कारः । तत्र विशेषणत्वं स्थापनेन वा निवर्तनेन वेति द्विधेति । तत्र स्थापनेन यथा—पुराणि यस्यामित्यादि । पुराणि गृहाणि । अत्र वराङ्गनाः पुराणां विशेषणं स्थापनीयत्वेन स्थितम् । एवं वराङ्गनानां रूपमित्यादि ज्ञेयम् । निवर्तनेन यथा—न तज्जलमित्यादि । अत्र जलस्य सुचारुरूपपङ्कजत्वं विशेषणं प्रतिषेधत्वेन निबद्धम् । एवं पङ्कजानां लीनषट्पदत्वमित्यादि ।

1. अयमंशोऽलङ्कारसर्वस्ववृत्तौ स्थितः । तत्र 'तत्त्वात्' इत्यस्य स्थाने 'तिरोधायकत्वात्' इति पाठः । 'कम्परोमाञ्चोभयकृतयोस्तिरोधायकत्वात्' इति ख-पुस्तकेऽवद्यः पाठः ।

यथाऽनुभवमर्थस्य दृष्टे तत्सदृशे स्मृतिः ।

स्मरणम्

यः पदार्थः केनचिदाकारेण नियतो यदा कदाचिदनुभूतोऽभूत् स कालान्तरे स्मृतिप्रतिबोधाधायिनि तत्समाने वस्तुनि दृष्टे सति यत् तथैव स्मर्यते तद् भवेत् स्मरणम् ।

उदाहरणम्—

निम्ननाभिकुहरेषु यदम्भः प्लावितं चलदृशां लहरीभिः ।
तद्भवैः कुहरुतैः सुरनार्यः स्मारिताः सुरतकण्ठरुतानाम् ॥

यथा वा—

करजुअगहिअजसोआत्थणमुहविणिवेसिआहरपुडस्स ।
संभरिअपञ्चजण्णस्स णमह कण्हस्स रोमञ्चं ॥

यथानुभवमिति । दृष्ट इति दृशिरत्रोपलब्धिमात्रवचनः । तत्सदृश इति सदृशानुभवात् सदृशस्य वस्तुनः स्मृतिः स्मरणं नामालङ्कारः । अविनाभावादिदं नानुमानम् । सादृश्यं विना तु स्मृतिर्नायमलङ्कारो यथा—"अत्रानुगोदं मृगयानिवृत्तस्तरङ्गवातेन विनीतखेदः । रहस्तदुत्सङ्गनिषण्णमूर्धा स्मरामि वानीरगृहेषु सुप्तः ॥" प्रेयसोऽलङ्कारस्य तु सादृश्यव्यतिरिक्तनिमित्तोपस्थापिता स्मृतिर्विषयः । यथा—अहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्'[1] इति । निम्नेत्यादि । 'स्मारिता' इति घटादिषु पठितस्य स्मरतेर्मित्वेऽपि 'मितां ह्रस्वः' इति न ह्रस्वः, 'तद्विभाषा वेति' व्यवस्थितविभाषायास्तत्रानुवृत्ताया आश्रयणात् । करजुअ इत्यादि । "करयुगगृहीतयशोदास्तनमुखविनिवेशिताधरपुटस्य । संस्मृतपाञ्चजन्यस्य नमत कृष्णस्य रोमाञ्चम् ॥" अत्र

१. "क्वाकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि दृश्येत सा दोषाणां प्रशमाय न श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम्" इत्यादिविक्रमोर्वशीयपद्ये चतुर्थोल्लासे भावशबलतयोदाहृते । अलङ्कारसर्वस्वाद्यालङ्कारिकाणां मतानुयायिनां "रसभावौ तदाभासौ" इत्यादि दर्पणकृतां कारिकातो गुणीभूतत्वकृता तदलङ्कारता । प्राचीनानामुद्भटादीनां मते यथास्थितानां भावादीनामलङ्कारत्वं प्रेयःप्रभृतितया । टीकाकृदत्रालङ्कारसर्वस्वमतमेवानुवदति ।

भ्रान्तिमानन्यसंवित् तत्तुल्यदर्शने ॥

तदित्यन्यदप्राकरणिकं निर्दिश्यते । तेन समानमर्थादिह प्राकरणिकमाश्रीयते । तस्य तथाविधस्य दृष्टौ सत्यां यदप्राकरणिकतया संवेदनं स भ्रान्तिमान् । न चैष रूपकं प्रथमाऽतिशयोक्तिर्वा, तत्र वस्तुतो भ्रमस्याभावादिह चार्थानुगमनेन संज्ञायाः प्रवृत्तेस्तस्य स्पष्टमेव प्रतिपन्नत्वात् । उदाहरणम्—

कपाले मार्जारः पय इति कराँल्लेढि शशिन-
स्तरुच्छिद्रप्रोतान् बिसमिति करी संकलयति ।
रतान्ते तल्पस्थान् हरति वनिताऽप्यंशुकमिति
प्रभामत्तश्चन्द्रो जगदिदमहो विह्वलयति ॥

भगवतो देहदेशान्तरानुभूतार्थस्मरणं सुप्रतिबुद्धस्येव पूर्वेद्युरवगतानामर्थानाम्[1] । अत एव तदनुभावरोमाञ्चस्य नमस्कारः ।

भ्रान्तिमानिति । भ्रान्तेः स्मृतिपूर्वकत्वात् तदनन्तरमस्य सङ्गतिः । अतस्मिन् तदिति निश्चयो भ्रान्तिश्चित्तधर्मः, स विद्यते यस्मिन् भणितिप्रकारे स भ्रान्तिमानिति—उत्तरकालभाविना सम्यग्ज्ञानेन यत्र बाधस्तदेव विपर्ययज्ञानम्, अतस्तद्रूपत्वाच्छुक्तिकाऽऽदौ रजतादिबुद्धेरपि भ्रान्तेर्मुख्यत्वमेव, न तु गौणत्वमित्युक्तमेव । तुल्यदर्शन इत्यनेन गात्रमर्मप्रहारादिजन्यभ्रान्तिरस्य न विषयः । यथा—"दामोदरकराघातव्याकुलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमल्लेन शतचन्द्रं नभस्तलम् ॥" इति । सादृश्यहेतुकाऽपि भ्रान्तिर्विच्छित्त्यर्थं कविप्रतिभोत्थापितैव गृह्यते, न तु स्वरसोत्थापिता शुक्तिका रजतवदिति । यथा कपाल इत्यादि । कपालं घटादेः शकलम् । कपोल इत्यपि पाठः । विह्वलयति विप्लवयति । अत्र प्रभामत्तस्य शशिनः करेषु मार्जा-

१. शङ्खसदृशे स्तनेऽधरपृष्ठे जन्मान्तरानुभूतस्य पाञ्चजन्यस्य स्वकीयाधारदृढसंसक्तध्वनेः स्मरणम्, इत्यलङ्कारसादृश्यं विना स्मृतिर्नायमलङ्कार इति लक्षणलक्षितत्वात् । दार्शनिकरीत्या तस्य सुप्रतिबुद्धस्येवेत्यादिर्मनोज्ञः प्रकाशटीकायाम् ।

आक्षेप उपमानस्य प्रतीपमुपमेयता ।
तस्यैव यदि वा कल्प्या तिरस्कारनिबन्धनम् ॥

अस्य धुरं सुतरामुपमेयमेव वोढुं प्रौढमिति कैमर्थ्येन यदुपमानमाक्षिप्यते, यदपि तस्यैवोपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरविवक्षयाऽनादरार्थमुपमेयभावः कल्प्यते, तदुपमेयस्योपमानप्रतिकूलवर्तित्वादुभयरूपं प्रतीपम् । क्रमेणोदाहरणम्—

लावण्यौकसि सप्रतापगरिमण्यग्रेसरे त्यागिनां
देव ! त्वय्यवनीभरक्षमभुजे निष्पादिते वेधसा ।
इन्दुः किं घटितः किमेष विहितः पूषा किमुत्पादितं
चिन्तारत्नमहो मुधैव किममी सृष्टाः कुलक्ष्माभृतः ॥

रादीनां पयःप्रभृतिरूपभ्रान्तिः कविप्रतिभोत्थापितैव । प्रथमाऽतिशयोक्तिर्भेदेऽभेदरूपा ।

आक्षेप इति । सादृश्यप्रस्तावादस्य प्रस्तावः । उपमेयस्यैवोपमानभारोद्वहनसामर्थ्यादुपमानस्य चन्द्रादेः कैमर्थक्येनाक्षेप आलोचनं क्रियते तदेकं प्रतीपम् । उपमानप्रतिकूलत्वादुपमेयस्य प्रतीप इति व्यपदेशः । यदप्युपमानतया प्रसिद्धस्योपमानान्तरप्रतितिष्ठापयिषाऽनादरादुपमानत्वं कल्प्यते तत् पूर्वोक्तगत्या द्वितीयं प्रतीपम् । तथा चोक्तं वामनेन—"उपमानेनाक्षेपश्चायमाक्षेप[1]" इति ।

क्रमेणोदाहरति—लावण्येति । अत्र लावण्यनिदानत्वादित्थं वोढुं वर्णनीयो राजैव समर्थ इतीन्दुप्रभृतीनामुपमानानां कैमर्थक्यनिबन्धन आक्षेपः । अत्र यद्यपि यथासंख्यत्वमप्यस्ति, तथापि तदपेक्षयाऽऽक्षेपरूपैव विच्छित्तिश्चारुतरेत्युदाहृतवान् ।

---

१. इत्थमस्याक्षेपालङ्कारात् प्राचीनतरैर्वामनप्रभृतिभिः स्वीकृताद् नवीनतरैर्मूलकृदादिभिरुट्टङ्कितान्च भेदः । नवीनमतेऽस्य प्रतीपमिति संज्ञा यथाऽत्र दर्शिता । वामनसूत्रस्योपमानस्याक्षेपतः प्रतिपत्तिरिति वृत्तौ विशदनेन नवीनानां समासोक्तिरुद्दिष्टा । आक्षेपः सामर्थ्यादाकर्षणमित्यभिनवगुप्तस्तन्मतानुशीलनम् । (द्रष्टव्यं ध्वन्यालोकलोचनम्) ।

ए एहि दाव सुन्दरि कण्णं दाऊण सुणसु वअणिज्जं ।
तुज्झ मुहेण किसोअरि चन्दो उअमिज्जइ जणेण ॥

अत्र मुखेनोपमीयमानस्य शशिनः स्वल्पतरगुणत्वादुपमितिनिष्पत्त्या 'वअणिज्जम्' इति वचनीयपदाभिव्यङ्ग्यस्तिरस्कारः ।

क्वचित्तु निष्पन्नैवोपमितिक्रियाऽनादरनिबन्धनम् । यथा—

गर्वमसंवाह्यमिमं लोचनयुगलेन किं वहसि भद्रे ।
सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥

इहोपमेयीकरणमेवोत्पलानामनादरः ।

अनयैव रीत्या यदसामान्यगुणयोगान्नोपमानभावमप्यनुभूतपूर्वं सहते तस्य तत्कल्पनायामपि भवति प्रतीपमिति प्रत्येतव्यम् ।

ए एहीत्यादि । "अय्येहि तावत् सुन्दरि कर्णं दत्वा शृणुष्व वचनीयम्[1] । तव मुखेन कृशोदरि ! चन्द्र उपमीयते जनेन ॥" अयीति सम्बोधनमभिमुखीकरणाय । अत्रोपमानत्वेन प्रसिद्धस्य चन्द्रमसो निकर्षार्थमुपमेयत्वं कल्पितम् । वदनस्य चोपमानत्वविवक्षात्र प्रयोजिका । क्वचित् पुनर्निष्पन्नमेवौपम्यमनादरकारणम् । यथा—गर्वमित्यादि । असंवाह्यं गुरुतरं भद्र इति वाच्यं चिन्त्यम्[2] । अत्रोत्कर्षभाज उपमानस्य प्रादुर्भाव एव न्यक्कारकारणम् । अनयैव रीत्येति । अनेन बहुप्रकारेण वैचित्र्यं सम्यग् दर्शितम्, तेनोपमानस्योपमेयताऽभिधानं विनाऽर्थकल्पनयाऽत्र प्रतिपादनमपि प्रतीपम् । यथा—"वदनमिदं सममिन्दोः सुन्दरमपि ते[3]" इत्यादि । हेयत्वकल्पना

---

१. वचनीयं वाक्यम् । अथ च तन्त्रतो निन्दापि ।

२. अधिक्षेपणतयाऽस्य संबोधनस्येति यावत् । 'भद्र' इत्यत्र 'मुग्ध' इति पाठे कैश्चित् स्वीकृते सर्वं सुस्थं स्यात् ।

३. उपमानस्योपमेयताऽनुकम्पामात्रप्रतिपादनमस्ति प्रतीपम् । यथा—"वदनमिदं सममिन्दोः सुन्दरमिपिते कियच्चिरं न भवेत् । मलिनावधःकपोलौ लोचनसलिलं हि कज्जलवत् ॥" इत्याकरग्रन्थे रुचककृतकाव्यप्रकाशसङ्केते प्रस्तुतोपयोगी पाठः । स च प्रतीपप्रतिपत्तिपरः ।

यथा—

अहमेव गुरुः सुदारुणानामिति हालाहल तात मा स्म दृप्यः ।
ननु सन्ति भवादृशानि भूयो भुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥

अत्र हालाहलस्योपमानत्वमसम्भाव्यमेवोपनिबद्धम् ।

प्रस्तुतस्य यदन्येन गुणसाम्यविवक्षया ।
ऐकात्म्यं बध्यते योगात् तत् सामान्यमिति स्मृतम् ॥

अतादृशमपि तादृशतया विवक्षितुं यदप्रस्तुतार्थेन संपृक्तमपरित्यक्तनिजगुणमेव तदेकात्मतया निबध्यते तत् समानगुणनिबन्धनात् सामान्यम्। उदाहरणम्—

मलयजरसविलिप्ततनवो नवहारलताविभूषिताः
सिततरदन्तपत्रकृतवक्त्ररुचो रुचिरामलांशुकाः ।
शशभृति विततधाम्नि धवलयति धरामविभाव्यतां गताः
प्रियवसतिं प्रयान्ति सुखमेव निरस्तभियोऽभिसारिकाः ॥

अत्र प्रस्तुततदन्ययोरन्यूनानतिरिक्ततया निबद्धं धवलत्वमेकात्मताहेतुः । अत एव पृथग्भावेन न तयोरुपलक्षणम् । यथा वा—

प्रतीपमेव यथा अहमित्यादि । गुरु प्रधानम् । सुदारुणानां सम्प्रयुक्तदोषत्वादसम्भाव्यमानोपमानत्वमप्युपमेयत्वेन निबद्धम् ।

प्रस्तुतस्येति । गुणाः शुक्लादिधर्माः । अपरित्यक्तनिजगुणमेवेति तद्गुणादस्य विशेषं दर्शयति । अत्रैकस्य स्वगुणपरिहारात् तदेकात्मता । भेदानध्यवसायादेकरूपत्वं समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धोऽभिधाननिमित्तमिति समानत्वसम्बन्धभेदात् सामान्यम्[1] । न चेदमपह्नुतिः, किञ्चिन्निषिध्य कस्यचिदप्रतिष्ठापनात् । मलयजेत्यादि । सिततरदन्तपत्त्रं शङ्खताटङ्कः । अत्र मलयजरसविलेपनादीनां

१. एतच्च चतुष्टये स्थितं कातन्त्रीयमतानुवादि । पाणिनीये तु 'परार्थाभिधानं वृत्तिः'इत्यादिप्रकारेणानुशिष्टम् ।

वेत्रत्वचा तुल्यरुचां वधूनां कर्णाग्रतो गण्डतलागतानि ।
भृङ्गाः सहेलं यदि नापतिष्यन् कोऽवेदयिष्यन्नवचम्पकानि ॥

अत्र निमित्तान्तरजनिताऽपि नानात्वप्रतीतिः प्रथमप्रतिपन्नमभेदं न व्युदसितुमुत्सहते, प्रतीतत्वात् तस्य, प्रतीतेश्च बाधायोगात् ।

विना प्रसिद्धमाधारमाधेयस्य व्यवस्थितिः ।
एकात्मा युगपद्वृत्तिरेकस्यानेकगोचरा ॥
अन्यत् प्रकुर्वतः कार्यमशक्यस्यान्यवस्तुनः ।
तथैव करणं चेति विशेषस्त्रिविधः स्मृतः ॥

प्रसिद्धाधारपरिहारेण यदाधेयस्य विशिष्टा स्थितिरभिधीयते स प्रथमो विशेषः । यथा—

दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् ।
रमयन्ति जगन्ति गिरः कथमिह कवयो न ते वन्द्याः ॥

एकमपि वस्तु यदेकेनैव स्वभावेन युगपदनेकत्र वर्तते स द्वितीयः । यथा—

सा वसइ तुज्झ हिअए सा च्चिअ अच्छीसु सा अ सवणेसु ।
अह्मारिसाण सुन्दर ओआसो कत्थ पावाणं ॥

यदपि किञ्चिद् रभसेनारभमाणस्तेनैव यत्नेनाशक्यमपि कार्यान्तरमारभते सोऽपरो विशेषः । यथा—

चन्द्रप्रभया सहाविभाव्यतां गता इत्यादि भेदप्रतीतिर्दर्शिता । यथा वा वेत्रत्वचेत्यादि । पूर्वोदाहरणाद्विशेषं दर्शयति—प्रतीतेश्चेति । नहि ज्ञानमज्ञानं भवतीति ।

विना प्रसिद्धमिति । इहाधारमन्तरेणाधेयं न वर्तत इति यत् परिहारेणाधेयस्योपनिबन्धः स एको विशेषालङ्कारः । दिवमित्यादि । अत्र कवीनामाधाराणामभावेऽप्याधेयानां गिरामवस्थितिः । रमयन्तीत्यत्र भावो विषयार्थ इति विषयत्वेन तेषामाधारत्वात् । द्वितीयो यथा—सा वसइ इत्यादि । "सा वसति तव हृदये सैवाक्षिषु सा च श्रवणयोः । अस्मादृशानां सुन्दर अवकाशः कुत्र पापानाम् ॥"

स्फुरदद्भुतरूपमुत्प्रतापज्वलनं त्वां सृजताऽनवद्यविद्यम् ।
विधिना ससृजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥

यथा वा—

गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां बत किं न मे हृतम् ॥

सर्वत्रैवंविधविषयेऽतिशयोक्तिरेव प्राणत्वेनावतिष्ठते, तां विना प्रायेणालङ्कारत्वायोगात् । अत एवोक्तम्—

"सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते ।
यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥" इति ।

स्वमुत्सृज्य गुणं योगादत्युज्ज्वलगुणस्य यत् ।
वस्तु तद्गुणतामेति भण्यते स तु तद्गुणः ॥

वस्तु तिरस्कृतनिजरूपं केनापि समीपगतेन प्रगुणतया स्वगुणसम्पदोपरक्तं तत्प्रतिभासमेव यत्समासादयति स तद्गुणस्तस्याप्रकृतस्य गुणोऽत्रास्तीति ।

अत्रैकस्या एव योषितो हृदयादौ युगपदवस्थानम् । स्फुरदित्यादि । अत्र रभसेन त्वां सृजतो विधेस्तेनैव प्रयत्नेनासम्भाव्यमानं भुवि मनोभुवः सवितुर्बृहस्पतेश्च कारणं निबद्धमिति लोकोत्तरवस्तुसम्पादनरूपोऽयं विशेषः । संहारे[1] यथा—गृहिणीत्यादि । मिथःसखी रहस्यसखी । अत्रैकामेव नायिकां हरता मृत्युना गृहिण्यादिकमनेकप्रकारं वस्तु हृतमिति विशेषोक्तिः । अतिशयोक्तिश्च सर्वप्राणितमित्युक्तमेव[2] ।

स्वमुत्सृज्येति । यत्र परिमितगुणस्य वस्तुनः समीपवर्तिप्रकृष्टगुणेन स्वीकरणं तस्योत्कृष्टगुणस्य गुणा अस्मिन्निति कृत्वा । न चेदं मीलितम् । तत्र हि प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरेणाच्छादितत्वेन प्रतीयते । इह त्वपह्नुतस्वरूपमेव प्रकृतं वस्तु वस्त्वन्तरगुणो-

१. परमानन्दचक्रवर्तिप्रभृतय एतदेव श्रीधरदर्शितं विवरणमनुसरन्ति ।

२. यस्या उपष्टम्भे "सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः" इति भामहवचने वक्रोक्तिरतिशयोक्तिः । "अलङ्कारान्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम् ॥" इति दण्डी ।

उदाहरणम्—

विभिन्नवर्णा गरुडाग्रजेन सूर्यस्य रथ्याः परितः स्फुरन्त्या ।
रत्नैः पुनर्यत्र रुचा रुचं स्वामानिन्यिरे वंशकरीरनीलैः ॥

अत्र रवितुरगापेक्षया गरुडाग्रजस्य तदपेक्षया च हरिन्मणीनां प्रगुणवर्णना ।

तद्रूपाननुहारश्चेदस्य तत् स्यादतद्गुणः ।

यदि तु तदीयं वर्णं सम्भवन्त्यामपि योग्यतायामिदं न्यूनगुणं न गृह्णीयात् तदा भवेदतद्गुणो नाम । उदाहरणम्—

धवलोऽसि जइ वि सुन्दर तइ वि तुए मज्झ रज्जिअं हिअअं ।
राअभरिए वि हिअए सुहअ णिहित्तो ण रत्तोऽसि ॥

परक्ततया प्रतीयत इत्यनयोर्भेदात् । विभिन्नेत्यादि । गरुडाग्रजोऽरुणः । रथे साधवो रथ्याः । सूर्यस्येत्युक्तेरश्वप्रतीतिः । करीरमङ्कुरः, वंशपदसमभिव्याहारात्तु तत्सम्बन्धोऽत्राधिकृतः । स एवात्र नीलः प्रतीयते । अत्र रविरथाश्वानामरुणवर्णस्वीकारः, तस्यापि गारुत्मतमणिप्रभास्वीकार इति तद्गुणत्वम् ।

तद्गुणप्रस्तावात् तद्विपर्ययरूपमतद्गुणं कथयति—तद्रूपेति । इह न्यूनगुणस्योत्कृष्टगुणपदार्थस्वीकारः प्रत्यासत्त्या न्याय्यः । यत् पुनरुत्कृष्टगुणसन्निधानेन योग्यतायामपि तद्रूपस्याननुहरणं न्यूनगुणेनाननुवर्तनं भवति सोऽतद्गुणः, तस्योत्कृष्टस्य गुणा अस्मिन् सन्तीति "धवलोऽसि यद्यपि सुन्दर तथापि त्वया मम रञ्जितं हृदयम् । रागभृतेऽपि हृदये सुभग निहितो न रक्तोऽसि ॥" धवलो धुरन्धरवृषः कामुकश्च । रञ्जितं जनिताभिष्वङ्गं रागप्रसक्तिरपि ।

अत्र पूर्वार्धे विरोधो न तूत्तरत्र, भिन्नाधारतयैव रक्तारक्तयोः प्रतीतेः । तेनातिरिक्तहृदयसम्पर्कात् कामुकस्य धवलपदवाच्यस्य प्राप्तमपि रक्तत्वं निष्पन्नमित्यतद्गुणः । किञ्चेति । स्फीततमोऽपि गुणो गुणान्तरसम्पर्केण किञ्चिदन्यथात्वं गतो

अत्रापि रक्तेनापि मनसा संयुक्तो न रक्ततामुपगत इत्यतद्गुणः। किञ्च, तदित्यप्रकृतमस्येति च प्रकृतमत्र निर्दिश्यते। तेन यदप्रकृतस्य रूपं प्रकृतेन कुतोऽपि निमित्तान्नानुविधीयते सोऽतद्गुण इत्यपि प्रतिपत्तव्यम्। यथा—

गाङ्गमम्बु सितमम्बु यामुनं कज्जलाभमुभयत्र मज्जतः।
राजहंस ! तव सैव शुभ्रता चीयते न च न चापचीयते॥

यद्यथा साधितं केनाप्यपरेण तदन्यथा॥
तथैव यद् विधीयेत स व्याघात इति स्मृतः।

येनोपायेन यदेकेनोपकल्पितं तस्यान्येन जिगीषुतया तदुपायकमेव यदन्यथाकरणं स साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वाद् व्याघातः।

दृष्टः। यदा तु न गच्छति तदाप्यतद्गुण इति प्रकारान्तराश्रयणम्। गाङ्गमिति। अत्राप्रकृतस्य गङ्गायमुनाजलसम्पर्केऽपि हंसस्य प्रकृतस्य न तद्रूपतेत्ययमप्यतद्गुणः। अङ्गेत्यमीष्टामन्त्रणे। सैव नान्यादृशी या न चीयत इत्यध्याहृतेन यच्छब्देन योजना।

[इति समाधिलक्षणात् प्रभृत्येतदन्तस्य विवरणं चण्डीदासमातृकयोर्द्वयोरेवादर्शनात् काव्यप्रकाशविवेकतो दीयते।]

[1]यदाह वृत्तिकृत्—तदुपायकमेवेति व्याघातनाम निर्वक्ति। साधितवस्तुव्याहतिहेतुत्वादिति विजिगीषुव्यापारस्येति शेषः। यद्वा साधितवस्तुव्याहतिर्हेतुर्मूलं यस्यालङ्करणस्य तस्य भावस्तत्त्वम्, तस्मात्। व्याहतिरेव हि वैचित्र्याश्रयेण व्याघातनामाऽलङ्कारः।

---

१. अत्र चण्डीदासकृतं प्रकृतसूत्रव्याख्यानांशे मन्तव्यमपेक्षितं भवतीति प्रागेवावेदितम्। उदाहरणान्तरं यथा—"तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमालां नखकिरणविभिन्नां दाडिमीबीजबुद्ध्या। अनुकलमनुकर्षन् येन कीरो निरुद्धः स भवतु मम भूत्यै वाणि ते मन्दहासः॥" इति कमलाकरस्य कवेर्भ्रान्तिमदलङ्कारस्थले तदीयोदाहरणे। परं न तु भ्रान्तिमदंशे तद्गुणस्पर्शो यतो भ्रान्तिमति स्मर्यमाणारोपो न त्वनुभूयमानारोप इत्यस्ति विशेष इति केषामपि मतमुद्धृतमलङ्कारकौस्तुभे विश्वेश्वरपण्डितैः।

उदाहरणम्—

दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव याः।
विरूपाक्षस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः॥

सेष्टा संसृष्टिरेतेषां भेदेन यदिह स्थितिः॥

एतेषां समनन्तरमेवोक्तस्वरूपाणां यथासम्भवमन्योन्यनिरपेक्षतया यदेकत्र शब्दभागे एवार्थविषय एवोभयत्रापि वाऽवस्थानं सैकार्थसमवायस्वभावा संसृष्टिः।

एवं शब्दार्थयोरलङ्कारान् विविच्य तेषां परस्परयोगे बद्धनिचितहिरण्मयाङ्गदवदधिकं रम्यत्वमुल्लसतीति सोऽपि पृथगलङ्कारतया वाच्यस्तेषां च सम्पर्क उद्भटभेदानां चेति द्विधा, तत्र प्रथमं संसृष्टिनाम्ना व्यवह्रियत इत्याह—सेष्टेति। ननु यदि तेषां सम्पर्के भिन्नालङ्कारता तदा विभिन्नवर्णत्यादावनेकालङ्कारसम्भेदादिरूपेणोदाहरणं युज्यत इति चेत्, सत्यम्, सम्पर्कस्यैव पृथगलङ्कारता, सम्पर्किणां तु प्रातिस्विकस्वभावपरित्याग एव। संसृष्टावङ्गाङ्गिभावैकाश्रयानुप्रवेशेषु सन्देहहेतुसन्दिह्यमानयोश्च विश्रान्तिविरहादेव न पृथगवस्थानसम्भवः। अङ्गाङ्गितायामपि स्वातन्त्र्येण विश्रान्तिविरह इति चेत्, न, तत्र स्वरूपस्थितेरभावाद्।

केवलप्रादुष्कार्यप्रकर्षमनालम्बप्रतीतेर्विश्रामविरह इति 'अविश्रामजुषामात्मनि' इत्युच्यते। वस्तुतस्त्वस्त्येवाङ्गस्याङ्गिनश्च तदपेक्षस्य स्वरूपविश्रामः। एतच्च वृत्तिकृदेवसचेतसां प्रभूततरचमत्कृति[1]निमित्तमिति वदन् स्फुटयिष्यति। उक्तस्वरूपाणां[2] लक्षितस्वरूपाणामलङ्काराणां शब्दगतानामर्थगतानां च। यथासम्भवमिति लक्ष्यप्रसिद्धिमनुसरति। भेदेनेत्यस्य विवरणमन्योन्यनिरपेक्षतयेति। आश्रयतः स्वरूपतश्चेति शेषः। अत्राश्रयत इत्यनेनैकपदसमावेशलक्षणैकाश्रयानुप्रवेशसङ्करव्युदासः, स्वरूपत इत्यङ्गाङ्गिभावस्य व्यवच्छेदः। शब्दभाग इति। तथाविधार्थ-

---

१. निमित्तं वदन्निति ख. पु. पाठः।

२. उक्तस्वभावानामिति ख. पु. पाठः।

तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—

कुसुमसौरभलोभपरिभ्रमद्भ्रमरसम्भ्रमसम्भृतशोभया ।
चलितया विदधे कलमेखलाकलकलोऽलकलोलदृशाऽन्यया ॥

अर्थालङ्कारसंसृष्टिस्तु—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥

पूर्वत्र परस्परनिरपेक्षौ यमकानुप्रासौ संसृष्टिं प्रयोजयतः, उत्तरत्र तु तथाविधे उपमोत्प्रेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोस्तु संसृष्टिः—

सो णत्थि एत्थ गामे जो एअं महमहन्तलाअण्णं ।
तरुणाण हिअअलूडिं परिसक्कन्तीं णिवारेइ ॥

विशिष्टात्मनः काव्यस्य शब्दरूपे विशेषात्मनि भागे स्वांश इत्यर्थः। एतच्च शब्दालङ्काराणां संसृष्टिग्रहणपरम्, अर्थविषय एवेत्यर्थालङ्काराणाम् । उभयत्रेति । शब्दालङ्कृतेरर्थालङ्कृतेश्चोभयालङ्काराणां वा लाटानुप्रासप्रभृतीनामवस्थानं विश्रान्तिरिति सन्देहसङ्करतिरस्कारः । एकार्थसमवायस्वभावेत्येकस्मिन्नेव विशिष्टात्मनि काव्ये समाश्रितभावात्मिकेत्यर्थः ।

कुसुमेत्यादौ[1] परिभ्रमद्भ्रमरेत्यनुप्रासः, कलकलोलकलोल इति यमकम्। अनुप्रासयमकयोश्च कलोऽलकलोल इति साधारणाश्रयतया न संसृष्टिः, किन्तु तृतीयसङ्कर एव । परस्परनिरपेक्षाविति पूर्वानुसारेण योज्यम् । तथाविधे परस्परनिरपेक्षे । शब्दार्थालङ्कारयोरिति । एकस्य शब्दालङ्कारस्यापरस्यार्थालङ्कारस्येत्यर्थः । महमहन्तेति प्रतिक्षणं नवनवीभवदित्यर्थः । हिअअलूडिं हृदयाध्वन्यां[2] महतीं सहृदय-

१. 'वदनसौरभ' इति रुचककृतेऽलङ्कारसर्बस्वे काव्यप्रकाशटीकाकृद्भिरनेकैश्च स्वस्वटीकासु गृहीतः पाठः । शिशुपालवधादुद्धृतोऽयं श्लोकः । तत्र वल्लभमल्लिनाथादयो व्याख्यातारोऽपि तथा पठन्ति । वदनसौरभे पद्मिन्या नायिकाया मुखसौगन्ध्यलोभेनाभिलाषेति विवृतिः ।

२. हृदयाध्वन्यामिति खपुस्तके नास्ति ।

अत्रानुप्रासो रूपकं चान्योन्यानपेक्षे, संसर्गश्च तयोरेकत्र वाक्ये छन्दसि वा समवेतत्वात् ।

अविश्रान्तिजुषामात्मन्यङ्गाङ्गित्वं तु सङ्करः ।

एत एव यत्रात्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावात् परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधति स एषां संकीर्यमाणस्वरूपत्वात् सङ्करः ।

उदाहरणम्—

आत्ते सीमन्तरत्ने मरकतिनि हृते हेमताटङ्कपत्रे
लुप्तायां मेखलायां झटिति मणितुलाकोटियुग्मे गृहीते ।

हृदयव्यामोहिनीमित्यर्थः । भूमिमिति पाठे परस्परस्पर्धाबन्धमित्यर्थः । परिसक्कन्तीम् अनुरूपं रमणमनासाद्येतस्ततः प्रसरन्तीम् । णिवारेइ स्वायत्तीकृत्य पुरुषान्तरप्रसङ्गाद् व्यावर्तयति । अनुप्रास इति । णत्थि एत्थेति । रूपकं हिअअलूडिमिति । ननु अत्यन्तं विरहविषयत्वात्[1] कथमनयोः संसृष्टिरित्याह—संसर्गश्चेति । वाक्ये परस्परमव्याहतपदपदार्थात्मनि । यत्तच्छब्दापेक्षयाऽवान्तरवाक्यभेदमाश्रित्याह—छन्दसीति । पद्य इत्यर्थः । एतेनैवम्भूतमिश्रीभावे संसृष्टिः, अत्यन्तप्रसन्नतायां तु सङ्कर एवेति । सूचितम् । अनयैव दिशा भिन्नयोरुभयालङ्कारयोः शब्दोभयालङ्कारयोरर्थोभयालङ्कारयोश्चैतेषु प्रकारेषु बह्वलङ्कारसंसृष्टावुदाहृतिर्मृग्या ।

आत्मन्यनासादितस्वतन्त्रभावात्[2], अङ्गस्य चारुत्वोत्कर्षार्थमङ्ग्य[3]-पेक्षणात्, आत्मनश्च आत्मलाभार्थं तदपेक्षणादित्यर्थः । परस्परमनुग्राह्यानुग्राहकतां दधतीति । अङ्गनिष्पादनद्वाराऽङ्गिनमनुगृह्णन्ति । अङ्गी च चारुत्वप्रकर्षणद्वाराङ्गमिति भावः । संकीर्यमाणेति । परस्परानुयुज्यमानेत्यर्थः । लुप्तायाम् आच्छिन्नायाम् । तुलाकोटौ नूपुरे । इत्वरीणामिति

१. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः । 'विषमविषयत्वात्' इति पाठः स्यात् ।

२. '···स्वतन्त्रभावाः' इति प्रायिकः पाठः ।

३. '···कर्षार्थमन्यङ्ग्यापेक्षणादिति खपुस्तके पाठः, स चामनोरमः ।

शोणं बिम्बोष्ठकान्त्या त्वदरिमृगदृशामित्वरीणामरण्ये
राजन् गुञ्जाफलानां स्रज इति शबरा नैव हारं हरन्ति ॥

अत्र तद्गुणमपेक्ष्य भ्रान्तिमता प्रादुर्भूतम्, तदाश्रयेण च तद्गुणः सचेतसां प्रभूतचमत्कृतिनिमित्तमित्यनयोरङ्गाङ्गिभावः । यथा वा—

जटाभाभिर्भाभिः करधृतकलङ्काक्षवलयो
वियोगिव्यापत्तेरिव कलितवैराग्यविशदः ।
परिप्रेङ्खत्तारापरिकरकपालाङ्किततले
शशी भस्मापाण्डुः पितृवन इव व्योम्नि चरति ॥

उपमा रूपकमुत्प्रेक्षाश्लेषश्चेति चत्वारोऽत्र पूर्ववदङ्गाङ्गिभावतया प्रतीयन्ते । कलङ्क एवाक्षवलयमिति रूपकपरिग्रहे करधृतत्वमेव

सृजीणनशां [1]क्करप् । परितो गमनशीलानामित्यर्थः । गुञ्जाफलानां गुञ्जाबीजानाम् । प्रादुर्भूतमिति । आत्मलिङ्ग इत्यर्थः । प्रभूता प्रकृष्टेत्यर्थः । भाभिरिति विशेषणे तृतीया । करो रश्मिः हस्तश्च । अक्षवलयो मण्डलाकारग्रथितरुद्राक्षबीजानि । वियोगिव्यापत्तेरिति मुहुर्मुहुर्भाविताया इति ज्ञेयम् । वैराग्यमुदयदशादृष्टलौहित्यत्यागो निर्वेदश्च । विशदः शुक्लः प्रशान्तचेतो विकारश्च । परिकरः समूहः भस्मापाण्डुरिति लुप्तोपमा तृतीयया च तत्पुरुषः । पितृवने श्मशाने ।

चत्वारोऽत्र पूर्ववदङ्गाङ्गितया प्रतीयन्त इति । उत्प्रेक्षा वैराग्यविशद इति श्लेषोत्पत्तिहेतुः, तदनुसन्धानादेवार्थान्तरप्रतीतेः । श्लेषस्तु रूपकोपमयोरुत्पत्तिनिदानं निर्वेदप्रतीतावेव जटाक्षवलयधारणप्रतीतिसङ्गतेः । चन्द्रगततया महाव्रतिवृत्तान्तप्रतीतिरूपा समासोक्तिः पुनरमीषां सर्वेषामेव पर्यन्तभूता चारुत्वोत्कर्षहेतुः पञ्चमी सुव्यक्तैवेत्यतस्तामनादाय चत्वार इत्युक्तम् । ननु कलङ्काक्षवलय इति रूपकमुपमा वेति सन्देहात् कथमैकान्तिको रूपकव्यपदेश इति सन्देहसङ्करोदाहृतिरूपोऽयं स्यादित्याह—कलङ्क एवेति । कथं पुनः करधृतत्वमित्याह—अस्य

१. कातन्त्रे कृत्प्रत्ययप्रकरणे २६३ सूत्रम् ।

साधकप्रमाणतां प्रतिपद्यते । अस्य हि रूपकत्वे तिरोहितकलङ्करूपमक्षवलयमेव मुख्यतयाऽवगम्यते, तस्यैव च करग्रहणयोग्यतायां सार्वत्रिकी प्रसिद्धिः । श्लेषच्छायया तु कलङ्कस्य करधारणमसदेव प्रत्यासत्त्योपचर्य योज्यते, शशाङ्केन केवलं कलङ्कस्य मूर्त्यैवोद्वहनात् । कलङ्कोऽक्षवलयमिवेति तूपमायां कलङ्कस्योत्कटतया प्रतिपत्तिः । न चास्य करधृतत्वं तत्त्वतोऽस्तीति मुख्येऽप्युपचार एव शरणं स्यात् । एवंरूपश्च सङ्करः शब्दालङ्कारयोरपि परिदृश्यते । यथा—

राजति तटीयमभिहतदानवरासाऽतिपातिसारावनदा ।
गजता च यूथमविरतदानवरा साऽतिपाति सारा वनदा ॥

हीत्यादि । तिरोहितकलङ्करूपं स्थगितकलङ्कस्वात्मभूतभेदमक्षवलयं कलङ्कतादात्म्यानारोपितम् । ननु मा भूद् वलयस्य मुख्यतयाऽवभासः, न हि तेन किञ्चित् कलङ्कमस्तीत्याशङ्क्यान्यथा कलङ्कस्योद्भटत्वप्रतिभासे करधृतत्वमसङ्गतमित्याह—तस्यैवेति । वलयस्यैवेत्यर्थः । ननु कलङ्कस्य करधृतत्वमप्रसिद्धया यदि नाद्रियते तदा करधृत इत्यादि पदं प्रकृतार्थसम्बद्धमेव स्यात्, तन्त्रे तद्वतोऽक्षवलयस्याभावादित्याह—श्लेषेति । छाया लेशः । करधारणमसदेव रश्मिभिरुद्वहनमसम्भवमेव । कथं पुनरिदमित्याह—शशाङ्केनेति । ननूपमापक्षे कलङ्कस्य चन्द्रेणाक्षवलयस्य महाव्रतिना सम्बन्धः सम्भवति । न च धृतत्वं सम्भवति न कलङ्क इति वाच्यम्, तस्य कलङ्काक्षवलयेति समुदायसम्बन्धिनः प्रत्येकसम्बन्धस्यायत्नसिद्धत्वात् । उपचारः पक्षे कष्टदायी नाश्रितः स्यादित्याशङ्क्यते—उपमायामपह्नवेन कलङ्काक्षवलययोः संघटितभावात्मकः समुदायोऽपि न निर्वहतीति कुतः करधृतत्वस्य समुदायसम्बन्धः, कुतस्तरां च तद्द्वारकः प्रत्येकसम्बन्धः । उपचारग्रहश्चात्र केशग्रह इव विमुञ्चतीत्याह—कलङ्क इत्यादि स्यादित्यन्तम् । उत्कटतया भिन्नतया । मुख्येऽपीत्यतः पूर्वं कलङ्कस्य चन्द्रसम्बन्धे सम्भवितयेति च परतश्च कृत इति शेषः । एवंरूपोऽनुग्राह्यानुग्राहकभावात्मकः । इयं तटी स्थली राजति । किम्भूता ? परस्परमभिहतानां विप्रतिपत्तिहतानां दानवानां रासेन संरम्भगर्जितेनातिपातिनोच्छलेन

अत्र यमकमनुलोमप्रतिलोमश्च चित्रभेदः पादद्वयगते परस्परापेक्षे।

एकस्य च ग्रहे न्यायदोषाभावादनिश्चयः ॥

द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्काराणामेकत्र समावेशेऽपि विरोधान्न यत्र युगपदवस्थानम्, न चैकतरस्य परिग्रहे साधकं तदितरस्य वा परिहारे

तटमतिक्रान्ताः सारावाः सशब्दनदा यस्याः सा। साऽतिप्रसिद्धा गजता गजसमूहः। अतिपाति अतिशयेन रक्षति। अविरतेन सततप्रवृत्तेन दानेन मदेन वरा श्रेष्ठा। सारा उत्कृष्टा। वनं द्यति खण्डयति वनदा। अलोमप्रतिलोमश्चेति पुंस्त्वपाठे पादद्वयगत इति नपुंसकत्वं समाहारेऽन्यतरस्यामिति[1] नपुंसकपाठे तु स्फुटमेव। परस्परापेक्षे इति यमकनिर्वाहप्रवृत्तस्य कवेः पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यतयाऽनुलोमप्रतिलोमस्योत्पत्तौ यमकापेक्षिता। यमकञ्चात्र तदाश्रयेणैव दुष्कररीतिवासनावासितानां मनसि कमप्यास्वादिकं परितोषमाधत्त इति प्राचीनानामभिसन्धिः। ग्रन्थकारश्च गौरवेण तानेव प्रमाणीचकार। वस्तुतस्तु कविर्यमकनिर्वाहे चित्रनिर्वाहे वा प्रवृत्त इति नास्त्यैव निश्चायकम्। अस्तु वा यमकनिर्वाहप्रयत्नादेव चित्रनिर्वाहः, तथापि चित्रोत्पत्तौ न हेतुर्यमकम्। एवं चित्रं यमकोत्पत्तिहेतुरित्यपि नास्ति। आस्वादिकसन्तोषदानेऽपि न किमप्यपेक्ष्यमिति विविच्य न बुद्ध्यामहे मानचक्षुषः। यथाहुः—यथा न शब्दयोः परस्परोपकारकत्वं तथा शब्दालङ्कारयोरपीति[2]। न चात्र संसृष्टिर्दूरविषयत्वात् तस्मादेकाश्रयानुप्रवेशसङ्कर एव ज्यायान्। यमकस्य चित्रव्यक्तिभ्यां[3] सह द्वितीयपादे तूर्यपादे च दत्तपदत्वात्। अङ्गाङ्गिभावसन्देहयोस्तु सङ्करयोरर्थालङ्कार एव विषयः। तृतीयसङ्करस्य शब्दार्थगततया विजातीयालङ्कृतिमात्रविषयत्वं सजातीयोदाहृतिदर्शनेन विघटयिष्यामः।

---

१. अत्र पाठोऽस्पष्टः। समाहारे नपुंसकत्वं नित्यमेकवच्चान्यतरस्यामिति वैकल्पिकमेकत्वम्। समाहारे नपुंसकता कातन्त्रमतेऽपि नित्या।

२. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः।

३. एवमुभयोरेव मातृकालिप्योः पाठः। समाधानमेवम्—अनुलोमा एका व्यक्तिः, प्रतिलोमा द्वितीया।

बाधकमस्ति, येनैकतर एव परिगृह्येत, स निश्चयाभावरूपो द्वितीयः सङ्करः, समुच्चयेन सङ्करस्यैवाक्षेपात्। उदाहरणम्—

जइ गहिरो जइ रअणणिब्भरो जइ अ णिम्मलच्छाओ
तह किं विहिणा एसो सरसवाणीओ जलणिही ण किओ ॥

अत्र समुद्रे प्रस्तुते विशेषणसाम्यादप्रस्तुतार्थप्रतीतेः किमसौ समासोक्तिः, किमब्धेरप्रस्तुतस्य मुखेन कस्यापि तत्समगुणतया प्रस्तुतस्य प्रतीतेरियमप्रस्तुतप्रशंसेति सन्देहः। यथा वा—

नयनानन्ददायीन्दोर्बिम्बमेतत् प्रसीदति।
अधुनाऽपि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥

अत्र किं कामस्योद्दीपकः कालो वर्तत इति भङ्ग्यन्तरेणाभिधानात् पर्यायोक्तम्, उत वदनस्येन्दुबिम्बतयाऽध्यवसानादतिशयोक्तिः, किं वा एतदिति वक्त्रं निर्दिश्य तद्रूपारोपवशाद्रूपकम्, अथवा

समावेशेऽपीति। प्रतिभासमानतयाऽत्यन्तसत्त्वाविरहेऽपीत्यर्थः। यदुक्तम्—"अनेकालङ्क्रियोल्लेखे समं तद्वृत्त्यसम्भवे। एकस्योपग्रहे न्यायदोषाभावे च सङ्करः ॥" इति। अवस्थानमवस्थासम्भवो विश्रान्तिसम्भवः। स सन्देहविषयीभूतोऽलङ्कारः परिगृह्येतव्यवस्थिततया स्वीक्रियेत। समुच्चयेन प्रतिभासमानतया द्वयोरप्यत्यन्ताभावविरहेण। आक्षेपादर्थसिद्धत्वात्। सरसवाणीओ सुस्वादपानीयः कोमलवाणीकश्च। अत्र प्रकरणाद्यनिश्चयाद् द्वावपि समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारावुल्लिख्येते। न चैकतरनिर्धारणेऽस्ति किञ्चित् प्रमाणम्, वस्तुतः पुनः समुद्रपुंसोरेकतरस्य प्रस्तुतत्वाद् द्वयोरलङ्कृत्योर्नास्ति वृत्तिः। सन्देहश्चायं नित्य एवेति नैकतरविश्रान्तिरित्याह—इतरस्य कस्यापि तत्समगुणतया समुद्रसमानधर्मतया प्रतीतेरित्यन्वयः।

द्वयोः सन्देहमुदाहृत्य बहूनामुदाहरति—यथा वेति। निरुद्धाशं स्थगितसकलदिशम्। तमोऽन्धकारं वियोगव्यामोहो वा। अतिशयोक्तिपक्षे आरोपविषयं वदनं निगीर्यावस्थितस्येन्दुरित्यस्य विशेषणमेतदिति तद्रूपारोपवशाद् इन्दुबिम्बरूपारोपविषयत्वात्। तद्रूपवशादिति पाठे तु नेत्रेषु बिम्बेन रूपवशादारोपवशादित्यर्थः।

तयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम्, अथवा तुल्ययोगिता, किमु प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्यादानन्दस्यावगतौ समासोक्तिः, आहोस्विन्मुखनैर्मल्यप्रस्तावादप्रस्तुतप्रशंसेति बहूनां सन्देहादयमेव सङ्करः।

यत्र तु न्यायदोषयोरन्यतरस्यावतारस्तत्रैकतरस्य निश्चयान्न संशयः। न्यायश्च साधकत्वमनुकूलता। दोषोऽपि बाधकत्वं प्रतिकूलता। तत्र—

सौभाग्यं वितनोति वक्त्रशशिनो ज्योत्स्नेव हासद्युतिः।

इत्यत्र मुख्यतयाऽवगम्यमाना हासद्युतिर्वक्त्रे एवानुकूल्यं भजत इत्युपमायाः साधकम्, शशिनि तु न तथा प्रतिकूलेति रूपकं प्रति तस्या अबाधकता।

वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्यतः॥

इत्यत्रापरत्वमिन्दोरनुकूलं न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति रूपकस्य साधकतां प्रतिपद्यते न तूपमाया बाधकताम्।

समुच्चयविवक्षायां प्रसीदतीत्येकक्रियासंवलिततया द्वयोर्विशकलितयोः समावेशविवक्षायाम्। अत्राप्येतदिति वक्तुं निर्दिश्येत्यनुषज्यते। दीपकमेकस्य प्राकरणिकत्वेऽपरस्याप्राकरणिकत्वे। तुल्ययोगिता वर्ण्यमानवस्त्वन्तरङ्गतया द्वयोरप्यप्रकृतत्वेन। [1]प्रदोषवर्णन इति। चन्द्रबिम्बस्य प्रकृतत्वमभिप्रेत्य। मुखनैर्मल्येत्यनन्तरं वर्णनेति शेषः। न्यायदोषशब्दौ करणसिद्धौ, अन्यथा साधकत्वमित्यादिना सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः साधकत्वबाधकत्वयोर्विवृतिः। अनुकूलता प्रतिकूलतेति। मुख्यतयाऽवगम्यमाना, उपमेयतया निबद्धत्वात्। न तथा प्रतिकूलेति। तस्या असम्भवेऽपि तत्प्रतिकूलज्योत्स्नासम्भवात्। अपरत्वमिन्दोरनुकूलमिति। वक्त्ररूपे एकस्मिन्निन्दौ किमपरेणेन्दुनेति प्रतिभासात्। न तु वक्त्रस्य प्रतिकूलमिति। इन्दुसामान्यगुणे तव

१. प्रदोषसमय इति क्वाचित्कः पाठः। प्रदोषवर्णनं प्रस्तुतमिति श्रीविद्याचक्रवर्तिनोऽपि।

राजनारायणं लक्ष्मीस्त्वामालिङ्गति निर्भरम्।

इत्यत्र पुनरालिङ्गनमुपमां निरस्यति, सदृशं प्रति परप्रेयसीप्रयुक्तस्यालिङ्गनस्यासम्भवात्।

पादाम्बुजं भवतु नो विजयाय मञ्जु-
मञ्जीरशिञ्जितमनोहरमम्बिकायाः।[1]

इत्यत्र मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजे प्रतिकूलमसम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, न तु पादेऽनुकूलमित्युपमायाः साधकमभिधीयते, विध्युपमर्दिनो बाधकस्य तदपेक्षयोत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः। एवमन्यत्रापि सुधीभिः परीक्ष्यम्।

स्फुटमेकत्र विषये शब्दार्थालङ्कृतिद्वयम्।

व्यवस्थितश्च

वक्त्रे सति किमपर इन्दुरुदित इत्यपि प्रतिभासेऽन्ततोऽसङ्गत्यभावात्। सदृशं राजानम्। असम्भवादनुपादानाद् लक्ष्म्यालिङ्गनस्यानुपपत्तेश्चेति शेषः। रूपकस्य बाधकमिति। उपमाया उत्कटभेदतया स्वतन्त्रतया प्रतीतेन पादेन मञ्जीरशिञ्जितसम्बन्धः सम्भवति, रूपके तु भेदस्थगनेनाच्छादितनिजस्वरूपेण पादेनाम्बुजतया प्रतीतौ न सम्भवति तत्सम्बन्ध इति भावः। ननु यथा मञ्जीरशिञ्जितमम्बुजसम्भावनरूपकबाधकम्, तथा पादसम्भावनोपमासाधकमपि तत् कथं रूपकबाधकमात्रं तस्योक्तमित्याह—न त्विति। विध्युपमर्दिन इति। विधीयत इति विधिः कार्यं तदुपमर्दिनस्ततो बलीयसः। एतदुक्तं भवति—मञ्जीरशिञ्जितस्य पादसम्भवमात्रेण नोपमा निश्चेतुं शक्यते यावदम्बुजेत्यत्र तद्विरहो न प्रतीयत इति। यद्वा बाधक एव प्रथमं बुद्धिमारोहति तन्मुखेनैव व्यपदेश इति। तदिदमाह—तदपेक्षया साधकापेक्षया, उत्कटत्वेन प्रतिपत्तेः प्रतीतेरिति।

स्फुटं व्यवस्थितमिति सन्देहव्यवच्छेदः। एकत्र विषय इति विवृणोति—अभिन्ने पद इति। पदशब्दश्चात्रोपलक्षणार्थः क्वचिदपि

१ पञ्चस्तव्यां घटस्तवे प्रथमश्लोकस्योत्तरार्धमिदम्। पूर्वार्धं तु—"आनन्दमन्थरपुरन्दरमुक्तमाल्यं मौलौ हठेन निहितं महिषासुरस्य"।

अभिन्न एव पदे स्फुटतया यदुभावपि शब्दार्थालङ्कारौ व्यवस्थां समासादयतः सोऽप्यपरः सङ्करः । उदाहरणम्—

स्पष्टोल्लसत्किरणकेसरसूर्यबिम्ब-
विस्तीर्णकर्णिकमथो दिवसारविन्दम् ।
श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापमुखावतार-
बद्धान्धकारमधुपावलि संचुकोच ॥

[1]पादेऽपि दृष्टः । एकस्मिन्नपृथग्भूते विषय इत्यपि पाठे विवरणार्थ एव । शब्दार्थालङ्काराविति शब्दार्थस्यालङ्कारार्थस्यालङ्कारौ । शब्दस्यैकोऽलङ्कारोऽर्थस्यापर इति द्विधाऽर्थः । तेन कश्चिद् (क्वचित्) यथाश्रुतदूषणेऽपि न क्षतिः, दूरस्यानभिज्ञानात् । तत्राद्ये यथा—"विरचिता मधुनोपवनश्रिया-मभिनवादवपत्रविशेषकाः । मधुलिहां मधुदानविशारदाः कुरवका रवकारणतां ययुः ॥" अत्र रवका रवका इति यमो यथा वरकाराद्यावाराशयापेक्षा[2] । द्वितीये यथा—"अहिणअपओअरसिएसु पहिअसामाइएसु दिअहेसु । सोअई पसारिअ-गीआण णच्चिअं मोरविन्दोश्णाणं ॥" अत्र पथिकश्यामायितेत्युपमा पथिकसामाजिकेष्विति च रूपकं पहिअसामाइएसु इत्येकाश्रयानुप्रविष्टे । तृतीयमुदाहरति—स्पष्टेति । ऊषा[3] रात्रिस्तस्या अवतार आविर्भावः । बद्धेति सन्निरुद्धेति । सञ्चुकोच संक्षिप्तमासीत्, निमिमीलेति यावत् । एकपदेति समासे विभक्तिलोपेन पृथक्पदत्व-

१. "पदं व्यवसितत्राण स्थानलक्ष्म्याङ्घ्रिवस्तुषु ।" अङ्घ्रिः पादः । क्वचिद् यथा छन्दोनिबन्धेषु ।

२. अत्र यमकसर्गे रघुवंशेऽनुप्रासयमकयोर्विजातीययोः शब्दालङ्कारयोः संसृष्टिः । यमष्वकाद्यन्तेभ्यरोपापेक्षीति ख. पाठः । एवमादौ यमक एव कवयितुः संरम्भातिशयः स्यात् । यमकस्य प्राधान्यमनुप्रासस्य तदङ्गत्वं च ।

३. उषावतारेति काश्मीरीयाणां पाठः । उषाऽवतारः प्रदोषः । अवतरत्यस्मिन्निति कृत्वेत्यल कटीकायाम् (पृ० २१०) ।

अत्रैकपदानुप्रविष्टौ रूपकानुप्रासौ ।

तेनासौ त्रिरूपः परिकीर्तितः ॥

तदयमनुग्राह्यानुग्राहकतया सन्देहेनैकपदप्रतिपाद्यतया च व्यव-

खण्डनात् आश्रयार्थो वा पदशब्दः । रूपकाऽनुप्रासौ । किरणकेसरसूर्यबिम्बेति विस्तीर्णकर्णिकेति श्लिष्टाष्टदिग्दलकलापबद्धान्धकारमधुपावलीति च व्यक्तिभेदेनावस्थितौ । अत्र स्फुटमेकत्र विषय इति कारिकास्थाने एकत्राभिन्ने च पद इति पाठं निक्षिप्य तदनुकारिणीमेव वृत्तिमामनन्तः केचिद् भिन्नपदेऽप्यलङ्कारद्वयावस्थानसङ्करमेनं वाञ्छन्ति । सो णत्थि एत्थेत्यत्र च तदुदाहरणमित्याहुः[1], तदसत्, संसृष्टिपार्थक्याभावात् । अत्र हि रूपकानुप्रासौ संसृष्टाविति पूर्वमेवोक्तम् । "मुरारिनिर्गता नूनं नरकस्य विरोधिनी । तवापि मूर्ध्नि गङ्गेव चक्रधारा पतिष्यति ॥" इत्यत्र, "सप्ताक्षरोद्द्योतितरङ्गशोभिन्यमन्दमारब्धमृदङ्गवाद्ये । उद्यानवापीपयसीव यस्यामेणीदृशो नाट्यगृहे रमन्ते ॥" इत्यत्र विशेषणपदस्य तु साधारणधर्मपरत्वेनोपनिबद्धतया श्लेषः । साधारणधर्मप्रतीतेश्चेवशब्दमाहात्म्यादुपमाश्रय इव शब्दश्लेषस्यानुप्रवेशादिति सङ्करमलङ्कारवृत्तिकारस्तदनुसारिणश्च धर्मदत्तप्रभृतयः । तदसमञ्जसम्, विशेषणेषु श्लेषो विशेष्यासम्बन्धे च शब्द उपमेति विषयभेदात् । वस्तुतस्त्वत्र श्लेषप्रयोजितं शब्दसाम्यमुपमामुत्थापयति, तौ च

१. एतत् खल्वलङ्काररत्नाकरकारादीनां मतस्यानुसरणम् । ये संसृष्टिं सङ्करतो व्यतिरिक्तां न सहन्ते । परं तन्मतं विचारासहमिति जयरथोऽलङ्कारविमर्शिन्यां प्रतिपेदे । तत एवैतदालोचनमवलोकनीयम् ।

२. भिन्नकक्षाणामप्यलङ्काराणां संघटमानत्वेन प्रतीतावेकावसाय इति युक्तमेव संसृष्टेरलङ्कारत्वमित्यलङ्कारवृत्तिकारः कोऽपि जयरथेनात्रापि स्मृतः । अत्र स परामृष्टः स्यात् । धर्मदत्तो मैथिलो रसविषये निबन्धं निर्ममाविद्युत्कलीयानां ग्रन्थादनुमीयते । परमेतद् भिन्नो ग्रन्थोऽलङ्कारविषयकः स एव वेत्यादि ग्रन्थादस्माद् निर्णेतुं न शक्यते ।

स्थितत्वात् त्रिप्रकार एव सङ्करो व्याकृतः। प्रकारान्तरेण तु न शक्यो व्याकर्तुम्, आनन्त्यात्प्रभेदानामिति प्रतिपादिताः शब्दार्थोभयगतत्वेन त्रैविध्यजुषोऽलङ्काराः।

कुतः पुनरेष नियमो यदेतेषां तुल्येऽपि काव्यशोभातिशयहेतुत्वे कश्चिदलङ्कारः शब्दस्य कश्चिदर्थस्य कश्चिच्चोभयस्येति चेत्, उक्तमत्र यथा काव्ये दोषगुणालङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वेन व्यवस्थायामन्वयव्यतिरेकावेव प्रभवतो निमित्तान्तरस्याभावात्। ततश्च योऽलङ्कारो यदीयान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते स तदलङ्कारो व्यवस्थाप्यत इति।

परम्पराश्रयेणाधिकं चमत्कारमावहत इत्यङ्गाङ्गिभावाङ्गीकृतिर्ज्यायसी। असौ सङ्करः पृथग्व्यवस्थाविरहितालङ्कारमिश्रीभावसामान्यलक्षकः। प्रकारान्तरेणावान्तरेणेत्यत्र सङ्कलनम्। आनन्त्यादिति सङ्कीर्यमाणालङ्कारप्रकारानन्त्यप्रयोजितादिति भावः। प्रतिपादिता उल्लासद्वयेन।

उक्तमत्रेति। अत्रालङ्काराणां शब्दादिगतत्वनियमने बीजं श्लेषप्रसङ्गे पूर्वमुक्तम्। तदेव स्मारयति—यथेति। शब्दार्थोभयगतत्वेनेत्यस्य दोषगुणालङ्काराणामित्यनेन यथासम्भवमन्वयः, दोषगुणयोरुभयगतत्वनियमात्। न हि लाटानुप्रासाद्यलङ्कारवत् श्रुतिकटुप्रभृतयो दोषा उपचारेण शब्दार्थवृत्तयो यथा प्रसादादयो गुणा व्यासज्योभयवृत्तय उक्ताः, निमित्तान्तरस्य परप्रतिपन्नस्याभावात्, अनुपपद्यमानत्वाद् अन्वयव्यतिरेकावन्तरेणाविद्यमानत्वात्। दोषगुणालङ्कारेषु साधारण्येनोक्तान् प्रकृतेष्वलङ्कारेषु विविच्याह—ततश्चेति। यदीयान्वयेति नियम्य शब्दस्यार्थस्य वा भावे यस्यालङ्कारस्य भावः, अभावे चाभावः, स तदलङ्कारस्तस्य शब्दार्थस्य वाऽलङ्कारो व्यवस्थाप्यते व्यवह्रियते। इत्युक्तमिति पूर्वेणानुषङ्गः। एवं व्यवस्थिते उभयोर्भावाभावानुविधायितयेति। तनुवपुरित्यादि। तनुशब्दस्थाने रूपादिशब्दप्रयोगे पुनरुक्तवदाभासो न भवतीत्यस्य शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायिता। वपुःशब्दस्थाने तु शरीरादिपदनिवेशेनापि न क्षतिरिति

एवञ्च यथा पुनरुक्तवदाभासः परम्परितरूपकं चोभयोर्भावाभावानुविधायितयोभयालङ्कारौ तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि द्रष्टव्याः। अर्थस्य तु तत्र वैचित्र्यमुत्कटतया प्रतिभासत इति वाच्यालङ्कारमध्ये वस्तुस्थितिमनपेक्ष्यैव लक्षिताः।

योऽलङ्कारो यदाश्रितः स तदलङ्कार इत्यपि कल्पनायामन्वयव्यतिरेकावेव समाश्रयितव्यौ। तदाश्रयमन्तरेण विशिष्टस्याश्रयाश्रयिभावस्याभावादित्यलङ्काराणां यथोक्तनिमित्त एव परस्परव्यतिरेको ज्यायान्।

एषां दोषा यथायोगं सम्भवन्तोऽपि केचन।
उक्तेष्वन्तर्भवन्तीति न पृथक् प्रतिपादिताः॥

तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वमेव[1]। एवं परम्परितरूपकेऽपि। "श्रीनृसिंह महीपाल स्वस्त्यस्तु तव बाहवे। आहवे जगदुद्दण्डराजमण्डलराहवे॥" अत्र राजमण्डलपरिवृत्तौ रूपकपरिवृत्तिः। राहुशब्दपरिवृत्तौ तु तादवस्थ्यमेव। एवं शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासेऽपि हि शब्दाभावे तदभावादितरशब्दपरिवृत्तावपि चाभावादित्यर्थः। प्रभृतिशब्देन नाल्पः कविस्वल्पश्लोकवदेव महान् भवानिति श्लिष्टव्यतिरेकादिसंग्रहः। वस्तुस्थितिं सिद्धान्तव्यवस्थाम्। कुतः पुनरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विनाऽलङ्काराणां शब्दार्थोभयगतत्वविभागो न सम्भवतीत्याह—योऽलङ्कार इति। अलङ्कार्यालङ्करणभावस्य लोकवदाश्रयाश्रयिभावेनावस्थितेरित्येव हि विवक्षायां परममन्त्रः[2]। समाश्रयितव्यावङ्गीकार्याविति मूलतया भावेन व्यवस्था-

---

१. अन्वयव्यतिरेकावाश्रित्यैव मम्मटग्रन्थे ध्वनिभेददोषाणामलङ्कारप्रकारव्यवस्था। प्राचीनैस्तात्कालिकैस्तिलकादिभिस्तदर्वाग्भवै रुचकाद्यैश्चाश्रयाश्रयिभावेनैषां व्यवस्था सम्मानितेति तन्मतस्य चिन्त्यत्वमत्रोद्घुष्टं ते टीकाकृता मूलकृतमनुसरता।

२. परममनन्तमिति ख० पाठः।

तथाह्यनुप्रासस्य प्रसिद्ध्यभावो वैफल्यं वृत्तिविरोध इति ये त्रयोऽनर्थास्ते प्रसिद्धिविरुद्धतामपुष्टार्थत्वं प्रतिकूलवर्णतां च यथाक्रमं न व्यतिक्रामन्ति, तत्स्वभावत्वात् ।

क्रमेणोदाहरणम्—

चक्री चक्रारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन् धूर्जटिर्मूर्द्धजाग्रा-
नक्षं नक्षत्रनाथोऽरुणमपि वरुणः कूबराग्रं कुबेरः ।
रंहः संघः सुराणां जगदुपकृतये नित्ययुक्तस्य यस्य
स्तौति प्रीतिप्रसन्नोऽन्वहमहिमरुचः सोऽवतात् स्यन्दनो वः ॥

अत्र कर्तृकर्मप्रतिनियमेन स्तुतिरनुप्रासानुरोधेनैव कृता न पुराणेतिहासादिषु तथा प्रतीतेति प्रसिद्धिविरोधः ।

पकतयाऽङ्गीक्रियते, किमन्तर्गडुनाऽऽश्रयाश्रयिभावेनेति भावः । तदाश्रयमर्थव्यतिरेकाश्रयम् । शब्दस्यार्थस्य वाऽन्वयव्यतिरेकानुविधानादेव हि तदाश्रयत्वं वाच्यम्, विशिष्टस्य नियतस्याभावादित्यतः पूर्वं निश्चयेति शेषः । व्यतिरेको वैजात्यम् ।

एषामुल्लासद्वयेनाभिप्रेतानामलङ्काराणां केषाञ्चित्[1] । यथायोगमुक्तेष्वन्तः पतन्तीत्यन्वयः । केवललक्ष्यप्रसिद्ध्या प्राचीनान्तर्भावप्रकारमुपपादयति वृत्तिकृत्— तथाहीति । प्रसिद्ध्यभावः प्रसिद्धार्थविरहः । वैफल्यमास्वादोत्कर्षकत्वविरहः । वृत्तेरनुप्रासभेदस्य प्रधानीभूतास्वादविरोधित्वं वृत्तिविरोधः । न अर्थ्यन्ते प्रार्थ्यन्त इत्यनर्था दोषाः । नातिक्रामन्ति न व्यभिचरन्ति । तेषां स्वभावः प्रतिनियतो धर्मो लक्षणं विद्यतेऽस्येति तत्स्वभावाः, तेषां भावस्तत्त्वम्, तस्माद् विशेषरूपत्वादित्यर्थः ।

चक्री विष्णुः, हरिरिन्द्रः, हरीनश्वान् । तथा प्रतीतेरिति । प्रतीतिः प्रतिपादनमिति यावत् । रमणमन्दिरं यदि गच्छसीत्यन्वयस्तदा त्वदीयं त्वन्मतं किमन्यत् प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । अलघु उच्चैः । अरुणचरण इति सम्बुद्धिः । पूर्वानुरागं विनैव निबध्यमानं निरूप्यमाणमपि । अकारणमिति क्रियाविशेषणम् । कलकण्ठीति दूतीसम्बोधनम् । कण्ठार्तिं कण्ठपीडाम् । परुषवर्णाडम्बरः परुष-

---

१. एषामिति स्यात् ।

भण तरुणि ! रमणमन्दिरमानन्दस्यन्दिसुन्दरेन्दुमुखि !
यदि सल्लीलोल्लापिनि गच्छसि तत् किं त्वदीयं मे ॥
अनणुरणन्मणिमेखलमविरतशिञ्जानमञ्जुमञ्जीरम् ।
परिसरणमरुणचरणे रणरणकमकारणं कुरुते ॥

अत्र वाच्यस्य विचिन्त्यमानं न किञ्चिदपि चारुत्वं प्रतीयत इत्यपुष्टार्थतैवानुप्रासस्य वैफल्यम् । अकुण्ठोत्कण्ठयेति[1] । अत्र शृङ्गारे परुषवर्णाडम्बरः पूर्वोक्तरीत्या विरुध्यत इति परुषानुप्रासोऽत्र प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः ।

यमकस्य पादत्रयगतत्वेन यमनमप्रयुक्तत्वं दोषः । यथा—

भुजङ्गमस्येव मणिः सदम्भा ग्राहावतीर्णेव नदी सदम्भाः ।
दुरन्ततां निर्णयतोऽपि जन्तोः कर्षन्ति चेतः प्रसभं सदम्भाः ॥

वर्णतानिष्पाद्यश्चित्तक्षोभः । प्रतिकूलवर्णतैव वृत्तिविरोधः पूर्वपदार्थो विधेयः । यमनं बन्धनम् । अप्रयुक्तत्वं कविपरम्पराप्रयोगविरहः । सदम्भा इत्यत्राम्भःशब्देन सप्रभाः । द्वितीये तु जलमुच्यते, दुरन्ततां परिणामदुःखदायिताम् । निर्णयतो निश्चिन्वतः । [2]सदम्भाः सकपटाः । प्रमाणं परिमाणम् । तादृशी जात्या प्रमाणेन वा कृता शुभाश्रय उत्कृष्टे उपमानधर्माश्रयणीये अनुचितार्थत्वमिति पदं न्यूनाधिकत्वमित्यनेनैव गतार्थमित्यर्थः ।

---

१. सम्पूर्णः श्लोको यथा—

अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकण्ठं कलकण्ठि माम् ।
कम्बुकण्ठ्याः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥
(काव्यप्रकाशसप्तमोल्लासे)

१. सदम्भा सद् सततं भाः प्रभा यस्येति कृत्वा सततप्रभावानित्यर्थे प्रथमे पादे । सदमिति सदेत्यर्थे निपातश्छान्दस इति का० प्र० विवेके श्रीधरः । सदा शोभनमम्भो जलं यस्येति द्वितीयपादे । दम्भेन सह वर्तन्त इति चतुर्थपादे । अत्र पादत्रये यमनं न चतुर्षु पादेष्विति कविभिरनादृतत्वादयमत्र

उपमायामुपमानस्य जातिप्रमाणगतशून्यत्वमधिकता वा तादृश्यनुचितार्थत्वं दोषः। धर्माश्रये तु न्यूनाधिकत्वे यथाक्रमं हीनपदत्वमधिकपदत्वं च न व्यभिचरतः। क्रमेणोदाहरणम्—

चण्डालैरिव युष्माभिः साहसं परमं कृतम्।
वह्निस्फुलिङ्ग इव भानुरयं चकास्ति।
अयं पद्मासनासीनश्चक्रवाको विराजते।
युगादौ भगवान् वेधा विनिर्मित्सुरिव प्रजाः॥
पातालमिव ते नाभिः स्तनौ क्षितिधरोपमौ।
वेणीदण्डः पुनरयं कालिन्दीपातसन्निभः॥

अत्र चण्डालादिभिरुपमानैः प्रस्तुतोऽर्थोऽत्यर्थमेव कदर्थित इत्यनुचितार्थता।

स मुनिर्लाञ्छितो मौञ्ज्या कृष्णाजिनपटं वहन्।
व्यराजन्नीलजीमूतभागाश्लिष्ट इवांशुमान्॥

अत्रोपमानस्य मौञ्जीस्थानीयस्तडिल्लक्षणो धर्मः केनापि पदेन न प्रतिपादित इति हीनपदत्वम्।

स पीतवासाः प्रगृहीतशार्ङ्गो मनोज्ञभीमं वपुराप कृष्णः।
शतह्रदेन्द्रायुधवान् निशायां संसृज्यमानः शशिनेव मेघः॥

अत्रोपमेयस्य शङ्खादेरनिर्देशे शशिनो ग्रहणमतिरिच्यत इत्यधिकपदत्वम्।

अयमित्यादौ वेधसो जातिशब्दत्वं प्रतिसर्गं ब्रह्मणो भेदात् पातः प्रवाहः। पात्रेणेत्यपि पाठे स एवार्थः, पात्रशब्दस्य जलाशयार्थत्वात्। सम्भाव्यगुणवत्तया मौञ्जीस्थानीयो मौञ्जीप्रतिनिधीभूतः।

उपमेयस्य कृष्णस्य शङ्खादेरेव। शशिनो ग्रहणमिति। गृह्यते प्रतीयतेऽनेनेति ग्रहणं वाचकपदं शशिन इति शब्दपरं ग्रहणमुपादानम्[1]।

युक्तवद् दोष इति प्रागेवाभिहितम्। यमकं तु विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपादित्यालङ्कारिकाणामाम्नायः।

१. भामहकृते काव्यालङ्कारे प्राचीनालङ्कारिकवर्यस्य रामशर्मणः श्लोकत्वेनोद्धृतोऽयम्। अत्र शशिनेवेत्युपमायामुपमानस्योपमेयो योग्यो न निर्दिष्ट इत्युपमेयाभावाद् धर्माधिक्यम्।

लिङ्गवचनभेदोऽप्युपमानोपमेययोः साधारणं चेद् धर्ममन्यरूपं कुर्यात् तदैकतरस्यैव तद्धर्मसमन्वयावगतेः सविशेषणस्यैव तस्योपमानत्वमुपमेयत्वं वा प्रतीयमानेन धर्मेण प्रतीयत इति प्रक्रान्तस्यार्थस्य स्फुटमनिर्वाहादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम्। यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ् मन्दभाग्यस्य मे।
सक्तवो भक्षिता देव ! शुद्धा कुलवधूरिव।

यत्र तु नानात्वेऽपि लिङ्गवचनयोः सामान्याभिधायि पदं स्वरूपतो नोपपद्यते न तत्रैतद्दूषणावतारः, उभयथाप्यस्य कृतार्थानुगमस्वभावत्वात्। यथा—

साधारणमुभयप्रत्याशया निबद्धम्। अन्यरूपमेकरूपमसाधारणलिङ्गादियोगेन व्याहतसाधारण्यमित्यर्थः। प्रतीयमानेनोपात्तादन्येन। चिन्तारत्नमित्यादौ त्रैलोक्यसारभूतत्वादिना धर्मेण गुणेन सक्तव इत्यादौ प्रतीयमानसाधर्म्यविरहः सूचितः। न चासौ सार्वत्रिकः। यत्राप्यस्ति, तत्रापि न दोषनिरसनक्षम इति प्रत्ययात् प्रक्रान्तस्येति। उपमानोपमेययोरेकस्य हि यादृशः सविशेषणो निर्विशेषणो वा क्रमः, सोऽपरस्यापि निर्वाह्य एवेति दण्डी। स्वरूपतो नोपपद्यते तथाऽवस्थितमेवोपमायोग्यं भवति। न तत्रैतद् दूषणावतारः। यथोक्तम्—"न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा" इत्यादि दण्डी। [1]कृतार्थानुगमस्व-

---

१. अनुगमक्षमस्वभावत्वादिति त्वन्येषां पाठः। यस्य प्रदीपे गोविन्दठक्कुरैरनुगमयोग्यस्वभावत्वादिति प्रतिशब्देन विवरणं दत्तम्। अनुगमोऽनुषङ्गेऽन्वय इति यावत्। वस्तुतस्तु पाठद्वयमप्यस्पष्टशब्दविन्यासेनावद्यम्। तात्पर्यं तूपरि प्रकटितमेव।

गुणैरनर्घ्यैः प्रथितो रत्नैरिव महार्णवः ॥
तद्वेषोऽसदृशोऽन्याभिः स्त्रीभिर्मधुरताभृतः ।
दधते स्म परां शोभां तदीया विभ्रमा इव ॥

कालपुरुषविध्यादिभेदेऽपि न तथा प्रतीतिरस्खलितरूपतया विश्रान्तिमासादयतीत्यसावपि भग्नप्रक्रमतयैव व्याप्तः । यथा—

भावत्वात् [1]उभयसम्बन्धयोग्यस्वभावात् ।

गुणैरित्यादि । अनर्घ्यैरिति गुणैरित्यादिपदद्वन्द्वेन प्रसक्तेरभिन्नरूपमिति नोभयानुगतिव्याहतिः । अन्याभिः स्त्रीभिः सदृशोऽन्यासु स्त्रीषु सम्भवन्तः । अत्र दधत इति मधुरताभृत इति च भेदेऽप्युभयगामिवचनभेदात् । दोषोदाहृतिस्तु वसुधामहित सुराजितनीरागमना भवांश्च । यथा वर्षा[2] इति लिङ्गादि । प्रतिपादितस्य विध्यादेरर्थस्योभयानुगमविरहो विध्यादिभेदः । अस्य च कालभेदे नान्तर्भावो लिङादौ कालविशेषाविवक्षणात्[3] । प्रतीत-

1. "उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम्" इति कारिकापरिपूर्तिरेवैतत्समर्थनपरा ।

2. रुद्रटीये उपमासमुच्चयोदाहरणमिदम् । उत्तरार्धमार्याया अस्याः—"सुरचितवराहवपुषस्तव च हरेश्चोपमा घटते" इति । अत्रोभयोरर्द्धयोः साधारणशब्दयोगात् साम्यं श्लेषोपाश्रितमुपमाघटकम् । पूर्वार्धे प्रस्तुतस्य नृपस्य 'वर्षा' इति स्त्रीलिङ्गबहुवचनप्रयुक्तपदेनोपमानं धीमतामुद्वेगं जनयतीति टीकाकृतां निर्बन्धः । 'लिङ्गादि' अत्रादिपदेन वचनभेदस्यापि ग्रहणमिष्टम् । अत्र वचनभेददूषणं पारिभाषिकम्, वर्षाशब्दे बहुवचनप्रयोगस्यानुशिष्टत्वादित्यवधेयम् ।

3. अयमेव पाठ उभयोरपि लिप्योः । लिङादितिङन्ते कालावाचित्वं न क्लिष्टकल्पनम् । परमादिपदेन केषां ग्रहणमित्यनुयोगस्यावकाशो बाढमास्ते । अथवा किं तावद् लिङ्गादिरिति टीकाकृद्ग्रन्थः स्यात् ।

अतिथिं नाम काकुत्स्थात् पुत्रमाप कुमुद्वती ।
पश्चिमाद् यामिनीयामात् प्रसादमिव चेतना ॥

अत्र चेतना प्रसादमाप्नोति न पुनरापेति कालभेदः ।

प्रत्यग्रमज्जनविशेषविविक्तमूर्तिः कौसुम्भरागरुचिरस्फुरदंशुकान्ता ।
विभ्राजसे मकरकेतनमर्चयन्ती बालप्रवालविटपप्रभवा लतेव ॥

अत्र लता विभ्राजते न तु विभ्राजस इति सम्बोध्यमाननिष्ठस्य परभागस्यासम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासात् पुरुषभेदः ।

गङ्गेव प्रवहतु ते सदैव कीर्तिः ।

इत्यादौ च गङ्गा प्रवहति न तु प्रवहत्वित्यप्रवृत्तप्रवर्तनात्मनो विधेः । एवञ्जातीयकस्यान्यस्यार्थस्योपमानगतस्यासम्भवाद् विध्यादिभेदः ।

वाक्यार्थावगमेऽसंवलिततदाश्रयतया विश्रान्तिं नासादयन्तीति । अनैवंविधस्थले च निराकाङ्क्षा नोत्पद्यन्त एवेत्यर्थः । भग्नप्रक्रमतयैवेति । उपमानोपमेययोरेकं सक्रियं प्रक्रम्यापरत्र तथा निर्वाहविरहादिति भावः । प्राप्नोतीत्यनन्तरमिति युक्तमिति शेषः । न पुनरापेति । अत्र वृत्ताविरते वर्तमानैवेति युक्तेत्यर्थः ।

न तु विभ्राजस इति । युष्मदर्थ एव मध्यमपुरुषाद्यनुशासनादिति भावः । असम्बोध्यमानो योऽसौ नायिकारूपोऽर्थस्तन्निष्ठस्य । परभागस्य क्रियमाणमध्यमपुरुषरूपेण विशेष्यावलीनस्य लतारूपोऽर्थस्तद्विषयतया व्यत्यासादसङ्गतः । परभावस्येति तु पाठे परशब्दोऽयं यत्परस्तत्पर इत्यादाविवायत्तवाचकः । तथा च सम्बोध्यनिष्ठस्य परभावस्य नायिकारूपार्थतत्त्वस्यासम्बोध्यमानविषयतया व्यत्यासाद् न तावताऽप्यर्थसम्बन्धस्यापि विवक्षिततया व्याघातादित्यर्थः । प्रवहत्वित्याशंसायां [1]पञ्चमी प्रवहतीत्यप्रवृत्तौ वर्तमानाया एवानुशासनादिति

1. पञ्चमीति लोटः कातन्त्रे संज्ञा ।

ननु समानमुच्चारितं प्रतीयमानं वा धर्मान्तरमुपादाय पर्यवसितायामुपमायामुपमेयस्य प्रस्तुतधर्माभिसम्बन्धान्न कश्चन कालादिभेदोऽस्ति। यत्राप्युपात्तेनैव सामान्यधर्मेणोपमाऽवगम्यते यथा युधिष्ठिर इवायं सत्यं वदतीति, तत्र युधिष्ठिर इव सत्यवाद्ययं सत्यं वदतीति प्रतिपत्स्यामहे। सत्यवादी सत्यं वदतीति च न पौनरुक्त्यमाशङ्कनीयम्, रैपोषं पुष्णातीतिवद् युधिष्ठिर इव सत्यवदनेन सत्यवाद्ययमित्यर्थावगमात्।

सत्यमेतत्, किन्तु स्थितेषु प्रयोगेषु समर्थनमिदं न तु सर्वथा निरवद्यम्, प्रस्तुतवस्तुप्रतीतिव्याघातादिति सचेतस एवात्र प्रमाणम्।

भावः। [1]एवंजातीयस्य पञ्चम्यभिधेयस्याशीर्निमन्त्रणामन्त्रणादेः। उच्चारितमुपात्तं वाचकम्। प्रतीयमानं धर्मान्तरं क्रियातोऽन्यं धर्ममुपादायाश्रित्य। प्रस्तुतधर्मसम्बन्धात् प्रस्तुतविचाराश्रयक्रियाभिसम्बन्धाङ्गीकारात्। कश्चन कालादिभेदोऽस्तीत्युभयगामिक्रियासम्बन्धेऽनुभयगामिकालादिनिबन्ध एव न पुनरेकमात्रगामिनि क्रियानिबन्धे तस्याभावादित्यर्थः। उपात्तेनैवेति। प्रतीयमानधर्मान्तरविरहात्। प्रतिपत्स्यामह इति। युधिष्ठिरोपमाननिबन्धन ताच्छील्यस्य सुप्रतिपादितत्वादित्यभिसन्धिः। रैपोषमिति न व्ययपोषेण न त्वर्थकार्पण्येन यथाकथञ्चित् पुष्णाति संवर्धयतीत्यत्र यथा न पौनरुक्त्यमवशिष्टार्थविरहात्। यथा युधिष्ठिरवदाजन्मस्वभावशुद्धत्वेन न तु लाभपूजाख्यातियुक्तेन। सत्यवादी। न च सत्यवादित्वप्रसिद्धिः, अयं महात्मा सम्प्रति सत्यं वदतीत्यर्थाद् वाक्यसामर्थ्यादेवावगमात् प्रतीतेः। अत्रापि न पौनरुक्त्यमित्यर्थः।

सत्यमिति। अस्यैव विवृतिः सत्यमिति वचनमेतदित्यङ्गीकृतमेवैतदित्यर्थः। तर्हि क्व दुष्टत्वमित्याह—किन्त्विति। स्थितेषु संवृतिसिद्धया परम्परया व्यवस्थितेषु समर्थनं

1. एवंजातीयस्येत्यादि सम्बन्धाङ्गीकारादित्यन्तं वाक्यं खपुस्तके नास्ति।

असादृश्यासम्भवयोरुपमायामनुचितार्थायामेव पर्यवस्यतः। यथा—

ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मिम्।

अत्र काव्यस्य शशिनाऽर्थानां च रश्मिभिः साधर्म्यं कुत्रापि न प्रतीतमित्यनुचितार्थत्वम्।

निपेतुरास्यादिव तस्य दीप्ताः शरा धनुर्मण्डलमध्यभाजः।
जाज्वल्यमाना इव वारिधारा दिनार्धभाजः परिवेषिणोऽर्कात्॥

अत्रापि ज्वलन्त्योऽम्बुधाराः सूर्यमण्डलान्निष्पतन्त्यो न सम्भवन्तीत्युपनिबध्यमानोऽर्थोऽनौचित्यमेव पुष्णाति।

उत्प्रेक्षायामपि सम्भावनं ध्रुवेवादय एव शब्दा वक्तुं सहन्ते न

यथाकथञ्चित् समाधानं न तु सर्वथा निरवद्यमित्यर्थः, वस्तुवृत्ताद्यसम्भवादिति भावः। प्रस्तुतेति। काव्ये प्रस्तुतस्य वस्तुनो रसादेः प्रतीतिव्याघातादास्वादनिरासात्। सचेतसः सहृदयाः प्रमाणं साक्षिणः। एतदुक्तं भवति—काव्यार्थानुभवात् कालान्तरमेव विजिगीषुकथामारभ्यात्मना विचारणम्। कथञ्चित् समर्थितेऽप्येवंविधानां निर्दोषत्वे काव्यार्थप्रतीतिप्रकर्षव्याहतिरन्यथा कृता न भवति, तदन्वयव्यतिरेकावाश्रित्यैवमस्माभिर्दोषतदभावविभागः क्रियत इति पार्श्ववचनम्। असादृश्यमुपमानोपमेययोः समानधर्मताविरहः। असम्भव उपमाऽर्णवाकाशत्वे शशविषाणसमगोत्रता। उपमायामिति। उत्प्रेक्षायां सम्भावनाप्राणायां नायं दोषः। तेन—"पतत्पतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न भुवि व्यलीयत। गिरेस्तडित्वानिव तावदुच्चकैर्जवेन पीठादुदतिष्ठदच्युतः॥" इत्युदाहृतोऽयमिति। लोकप्रसिद्ध्यभावादुत्प्रेक्षायां न दुष्टता। ग्रथ्नामीत्यादौ ग्रथनमेव चन्द्रेऽसम्भावितत्योपमानगमकम्, तेनानुदयित्वादिकल्पनाऽपि न कारणं प्रसिद्धिविरहात्। अनुचितार्थत्वमिति। तादृशस्य तादृशं प्रत्युपमानानुचितत्वात्। उपनिबध्यमान इत्यनन्तरमयमिति शेषः। अनौचित्यमेव पुष्णातीत्यसदर्थोपनिबन्धस्यात्यनुचितत्वादिति भावः। ध्रुवेवादय इत्यादिपदेन मन्ये किं प्रायो नूनमित्यादिसंग्रहः। केवलस्यो-

यथाशब्दोऽपि, केवलस्यास्य साधर्म्यमेव प्रतिपादयितुं पर्याप्तत्वात्, तस्य चास्यामविवक्षितत्वादिति तत्राशक्तिरस्यावाचकत्वं दोषः। यथा—

उद्ययौ दीर्घिकागर्भात् कुड्मलं मेचकोत्पलम्।
नारीलोचनचातुर्यशङ्कासङ्कुचितं यथा ॥

उत्प्रेक्षितमपि तात्त्विकेन रूपेण परिवर्जितत्वान्निरुपाख्यप्रख्यं तत्समर्थनाय यदर्थान्तरन्यासोपादानं तदालेख्यमिव गगनतलेऽत्यन्तमसमीचीनमिति निर्विषयत्वमेतस्यानुचितार्थतैव दोषः। यथा—

दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम्।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुच्चैः शिरसामतीव ॥

दाहरणादन्यत्र प्रयुक्तस्य। न केवलस्य उत्प्रेक्षादन्यत्र प्रयुक्तस्येति व्याख्या ज्यायसी। इवादिसाधारण्यात् साधर्म्यं सादृश्यमेव, न तु सम्भावना। अविवक्षितप्रधानत्वादुत्प्रेक्षायामशक्तिः सम्भावनाबोधनासामर्थ्यं प्रचुरतरप्रयोगविरहे सन्देहः। न निश्चितं तस्य यथाशब्दस्य शक्तिः कुत्रान्तर्भवतीत्यवाचकत्वं दोष इति। उत्प्रेक्षितं सम्भावनाविषयः। तर्हि केन स्वरूपेण निरुपाख्यमलीकं वाजिविषाणादिवदुत्प्रेक्षितम्। तादृगेतस्य सम्भाव्यमानस्य न कदाचिदननुपपत्तिरेव भवतीति सम्भावनयैव भगवत्या निखिलानुपपत्तिनिरासात्।

नहि वास्तव्युपपत्तिरलीके किञ्चिद् विवशाङ्ग [1]उपमानविशेषं सदृशवस्तुविशेषं प्रकाशयति, प्रत्ययगततया च तद्दृष्टान्तप्रत्यायनाबुद्धिमङ्गीकरोति। प्रयोजनाभावादनुपादेयत्वं यत उपादानेऽपुष्टार्थत्वं दोषः। नन्वन्यलभ्यस्यार्थस्य मुख्यानुत्कर्षकतायामेवापुष्टार्थता। अत्र चास्ति प्रकारान्तरलभ्यत्वं तस्यार्थस्येत्याशङ्क्य प्रकारा-

1. उपमानविशेषणमिति प्रायिको हृद्यः पाठः। समासोक्तावुपमानमनुपादेयं प्रयोजनाभावादिति यदुक्तं तदपुष्टार्थत्वपौनरुक्त्याभ्यां नातिरिच्यत इत्याहेति श्रीधरकृतविवरणेऽतिरोहितं सर्वम्। तस्यैव स्पष्टीकरणमत्र चण्डीदासेन साधितम्।

अत्राचेतनस्य तमसो दिवाकरात् त्रास एव न सम्भवतीति कुत एव तत्प्रयोजितमद्रिणा परित्राणम्? सम्भावितेन तु रूपेण प्रतिभासमानस्यास्य न काचिदनुपपत्तिरवतरतीति व्यर्थ एव तत्समर्थनायां यत्नः।

साधारणविशेषणवशादेव समासोक्तिरनुक्तमप्युपमानविशेषं प्रकाशयतीति तस्यात्र पुनरुपादाने प्रयोजनाभावादनुपादेयत्वं यत् तदपुष्टार्थत्वं पुनरुक्तता वा दोषः। यथा—

स्पृशति तिग्मरुचौ ककुभः करैर्दयितयेव विजृम्भिततापया।
अतनुमानपरिग्रहया स्थितं रुचिरया चिरयाऽपि दिनश्रिया ॥

अत्र तिग्मरुचेः ककुभां च यथा सदृशविशेषणवशेन व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण च नायकतया नायिकात्वेन च व्यक्तिस्तथा ग्रीष्मदिवसश्रियोऽपि प्रतिनायिकात्वेन भविष्यतीति किं दयितयेति इवशब्दोपादानेन।

श्लेषोपमायास्तु स विषयो यत्रोपमानस्योपादानमन्तरेण साधारणेष्वपि विशेषणेषु न तथा प्रतीतिः। यथा—

स्वयं च पल्लवाताम्रभास्वत्करविराजिता।
प्रभातसन्ध्येवास्वापफललुब्धेहितप्रदा ॥ इति।

न्तरमाह—पुनरुक्तता वेति। विजृम्भिततापया अतनुमानपरिग्रहया सौभाग्यगर्वस्थितया स्वीकृतात्यन्तदीर्घभावया वा, दिनश्रीपक्षे मानशब्दस्य परिमाणार्थत्वात्। नायिकापक्षे तु परिगृहीतेति शामिताऽहङ्कारया विनयाबाह्यया वा। चिरया दीर्घया। तिग्मरुचौ। ककुभः सदृशेति दिनश्रियाप्येवंभूतया स्थितयेत्यपि सङ्गतिः। व्यक्तिविशेषपरिग्रहेण लिङ्गविशेषोपादानेन। नायकतयेति पुनरेकशेषः। एतच्च नायकव्यवहार एव स्फुटयतीति बोद्धव्यमिति न सर्वसमासोक्तिग्रस्तविषयश्लिष्टोऽयमित्याह—श्लेषोपमायास्त्विति। तथा प्रतीतिवैशद्येनोपमाप्रतीतिः। स्वयञ्चेति। प्रभातसन्ध्येव। स्वपदोपादनं न स्फुटप्रतिभानम्। अप्रस्तुतप्रशंसाया-

अप्रस्तुतप्रशंसायामप्युपमेयमनयैव रीत्या प्रतीतं न पुनः प्रयोगेण कदर्थतां नेयम्। यथा—

आहूतेषु विहङ्गमेषु मशको नायान् पुरो वार्यते
मध्येवारिधि वा वसंस्तृणमणिर्धत्ते मणीनां रुचम्।
खद्योतोऽपि न कम्पते प्रचलितुं मध्येऽपि तेजस्विनां
धिक् सामान्यमचेतनं प्रभुमिवानामृष्टतत्त्वान्तरम्॥

अत्राचेतनस्य प्रभोरप्रस्तुतविशिष्टसामान्यद्वारेणाभिव्यक्तौ न युक्तमेव पुनः कथनम्।

तदेतेऽलङ्कारदोषा यथासम्भविनोऽप्येवञ्जातीयकाः पूर्वोक्तयैव दोषजात्याऽन्तर्भाविता न पृथक् प्रतिपादनमर्हन्तीति सम्पूर्णमिदं काव्यलक्षणम्।

मपीति। अप्रस्तुतप्रशंसया यत्र गतत्वं तत्र नोपमाग्रहः कार्य इत्यभिसन्धिः। उपमेयं प्रस्तुतम्। अनयैव रीत्या समासोक्तौ प्रस्तुतवर्णनेनाप्रस्तुतवर्णनयैव कार्यस्य गम्यत्वादित्यभिव्यक्तम्। प्रयोगेणेत्यतः पूर्वमुपमानेनेति शेषः। कल्पनादुष्टतया सहृदयविरागपात्रताम् आयान् आगच्छन्। वारणफलं प्रभातिशयाभ्यां हीनः कुतश्चित् कारणाल्लोके मणिशब्दवाच्यो मरकतादिमणिरूपतया मानहृत्। सामान्यं महत्त्वहीनमचेतनं विवेकरहितम्। अनामृष्टं न पर्यालोचितं तत्त्वान्तरं स्वरूपप्रकर्षाप्रकर्षविशेषो येन तमनामृष्टतत्त्वान्तरम्। अचेतनस्यातः प्रकृतस्य विशिष्टसामान्यद्वारेणेति। अनामृष्टतत्त्वान्तरत्वेन विशेषितस्य सामान्यद्वारेण समतयेत्यर्थः।

प्रकृतार्थमुपसंहरन् ग्रन्थस्य समाप्तिमाचष्टे—तदेतदिति। अन्येऽप्येवंजातीयका इत्यनुक्ता अप्युक्तानुसारेण मृग्या इत्यर्थः। यथाऽप्रस्तुतप्रशंसायां प्रकृताप्रकृतयोरसानुगुण्यमुत्प्रेक्षायां वर्णनीयविशेषप्रतिपत्तिरूपके विषयिणोः सादृश्यप्रसिद्धिरनुचितार्थत्वं दोषः। क्रमेणोदाहरणम्—"सद्वृत्ते महति प्रसादधवले यत्रास्ति बद्धो गुणैर्यस्ते संयुगहेतुतामुपगतो यत्रापि विश्राम्यति। तस्याक्षेपपरम्पराभिरभितो दोलायमानस्थितेरालानस्य मतङ्गजैष कतमो निर्मूलने दुर्ग्रहः॥" अत्र गजस्यालान-

इत्येष मार्गो विदुषां विभिन्नोऽप्यभिन्नरूपः प्रतिभासते यत्।
न तद् विचित्रं यदमुत्र सम्यग्विनिर्मिता संघटनैव हेतुः॥

इति काव्यप्रकाशेऽर्थालङ्कारनिर्णयो नाम दशमोल्लासः।
समाप्तश्चायं काव्यप्रकाशः॥

ग्रहो निर्मूलग्रहो युक्त एवेति। नह्यालानं गजस्योपकरोति। प्रस्तुतस्य तु कृतघ्नस्य प्रचुरतरोपकारिमहापुरुषदौस्थ्यापदेशेन प्रयुक्तप्रकृतवदितरयोरसारूप्यम्। "नेत्रद्वयं नीलसरोजकान्ति विभाति कान्तावदनेन्दुबिम्बे। विधुन्तुदस्योद्गतदन्तदंशत्विषा विभक्तेव कलङ्कलेखा॥" ममायम्। अत्र नयनद्वयस्य द्विधाभूतकलङ्कलेखोत्प्रेक्षया वर्णनीयकान्तामुखस्य सकलङ्कचन्द्रप्रतीतिरित्यनुचितार्थता। "कैलासः काव्यशम्भोः कुसुमशरकवेर्नाट्यनान्दीविशेषः सिद्धान्तः कोपिनीनां त्रिभुवनवलभी कान्तिरस्तप्रतापा। क्षीराब्धेः कीर्तिलोपस्त्रिदशपरिषदः सुप्रसन्नो गणानां लक्ष्मीलावण्यपक्षी त्रिजगति जयति व्यञ्जनांशुः सुधांशुः॥" अत्र काव्यशशिना नान्दीनिवेशस्य चन्द्रसादृश्यमप्रसिद्धं समासोक्तौ लिङ्गासङ्गतिरसमर्थत्वं दोषः, यावदर्थविवक्षया कविना पदं निबद्धं तावति तस्य सामर्थ्यविरहात्। "उत्सङ्गे ककुभो निधाय विरुतैरम्भोमुचां स्फोरयन् मन्ये मुद्रितचन्द्रसूर्यनयनं व्योमापि निद्रायते"। अत्र व्योमपदेन नायकव्यवहारविशेषमाकाशं प्रत्याययितुमिष्टं कविना, न चास्य तावती शक्तिः पुंलिङ्गात्मकसहकारिविरहात्। यत्र तु भाषान्तरे लिङ्गविशेषविधिस्तत्र नास्य दोषस्यावकाशः। यथा मम—(२०-२१ पृ०) उअ तिमिरेत्यादि। अत्र सरःशब्दस्य संस्कृते नपुंसकस्यापि न वसन्तप्रावृट्शरदः पुंसीति श्रीमदाचार्यकात्यायनानुशासनात् प्राकृते पुंस्त्वमिति तद्विदां मनसि नोद्वेग इत्यदुष्टता। अत्यसभ्येन चार्थेन व्याजस्तुतावनुचितार्थमेव, यथा—"आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तरं जाता सम्प्रति साऽम्बुराशिरशना जाया कुलोद्भूतये। पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवद्या

स्नुषा युक्तं नाम समस्तनीतिविदुषां लोकेश्वराणामिदम् ।।" अत्र भवद्वंशे पृथिवीस्वाम्यमनवच्छेदीति स्तुतौ विवक्षायामपि वाच्यस्यात्यन्तगर्हास्पदत्वेन दूषितता । एवमादयः शास्त्रतो लक्ष्यतश्चानुसन्धेयाः । दोषजात्या दोषपौनरुक्त्यादिना सम्यग् मात्रमपि न्यूनभावराहित्येन । पूर्णं समाप्तमस्माभिर्व्याख्यातं कारिकासमूहरूपमिदमित्यस्माभिर्निबद्धं तद्विवरणरूपम् । काव्यं साङ्गोपाङ्गं लक्ष्यतेऽत्रेति काव्यलक्षणम् । अत्रास्माकमुल्लासदशकव्याख्याने प्रमादादनैपुण्येन वा यद् दर्शितं तत् सूक्ष्मतरबुद्धिभिः पूरणीयमिति सर्वतः शिवम्[१] ।

इति कापिञ्जल[२]कुलतिलकषड्दर्शनीयचक्रवर्तिमहाकविचक्रचूडामणिसहृदयगोष्ठीगरिष्ठमहामहोपाध्यायश्रीचण्डीदासकृतौ काव्यप्रकाशदीपिकायां दशम उल्लासः ।।

---

१. कपुस्तकेऽतिरिक्तमिदं दृश्यते—

काव्यप्रकाशतरुरेष कुसम्प्रदायव्याख्याविलोलमरुदाकुलितप्रतानः ।
सिक्तः पुनश्च प्रतिपल्लवतामुपैतु श्रीचण्डिदासकविवागमृतप्रवाहैः ॥

सायं सूर्यात्मजायाः पुलिनपरिसरे बालकैरावृतः सन्
धावन् धावन् [समन्तात्] कृतविविधरवो गोसमूहं विचिन्वन् ।
स्वैरं गोपाङ्गनाभिः कृतविविधरसक्रीडनो दैत्यवंश-
ध्वंसी वंशीविलासी व्रजकुलतिलकः पातु वो गोपवेशः ॥

अत्र चण्डिदास इति ह्रस्वेकारयुक्तनामनिर्देशोऽनुशासनबलात सुसमाधोऽपि नानवद्यः । कालिदासपद इवात्रापीति महत् साहसिकमेव । उपोद्घात एतदालोचनं प्रसङ्गतः कृतमित्यलम् । चण्डीदासकृतप्रबोधचन्द्रोदयटीकावतरणिकायामपि—"कविचण्डिदास" इति ह्रस्वेकारयुक्तः पाठ उपलभ्यते ।

लब्धप्रख्या दीपिका ध्वान्तनाशे ख्यातेऽन्वाख्येऽदीपि काव्यप्रकाशे ।
येयं कालामोचितस्वप्रकाशा दिष्ट्या बाधामोचिताऽद्धाऽवतात् सा ॥

२. अशक्तेऽशरणे सद्भिर्नियोगो यः पुराऽर्पितः ।
विश्वेश तस्य शेषोऽद्य सार्थकोऽस्तु विधिस्तव ॥

—:❀:—

क–परिशिष्टम्

काव्यप्रकाशोदाहृतनिदर्शनानां वर्णक्रमानुसारिणी सूची यथासंभवमाकरनिर्देशश्च

(ग=नाटकीयगद्यम्)

ख–परिशिष्टम्

काव्यप्रकाशे प्रमाणोद्धृतयः

ग–परिशिष्टम्

काव्यप्रकाशे तद्वृत्तौ च स्मर्यमाणानि प्रमाणानि

(ग्रन्थकारनामानुक्रमेण सूची)

अभिनवगुप्तः

(क) अभिनवभारती

पृ० ११९ व्याघ्रादयो विभावाः····=अ० भा० (प्रथमखण्ड २८४ पृ०) तत्रानुभावानां विभावानां···

पृ० १४१ निर्वेदस्थायि····=अ० भा० (प्रथमखण्ड ३०२-३०३) शान्तो नाम···

पृ० १५४ आदिशब्दान्मुनि····=···अ० भा० (३४१ पृ० प्रथमखण्ड) आर्द्रतास्थायिकः···स्नेहोऽपि····भक्तावपि वाच्यम्···

(ख) ध्वन्यालोकलोचनम्

पृ० ६ प्रभुसम्मित····सुहृत्सम्मित···कान्तेव····=ध्व० आ० लो० (१२ पृ०) प्रभुसम्मितेभ्यो···जायासम्मितत्वलक्षणो····

पृ० ९१ उपकृतं बहु····=ध्व० आ० लो० (पृ० ५६) किमिवोपकृतं न तेन ममेति

पृ० ९२ रसस्तै···र्न लक्ष्यते=ध्व० आ० लो० (पृ० २६) इवशब्देन···न संलक्ष्यते।

पृ० १४५ तदाभासा अनौचित्या····=(पृ० २४) अनौचित्येन तदाभासाः···।

पृ० १४७ भावस्य शान्तिः···=(पृ० ६५–६९) व्यभिचारिण उदयस्थित्यपाय···आदिग्रहणेन गृहीतानि ।

पृ० १५७ अलङ्कार्यस्यापि ब्राह्मण···=(पृ० १५) यत् पूर्वं क्वापि ब्राह्मणश्रमणन्यायेन ।

पृ० १९५ अत्र लिप्तेति···संकरः=(पृ० १६१–१६२) प्रतीयमानस्तु चित्र-······पानकरस····चर्वणापदं भवति ।

पृ० २११ मथ्नामि कौरव····=(पृ० २१३) काकुयोजनायां सर्वत्र·····अत एव मथ्नामि कौरव···· ।

पृ० २१७ रसादिलक्षण·····न वाच्यः=(पृ० १५) यस्तु स्वप्नेऽपि न स्वशब्द···रसध्वनिरिति ।

पृ० २३० निःशेषच्युत इत्यादौ···=(पृ० २६) यस्त्वत्रापि·····तात्पर्यं न तु रसे ।

पृ० २३२ यदप्युच्यते नैमित्तिकानु····=(पृ० १८-१९) निमित्तेषु संकेतः····मीमांसकस्य प्रपौत्रं प्रति नैमित्तिकत्वमभिप्रेतम्।

पृ० २३२ ये त्वभिदधति····=(पृ० १८) योऽप्यन्विताभिधानवादी···

पृ० २३८ यदि च शब्दश्रुतेरनन्तरम्····=(पृ०२४-२५) विभावाद्यर्थोऽपि पुत्रजन्महर्षन्यायेन ।

पृ० २३९ किमिति च···बलीयस्त्वम् =(पृ० १९) अन्यथा···श्रुतिलिङ्गादि····

पृ० २४० किञ्च कुरु रुचिम्····=(पृ० ८२) श्रुतिदुष्टा ह्यर्थदुष्टा···यथा कुरु रुचिमित्यत्र ।

पृ० २५० न च लक्षणात्मकत्वमेव····=(पृ० ११८) अत एव यत् केनचिल्लक्षितलक्षणेति नाम कृतं तद्···न मात्रम्···शक्तिभेदः स्पष्ट एव ।

पृ० २५२ अखण्डबुद्धिनिर्ग्राह्यो····=(पृ० १९) येऽप्यविभक्तं स्फोटं वाक्यं तदर्थरूपमित्याहुस्तैरप्यविद्यापदपतितैः···प्रक्रिया। (का० प्र० वि० १७१–१७२ द्र०)

पृ० ३०८ सत्यं मनोरमा रामा····=(पृ० १८१–१८) न खल्वलीकवैराग्यगुडजिह्विकया वैराग्ये—(टि० द्र०)

पृ० ३४२ अयं स रशनोत्कर्षी····=(पृ० १३९) तस्माद् वाक्यार्थीभूतस्य रसस्य····श्रृङ्गारवस्तुना भङ्गिविशेषाश्रयेण संयोजनं रसपरिपोषायैव जायते ।

पृ० ३४४ न विरोधः····=(पृ० १६७) नन्वनयोः···विरुद्धत्वविधिः । विकल्प···वाक्यविदः ।

पृ० ३४४ क्षिप्तो हस्तावलग्नः····=(पृ० १३८) एतदुक्तं भवति···न कश्चिद् विरोधः।

पृ० ३४५ उक्तं हि गुणः····=(पृ० १७१) अङ्गीभूतान्यपि रसान्तराणि···अयमेव उदन्तः····यदाह तत्रभवान्—गुणः कृतात्म···· ।

पृ० ३५५ कथमसमग्रगुणा गौडी····=(पृ० २३१) एतदेव काव्यतत्त्वं यथोदितेन···निरूपण······

पृ० ३५९ शुष्केन्धनाग्निवत्····=(पृ० ८२) झगिति शुष्ककाष्ठाग्निदृष्टान्तेनाकलुषोदकदृष्टान्तेन च···गुणः ।

पृ० ३५९ गुणवृत्त्या पुनस्तेषां····=(पृ० ७९–८७) ननु शब्दार्थयोर्माधुर्यादयो···एतदुक्तं भवति—तत्······शब्दार्थयोरुपचरितम् ।

पृ० ४३० श्लिष्टविशेषण······=(पृ० ३७) समासोक्तिस्तु···श्लेषपदैरात्मानं····प्रालभत ।

पृ० ४३५ एतत् तस्य मुखात्····(=पृ० २७) अत्रास्थाने···अप्रस्तुतं तु······

पृ० ५०१ तेनासौ त्रिरूपः =(पृ० ४०–४१) योगबलादेतेषां तिलतण्डुलवच्च···दुग्धजलवच्च सङ्कर उत्पद्यते ।

पृ० ३४८ रसस्यैव हि···=(पृ० ७९) वस्तुतो माधुर्यं नाम श्रृङ्गारादे रसस्यैव गुणः ।

आनन्दवर्धनः (ध्वन्यालोकः)

पृ० २ नियतिकृतनियमरहितां···=(पृ० २२३) तथा चेदमुच्यते—अपारे काव्यसंसारे ।

पृ० १४ रसस्य च····=(पृ० २४) वाच्यचारुत्वहेतूनां····यत्र स ध्वनेर्विषयो मतः ।

पृ० १६ अन्यैरपि न्यग्भावित····(=पृ० ३३) यत्रार्थः शब्दो वा····।

पृ० २४ चित्रमिति···· = (पृ० २२०–२२१) चित्रं शब्दार्थभेदेन परिकल्प्यते ।

पृ० ५७ नाभिधा समयाभावात्····=(पृ० १८) व्यापारश्च नाभिधात्मा···न लक्षणात्मा ।

पृ० ५८ न च शब्दः स्खलद्गतिः···· = (२-२०) मुख्यां वृत्तिं परित्यज्य····शब्दो नैव स्खलद्गतिः ।

पृ० ७२ आदिग्रहणात्····=(पृ० १७९) अशब्दस्यापि चेष्टादेः···प्रसिद्धेः ।

पृ० ९२ रसस्तैर्न लक्ष्यते····=(पृ० १८५) तत्र तु शब्दस्य···रसादौ न प्रतीयते; (पृ० २६) वाच्येन तस्य सहैव प्रतीतिः ।

पृ० ९४ गुणीभूतव्यङ्ग्ये रसवत्····=(पृ० २६) रसभावादितात्पर्यं···अलङ्कारत्वसाधनम्; (द्र० ध्व० आ० लो० पृ० ७५) एवं ध्वनेः···अनेन भावाद्यलङ्कारा अपि गृह्यन्ते ।

पृ० १७१ एकावयवस्थितेन····=ध्व० आ० (वृ० ३।१ द्रष्टव्या) ।

पृ० १८० यथा गृध्रगोमायुसंवादादौ····=(पृ० १५२) अस्य······यः प्रभेद उदाहृतः सोऽपि प्रबन्धेषु····

पृ० २१२–२१३ वाणीरकुडङ्गु····=(पृ० ११९–१२०) एवंविधे विषये··· ।

पृ० २४६ तत्र गुणीभूतव्यङ्ग्ये····=(पृ० १९२–१९३) अयं चास्य स्वरूपभेदः···वाचकत्वादत्यन्तं विभिन्नमेव ।

पृ० २४७ लक्षणीयस्यार्थस्य नानार्थे····=(पृ० २७) वाच्याद् भिन्नविषयत्वेन व्यवस्थापितः (तत्र ध्व० आ० लो० द्रष्टव्यम्)

पृ० २५६ व्यक्तिवादिना····=(पृ० २०२) वक्त्रभिप्रायरूपलिङ्गतया···तद्विषयीकृते तु प्रतिपाद्यतया···व्यञ्जकत्वमेव ।

पृ० २५७ गुणः प्राधान्यतस्तत्र····=(पृ० १९०) गुणप्रधानभावेन तयोर्व्यवस्थापनात् ।

पृ० २६१ स्फुटस्य रसस्यानुपलम्भात्····=(पृ० २२०–२२१) न च तदस्ति वस्तु···रसादिशून्यतार्थस्य परिकल्प्यते ।

पृ० ३२९ रसे दोषाः स्युरीदृशाः····=(३।१०-१४) विभावानुभावसञ्चार्यौ····न तु केवलया शास्त्र···· ।

पृ० ३३२ अकाण्डे प्रथनम्····=(३।१४) वृत्तिर्न तु केवलं शास्त्रं···यथा वेणीसंहारे द्वितीयाङ्के ।

पृ० ३३३ तद्वर्णनं हि पित्रोः····=(पृ० १४४–१४७) तस्मादभिनेयार्थौ च काव्ये····पित्रोः सम्भोगवर्णनमिव सुतरामसह्यम् ।

पृ० ३४१ यथा नागानन्दे····=(पृ० १७६) यथा शान्तशृङ्गारौ नागानन्दे निवेशितौ ।

पृ० ३४१ भूरेणुदिग्धान्····=(पृ० १७८) रसान्तरान्तरित···यथा भूरेणु··· ।

पृ० ३४३–३४४····क्रामन्त्य····अत्र च द्रुके····=(पृ० १६९) क्रामन्त्यः····निर्विशेषत्वमवगन्तव्यम् ।

पृ० ३४८ रसस्यैव माधुर्यादयो····=(पृ० ७८) तमर्थमवलम्बन्ते ये···ते गुणाः स्मृताः ।

पृ० ३५० हारादिवदलङ्काराः····=(३।७) अङ्गाश्रितास्त्वलङ्कारा मन्तव्याः कटकादिवत् ।

पृ० ३५७ माधुर्यं द्रुतिकारणम्····=(२।८) शृङ्गार एव मधुरः····माधुर्यं प्रतितिष्ठति ॥

पृ० ३५८ ओजो वीररसस्थिति····=(२।१०) रौद्रादयो रसा···ओजो व्यवस्थितम् ।

पृ० ३६७ क्वचिद् वक्तृप्रबन्धापेक्षया····=(३।७९) विषयाश्रयः····रचना विषयापेक्षा तत्तु किञ्चिद् विभेदवत् ।

पृ० ३६८ वक्तृवाच्यानपेक्षाः····=(३।९ वृ०) प्रबन्धाश्रयेषु यथोक्त···अनुसर्तव्यम् ।

पृ० ४०८ तदहितत्वेन तूदाह्रियमाणा···आवहन्ति····=(२।१७) अपृथग्यत्ननिर्वर्त्य···मतः । तत्प्रतिपादकैश्च शब्दैः···अलङ्काराः ।

उद्भटः (का० अ० सा० स०, भा० वि०)

पृ० १२० अनैकान्तिकत्वाद् मिलिता निर्दिष्टाः = का० अ० सा० स० ३।२२

पृ० २०३ एते च रसवदाद्या अलंकाराः····= का० अ० सा० स० ४।४२।४५

पृ० ३५४ समवायवृत्त्या···भेदः = भा० वि० ३५४ पृ० (४ टिप्पणी द्र०)

पृ० ३७३-३७४ उपनागरिका परुषा कोमला = का० अ० सा० स०१।४-६ (लघुवृत्तिद्र०)

पृ० ४०४ साऽग्रिमा = का० अ० सा० स० १।१६-२१

पृ० ४०८ तद्वद्धर्मस्य = का० सा० सं०, २।२९

पृ० ४०९ उपमानानुपादाने···= का० अ० सा० स०, २।२७,२८

पृ० ४०९-४१०···वादेर्लोपे····कर्मकर्त्रोर्णमुलि = का० अ० सा० स०, १।१९-२०

पृ० ४३८-४३९ सैका···सापरा सा तृतीया उक्तौ चतुर्थी = का० अ० सा० स० ४।४३-४४

पृ० ४४० वस्तुनो वाक्यार्थस्य···प्रतिवस्तूपमा = का० अ० सा० स० १।२२-२३

पृ० ४९६ एकस्य च ग्रहे···दनिश्चयः = का० अ० सा० स० ५।६२ अनेकालङ्क्रिया····एकस्य च ग्रहे····सङ्करः···· ।

पृ० ४३०-३१ प्रकृतार्थ···समासोक्तिः = का० अ० सा० स० २।३३ प्रकृतार्थेन वाक्येन···समासोक्तिरुदाहृता ।

कुन्तकः (वक्रोक्तिजीवितम्, व० जी०)

पृ० १८१ पदैकदेश···· = व० जी० २।१०-१२

पृ० १८९ अत्र····इमनिजव्ययीभाव···· = अव्ययीभावमुख्या····२।१९

पृ० २४१ द्वयं गतं······= व० जी० (पृ० १७) अत्र···कपालिन इति कामपि वाचकवक्रतां विदधाति ।

पृ० ३०४ सदा मध्ये यासां····= व० जी० (पृ० ४५) सन्ति तत्र त्रयो मार्गाः···सुकुमारो विचित्रश्च····।

पृ० ४०७ वैचित्र्यं चालङ्कारः = व० जी० (पृ० २२) तयोः पुनरलङ्कृतिः । वैदग्धीभङ्गीभणितिरुच्यते ।

कुमारिलः (श्लो० वा०)

पृ० ४४ प्रविशेति = श्लोकवार्त्तिके (टिप्पणी द्र०)

पृ० २२१ अर्थशक्ति····सामान्यरूपाणाम् = श्लोकवार्तिके (टिप्पणी द्र०)

पृ० २२४-२२४ शब्दवृद्धाभिधेयांश्च = श्लोकवा० १४०-१४२ सम्बन्धाक्षेपपरिहारे द्र०

पृ० २२६-२२७ तच्चेष्टयाऽवधारयति = श्लोकवा० (५ टिप्पणी द्र०)

क्षेमेन्द्रः (औ० वि० च०)

पृ० ३३९ न च विनेयोन्मुखी······=····(पृ० १३२) अत्र भगवता जन्तुहिताभिनिविष्टेन···सकलजनमनःप्रह्लादने बालगुडजिह्विकया···शृङ्गारे ।···मा भूत विभूतिपु····अत्र निःसारतां संसारस्य ।

जयन्तभट्टः (न्या० म०)

पृ० ३२ सङ्केतो गृह्यते जातौ…साक्षात् सङ्केतितम्… = (तु० पृ० २६३) जातिमती व्यक्तिः शब्दार्थः।

पृ० ३९ तद्वान्… = (१.५ पृ० २६३) कोऽयं तद्वान् नाम…जातिमती व्यक्तिः।

पृ० ६० एवमप्यनवस्था स्यात्…मूलक्षतिकारिणी = (पृ० २१) मूलक्षतिकरीमाहुरनवस्थां हि दूषणम्।

पृ० २२५-२२६ उत्तमवृद्ध… = (पृ० ३६४-३७२) वृद्धव्यवहारो वाक्येन बालस्तत्र व्युत्पद्यते न पदेन। तथैव बुध्यते श्रोता तथैव च तटस्थितः॥

ज्ञानश्रीमिश्रः (निबन्धावली)

पृ० ३९ अपोहो वा… = निबन्धावली (अपोहप्रकरणे, पृ० २०३) नाप्यन्यव्यावृत्तिमात्रम्…किन्त्वन्यव्यपोहः।

पृ० २४४ उक्तं हि…अयमेव हि… = क्षणभङ्गाध्याये, पृ० ४९ द्र०।

तिलकः (उ० वि०)

पृ० ४३६ सुहृद्वधूः…अत्र = पृ० ४३ सुरवधूः…परमतिसामान्याभिधानं यथा—परममित्रनरकासुरवधूः।

पृ० ४९७ नयनानन्ददायीन्दोः…इति बहूनां सन्देहात् = पृ० ४४-४६ नयनानन्द इति किमतिशयोक्तिः किं दीपकं किं तुल्ययोगिता किं पर्यायोक्तमिति वस्त्वलङ्कारसन्देहः।

नमिसाधुः (रु० का० अ० टीकायाम्)

पृ० ३९६ कष्टं… = ३।५९ यदुक्तम्—यमकानुलोम…अभिधानमात्रमेतत्…

पृ० ४६९ आयुर्घृतम् = ७।८३ इदं तूदाहरणं यथा आयुर्घृतम्।

पतञ्जलिः (महाभाष्यम्)

पृ० ३५ साध्यः पूर्वापरीभूतावयवः क्रियारूपः = (म० भा० १।३।१) क्रियावचनो धातुः क्रिया नामेयं पिण्डीभूता…न शक्या निदर्शयितुम्…आख्यातपदवाच्या पूर्वापरीभूतावयवा (म० भा० प्रदी० द्र०)

पृ० ३६ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः = १।१।२ चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति…भाष्यकारः।…जातिशब्दाः…।

पृ० ५२-५३ क्वचित् स्वस्वामिभावात् = ४।१।८…चतुर्भिः प्रकारैः। तादर्थ्यात् ताद्धर्म्यात् (महाभाष्यप्रदी० द्र०)।

प्रतीहारेन्दुराजः (का० अ० सा० स० ल० वृ०)

पृ० ४९-५० अत्र हि…इत्यपरे = पृ० ११ ल० वृ० केचिदत्र…अयमेव च…दृश्यते।

पृ० ९३-९४ अन्यत्र तु… अलङ्काराः…पृ० ५१ ल० वृ०।

पृ० ३७२ छेका विदग्धाः = ल० वृ० पृ० ४ अथवा छेका विदग्धाः।

पृ० ४०४ तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः = पृ० स० ल० वृ० १।१५-१६ यथा शब्दश्च…द्योतयति…कर्मसामान्ये वतिः।

पृ० ४३०-४३१ प्रकृतार्थे… = ल० वृ० पृ० ३९ यत्र प्रस्तुतार्थनिष्ठं…सा समासोक्तिः।

भट्टतोतः (का० कौ०)

पृ० ७ निपुणं कविकर्म = प्रज्ञा…वर्णनानिपुणः कविः। तस्य कर्म स्मृतं काव्यम्।

भट्टनायकः (हृ० द०)

पृ० ७ निपुणकविकर्म… = हृदयदर्पणोद्धृतिः (अभिनवभारत्यां द्वितीयखण्डे, पृ० २९८) शब्दप्राधान्यमाश्रित्य…काव्यगीर्भवेत्।

पृ० २६३ रसश्च मुख्यः… = हृदयदर्पणोद्धृतिः (ध्व० आ० लोचने) यथोक्तं त्वयैव काव्ये रसयिता सर्वो न बोद्धा न नियोगभाक्।

भर्तृहरिः (वा० प०)

पृ० ६९ सामर्थ्यमौचिती देशः = २।३१६

पृ० १५ बुधैर्वैयाकरणैः…प्रधानभूतः स्फोट इति व्यवहारः कृतः = उद्धृतिः (ध्व० आ० लो० पृ० ४७) यथाह भगवान् भर्तृहरिः—यः संयोगवियोगाभ्यां करणैरुपजन्यते। स स्फोटः शब्दजः शब्दो ध्वनिरित्युच्यते बुधैः॥

पृ० २३४-२३६ दध्ना जुहोति = जातिसमुद्देशे तृतीयखण्डे।

पृ० २५२ अखण्डबुद्धि… = तु० व्यक्तिविवेकव्याख्याने रुचकः, अपोद्धृत्येति वैयाकरणदर्शने वाक्यस्यैव वाचकत्वं ततः पदानाम् अपोद्धृत्य…।

भरतः (ना० शा०)

पृ० १२५-२६ पृ० शृङ्गारवीर (२९ का०) ना.शा. = ६।१९

पृ० १३६ रतिर्हासश्च (३० का०) ना.शा. = ६।१७

भामहः (का० अ०)

पृ० १० शास्त्राणां⋯छन्दो⋯ग्रन्थानाम् = १।९ शब्दश्छन्दोऽभिधानार्था इतिहासाश्रयाः कथाः । लोको युक्तिः कलाश्चेति मन्तव्याः काव्यहेतवः (योनयः) ॥ भा० वि ८०

पृ० १२ तददोषौ शब्दार्थौ = तु० १।९ शब्दार्थौ सहितौ काव्यम् ।

पृ० २५८ तथा चोक्तं⋯रूपकादिरलङ्कारं⋯ = १।१३-१५

पृ० ४४६ क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि=२।७७ क्रियायाः प्रतिषेधे या तत्फलस्य विभावना ।

पृ० ४५३ प्रत्यक्षा इव⋯भाविकम् = ३।५२ भाविकत्वमिति प्राहुः⋯भूतभाविनः ।

पृ० ४८८ सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः⋯ = २।८५ सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिः⋯

भोजराजः (स० क० आ०; शृ० प्र०)

पृ० ३६-३७ गुणक्रियायदृच्छानां खड्गमुकुरतैल⋯ = शृ० प्र० १ म खण्डे २०६ यथा काच⋯।

पृ० ३० हिमपय⋯ = शृ० प्र० २०५-२०६ जातिरेव हि शब्दार्थः⋯इति जैमिनीयाः

पृ० ४९ भेदाविमौ = तु० शृ० प्र० पृ० २४६ यदुपात्तशब्देषु मुख्यगौणी⋯ शब्दशक्तिभिः

पृ० ७२ एद्दहमेत्तत्थणिआ = शृ० प्र० पृ० २४५ एद्दहमेत्तत्थणिआ⋯स० क० आ० पृ० ३४०

पृ० ३७४ केषाञ्चिदेता⋯रीतयो मताः = स० क० आ० २।३-४ जातिर्गती रीतिवृत्तिच्छायामुद्रोक्तियुक्तयः⋯

२।२७ वैदर्भादिकृतः पन्थाः काव्ये मार्ग ⋯व्युत्पत्त्या रीतिरुच्यते ॥

पृ० ५०३ तथा शब्दहेतुकार्थान्तरन्यासप्रभृतयोऽपि⋯ = स० क० आ० ४।१-४ उपमादिः प्रतीयते⋯उभयालङ्क्रिया मताः । उपमा रूपकं⋯ साक्षेपोऽर्थान्तरन्यासः⋯⋯

महिमभट्टः (व्यक्तिविवेकः)

पृ० २३४ ये त्वभिदधति = पृ० १२२-२३

पृ० २३७ यत्तु विषं भक्षय = पृ० १२१-१२२

पृ० २५४ भम धम्मिअ = पृ० १००

पृ० २६२ उभयोपयोगिनः स्युः = पृ० १५०-१५२ अन्तरङ्गबहिरङ्ग⋯इष्टः ।

पृ० २८४ यद्यप्यसमर्थ⋯विभज्योक्ताः = पृ० १५०-१५१, ३७६ अनेन च वाच्यावचनेन⋯संगृहीतं वेदितव्यम् ।

मुकुलभट्टः (अ० वृ० मा०)

पृ० ३४ वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः = पृ० ४ यस्य च वस्तुधर्मत्वेन द्वैविध्यं साध्यसिद्धताभेदात्

पृ० ३४ प्राणप्रदो⋯तत्राद्यो जातिः = पृ० ४-५ कस्यचित्खलु⋯यदुक्तं वाक्यपदीये नहि गौः स्वरूपेण गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभि⋯

पृ० ३६-३७ गुणक्रियायदृच्छानां⋯भेदात् = पृ० ६-७ गुणक्रियाशब्द⋯

पृ० ४७ न भेदरूपं ताटस्थ्यम् = ⋯द्र० न शुक्लादिशब्दानां जातिशब्दत्वम् ।

पृ० ४९ तटस्थे लक्षणा शुद्धा = पृ० ९.५ का०

पृ० ५३ लक्षणा तेन षड्विधा = ⋯८ पृ० एतेन⋯षट्प्रकारा लक्षणा वक्तव्या । स्यास्नु⋯यशस्तनुते⋯अन्योपकार⋯ ।

रुद्रटः (का० अ०)

पृ० ५ काव्यं यशसेऽर्थकृते = १।६-९ अर्थमनर्थोपशमं⋯अपरे रोगविमुक्तिं⋯

पृ० १० शास्त्राणां⋯व्युत्पत्तिः=१।१३ फलमिदमेव⋯शुचिपदवाक्यप्रमाणशास्त्रेभ्यः ।

पृ० ११ हेतुर्न तु हेतवः = १।१४ तस्यासार⋯त्रितयमिदं व्याप्रियते⋯

पृ० १२ तददोषौ शब्दार्थौ = २।१ ननु शब्दार्थौ काव्यम्⋯

पृ० १६८ अत्र किमिति⋯उत्तरालङ्कारेण = ८।७२ यत्र ज्ञातादन्यत्⋯ तदुत्तरं ज्ञेयम् ॥

पृ० १६८ अत्र हेत्वलङ्कारेण = ७।८२ हेतुमता सह हेतोः⋯योऽलङ्कारो हेतुः⋯

पृ० २६४ दुष्टं पदं = ६।२ असमर्थमप्रतीतं⋯भवेद् दुष्टम् ॥

पृ० २७१ सुधाकर⋯अकार्यमित्रम् = ६।१६ पूर्वार्थं⋯पदमकार्यमित्रमिव ॥

पृ० २७२ अपास्य⋯वाक्येऽपि = ६।१ पदवाक्यस्थो दोषो⋯टी–पदस्थो वाक्यस्थश्च⋯ ।

पृ० २८४ प्रतिकूलवर्णं⋯ = ६।४० वाक्यं भवति तु दुष्टम्⋯

पृ० ३०२ अर्थोऽपुष्टः⋯ = ११।२ अपहेतुरप्रतीतो⋯दुष्टोऽर्थः ॥

पृ० ३१९ अनुकरणे तु सर्वेषाम् = ६।४७ अनुकरणभावमविकलं⋯

पृ० ३२९ व्यभिचारि⋯ । रसदोषाः स्युरीदृशाः = ११।९-१२, १४ ग्राम्यत्वमनौचित्यम्⋯

पृ० ३३४ तत्र भवन् भगवन्⋯ = ६।१९ तत्र भवन् भगवन्निति

पृ० ३३४ एवं देशकाल⋯ = ११।९ देशकुलजाति⋯

पृ० ३७७ पादतद्भाग=३।४० आवृत्तानि तु⋯; ३।४८ पादस्त्रिधा विभक्तः⋯दश⋯

पृ० ३७९ तदेतत् काव्यान्तर्गडुभूतम्=३।५९ वस्तु चौचित्यविद्भिः⋯विरचनीयं⋯

पृ० ३९६ तच्चित्रम्⋯ = ५।१,४ भङ्ग्यन्तरकृत⋯तच्चित्रम् ॥ भेदैर्विभिद्यमानं⋯

पृ० ४१८ समेनोपमानेन······ = ८।३२ अतिसारूप्यादैक्यं···सोत्प्रेक्षा ।

पृ० ४४१ सैव क्रियासु बह्वीषु···दीपकम् =७।६४ यत्रैकमनेकेषां···दीपकं द्वेधा ।

पृ० ४६४ विशेषणैः····परिकरस्तु सः=७।७२ साभिप्रायैः····परिकरः स भवति ।

पृ० ५०१ तेनासौ त्रिरूपः···· = तु १०।२५ योगवशात्···सङ्कर उत्पद्यते····।

वामनः (का० अ० सू० वृ०)

पृ० २० लोकस्य स्थावरजङ्गमात्मक···=का० अ० सू०वृ० २।३।२ लोकवृत्तं लोकः ।

पृ० २२ तददोषौ···सगुणौ··· =का० अ० सू० वृ० ३।२।१-३ काव्यशोभायाः कर्तारो गुणधर्माः···पूर्वे नित्याः ।

पृ० १६३ अत्र विरोधालङ्कारेण····समकालमेव····तुल्ययोगिता=४।३।२६ विशिष्टेन साम्यार्थमेककालक्रियायोगस्तुल्ययोगिता ।

पृ० २६६ निरर्थकं पादपूरणमात्र····पदम् =२।१।९ पूरणार्थमनर्थकम् ।

पृ० २६७ त्रिधेति व्रीडा =२।१।२० तत् त्रैविध्यं व्रीडाजुगुप्सामङ्गलातङ्क···

पृ० २६८ अप्रतीतं यत् केवले शास्त्रे =२।१।८ शास्त्रमात्रप्रयुक्तमप्रतीतम् ।

पृ० २६८ ग्राम्यं यत् स्थितं =२।१।७ लोकमात्रप्रयुक्तं ग्राम्यम् ।

पृ० २६९ क्लिष्टं यतोऽर्थ···· =२।१।२१ व्यवहितार्थप्रत्ययं क्लिष्टम् ।

पृ० २८६···सन्धेर्वैरूप्यम् = २।२।७,८ विरूपपदसन्धि विसन्धि······पदसन्धेर्वैरूप्यं विश्लेषोऽश्लीलत्वं कष्टत्वं च ।

पृ० ३१६ कर्णावतंसादिपदे···· =२।२।१४-१७ कर्णावतंस····करिकलभशब्दे····

पृ० ३१७ स्थितेष्वेतत् समर्थनम् =२।२।१९ तदिदं प्रयुक्तेषु ।

पृ० ३६० बहूनामपि···दश शब्दगुणाः =तु० ३।१।१०-२५ मसृणत्वं श्लेषः········औज्ज्वल्यं कान्तिः ।

पृ० ३६१-३६३ या प्रौढिरोजः···समाधिरपि न गुणः =तु० ३।२-१४ अर्थस्य प्रौढिरोजः····दीप्तरसत्वं कान्तिः ।

पृ० ४३९ प्रतिवस्तूपमा तु सा =४।३।२ उपमेयस्योक्तौ···प्रतिवस्तु ।

पृ० ४४६ क्रियायाः प्रतिषेधेऽपि विभावना=४।३।१३ क्रियाप्रतिषेधे····विभावना ।

घ–परिशिष्टम्

(का० प्र० दी० धृतानि निदर्शनानि)

---

† चिह्नाङ्कितानि अलङ्कारसर्वस्वे का० प्र० वि० वा उदाहृतानि ।

** एतानि पद्यानि चण्डीदासकृतानि ।

* एतानि पद्यानि मूलकृता प्रसङ्गान्तरे धृतानि ।

ङ–परिशिष्टम्

काव्यप्रकाशदीपिकायामुद्दिष्टानि धृतानि वा प्रमाणानि

(क) अलङ्कारनिबन्धानुसारीणि

(† श्रीधरमनुसृत्य चण्डीदासोद्धृतिः)

अभिनवगुप्तः (ध्व० आ० लो०) = (पृ० २३४, २४९, ३५७, आचार्याः टि० द्र०)

पृ० १० कविसहृदयानन्दहेतुः काव्यम् = लो० १ पृ० सरस्वत्यास्तत्त्वं कविसहृदयाख्यम् ।

पृ० १६-१७ ध्वन्यत इति···ध्वनिशब्दः = लो० ३३ पृ० स इति····ध्वननमिति

पृ० ९६ रसाः प्रतीयन्त इति···व्यवहारः = लो० ६९ पृ०

पृ० १११ काल्पनिकं···कर्मकर्तरि वा प्रत्ययः लो० १६७ पृ०

पृ० २१२ अत एवात्र···वृद्धाः = २१३ पृ० (टिप्पणी द्रष्टव्या)

पृ० २१४-२१५ ज्योत्स्नापूरः···पूर्वम् = लो० ११२ पृ०

पृ० ३३७ पाण्डुक्षामं वदनं···न विरुद्धम् = नह्यत्र···राजनिकटस्थाततायिद्वयन्यायेन···विरोधः स्यात् ।

पृ० ३४४-३४५ क्षितौ हस्तावलग्न···इति = लो० १७१ पृ० एतदुक्तं भवति···भूयसि वर्तत इति ।

पृ० ३५७-३५८ यत्तु माधुर्यं···शान्ते प्रकृष्टं···· = लो० ७९ पृ० ननु श्रव्यं····मधुरतर मधुरतमत्वं च····

पृ० ३६८-३६९ एतेष्वेव···अनुसर्तव्यम् = लो० १४२ पृ० यदि वा प्रबन्धेष्वपि ।

पृ० ४३४ हे···क्रिययैव····निदर्शना = लो० २०९ पृ० क्रिययैव तदर्थस्य····इष्टा निदर्शना इति ।

पृ० ५१९ आसीन्नाथ पितामही···मिदम् = पृ० ४४–४५

अलङ्कारवृत्तिकारः (रुचकः ?) (रुचक द्र०)

पृ० ५०१ अलङ्कारवृत्तिकारस्तदनु···· = अ० स० २५७ पृ० आश्रयाश्रयि···चिरन्तनमतानुसृतिरिति ।

आनन्दवर्धनः (ध्व० आ०) (६८ पृ०) २५४ पृ०, ३२० पृ०, ३३५ पृ०, ३६४ पृ० ।

पृ० १६ अन्यैः श्रीमदानन्दवर्धनाचार्यप्रभृतिभिः = १।१३ यत्रार्थः शब्दो वा

पृ० ५७ ध्वनिः····व्यवहारः कृतः = ध्व० आ० २।२३···

पृ० २४ गुणप्रधान···तच्चित्रमभिधीयते = (ध्व० आ० ३।४२) प्रधानगुणभावाभ्यां

पृ० २५० नाट्ये····प्रगीतादौ दर्शनात् = (३० पृ०) लक्षणमित्राप्रगीतानां.......अगोचर एवासावर्थः ।

पृ० २६१ तदुक्तमाचार्यैः 'रसः····मतः' इति = (३।४३) संग्रहश्लोकः—रसभावादि......मतः ।

पृ० ३५७ सिद्धान्ततत्त्वं तु····एतच्च सहचरवध···गम्यमेवेति { ···· = (१।५ वृ०) काव्यस्यात्मा सन्निहितसहचरी····परिणता

पृ० ३६९ कथामात्र···यदाह मुनिः–चूर्णैः पदैः = (१४२ पृ०) मुक्तकादौ···कामचारः

पृ० ४०७ रसादिः···विवक्षितत्वात् = २।५ प्रधानेऽन्यत्र···मे मतिः ।

पृ० ५०० अहिणअ···अनुप्रविष्टे = २३० पृ० अत्र ध्वनेः संकीर्णत्वमेकव्यञ्जकानुप्रवेशात् ।

उद्भटः (भा० वि०, का० अ० स० स०) [पृ० १४२ (चिरन्तनदिशा तु·······नाट्यशास्त्रे षष्ठाध्याये प्रक्षिप्तांशः) ३३२-३३३ पृ०, ३८८, ···]

पृ० ११९ केचित्···रसनिष्पत्तिमाहुः
पृ० १२३ अतो न विभावा····रसस्य । } = तु० पञ्चरूपा रसाः (लघुवृत्तावुद्धृतिः ४८, ४९ पृ०)

पृ० ३१५···श्रुतिकटुता
पृ० ३६४ मूर्ध्नि वर्गान्त्य···
पृ० ३७३-७३४ नागधिकथा···परुषा } का० अ० सा० स० १।४,५,६ शषाभ्यां···सरूपसंयोगयुतां··· शेषैर्वर्णैर्यथायोगं···ग्राम्यां वृत्तिं

३५४ भेदो···न वास्तवः = ३५४ पृ० ४ टि० द्र०

पृ० ४१७ प्राकरणिकमुपमेयम्···प्रायोवाद एवायम् = भा० वि० fr 23 a प्रसिद्धमुपमानमप्रसिद्धमुपमेयमिति····

पृ० २०३ उक्तानि प्राचीनैः = का० आ० सा० स० ४।४२-४५

पृ० ४९७ यदुक्तं अनेकाऽलङ्क्रिय···सङ्करः = का० अ० सा० स० ५।६२ अनेकालङ्क्रिया·····

चण्डीदासः (ध्व० सि० स०)

(पृ० १३, २६, ४५, १०४, १४६, १४९, २००, ३३७, ३४१, २५८ द्र०)

पृ० ४३ न च सामान्यक्रोडीकाराच्छक्यं तददिति वाच्यं······
इत्यादिध्वनिसिद्धान्तसंग्रहोक्त्या······

पृ० ८६ सर्वस्यैव काव्यरूपस्य···स्वप्रकाशरसाद्यास्वाद···
एतच्च सिद्धान्तसंग्रहे निपुणं निरूपितमस्माभिः।

तिलक :(उ० वि०)

पृ० ३८९ ....उच्यत इति। परवीक्षणे =टिप्पणी द्र०।

पृ० ४०२ केचित्तु शब्दान्वयव्यतिरेका··· ·········इत्याहुः
पृ० ५०२ अलङ्कारवृत्तिकारप्रभृतयः··· } =तु०अ०स०वि०२५७पृ०··· (यत्त्वन्यैरन्वय······)। एतच्च राजानकतिलकेनोक्तम्।

दण्डी (का० आ०) (३५६पृ० ३६१ पृ०)

पृ० ३३२ तत्र हि वंशवीर्य···इत्युक्तदिशा = १।२२

पृ० ३५८ न पुनर्दश दण्डयाद्युक्तरीत्या – १।४१-४२

पृ० ३७१ पूर्वानुभवसंस्कार··· अदूरता=१।५५

पृ० ३७२ यकारजकारादीनां साम्यं श्रुत्यनुप्रासाख्यम् =१।५३

पृ० ४७० यदुक्तं काव्यशोभाकरान्···=२।१

पृ० ५०७ न लिङ्गवचने···दण्डी=२।५१

धनञ्जय-धनिकौ (द० रू०)

पृ० १०८ रसावस्थः परं भावः···प्रतिपद्यते=४।१

पृ० १२३ तदुक्तम्—एकोनपञ्चाशत्···परिपोषयन्ति =४।४९एकोनपञ्चाशत्···

पृ० १२६ पुष्टिर्नाट्येषु नैतस्य=४।३५ शममपि केचित् प्राहुः पुष्टिर्नाट्येषु···

पृ० ४०६ यद्यपि मानोपेक्षे रसान्तरं····=४।६१ [शृ०ति०२।४२······]

धर्मदत्तः

पृ० ११२ श्रीमन्नारायणपादैः····धर्मदत्तो महाकविः स्थगितः=(सूचना द्र०)

पृ० ५०२ अलङ्कारवृत्तिकारधर्मदत्तप्रभृतयः = तु० अ० स०वि० २५७पृ०—यत्त्वन्यै-
रन्वयव्यतिरेको···तदयुक्तमेवा···एतच्चो-
द्भटविवेके राजानकतिलकेन सप्रपञ्चमुक्तम्।

भट्टतोतः (काव्यकौतुकम्)

पृ० ७ तदुक्तं काव्यकौतुके—प्रज्ञानवनवो······काव्यम्

भट्टनायकः-(हृदयदर्पणम्)

पृ० ६ शब्दप्राधान्य···भवेत्

पृ० ८ स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं···भेषजम्।

पृ० ६३ यदुक्तं ध्वनिध्वंसे···

पृ० ६३ यत्तु हृदयदर्पणे उक्तम्।

पृ० २१८ रसोद्देशपरः श्लोको···नाटकम् (टि० द्र०)

पृ० २४७ रामोऽसौ इत्यत्रालौकिकप्रभावत्वादयो रामपदेन लक्ष्यन्त एव इति भवद्भिरप्यङ्गीक्रियते (तु० ध्व० आ० लो० पृ० ६६२)

भरतः (नाट्यशास्त्रम्)

पृ० ७१-७२ यदाह मुनिः-उपपादयेत्···हास्यशृङ्गारयोः···उत्पादयेत्
(ना० शा० १७अ०,१२७ पृ०)

पृ० ३४६ लेशतोऽप्रधानमपि···श्रीद्भरतमहामुनि···नटवटुकाः
(ना० शा० २१,२२अ०)

पृ० ३६९ यदाह मुनि चूर्णैः···पदैः···इत्यादि—ना० शा० २२।४२

पृ० ३८३ इदमेव काव्यप्रस्थाने स्वरभेदादेः····निर्मूला स्यात् =१७अ०,१२५-
१२८पृ०

भामहः (का० अ०)

पृ० ३५७ श्रव्यं नातिसमस्तार्थशब्द···
पृ० ३६६ तदुक्तम्—आविद्धदङ्गना··· } =२।३

पृ० ३७४ तास्वासां प्रायिकत्वात् ····नामायोगात् =१।३२ गतानुगतिकन्यायाद्
नानाख्येयं सुमेधसाम्···(का० प्र० वि० २९४पृ०टि०द्र०)

भोजः (शृ० प्र०, स० क० आ०)

पृ० ३ एक एक रसः न तु तस्य विशेषः···=शृ० प्र० १।६ शृङ्गारवीर···
वयं तु···१।७ वीराद्भुतादिषु च
ये हि रसप्रसिद्धाः सिद्धाः कुतोऽपि
वटयक्षवदाविभाति।

पृ० ७२ इतः स दैत्यः···=शृ० प्र० (१ मखण्डे) २४५ पृ० अपदेशेन यथा
इतः स···स० क० आ० १६६ पृ० उपदेशः···।
यथा इतः···

पृ० १४५ तेन अधमपात्रतिर्यगादेरवबोधः = स० क० आ० ५।१०२ तिर्यक्षु च तदाभासः।

पृ० ३६८-३६९ पर्याबन्धः पर्यन्तानां···खण्डकथा परिकथा···= शृ० प्र० (११ प्रकाशः) राघवन्-कृतनिबन्धे पृ० २८

पृ० ३७४ रीङ्गताविल्यतो रीयतेऽनया इति व्युत्पत्त्या = स० क० आ० २।२७ रीङ्गताविति···रीतिरुच्यते।

महिमभट्टः (व्य० वि०)

पृ० ६ रसस्य व्यापारो विभावादिः··· = ९५ पृ० कविव्यापारो हि विभावादियोजनात्मा।

पृ० २४ काव्यस्यात्मनि संज्ञिनि···विमतिः = १०५ पृ०

पृ० ४१-४२ वस्तुतस्तु भिन्न एव····स्यादिति = २४-२५ पृ० अन्यद् हि व्युत्पत्तिसिद्धो भवति।

पृ० १६० **महिमभट्टखण्डनकृदादयः**।

पृ० २५३ भमधम्मिअ = ४०१ पृ० तत्र भम धम्मिअ···तत्प्रतिषेधस्त्वनुमेय एव न वाच्यः।

पृ० २५६तदुक्तम्-अर्थान्तराभिव्यक्तौ··· = ४५५पृ०याऽर्थान्तराभिव्यक्तौ···सम्मता।

पृ० २७८ { स वः शशिकलामौलि··· = १६७-१६८ पृ०
अनेन आत्मा जानामि यत्पापम् =

पृ० २८१ समासान्तरे तत्पुरुषादौ···· = तु० २०५-२०९ पृ० किं लोभेन···तेन विषय इति युक्तः पाठः।

पृ० २९०-२९१ पतत्प्रकर्षः···यत्र जायते इति
पृ० २९८ तदुक्तं प्रक्रमस्यान्यथाभावः····गुणः } टिप्पणी द्र०।

पृ० २९९ प्रक्रमस्यानन्यथात्वे····गुणः =
पृ० ३०२ उत्कर्षो वाऽपकर्षो वा } टिप्पणी द्र०।

पृ० ५१४ सद्वृत्ते····भट्टेति····गजस्यालानम्···· = ३८३-८४ सदवृत्ते···तन्त्रासिद्धमेव।

मुकुलभट्टः (अभिधावृत्तिमातृका)

पृ० ४९ **तटस्थे लक्षणा शुद्धा**=अ०वृ०मा० (पृ० ९-५ का०) तटस्थे लक्षणा शुद्धा।

रुचकः (का० प्र० सङ्केत; अ० सर्वस्व; व्य० वि० व्या०)।

पृ० १४-१५ अत्र स्फुटो नेति····सन्देहसङ्करः = का० प्र० सं० २३ पृ०, अ० स० १६१-१६२ पृ०

पृ० ३०० केचिदिति सांप्रदायिकाः = व्य० वि० व्या० २५२ पृ० अपत्यवतोऽपीति युक्तः पाठ इत्यत्र केचित् समर्थयन्तो विशेषतः स्निह्यन्तो दृश्यन्ते। ····तदेतदस्य ग्रन्थकारस्य हृदयमनालोक्यैव।

पृ० ३७७ यथोक्तं स्वरव्यञ्जनसमुदायपौनरुक्त्यं यमकमिति = अ० स०—स्वरव्यञ्जन····यमकम् (पृ० २६)

पृ० ४०३ पाण्ड्योऽयमंसार्पित···इत्यादौ बिम्बप्रतिबिम्बभावे समानाकारत्वम् = अ० स०, ३४ पृ० पाण्ड्योऽयं····प्रतिबिम्बत्वेन निर्दिष्टौ।

पृ० ४५४ संसृष्टेनैकपद···त्रिधा काव्यलिङ्गम् = अ० स० १८२-१८३ पृ०, पूर्वत्र ···अनेकार्थवाक्यार्थरूप·····हेतुत्वेनोपन्यस्तः। उत्तरत्र तु····अनेकपदार्थो हेतुत्वेनोक्तः। एवमेकवाक्यार्थपदार्थत्वेन काव्यलिङ्गम्···।

पृ० ४५८ स्पृष्टास्ता नन्दन इत्यत्र··· = अ० सं० १४२ पृ० स्पृष्टास्ता नन्दने··· पर्यायोक्तस्यायं विषयः।

पृ० ४७७ तीर्थान्तरेषु···सङ्कीर्णता = अ० स० १६६ पृ०, तीर्थान्तरेषु···। अत्र··· कलेवरात्यन्तापहार ···· अनर्थान्तरोत्पत्तिरिति ···· केवलमनर्थोत्पत्तिरत्र व्याजस्तुतिपर्यवसायिनी।

[एतदतिरिक्तानि १६१-१६२, ४१३, ४२१, ४३२, ४३४, ४६५, ४६६, ४८५, ५०१, ५०२-५०३ पृ० टिप्पणीतोऽनुमेयानि।]

रुद्रटः (का० अ०) [३१५, ३३४-३५, ३७९-८०, ३९१, ३९९, ४००, ४५१, ५०८ पृ० टिप्पणीतो द्रष्टव्यानि।]

पृ० १४६-४७ तदुक्तं शृङ्गार···रक्त इति = का० अ० १४।३६

पृ० ३७७ पादावृत्तौ···परिवृत्तिः = का० अ० ३।३। पर्यायेणान्येषामावृत्तानां···। मुखसन्दंशोक्तयः क्रमेण यमकानि जायन्ते।

पृ० ३७८ **अथोवृत्ति**···एवं गद्येऽपि····प्रभूततमप्रकारं यमकम् = का० अ० ३।१, ३, ७, १३, १६, २०, ११ नमिसाधुटीका ३।१; अस्य च यमकस्य प्रायो बाहुल्येन छन्दांसि पद्यं विषयः। प्रायो ग्रहणाद् गद्यमपि क्वापीति।

वाचस्पतिमिश्रः [पृ० १७, १३१, २८८, ३६०, ३६१, ३७६, ४१८ पृ० टिप्पणी द्रष्टव्या।]

वामनः (का० आ० सू० वृ०)

पृ० ३१७ जघनकाञ्चीकरकङ्कणादौ…विभागः = का० अ० सू० वृ०, २।२।१४, १६, १९, (तदिदं प्रयुक्तेषु)

पृ० ३१९ दोषाभावात्मको गुणः…कटाक्षयति = का० आ० सू० वृ०, १।२।१ (गुणविपर्ययात्मानो दोषाः)

पृ० ३२५ यथा काञ्चीगुणस्थान…का० आ० सू० वृ०, २।१।२१ (अरूढावपि…न तत् क्लिष्टं यथा काञ्चीगुणस्थानम् ।

३६२ पृ० मरणादौ यशःशेष इति = का० आ० सू० वृ०, ३।२।११ (यथा मृतं यशःशेषमित्याहुः)

३८२ पृ० पादयमकञ्च—का० आ० सू० वृ०, ४।१।२ (एकपादस्यादिमध्यान्तयमकानि यथा…)

पृ० ४११ सद्योमुण्डित…इत्यादौ चोत्पादिता = का० आ० सू० वृ०, ४।२।२। गुणबाहुल्यतश्च कल्पिता । तद्यथा……सद्योमुण्डितमत्तहूणचिबुकप्रस्पर्धिनारङ्गकम् ।

श्रीधरः (का० प्र० वि०), (पृ० ५, ९, १४, ५३, ७१, ९२, १९३, २६५, २७४, ३१०, ३२५, ३३१, ४१३, ४५१ पृ० प्रभृतीनि । टिप्पणी द्रष्टव्या) ।

पृ० ११ तदेवं भेदलक्षणाभिधानं तत् सामान्यलक्षणान्तरमेव सुप्रतिपदं भवतीति… = का० प्र० वि०, पृ० १३ सिद्धे काव्यसामान्यलक्षणे विभागो विशेषलक्षणं च वक्तव्यमित्याहुः…।

पृ० २४७ रामोऽस्मीत्यादौ शौण्डतादयः = का० प्र० वि०, १६८ पृ० । रामोऽस्मीत्यादौ प्रत्याख्यानत…नोचितम् । इत्यत्र…वामपदेन साहसैकरसिक…उदयः ।

पृ० ३४० तत्र वीर…कपोले जानक्याः… = का० प्र० वि०, २६३ पृ० । तत्र वीरशृङ्गारयोः…यथा कपोले जानक्याः ।

पृ० ३७० अन्तरङ्गाश्रिततया…प्रथमं वक्रोक्तिमाह = का० प्र० वि०, २९० पृ० । अतोऽर्थापेक्षया शब्दस्य प्रतीतावन्तरङ्गत्वमिति…सर्वेषामेवालङ्काराणां…कविसंरम्भगोचरवैदग्धीभङ्गीभणितेः स्वभावत्वख्यापनाय…प्रथमं वक्रोक्तिं लक्षयति ।

(२) शास्त्रान्तरेषु निहितानि—

उपनिषत् (श्रुतिः)—पृ० १७६,२५२,

कामशास्त्रम्—पृ० १२७,२०९,१७०,२०९,३१५, (**वात्स्यायन**) ३२३, ४३१

खण्डनकृत्—पृ० ११८,१६०

गणितम् (**संख्याशास्त्र**)—पृ० ५३,१९१,१९२ (श्रीधराचार्यः)

छन्दःशास्त्रम्—पृ० ७८,८१,२८८ (टि० २) २८८ (टि० ३)

तन्त्रम्—पृ० ३०९,३२५

नीतिशास्त्रम्—पृ० ४४४ **औशनसादितन्त्र**

न्यायशास्त्रम्—पृ० २९ (नैयायिकादयः), ३३ (सङ्केतः) ६५ (अनुव्यवसाय), २५३ (अनुमान), २५५ (हेतुत्रय), ३१९ (उदयन २ टि० द्र०), पृ० ३०२ (उद्योतकारादयः), ४७२ गौतमादितन्त्र)

भट्टिकाव्यम्—पृ० ३८६ (चारुसमीरण…१ टि० द्र०)

महाभारतम्—पृ० १४२,३३९

मीमांसकः—पृ० २३६,२३७ ३८ (मी० सूत्र),२९,४५,५१,६४,१६४,२२२, २३३,२२२ (भट्ट); २३९-२४०,२५२,२९,२३१,२३२ (प्रभाकरगुरुः);

योगदर्शनम्—पृ० ११५-११६,२६८ (आशय), २७५ (व्यासभाष्य) ३०९

वेदान्तदर्शनम्—पृ० ११०,११३,२५२ (परतत्त्वटि० १ द्र०), ४३१ (परमात्मतत्त्व)

वैशेषिकदर्शनम्—पृ० ३६ (अणु महद् ह्रस्वं च—पारिभाषिकं गुणत्वम्, ४३१

व्याकरणम्—(१) वैयाकरणरीतिः—४१ पृ० (मौलिकेषु मुख्योऽर्थ इति वैयाकरणरीत्योदाहृताम्) २३६ पृ०; (२) पाणिनीयतन्त्र पृ० ४१२ (पाणिन्यादितन्त्रमेवाश्रितवान् वृत्तिकृत्) (३) कातन्त्र—पृ० २४ (वर्तमाना……१४२,२८५) ३५५, ३८०, ३८७,४१० (कपादिषु) ४१२,४५४,५०९ (वर्तमाना) ५०९ (पञ्चमी)

सौगताः—पृ० ११७, (स्वसंवेदन) २५३ (त्रिरूपाल्लिङ्गात्…. टि० द्र०), ४५६,४५७

(३) लौकिकन्यायमयानि

पृ० ८ श्रीखण्डखण्डलेपः शिशिरसौरभम् ।

पृ० १० षण्डसम्भोगन्यायेन ।

पृ० २९ तुरगारूढस्य तुरगविस्मरणवत् ।

पृ० ३३ वज्राग्निवत् समुदितं वा कार्याणाम् ।

पृ० ४० क्रीडया कपालं विपाटय पुनः सन्धानायौषधनिर्लेपः ।

पृ० ४० किमार्द्रकवणिजो वहित्रचिन्तया ।

पृ० ४८ अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् ।

पृ० ६० नन्वनवस्थाऽपि कचिद् बीजाङ्कुरवत् ।
पृ० ८९ कर्कटीकण्टकन्यायेन ।
पृ० ९२ अम्बुजपत्रसहस्रव्यतिभेदवत् ।
पृ० १०५ यथा दीपोऽन्यथाभावे...(घटप्रदीपन्यायः)
पृ० १०८ दध्यादिन्यायेन ।
पृ० ११८ एतच्चोभयमङ्गीकुर्वतामुपनीय वाससि बद्धो ग्रन्थः ।
पृ० १२४ यष्टिलग्नवदकामेनापि अङ्गीकार्या ।
पृ० १४१ रसालयष्टिचर्वणन्यायेन ।
पृ० १४१ पानकादौ कर्पूराद्यंशवत् ।
पृ० १४१ नीरसप्रायशुष्कनारिकेलचर्वणवत् ।
पृ० १४३ कनकधूपामोदादौ मङ्गल्यादिभाग इव ।
पृ० १५२ काकनयनन्यायेन ।
पृ० १५४ तन्त्रन्यायेन ।
पृ० २०० तृणजलौकान्यायेन ।
पृ० २०४ अजागलस्तनन्यायेन ।
पृ० २०१ स्वभवनोत्सवाय तदेव विक्रीतवान् (तु० ध्व० आ० लो० २१५पृ० स देवं विक्रीय तद्यात्रोत्सवमकार्षीत्) ।
पृ० २१० क्षीरजलवत् क्रोडीभावः··· ।
पृ० २२० घट्टकुट्यामेव प्रभातं भवति ।
पृ० २२३ दण्डापूपिकान्याय एव ।
पृ० २३१ हवनकरीत्या ।
पृ० २३१ किमस्माकमनया परगृहचिन्तया ।
पृ० २३५ तदिदं कुरुभक्तभोजिनः पाण्डवकार्यकरणम् ।
पृ० २४५ स्वाङ्गं न व्यवधायकम् ।
पृ० २५१ २८०, २८१ } सिंहवत् परिवृत्यावलोक्य; क्रमेलक-
पृ० ३८४ } गललम्बमानकर्कटीप्रायम् ।
पृ० २९८ उभयतः पाशारज्जुः ।
पृ० ३३९ कटुकपान इव ।
पृ० ३४३ गजनिमीलनेन ।
पृ० ३४४ राजनिकटस्थितातताय्िद्वयवत् ।

पृ० ३४४ दहनोद्विग्नदुष्टसत्त्वन्यायेन ।
पृ० ३८४ गोबलीवर्दन्यायेन ।
पृ० ३८८ जतुकाष्ठन्यायेन ।
पृ० ३८८ एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन ।
पृ० ३९४ स्वयमपि लिखितं स्वयं न वाचयति ।
पृ० ४११ उपरोधो न कर्तव्यः कर्तव्यः परिमाणतः ।
उपरोधस्य माहात्म्याद् नौक्षा भवति गर्भिणी ।
पृ० ४९१ बद्धनिश्चितहिरण्याङ्गदवत् (तु० रचिता रत्नमालेव, का० प्र० वि० ४२१ पृ०)

मूलग्रन्थे उद्दिष्टाः का० प्र० दी० व्याख्याता लौकिकन्याया अत्र नान्तर्भुक्ताः । ते च मुख्यत एते (१) अदग्धदहनन्याय (२३५ पृ०), (२) अनुरणनन्याय (१९३–९४ पृ०) (३), इषोरिव दीर्घदीर्घतरोऽभिधाव्यापारः (२३४ पृ०), (४) कामिनीकुचकलशवत् (१९७ पृ०), (५) चित्रतुरगन्याय (९९ पृ० ', (६) पानकरसन्याय (१११ पृ०), ·(७) ब्राह्मणश्रमणन्याय (१५१ पृ०), (८) घटप्रदीपन्याय ।

च–परिशिष्टम्

शब्दसूची

(१) काव्यप्रकाशे

(२) का० प्र० दीपिकायाम्

शुद्धिपत्रम्

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४	१०	अनेनेत्यादि	अनन्येत्यादि
६	१	समुद्भूतं	सम्भूतं
७	१२	दृष्टेषु	दुष्टेषु
११	१४	देशानुप	देशादि । उप
१२	६	भ्यर्दित	भ्यर्हित
२०	१५	तिमिरे दरविमलोदके	तिमिरे विमलोद
२०	१५	परिहसन्तम्मि	विहसितम्मि
२१	१	अपणढकिअं	अप्पणढकिअ
२२	१८	इति, यदुक्तं	इति यदुक्तं
२३	६	तत्रैव विधान	तत्रैवं विधान
२४	३	क.व्यस्यात्मन्यङ्गिनि	काव्यस्यात्मन्यनि संज्ञिनि
३३	१५	समस्या	समयस्था
३४	१७	उपाधिनैव	उपाधिनैंव
४८	११	जागार्त्त्याज्ञा	जागर्त्याज्ञा
५१	१०	अविनासद्भावे	अविना सहभावे
६२	१५	पूर्वे आरोपो...एवं च	पूर्वमारोपो``अपरश्च
६६	२०-२१	तदुपजीविते	तदुज्जीविते
७१	६	वेद एवेति	वेद इवेति
७२	१	वेद एव	वेद इव
७७	१, २	तुरियम्```खणम्	तुरिअं````खणं
८२	११	व्यग्रिम्णा	व्यग्रिम्णा
८३	२	मुणसि	मुणसि

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
११४	५	क्रियत	ह्रियत
१२३	७	विशेषाः । स्ताना	विशेषास्ताना
१३९	९	चिन्ताऽऽदिमनः	चिन्ताऽऽदिमनः-
१४४	१८	प्रथमो द्वितीयोवा नर	द्वितीयो नर
१५०	१०	तदज्ञाना	तदङ्गाना
१५१	१४	लक्ष्यक्रमं प्रतीति	लक्ष्यः क्रमः प्रतीति
१५३	११	करवालस्येति	कालकरः कृष्णरश्मियों बाल
१७०	११	लोष्ट्र	लोष्ट
१८४	१२	एरिसिअं	एरिसअं
१८७	१०	परतत्रास्तु	परतन्त्रास्तु
२०५	४	रसादिरपी	रसादिमपी
२०५	७	रसेन इत्या	रसेनेत्या.
२१४	६	रोपमितः ध्वन्य	रोपमितेर्ध्वन्य
२३२	१८	विषयेति प्रथितस्य	विषयेऽतिप्रथितस्य
२४०	१	काव्यान्तरवर्तिनि	काव्यान्तर्वर्तिनि
२५१	१५	परिवृत्यावलोक्य	परिवृत्त्यावलोक्य
२८२	७	चेतो भुवो	चेतोभुवो
२८७	१८	बंले अतितत	बंले अतितते
२८७	२३	'चिङ्कु' काश्मीरादि	'चिङ्कु' इति क.श्मीरादि
२८९	१६	रायपि	स्त्राण्यपि
२९०	८	कृतमिति । कृतं	कृतमितिकृतं
३०२	१४	राक्षसी चारुधिर	राक्षसी च रुधिर
३०४	१७	चार्थः शब्ददोषविभागेऽ	चार्थे शब्ददोषविभागो
३१०	१३	मविषयादिति	मविषादितेति
३१४	१८	पादेया । योग्येति	पादेयतेति (१)

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१५	२६	रचयेदर्थागधिः	रचयेद्थागतिः
३२१	१६	भावानुगुण	भावान्न गुण
३२४	१३	भूषितोऽ	भुव्युषितो
३२६	२०	प्रकर्षव्यञ्जन	प्रकर्षाव्यञ्जन
३३८	१३-१४	किं । कृत	किंकृत
३३९	१२	हिताहितप्रवृत्ति	हिताहितप्रवृत्तिनिवृत्ति
३४१	१९	रसतया प्रतीतेः	रसतयाऽप्रतीतेः
३४५	१८-१९	उपकारमात्रं चञ्चा	उपकारमात्रञ्चा
३४६	१७	पूर्वरसात्	पूर्णरसात्
३५८	८	मे पुरुषेण	मे परुषेण ,
३६२	१३	दूषकतागल	दूषकतार्गल
३६३	१६	उहव पन्तारा	उह वब्भन्तरोल्लि
३६३	१७	पडिलञ्ज···। गुल्मे क	पडिलग्गं। ····गुल्मेक
३६९	२	प्राय···उद्दिश्यते	३६९ पृ०७ पङ्क्तितोऽ-नन्तरम्
३६९	८	वर्णैः	चूर्णैः
३८९	१७-१८	प्रथमकक्षायामपुष्टत्वादिना	प्रथमकक्षायां कष्ट-त्वादीनामतो
४०३	१२	उपमेति । प्रकृत	उपमेति । उपमानेति प्रकृत
४०४	१०	स्यैवाऽहार्य	स्यैवाहार्य
४१२	१५	टुण्टुणतो	टुण्टुणन्तो
४१९	१८	समस्तस्य	स वो मत्स्य
४२२	१८	साना	सीना
४२२	२१	सुष्टुः	सुष्टु

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
४२३	१५	स्तुन्या	स्तुल्यं
४२३	२३	मानेत्यर्थे	माणा इत्यर्थे
४२४	२३	मेकविवर्ति	मेकदेशविवर्ति
४२६	२४	मनसादिपद	मानसादिपद
४२८	२०	सत्यत्वं वस्त्व	सत्यत्वं क्वचिद् वस्त्व-
४३२	८	द्दष्टाऽन्त	दृष्टान्त
४३६	२७	दिग्	दिङ्
४३९	१४	बत्तछाया	बत्तणछाआ
४४३	२४,२७	तुणउप, तुणपद	गुण उप, गुणपद
४४४	२०	सूत्रनिशितता····	पत्रं निशितत्वात्····
	-	पम्रासिमात्रे	असिमात्रे
४४८	२७	सुसितवसन इत्यादि	'सुसितवसने'त्यादि
४५०	१४	स्त्रयोस्तदेवाश्रययोः । रूपं	स्वयोस्तदेवाश्रययो रूपं
४५३	२५	मध्येऽयमन्तर्भावितस्तेः	मध्ये यदन्तर्भावितास्तैः
४५४	२४	वयवप्रत्ययत्वे	वयवप्रत्येयत्वे
४६०	२२	विमल इत्यादौ	विमलं चेत्यादौ
४६१	२६	नृणाङ्गमतः	नृपाङ्गणगतः
४६२	२	क्तिर्गाभर्भुना (?)	क्तिर्गमीभूता
४६५	१९	आक्रुष्टादा	आकृष्यादा
४६८	१८	पृथग्लत्तणीया	पृथग्लक्षणीय
४७५	१५	समाधिरिति	[समाधिरिति
४९०	१३	यच्छब्देन योजना	यच्छब्देन योजना]
४९३	२४	अभिलाषेति	अभिलाषेणेति
४९७	१६	गृह्येतव्यवस्थिततया	परिगृह्येत व्यवस्थिततया
५००	२३	सोअइ पसाटिय	सोअइ पसारिय
५०१	२४	मेतद् भिन्नो	मेतद्भिन्नो

पृष्ठः	पङ्क्तिः	अशुद्धम्	शुद्धम्
५०३	२५	कविस्वल्पश्लोकव	कविरिव स्वल्पश्लोको
५०४	९	कृतान	कृता न
५०४	२२	सम्बुद्धिः । पूर्वा	सम्बुद्धिः । अकारणमिति
५०४	२३		क्रियाविशेषणं पूर्वा
५०४	२३	निबध्यमानं	विचिन्त्यमानं
५०८	११	भवांश्च । यथा	भवांश्च वर्षाश्च
५०८	२५	लिङ्गादिरिति	लिङ्गादाविति
५१३	२१	तिग्मरुचौ ककुभः सदृशेति	तिग्मरुचेः ककुभः सदृशयेति
५१३	२५	प्रतीतिवैशद्ये	प्रतीतिवैंशद्ये
५१४	१४	शेषः । कल्पना	शेषः । कदर्थतां कल्पना
५१५	५	ग्रहो युक्त	ग्रहोऽयुक्त
५१५	६	दौस्थ्या	दौःस्थ्या